

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ
IV

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԽԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

IV

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ, 1984

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ԶՐԱՇՅԱՆ ԷԴ.

Հատուր կազմեց և խմբագրեց

Պ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆԸ

Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին

Զ. ԱՎԵՏՅԱՆԸ, Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ, Պ. ՀԱԿՈՐՅԱՆԸ, Վ. ՂԱԶԱՆԵՑՅԱՆԸ,
Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ, Ի. ՎԱՐԺԱՊԵՏՅԱՆԸ

Բակունց, Ա.

Բ 228 Երկեր: 4 հատորով /Խմբ. կոլեգիա՝ Աղաբաբյան Ս.
և ուրիշ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984.

Հ. 4 /Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Զ. Ավետյան, Ռ. Իշխանյան և ուրիշներ: Խմբ. Պ. Հ. Հա-
կոբյան. 663 էջ, 2 թ. նկ.:

Սովետահայ ականավոր արձակագիր Ակսել Բակունցի երկերի
գիտական հրատարակության ներկա, շորորդ հատորում հավաքված
են նրա գրական-քննադատական հոդվածները, հրապարակախոսական
էջերը, գյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալիստական վերակառուց-
ման հարցերին նվիրված ակնարկները, նամակներն ու պաշտոնական
գրությունները: Վերջինների մեծ մասը հրատարակվում է առաջին
անգամ:

4702080200

Ա ————— 48—83

703 (02) — 84

ԳՄԴ 84 Հ 7

Ap 2

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

Ծանոթագրությունների համալ

ԱԿՍՆԼ ԲԱԿՈՒՆՑ (1926 թ. լուսանկարից)

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

Ներկա հատորով ավարտվում է գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետ, սովետահայ ականավոր արձակագիր Ակսել Բակունցի երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը, որն սկսվել է 1976 թվականից:

Խնդիր էր դրված՝ սպառիչ ամբողջությամբ ի մի հավաքել վերջնական բնագրերը, տարբերակներն ու բնագրային տարբերություններն այն բոլոր գեղարվեստական երկերի ու հոգվածների, ականարկների ու հրապարակախոսական էջերի, որոնք Բակունցն ստեղծել կամ հրապարակել էր իր շուրջ քառորդդարյա գործունեության ընթացքում (1913—1936 թթ.):

Առաջին երեք հատորներում հրատարակվեցին Բակունցի գեղարվեստական երկերը՝ «Մթնածոր», «Սև ցիլերի սերմնացանը», «Անձրև» ժողովածուները, մնացած պատմվածքներն ու ականարկները, վեպերն ու վիպակները, իսկ սույն հատորում հրատարակվում են գրական-քննադատական հոդվածները, հրապարակախոսական էջերը, գյուղատնտեսության բազմազան հարցերին նվիրված ականարկները, նամակներն ու պաշտոնական գրությունները:

Զնայած թափած ջանքերին ու տևական որոնումներին, ինստիտուտը չկարողացավ ձեռք բերել Բակունցի «Կարմրաքար» և «Խաչատուր Աբովյան» վեպերի ենթադրվող կորած՝ ամբողջական բնագրերը և զանազան նամակների ձեռագրեր:

Ներկա IV հատորում ամփոփված երկերի բնագրերը հրատարակության են պատրաստել և ծանոթագրել:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Պ. Հ. Հակոբյանը («Ինքնակենսագրություն», «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», նամակներ Թ. Գևորգյանին, Ռ. Իսրայելյանին, Ն. Ռյաբինինային և Կ. Միքայելյանին, ընծայագրեր, ծանոթագրությունների հինգ բաժինների նախաբանները, ՍՍՀՄ գրողների միության առաջին համագումարում Բակունցի արտասանած ճառի առարկայական ծանոթագրություն-

ները, մի շարք լրացումներ մյուս բաժինների ծանոթագրություններում, որոնց վերջում, տարբերակման համար, դրված է խմբագրություն [խմբ.] նշումը):

Պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ղազախեցյանը («Պատմական գրությունների» ողջ բաժինը, նամակ Արտո Եղիազարյանին, «Զեկուցումների և ելույթների ամփոփումներ» բաժնի առաջին նյութը):

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ռ. Իշխանյանը («Հորձանք», թե՛ փորձանք», «Զոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը», Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», «Հանուն ժանրերի բազմազանության», «Ծառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում», «Զեկուցումների և ելույթների ամփոփումներ» բաժնի հաջորդ նյութերը):

Հատորում ընդգրկված մնացած բոլոր երկերի բնագրերն ու ծանոթագրությունները պատրաստել են ինստիտուտի բնագրագիտության բաժնի գիտաշխատողներ Իրիտա Վարժապետյանը, Անահիտ Վարդանյանը և Զուլիխտա Ավետյանը:

Հոդվածներից ու ակնարկներից մի քանիսի առաջին հրատարակությունների մեջ (առանձին գրքույկներով և մամուլում) Բակունցը գետնից է զանազան գծանկարներ ու լուսանկարներ (օր. «Կարտոֆիլի մշակությունը», «Խոտորջուրի կոմունան» և այլն), կամ էլ մեջ բերել վավերագրերի նմանահանություններ: Նկարազարդումների բնօրինակներն անհնար եղավ գտնել, իսկ համապատասխան գրքերի ու թերթերի՝ մեզ հասած հատուկներն օրինակներում եղածներն էլ անհաջող են վերատպության համար: Այդ պատճառով՝ նպատակահարմար գտնվեց, քաջառության մեջ «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» աշխատության մեջ բերված չորս վավերագրերի լուսապատճենների, որոնց բնագրերը ներկայումս պահպանվում են ՀՍՍՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվում և Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, մնացած բոլոր հոդվածներին վերաբերող նկարազարդումները հապավել:

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐ

<ԻՆՔՆԱԿՆՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

Մնվել եմ 1899 թ., Գորիս: Մնողներս¹ ունեցել են և՛ հող, և՛ հարստություն, բայց ես չեմ տեսել ո՛չ այդ հողը և ո՛չ հարստությունը: Ես հիշում եմ մի զարհուրելի չքավորություն, «մի տուն լիքը մանուկներ»², և այդ՝ գավառական քաղաքում, որտեղ հասարակական դիրքը որոշում էին կուպեցի արշիներ և շինովնիկի լինը:

905-ին գնացել եմ ծխական դպրոցը: Գնացել եմ, այսինքն՝ իմ կամքով և իմ նախաձեռնությամբ: Սովորել եմ 5 տարի՝ հայոց լեզու, մի քիչ ռուսերեն, մի քիչ աշխարհագրություն, բավական շատ հայոց պատմություն, և՛ երգ, և՛ վայելչագրություն³: Կար աշակերտների մի կատեգորիա, որ ձրի էր գնում տոնածառի, թոշակ չէր վճարում, զրքերը դպրոցն էր տալիս: Եվ այդ բոլորը որպես «աղգային բարեգործություն», նվաստացնող պոմպայով: Ես այդ ցանկումն էի:

Այսպես կոչված «առաջադեմ» աշակերտ էի և ավարտելուց ստացա «Վարդանն Ավարայրի դաշտում» նկարը⁴ և «Մաղկեփունջ» գիրքը⁵: 1910 թվի ամառը «Սասուն» գրախանութում (այդ մեր քաղաքի աղգային ինտելիգենցիայի հավաքատեղին էր) որոշեցին ինձ ուղարկել էջմիածին՝ ճեմարան⁶ (մայրս ասում էր՝ էջմիածի, և լաց էր լինում, որ գնում եմ «հայոց Հայրիկի»⁷ մոտ):

1910 թվին «ունթունվեցի» (այդպես էի արտասանում այն ժամանակ) ճեմարան: 1915—16 ուսումնական տարում, գաղթի պատճառով, փակվել էր ճեմարանը, և ես այդ տարին ուսուցիչ «հրավիրվեցի» Զանգեզուրի լոր դուղը: Ամառը ես «չարություն» էի արել, որ և կարելի էր հաշվել իմ գրական մկրտությունը, եթե չհաշվենք «Հիմար մարդը» վերնագրով մի հեքիաթ, որ 1911 թվին տպեց «Աղբյուր» ամսագիրը⁸: Այդ ամառ ես ֆելիետոն էի տպել Շուշվա կարծեմ սոցիալ-դեմոկրատական «Փայլակ» թերթում, մեր քաղաքագլխի և գավառական ադմինիստրացիայի դեմ: Ինձ բանտարկեցին, եղավ «փոթորիկ», և ես

բանտարկության 34-րդ օրը ազատվեցի⁹, որպեսզի ուսուցիչ գնամ այն հեռու գյուղը՝ Լորը¹⁰։

Առաջին անգամ ճանաչեցի գյուղը, նրա մարդկանց։ Հետո շատ անգամ այդ թվի հիշողությունները օգնել են ինձ¹¹։

1917 թվին ավարտեցի ճեմարանը¹²։ Ամառը՝ հասարակական աշխատանք, աշնանը՝ ազգային զորամասերում զինվոր մինչև 1918-ի հունիսը (էրզրում—Կարս—Սարգարապատ)։ 18—19-ը՝ Երևանում սըրբազրիչ թերթերի և ռեպորտյոր¹³։ 19—20 թվի հունիսը՝ ուսանող Պոլիտեխնիկումի և դասատու որբային գիմնազիոնի (Քիֆլիս), 20—23 թիվը՝ ուսանող Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտի¹⁴։ 1923 թվից հետո՝ ագրոնոմ¹⁵։

1924 թ. դեկտեմբերին «Մարտակոչում» տպվեց իմ առաջին «Գավառական նամականին»¹⁶։ Գրել եմ երեք գիրք՝ «Հովնաթան Մարչ»¹⁷, «Մթնաձոր»¹⁸ և «Սպիտակ ձին»¹⁹, և անավարտ տպած «Կարմրաքար» վեպը²⁰։ Առայժմ²¹։

Ա. Բակունց

«ՀՈՐՁԱՆՔ», ԹԵՓՈՐՁԱՆՔ

(Ա. Տեր-Հովնանյանի նոր գրքի առթիվ)

Արշ. Տեր-Հովնանյանը՝ «սեփական» հրատարակությամբ լույս է ընծայել պատմվածքների մի ստվար հատոր՝ «Հորձանք» վերնագրով: Հստորոտմ հինգ պատմվածք կա՝ «Հորձանք», «Մի՛շտ պատրաստ», «Առանց վերնագրի», «Վերածնունդ» և «Նախթի՛»։ Առաջին և երրորդ պատմվածքները գրքի երեք բառորդն են կազմում, 200-ից ավելի էջ գրավելով:

Ո՛վ է հեղինակը, որ ապրում է մեր օրերում, ականատես է մեր տնտեսության վերելքին, մեր գյուղի վերածննդին և այն հսկա աշխատանքին, որ տարվում է ամեն օր քաղաքներում՝ արդյունաբերության ասպարիզում, գյուղերում՝ տնտեսությունը բարձրացնելու: Հեղինակը տեսնո՞ւմ է այդ, կապվա՞ծ է ընդհանուր վերելքին, մասնակցո՞ւմ է նրան: Ո՛չ, և ավելին. նա մեր օրերի իմաստն էլ չի հասկացել:

Թողնենք, որ ինքը պատմի իր մասին: «Առանց վերնագրի» պատմվածքում հեղինակն ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ո՞վ է, ինչո՞ւ է ապրում, և պատասխանում է. «Իսկ թե ինչո՞ւ եմ ապրում, մի ժամանակ գիտեի» (էջ 142), «առաջ գիտեի, թե ինչո՞ւ եմ ապրում, սակայն այժմ այդ էլ չգիտեմ» (էջ 144), «այժմ ես կյանքի նպատակ չունեմ» և այլն ... կարճ՝ մի մարդ, որի կյանքը հնումն է, «ժամանակի ծալքերում թաղված, դարաշրջանի (այսպես) արևելյան գունագեղ երազ»:

«Քանի որ գոյություն ունեմ, ապա պիտի շարունակեմ ապրել, այլպես, պիտի անձնասպանություն գործել». այսպես է, «առանց քաղաքական վերնագրի», հեղինակի դավանանքը. ճիշտ այդպես է մտածում երբեմնի շարլին, քյոխվան ու վարժապետը, որոնք հեղափոխության ալիքից մազապուրծ՝ շարունակում են իրենց անիմաստ և աննպատակ գոյությունը, որպես վիճակագրական միավոր մարդահամարի ժամանակ:

Նրան մնում է «երազել», «գեղեցիկ» բառեր ասել և երբեմն էլ «ծիծաղել», զավեշտի առարկա դարձնել «այն աներևույթ ձեռքը, որ կոկորդը բռնած սեղմում է, թե՛ սուս արա...»: Հեղինակի զավեշտն էլ անատամ է, տափակ ու ձանձրալի: Զէ՛ որ նա չգիտե՛ ինչո՛ւ է ապրում, էլ ինչպե՛ս կարող է այդպիսի օբմինը առողջ ծիծաղ առաջացնել: Եվ նրա ամբողջ գործից նեխվածի, փտածի հոտ կա, անհրապույր և անգուրեհական:

Առաջին պատմվածքի՝ «Հորձանքի» նյութը քաղաքացիական կռիվների մի էպիզոդն է: Հարյուրից ավելի էջերի վրա հեղինակը չի կարողացել գեթ մի տիպ նկարել, մի ցնցող դեպք, որ մնա հիշողության մեջ, գրավի իր գեղարվեստական արժեքով:

Հեղափոխության սկզբին «մարդը դժգոհ էր ամեն ինչից և ամենից»,—ասում է հեղինակը հենց առաջին էջում: Բնորոշ է, որովհետև այդ մարդկանց թվում էր և հեղինակը՝ «ապրելու իմաստ ունեցող» հայ քաղքենին: Դժվար է որոշել, թե էպիզոդը ո՞րտեղ է կատարվում՝ Հայաստանում, թե Ռուսաստանում: Ծերմակ բանդաները դաշնակներինը չեն, այլ դենիկինցիներ են, բայց մնացած գործող անձինք հայեր են: Ըստ հեղինակի՝ հեղափոխությունը կատարել են գյուղացիները, «փիլիսոփայության դոկտոր» Արգամը և արհեստավորները: Պատմվածքի մեջ հիշատակած միակ «գեպույի բանվորն Սեդրակը» հեղափոխության ընթացքում միայն ծալում է: «Քաղքենիական վախկոտ մտքի» համար (արտահայտությունը հեղինակինն է—Ա. Բ.) ի՞նչ կա ավելի բնորոշ, քան այն, որ «լայն ու հուժկու թիկունք» ունեցող բանվոր Սարգիսը հեղափոխության ընթացքում միայն սռտատիստ է:

Այլ առակ լվարուք: Հեղափոխությունը կատարել է «փիլիսոփայության դոկտոր» Արգամը. իր շուրջը հավաքելով «պարթև» գյուղացիներին՝ անտառում «խմբեր» է կազմում, ագիտացիա տանում «սպասավորների, լուցկիավաճառների» մեջ և հետո քաղաքը գրավում: Եվ այդ այն ժամանակ, «երբ գյուղերը՝ մեծ մասամբ քաշված իրենց պատյաններում, գաղտագողի նայում էին դեռ անվստահ» (էջ 9): «Հորձանքի» հեղինակը հավատացնում է, որ հեղափոխության ժամանակ խրամատներում պառկած գյուղացիք «երազում» էին սիրուհու և ձուկ որսալու մասին: Ավելին չի կարելի պահանջել կյանքում նպատակ չունեցող քաղքենուց, որի համար մեր նոյեմբերը միայն «հորձանք» էր:

Ճերմակ բանդաների տիրապետության օրոք, «մահվան սպառնալիքի» տակ բացվեցին վաճառատները» (էջ 30), և այդ այն ժամանակ, երբ հենց հեղինակի ասելով՝ «սմոկինգ հագած «Բիրդան աղան» երգում էր «Տեր պահյա զկայսրն»...

«Դոկտոր» Արգամը «մի քանի սասնյակ հրացան և մի քիչ փամփուշտ» է ուզում՝ քաղաքում «ժամանակավոր մարմին» (երևի հեղկոմ) հիմնելու: Ո՛չ, ներեցեք, քաղքենու միտք. ժապլվարյան տակտիկան² հատուկ էր մի ուրիշ շրջանի, երբ ձեր միտքն իմաստ ուներ: Բանտարկված բոլշևիկները «մոռացել են մարդու մասին ունեցած իրենց նախկին հասկացողությունը», քայլում են «միապաղաղ քայլերով»: «Դեմքերը զալարվում են... ջրային սառը հայացքով» և այլն:

Բայց ի՞նչ հաճույքով, որքա՛ն ախորժով նկարագրում է «կաթավշուհուն», շանտանների կյանքը, «պլլված հույզերի հորդանքից ելևէջող կրծքերով կանանց կիսամերկ մարմինները»: Տասնյակ երեսներ են հատկացված այդ կյանքի նկարագրին, սափակ համեմատություններով, շանտանը կինոյում տեսած սեմինարիստի ոճով: Կարդացեք 46 էջում սպիտակ հացի նկարագիրը, թերթեք ապա Շեկոյանի նամակը և կհամոզվեք, որ հեղինակը գրական միջակությունից էլ շատ ցածր է, քաղքենու միտքը «ելևէջող կրծքի ողկույզների քաղցր հյուլթը» համով ծծող:

Մյուս պատմվածքի՝ «Առանց վերնագրի», նյութը ՆէՊ-ի շրջանից է: Հեղափոխությունը «հորձանք» համարող քաղքենին թյուր կարծիք ունի և ՆէՊ-ի մասին: Հեղինակը զավեշտ է խոստանում, բայց մասնում է միայն իր քաղանգրագիտությունը: Հեղինակի ասելով՝ հեղափոխությունը խոսք էր, և ոչ գործ: ՆէՊ-ի ժամանակ մեր հիմնարկներում կարիերիստներ են, իսկ կուսակցականը. ահա ի՞նչ ճառ է ասում նա իր կնոջ համար.

«Ի՞նչ կասի անկուսակցականների և ակամա ենթարկվածների հսկա բազմությունը, որոնց կառավարում ենք մենք, որոնք... զսպված գազանի պես ակամա իրենց սուր քաշած ճանկերը, դարան մտած, հարմար ըոպեի են սպասում մեզ վրա ցատկելու և պատռոտելու» («Վերածնունդ», էջ 220):

Եվ ինչքա՛ն լավ է, որ Ա. Տեր-Հովհանյանը «ապրելու իմաստ չունի» և զբաղված է «կրծքի ողկույզների հյուլթը ծծելու» մասին գրելով:

Դատարկապորտի մեկը գործ է փնտրում, արհեստ չունի, զբաղ-
մունքը միայն «երազելն է», դիմում է դես-դեն, գործ չեն տալիս։
Մեծամիտ դատարկապորտը մխիթարում է ինքն իրեն նրանով, որ...
մեծ մարդկանց սկզբում հալածում են, հետո մեծարում։ Կարիքը նրան
ավանտյուրիստ է դարձնում, փորձում է տեղավորվել որևէ հիմնար-
կում, իրեն «մեծ տնտեսագետ» համարելով։ Այդ էլ չի օգնում։ Եվ մեր
քաղքենին դառնում է «ողկույզներ ունեցող» մի կնոջ հացափոր որձը։
Ինչքան շատ քաղքենիական աֆորիզմներ կան, անատամ բար-
բաջանք և կուրուֆյուն անսահման, բոբիկուֆյուն քաղաքական, գրիչ
շարժելու շնորհքի լիակատար ամայություն։

«Կոոպերացիան... շատ արժեքավոր հանգամանք չէ մարդկու-
թյան համար» (էջ 155),— հայտարարում է տնաբույս «տնտեսագետը»
և ավելացնում որպես հրահանգ. «Ներկայումս տիրող այդ պայման-
ները պիտի վերացնել իսպառ»։ Մի այլ տեղ. «Կոոպերատիվը, որպես
բաշխման ապարատ, մարդկային կյանքի բարելավման պայմաններից
մեկն է» (էջ 203)։

Մի հիմնարկի պետ, որ կուսակցական է, այսպես է խոսում իր
կարիերայի մասին. «Շրջապատում տնտեսական գործերից հասկա-
ցողներ չկային. բոլորը բանվորներ ու երիտասարդներ էին, որոնց հա-
մար իրենց պայքարի նպատակը միայն կար» (էջ 180)։ Հեղափոխու-
թյուն արել են «բանվորներն ու երիտասարդները», որոնք ՆէՊ-ի ժամա-
նակ... անճարակ են մնացել։

Մի ուրիշ հիմնարկապետ, դատարկապորտ քաղքենուն տեղավո-
րելու համար, կարգադրում է հիմնարկի մի ուրիշ աշխատակցի կրճա-
տել։ Եվ այլն, և այլն։

Հայ գրականագետ լինելու հավակնություն ունեցող հեղինակն
աչքի է ընկնում իր... տգետ հայերենով։ Ահա նմուշներ. «տեր դա-
ռան իր ապրումի դասավորման», «կանգնած է մի թնդանոթ», «ղըր-
ված են երկու գնդացի, իրենց գործադրող զինվորներով», «մի խումբ
գյուղացիներ, կիսապառկած կանաչին», «սպասավորներ ծալվող ոտ-
քերով», «տերևները հորդ անձրևի պես մաղվում են գետին», «նիհար
մարմինը վրան հագցրած լայն ու երկար բաճկոնով» և այլն։

«Հորձանքը» մի բան է ասում. թե ի՛նչպիսի զավեշտական դիրք
է ստանում ապրելու իմաստ չունեցող քաղքենին, երբ գրիչ է շարժում
Հոկտեմբերյան էջերից մեկը նկարելու։

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՄՖԼԵՏԻՍ

Միք. Նալբանդյանի «Երկու տողը»¹ թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ պամֆլետ է, ուղղված հայ կղերականության դեմ: «Հասարակաց իրավունքի պաշտպանության» համար գրված այս պամֆլետի յուրաքանչյուր բառը իր ժամանակ ունի նման է պայթել, սարսափեցրել կղերին ու ժամանակի կղերամիտ մամուլը («Պոլսի «Երևակը»², Այվազովսկու³ «Մասյաց աղավնին»⁴ և այլն):

Պամֆլետի առիթ ծառայել է հետևյալ դեպքը: Պոլիս եղած ժամանակ Միք. Նալբանդյանը տեղեկանում է, որ ոմն Պողոս վարդապետ⁵ բռնաբարել է իր աղախին՝ վանեցի մի որբ աղջկա, ապա առևանգածին ամուսնացրել է «մանուկ փոքրավորի» հետ, հինգ հարյուր դուռուշի համար պսակը լուծել, կնոջն ուրիշին տվել և շարունակել կենակցել նրա հետ: Հղիանում է կինը, վարդապետը կապում է նրան, մերձիմահ ծեծում երիտասարդ կնոջը. կինը վիժում է, ապա ինքնասպան լինում⁶:

Մ. Նալբանդյանը զայրացած՝ պահանջում է Պողոս վարդապետին դատի տալ⁷: «Երևակ» ժուռնալի 1861 թ. հունվարի համարում, նույն ժուռնալի «տեր և տնօրեն» Տերոյենցը⁸ լուսանքներով լի մի հոդված է գետնելում Միք. Նալբանդյանի բողոքի դեմ, անվանելով նրան «սոցիալիստ, կարմիր հասարակապետական, հերետիկոս և անհավատ»⁹: Նրան ձայնակցում է Գաբրիել վարդ. Այվազովսկին «Մասյաց աղավնու» էջերում¹⁰:

Ունոց է ելնում կղերամիտների բանակում: Գործադրում են բոլոր զենքերը՝ մամուլը, մատնությունը, պրովոկացիան և... եկեղեցական նզովքը, «այդ խավար դարերի խավար մնացորդը, ջախջախ եղեգը, որ շատ անգամ գավազան են կարծում ողորմելի՝ մարդիկ»¹¹:

Եվ, որպես ծանր մեղադրանք, թշնամիները նրա երեսին են շարժում Օուենի¹², Պրուդոնի¹³, Ֆիհտեի¹⁴, Կանտի¹⁵, Հեգելի¹⁶ և այլ «հե-

րետիկոս» մարդկանց հետևող լինելը: Այվազովսկի եկեղեցականն ավելի կտրուկ և կարճ միջոցի է դիմում և Ռուսաստանի ներքին գործոց մինիստրի առաջ ամբաստանում է Միք. Նալբանդյանին որպես «անբարոյականի, ապստամբի և խռովեցուցիչ ժողովուրդյան»¹⁷:

Այվազովսկին առաջարկում է «օրենքի բովանդակ խստությամբ» Նալբանդյանին դատի տալ: Ու թունոտ հեզնանքով Մ. Նալբանդյանն ավելացնում է. «Գուցե Այվազովսկին հայրական հոգածությամբ պատրաստել էր մեզ տեղի բնակության Ներշինսկ կամ Կրասնոյարսկ... Մեր ջերմությունը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիբիրի սառնամանիքը... (բուն առողջապահական խորհրդով)»¹⁸:

Այս պրովոկատոր եկեղեցականը ցարական ժանդարմերիային մոտ մարդկանցից է եղել: Մ. Նալբանդյանը հայտարարում է, որ Այվազովսկին իր «Մասյաց աղավնու» մեջ «ազատ է ամենայն բան գրելու, նաև գրպարտելու, նաև հայհոյելու, ըստ որում նորա գրվածքը չեն քննվում ցենզուրյան ժողովի մեջ»¹⁹, մյուս կողմից՝ մեր բոլոր գրվածքը քննվում են և, մանավանդ, խիստ, եթե հարաբերություն ունին պ. Այվազովսկիին (ապացույցները մեր ձեռքում պակաս չեն)...»²⁰:

Բայց և այնպես, 60-ական թվականներին Այվազովսկիների և նրանց շեֆ ժանդարմերիայի «հայրական հոգացողությունն» է հաղթում: Այս տողերը գրելուց մի քանի տարի անց Միք. Նալբանդյանի ջերմությունն ընդմիշտ սառչում է ո՛չ թե Սիբիրում, այլ Սարատովի նահանգի Կամիշլին քաղաքում...

* * *

Միք. Նալբանդյանի համար Տերոյենցի, Այվազովսկու և նմանների ոռնոցն է առիթ լինում գրելու իր պամֆլետ-պատասխանը՝ նշանավոր «Երկու տողը», որի մեջ բերած փաստերը բուռն դայրույթ և դժգոհություն են առաջացրել եկեղեցու դեմ:

Պամֆլետի հենց սկզբում նա շատ շտապ և կտրուկ ուղ է անում իր գլխից Տերոյենցիներին ու նրանց արգումենտացիան՝ բերելով Զ. Յոքսի²¹ պատասխանն անգլիական մի լորդի. «Սըր, ձեր նամակը ստացա»²²: Այդ նամակը առջևս է այժմ, քառորդ ժամից հետո կլինի քամակումս, որի մասին շնորհ ունիմ տեղեկություն տալ ձեզ»:

Նալբանդյանը դիտմամբ է այսքան գոեհկացնում. Այվազովսկու և Տերոյենցի գրաբար լեզվով երկնամբարձ ոճով գրածի կողքին վերև բերված պատասխանը կատարյալ սենսացիա է, մի ապտակ, որի ձայնը շատ հեռվում էլ լսելի է:

Համառոտակի հիշեցնելով սյամֆլետի դրդապատճառը՝ Մ. Նալբանդյանը զայրացած հարցնում է իրեն՝ Տերոյենցին. «Խնչ բանով ավելի իրավունք ունի Տերոյենցի պատվելի դուստրը կամ ամուսինը, քան թե մի վանցի լլկված և բռնաբարված անմեղ աղջիկ, քա՛ն թե մի նահատակված կին, քա՛ն թե մի դավակ, որ, դեռ հրապարակի լույսը չտեսած, սպանվում է Տերոյենցի վարդապետի ձեռքով և մոր արգանդից տեղափոխվում է դեպի գերեզման»²³:

Տերոյենցը և մյուսները դեմ են, որ «աշխարհական» մարդը քննեց եկեղեցականի արարքը: Նրանք այդ համարում են հայոց եկեղեցու ոգուն հակառակ: Կղերականները պարծանքով են հայտարարում, «թե նոցա արդյունքն է, որ հայոց ազգն ապրում է մինչև այժմ աշխարհի երեսին»²⁴:

Միք. Նալբանդյանը բուռն ցասումով, փրփրած, ատելությամբ բացականչում է. «Ո՛չ երբեք, ո՛չ բնավ...»: Այդ արգումենտները «կարկատած աբեղայական խոսքեր են, որ ժանգոտ փարայի արժեք չունին մեր աչքում»²⁵:

Խնչ է եղել հայոց եկեղեցին, հարցնում է Մ. Նալբանդյանը և բրբրում պատմությունը:

«Ո՛րտեղ հարստահարություն, որի հերոսը չէր եկեղեցական... Տերութենական լրտես՝ եկեղեցական», «մինչև յուր անասնական կյանքի վերջը բողի հետ կենակից՝ եկեղեցական, դպրոցների գումարը անհետացնող՝ եկեղեցական...»²⁶: «Արյուն է կաթում մեր սրտից, երբ նայում ենք աղդի ամայի և ամուլ կյանքի վերա. աղեխարշ սրտմտում ենք դարձյալ, տեսանելով, որ այս անգործության, ծայրացյալ թշվառության և կարելի եղածի չափ ստրկության մեջ հայերը դատապարտված են օտարի գավաղանի հետ ենթարկվիլ նաև յուր եկեղեցականների հարստահարության»²⁷:

Հնում էլ եկեղեցին չի եղել «աղգի պահպանիչը»: Պամֆլետոն ավելի համոզիչ դարձնելու համար՝ Մ. Նալբանդյանը պատմական էքսկուրսիա է անում, իրար ետևից շարում «ֆակտեր» այն մասին, թե հայ եկեղեցին չարաչար հալածել է հոռեհացուն²⁸, նրան մահադեղ

տալով սպանել, և դրանով էլ շքավականանալով՝ «ոսկերքը փորեց, հանեց գերեզմանից ու գետը թափեց»²⁹, «Ղազար Փարպեցուն»³⁰ աղանդավոր հռչակեցին, «ոտքը բորիկ քշեցին վանքից... նորա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գրքերը, թեև մարդ չկար վանքում հունարեն կարդացող»³¹:

Պամֆլետի ցասումը հասնում է իր գագաթնակետին, երբ Մ. Նալբանդյանը մեջ է բերում 1860 թ. հոկտեմբերին էջմիածնում տեսած մի դեպքը. «Արյունով մկրտվածի» պատմությունն այժմ էլ դժվար է կարդալ առանց զայրույթի:

«Մեք այդ ժպիրհ ընթացքը հոգևորների նկատեցինք նաև էջմիածնի մեջ: Մի առավոտ սենեկիս առաջը բարձրացած սաստիկ աղմուկից և աղաղակից ստիպված դուրս եկա պատճառն իմանալու: Ցավելով տեսա, որ երկու ծախսարար արեղայք ծեծել են տալիս մի քանի հայ մշակներ, այն պատճառով, որ այդ մարդիկն առանց կերակրի մնալու պայմանով չկամեին աշխատել: Խեղճ և անպաշտպան հայերի մեջքին բավական փայտ իջուցանելուց հետո երևի թե այս հայկական ինկվիզիտորների կիրքը չէր նստել, որովհետև նոցանից մինը, Կարապետ անուն, անպատկառապես և միանգամայն կատաղած՝ ինքը սկսեց աքացի և բռնցի ջարդել, արդեն գիշատվածներից, մի խեղճ պատանի: Քիթը-բերանը արյունաթաթավ, մազապուր փախավ դահճի ձեռքից ողորմելի պատանին...»³²:

Ընթերցողի ատեղությունն ու ցասումը եռման աստիճանին է հասցնում վերջին տողը այն մասին, թե այդ արեղա-գազանը, որ խեղել է պատանուն մկրտողը, երկրորդ անգամ թշվառ զոհին արյունով է մկրտում: «Այդ հոգևորականություն չէ, այլ անարգ դահճություն...»³³:

«Թող Տերոյեանցը,—բացականչում է Մ. Նալբանդյանը,—կամեցածի չափ մաշտոցի խոսքերը քաշքշի...»³⁴, «Ազգը հոգևորների համար չէ...»³⁵, «և հասարակաց բողոքը լիակատար զորություն ունի մարդասպանը, զողը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը եկեղեցու բեմի վերայից չքանալու համար...»³⁶:

* * *

Նալբանդյանին քաջ հայտնի էր, որ այդ մթնոլորտում դժվար է անհրկյուղ մնալ: Նա չի սարսափում բանտից ու աքսորից: Նրան սարսափեցնում է այն «հավիտենական լռությունը», մտքի այն լեթարգիան,

որի մեջ պահել է եկեղեցին «վսեմական աքսորականին»՝ ազատությանը:

«Տարիները վազում են փայլակի շուտությամբ, օրերը թռչում են, որպես մի վայրկյան: Վախենում ենք և իրավունք ունինք վախենալու, թե, միգուցե, մինչև հայր կշտանա յուր մահվան քնից, լուսինը անդնդասուզ գնա հորիզոնից ներքև... Յղու՛կ ձեզ, Հայաստանի սարեր: Այրարատից մինչև Տորոս ստիպված եք դուք հնչեցնել միայն հեկեկանքը և հոնդյունքը Հայաստանի որբ զավակների՝ հարստահարողների և եկեղեցականների զավազանի տակից»³⁷:

Ո՛ւր է ելքը, հարցնում է Մ. Նալբանդյանը և հայտարարում, որ ելքը խավարամիտ սկզբունքների և սոփեստական գաղափարների, պարզ ասած՝ հայ եկեղեցու քարացած դոգմաների պատենշները փրշրելու մեջ է: Որպես նոր տրիբուն, Մ. Նալբանդյանն իր պամֆլետում կտրականապես պահանջում է «չբռնաբարել ուրիշի խղճմտանքը և սրտի ազատ խոստովանությունը»: Մ. Նալբանդյանն այստեղ հանդես է գալիս որպես «Հյուսիսափայլի» գաղափարախոսության արտահայտիչ և պահանջում է եկեղեցու ոտից մինչև գլուխ ունֆորմը: «Ավելի լավ է,— ասում է նա,— հերետիկոս և անհավատ լինել, քան թե բաց աչքով մեր մարդկությունը, մեր մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալ...»³⁸:

Ո՛չ մի զիջում, հաշտության և ո՛չ մի եզր դավանած սկզբունքից: Նորը պատերազմում պիտի հաղթի, իսկ հակառակորդին խնայելը նշանակում է դավաճանել «ընդհանուր երջանկության»:

«Մեք, վաղ ուրեմն, գուցե շատ հառաջ, քան թե գրիչ առինք ու հրապարակ իջանք, գիտեինք, որ խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լույսը... գիտեինք, որ հին խելքերը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին, գիտեինք, որ նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնեի իր դրոշակը հնության ավերակների վերա...»³⁹:

Բայց այդ հինը դատապարտված է անկման, կղերականության «վերացականը և միստիքականը» ջարդվում է «իրական աշխարհի» երկաթե զավազանի անողոր հարվածների տակ: «Անցան և անդառնալի անցան այն խավար օրերը, երբ մարդիկ երջանիկ էին, համբուրելով մի սևագլխի քղանցք կամ, շատ անգամ, <զոռաքաղությամբ և> պոռնկությամբ ապականված մի ձեռք...»⁴⁰:

Ելքը և միակ ուղիղ ճանապարհը՝ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելն է⁴¹, որին Մ. Նալբանդյանը նվիրվում է իր ողջ էությունամբ:

«Մեր անձը և գրիչը շնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արժաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայր... ճնշված իր հարուստներից, իր հոգևորներից և կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից,— ահա այն հայն ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը... Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկրկենք ոչ բանտի և ոչ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով...»⁴²:

* * *

Այսպես է իր դիրքը որոշում Միք. Նալբանդյանը «Երկու տողում»: Շատ կարճ ժամանակից հետո պամֆլետագիրը Պետրոպավլովսկի բերդում առիթ է ունենում մի անգամ էլ ապացուցելու, որ «հարստահարվածը, աղքատն ու մերկը» իր սրտին ավելի մոտ են, քան թե բռնակալների իշխանությունն ու հարուստների արժաթյա թումբերը:

Մոտ յոթանասուն տարի է անցել այն օրից, երբ Մ. Նալբանդյանը գրել է իր պամֆլետը, նրա գնահատականը եկեղեցու և կրոնի մասին մեղ ոչ մի դեպքում բավարարել չեն կարող: Պամֆլետագրի լեզվով ասած՝ «անդարձ կերպով անցան այն ժամանակները», երբ պայքարը տարվում էր եկեղեցականների և ոչ թե կրոնի դեմ, երբ եկեղեցու «ոտից մինչև գլուխ ունեցողներն» խնդիրն էր դրված:

Այժմ եկեղեցին հակահեղափոխության ֆրոնտում կարևոր մարտկոց է: Մ. Նալբանդյանի «հարստահարվածի, մերկի և աղքատի» շահը պահանջում է կրոնի ու եկեղեցու իսպառ վերացումը: Իհարկե, ոչ մի աբեղա այժմ չի հանդգնի մշակին «արյունով մկրտելու»: Բայց մնում է դեռ պայքարն՝ իսպառ անհետացնելու աբեղային էլ, նրա

մկրտելն էլ: Կրոնը դեռ կա, կրոնական ավանդույթյունները տեղ-տեղ մնում են: Սակայն, դրան զուգընթաց, Հայաստանի բանվորն ու գյուղացին սովորում են մարտնչող անաստվածներ դառնալ, շուտով մեզ մոտ հիմք է դրվելու հակակրոնական անդրանիկ համալսարանին:

Թո՛ղ հանգիստ ննջի Կամիշինի «վսեմական աքսորականը»⁴³... Հորիզոնից ներքև անդնդասույզ գնում է հայ կղերականության լուսինը, և բարձրանում է «հարստահարվածի, մերկի ու աղքատի» արևը...

ՄԻ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻՎ՝

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատությունը՝ «Առևտրի և Հայաստանի քաղաքների մասին, հին ժամանակների համաշխարհային առևտրի կապակցությամբ»², գրախոսել է ընկ. Հակ. Զորյանը³ «Նոր ուղի»⁴ հանդեսի 4-րդ գրքում, մի քանի ճիշտ դիտողությունների հետ անելով մի շարք անհիմն եզրակացություններ, որից չափազանց տուժում է նրա գրախոսականը:

Ընկ. Հակ. Զորյանը նպատակ է դրել ցույց տալու այս աշխատության «մի շարք մեթոդոլոգիական բնույթի սխալները»: Բերելով հայ բուրժուական պատմագրության մեջ ընդունված պատմական շրջանների տախտակը՝ ընկ. Զորյանը ճիշտ է նկատում, որ այդ պերիոդիզացիան ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագրության սկզբունքների հետ, և միաժամանակ ընդգծում է, մոտավոր ճշտությամբ, տնտեսական ֆորմացիաներով պատմության այս կամ այն շրջանը բաժանելու կարևորությունը:

Խնդիրն այստեղ այն չի, թե որքան է ընկ. Զորյանին հաջողվել լրիվ ձևակերպում տալ տնտեսական ֆորմացիաների և նրանց նշանակության: Խնդիրն այն է, որ պերիոդիզացիայի մասին արած նրա ճիշտ դիտողությունները պրոֆ. Մանանդյանի գրքին չեն վերաբերվում, և ասված է «հավուր պատշաճի»: Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի գիրքը վերաբերվում է ֆեոդալիզմի շրջանի առևտուրին և Հայաստանի քաղաքներին, և այդ միայն՝ համաշխարհային առևտրի տրանզիտ ճանապարհի ճշմանակությամբ կապակցությամբ: Այս է, որ կա՛մ չի հասկացել ընկ. Հակ. Զորյանը և կա՛մ անգիտացել է, հանգելով այնպիսի եզրակացությունների, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն ո՛չ այս գրքի և ոչ է՛լ մարքսիստական պատմագրության հետ:

Մենք նորից ենք ընդգծում գրքի բովանդակության սահմանափակ լինելը, որ երևում է հենց վերնագրից: Հեղինակը չի տալիս ֆեոդալա-

կան շրջանի Հայաստանի ամբողջ առուտուրի նկարագիրը, բոլոր քաղաքների առաջանալու պատմությունը, այլ միայն որոշ նյութեր (որից մեծ մասը բոլորովին նոր է մեր պատմության համար և շատ արժեքավոր) մի քանի քաղաքների մասին՝ կապված համաշխարհային առևտրի ճանապարհի հետ, որի մի մասն անցնում էր Հին Հայաստանի տերիտորիայի վրայով:

Ասացինք, որ Հակ. Զորյանը մոռացության է տվել այն, որ պրոֆ. Մանանդյանի նկարագրած շրջանը ամփոփվում է միայն ֆեոդալիզմի մեջ: Բուրժուական պերիոդիզացիան եթե երբեմն, իբրև թույլ հետքեր, հանդես է գալիս գրքում, բացառապես կապվում է տրանզիտային առևտրի ճանապարհի վրա ունեցած ազդեցության հետ, իբրև քաղաքական և տնտեսական իրադարձություններ, որոնք անխուսափելիորեն այս կամ այն ազդեցությունը պիտի անեին այդ ճանապարհի և համաշխարհային առևտրի վրա: Բայց սա այն պերիոդիզացիան չէ, որի դեմ շատ տեղին առարկում է ընկ. Հակ. Զորյանը:

Ֆեոդալիզմի բնորոշումը, որ, իբրև թե, անում է պրոֆ. Մանանդյանը իր աշխատության մեջ, Հակ. Զորյանը աղավաղված է բերել, թեև հեղինակը իր աշխատության մեջ նպատակ էլ չի դրել բնութագրելու ֆեոդալիզմը: Հակ. Զորյանը գրում է. «Ֆեոդալական» կամ «ֆեոդալիզմ» նսկանում է որոշ կախյալ դրությունների դարգացում» («Նոր ուղի», էջ 133): Այդպիսի նախադասություն գոյություն չունի պրոֆ. Մանանդյանի մոտ: Գրքի էջ 37-ի վրա գրված է. «Ամենայն հավանականությամբ՝ որոշ կախյալ դրությունների (зависимость) զարգացումը, որոնց (այսինքն՝ դրությունների—Ա. Ս.) մենք անվանում ենք ֆեոդալական, կատարվում էր տոհմային կարգերի փայփայման զուգընթաց և միաժամանակ»:

Ընկ. Հակ. Զորյանը պետք է համաձայնվի, որ ֆեոդալիզմի այս ոչ լրիվ և գիտական բնորոշումը տարբեր է նրա ցիտատից: Ինչպե՞ս է հանում գրախոսն այստեղից, թե ֆեոդալիզմը բնորոշված է միայն «իրավական նորմաների տեսանկյունից»՝ այդ մնում է գրախոսի գաղտնիքը:

Որտեղի՞ց է եզրակացնում ընկ. Հակ. Զորյանը, թե, ըստ պրոֆ. Մանանդյանի, Հայաստանի պատմության ամբողջ ընթացքում շարժիչ ուժը հանդիսանում են ազգամիջյան պատերազմները և վերջինով առաջ եկած տնտեսական փոփոխությունները: Նախ՝ ի՞նչ «ազգամիջ-

յան պատերազմներ» են ֆեոդալիզմի ժամանակ. ինչո՞ւ ընկ. Զոր-
յանը, թեկուզ համառոտ, չի տալիս ֆեոդալիզմի շրջանի «ազգամիջ-
յան պատերազմների» սոցիալ-դասակարգային վերլուծությունը: Որով-
հետև այդպիսի արտահայտություն չկա պրոֆ. Մանանդյանի գրքի մեջ,
պետք է ենթադրել, որ այդ սխալ ձևակերպումը պատկանում է գրախո-
սի գրչին, և ուրեմն՝ «с большой головы на здоровую», ինչպես ա-
սում է առածը: Ապա՝ մի՞թե ընկ. Զորյանը առարկում է այն մտքի
դեմ, որ, ասենք թե, հոովմայեցիների և պարթևացիների իրար հետ
ունեցած «ազգամիջյան պատերազմները» (գրախոսի տերմինով) կա-
րող էին ազդել և ազդում էին առևտրական ճանապարհների ուղղու-
թյան և նրանց դերի վրա: Ընկ. Զորյանի դիտողությունը ճիշտ կլիներ,
եթե նա հիշատակեր, որ քաղաքական անցուղարձերը, իբրև արտա-
հայտություն ներքին տնտեսական-հասարակական ուժերի, ունենում
էին իրենց ոչ պակաս կարևոր ազդեցությունը՝ տվյալ դեպքում տրան-
զիտ առևտուրի վրա:

Ծիշտ դիտելով, որ «հայ բուրժուական պատմագրության գաղա-
փարախոսների՝ հայ բուրժուազիայից ստացած հիմնական սոցիալական
պատվերներից մեկն էլ եղել է այն, որ ցույց տրվի... թե Խալամի տիրա-
պետությունը Հայաստանի վրա եղել է աղետաբեր և կործանարար»,
ընկ. Զորյանը 50 տարվա ժամանակաշրջանի համար «ներումն» շնոր-
հելով պրոֆ. Մանանդյանին՝ հանկարծ անցնում է քաղաքների հիմ-
նադրման, մոլորության մեջ թողնելով ընթերցողին, թե ի՞նչ կապ ունի
վերևի ակնարկը նրա հաջորդ էջի ցիտատների հետ, որոնք ցույց են
տալիս պրոֆ. Մանանդյանի «սխալ» մեկնաբանությունը... քաղաքների
հիմնադրման:

Մի ըուպե դեննք, թե ճիշտ է ընկ. Հակ. Զորյանի գնահատականը:
Բայց, «մեթոդոլոգիական բնույթի խնդիրների» տեսակետից, ի՞նչ կապ
ունեն այն ցիտատները, որոնք ցույց են տալիս, թե քաղաքները «հիմ-
նում են» թե՛ հայ և թե՛ սելջուկ իշխանավորները: Ընթերցողը ինչպե՞ս
հասկանա մտքի այդ «թռիչքը», որ ինքնին հակասություն է առաջին
պարբերության, ըստ որի՝ քաղաքները պիտի հիմնեն հայ իշխանա-
վորները, և կործանեն սելջուկ իշխանները:

Միայն այդ չի Հակ. Զորյանի գրախոսության թերությունը: Նա
«մոռացության» է տվել այն, որ պրոֆ. Մանանդյանի գրքում, հակա-
ռակ հայ բուրժուական պատմագրության կոնցեպցիայի, առանձնա-

պես շեշտված է քաղաքների բարեկեցությունը Սելջուկյան տիրապետության ժամանակ (էջ 184), հայերի և սելջուկների կոլտուրական մերձեցումը և այդ մերձեցման դրական կողմերը (էջ 185—186), առևտրի և տնտեսական կյանքի զարգացումը Հայաստանի հարավում՝ մոնղոլական տիրապետության շրջանում (էջ 204—207)։ Էլ ուր մնաց 50 տարվա ժամանակաշրջանի «բացառությունը», ընկ. Զորյան։

Ընկ. Զորյանը չի նկատել, որ ինքը ակնբախ հակասության մեջ է ընկում, ավելի ճիշտ՝ պրոֆ. Մանանդյանի գրքից բերած ցիտատը հենց հարվածում է իրեն, գրախոսին։ Զորյանը գրում է («Նոր ուղի», էջ 137), որ, իբրև թե, քաղաքների հետագա զարգացումը պրոֆ. Մանանդյանը բացատրում է «միակ մի ազդակով՝ տրանզիտային առևտրական ճանապարհների վրա կառուցված լինելով»։ Շարունակության վրա գրքից բերված ցիտատն ասում է, որ «Նոր քաղաքների առաջացումը, այդ կենտրոնների ծաղկումը կամ անկումը... նշանակալի չափով բացատրվում է համաշխարհային առևտրական հարաբերությունների լայն զարգացմամբ»։ Գրախոսի իսկ բերած ցիտատի միտքը և յուր մեկնությունը տարբեր բովանդակություն ունեն. «նշանակալի չափով» չի նշանակում «միակ մի ազդակ», ընկ. Զորյան։ Գրախոսելու այսպիսի պրիոմը ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագիտական քննադատության հետ։

Պրոֆ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ քաղաքների սեղանորությունը տրանզիտ ճանապարհի մոտ նպաստել է նրանց զարգացման։ Հակ. Զորյանը «տեղադրությունը» դարձնում է «վայրի դիրք» և Մանանդյանի պատմագրական կոնցեպցիայի մեջ գտնում երկրորդ, «միակ հիմնական» ֆակտոր՝ աշխարհագրական ֆակտոր։ Իհարկե, պարզ է, որ առևտուրն է պայմանավորում քաղաքների ընտրության վայրը, բայց մի՞թե մահացու մեղք է ասել, որ քաղաքների տեղադրությունը, այսինքն՝ այս կամ այն կարևոր առևտրական ճանապարհի մոտ լինելը, նպաստում էր այդ քաղաքների և նրանց առևտուրի զարգացման։

Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մեջ հիշատակված է, թե ինչպես տրանզիտային առևտրի համաշխարհային ճանապարհի նոր ուղղությունը նպաստում է այսպես կոչված Բագրատունիների շրջանի քաղաքների ճոխացմանը և զարգացմանը։ Նախկին աննշան ամրոցները և ֆեոդալների դղյակները վեր են ածվում վաճառաշահ քաղաքների, կառուցվում են վաճառատներ, պահեստներ, իջևաններ և այլն։ Հի-

տաքրքիր է, որ Հայաստանի քաղաքների առաջացման մասին բերված նոր այդ փաստերը վկայում են, որ միջնադարի քաղաքները մեզանում ևս առաջացան նույն կարգով, ինչպես մինչև այժմ հայտնի էր արևմուտյան Եվրոպայի համար: Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության այս էջերը ծանր հարված են հայ նացիոնալիստական պատմագրության այն դիրքավորման, ըստ որի՝ Անի և Կարս քաղաքների զարգացումն ու կարճ ժամանակում ճոխանալը վերագրվում է Բագրատունյաց թագավորների «աստվածատուր խելքին»: Որտե՞ղ է գտել Հակ. Զորյանը, թե պրոֆ. Մանանդյանը «փառաբանում է» Բագրատունիներին: Մենք վճռական կերպով հայտարարում ենք, որ այս աշխատության մեջ այդպիսի ակնարկ անգամ չկա: Եթե լիներ, ընկ. Զորյանը ըստ երևույթին չէր գլանա մեջտեղ բերելու:

Բայց այստեղ կարևորը «մեթոդոլոգիական բնույթի» մի խնդիր է, որում ընկ. Զորյանի սխալը ձևակերպվում է իբրև ո՛չ մարքսիստական պատմագրական գնահատություն: Ծիշտ կերպով դնելով խնդիրը, թե հայ բուրժուական պատմագրությունը շարունակ սև է նկարագրել արաբների տիրապետության շրջանը Հայաստանում, ընկ. Զորյանը սխալվում է, կարծելով որ մարքսիստական պատմագրության վերջին խոսքը կլինի, եթե ասի, թե արաբների տիրապետությունը Հայաստանի քաղաքների համար բերեց բարգավաճում, իսկ Բագրատունիներինը՝ ոչ, որովհետև առաջինները մահմեդական էին, իսկ երկրորդները՝ լուսավորչական, և որովհետև մինչև այժմ հայ նացիոնալիստները սևացրել են արաբներին, ապա «մարքսիստական» կլինի և արխի-ինտեր-նացիոնալիստական, եթե այժմ ինքը սևացնի Բագրատունիներին և սպիտակացնի արաբացի ֆեոդալներին:

Իհարկե, այս ուլտրա-ինտերնացիոնալիզմը ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագրության հետ, որովհետև վերջինս մի շահով է շահում բոլոր տեսակի ֆեոդալներին՝ արաբ թե հայ: Եթե Զորյանն անհիմն դիտողություններ է անում պրոֆ. Մանանդյանի «փառաբանմանը» Բագրատունիների շրջանի համար, ապա մենք կարող ենք բերել բավական հիմնավոր ապացույցներ հենց իր՝ Հակ. Զորյանի հոգվածից, որտեղ իսկական փառաբանություն կա արաբացի ֆեոդալների կարգերի նկատմամբ: Նացիոնալիստական պատմագրությանը մի/թե հակադրում կլինի, եթե պախարակենք «մեր ֆեոդալին» և վեր հանենք «օտար ֆեոդալին»: Այս մակերեսային և մեխանիստական

ըմբռնումը շատ հեռու է մարքսիստական պատմագրության պրինցիպներից: Էլ ինչու՞ է պրոֆ. Մանանդյանը դառնում «բուրժուական պատմագրության ռեստավրատոր», երբ նա ապացուցում է, որ Բագրատունիների քաղաքները՝ Անին և Կարսը, արագ զարգացել են արաբական և Բագրատունի ֆեոդալների տիրապետության տակ, որովհետև այդ շահավետ էր երկուսին էլ (մեկը հարկ էր առնում Բագրատունիներից, իսկ վերջինս հարկերի ամբողջ ծանրությունը գցում էր գյուղացիների վրա):

Մենք վերն ասացինք, որ իր աշխատության մեջ պրոֆ. Մանանդյանը (էջ 204—207) շեշտում է այն, որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ (13-րդ դարի վերջում) ճանապարհների տեղափոխումը նպաստում է Հայաստանի հարավային մասի զարգացմանը: Այդ կողմերը առաջանում են նոր հայկական քաղաքներ՝ մոնղոլների տիրապետության տակ: Այդ մենք բերինք ապացուցելու, որ ընկ. Հակ. Զորյանն անպատասխանատու հայտարարություն է անում, թե պրոֆ. Մանանդյանն այս աշխատությամբ «տնտեսական ֆակտորով հիմնավորում է հայ բուրժուազիայի սոցիալական պատվերը» («Նոր ուղի», էջ 139):

Իսկ Հակ. Զորյանը 142-րդ էջի վրա գրում է. «Սույն (այսինքն՝ 13-րդ—Ա. Ս.) դարի վերջում կատարվում է Հայաստանի առևտրական պունկտ հանդիսացող վայրերի տեղաշարժ. եթե մինչև 13-րդ դարի վերջը առևտրական հարաբերությունների ցանցը հյուսիսային Հայաստանում էր գտնվում, ապա 13-րդ դարի վերջերից Հայաստանի հարավին է վիճակվում այդ դերը»: Ընթերցողն արդեն նկատեց, որ Հակ. Զորյանը կրկին պրոֆ. Մանանդյանի ասածն ամբողջությամբ և այն ասածը, որի համար Զորյանը պրոֆ. Մանանդյանին անվանում է հայ բուրժուազիայի սոցիալական պատվերը կատարող:

Այս ի՞նչ լուգիկա է, «եղբայր պատվական»:

Ծիշտ է, որ 1922 թվին տպված յուր աշխատության մեջ պրոֆ. Մանանդյանը բուրժուական պատմագրության լիարժեք տուրք է տվել, սխալ մեկնաբանելով մոնղոլների մուտքը Հայաստան, բայց դրակա՞ն քայլ եք համարում, ընկ. Զորյան, որ հեղինակը 1931 թվին տպած իր նոր գրքում հրաժարվում է հին տեսակետներից և մոտենալով մարքսիստական պատմագրության՝ նոր արժեքավորում է տալիս, որից հափշտակվելով դուք, վերցնում եք այն ամբողջությամբ և ոչ մի խոսք չասելով այդ մասին՝ շտապում եք ծածկելու այդ գործողության հետ-

քերը, հորինելով անհիմն, միանգամայն մտացածին բացատրություն, թե պրոֆ. Մանանդյանը երկու տեսակ մոնղոլ է ընդունում՝ մինչև մահ-մեղական կրոն ընդունելը և նրանից հետո:

Այս մարքսիստ պատմաբանին հատուկ պրիոմ չի, ընկ. Զորյան: Այսպես անելով՝ դուք սքոդում եք գրքի հիմնական թեւաթյունը, որին կանդորադառնանք մեր հոգվածի վերջը՝ մեր կամքից անկախ ստիպված լինելով մի քանի ճշտումներ կատարելու այն ցիտատների մեջ, որ բերել եք պրոֆ. Մանանդյանի աշխատությունից ձեր դրույթները հիմնավորելու:

Որպեսզի ապացուցի, թե վաճառականության զարգացման և գյուղացիներից գանձված ծանր տուրքի շնորհիվ Բագրատունի ֆեոդալները շատ էին հարստացել և կուտակել էին դրամ և, ուրեմն, կարող էին «հոգեպարար» գործերով զբաղվել, պրոֆ. Մանանդյանը հիշատակում է եկեղեցիների և հարուստ դղյակների կառուցումը, որ սկսվեց նրանց կողմից: Այս բացատրությունը ճիշտ է, բայց լրիվ չէ. տնտեսական ասպարեզում իր դիրքերն ամրացնելու զուգընթաց հայ ֆեոդալն աշխատում էր կրոնի, գրականության և մյուս կարգի «հոգևոր» զենքերի միջոցով ամրապնդել իր իշխանությունը, հետամուտ լինելով իր իդեոլոգիայի հաղթանակին բոլոր ասպարիզներում:

Իր գրախոսականի մեջ Հակ. Զորյանը ոչ մի բառ չի ասում ավելի հիմնավորելու, այսպես ասած՝ իսկական ռեւսերի վրա դնելու նրա ո՛չ խորացրած մեկնությունը: Դրա փոխարեն նա կամայական կերպով հայտարարում է, թե, իբրև, պրոֆ. Մանանդյանը եկեղեցիների կառուցումով ապացուցում է... «երկրի արտադրական ուժերի զարգացման բարձր աստիճանը», և այդ սեփական դատողությունը հեղինակի վզին փաթաթելով՝ անցնում է լորդերի և բանկիրների վիլլաների անալոգիային, ընթերցողին յուր ասածը «համոզիչ» դարձնելու համար:

«Վերջին մի ցիտատ, և դրանով փակենք մեր դիտողությունները», — գրում է ընկ. Զորյանը: Մենք էլ այդպես վարվենք և ստուգենք «վերջին մի ցիտատ» և փակենք ոչ այնքան հաճելի մեր ստուգումները:

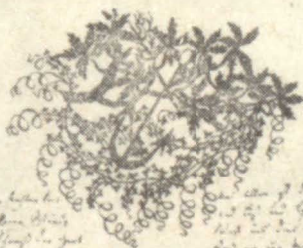
Ընկ. Հակ. Զորյանը պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության էջ 186-ից բերում է հետևյալ ցիտատը. «Մուսուլմանական ազդեցությամբ է բացատրվում նաև, ինչպես հայտնի է, հայկական գրականության մեջ եղած աշխարհիկ հոսանքը, միջնադարյան հայկական լիրիկայի ծաղկումը և 13-րդ ու 14-րդ դարերի նոր ճարտարապետական ձևի զարգացումը»:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ „ԱՆՀԱՅՏ ԲԱՅԱԿԱՅՈՒՄԸ“

ԱՐԽԵՎԱՅԻՆ ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳԵՐԻ ՅԵՎ

ԱՆՀԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄՆՆ ՎՐԱ

Գրեց ԱԿՈՅԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Քանի որ քանիսն ասում են
 թէ քանի որ մեր Բայան
 ուր ուր էր Բայան ինչպե՛ս
 թէ ուր էր Բայան ինչպե՛ս

Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս

Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս
 Եւ ինչ որ Բայան ինչպե՛ս

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
 ՅԵՐԵՎԱՆ 1932

Վ. Բակունցի «Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» աշխատության
 անվանաթերթը (1932)

Խաչատուր Աբովյանի արձանը
Գործ Անդրեաս Տեր-Մարությանի

Իսկ բնագրում ասված է. «Նույն մուսուլմանական ազդեցությամբ են բացատրում, ինչպես հայտնի է, հայկական գրականության մեջ եղած աշխարհիկ հոսանքը, միջնադարյան հայկական լիբերալի ծաղկումը և 13—14-րդ դարերի ճարտարապետական նոր ոճի զարգացումը»:

Այստեղ սխալը ո՛չ միայն անհարազատ թարգմանությունն է, այլ և այն, որ այդ ամենը բացատրում են ուրիշները, և, ինչպես ցույց է տալիս նույն էջի աստղանիշը, այդ ուրիշները Գ. Զուբինովը⁵ և Հ. Օրբելին⁶ են, և ոչ թե գրքի հեղինակ պրոֆ. Մանանդյանը, որն այդ կարծիքն, իմիջիպալոց, բերել է հաստատելու իր հիմնական թեզը, թե «մուսուլմանական տիրապետության ժամանակ արաբ-պարսկական քաղաքակրթությունը լայն կերպով տարածվել է Հայաստանում»:

Ունի՞ հիմք ընկ. Զորյանը այս կապակցությամբ հայտարարելու պրոֆ. Մանանդյանի «բուրժուական պատմագրության ֆակտորների իդեալիստական տեսության մասին», իհարկե, ո՛չ: Причём-ն դեռ քննադատություն չէ:

* * *

Մեր կարծիքով՝ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության սխալ դրույթները, որ բխում են նրա որոշ աշխարհայացքից, այդ դեգերումն է տրնտեսական և պատմական մատերիալիզմների արանքում: Իհարկե, շատ է հեռացել նա իր հին բուրժուա-նացիոնալիստական պատմագրության դիրքերից, բայց կատարելով այդ նախապայմանը՝ նա հաճախ իր պատմական եզրափակումների մեջ մնում է կառչած տնտեսական մատերիալիզմի դիրքերին, այն «միակ հիմնական» ֆակտորին, որի մասին աղոտ կերպով է հիշատակել իր գրախոսության մեջ ընկ. Զորյանը և որ, սակայն, գլխավոր առանցքն է պրոֆ. Մանանդյանի պատմագրական ողջ կոնցեպցիայի:

Հայտնի է, որ այսպես կոչված «էկոնոմիստները» էկոնոմիկան ընդունելով հասարակական-պատմական զարգացման միակ ուժը, նվաստացնում և, հաճախ, իսպառ անտես էին առնում քաղաքականության և իդեոլոգիայի դերը, իբրև այս կամ այն դասակարգի ակտիվ միջամտությունը ժամանակի պատմական-հասարակական պրոցեսներում: Հերքելով քաղաքականության և իդեոլոգիայի դերը՝ «էկոնոմիստները» լավագույն դեպքում համաձայնվում են ճանաչել այն մի տեսակ կցան, որ ավտոմատիկ կերպով հաղորդում է էկոնոմիկային: Հեղափոխական

մարքսիստը կանգնած է միակ ճիշտ դիրքերի՝ պատմական մատերիալիզմի տեսության վրա:

Բերելով Մարքսից այն ցիտատը, ըստ որի «ինչպես քաղաքական, նույնպես և քաղաքացիական օրենսդրությունը հռչակում, արձանագրում է միայն տնտեսական հարաբերությունների կամքը»⁷, ընկ. Զորյանը միայն հարևանցիորեն է ասում, թե «պատմական մատերիալիզմի հիմնադիրները չեն ժխտում այն հանգամանքը, որ քաղաքական մոմենտները պատմության մեջ ունեն նշանակություն», այնինչ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության թերությունը ո՛չ թե «տնտեսական հարաբերությունների» անտեսումն է (ինքը՝ գրախոսը, ընդգծում է նրա «միակ տնտեսական ֆակտորը»), այլ անտեսումը քաղաքական ակտիվ և գիտակից ներազդեցության:

«Բանն այնպես չի,— գրում է Էնգելսը,— որ միայն տնտեսական դրությունն է միակ ակտիվ պատճառը, իսկ մնացածները հանդես են գալիս միայն որպես պասսիվ ֆակտորներ: Ո՛չ, այստեղ փոխազդեցություն կա տնտեսական անհրաժեշտության հիման վրա, որը վերջիվերջո հանդես կգա: Էկոնոմիկան հանդիսանում է հիմքը (այդտեղ էլ հանդես է գալիս պատմության մատերիալիզմը), բայց տնտեսական շարժումն իր վրա զգում է քաղաքական շարժման ազդեցությունը:

Մենք առիթ ունեցանք ակնարկելու, որ ճիշտ քննադատության չի ենթարկում ընկ. Զորյանը պրոֆ. Մանանդյանի այն սխալ մեկնության, որով միայն տնտեսական («դրամի կուտակումով») հզորությամբ է բացատրում եկեղեցիների կառուցումը Բագրատունիների օրով: Քաղաքական շարժումը հակադարձ ազդեցություն ունի տնտեսական շարժման վրա: Եկեղեցիների, դղյակների կառուցումով, իր գաղափարախոսությունն արտահայտող միջնադարյան լիրիկայով, փիլիսոփայական աշխատություններով՝ հայ «աշխարհիկ» և հոգևորական ֆեոդալները միջամուխ էին լինում հասարակական կյանքին, կաղապարում էին այն իրենց շահերի տեսակետից: Այս սխալի վրա պիտի իր ուշադրությունը կենտրոնացնենք ընկ. Զորյանը:

Նույնը և քաղաքների զարգացման բացատրության դեմ արված իր առարկության մեջ սխալ է ընկ. Զորյանը շեշտը դնում երկրորդ «միակ հիմնական ֆակտորի»՝ աշխարհագրական ֆակտորի վրա: Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության թերությունը ո՛չ թե աշխարհագրական ֆակտորն է, այլ անտեսումը քաղաքների ազդեցության այն ժամանակվա

քաղաքական-հասարակական դեպքերի ընթացքի վրա: Ո՛չ թե միայն տրանզիտային առևտրի ճանապարհն էր ազդում քաղաքների զարգացման վրա, այլև իրենք քաղաքները զարգանալով՝ հակադարձ ազդեցություն ունեին այդ ճանապարհների ուղղության և նրանց վրայով անցնող առևտրական քարավանների վրա:

Կա մի սխալ ևս, որ չի տեսել ընկ. Զորյանը: Այդ այն տարբերությունն է, որ գոյություն ունի ճորտատիրական և ֆեոդալական դասակարգերի միջև: «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական ագրարային ծրագիրը» հողվածում, ծանոթության մեջ, լենինը գրում է. «Հայտնի է, որ ճորտատիրական և ֆեոդալական հասարակության մեջ դասակարգերի տարբերությունը նշվում է բնակչության դասային (СОСЛОВИЯ) բաժանման մեջ և զուգորդվում էր յուրաքանչյուր դասակարգի հատուկ իրավական (ընդգծումը բնագրինն է—Ա. Ս.) դիրքի որոշմամբ պետության մեջ: ... Ընդհակառակը, կապիտալիստական, բուրժուական տեսակետից՝ բոլոր քաղաքացիները հավասար են, դասային բաժանումները ոչնչացված են (գոնե սկզբունքով) և դրա համար էլ դասակարգերը դադարել են դաս լինելուց» (լենին, հատ. V, էջ 92—93):

Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մեջ այս զանազանությունը աղոտ է գծված, իսկ ընկ. Զորյանը, փոխանակ ճշտելու, սխալ է կատարում, առարկելով «ֆեոդալիզմի իրավական նորմաների դեմ»: Ինչպես տեսանք, այդ նորմաները, իրավունքի տարբերությունները զանազան դասերի համար կազմում են ֆեոդալիզմի բնորոշ և առանձնահատուկ կողմը: Փոխանակ առարկելու ֆեոդալիզմի իրավական «կախյալ դրություններին», ընկ. Զորյանը պիտի ընդգծեր, որ այդ ճիշտ տարբերությունը միակը չի, որ հիմնականում հասարակության բաժանումը դասակարգերի՝ ընդհանուր է թե՛ ֆեոդալիզմի և թե՛ բուրժուական հասարակությունների համար:

Մի դիտողություն ևս, և մենք կվերջացնենք:

Փաստորեն, ընկ. Զորյանը առարկություն չի անում պրոֆ. Մանանդյանի հիմնական բացատրության ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում կատարված պատմական դեպքերի: Պրոֆ. Մանանդյանի կարծիքով՝ Հայաստանի պատմությունն ընթացել է առանձնահատուկ ճանապարհով: Շարունակ իրար հաջորդել են բազմաթիվ կատաստրոֆներ, որոնք հաճախ հիմնահատակ են արել մինչև այդ կարգավորված տնտեսական կյանքը և երբեմն ետ շարտել դեպի տնտեսական կյանքի ավելի ցածր

աստիճան: Ապա կատաստրոֆին հաջորդել է երկարատև կամ կարճատև համեմատական խաղաղություն, որի ընթացքում տնտեսական կյանքը նորից սկսել է բարգավաճել, հասնել բարձր աստիճանի՝ մինչև մի նոր կատաստրոֆ:

Այս ընդհանուր արժեքավորման դեմ ոչ մի կարևոր և ամբողջական առարկություն չի անում ընկ. Զորյանը: Այնինչ, լուրջ քննադատության օբյեկտը պիտի դառնար այս կոնկրետ գնահատականը, որին չեն կարող փոխարինել շատ հանրածանոթ դատողություններ արտադրական ուժերի և տնտեսական ֆորմացիաների մասին:

Մենք պահանջում ենք կոնկրետ և խորացված մարքս-լենինյան քննադատություն, անխնա հարվածումն տնտեսական մատերիալիզմի և այլ կարգի բուրժուական պատմագրության մեթոդոլոգիաների, առանց այն պրիոմների, որ ստիպում է ընթերցողներին ցիտատների «ստուգաբանությամբ» զբաղվելու:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ
«ԱՆՀԱՅՏ ԲԱՑԱԿԱՅՈՒՄԸ»

ՈՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

Գրեց Ակսել Բակունց

Ա

1848 թ. ապրիլի 2-ին (հ. տ.) յուր բնակարանից դուրս է գալիս և այլևս չի վերադառնում իսաշ. Աբովյանը: Նրա կյանքի, հատկապես անհայտացման մասին հարյուրից ավելի ուսումնասիրություններ, գրքեր և հոդվածներ են գրել հայ, ռուս և այլ ազգի հեղինակներ¹: Մինչև այժմ էլ շարունակվում են պրպտումները, սակայն նրա անհայտացման մասին եղած նյութերի վրա այդ ուսումնասիրությունները արժեքավոր բան քիչ են ավելացրել:

Առաջին պաշտոնական գրությունը Աբովյանի անհայտացման մասին Երևանի գավառապետին² ուղարկել է Տուրկեստանովը, որ մաքտի 30-ից սկսել էր Աբովյանից ընդունել գալառական դպրոցի գործերը³: Տուրկեստանովը տեղեկացրել է հաջորդ օրը, ապրիլի 3-ին: Որովհետև նրա գրությունը մինչև այժմ ամբողջությամբ հրատարակված չէ, ստորև տալիս ենք լրիվ թարգմանությունը:

1848 թ. ապրիլի 3

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐՈՆ ԳԱՎԱՐԱՊԵՏԻՆ

Կոլեժսկի ասեսոր Աբովյանը երեկ, վաղ առավոտյան, ինչպես հայտնեց նրա կինը, անհայտ է, թե ուտեղ է գնացել և մինչև այժմ տուն չի վերադարձել: Եվ որովհետև նա, համաձայն դպրոցական բարձր իշխանության կարգադրության, պարտավոր էր հանձնել ինձ ինչպես տես-

33

չափան պաշտոնը, այնպես էլ կանխիկ գումարը և արժույթի գույքը, բայց կարողացավ հանձնել միմիայն անցյալ տարիների մի քանի գործերը, ուստի տեղեկացնելով Ձերդ բարեծննդությանը այս հանգամանքի մասին. պատիվ ունեմ Ձեր համաձայնությունը խնդրելու՝ թույլ տալ ինձ Երևանի դպրոցի ուսուցիչների և Ձեր կողմից նշանակված պաշտոնյաների հետ միասին ձեռնարկել գումարի և արժույթի գույքի ընդունելը:

Ընդ սմին պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ բարեծննդության կարգադրությունը կոլեժսկի ասեսուր Աբովյանին փնտրելու մասին*:

Այս առաջին փաստաթղթից, որի վերջին պարբերությունը հրատարակվում է առաջին անգամ⁴, առաջմ ընդգծենք այն, որ Աբովյանը անհայտացել է վաղ առավոտյան, որ այդ մասին հաղորդել է նրա կինը, և որ ինքը՝ Տուրկեստանովը, խնդրել է գավառապետի կարգադրությունն Աբովյանին փնտրելու մասին:

Բանն այն է, որ բանասերներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնել, թե կառավարությունը, մանավանդ գավառապետ Նիկիֆոր Բլավատցկին, մատների արանքով են նայել Աբովյանի անհայտացմանը և անհրաժեշտ չափի հետախուզումներ չեն կատարել⁵: Ըիրշտ նկատելով, որ սառնություն, նույնիսկ թշնամական հարաբերություններ են եղել, մի կողմից՝ գավառապետ Բլավատցկու և ոստիկանապետ Մորոխովցի, մյուս կողմից՝ գավառական դպրոցի տեսուչ Աբովյանի միջև⁶, ուսումնասիրողներից ոմանք սխալ եզրակացության են հանգում, ենթադրելով որ այդ սառնության հետևանքով թե՛ գավառապետը և թե՛ ոստիկանապետը նույնիսկ սովորական կարգի հետախուզումներ չեն արել:

Այնինչ, իրականում հակառակ պատկերն է: Մեր ձեռքի տակ եղած սովյալները ապացուցում են, որ ապրիլի 3-ից, այսինքն՝ անհայտացման

* Պետարխիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1848 թ., գործ № 422:

** Այդ հարաբերությունների մասին է ակնարկում Աբովյանի 1846 թ. նոյեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտորին գրած պաշտոնական № 110 գրությունը, որի հետևյալ պարբերությունը խնամքով չնշել է ինքը՝ Աբովյանը, զգալով արտահայտության խստությունը. «...Երևանի պարոն գավառապետը և ոստիկանապետը, իրար հետ ունենալով սերտ կապ... (մի քանի բառ անընթեռնելի. Բ.) իմ բողոքների, որ կրել եմ անցյալ տարի... Այդ թշնամի անձնավորությունները... Որոնք պատճառ եղան իմ երեքօրյա բանտարկության, կարո՞ղ են մի բան գրել ոչ ի վնաս իմ...» (տե՛ս Պետարխիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1846 թ., գործ № 336)⁶:

հաջորդ օրվանից գեթ մինչև օգոստոսի 17-ը, իսկ խնամակալության գործով՝ էլ ավելի ուշ, Աբովյանի կասկածելի անհայտացումը նյութ է պետական մի քանի հիմնարկությունների միջև բազմաթիվ գրագրությունների:

Ավելին. այդ հաճախակի «հոյժ կարևոր», «հոյժ շտապ» գրությունները կասկածի տեղիք են տալիս, որ հենց ցարական ադմինիստրացիան անհանգստացել էր Աբովյանի անակնկալ անհայտացմամբ, և նույնիսկ գործուղել էին քննիչներ, հրահանգվել էր գավառակային «ղասեղատելներին»՝ մի որևէ անհայտ դիակ հայտնաբերելուց անմիջապես տեղեկացնել այդ մասին գավառապետին⁷: Աբովյանի անձնավորության կարևոր արժանիքը չէր փութաջան հետապնդումների նպատակը: Այլ ժամանակ գուցե այդքան էլ շարվեր: Կարելի է նույնիսկ կասկածել, որ գավառապետ Նիկ. Բլավատցկու հետապնդումները նպատակ ունեին պարզելու Աբովյանի անհայտացումը՝ արդարացնելու համար առաջինի թըշնամությունը նրա հանդեպ, արատավորելու և վարկաբեկելու անձնական հակառակորդին⁸:

Բայց մենք դիմենք հետևյալ գրագրություններին:

Ապրիլի 6-ին, գավառապետի կարգադրությամբ՝ ոստիկանապետ Մորոխովցը, նոր տեսուչ Տուրկեստանովը և Աբովյանի պաշտոնակից ուսուցիչները բաց են անում դրամարկղը և քննում հաշվեմատյանը: Քննության ակտը կարևոր չէ, որպեսզի ամբողջությամբ բերենք: Քննությունը պարզում է, որ «դրամի հաշիվը ճիշտ է», որ միայն մի քանի մանր գումարներ Աբովյանը սխալ է գրանցել, և ապրիլի 8-ին Տուրկեստանովը այդ մասին գրում է դպրոցների դիրեկտորին:

Սակայն, թե՛ ապրիլի 6-ի մի շարք նույնանման ակտերի՝ գրված զանազան հաշվեմատյաններում նույն օրը, և թե՛ Տուրկեստանովի ապրիլի 8-ի գրության մեջ, Աբովյանի անհայտացման մասին հետաքրքիր են հետևյալ տողերը.

Ապրիլի 8-ին Տուրկեստանովը գրում է. «...Դեռ ապրիլի 3-ին, № 27 գրությամբ խնդրել էի Երևանի պարոն գավառապետի, իբրև դպրոցի պատվավոր տեսչի, համաձայնությունը՝ չսպասելով պ. Աբովյանի վերադարձին, որ <թեպետև> պարտավոր էր հանձնել»...^{*} Ընդգծած տողերից կարելի է ենթադրել, որ անհայտացումից գեթ հինգ օր հետո

^{*} Պետարիսիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1848 թ., գ. № 4229:

Տուրկեստանովը ակնկալում է Աբովյանի վերադարձը: Հետո մենք կհանդիպենք ուրիշ փաստաթղթի՝ ավելի ուշ գրված, որտեղ ավելի պարզ է արտահայտած Աբովյանի վերադարձի հույսը:

Որպեսզի ապրիլի 6-ի ակտերի նշանակությունը ավելի հասկանալի դառնա, պետք է ասել, որ սահմանված կարգի համաձայն, դպրոցի տեսուչը յուրաքանչյուր ամսվա վերջին, ուսուցիչների ներկայությամբ ստուգում էր դպրոցական գումարի քանակը, քննում այդ ամսվա ելումուտը և մայր հաշվեմատյանում իր ձեռքով գրում էր ակտի շաբլոն ձև առ այն, որ առկա գումարը ճիշտ է, և հաշիվները ուղիղ:

Նոր տեսուչ Տուրկեստանովը եկել էր մարտի 30-ին: Մինչև այդ, ծախքերը գրանցել էր հին տեսուչ Աբովյանը յուր ձեռքով: Մայր մատյանից երևում է, որ ամսի վերջին օրը՝ մարտի 31-ին, Աբովյանը դուրս է գրել յուր և մյուս պաշտոնակիցների ռոճիկը¹⁰: Այդ օրը կամ հաջորդ օրը նա պարտավոր էր մարտ ամսվա ծախքերի գումարի ստուգումը կատարելու և ձևակերպելու սովորական ակտով, ինչպես արել է ամեն ամսվա համար:

Սակայն այդ ակտն այս անգամ նա չի գրում. մարտի 31-ին վերջին անգամ դուրս է գալիս դպրոցից և առանձնանում յուր սենյակում, ապա ապրիլի 2-ի առավոտյան անհայտանում¹¹: Մարտ ամսվա համար ակտ չի գրում, իսկ առանց դրան նրա հաջորդը իրավունք չունի դրամական նոր գրանցումներ անելու մայր մատյանում: Ելքը գտնում են... Աբովյանի ստորագրությունը կեղծելով¹², որից հետո մյուս ուսուցիչները ստորագրում են մարտի ակտը:

Այդ կեղծ ակտին* հետևում է ոստիկանապետ Մորոխովեցի և Տուրկեստանովի մասնակցությամբ կազմած ապրիլի 6-ի արձանագրությունը, որտեղ հետին թվով, տարբեր ձեռքով և թանաքով ավելացված է. «Պ. Աբովյանի անհայտ բացակայության (отлучка) առիթով»:

Այստեղ էլ կրկնվում է նույնը: Մինչև ապրիլի 6-ը ենթադրել են, որ, ուր որ է, կվերադառնա Աբովյանը՝ օրինական կարգով մարտ ամսվա ակտը կազմելու: Սակայն նա չի վերադառնում, և կեղծ ակտը ծառայում է ելք: Ապրիլի 6-ին կազմում են նոր արձանագրություն, որի հիման վրա Տուրկեստանովը, իբրև նոր տեսուչ, իրավունք է ունենում շարունակել դրամական գրանցումները: Սակայն, նրանք հենց այդ արձանագրու-

* Պետարխիվ, Երևանի գալ. դպրոցի գործերը, 1848 թ., № 425:

թյան մեջ հարկ չեն համարում հիշատակել Աբովյանի անհայտ բացակայությունը¹³ և միայն որոշ ժամանակ անց, ինչպես մատնում է տարբեր թանաքն ու ձեռագիրը, տողերի արանքում, և այն էլ ոչ բոլոր մատյաններում, ավելացնում են վերը բերած նախադասությունը:

Ապրիլի 8-ին Նիկիֆոր Բլավատցկին կարգադրում է ոստիկանապետին՝ սկսել Աբովյանի անհայտացման քննությունը¹⁴: Ոստիկանապետ Մորոխովեցը ապրիլի 9-ին պահանջում է «ղեկուտատ»՝ գործի քննության մասնակցելու¹⁵: Տեսուչը ղեկուտատ է նշանակում ուսուցիչ Ստեփան Վեքիլովին՝ «տաճկական անվանի աղալարների ընտանիքից», մի մարդու¹⁶, որը շատ լավ ծանոթ էր Աբովյանին, նրա շրջապատին, պաշտոնակիցն էր, մոտ մասնակցություն ունեւր դպրոցական գործերին, մի արկածախնդիր մարդու, որ «սարվազների բատալյոնի» հետ մասնակցել էր ռուս-պարսկական պատերազմին, ստացել էր շքանշան, եղել էր հարկահավաք, ապա թեմական դպրոցի ուսուցիչ, Աբովյանի ժամանակ՝ պետական դպրոցի դասատու, 49 թ.՝ տիտուլյարնի սավետնիկ, իսկ 53 թ.՝ Երևանում պրիստավ: Աբովյանի անհայտացումից հետո նրա գույքի և որբերի վրա նշանակված երկու խնամակալներից մեկը Ստ. Վեքիլովն է լինում¹⁷:

Թեև ինքը՝ ոստիկանապետ Մորոխովեցն էր ստուգել դպրոցի գանձարկղը և դրամական հաշիվները, թեև այդ ստուգմանը մասնակցել էր և նոր տեսուչ Տուրկեստանովը, այնուամենայնիվ, մայիսի 17-ին առաջինը երկրորդին գրում է, որ «...Աբովյանը հեռացել է, հայտնի չէ, թե ո՛ր, հենց այն ժամանակ, երբ ձեզ պիտի հանձնեւր յուր պաշտոնը, արքունական գումարը և այլ գույքեր»: Ոստիկանապետը նորից է հարցնում. «...արդյոք նա չի՞ վատնել արքունական գումարը և կամ որևէ այլ գույք, կամ դուք չե՞ք նկատել արդյոք ծառայության վերաբերյալ որևէ պատճառ, ու դրդեւր նրան հեռանալու...»¹⁸:

Մեր կողմից ընդգծված այս նախադասությունը, որ ակնարկում է «հեռանալը», կարևոր նշանակություն է ստանում, եթե կապակցում ենք Աբովյանի վերադարձի ակնկալության՝ վերը բերած փաստերի հետ: Տուրկեստանովը ոստիկանապետին նույն օրը հիշեցնում է, որ նրա ներկայությամբ են ստուգված դրամն ու գույքը, որ «դրամները, համաձայն <գանձարկղի> ելմտից մատյանի, լիովին տեղն էին, բացի 51 ռուբլուց, որը պ. Աբովյանը ծախսել է անկանոն կերպով, ինչպես պետք է ենթադրել, անուշադիր վերաբերմունքից դեպի ծառայությունը»: Նույնը

և գուլքի մասին: Իսկ անհայտացման մասին Տուրկեստանովը գրում է. «Նրա բացակայման զուգորդվող հանգամանքների մասին ինձ ոչինչ հայտնի չի»¹⁹: Մենք հետո կծանոթանանք արդարադատության մի-նիստրի այն գաղտնի հրահանգին, որին իրազեկ էր Երևանի գավառա-կան ադմինիստրացիան հենց այն ժամանակ, այսինքն՝ մայիսի կեսե-րին: Այդ հրահանգը բխում էր ռուս կառավարության վախից՝ 1843 թվի փետրվար-ապրիլ ամիսներին Արևմտյան Նվրոպայում բռնկված հեղափոխության հնարավոր արձագանքները կանխելու համար: Գաղտ-նի հրահանգը պատվիրում էր առանձին հսկողություն ունենալ պե-տական գանձարանների գուլքի և, առհասարակ, արքունի գուլքի ու դրամի վրա: Ստանալով այդ հրահանգը՝ ոստիկանապետ Մորոխովեցը մի անգամ ևս գավառական դպրոցի տեսուչ Տուրկեստանովից հարց-նում է Աբովյանի կողմից արքունի գումար կամ գուլք վատնելու մա-սին, թեև, ինչպես պատասխանել է Տուրկեստանովը, այս խնդիրը դեռ ապրիլի 6-ին հատուկ արձանագրությամբ պարզել է նույն Մորոխո-վեցը: Ոստիկանապետի մայիսի 17-ի հարցումը սոսկ ձևական բնույթ չունեի, ինչպես կարող են ենթադրել Աբովյանի և Երևանի գավառա-կան ադմինիստրացիայի զլխավորների հարաբերություններին անտեղ-յակ անձինք: Հենց խնդիրն էլ այն էր, որ այդ լարված, կարելի է ասել, հալածող վերաբերմունքի հետևանքով, որ Աբովյանի հանդեպ ունեին մանավանդ գավառապետ նիկ. Բլավատցկին և ոստիկանապետ Մո-րոխովեցը, — վերջիններս կամենում էին որևէ հիմք գտնել, ըստ այդ հրահանգի, իսպառ վարկաբեկելու իրենց անձնական հակառակորդին և արգիլելու նրա դեռ հնարավոր վերադարձը²⁰:

Դեպուտատ Ստ. Վեբլիովը, որը ամառվա ամիսներին փոխարինում էր տեսուչ Տուրկեստանովին, Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտո-րին հունիսի 24-ին ռապորտով հայտնում է, որ «քննությունը չպար-զեց, թե ո՞ւր է (ո՞րտեղ է) կորել պ. Աբովյանը»: Նույն գրության մեջ Վեբլիովը Աբովյանի մասին արտահայտվում է իբրև «անհայտ կորած» մարդ և տեղեկացնում է, որ ոստիկանապետը գործը ավարտել է և ներկայացրել ըստ պատկանելույն²¹:

Սակայն քննությունը սրանով չի վերջանում, ավելի ճիշտ՝ ա-վարտվում է միայն նախնական քննությունը: Գործը ուղարկվում է, հավանորեն, քաղաքացիական և քրեական գործերի դատական պալա-տի տնօրինության: Նոր փաստաթղթերը հաստատում են, որ Աբովյա-

նի անհայտ բացակայման գործը ուղարկվել է Թիֆլիսի ղինվորական նահանգային վարիչ և քաղաքացիական մասի գեներալ Երմոլով 2-րդի հայեցողության²²։ Որտե՞ղ է այդ գործը, որ, ըստ հետքերի, պետք է ստվար լիներ,— հայտնի չէ մինչև այժմ։ Կան ո՛չ անհիմն տվյալներ, ըստ որի Աբովյանի անհայտացման մասին կատարած քննության գործը ոչնչացված է։

Վերը բերած նախնական վավերագրերը վկայում են, որ Աբովյանի անհայտացման սկզբի շրջանում, այսինքն՝ առաջին ամիսները, ավելի տիրապետող է վերադարձի ակնկալությունը։ Այս և նման կարգի բազմաթիվ փաստաթղթերից և ոչ մեկում որևէ ակնարկ կամ աղոտ նշույլ չկա Աբովյանի սպանության կամ ինքնասպանության մասին։

Այստեղ մենք հիշատակենք և մի հանրաժանոթ փաստ։ Նրա կինը՝ էմիլյա Աբովյանը, շատ երկար, ինչպես ասում են, մինչև մահը, սպասում էր ամուսնու վերադարձին։ Նրբ քամին խփեր դուռը կամ պատուհանը, մայրը երեխաներից մեկին ուղարկում էր իմանալու՝ արդյո՞ք հայրը չէ²³։ Նրա բարեկամներից մեկը՝ Դավիթ Արզանովը, որ երկու տարի անց նշանակվում է Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ, Աբովյանի մասին իր ղեկուցագրում արտահայտվում է իբրև «անհայտ թաքնված»՝ մարդ։

Ստորև բերում ենք նոր վավերագրեր, որոնցից հայտնի է դառնում, որ Աբովյանի անհայտանալուց հետո նրան փնտրել են ազգականները, Աբովյանի փեսան՝ Աղաբաբ Առաքելյանը, և վերջինիս բարեկամ Գրիգոր Ելիմիրզյանը, երկուսն էլ Քանաքեռի բնակիչներ։

Այս անգամ էլ գործի քննության նախաձեռնողը գավառապետ Բլավատցկին է, քննություն կատարողը՝ Երևանի դատարանը։

1848 թ. օգոստոսի 9-ին Երևանի գավառային դատարանը քննության է առնում դավառապետի հուլիսի 31-ի գրությամբ²⁴ ուղարկված քրեական գործը «Երևանից անհայտ բացակայման մեջ եղած գավառական դպրոցի նախկին տեսուչ կոնեժսկի ասեսոր Աբովյանի մասին, և գտնված սապոզը, որ իբր թե պատկանում է Աբովյանին, և Զանգի-բասարի գավառակում գտնված մեռած մարդու կմախքի մասին»**։

* Պետարխով, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1850 թ., № 473։

** Պետարխով, Երևանի գավ. դատարանի ժուռնալ, 1848 թ.։

Ամբողջ գործը չկա: Մեր ձեռքի տակ է միայն դատարանի համա-
ռոտ եզրակացությունը՝ ռեզոլյուցիան, ինչպես գրված է տեքստում²⁵,
Ըստ այդ ռեզոլյուցիայի՝ դատարանը գործը գրանցում է քրեական
գործերի ռեգիստրի մեջ, ասլա որովհետև «սույն գործը լրիվ է, հանձ-
նարարել օրենքների համեմատ քաղվածքներ անել՝ վճռի ներկայաց-
նելու»: Գործին կցված սապոգը հանձնարարվում է պահելու դատարա-
նի քարտուղարին մինչև քննությունը:

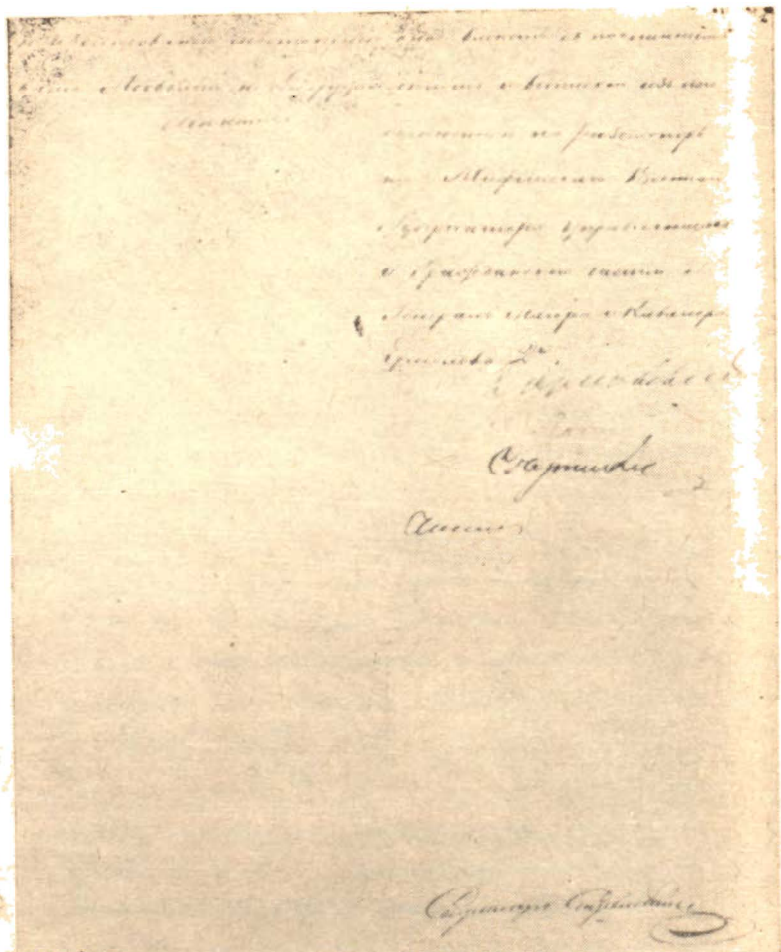
Այդ ռեզոլյուցիան անհրաժեշտ ձև էր, առանց որի ցարական դա-
տարանը իրավագոր չէր գործը քննելու: Օգոստոսի 17-ին նույն դա-
տարանը տալիս է յուր կարծիքը գործի քննության արդյունքների մա-
սին: Այդ արձանագրությունից երևում է, որ Աբովյանին նրա վերև հիշ-
ված երկու ազգականները փնտրել են զանազան վայրերում, և որ նրանք
Զանգիբասարի գավառակում, Խորվիրապի մոտերքը, գտել են մի
կմախք, ապա՝ կմախքից ոչ հեռու մի սապոգ, որ էմիլյա Աբովյանը
ճանաչել է և վկայել, թե սապոգն Աբովյանինն է:

Ի նկատի ունենալով փաստաթղթի կարևորությունը, մենք թարգ-
մանաբար բերում ենք ամբողջ տեքստը՝ դատարանի կարծիքը և ռե-
զոլյուցիան:

«Լ Ս Ե Ց Ի Ն.—Կարծիք. Երևանի գավ. դատարանը ֆինեց ֆաղվածք
և ֆեհական իսկական գործը, Երևան ֆաղաֆից անհայտ բացակայած
գավառական դպրոցի նախկին տեսուչ կոլեժսկի ասետոր Աբովյանի
մասին:—Սույն գործից երևում է, որ Քանաֆեռի բնակիչներ Աղաբար
Առաֆելովը (կոլ. ասետոր Աբովյանի փեսան) և առաջինի ազգական
Գրիգոր Ելիմիրզեղը զանազան վայրերում Աբովյանին փնտրելով, Զան-
գիբասարի գավառակում, Արաֆս գետի ափին, Խորվիրապ վանքից մի
վերստ ոչ հեռու գտել են կմախք և այդ կմախքից ոչ հեռու՝ սապոգ,

«*Արաֆս գետի ափին, Խորվիրապ վանքից մի վերստ ոչ հեռու գտել են կմախք և այդ կմախքից ոչ հեռու՝ սապոգ,*

[illegible]

Երևանի դատարանի որոշումը Արովյանի անհայտացման մասին

որ Արովյանի կինը՝ Էմիլյան ճանաչել է Արովյանին պատկանող: Սակայն բժշկական շինվանիկի դիտումից հետո կմախքը պարզվեց կանացի սեռի, 15 տարեկանից ոչ ավելի, և գետի մոտ, հողի մեջ երկար ժամանակ ընկած, իսկ կոշկակարը, որի վրա հենվել էին (сделана «**СЫЛКА**»), երդմամբ վկայեց, որ այդ սապոգը նրա աշխատանքը չի,

իսկ տեղական ոստիկանության հետախուզումից և հետազոտումից չի հայտնաբերվել Աբովյանի ուր լինելը»:

Դատարանը հետևյալ ռեզոլյուցիան է ընդունում.

«ա) Կոլեժսկի ասեսոր Աբովյանի անհայտ բացակայման խնդիրը բողոքել մինչ այն ժամանակ, երբ Աբովյանը կամ ինքը կեբեա, կամ նրա բացակայումը ինքն իրեն կպարզվի. բ) մահվան դեպքը կնոջ, որի կմախքը դիտված է Արաբս <գետի> մոտ, հանձնել աստծո կամքին. գ) այդ կմախքից ոչ հեռու գտած սապոգը, որի Աբովյանին պատկանելը նրա կինը հաստատեց, այդ ցուցմունքի ապացուցման անբավարար հետևանքով՝ վերադարձնել <նրան> ափսոսանքով Աբովյանին. դ) սույն գործի համար տեղական գավառային <դատախազին> և ֆաղափային բժիշկին վճարած ութ ռուբլի 52 կոպ. արժաթ դրամը ընդունել գանձարանի հաշվին. սակայն սույն եզրակացությունը չկիրառելով, իսկական գործի և նրանից հանած փաղվածքի հետ միասին ներկայացնել Թիֆլիսի Զինվ. նահանգային վարիչ և ֆաղափայական մասի պ. գեներալ-մայոր և կավալեր Նումոլով 2-րդի հայեցողության»*:

Այս փաստաթղթերից հայտնի է դառնում այն, որ Աբովյանին փնտրել են նրա ազգականները «զանազան վայրերում»: Պատահաբար գտնված կմախքը, իհարկե, գործի հետ առնչություն չունի: Բայց որ սապոգը Աբովյանինն է, այդ անկասկած է: Հայտնի է, որ Աբովյանը երկարավիզ սապոգ էր հագնում: Անհավանական չի, որ նրա փեսա Աղաբարը նրա տունը հաճախելով՝ ճանաչեր սապոգը: Նրանք են գրտնում սապոգը և, ինչպես երևում է դատարանի որոշումից, բերում են իրենց հետ Երևան, ներկայացնում գավառապետին²⁷, որից հետո վերջինս մայիսի 31-ին²⁸ դատարանին կամ, գուցե, դատախազին առաջարկում է զննություն կատարել, ձևակերպել քրեական գործ: Էմիլյա Աբովյանը պնդում է, որ սապոգը ամուսնունն է, սակայն դատարանն անբավարար է համարում նրա բացատրությունը, միայն այն պատճառով, որ վկայության կանչված կոշկակարը հրաժարվում է ճանաչել սապոգը յուր ձեռքի գործ: Եվ այս հանգամանքը դատարանի համար ծառայում է ձևական հիմք. իրականում, կոշկակարի հրաժարվելը բացատրվում է նրա վախով, թե չլինի իրեն էլ խառնեն խորհրդավոր

* Պատարիսիվ, Երևանի գավ. դատարանի ժուռնալներ, 1848 թ.26:

գործին, որի մասին ո՞վ գիտե, այն ժամանակ Երևանում ինչպիսի գրույցներ էին շրջում: Զեականորեն չհիմնավորված համարելով էմիլյա Արովյանի ցուցմունքը՝ դատարանը, այնուամենայնիվ, Արովյանի սապոգը հանձնում է նրա կնոջը:

Արդյո՞ք սպանության կամ ինքնասպանության հիմք է մատնանշում այս մի սապոգը, — կարելի է անել բազմաթիվ ենթադրություններ, որոնց բավարար հիմնավորումը վերը բերած փաստաթուղթը չի տալիս: Եվ այս դեպքում էլ անլուծելի է մնում այն խնդիրը, որի կողքով շատ զգուշությամբ անցել են սպանության կամ ինքնասպանության վերստին կողմնակիցները: Հապա ո՞ւր է դիակը. եթե նրան սպանել են Երևանի այգիներում, ինչպե՞ս է մի հատիկ սապոգը հայտնվում խորվիրապի մոտ: Եթե ինքն է իրեն քցել Զանգուն, դարձյալ բանավոր է հարուցել դիակի հարցը: Եթե նրան սպանել են և թաղել են մի որևէ տեղ, դժվար թե սպանողը դուրսը թողնի մի որևէ հետք: Բայց մենք վերը բերինք այն ստույգ տեղեկությունը, որ Արովյանը վաղ առավոտյան ինքն է տնից դուրս եկել, որ նախքան այդ, մարտի 31-ից մինչև ապրիլի 2-ը, նա առանձնացել է յուր սենյակում²⁹:

Գավառապետ Բլավատցկին ապրիլի 20-ին³⁰, փոխարքա իշխան Վորոնցովին հետևյալն է հաղորդում Արովյանի մասին. «Երևանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնից ազատված կոլեժսկի ասեսոր Արովյանն ապրիլի 2-ի լուսադեմին մեկնել է՝ հայտնի չէ, թե ուր, և անհետ կորել: Տանեցիների ասելով՝ մեկնելուց երեք օր առաջ նա ընկել էր մտածմունքների մեջ, համարյա ոչինչ չէր ուտում, քիչ էր խոսում, շորերը չէր հանում և իբրև թե տառապում էր անքնությունից»*: Նույն բանն է վկայել սպահանցի Ասատուրը՝ Արովյանի տան սպասավորը³¹. «Իմ աղեն երեք օր տրսմության մեջ ընկավ, ո՞չ ուտում էր, ո՞չ խմում, այլ մի գլուխ իր երկար շիբուխն էր ծխում ու շարունակ ախ ու վախ անում»**:

Մենք որոշ ամփոփումներ անենք, նախքան նոր փաստաթղթեր բերելը: Մարտի 31-ին, առաջժամ անհայտ առիթից, Արովյանը կիսատ է թողնում բոլոր գործերը և առանձնանում: Ապրիլի 2-ի առավոտյան տնից դուրս է գալիս և այլևս չի վերադառնում: Առաջին օրերը վերա-

* Տե՛ս Акты Кав. археогр. ком., X, էջ 830:

** Ա.-Դո. հաշ. Արովյանի վերջին 5 տարիները, «Գործ», № 7—8, <էջ 65>:

դարձի ակնկալությունը գերակշռող է: Ոչ մի ակնարկ այն մասին, որ նա մահացել է Նախաձեռնվում է հետախուզություն, հալածություն, Փնտրում է ոստիկանությունը, փնտրում են նրա ազգականները՝ Միակ ապացույցը նրա սապոզն է՝ գտնված Արաքսի ափին: Սակայն այս էլ անբավարար համարելով՝ դատարանը ենթադրում է, որ «Արովյանը կա՛մ ինքը կերևա, կա՛մ նրա բացակայումը ինքն իրեն կպարզվի»: Իսկ ոստիկանությունը փնտրում է պատճառներ, «ոռոնք դրդեին նրան հեռանալու...»:

Բ

Այժմ ժանոթանանք նոր փաստաթղթերի. որոնց հեղինակները բարեխղճությամբ գրի են առել «Ժողովրդի մտածմունքը» Արովյանի «չերևալու պատճառի» մասին: Այս փաստաթղթերը, որ անձնական նամակներ են, լուսնում են մինչև այժմ մեր բերած տվյալները և հաստատում, որ անհայտացումն անակնկալ էր ո՛չ միայն ոստիկանության, այլև շրջապատողների համար, որ այդ ժամանակվա «Ժողովրդի մտածմունքի» մեջ եղել է և այլ բացատրություն, քան հետագայում ձևակերպված անհայտացման երեք վերսիսան:

Խաչ. Արովյանի «անհայտ բացակայումը» լուսաբանելու համար այս երկու նամակները չափազանց կարևոր են, իբրև անշահախնդիր մարդկանց արձանագրություն՝ թարմ հետքերով: Թեպետ կան հակասություններ, բայց «Ժողովրդի մտածմունքի» երկու վավերագրերը չեն գրել ո՛չ «սև կառնի», այսինքն՝ քաղաքական աքսորի, և ո՛չ էլ «թուրքի դավադրության» վերսիսանների մասին: Միայն երկրորդ նամակում մի թույլ ակնարկ կա, որ իբր թե նրա դիակը «ճրրմը տեսել են... ու թե տեղ էլ բրթել են ջուրը...»: Այսինչ, մնացած ամբողջ «մտածմունքի» տվյալներով՝ Արովյանն ապրիլի 2-ից հետո դեռ ողջ է և ապրում է Տաճկաստանում (Ղարս), Ակոռի, Գյանջա: Նախքան այս վավերագրերի ստանալը, ուսումնասիրելով նրա խորհրդավոր անհայտացման հանգամանքները, նրա ժամանակը, սոցիալական միջավայրը և Արովյանի քաղաքական-հասարակական գաղափարները, — մենք այն համոզմանը հանգեցինք, որ ապրիլի 2-ի լուսաբացին Արովյանն իր կամքով է հեռացել Երևանից, նպատակ ունենալով թողնել ռուսական սահմանները: Փաստաթղթերը*, որ հրապարակվում են առաջին անգամ, երկու

* Այդ փաստաթղթերը շնորհակալությամբ ստացել ենք ընկ. Կ. Արովյանից:

նամակ է, ուղղված նույն անձնավորությանը՝ Գեորգին*։ Դժբախտաբար, երկու նամակներն էլ կիսատ են, այնպես որ հայտնի չեն նրանց հեղինակները։ Կարելի է ենթադրել, որ առաջին նամակի հեղինակը Գեորգ Ակիմյանի մոտ ազգականն է, իսկ երկրորդի հեղինակը՝ նրա դպրոցական նախկին ընկերներից մեկը։ Առաջին նամակը թվակիր չէ, երկրորդը գրված է 1848 թ. ապրիլի 24-ին։ Տեքստից երևում է, որ առաջին նամակը ևս ուղարկված է անհայտացումից ոչ այնքան ուշ։

Տպագրելով այդ փաստաթղթերը՝ մենք անփոփոխ պահում ենք գիտության ձեռք, միայն փակագծերի մեջ առնելով մեր կոմենտարիան։

Ահա՛ առաջին նամակը.

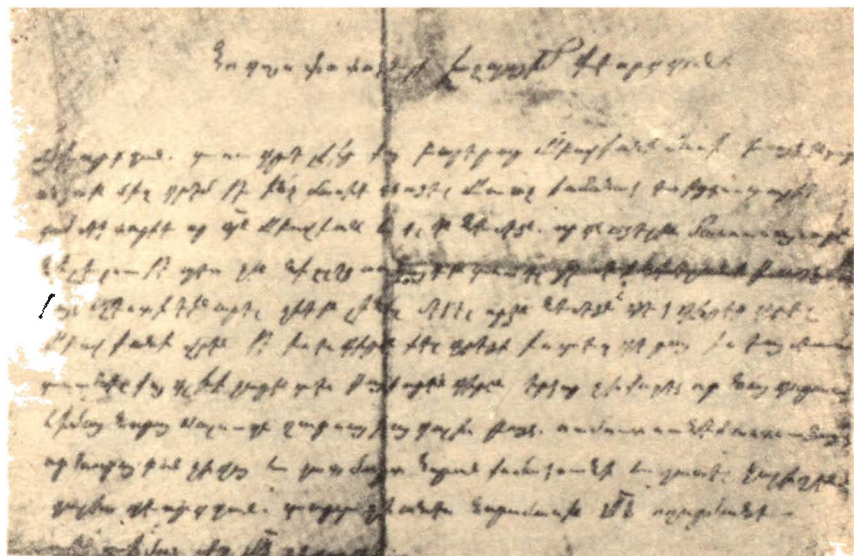
«Հոգույս փափակելի եղպայր իմ Գեորգ ջան.

Գեորգ ջան, դու գրել էիր քո բարեբար Արովեանի մասին, բայց էնդուր անցա՜մ (հանցանքն) քեզ գրեմ քե ի՛նչ մասի է գնացել։ Առաջ ժամանակ էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է որ պարոն Արովեանն և էլ էն նեմեցն, որ գնացելին Մասուսա սարըն նիլելու թեսլետ շին նի ըլեր առգա էին տուել քե մեկ նի ելանք. բայց սլեստի էին արել շի էին լինել (ֆենոթյուն էին արել, որ Մասիսը չեն բարձրացել), մեկ էլ որ էն նեմեցն մեկ գիր էր գրել Արովյանի վրեն քե ես էս գիրն քեզ գրեցի ես դեզգերա** ես եսպես մեռա դուն էլ քո գլխի շարեն տես բայց որ էն գիրըն երկար շի քաշեց որ նա կորավ. հիմա նորա սալուղն (համբավ, լուր) Ղարսա յա գալիս բայց ումուտ ունեք աստուծո որ նորա բան շի կա և շատ մարդ նորան քոմակ ունի և շատ էլ շալիչ են գալիս. Գեորգ ջան, դարդ շի անես նորա մասին աստված ողորմած է ամեն դիմաց մեզ աստված շի կորցնեք»³³։

Նամակն այստեղ վերջանում է։ Նրա մյուս էջը «բարովագիր» է։ Հետաքրքրական է միայն մի տող. նամակագիրը ի միջի այլոց գրում է. «էստեղ գոգչեն հասելա, վարթն բացվելա»։ Ուրեմն՝ կարելի է ենթա-

* Հավանորեն, այս Գեորգը Արովյանի աշակերտ Գեորգ (Եգոր) Ակիմյանն էր³², որին Արովյանը 1844 թ. ձոնել է մի ոտանավոր՝ «Առ պատուական իմ բարեկամ և աշակերտ, հոգեսուն, շնորհազարդ պատանի Եգոր Ակիմեանց»։ Փամալանց Սարգիսը իր անտիպ աշխատության մեջ վկայում է, որ, իրոք, Գեորգ Ակիմյանը Արովյանի անհայտացումից հետո շատ է հետաքրքրվել այդ խնդրով։

** Բակունցի վերծանմամբ՝ տեղ գրաց (?), ուղղում ենք՝ դեզգերա, ինչպես բնագրում է, որ նշանակում է վկայաբույր (Ն. Աղոնցի բացատրությունը)։—Խմբ.։

Անհայտ նամակ Գևորգ Ակիմյանին (իրականում՝ Գեղամյանին—խմբ.)

դրել, որ նամակը Երևանից գրված է մայիսի վերջերին կամ հունիսին³⁴, երբ հասնում էր «գողջա» սալորը, և բացվում էր վարդը:

Մենք վերը տեսանք, որ, իրոք, շատ մարդիկ «չալիչ» են եկել Աբովյանի անհայտացման պատճառը իմանալու: Այս նամակում հիշված գերմանացին և «Մասուսա սարըն նիլելու» պատմությունը կապված է պրոֆ. Աբիխի և նրա հետ ունեցած ընդհարման հետ, ինչպես կտեսնենք հետո, երբ ծանոթանանք Ֆր. Բողենշտեդի բացատրություններին³⁵: Այս կարող է և կապ ունենալ Աբովյանի 1847 թվին (այսինքն՝ «առաջ ժամանակ էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է») «Кавказ» լրագրում տպված հոդվածին՝ «Նոր վերելք Արարատի վրա», և նրանում շոշափած խնդիրներին, որոնց շարժառիթը դարձյալ Աբիխի հետ ունեցած ընդհարումն էր³⁶:

Մեր կարծիքով՝ ամենակարևորը այս նամակում նախ այն որոշակի հայտնած հույսն է՝ «ուժուտը», որ նրան բան չի պատահել, այսինքն՝ որ նա ողջ է, և, նույնիսկ, «սալուղը» գալիս է Ղարսա կողմերից, և ապա՝ այն թույլ ակնարկը մի ինչ-որ «նեմեցից» ստացած նամակի

մասին: Բայց մենք բերենք երկրորդ նամակը, որ ավելի երկար և մանրամասն է պատմում «Ժողովրդի մտածմունքը» և որից տեղեկանում ենք, որ Գևորգ Ակիմյանն է³⁷ Թիֆլիսից պահանջել «լշի թևով» իրեն հասցնել տեղեկություններ Աբովյանի շերակալու հանգամանքների մասին:

Ապրելի 24-ին՝ 1848 ամի

Ամենասուղակեզ եղբայր իմ Գևորգ ջան

Ձեր հրամանաց ցանկալի կիրն ապրելի 20 ըստացանք ձեր դանը. որովհետև դուք կրել էիք թե դշի թևով մեր բարեբարի շերակալու պատճառն ու ժողովրդաց մտածմունքը կրեմք պատճառք առաջինն նա թեպետ իմքը խնդրեց ու խոստացավ ինչ ժամանակ կրեն էն ժամանակը կար բայց ետև շատ փոշմանեց վասն որո շատ վնաս էր դիփշում որին վեֆալի ժամանակին մնացել էր մի ամիս որին երկու* և երկրորդ պատճառքն ումանք ասում են թե պետք է էս տարին նիլներ Արարատը վախեցավ թե չկարա նիլնի եհաուր համար չկարողանալեն մասին կնաց: Երրորդ պատճառքն ումանք ասում են թե պետք է ուսումնարանը շինեք եզև կար ձեզ հայտնիա որ էն տարին բաֆավորական փողով խնդրեցին որ շինիլ տա նրանում էլ էր նեղանում. մանավանդ որ իր փողովը շինի ու նրա նամիա կալու ժամանակին նրան խոսացնիլ չիլի**:

* Մեր ձեռքի տակ կան նոր վավերագրեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչ մուրհակներ կարող էին խանգարել, ըստ նամակի հեղինակի, նրա Թիֆլիս մեկնելը և Ներսիսյան սեմինարիայում պաշտոն ստանձնելը, որի համար Աբովյանը խոստացել էր «ինչ ժամանակ գրեն էն ժամանակը գար»: Այդ կարծիքի հիմք ծառայել է այն մուրհակը, որով ոմն Խաչատուր Իսկանդարով Աբովյանին պետք է վճարեր իր պարտքը: Աբովյանի անհայտացումից մի օր առաջ, ապրիլի 1-ին, ձեռնարկվում է այդ գործի քննությունը³⁸: Սակայն, ինչպես երևում է վերոհիշյալ անտիպ վավերագրերից, գործը վճռվում է հօգուտ Աբովյանի, և այդ նրա բացակայությունից հետո: Աբովյանը ապրիլի 1-ին իսպառ չի հետաքրքրվել այդ խնդրով, թեև այդ նրա համար առաջնակարգ խնդիր էր, եթե ի նկատի ունենանք նրա նյութական սուղ միջոցները, որի մասին շատ առիթներով նա գանգատվել է: Սակայն, հակառակ նեղվածության ու կարիքի, հակառակ և այն կանխորոշ տվյալների, որոնք հօգուտ Աբովյանի պիտի ընթացք տային խնդրին, թե՛ ապրիլի 1-ին և թե՛ նրանից հետո (այդպես էլ եղավ ապրիլի 5-ին),— Աբովյանը չի հետաքրքրվում «վեթխիլով» և, մյուս առավոտն անհայտանալով, երեսի վրա է թողնում ո՛չ միայն այդ, այլև ուրիշ անձնական թերի գործեր: Պատճառք առաջինի» հիմքը, այսպիսով, դառնում է Իսկանդարովից ստանալիք գումարի պատմությունը:

** «Են տարին», 1846 թվի ամառը Աբովյանի անմիջական հսկողությամբ կատարված դպրոցական շենքի նորոգումն էր, ինչպես և 1847 թվի նորոգումը³⁹: Բազմաթիվ

Dear Sir, I am very glad to hear
from you and hope you are well.

[Handwritten text:]

Ingraffagny Sup. & Son^e & Co.
At St. Louis, Mo., Sept. 1890
Sept. 1890
St. Louis, Mo.

Ինչպես թու էր ինքն իր փոքրիկ
 զգացման ժամանակ ինքն իր փոքրիկ
 զգացման ժամանակ ինքն իր փոքրիկ

of the same day, and of the 1st of the
month of the same year, and of the 1st of the
month of the same year.

[illegible]

12te de mayo de 1884
 En la ciudad de San Francisco de Asís
 12te de mayo de 1884

ժողովրդոց մտածմունքը.

Ընկը ասումա ճրբումը տեսել են խառաքա Սարվանլարի տակին ու քե տեղ էլ լրբել են շուրբ:

Ընկը ասումա Ակոռի մեկ քառի վրա նստած լացա ըլում հաց են տառել կեղրցիք չի առել:

Ընկը ասումա Ղառս են տեսել բազարումը մանկալիս շուրբը ճը- շան բա ճըշան ասում են:

Ընկը ասումա Կանջա ախաաի շուրբը մանկալիս:

Ընկը ասումա էն իրիկունը ու նա կնալու իրիկունը ասում են սհաքի 12-ին պլանի ճամփով կընալիս...»:

Այստեղ վերջանում է մեր ձեռքը հասած նամակի պատառը⁴⁵:

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել «ժողովրդոց մտածմունքի» այս թերի վավերադրերից: Նրան «տանում» են Ակոռի*, «տեսնում» են Ղարսում,

անգամ Արովյանը դպրոցների դիրեկցիային խնդրում էր ազատել իրեն այդ աշխատանքից, որովհետեւ ինքը անկարող է այդ աշխատանքի համար: Նրա դիմումը չի հարգում ո՛չ գավառապետ Բլավատցկին և ո՛չ էլ դիրեկտորը: Ամբողջ ամառը Արովյանը մնում է այդ աշխատանքը ղեկավարելու: Տեղական ադմինիստրացիան հազար ու մի արգելակներ է դնում այդ գործի առաջ: Մի կողմից էլ նրան օգնության չեն գալի՝ քաղաքի բնակիչները, և այդ «խապառ անհնարին է,— գրում է Արովյանը,— ի նկատի ունենալով իմ հարաբերությունները Երևանի բնակիչների հետ»⁴⁶: Այստեղ խոսքը, իհարկե, վերաբերվում է Երևանի վաճառականներին, որոնք միայն կարող էին կապալով վերցնել դպրոցական շենքի նորոգումը, ինչպես այդ ընդունված էր այն ժամանակ: Նույնիսկ նորոգումից հետո դիրեկցիան և տեղական իշխանությունը մոտ մի տարի ձգձգում են հաշիվների և նորոգման պաշտոնական ստուգումն ու ընդունումը: Գործերից երևում է, որ Արովյանը իր սեփական միջոցներից ևս ծախսել է 132 ո. դպրոցի նորոգման համար: Այդ մասին նա գրում է 1847 թվի մայիսի 3-ին⁴⁷ և միայն 1848 թ. փետրվարի 21-ին դիրեկցիան Արովյանին տեղեկացնում է⁴⁸, որ այդ գումարը նրան հետ կուղարկվի: Գումարը Արովյանի ընտանիքը ստանում է նրա անհայտանալուց 5 ամիս հետո⁴⁹: Նամակագրի «երրորդ պատճառը» բուլղոբի անհիմն չէր: Ժիշտ է, Արովյանն արդեն արձակված էր պաշտոնից և առաջիկա ամռան նորոգումը ինքը չպիտի կատարեր, բայց և այնպես, կային այդ, ինչպես և հին նորոգման հետ կապված հաշիվները: 1848 թ. մարտի 14-ին Արովյանը գրում է դիրեկցիային, որ «անցյալ ձմռան չտեսնված սառնամանիքի հետևանքով, ինչպես և մեծ ձյունի և սառույցի ծանրությունից ու խոնավությունից... դպրոցի շենքը շատ տեղերում նստել է»⁴⁴:

* «Ակոռի մեկ քարի վրա նստած» լինելու վերսիան մինչև վերջերս մնում էր Քանաքեռում, նրա ազգականների բանավոր ավանդությունների շարքում: Իրրե թե Արովյանը ուուսի թագավորի հետ պայման է դնում, որ եթե ինքը բարձրանա Արարատի զազաթը, թագավորը հայերին պետք է պարգևի ազատություն: Չի՛ կարողանում բարձրանալ զազաթը և ահից չի՛ վերադառնում: Այս է տոհմային ավանդակալը, որի հիմքում կա

իբրև աղքատ շրջում է Գյանջա, վերջապես՝ իբրև թե տեսել են հարաբա Սարվանլար գյուղի մոտ, երևի գիժ Զանգուի ջրերում: Սակայն ոչ մի խոսք «սև կառնթի» կամ Սիբիր աքսորելու մասին: Եվ ոչ մի ակնարկ սիրային արկածի՝ Շաֆի բեգի մոր պատճառով սպանվելու մասին, մի վերսիա, որ շատ ուշ հայ նացիոնալիստական տարեգրությունը հրապարակ է հանում, իբրև «թուրքի դավադրություն», վաղուց պատահած դեպքը փաստ ժառանգեցնելով ազգայնական պրոպագանդայի համար⁴⁶: Եթե նույնիսկ ենթադրենք, որ, իրոք, Սարվանլարի մոտ տեսել են նրա դիակը, ապա կարող ենք առարկել, որ այդ ամենին ապացույց չի «թուրքի դավադրության» միտումնավոր վերսիայի, որովհետև, եթե այն ժամանակ ժողովրդի մեջ թեկուզ աննշան կասկած լիներ այդ մասին, երկու նամակագիրներից մեկն ալ մեկը, որ հասուն մարդիկ էին, ինչպես և Գևորգ Ակիմյանը⁴⁷, չէին զլանա և այդ լուրը հաղորդելու՝ որպես թե «մեկը ասումա»: Սակայն ինչպե՞ս հաշտեցնել Սարվանլարի մոտ իբրև թե տեսած դիակը, որ իբրև թե Աբովյանն էր, այն իրական փաստի հետ, որի ապացույցը մենք վերը բերինք: Կարելի է, իհարկե, ենթադրել, որ դիակը ջուրը կարող է կորցնել, բայց պետք է ենթադրել, որ մեկը հանել է դիակի սապոգները և, գոնե սապոգներից մեկը, քցել Զանգուն, որպեսզի գարնան ջրերի հետ ընկնի Արաքսը և ափ դուրս գա հորվիրապից մի վերստ հեռու:

Այդպե՞ս է եղել, թե՞ հարաբա Սարվանլարի մոտ իբրև թե տեսած Աբովյանի ենթադրական դիակը մի անհիմն զրույց է, կամ, իրոք, տեսել են մի «կմախք», որպիսի դեպքի հետ մենք ծանոթացանք դատարանական գործից, արդյոք չի՞ կարելի ենթադրել, որ Աբովյանը Զանգվի ջրերի և, առհասարակ, ինքնասպանության զոհ չէ, այլ մի այլ ձևով անհայտացել է, «հեռացել է», ինչպես գրում էր ոստիկանությունը, — կարելի կլինի ավելի ճիշտ պատասխանել մյուս նյութերին ծանոթանալուց հետո:

Գ

Այժմ ծանոթանանք Աբովյանի անհայտացման մասին գրավոր հայտնած կարծիքների հետ, որոնց հեղինակները, մեկի բացառությամբ, անձամբ ճանաչել են նրան, գործակցել են շատ թե քիչ ժամա-

40-ական թվականների քաղաքական ակնկալությունների աղճատված և թույլ հետքերը, ինչպես և Աբովյանի դերի ըմբռնումը այն ժամանակվա գյուղացիական որոշ խավերի կողմից:

նակ: Նրանցից առաջինը Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենն է, գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդը, որին Աբովյանը ուղեկցել է Հայաստանում, նրա կատարած ճանապարհորդության ընթացքում: 1849 թվին Հաքստհաուզենը գրում է իր ուղևորության գիրքը⁴⁸: Աբովյանի մասին հիշատակելով՝ «Թիֆլիսում ես ծանոթացա հայ Աբովյանի հետ, որի մասին հաճախ պիտի խոսենք, որովհետև նրան եմ պարտական հայ ժողովրդական հարաբերությունների մասին իմ գետնեղածը», Հաքստհաուզենը նույն էջի ծանոթության մեջ գրում է. «Դժբախտաբար, այլևս չկա այդ բարի մարդը: Մի անգամ նա տնից դուրս է եկել և էլ չի վերադարձել: Իզուր են անցել բոլոր հետախուզումները»^{*}:

Եթե Հաքստհաուզենը նրա անհայտացման մասին այսքան համառոտ է հիշատակում, Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդը, որ, հավանորեն, Աբովյանին Թիֆլիսից էր ճանաչում, որտեղ ինքը լեզուների դասատու էր ուսուցչական սեմինարիայում⁴⁹, Աբովյանի անհայտացման մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում: 1850 թ. ռուս պետական պաշտոնյա Ռոսկովչենկոն⁵⁰, որը շատ լավ ճանաչում էր Աբովյանին և մի ժամանակ եղել էր Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտորի պաշտոնակատար, Բեռլինում հանդիպում է Ֆր. Բոդենշտեդին և նրան տեղեկացնում Աբովյանի անհայտանալը:

«Հավանորեն,— գրում է Բոդենշտեդը,— նա ինքն իրեն սպանել է, որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ ես նրա հետ ծանոթացա, խիստ թշվառ և անհույս դրության մեջ էր նա, մի կողմից՝ ապրուստի հոգսերի պատճառով, և մյուս կողմից՝ իր անձնվեր գործունեության շնչին գնահատության պատճառով: Իր վերջին նամակով գրում էր ինձ Աբովյանը, որ նա վճռել է թողնել ռուս պետական ծառայությունը, Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ, իր պապերի հետ, երկրագործությամբ պարապել, որովհետև նրա շնչին եկամուտները չեն բավականացնում քաղաքի պահանջներին, իսկ ավելի ևս սպասել իր վիճակը՝ <որևէ կերպ> բարվոքելու համար՝ այդ նրան ավելի խոր թշվառության մեջ կծգեր:

Զախուղ փորձառություններն են, որոնք տաղանդավոր և ջանասեր մարդուն այս վճռին են հասցրել: Նրա կյանքի պատմությունը չափազանց նշանակալից է»^{**}:

^{*} Барон Август фон Гакстгаузен, Закавказский край, էջ 73:

^{**}Տե՛ս Ֆր. Բոդենշտեդը և. Աբովյանի մասին», «Լուսա», 1902 թ.⁵¹:

Յուր «Հազար ու մի օր Արևելքում» աշխատության մեջ Բողենշտեդը Աբովյանի հավանական ինքնասպանության ենթադրությունը փորձում է բացատրել այն գծությունամբ, որ կար Աբովյանի և պրոֆ. Աբիխի միջև, և որին հետվից-հետու տեղյակ էր ինքը՝ Աբովյանից ստացած նամակների և օրագիրների հիման վրա:

«Աբիխի գոռոզ վերաբերմունքը Աբովյանի հանդեպ,— շարունակում է Բողենշտեդը,— որ ցուցադրելու իրավունք էր համարել նա իր համար, որ ուսական պաշտոնեության սանդուղքի վրա մի երկու աստիճանով բարձր է եղել Աբովյանից, առիթ է տվել թյուրիմացությունների: Վերջիններիս հետևանքն է եղել այն, որ խեղճ հայր հուսահատության ծայրն է հասել: Աբովյանը հետո ուղարկել էր իր օրագիրները այն ժամանակից և խնդրել, որ ես հրատարակեմ «Հավելումներ և լուսաբանություններ պրոֆ. Աբիխի՝ Արարատ սարը բարձրանալու մասին» վերնագրով: Բոլորովին բարյացակամ մտքով ես չկատարեցի այդ խնդիրը, նախ որ՝ իմ կարծիքով, հրապարակային նշանակությունից զուրկ էին այն անհատական պարագաները, որ նրա վերոհիշյալ օրագիրների գլխավոր բովանդակությունն են կազմում, ապա՝ նաև նրա համար, որ նրանց հրատարակությամբ ես, թերևս, երկուսին էլ վնասած լինեի: Այնպես որ, այդ օրագիրները մինչև այժմ էլ իմ ձեռքին են, որովհետև հարմար առիթ չներկայացավ կրկին Երևան ուղարկելու»^{*}:

Բողենշտեդը Հայաստանում եղել է 1844 թ. մարտին: Աբովյանի և բանաստեղծ Բողենշտեդի միջև նամակագրությունը տևել է մի քանի տարի: Ի՞նչ նոր բան է ասում Բողենշտեդը Աբովյանի անհայտացման պատճառների մասին: Նրա նյութական ծանր վիճակի և պաշտոնից դժգոհ լինելու մասին մենք ուրիշ ապացույցներ ևս ունենք: Հետաքրքրականը Աբիխի հետ ունեցած գծությունն է և «Հայաստանի ներքին մասը» քաշվելու ցանկությունը:

1844 թ. մարտի 18-ին «Հուլիս շտապ» գրությամբ⁵³ և «բարձրագույն հրամանով» Աբովյանին Երևանից Թիֆլիս են կանչում, խորհրդակցելու «նատուրալ պատմության պրոֆեսոր և նաղվորնի սովետներին» Աբիխի հետ և ուղեկցելու վերջինիս հին Հայաստանի երկրա-

^{*} Յր. Բողենշտեդ, Հազար ու մի օր Արևելքում (գերմ.), 4-րդ գլ., էջ 150—167⁵²:

բանությունն ուսումնասիրելու: Հետաքրքիր են այն տողերը, որտեղ Աբովյանը մեծարվում է «որպես յուր հայրենիքը հիմնովին ճանաչող և գիտությունները սիրող անվանի մարդ»: Քիչ հետո սկսվում է ճանապարհորդությունը: Աբովյանը նրան ուղեկցում է երկար ժամանակ, փորձում են նորից բարձրանալ Արարատի գլուխը, լինում են «Հայկական մարզի» շրջաններում, ինչպես և Տաճկաստանի սահմանամերձ սոսնջակներում: Սակայն Աբովյանը թողնում է Աբխիսին և վերադառնում Երևան: Սեպտեմբերի 23-ին նա զեկուցում է ուղարկում դիրեկտորին, որտեղ յուր վերադարձը պատճառաբանում է նրանով, որ դրպորոցը մնացել է քայքայված վիճակում, որ աշակերտների ծնողները բողոքում են նրա երկարատև բացակայության դեմ և որ «այսուհետ Աբխիսը կարող է ճանապարհորդել առանց ինձ»⁵⁴:

Յր. Բողենշտեդի հաղորդած տեղեկություններից հետո կարելի է ենթադրել, որ Աբովյանի անակնկալ վերադարձը արդյունք էր Աբխիսի հետ ունեցած գոտություն, իսկ դպրոցում պարապմունքների ուշանալը միայն առերես պատճառ՝ դիրեկցիայի առաջ արդարանալու: Մանավանդ որ Բողենշտեդին ուղարկած Աբովյանի օրագրերը վերաբերվում են պր. Աբխիսի միայն Արարատ բարձրանալու փորձին: Իսկ Արարատի գլուխը նրանք փորձել են բարձրանալ սեպտեմբերին, և անհայտ անհաջողության հանդիպելով՝ Աբովյանը հենց այդտեղից էլ վերադարձել է Երևան⁵⁵: Անհիմն չէ ենթադրել, որ գոտության առիթ կարող էր ծառայել հենց Արարատի գագաթը բարձրանալու անհաջող փորձը, որը Աբխիսին կասկածի տեղիք էր տվել, թե նույնիսկ պրոֆ. Պարրոտը չի բարձրացել գագաթը, ինչպես գրել էին տարիներ առաջ: Աբխիսը Դորպատի պրոֆեսորներից էր, նա գիտեր Պարրոտին, գուցե այնտեղից էր ճանաչում Աբովյանին⁵⁶: Կարելի է ենթադրել, որ Աբխիսի և Աբովյանի միջև առաջացած գոտությունը պատահել է 1846 թ. աշնանը, երբ Աբխիսը ճանապարհորդում էր դարձյալ Հայաստանում, մանավանդ որ մեր բերած առաջին նամակի հեղինակը գրում է, որ «էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է, որ պարոն Աբովյանն և էլ էն նեմեցն, որ գնացել էին Մասուսա սարն նիլելու...»⁵⁷: Սակայն այս գոտության մասին որոշակի կարելի է ասել, երբ գտնվեն Աբովյանի՝ Բողենշտեդին ուղարկած օրագրերը:

Մեր կարծիքով՝ Բողենշտեդի հիշողությունների մեջ ամենից կարևորը Աբովյանի պետական ծառայությունը թողնելու և «Հայաստանի

ներքին մասը» հեռանալու ցանկությունն է, «պապերի հետ» երկրագործությամբ պարապելու ձգտումը: Յուր տեղը մենք կփորձենք բացատրել, թե ինչո՞ւ նրա մեջ խորանում էր այդ ցանկությունը, ինչո՞ւ հենց այն վիճակում, երբ ինքը իր կամքով հրաժարվել էր պետական ծառայությունից՝ ներսիսյան սեմինարիայում աշխատանքի հրավիրվելու պատճառով, միանգամայն անակնկալ կերպով, շրջապատի համար խորհրդավոր հանգամանքներում, երեսի վրա ձգելով բազմաթիվ անավարտ գործեր, նույնիսկ այնպիսին, որ կարող էր բարելավել իր նյութական ծանր վիճակը, անհայտանում է, հետքից թողնելով վերադարձի անակնկալությունը և զանազան ենթադրություններ:

Հայ տարեգրությունը միայն տասը տարի հետո է արձանագրել Արովյանի անհայտացումը⁵⁸: Առաջին անգամ այդ մասին գրել է Ստեփանոս Նազարյանը⁵⁹ մեկը, որ խաչատուրի հետ դասընկեր էր եղել դեռ Թիֆլիսի «Վանքի շկոլում», ապա՝ Դորպատում, և հետո՝ նամակներով պահել այդ կապը համարյա մինչև 1848 թիվը⁶⁰:

Նա «անձնատուր է լինում,— գրում է Ստ. Նազարյանը,— մի խավար հուսահատության և հանկարծ չքանում է յուր ընտանիքի և բարեկամների միջից, բայց թե ո՞ւր, ոչ ոք չգիտե մինչև այժմ: Միտ գնելով նորա տրտում և հուսակտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մինը ուղարկել էր ինձ Թիֆլիզից, պիտո է եզրափակել, որ Ապովյանը մի

* «Հյուսիսսփայլ», 1858, էջ 14659,

** 1847 թ. հունիսի 16-ին Շահաթունյանին գրած նամակում Արովյանը հայտնում է, որ «մեր Նազարյանը նպատակ ունի գալ Տփլիս»՝ ազգօգուտ նպատակների համար⁶⁰: Այժմ հայտնի է, որ այդ «նպատակները» նրանք շատ հնուց ունեին, դեռ 1825 թ.: Նրանց ոգևորողը Հարություն Ալամդարյանն էր⁶¹, երկուսի ուսուցիչը և բարեկամը: «Ընկերության» ջատագովներից էր Մսեր Մսերյանը: Նրանց նպատակն էր՝ հիմնել կրթական-կուլտուրական մի ընկերություն, մի ուխտ, ինչպես Մխիթարյանները: Ընկերության գլուխը պիտի կանգներ Արովյանը: 1832 թ. հունվարի 26-ին Մսերյանը գրում է Տփլիսից Դորպատ Արովյանին: «Փութա՛, եղբայր իմ, փութա՛ պարագլուխ հանդիսանալ ընկերութեանս մերոյ... Պատրա՛ստ եմ հեղուկ զարին իմ յանուն ընկերութեանս մերոյ»⁶²: «Ընկերության» կենտրոնը պետք է լիներ «Հայաստանի ներսը»⁶³, իսկ սկզբում՝ Ս. Խաչ վանքը: 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին Ստ. Նազարյանի՝ Արովյանին գրած նամակից հայտնի է, որ Նազարյանը մտադրվում է գալ Թիֆլիս, հրատարակելու «Հայական օրագրությունը», այսինքն՝ մի հանդես, որի համար նա բանակցություններ էր վարում փոխարքա Վորոնցովի հետ⁶⁴:

խավար ըոպեի մեջ մահու է տվել յուր անձը: Հայոց Հելիկոնի վրա դափնիք չեն բուսանում արժանի գլխի համար»:

Տասը տարի անց նույնիսկ նրա մոտ բարեկամը ստույգ չի կարողանում ասել, թե ինչ եղավ Աբովյանը: Եվ եթե այնուամենայնիվ նա «մի խավար ըոպեի մեջ մահու է տվել յուր անձը», ապա այդ էլ միայն «միս» դնելով», այսինքն՝ եզրակացնելով նրա հուսակտուր երգերից, որ Նազարյանը ստացել էր, իհարկե, անհայտանալուց շատ ուշ: Իսկ ինչ վերաբերում է «Հայոց Հելիկոնի դափնիներին», ապա այդ որոշակի ակնարկ էր այն անհրապույր միջավայրի, որի մեջ ընկել էր Աբովյանը, և որից հեռու էր Ս. Նազարյանը: Մենք դեռ առիթ կունենանք տեսնելու, թե ինչպիսի դառն գանգատներ է գրում Աբովյանը Նազարյանին, և ինչպես հեռվից-հեռու վերջինս հուսադրում է նրան, որպեսզի Աբովյանը հրաժարվի «նոր տուն և նոր հայրենիք» փրկություն⁶⁵:

Առայժմ մենք հայ մամուլից բերենք մի երկրորդ և վերջին հիշատակություն ևս՝ Աբովյանի անհայտացման մասին, և սրանով փակենք հետագա աղբյուրների նյութերը, որովհետև մնացած բազմաթիվ ուսումնասիրողներն անհայտացման նոր ուղիներ չեն փնտրել, մեծ մասը խառնափնթոր կրկնել է մինչ այդ հայտնի տեղեկություններն ու վերսիսները, փոքրաթիվ մասը՝ նոր տեղեկություններով հարել գոյություն ունեցող վերսիսներից մեկնումեկին:

Այս անգամ տեղեկություններ հաղորդողը արևմտահայ հրապարակախոս Ստ. Ոսկանն է, որ գրել է Նազարյանից մի տարի հետո, հիմք ունենալով Աբովյանի աշակերտներից մեկի հաղորդածը*:

«Պարոն Աբովյանի անունը մեզի հայտնի էր շատ ատենն ի վեր, և օտարազգիք գովեստով հիշեր են միշտ իր գրագիտությունը, սակայն չէինք լսեր տակավին այդ դեպքը, որ զինքը աներևույթ ըրավ: Իր կուրուստը երեք կերպով կրնա մեկնվիլ. կա՛մ հուսահատութենն ինքնամեռ եղավ աշխարհ, կա՛մ ուրիշներն սպանվեցավ և կա՛մ զոհ եղավ անխուսափելի վտանգի մը: Իր ընտանիքը, բազմաթիվ աշակերտները, զրեթե Թիֆլիզի բոլոր հայ ժողովուրդը, ամեն եռանդ ի գործ դրին, որ իր հետքը գտնեն, բայց ամեն աշխատություն ունայն եղավ: Մինչև այսօր մարդ չգիտե, թե ո՞ւր է, ի՞նչ վիճակի մեջ կը գտնվի, կապ-

* «Արևմուտք», 1859, № 6, էջ 41—42:

լի՝ դեռ, թե՛ մեռած է: Ոմանք կը կարծեն, թե Սիպերիա քշված է սլաւոնացի մը կամ խոր վիրացալի մը մեջ կը պահուի: Այս վերջին ենթադրութիւնները մեզ անհիմն կ'երևին. վասնզի պ. Աբովյանը, որչափ և վառվառն երեակայութիւն ու մեծ հայրենասիրութիւն ունենար, իր պարտքը չէր մոռանար և գիտեր իր եռանդը զսպել: Անտարակույս, վատ թշնամութիւն մը կրնա մատնութիւն ընել, բայց անոր հաւտալու համար կարծիք մը չբաժնի:

Այս տրտում դեպքը մեզի պատմողը դժբախտ հեղինակին աշակերտներեն մեկն է և չ'կրնար Աբովյանի անունը հիշել առանց ասիսոսելու թե՛ անոր ճակատագրին և թե՛ մեր ազգին վրա, որ հազվագյուտ տաղանդ մը կորուստ անմեկնելի կերպով»⁶⁶:

Այնուամենայնիւ, չհաղթահարելով Աբովյանի առեղծվածային անհայտացումը պարզելու գայթակղութիւնը, Ստ. Ոսկանը հիշեցնում է «Վերք Հայաստանի» հառաջաբանի ծանոթ հատվածը՝ Քոի ափին հուսաբեկ զբոսնելու մասին և երեք օրով տուն չդառնալու դեպքը, և եզրակացնում է, չգիտնալով որ Աբովյանը Երևանից է անհայտացել:

«Այս տողերեն հայտնի կտեսնվի, որ պ. Աբովյանը սովորութիւն ուներ տրտում և հուսաբեկ շրջիլ լեռն-լեռ և հովիտն-հովիտ՝ իր տըխրութիւնը փարատելու համար: Սովորութիւն ուներ նաև երբեմն երթալ Կուր գետին մեջ լողալ. ուստի հավանական է, որ կա՛մ դիտմամբ, կա՛մ ուզելով, հոն ընկած և անհետ եղած ըլլա»:

Ստ. Ոսկանի տեղեկութիւնների մեջ հետաքրքիր է այն, որ Աբովյանին փնտրել են նրա բարեկամները և աշակերտները: Մենք արդեն տեսանք, որ շատերն են «չալիշ» եկել նրան գտնելու, և «շատ մարդ նրան քոմակ ունի», այնպես որ միակողմանի է այն կարծիքը, ըստ որի, առհասարակ, ժամանակին հետախուզում չի եղել: Եվ եթե հետախուզողները գտել են միայն մի սապոգ խորվիրապի մոտ, այդ, համենայն դեպս, խոսում է ո՛չ հօգուտ նրա ֆիզիկական ողնշացման վերաբերյալ՝ Երևանում կամ շրջակայքում, այլ, ավելի շուտ, քաղաքից կենդանի և գիտակցաբար հեռանալուն, «վաղ առավոտյան, ինչպես հաղորդել է նրա ամուսինը»⁶⁷:

Առաջին անգամ արեւմտահայ մամուլն է հիշատակում Սիբիր աքսորելու կամ «սև կառնթի» վերսիան: Կարեյի է ենթադրել, որ Ստ. Նազարյանը ևս լսել է այդ կասկածը, սակայն անհավանական համարելով և, միաժամանակ, ցենզուրից երկյուղ կրելով՝ իր «հիշատակարանում»

այդ մասին ոչինչ չի տպագրել: Սակայն ինքը՝ Ստ. Ոսկանը ևս կասկած է հայտնում «անխուսելի» վախճանի⁶⁸ հանդեպ. նա լավ գիտի, որ Աբովյանը «գիտեր իր եռանդը զսպել» ուսև կառավարություն հանդեպ: Այնուամենայնիվ, այս վերսիսան՝ ժամանակի կարգով երրորդը և վերջինը, հետագայում էլ ունեցել է իր կողմնակիցները, որոնցից մեկը⁶⁹ նույնիսկ «ցույց» է տալիս Աբովյանի գերեզմանը Օխոտսկ* քաղաքում:

Մինչև այժմ եղած աղբյուրներից և ոչ մեկում՝ ո՛չ մի բառ չենք հանդիպել հետագայում ամենատարածված վերսիսայի՝ Շաֆի բեգի կամ նրա «հոր» ձեռքով Աբովյանի սպանության մասին⁷¹, իբրև թե սիրային հողի վրա*: Բոլորովին անհիմն է այն, թե «թուրքի դավադրության զոհ գնալը ընդհանրացած կարծիք է այն բոլոր երևանցիների շրջանում, որոնք ժամանակակից են եղել Աբովյանին և կամ անձամբ լսել են ժամանակակից մարդկանցից»***: Մենք ո՛չ միայն չհանդիպեցինք այդ մասին որևէ ակնարկ նրա աշակերտների գրած նամակներում, որտեղ կային «ժողովրդի մտածմունքը» այդ մասին, այլև մյուս վավերագրերի մեջ: Միայն Ստ. Ոսկանն է գրում՝ «ուրիշն-

* «Հանդես ամսօրյա», 1927, մայիս: Այդ մասին ևս տե՛ս Ե. Շահազիզի «Խաչ. Աբովյանը», Տեղեկագիր Գիտ. և արվ., № 3, 1928, Երևան, էջ 160—161⁷⁰:

** Թե ո՞րտեղից Լև մեչտեղ բերել Շաֆի բեգի հորը, այդ մի քանի բանասերների գաղտնիքն է: Աբովյանը ճանաչել է միայն մի մարդու՝ Մամադ Շաֆի բեգին, որը նրա աշակերտն է եղել: Գործերում կա Աբովյանի ձեռքով գրած Մամադ Շաֆի բեգի վկայականը: 48 թ., այսինքն՝ նրա անհայտացման տարին, Շաֆի բեգը դեռ պատանի էր, 19 տարեկան⁷²: Աբովյանի անհայտանալուց հետո նրա գույքի խնամակալները՝ կինը և Ստ. Վեթիլովը, սկստեմք. 28-ին այս Շաֆի բեգից են պահանջում այն գումարը, որ վճարել էր նրան Աբովյանը: Գործը վերջանում է հաշտությամբ, և Շաֆի բեգը հանգցնում է պարտքը⁷³: Հետաքրքրական է այն պատճառաբանությունը, որով խնամակալները հիմնավորում են իրենց պահանջը: Նրանք գրում են, որ Մամադ Շաֆի բեգը «կամենում է մի քանի տարով գնալ Վարշավա»: Որպեսզի Վարշավա գնալու մասին արած դիտողությունը կասկածի տեղիք չտա Մամադ Շաֆի բեգի նկատմամբ, պետք է ասենք, որ այդ ժամանակ Վարշավայում էր գտնվում այն թուրքական զորամասը, կազմված բացառապես թուրք ազնվականներից, որ համարվում էր վստահելի զորամաս Արևմտյան նվրոպայից: սպառնող հեղափոխական ալիքի դեմ: Անհավանական չի, որ Մամադ Շաֆի բեգը ցանկություն ուներ այդ զորամասում ընդունվելու, ինչպես շատերը Երևանի թուրք ազնվականներից: Բայց և այնպես, Մամադ Շաֆի բեգը մինչև ղեկտեմբերի կեսը Երևանումն է մնում⁷⁴: Այստեղ մեզ համար միայն կարևորն այն է, որ գործերում ոչ մի հիշատակություն չկա Մամադ Շաֆի բեգի հոր մասին, որը իբրև թե կազմակերպել է Աբովյանի սպանությունը:

*** Տե՛ս Ա.-Դո, Խաչ. Աբովյանի վերջին 5 տարիները, «Գործ», № 7—8⁷⁵:

րե սպանվեցաւ», բայց, ինչպես տեսանք, ինքը՝ Ոսկանը, չի հավատում դրան, և, վերջապես, այդ «ուրիշները» «թուրքի դավադրութեան» անհիմն և միտումնավոր վերսիսայի համար դեռ ապացույց չէ։ Նրա մի ուրիշ ժամանակակից, տան սպասավոր սպահանքի Աստուտուրը, ինչպես գրում է Ա-Դոն, «իր աղայի մասին մի վատ խոսք անգամ լսել չէր ուզում, մանավանդ այն մասին, որ նրա աղան մի թուրք կնոջ հետ կապեր է ունեցել»⁷⁶։

Սակայն թե՛ Ա-Դոն և թե՛ Ե. Շահազիզը, որի աշխատութեան մէջ նկարագրված են նոր և ապարդյուն որոնումներ, դարձյալ այս վերսիսայի հիմունքով, այս անգամ մեր օրերում, համամիտ չեն «թուրքի դավադրութեան» առասպելին և երկուսն էլ հավանական են համարում ինքնասպանութիւնը։

Կարևոր է նշել այն, որ Սիրիւր աքսորելու կամ, ինչպես Ստ. Ոսկանն է գրում՝ «խոր վիրապի մեջ պահելու» վերսիսան, ինչպես և նրա շրջելը Ակոռի կողմերը, Ղարսում կամ Գանձակում, ապացույց է, որ նրան ճանաչողները որոշ ժամանակ համոզված են եղել, թե նա դեռ կենդանի է, թե ապրիլի 2-ի անհայտացումը դեռ ֆիզիկական ոչնչացում չի նշանակում։ Էմիլյա Աբովյանի ակնկալութիւնը, առաջին նամակագրի հիշած ումուտը, «որ նրան բան չի կա», ոստիկանութեան անպատու հետախուզումները, դիակը չգտնելը և, առհասարակ, ապրիլի 2-ի անակնկալ անհայտացման պայմանները մեզ բերում են մի ուրիշ համոզման։ Որ Աբովյանին ապրիլի 2-ին ո՛չ սպանել են, ո՛չ ինքն է «մի խավար րոպեի մեջ մահու տվել իր անձը» և ո՛չ էլ «սև կառնթով» նրան քշել են Սիրիւրի խորքերը։

Մի անակնկալ առիթից նա վճռել է օգտվել՝ ազատվելու համար ծանր միջավայրից, փնտրելու «նոր տուն, նոր հայրենիք»⁷⁷, որի համար կիսատ է թողել բոլոր գործերը, դպրոցի հանձնումը, որ սկսել էր, ընտանիքը, որից դառնաղի զանգատներ նա առաջ էլ գրել է, և բռնել մի ուղի, որ կարող էր տանել նրան կամ դէպի ազատագրումն այդ հոգսերից, միջավայրից, որից այնքան դառնացած և հուսախաբված էր, որտեղ շուններ ամուր կռվան,— և կամ դիպի խորխորատ, դեպի մահ։ Վերջին հուսահատ փորձն էր անում նա, մի փորձ, որ լոգիկաբար գազաթնակետն էր նրա մինչ այդ արած բազմաթիվ ապարդյուն ճիգերի։ Եվ եթե մարտի 31-ից մինչև ապրիլի 2-ն իր սենյակում փակված⁷⁸ «չէր քնում, չէր ուտում, շորերը չէր հանում ու միշտ ծխում էր երկար չի-

բուխը», նա վերջին անգամ ծանր ու թեթև էր անում այն բուլորը, ինչ որ թողնում էր, ինչ որ սպասում էր նրան ապագայում և ինչ կարող էր տալ նրան միանգամայն անակնկալ առիթը:

Բայց այդ պարզելու համար պետք է մի քիչ հեռվից սկսենք:

Դ

Աբովյանի կյանքով, մանավանդ նրա անհայտացման առեղծ-վածով հետաքրքրվողները մանրակրկիտ չեն ուսումնասիրել նրա ժամանակը, այն բազմաթիվ կարևոր թելերը, որոնցով նա, իբրև հասարակական գործիչ, ուսուցիչ, իբրև առաջավոր քաղաքացի, կապված է հղել ժամանակակից շատ մարդկանց հետ, շփվել է, գործակցել է, նամակներ է գրել և ստացել: Հենց միայն «Ընկերություն» կազմելու գաղափարը, որ, ինչպես տեսանք, համարյա մինչև անհայտացումը նա ունեցել է⁷⁹, շատ ավելի կարևոր է նրա կյանքն ու գործունեությունը ճիշտ հասկանալու, քան ուսումնասիրողների հայրենասիրական դրվատումները, որոնց առանցքը եղել է մեծ մասամբ «Վերք Հայաստանին»:

Բայց մենք դրանցով չենք զբաղվելու և ոչ էլ «Վերք Հայաստանի» գրքով: Վերջինս մեզ հետաքրքիր է այնքան, որքան նյութեր կտա ճիշտ հասկանալու նրա կյանքը, մանավանդ անհայտացումը: Որպես օրինակ՝ այստեղ բերում ենք «Վերք Հայաստանի» գրքից Աբովյանի այն ժանոթությունը, որից երևում է, թե դեռ 1827 թ. առաջ, այսինքն՝ երբ բուլորովին երիտասարդ էր, Աբովյանը մտադրվել էր հեռանալ Վենետիկ: «էս ժամանակին,— գրում է նա,— վարժատանիցը դուս էկա ու Թիֆլիզուցը գնացի Հախպատ... որ թուղթ առնիմ, գնամ, իմ ծնողացը հասնիմ, նրանց հետ քոչիմ ու գնամ Վենետիկ: Ամեն բանս հազիր էր. Օսմանլիցն էլ մեկ տերտեր էր էկել իր որդովը, ուզում էր եղ դառնար: Սրանց հետ էի ուզում ճամփու ընկնիմ, բայց դերձիկը դեռ շորս չէ՛ր հասցրել: Ո՛րքան նեղացա, որ նրանք գնացին, ես մնացի»⁸⁰:

Վենետիկին փոխարինում է Դորպատը: 1836 թ. փետրվարին նա թողնում է Դորպատը⁸¹, ուր սովորել էր «էնցիկլոպեդիա», այսինքն՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն, պատմություն, լեզուներ և նույնիսկ երաժշտություն, բացի այդ, գործնականում ծանոթացել էր մի քանի արհեստների հետ (ապակու գործ, հաց թխելը և այլն),— և վերա-

դառնում է Անդրկովկաս՝ ճանապարհին բավական երկար ժամանակ մնալով Պետերբուրգ⁸², Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և այլ քաղաքներում, տեսակցելով և ծանոթանալով բազմաթիվ հին և նոր բարեկամներին*։ Առհասարակ, Աբովյանը դեռ սկզբից միշտ խառնվել է շրջապատի անցուղարձին։ Դորպատ գնալուց շատ առաջ մենք նրան հանդիպում ենք էջմիածնում, իր ուժերի և տարիքի համեմատ մասնակից այն ժամանակվա վանականների խմբավորումներին, որոնցից Աբովյանը հարել է և երկար ժամանակ հավատարիմ մնացել Ներսես Աշտարակեցու խմբակցությանը և նրա քաղաքական նպատակներին։ Դորպատից դառնալով՝ նա Պետերբուրգում հանդիպում է նաև Տիգրան Կամսարականին⁸⁶, Մոսկվայում՝ Դելանովին և իշխ. Մեսրոբ էրիվանցովին և ուրիշներին, այսինքն՝ այն մարդկանց, որոնք Աշտարակեցու մարդիկն էին և որոնց աջակցությամբ, ինչպես և նրանց պարագլխի, ցարական Ռուսաստանը մղում էր իր ագրեսիան⁸⁷։

Խաչ. Աբովյանի ողջ կյանքի ոչ մի շրջան Դորպատի նման ուժեղ և անջնջելի կնիք չի դրել նրա մտքի վրա։ Թեոդոր Պարրոտը⁸⁸ նրա անսահման մեծարանքի առարկան է մնում մինչև վերջ, մի բարոյական ավտորիտետ, որ հեռվից-հեռու անդամ ազդում է նրա վրա, հաճախ ղեկավարում։ Կարելի է ասել, որ մինչև անհայտացումը Աբովյանը մի ոտքով դեռ Դորպատ էր, այն մտքերի ազդեցության տակ, որ մի անգամ դրոշմվել էին։ Անձնական կյանքում նա մնաց կես-գերմանացի, ավելի ճիշտ՝ «Դորպատի ստուգենտ», որի ամենաուժեղ ցանկություններից էր մի անգամ էլ տեսնել Alma mater-ը։ Բոլորովին պատահական չէր նրա կապը Անդրկովկասի գերմանական գաղութի հետ⁸⁹, Բազմաթիվ գերմանացի ճանապարհորդներ համարյա ամեն տարի եղել են նրա հետ, նրա տանը և հաղորդել են նորություններ այն կուլտուրայից,

* Դորպատի շրջանից շատ հետաքրքրական են Աբովյանի դիրքը 1832 թ. Դորպատի ուսանողական շարժումների հանդեպ⁸³, ինչպես և նրա ու «Северная пчела»-ի խմբագիր, նշանավոր Բուլգարինի հետ ունեցած ընդհարման ներքին շարժառիթը⁸⁴։ Ուսանողական շարժումների թույլ արձագանքը գտնում ենք Ստ. Նազարյանի՝ Աբովյանին Դորպատից 1836 թ. մայիսի 2-ին ուղարկած մի նամակի մեջ, որտեղ Նազարյանը հաղորդում է. «Ազատութիւն ուսանողաց փոքրանայ աստ սակաւ առ սակաւ ի ձեռն կատաղարարոյութեան իրեանց, Վանդոֆուր ստուգենտն հանեալ է ի թուոյ ուսանողաց ի համալսարանին և այլ բազումք՝ որք անպարկեշտ տօնեալ էին զտօն Դիմնարկութեան համալսարանին» (տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 2)⁸⁵։ Խ. Աբովյանի մինչև այժմ անտիպ հիշատակարանների տպագրելը շատ կհիշտացներ այս և մի քանի նման խնդիրների պարզաբանումը։

որով շնչել էր նա վեց տարի: Դորպատից մեկնելու տասներորդ տարին, 1846 թվին, Աբովյանը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտորից թույլտվություն է խնդրում Դորպատ գնալու, «որովհետեւ,— պատճառաբանում է նա,— ես գնում եմ (քնջված է՝ «ուխտի») երկրպագության իմ բարերարի և դաստիարակի՝ Պարրոսի գերեզմանին: Երբեք գուցե իմ կյանքում, իմ նեղ վիճակի հետևանքով՝ ինձ չի հաջողվի կատարել այդ սրբազան խոստումը...»*: Աբովյանը մինչև վերջ չվարժվեց ուսերենին, գոնե գերմաներենի չափ⁹¹: Երբ նրանից, ինչպես և մյուս ուսուցիչներից, դիրեկցիան շրջաբերականով պահանջում է մասնակցել նոր լույս տեսնող «Կավկազ» լրագրին, Աբովյանը պատասխանում է, որ ինքը «թե՛ թարգմանությունների և թե՛ հեղինակելու մեջ այնչափ զորեղ չեմ ուսերենից, որչափ գերմաներենից, որով շարունակել և ավարտել եմ իմ ուսման ամբողջ ընթացքը»⁹²:

Պարրոտը Աբովյանին իբրև ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչ էր պատրաստել: Նա իր հետ Դորպատից շտաբավ ոչ մի գիտական աստիճան կամ կոչում, ինչպես մի քանի տառի հետո Ստ. Նազարյանը: Նա իր հետ բերեց միայն այնքան, որ լիուլի հերիք էր մի քանի տասնյակ տարիներ կրթելու դպրոցական սերունդը անհամեմատ ավելի լավ, քան այդ անում էին ո՛չ միայն Անդրկովկասում սունկի նման բուսած մասնավոր հայ դպրոցները**, այլև պետական դպրոցները: Աբով-

* Պետարխիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1846 թ., գործ № 38390:

** Երբ 1913 թ. Լեոն հրատարակում է Աբովյանի դիմումը⁹³ Երևանի թիմական դպրոցում «աշխարհական» դասից աշակերտներ ընդունելու դեմ, բարձրանում է մի մեծ աղմուկ: Աբովյանը մեղադրվում է «ազգային դավաճանության» մեջ: Մի քանի բանասերներ համոզված են, որ հայկական դպրոցը միշտ ավելի դրական դեր է ունեցել և եղել է պրոգրեսիվ, քան ռուսական արքունի դպրոցը: Այս հարցի քննությունը դուրս է մեր հոգվածի սահմաններից, բայց միջանկյալ նկատենք, որ Աբովյանի մանկավարժական և դպրոցական համոզմունքները անհամեմատ ավելի առաջավոր էին, քան նրա հակառակորդների, մանավանդ թեմականի տեսուչ Բողդան Արարատյանի հայացքները: Եթե մասնավոր դպրոցների փակման շատագուցն էր Աբովյանը (թե՛ հայ եկեղեցական և թե՛ թուրք մեչիտաների դպրոցները), և այսպիսով կատարում էր այն, ինչ որ ի պաշտոնե պարտավոր էր անել, միաժամանակ նա, հակառակ Անդր<կովկասյան դպրոցների> դիրեկցիայի քաղաքականության, պահանջում և կիրառում էր տարրական ուսումը մայրենի լեզվով ավանդելու սկզբունքը՝ առանց ազգի խտրության: Առհասարակ, անհիմն է «ուսումնաբերություն» համարել նրա պահանջը մեչիտապատական և եկեղեցական դպրոցները վերացնելու Որպեսզի մի քիչ ճանաչվի այդ կարգի «ուսուցիչներին» դեմքը, մենք կբերենք նրանց

գանի թե՛ մասնավոր պանսիոնը Թիֆլիսում և թե՛ նրա ուսուցչական աշխատանքը Երևանի արքունի դպրոցում տվել է զարգացած և ժամանակի առաջադեմ աշակերտների մի քանի սերունդ, որոնց փայլուն հաջողությունները վկայել են շատ օտարազգի ճանապարհորդներ⁶։ Եվ Աբովյանը Դորպատից վերադառնալուց հետո, մինչև վերջ մնաց ուսուցիչ՝ խորշելով ուրիշ ասպարեզներից, մանավանդ արքունի ծառայությունից, միաժամանակ և դառն գանգատվելով իր վիճակից։

Սակայն նա հասարակական գործիչ էր։ Մենք արդեն ասացինք, որ դեռ պատանի հասակից նա խառնվում էր հասարակական-քաղաքական աշխատանքի։ Երևանի գրավումը նա ողջունել է դեռ «Վերք Հայաստանին» գրելուց առաջ։ «Ընկերություն» հիմնելու գաղափարը նրանից

հրաժարականները՝ ներկայացված Երևանի դպրոցի տեսուչ, Աբովյանի նախորդ Հաջիֆոտովին։ «1843 ամի ի 28 մայիսի,— գրում է «խալֆան»,— ես՝ ներքո ստորագրող բնակիչ Վաղարշապատու գեղջ Սարգսրապատի ուշաստիկ ըսհաթ Շապուհ Չարվադար Պետրոսով, տամ զայս Երևանու նահանգական ուսումնարանի այն մասին, որ հետ այսորիկ առանց հրամանի տերություն ուսուցանեմ, որևիցե զաշակերտս, յայնժամ ըստ կարգադրության օրինաց պատասխանատու լինեմ»։ Նման ստորագրություն տվել է և Աշտարակի «ազգային դպրոցի խալֆա», «շորս աստիճանավոր տիրացու» Մինաս Շուխանցը Գ. Պռոշյանը, որ աշակերտել է Շապուհ Չարվադար Պետրոսովին և տեսել է Աբովյանի մոտքը Աշտարակի դպրոցը, շատ վառ նկարագրում է, թե ինչ տարբերություն կար Շապուհ վարժապետի և Երևանից եկած «սմայրիտելի» միջև, իբրև մանկավարժների։ Նույն 1843 թ. Աբովյանը Երևանում փակել է տալիս մի ոմն մոլլա Հասանի «դպրոց», որ մոլլայի կողմից 3 ամսով «քրեհ»-ով տրված էր մի առևտրականի, որը բանեցնում էր աշակերտներին մոլլա Հասանի պարտքի դիմաց⁷։ Այդ թվականի թեմական դպրոցը շատ էլ բարձր չէր Շապուհ Չարվադարի «շկոլից»։ Իսկ Աբովյանը այդ դպրոցի փակումը չէր պահանջում, այլ որ՝ այնտեղ չընդունեն հայ «աշխարհիկ» դասից աշակերտներ։

Այստեղ ավելորդ ենք համարում հիշատակել Մ. Վազեերի, Բոգենշտեդի և ուրիշների տպավորությունը Աբովյանի դպրոցից։ Մենք բերում ենք միայն մի ֆրանսիացի ճանապարհորդորի տպավորությունը, որ ուղարկել է Ստ. Ոսկանին։ Գեղդիացի բարեկամ մա,— գրում է Ստ. Ոսկանը,— որ կովկասյան գավառներու մեջ կը ճանապարհորդեիր ասակն բանի մը տարի առաջ, կը գրեր մեզի նամակի մը մեջ. «Գ. Աբովյանին հետ տեսություն ըրի առաջ և ստուգիվ զարմացա իր հմտության վրա։ Գերմանական փրիսոփայության և գրագիտության տեսիլները իրեն այնքան ընտանի են, որ նույնիսկ եվրոպական մը օգուտ կրնա քաղել իր կարծիքներեն։ Շիլլերը ջուրի պես գիտեմ, Լեսինկին, Լեյպնիսին կարծիքները մաղե անցուցեր է և իր ասիական երեակայությունով անոնց նոր գույն մը կուտա։ Գերմանացիի մը շափ կը խոսի գերմանիկ լեզուն, և տարակույս չկա, որ այս անձը հայ գրագիտության պատիվ պիտի ընե օր մը» («Արևմուտք», 1859, թ. 6)⁸։

անբաժան է մինչև մահ: Աբովյանը սկսում է հետաքրքրվել Անդրկովկասի, մանավանդ նախկին այսպես կոչված «Հայկական մարզի» տնտեսության մասին: Նրան հետաքրքրում է ազգագրությունը, թուրքերի, պարսիկների և քրդերի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Աբովյանի համար կարևոր խնդիր է դառնում նոր լեզվի, ժողովրդին հասկանալի լեզվի հաղթանակը: Նա ո՛չ միայն դպրոցներում է սկսում դասավանդել այդ լեզվով, այլև կազմում և տպագրում է յուր «Նախաշավիղը», որ, իբրև վնասակար գիրք, կրակին է հանձնում Կարապետ եպիսկոպոսը⁹⁶: Վերջապես՝ Աբովյանը «բաց է անում իր փակ լեզուն», շարագրում է իր պատմական վեպը՝ «Աղասու գիրքը», որ ունի նույն անգույն և հախուռն թափը, ինչպես և նրա գործունեության մյուս ասպարեզները, որոնք բոլորը բխում են իրարից և սերտ շաղկապված են: Նա շտեմավ իր վեպի լույս տեսնելը, բայց ձեռագրից շատ հատվածներ ինքը կարդում էր աշակերտներին, առաջին հերթին՝ լեզու սովորեցնելու նպատակով:

Հայտնի է «Վերք Հայաստանի» բովանդակությունը: Աբովյանը այդ գիրքը գրել է 1841 թվին, Թիֆլիսում: Երևանի գրավումից հետո նա գնացել էր Դորպատ, վերադարձել էր վեց տարուց հետո, իբրև «կես գերմանացի», և տեղավորվել Թիֆլիս: Մի քանի անգամ Երևան գնալը նրան հնարավորություն չէր տվել ճանաչելու հենց թեկուզ Քանաքեռը այնպես, ինչպես նա կար գիրքը գրելու տարին: Իսկ հետո, երբ տեղափոխվեց Երևան, երբ բազմաթիվ և երկարատև ճանապարհորդությունների ընթացքում նա ճանաչեց երկիրը, մարդկանց, ցարական ազմինիստրացիան, նա միայն դառնացավ, հուսահատվեց, սակայն ոչ մի բռն չջնջեց այն էջերից, որտեղ նա գովաբանել էր «Հյուսիսի արծիվին»: Ներսես Աշտարակեցու հանդեպ տածած խոր հարգանքը, որ զուգորդվում էր Ներսեսի պաշտպանած քաղաքականության ջատագովման, փշրվեց նույն «Հայկական մարզում», որտեղ և ծնվել էր: Այդ այն ժամանակն էր, երբ արդեն չկար օրապակաս «Հայկական մարզը», և նրա հետ միասին չբացել էին ազգային անկախ կյանքի ակնկալությունները:

Երբ 1836 թ. Դորպատից Աբովյանը վերադառնում է, Թիֆլիսում արդեն նրա վրա իջնում է խոր հուսահատություն: Նյութական ծանր վիճակը «Դորպատի ստուդենտին» հասցնում է այն դրության, որ նա ստիպված է լինում օթեանել ժամհարի մութ և անմարդ խրճիթում, այնտեղ, ուր ապրել էր շա՛տ առաջ⁹⁷: 1836 թ. հուլիսին Թիֆլիսից գրած

մի նամակում այսպես է նկարագրում Աբովյանը վերադարձի առաջին տպավորությունը*։ «...Ամեն բան, ինչ որ ես լսում եմ իմ հայրենիքի ու հայրենակիցներիս մասին, այնպիսի բաներ են, որ, թերևս, ես սովից պիտի մեռնեմ, երբ ես իմ հայրենիքիս զոհվելու գեղեցիկ իդեալին հետևեմ, և ոչ թե մի այլ ճանապարհով իմ ապրուստս հայթայթեմ։ Ես ինքս արդեն այս տխուր փորձառությունը ունեցա։ Վաճառականության հոգին, դժբախտաբար, ծանրանում է նրանց գործերի ու ընթացքի վրա, ու վա՛յ նրան, որ ինքը նյութականապես անզոր լինելով, այսպիսի ձեռնարկությունների համար՝ ընդհանուր բարօրության նկատմամբ, նրանց օժանդակության կդիմե...»⁹⁸։

Նույն տարին նա, ըստ երևույթին, ավելի խիստ գանգատներ է առել ընկերոջը՝ Ստ. Նազարյանին, ինչպես կարելի է եզրակացնել վերջինիս մի նամակից, գրված 1836 թ. դեկտեմբերի 5-ին, Դորպատից, գերմաներեն**։

«Քո Տփլիսից հաղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ,— գրում է Նազարյանը,— ինձ չափազանց տխրեցրեց և հաստատեց իմ՝ առաջները այդ մասին արտահայտած խոսքերը. բնական է, դա մի տխուր իրողություն է։ Որոմն իշխում է ոսկե գահի վրա, և հօգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ականջ չի դնում։ Լսում եմ այն հոգի ու սիրտ մաշող մեղքերի մասին, որ դու քո նամակում նկարագրել ես։ Ես միայն այսքանը կասեմ, որ կզա ժամանակ, երբ ամեն բան իր մերկությունք դատավորի սեղանի առաջը կկանգնի և կստանա իր արժանի պատիժը։ Դու ասում ես՝ «ես պիտի տուն և հայրենիք թողնեմ և ուրիշը փնտրեմ»։ Սրանից ես կարող եմ հետևեցնել, թե որքան անտանելի է քեզ քո շրջապատը. բայց ասա՛ ինձ, Աբովյան, մի՞թե մեր հետևորդների ազնիվ զգացող սիրտը նզովքի կնիք չի դնի մեր՝ հայրենիքից հերձվելու վրա։ Իհարկե, մեզ անկարելի է թվում մի լավ բան մեր ժողովրդի մեջ տարածելը, բայց պե՞տք է սրա համար հուսահատվել։ Ո՛չ, պատասխանում է ինձ իմ բանականությունը։ Մենք տեսնում ենք, սիրելի Աբովյան, որ յուրաքանչյուր ունիորմատոր մարդկային պատմության մեջ շատ բաների դեմ ստիպված է եղե՛լ կռվել, չնայած որ շատերը կարճատեսների կատաղությանը ստիպված են եղել հալա-

* Ե. Շ ա հ ա զ ի զ, Անդ, էջ 123։

** «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 103։

տակվելու: Ուրեմն, ցույց տանք մենք մեր համբերությունը և խոհեմությունը ամեն անախորժության հանդեպ, հուսալով որ կգա լավ ժամանակ, երբ աչքը ավելի պարզ կտեսնի ճշմարտությունը, և սիրտը ավելի ուժգին կզգա բարին և գեղեցիկը: Ես կարծում եմ՝ երախտագետ հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կնայեն զարմացած հայացքով, որպես հայրենյաց մաքուր սիրո գովելի օրինակների վրա»:

Ստ. Նազարյանի համար դժվար չէր Դորպատից քարոզել «համբերություն և խոհեմություն»: «Ազնվասիրտ» իշխան Մեսրոպ էրիվանցովը նրան առաքում էր դրամ, և անկարող էր ապրում նա⁹⁹, կարդում և խարզմանում էր Հերդերը և հաստատակամ բարձրանում էր դեպի գիտական աստիճանները, դեպի «կաթեղը»: Նազարյանը երբեք չաշխատեց Անդրկովկասում, իսկ Աբովյանը քանի գնաց, այնքան հեռացավ «Հայաստանի ներսը», ապա ծայրահեղ հուսահատությունից մի անակնկալ առիթով փորձեց գտնելու «նոր տուն և նոր հայրենիք...»:

Բայց առաջով ընդգծենք երկու նամակներում կրկնված մեզ համար կարևորը՝ Աբովյանի բացասական վերաբերմունքը դեպի վաճառականը, առևտրականը, առհասարակ «ոսկե գահը»:

Բազմաթիվ փաստերից մենք կհիշատակենք նրա «Հախվերմազի գովքը»՝ ոտանավորին կցված նամակը¹⁰⁰, որ Աբովյանը 1843 թ. օգոստոսի 9-ին ուղարկել է Քիֆլիսի հայ հարուստներից մեկին*:

«...Դու մի՛ կարծիր, թե որ ես քեզ նման շատ փող չունիմ, էն ա աչքս ծակ՝ կուղեմ, որ խաբեբայությունով այլոց փողն ուտեմ: Իմ միսն ուտիլ ինձ համար լավ է, քանց էդ բանը: Աղքատ եմ եկել աշխարհ, աղքատ էլ կերթամ, ամա հարամ բանը ո՛չ բռնել եմ մինչև էսօր, ո՛չ էլ կբռնեմ: Ես քո կամ այլոց մեկ քանի մուռտառ մանեթի խաթեր՝ իմ պատիվը, իմ խոսքը գետնովը չե՛մ տալ, լավ իմանաք: Էստով չորս անգամ է, որ դուք իմ դառն աշխատանքով դատած փողը կտրում եք: Հայտնի բան է. ո՛չ թուր ունիմ, ո՛չ թամասուկ, որ իրավունք գտնեմ: Ես կցանկանայի, որ դուք մեկ աղքատ մարդ էիք էլել ու ձեր որդու պես շնորհալի, աննման որդի ունեցել, ես նրան անփող ուսուցանեի, որ իմանայիք, թե իմ դարդը փողը չի, այլ մարդի մարդատեղ չբցելն է...»: Եվ այսպես մնաց նա մինչև վերջ, տարամերժ դեպի վաճառական դա-

* Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1864, № 11, էջ 95:

սը¹⁰¹, դեպի առևտրական կապիտալը, որը պատերազմին հաջորդած խաղաղ շրջանում աճում էր ավելի արագ, ինչպես սունկերը՝ հորդ անձրևից հետո:

Մենք տեսանք նրա այն գրությունը, որում նա գրում է, թե իր հարաբերությունները Երևանի բնակիչների, այսինքն՝ վաճառականների հետ վատ են: Կարելի է ուրիշ փաստեր բերել նրա երկերից: «Էջ գեղըցի» արտահայտությունը, որի դեմ նա բողոքում է, հատուկ էր սովորաբարներին և կուպցեներին: Նրա «Նախաշավղի» մեջ, որի բոլոր նյութերը նրա հեղինակությունն են, կա մի փոքր հատված՝ «Սուր պատասխանի» վերնագրով: «Մեկ շինական մեկ վաճառականի հարցրեց, թե ի՞նչ ա ծախում: Իշի գլուխ՝ պատասխանեց: Ուրեմն դուք պետք է լավ առուտուր ունենաք, որովհետև մեկ գլուխ ա մնացել: Անկարգ խոսքը ծառային ևս չի՝ պետք է ասած»¹⁰²: Սակայն վաղուց արդեն վաճառականները այդպես և ավելի «անկարգ» էին խոսում ու վարվում շինականների հետ: «Վաճառականության հոգին դժբախտաբար ծանրանում է նրանց գործերի ու ընթացքի վրա»,—գանգատվել էր Աբովյանը: Սակայն վաճառականությունն իր ժամանակի առաջատար ուժն էր, որ կուտակում էր միջոցներ և խարխուլում հոգևոր և «աշխարհիկ» ավատականության մնացորդները: Աբովյանը չիմացավ, որ իր ակընկալած «աստվածասեր» մարդը՝ մի վաճառական էր, Հովսեփ Փոնդոյանցը¹⁰³, որի ծախքով լույս տեսավ «Աղասու գիրքը», հեղինակի անհայտանալուց տասը տարի հետո: Եվ այդ գիրքը կատարեց նաև այնպիսի դեր, որի համար, եթե գիտենար Աբովյանը, չէր գրի ոչ մի «թաբաղա»¹⁰⁴:

Ե

«Վերք Հայաստանին» գովք է ո՛չ միայն ռուսական զենքի, այլև հայ գյուղի, նրա բարքերի և այն ակնկալությունների, որ ունեն «Հայկական մարզի» գյուղը շահի և նրա սարդարների բռնությունից ազատվելու հույսով: «Մեր գյուղում,— գրավոր հաղորդել է Աբովյանը Հաքըստհաուզենին,— ամեն տարի տեսնում էինք սարքիարին, որ գալիս էր ամառը հավաքելու կառավարության բաժինը տարվա հնձից: Այս պարզ և քիչ ժամանակ պահանջող գործի համար նա գյուղում սովորաբար մնում էր 3-ից մինչև 4 ամիս: Գյուղացիք պարտավոր էին նրան հատկացնել ամենալավ բնակարանը, ինչպես և ծառայել նրան, նրա սպա-

սավորներին ու ձիերին: Ամենալավ կենսամթերքները՝ հավ, ձու, կարագ և այլն, շատ անգամ նաև գինին..., պարտավոր էին գյուղացիք տանել նրա սուռնը: Գյուղական գզիրը ամեն օր տնից-տուն էր գնում՝ այդ մթերքները մուրալու կամ շորթելու նպատակով: Հաճախ նրան ընկերակցում էր նաև սարդարի ծառաներից մեկը կամ մյուսը, նրան գործի մղելու և կամ պատժելու համար... Մտրակով էին նրան առաջ քշում և անթիվ ու չսված հայհոյանքների թափում դիխին... Եթե, բան է, պահանջի ենթակա տան տերը հրաժարվեր ուզածը տալու, եթե գնացողը ուժ զգար մեջը, անասնական կատաղությամբ և բռնությամբ կխուժեր տունը, ամեն ինչ կկոտրեր, մտրակով կծեծեր և բռնության կենթարկեր ամենքին անխտիր՝ ում որ տանը տեսներ,— առանց տարիքի և սեռի խտրության: Եվ դա ծառան էր, սպասավորը: Երեակայելի՝ է, ուրեմն, թե ի՞նչ կլիներ տերը ինքը...»⁶:

Այդպես էր վարվում սարքիարը թե՛ հայ և թե՛ թուրք գյուղերում, երբ հարկ էր հավաքում: Բայց թեթևությո՞ւն բերեց ռուսական նվաճումը, թե՛ ավելի վատթարացրեց գյուղի վիճակը, և ո՞ր խավը առավ գայլի բաժինը,— այս հարցերի ճիշտ պատասխանը իրականում համապատասխան չի տնտեսական այն հարաբերություններին, որ կարելի է պատկերացնել «Վերք Հայաստանից»: Աբովյանի ժամանակ այդպիսի Քանաքեռ, որտեղ ամեն ինչ լիքն էր, առատ, և միակ դժբախտությունը ֆարաշի գոյությունն էր,— վաղուց վերացել էր: Աբով պապի նահապետական գերդաստանից խղճուկ և ողորմելի ցնցոտիներ էին մնացել: Աբովյանը 1843 թվին, երբ տեղափոխվում է Երևան, նույն աշնանը ճանապարհորդ Հաքստհաուզենին գրում է. «Բայց իմ ծնողները գանգատվում են արցունքով, որ իրենք այլևս բավականաչափ հարուստ չեն, որ կարող լինեն մարդիկ պահել այգու մշակության և հրակողության համար, որ այլևս չեն կարող անել այն, ինչ անում էր Աբով պապը»¹⁰⁶: Աբովյանը կարող էր ավելին ասել, որ իր մանկությունը ևս անցել է աղքատության մեջ, որ «մի տուն լիքը մանուկներ»¹⁰⁷ ապրել են «խղճիկ խրճիթում», ինչպես նկարագրել է ինքը իր հին և անտիպ մի ուռանավորում.

խղճիկն այն խրճիթ, անզարդն այն սրահ,
Երկերթեկ այն տուն, ծխածեփ, քարեայ.

* Հաքստհաուզեն, Ա հատ., էջ 185—186¹⁰⁵.

լուսահատ անկիւնք, խոռոչք բազմաահ,
Յատակ ի հողոյ, առաստաղ փայտեայ...
Ի տանեաց, ի յորմոց, ի ճեղքաց լուսամտից
Աստ ի ներքս տեղային, հոսէին, թափէին
Եւ կարկուտ, և հեղեղ, և անձրեւ, և ոռոմք ձիւնից,
Եւ մրրիկ, և հոսան, փոթորիկ սարսափին...
Տիւ, գիշեր անծածկոյթ և անփակ, անխափան,
Մղէին ի յարկ մեր սոսկադէմքն այն բնութեան՝
Գոռալով, վանելով, մոռնելով կատաղածայն,
Խորխտային, կոռէին, քանդէին զմեր կայան...¹⁰⁸

«Խղճիկ խրճիթում» աղքատության հետ դեռ կենդանի էին տոհմային ավանդութիւնները Աբով պապի հարստության և հզորության մասին, երբ Աբովյանները անվանի «Թարխան» էին հայրենի Քանաքեռում: Դորպատի ստուգենտը զրկվել էր և այդ ժառանգական իրավունքներից: Երբ կոլեժսկի ասեսոր իրիստաֆոր Աբովյանը ներկայացնում էր ծառայության ֆորմուլյարը, նա ծագման սյունակում նշանակում էր՝ «հոգևոր կոչումից», որպեսզի հետո այդ էլ չնջի:

Միայն Աբովյանները չէին աղքատացել: Համեմատելով պարսիկների օրոք, թեկուզ Աբովյանի հաղորդած՝ սարքիարի միջոցով հավաքած հարկերը ռուսական տուրքերի հետ, Հաքստհաուզները եզրակացնում է. «Իսկապես, բարձր չէին այն տուրքերը, որ պարսից Շահն էր իր կողմից սահմանում, մի երկիր գրավելուց հետո»: Իսկ ի՞նչ էր վճարում 1843 թվին Քանաքեռը ռուսական «սարքիարին»: Հաքստհաուզները գրում է, որ Քանաքեռի 72 ծուխը վճարում էր 604 ռ. արծաթ, բացի այդ, յուրաքանչյուր ծուխ՝ 1 ռ. 75 կ. հօգուտ փոստի: Բացի այդ՝ գյուղը «կոռուքեգառի» պարտականութիւններ ուներ, որ կատարում էին նատուրայով*: Եթե չհաշվենք տանուտերի և քահանայի ծուխը, որոնք հարկերից ազատ էին, մնացած 70 ծուխը «օրհնված ուսին» վճարում էր շափազանց ծանր տուրք, որի գումարը, հթե այն ժամանակվա ցորենի կամ մյուս կենսամթերքների գներով ասենք, կստացվի մոտ 4200 փութ, այսինքն՝ միջին հաշվով Քանաքեռի յուրաքանչյուր ծուխը վճարում էր 60 փութ ցորեն: Եվ այս, բացի մյուս հարկերից, բացի գյուղի ներքին հարկերից, բացի այն կաշառքից, որ ահռելի չա-

* Հաքստհաուզեն, Ա հատոր, էջ 188:

փերի էր հասել: Այս բոլորից հետո Հաքատհուզները եզրակացնում է, որ «պարսից ժամանակների համեմատությամբ՝ այժմ ավելի է ճնշված ժողովուրդը»¹⁰⁹: Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդը, որ դարձյալ Աբովյանի հետ շրջել է նախկին «Հայկական մարզը», շատ կարճ և որոշ է ասում. «Հայաստանի ամենաուժեղ և ամենավնասակար թշնամին, որ ոչ միայն նրա քաղաքական անկումը առաջ բերավ, այլև իր վնասակար, բարոյազրկող և տևական ազդեցությունը ունեցավ հայ ժողովրդի վրա,— դա ի բնե անտի Պարսկաստանն է եղած: Նորագույն ժամանակներում այդ դերը իր վրա է առել Ռուսաստանը և հավատարմորեն շարունակել այն, պարսկական իմաստով»^{*}:

Բայց այս բոլորից ավելի կարևորը Մավրիկիոս Վազների վկայություններն են, մի մարդու, որը Թեոդոր Պարրոտից հետո երկրորդ գերմանացին է Աբովյանի վրա թողած իր ազդեցությամբ¹¹¹: Վազները շատ բարձր է գնահատում Աբովյանին, և շատ երկար ժամանակ նրանք նամակներով կապ են պահել: Վազները դեպի Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդական գրքում ասում է. «Այն ժամանակից սկսած, երբ Ռուսաստանը իր երկգլխանի արծիվը մինչև Երևանի հովիտը առաջացրեց և իր տխրահռչակ մաքսային սիստեմը անդրկովկասյան նահանգների վրա ծավալեց, այդ ժամանակից սկսած էլ այս երկրամասի տրանզիտային առևտուրը, որ առաջ ծաղկած վիճակ ուներ, թուլորովին քայքայվեց»¹¹²: Ռուս զենեռալները տասնհինգ տարի իրենց երկաթյա կրունկի տակ պահում էին այդ երկիրը, սակայն, զորանոցներից և բանտերից բացի, ոչինչ չէին շինում: «Ռուս պետական գանձարանը,— շարունակում է Մ. Վազները,— մի կողմից, և այստեղ հարևտացած պաշտոնյաները՝ մյուս կողմից, յուրաքանչյուր տարի կես միլիոն ռուբլի են դուրս տանում Երասխի հովտի այս աղքատ երկրամասերից, ոչինչ չտալով դրա փոխարեն»: Պաշտոնյաները գոփում էին: Վազները հաղորդում է, որ Երևանի գավառապետ Գալաշևսկին, որ ընդամենը մի քանի ամիս է պաշտոնի եղել, երկրից կորզել է հարյուր հազար ռուբլի: «Ծագումով մի հայ՝ իշխան Բեհբութովը, որը առաջին տարիներ շարունակ այստեղի նահանգապետն էր, եղել էր երկրի ամենավատթար կողոպտիչը և բռնապետը: Ամբողջ ժողովուրդը միաբերան անիծում է նրան՝ որպես նահանգի պատուհասը: Եվ ո՛չ մի փա-

* Ֆր. Բոդենշտեդ, Կովկասյան ժողովուրդներ, էջ 155¹¹⁰:

շա, ո՛չ մի սարդար աղքատ գյուղացու քրտինքից այնչափ ոսկեդրամ չի հանել, որչափ այս հայր... Յուրաքանչյուր ոք այն ժամանակ երազել է միայն այն մասին, որ վերադառնա պարսիկ իշխանությունը»:

Ժողովուրդը երազել է, որ վերադառնա պարսիկ իշխանությունը... Ամեն տեղ անիծել են «ազատարար» իշխանին, և այդ անեծքը, այդ դժգոհությունը, պարսից իշխանության վերադարձի իդձը պիտի թարգմաներ Հաքստհաուզենին, Բոդենշտեդին, Մ. Վազնիրին և մյուսներին Աբովյանը, որը թարգման էր և ուղեկից: Ոչ մի կասկած, որ այդ տրտունջները լսում էր «Աղասու գրքի» հեղինակը, երբ թափառում էր գյուղերում, բնիկների կամ Պարսկաստանից զոռով փոխադրած զաղթականների միջև: Իրենց մտքերը Աբովյանին են հայտնել թե՛ ճանապարհորդները և թե՛ գյուղացիները: Բազարջուղ գյուղի բնակիչները, որոնք 1829 թվին Բայազետից տեղափոխվել էին «Հայկական մարզը»¹¹³, Աբովյանին և Վազնիրին այսպես են գանգատվում*.

«Եթե կը հաճիք՝ մեյ մը ձմեռը մեզի հրամայեցեք, ան ատեն կը տեսնեք, որ ձյուններու կույտին մեջ գրեթե թաղված ենք, կրակ վառելու փայտ չունինք, հապա ստիպված ենք չոր աթար վառել, որն որ կրնա փեկ քիչ մը բան, բայց չի կրնար խուց մը տաքցընել... Քիչ անգամ կը պատահի, որ հունձքը ցանվածին կրկնապատկեն ավելի տա. շատ անգամ բոլորովին կը կորսվի, կը փչանա... Բայց ասիկա ուս հարկահանը չի հասկընար, և մեր վրա այնչափ բեռ կը դնե, որչափ Երասխի քով դաշտաբնակ գեղացվոց վրա... Թեպետ կամոք և ուղելով Ռուսաստանի մեծ կայսեր հպատակ ենք... և թեպետ քյուրտներն այնչափ կը վախնանք, ի վերա այսր ամենայնի ավելի հոժարությունը կ'ուղենք մեր առաջին բնակություն տեղվանքն ըլլալ, ուր անոթություն չէինք զգար, ուր երկիրն ա՛յսպես ապերախտ չէր, ուր օդը նվազ խստություն ուներ, և մենք հարկահանները կրնայինք գոհ ընել, ու ծեծ ուտելեն վախ չունեինք, ինչպես հոս՝ ուսաց մեջ ունինք, և ընդհանրապես անանկ դառն թշվառության մեջ չէինք, ինչպես հոս...»:

Տեղափոխված զաղթականությունը մեծ զոհեր տվեց սովից, ցրտից, «մանավանդ Ռուսաց երկիրը մտնելեն ետքը, ուր երկար ժամանակ <անապաստան մնալով> կես մը Արագած լեռան վրա, կես մ'ալ

* Ս. Վակների ճանապարհորդություն ի Հայաստան, Թարգմ, հ. Փ. Զամճյան, 1851, Վիեննա, էջ 115—116 և 114:

Ախուրյան գետին բոլորտիքը կը թափառեին: Այս մարդիկները... սիրտ ճմլելու խոսքերով ինծի ստորագրեցին, թե առաջի տարիներն ի՛նչ նեղություններ կրեր են և թե ի՛նչ վշտաց ու դառնությանց մեջ կ'իյնան եղեր տեսնելով իրենց զավկրներուն, եղբայրներուն և բարեկամներուն վերջին աստիճանի խեղճությամբ մարիլ ու մեռնիլը: Դժբախտությամբ, ռուսաց ստորին պաշտոնատերներն ալ... ասանկ արտասովելի թշվառությունը մեղմելու համար բան մը չըրին. մանավանդ թե անոնցմե շատերն ան աստիճանի անամոթացան, որ քիչ մը շարժական ինչք ունեցող քանի մը գաղթականաց ձեռքեն՝ նույն փոքր մնացորդն ալ կողոպտեցին առին*:

Քսան տարի էր անցել ռուսական նվաճումից, սակայն դաղթականությունը դեռ ամբողջովին չէր տեղավորվել և չէր վերականգնել իր տնտեսությունը: Դրա փոխարեն ռուս կառավարությունը շտեմնված արագությամբ վերականգնում էր թիուական և մյուլքադարական հողատիրությունը և ստեղծում ավելի խիստ պայմաններ գյուղացիների համար, քան պարսիկների ժամանակ: Բազմաթիվ գյուղեր, որոնք առաջ չունեին նման պարտականություններ, «օրհնված ռուսի» տիրապետության օրոք ստիպված էին մտնել նոր լուծի տակ**:

* Անդ, էջ <122-> 123:

** Իբրև նմուշ, ստորև բերում ենք Սամաղար գյուղի հասարակության «խոնարհաբար խնդիրը» քաղվածաբար, ցույց տալու, թե ինչպես իրար հետևից գյուղերի վրա թաթ էին դնում «օրինական» և թե «ապօրինի» մյուլքադարները. «... ի 1826 ամի սկսյալ մինչ 1833 ամն մեք հասարակություն էինք սեպհական հարկատու ժողովուրդ արքունական և ամենայն հասանելի հարկն՝ թե՛ հողի և թե՛ ջրի, պարտավորյալ կվճարեինք ամե ամի, արքունական գանձարանին, բայց ետ լրանալո 1833 ամին եկին ի գյուղն մեր մյուլքադար երևանարնակ երկոթին եղբարքն Աղաբեգ և Զաֆար աղա Միրզա Հյուսիսինովն, սոքա տիրեցին Սամաղարա երկու ախշա մուլքն և յուրաքանչյուր ախշին երկու խալվարեն հող, առանձին յուրյանց վարելու համար... Ետ սորին եկն առ մեզ երևանարնակ Հոգադուլի բեգ Քյարիմբեգովն, տիրեց յուր անձնական մի ախշա մուլքը երկու խալվարեն հողի հետ, զկին նորա եկն Զաֆարդուլի բեգ Սամաղուլիքը, տիրեց յուր անձնական մի ախշա մուլքը երկու խալվարեն հողի հետ, ետ սորա եկեալ տիրապետեցին Հեյդարդուլի և Նասիր բեգն Իսմայիլ Սուլթանովն յուրյանց անձնական մի ախշա վեց ագիլ և կես մուլքն և 2 խալվարեն վեց սոմար հինգ լոթեն հողն... Նկարագրելով նրանցից կրած նեղությունները՝ հասարակությունը գրում է. «...մեր գյուղին են վեց մյուլքադար, չգիտենք, թե որի կամքը կատարենք, որ յուրյան հաճո լինենք, և յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին պատկանյալ բահրեն և յուրյանց հարկն կրել տան մերով բնաժմբ քսան վեց վերստ ճանապարհ, և այս նեղությունը անտանելի է մեզ համար, քան

վում էին այդպիսի արտոնություններ, ո՛չ միայն աղալարների և բեզերի մեծ մասը վերադառնալով տեր կանգնեցին իրենց հողերին, այլև բոլորովին պատահական մարդիկ ձեռք բերին մյուլքադարական հողատիրական իրավունքներ*։ Աշխարհիկ կալվածատերերից հետ շմնացին էջմիածինը և մզկիթները։ Ճիշտ է, քաղաքական նկատառումով վտանգավոր համարեց Պետերբուրգը էջմիածնի հզորությունը և սահմանափակեց ներսես Աշտարակցու պահանջները՝ Մաստարայից մինչև Կողբի աղահանքերը էջմիածնի սեփականությունը ճանաչելու, բայց և այնպես էջմիածինը պարսիկների ժամանակվա հողային սեփականությունն ավելի ընդարձակեց և, որ գլխավորն է, ապահովեց տուրքերի կանոնավոր գանձումը, թեկուզ և պրովասլավ ֆարաշների ուժով**։

Հայ առևտրականները ևս ձեռք էին բերում հողային սեփականություն, և այդ՝ առաջին հերթին ի հաշիվ այն լրված այգիների, որոնց

գալյա»... և աղբրում են «թեթևացնել զծանրություն բեռուց մերոց...»։ Այսպիսի բազմաթիվ վավերագրեր կան մեր Պետարխիվի հողգույքերի բաժնում, որոնք շատ պարզ ցույց են տալիս, որ գյուղացիները սարդառների գերությունից ընկել էին ռուսական արքաների դժոխքը։

* Նախիջևանի նայիր (ռուսների օրոք՝ գավառապետ) էքսան խանի գանձապահը՝ ռմե Նովյուզ աղա, տիրապետում է Ղարաբաքայի ձորի գյուղերին մինչև Գյումրի և Գժաձոր. այնինչ, պարսիկների օրով, այդ գյուղերը ազատ էին թիուլի կամ մյուլքադարական պարտականություններից (տե՛ս Պետարխիվ, Պետհողգույքերի գործ, 1841 թ., № 137)։ Նույնն է անում նաև Հասան աղան Ղարաբոյա գյուղի նկատմամբ (գործ № 174)։ Ոմե Սիյալսկի, որ Երևանի մաքսատան վարիչն էր, գրավում է Գյոյ Հումբթի գյուղի 500 դես. հողը և ցանկություն հայտնում եգիպտական բամբակ մշակելու։ Նրբ տեղեկանում է, որ այդ հողերի վրա վար ու ցանք են անում Պարսկաստանից տեղափոխված 11 հայ գաղթական ընտանիք, նա գրում է. «Ես չեմ արգելի այդ բնակիչներին մնալ այնտեղ, եթե միայն նրանք իմ տնօրինության տակ լինեն մյուլքադարական իրավունքների հիման վրա, այլ ընդհակառակը, ես կաշակցեմ նրանց տնտեսության բարելավման»։ Հայ ազնվականությունը, որի մի մասը զանազան կեղծ միջոցներով և կաշառքով ձեռք էր բերել ի սկզբանե անտի կապույտ արյունից լինելու վկայագրեր, իր թաթը դնում էր, որտեղ հասներ։ Միայն Ղրխրուլաղի մհալում Նյուվան և Գյոթիխսա գյուղերը թիուլի իրավունքով պատկանում էին Գեղամյաններին, Մհուրը՝ յուզբաշի Վարդան Միանսարովին, էյլաուր՝ պրապորշիկ Սիմ. Աղամալյանին և այլն։

** 1842 թ. դեկտ. 23-ին էջմիածնի Սինոդը գրում է Սարդարապատի գավառակային զանգատելին, որ Սինոդի կարգադրությամբ վանքապատկան գյուղերից պետք է գանձել յուրաքանչյուր ծխից 3 ռուբ. 85⁵/₈ կոպ., որով Օշականը վանքին պիտի վճարի 424 ա., Եղվարդը—161 ա., Մաստարան—320 ա., Մուղնին—22 ա. և Վաղարշապատը—1379 ա.։ Սինոդը գրում է, որ այդ գյուղերի բնակիչները նույնիսկ համառում են վճարել, պատճառաբանելով թե նրանք պարտավոր չեն վճարել Սինոդի նշանակած չափով, այլ այն

տերերը փախել էին և որոնք աճուրդով վաճառում էր արքունի գանձարանը: Բայց այդ չէր գլխավորը. ճիշտ է, տրանզիտային առևտրի անկման և մաքսային նոր գոտու հետևանքով նրանց գործերը միառժամանակ վատացան, սակայն պատերազմի ու զինվորական կապալներից ստացած օգուտի վրա եկավ ավելանալու այն օգուտը, որ նրանք ստանում էին ուս ֆաբրիկանտներին բամբակ, գինի և այլ մթերքներ վաճառելով: Սկսվում է եռուն գործունեության մի շրջան, երբ պատերազմի աղմուկը լուրմ է, և ասպարեզ է դուրս գալիս դրամատերը՝ «ոսկի գահի» միահեծան արքան:

Խաբվել էր գյուղացին և պարսկական առյուծի ճանկերից ընկել «հյուսիսի արծիվի» մագիլների մեջ, քեթիուղաների և թարխանների գյուղը չկար, սովդաքարի արշինն էր տիրապետում, և սարքիարի ծեծին փոխարինել էր յասաուլի մտրակը: Գյուղական տնտեսությունը արդեն արագ քայքայվում էր, բաժանվելով հակադիր բևեռների: Անդրկովկասում քայքայվում էր և արհեստավորությունը*: Արդեն սկսվել էր այն շրջանը, որը հետևյալ կերպ է բնութագրել ընկ. Լենինը. «Երկիրը, որ նախառեֆորմյան շրջանում նոր էր բնակեցված և կամ բնակեցված էր լեռնցիներով, որոնք համաշխարհային տնտեսությունից և նույնիսկ պատմությունից մեկդի էին կանգնած, դառնում էր նավթարդյունաբերողների, գինու վաճառականների, ծխախոտի և ցորենի ֆաբրիկանտների երկիր, և պարոն Կուպոնը անխնայաբար հպարտ լեռնցուն ազգային պոետիկ զգեստի փոխարեն հագնում էր եվրոպական լակեի կոստյում (Գլ. Ուսպենսկի)»*::

չափով, որով վճարում են աթոռների գյուղացիները». այսինքն՝ յուրաքանչյուր ծխից 2 ուրլի: Եվ էլ միածնի հագեոր Մինսղը խնդրում է զասեղատանի յասաուլներ՝ «հավատացյալ հոռի» տարեկան բուրդը խուզելու...

* Արովյանի «Հաղարփեշեն», իհարկե, «Վերք Հայաստանից» տարբերվում է: «Հաղարփեշեն» արտացոլում է Թիֆլիսի համքարների խուլ զգոհության հետքերը՝ շաղախված Անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության համքարային իդեալներով: Գործարանային ապրանքները արդեն խարխլել էին շատ տնայնագործական արհեստների հիմքեր: Եվ որքան էլ ըմբոստանային համքարները, միևնույն է, պատմությունը նրանց դատավճիռը արձակել էր: Արդեն հետագեմ շարժում էր այդ, ուղղված հզորացող բուրժուազիայի դեմ: Արովյանի «Հաղարփեշեն» բուրժուազիան երբեք չմեծարեց, ինչպես նրա վեպը¹¹⁵:

** Լենին, Երկ., հատ. III, էջ 484-116:

Մենք շոշափենք մի խնդիր ևս և վերադառնանք Աբովյանի անհայտացման նյութին:

Վերը բերինք Բողենշտեդի այն դիտողությունը, թե հայերը 19-րդ դարի սկզբին ունեցել են մի կեղեքող՝ Պարսկաստանը, որին փոխարինում է հետագայում Ռուսաստանը: Կարելի է ասել, որ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների մեր պատմության գլխավոր դեպքերը զուգորդվել են այս երկու ուժերի պայքարին՝ դառնալով մեծ չափով ռուսական առանցքի շուրջը:

Բայց կար երրորդ ուժը, Աբովյանի լեզվով ասած՝ Օսմանլուս: Երբ ուսումնասիրվի և գրվի 19-րդ դարու, մանավանդ առաջին կեսի պատմությունը, որ, ի դեպ, ամենից քիչ է ուսումնասիրված, հայտնի կդառնա և մի ուրիշ օրինակատար կամ, լավ է ասել, բանակցությունների պատմություն, որի թելերը գալիս էին սուլթանների Ստամբուլից և նպատակ ունեին հայկական պատենշ ստեղծելու ռուսական արշավանքների դեմ: Վարել են բազմաթիվ գաղտնի բանակցություններ մի կողմից էջմիածնի, Պոլսի պատրիարքարանի և նրա շուրջը խմբված հայ սեղանավորների ու ամիրանների և, մյուս կողմից, Բարձր դրան միջև: Մեզ այդ հետաքրքրում է միայն Աբովյանի քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը պարզելու սահմաններում¹⁷:

Երբ վերացվում է «Հայկական մարզը» և դառնում գավառներ, երբ նրանք, մանավանդ Ներսեսի խմբակը, համոզվում են, որ «հայկական անկախությունը» առասպել էր և միայն տակտիկական մանյուվր, որ այնքան գոված ռուսական զենքի հաղթությունները շոշափելի ոչինչ չտվին,— էջմիածնի և նրա շուրջը խմբված որոշ տարրերի մեջ նորից է զարթնում դեպի Տաճկաստանը դառնալու ձգտումը*:

* Այդպիսի տրամադրությունների արդյունք է Ս. Տեր-Սարգսյանցի «Շահենն ի Սիպիր» գիրքը, որի հեղինակը, ի միջի այլոց, Աբովյանի ոգուն ևս խոսեցնում է գրքի վերջում, երբ խոսում են Սիրի քսութոված բոլոր ազգի քսութականները: Պոլսում տպված այդ գիրքը ամբողջությամբ ուղղված է ցարական Ռուսաստանի դեմ: Մեզ հետաքրքրող շրջանի մասին հեղինակը հետևյալն է ասում. «Պարսիկն մեր կրոնին, մեր ստացվածքին, մեր կենաց թշնամին է ասացինք, հեռացանք իրմե և ինչպես կ'անեին մեր նախնիք Բյուզանդական կայսրության կողմն հակելով, նույնպես մենք արինք ռուսականի կողմը բռնելով: Սակայն սրա պահանջած զոհն ավելի ծանր է. մեր եկեղեցվո անկախություն կուզե գնել, հեղինակություն չնջել, ազգային ընտանեկան ներքին կյանքի սարքն ու կարգ, վարքն ու բարք փոփոխել, լեզուն արմատախիլ անել... և հայ անունը միարարու-

Աբովյանի գործունեությունը անբաժան է քաղաքական մտքի այդ հոսանքից: Այն, ինչ նա տեսավ Երևանում հինգ տարի ապրելով և առաջին անգամ Երևանյան նահանգի գյուղերը շրջելով, նրան պիտի բերեր այն մտքին, թե ինքը պարզ գործիք է եղել, երբ ակնկալել է քաղաքական որոշ հեռանկար և յուր գրիչն իսպաս դրել այդ հեռանկարի համար: Աբովյանի ողջ ատելությունը, թե՛ «Աղասու գրքի» մեջ և թե՛ մյուս գործերում, ուղղված է Պարսկաստանի դեմ*։ Մ. Վազներին նա տեղեկացնում է, որ Տաճկաստանի հայերը ավելի բարեկեցիկ վիճակ ունեն և կուլտուրապես առաջադեմ են: Յուր մի քանի առակներում, որոնց նյութը մշեցի համալսերի կյանքից է, նա ծաղրում է քաղաքացիներին և իր համակրանքը հայտնում «այն կողմից» եկած մարդկանց հանդեպ: Մեր կարծիքով՝ երբ Աբովյանը Բողենշտեդին վերջին նամակով գրել էր, «որ վճռել է թողնել ռուս պետական ծառայությունը, Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի հետ երկրագործություն մարապել», — այդ խուլ արձագանք էր այն մտքերի, որոնք ռուսական օրինետացիայից երես դարձնողների և դեպի Տաճկաստանը նայողների գլխում զգույշ դառնում էին: «Հայաստանի ներսի մասը» միայն նշանակում էր Օսմանլուի Հայաստան¹¹⁸, որովհետև ռուսական սահմաններում այդ անունը արդեն չէր հոլովվում: Հավանական է, որ ինքնուրույն կերպով Աբովյանը հանգում է այդ եզրակացության: Եթե նույնիսկ նա տեղյակ լիներ, որ գոյություն ունեն այդպիսի ակնկալություն մը անձնավորություններ կամ խմբեր, դրանից դրությունը չի փոխվում: Փաստն այն է, որ հատկապես 1845-ի շուրջ նրա մեջ նորից է զարթնում «նոր տուն և նոր հայրենիք» գտնելու պա-

թյան խմորի մեջ շաղախել: Եվ որ ամենն վտանգավորն է, արդի ռուսն նախկին հույների չի նմանի, սրա գործություն անդիմադրելի է, և մոլեռանգությունն՝ անկուպար, եթե հայոց ազգն առաջ այս բարձրաստրաս կաղնին չի բեկանի, չի խորտակվի, վա՛յ է մեզ, զուցե հայն հողով ջրով անցնի: Իմ հույսս միայն Տաճկաստանի վրա էր...» («Շահենն ի Սիպիր», 1877, էջ 316): Հիշատակենք դարձյալ արևմտահայ մի վկայություն Աբովյանի անհայտացման մասին: «1848-ին, — գրում է Աբր. Սյվազյանը, — հանկարծ կ'անհետի, և կը լսվի, թե ոչ ևս է նաշատուր: Իր կենաց վերջին օրերն քաղաքական միջոցյան մեջ կը մնան» (Աբր. Այվազյան, Շար հայ կենսագրությանց, հատ. II, էջ 84):

* Ավելորդ չի նշել, որ «Թուրքի աղչիկը» անունով երկի մեջ, որ գրել է ավելի ուշ, նա ավելի է մեղմում իր ատելությունը և ազգերի տարբերությունը բացատրում միայն կրոնով, որ սակայն անզոր է մարդկային այնպիսի զգացումի առաջ, որպիսին սերն է:

հանջը: Բայց առայժմ անհիմն կլինի պնդել, թե իբր 1845 թվին նա կանխորոշել էր իր վիճակը:

Մի բան միայն պարզ է, որ այդ թվից անընդհատ դիմումներ է անում դիրեկցիային, որ իրեն ազատեն պաշտոնից, ցանկություն է հայտնում տեղափոխվել Թիֆլիս, Պետերբուրգ, Գերմանիա «կամ այլուր», միայն թե ազատվի Երևանից: Այս մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր կան: Սակայն այդ նրան չի հաջողվում: Ծայրահեղ հուսահատությունից դրդված՝ Աբովյանը 1848 թ. հունվարին երևում է Թիֆլիսում և այդ ինքնագլուխ քայլի համար ուտանում է դիրեկցիայից հանդիմանություն և հրաման՝ անմիջապես վերադառնալու Երևան: Սակայն Աբովյանը հաջողեցնում է իր Թիֆլիս գնալու նպատակը: Նա խնդրում է, որ Ներսես Աշտարակեցին միջնորդի և իրեն կանչի պաշտոնավարելու Թիֆլիսի հայոց սեմինարիայում: Այն ժամանակ, երբ իր դիմումի համաձայն նա ազատվել էր Երևանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնից և մարտի 30-ին սկսել էր հանձնել գործերը, ապրիլի 2-ին հանկարծակի անհայտանում է:

Ո՞րն է այն առիթը, որ ցնցում է նրան և նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կարող էր կատարել իր ցանկություններից մեկը՝ պաշտոնավարել հայկական դպրոցում, — հանկարծակի, դրսից ստացած մի անակընկալ առիթ, խառնում է բոլոր առօրյա հաշիվները և մղում է վճռական ելքի՝ ազատվելու ստեղծված ծանր դրությունից, երբ նրա քաղաքական հուսախաբույթյան վրա բարդվում են բազմաթիվ անձնական ղրժ-բախտություններ (հրդեհում են գիրքը¹¹⁹, մերժում են Ղաղանի համալսարանում ամբիոն ստանալու դիմումը, խուլերան խանգարել էր Դորպատ գնալը, և նոր էր եկել Թիֆլիսից, խուլերային զոհ էր գնացել մայրը, եղբայրը*, նյութական նեղ վիճակի մեջ էր, ընտանեկան կյանքը՝ անմխիթար, որովհետև էմիլյա լոռզեն շատ հեռու էր ամուսնուն հուզող խնդիրներից), — երբ լարված էին նրա հարաբերությունները տեղական ադմինիստրացիայի, առաջին հերթին՝ գավառապետ Նիկիֆոր

* 1847 թ. օգոստ. 17-ին յուր աշակերտ Գևորգ Ակիմյանի գրած նամակից. «Անիրաւ խօլերայն փշրեաց զամենայն յոյսս և դիտաւորութիւնս իմ. Երանի թէ այս միայն իցէր տարաբախտութիւն իմ և ամենայն... բարեկամաց իմաց: Ո՛չ մնաց այք, որ ոչ սգայ այժմ զթանկագին կորուստս... ո՛չ մնաց սիրտ... որ չէ վարակեալ այժմ արեամբ և կոկոնսօք... Ես կորուսի զմայր թանկագին, եղբայր սիրելի, ոչ ասեմ զբարեկամս և զազգականս բազումս...»¹²⁰,

Բլաւատցկու հետ, երբ Դորպատի ստուդենտը ատելի լուտերական էր հայ կղերից շատերի համար, իսկ Երեւանի սովդաքյարները նրան համարում էին «ժանգոտ» մարդ, համարյա կիսախելագար*, երբ հին բանկամը հեռվից զգուշացնում էր. „Halt das Maul, wenn du dich nicht verderben willst...“**:

Զ

Հայաստանի պետարխիվում պահվում է Նիկողայ Առաջինի մանիֆեստի մի տպագիր օրինակը, 1848 թ. հեղափոխության մասին, որ, ինչպես հայտնի է, հեղափոխության լուրից սարսափած արքան գրել է մի շնչում: «Բռնկվելով նախ Ֆրանսիայում՝ խռովությունը և անիշխանությունը շուտով հաղորդվեց սահմանակից Գերմանիային և, ամենուրեք տարածվելով լրբությանմբ, աճելով ըստ չափի տերությունների զիջողության, նրա ավերիչ հեղեղը վերջապես դիպավ և մեզ դաշնակից Ավստրիական իմպերիային և Պրուսական թագավորության: Արդ՝ այլևս չձանաչելով սահմանները, հանդգնությունը իր անմտությանմբ սպառնում է և մեր, աստուց մեզ հանձնած Ռուսիային...», — գրում է Նիկողայը***:

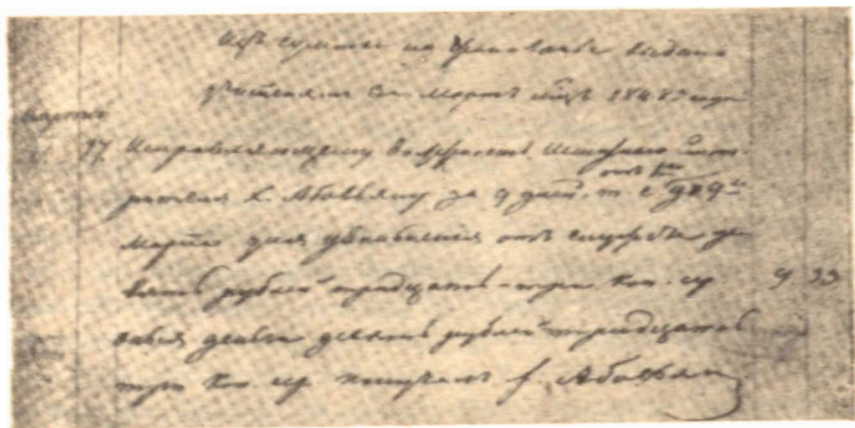
Մեզ համար կարևոր է միայն այն, որ դեռ 1848 թ. փետրվարին Ֆրանսիայում, ապա մարտին՝ հենց Գերմանիայում, բռնկված հեղափոխության մասին Նիկողայ Առաջինի մարտի 14-ի այս մանիֆեստը ևրեւան է հասել¹²³: Միջանկյալ նկատենք, որ մինչև այժմ մենք չունենք

* 1847 թ. դեկտ. 27-ին Աբովյանը մի պաշտոնական գրություն է ուղարկում Պետերբուրգի Մանկական հիվանդանոցի դիրեկտորին, ի պատասխան վերջինիս շրջաբերականի՝ հիվանդանոցի համար նվիրատվություն հավաքելու մասին: Իր միջոցներից ուղարկելով 4 ռ. 50 կոպ., Աբովյանը դառնացած զանգատվում է յուր շրջապատից. «Ջնայած իմ տեսչական պաշտոնին, — գրությունը վերջացնում է Աբովյանը, — այս երկրում... ոչ միայն տեղացի ժողովրդից, որին և ես եմ պատկանում, այլև ողոսական շինովներիններից և իմ պաշտոնակիցներից ոչ մեկի գովքը չկարողացա շարժել այդ նպատակին որեւէ բան տալու: Այդպես է այս երկիրը և կշիռը դպրոցի դժբախտ տեսուչի, որի ձայնը ես նման դեպքերում չի ազդում իրեն հանձնված երեխաների ծնողների վրա» (տե՛ս Պետարխիվ, Երեւանի գավ. դպրոցի գործերը, № 398)¹²¹:

** «Փակիր ունիդ, եթե չես ուզում փչանալ» (Ստ. Նազարյանի՝ Աբովյանին գրած նամակից, «Մուրճ», 1904, № 3)¹²²:

*** Պետարխիվ, Երեւանի գավ. դատարանի գործերը, 1848 թ.:

որն է ուսումնասիրություն, որ լուսարաններ 1848 թ. հեղափոխության անխուսափելի արձագանքները, որ յուրահատուկ ձևով լսվել է Երևանյան նահանգում, որտեղ, ինչպես Նալբանդյանն էր ասում, «մեռելային դաշտի մեջ հազիվ խլրտում էր առաքինությունը...»¹²⁴,

Խաչ. Արսլանի վերջին տարագրությունը անհայտացմից առաջ

Այդ հարցով մենք չենք զբաղվել: Սառեւ բերված մինչև այժմ անհայտ տեղեկությունները օժանդակել են մեզ հասկանալու 1848 թվի հեղափոխության արձագանքները նախկին Երևանյան նահանգում, և այդ՝ զարմյալ Արսլանի անհայտացման կազմակցությամբ, որովհետև, մեր համոզմամբ, այն արտաքին առիթը, որ հանկարծ նրան զրգեց անհայտանալու, հեղափոխության լուրն էր, որ կարող էր նա իմանալ գերմանացի յուր բարեկամներից և կամ մի այլ ճանապարհով: Անհիմն չէ ենթադրել, որ այն «ենմեցի գիրը»¹²⁵, որտեղ Արսլանին խորհուրդ է տրվում «գլխի ճարը տեսնել», մտթ ափնարկ է հեղափոխության լուրի մասին: Առաջադրելով Արսլանի անհայտացման այս վերոխնդ՝ մենք

¹²⁴ Արսլանի գերմանացի բարեկամներից Մորից Վադերի մասին կա տեղեկություններ 1848 թ. հեղափոխության կազմակցությամբ: Իր ճանապարհորդության զրգի տառաբանում Վադերը հեղափոխության պարտության պատճառներն է վերլուծում մեղադրելով երկու «ծալափնե» կառավարողներին: Արսլանի ընդհանուր աշխարհայացքին չափազանց համապատասխան է, այդ փառապանքը¹²⁵: Տե՛ս է հիշատակել, որ Արսլ-

հարկ ենք համարում հայտնել, որ այդ անհրաժեշտարար ոչ մի կապ չունի հեղափոխությանը մասնակցած որևէ կազմակերպության աշխարհայացքի համոզված հետևորդ լինելու հետ, այսինքն՝ հեղափոխության լուրը միայն առիթ էր, արտաքին հարված, որ նրան տեղից շարժեց այնպիսի նպատակով, որ անմիջական ոչ մի կապ չունենր 1848 թվի հեղափոխության հետ: Մեր վերսիսան եզրակացությունն է մինչև այժմ արած մեր դիտողությունների և բերած փաստերի: Այնպես որ, չունենք անառարկելի նոր ապացույց, որի ներկայությունն ինքնին արդեն կրացասեր կռահելու անհրաժեշտությունը:

Այժմ տանք այն տեղեկությունները, որոնք կօժանդակեն պատկերացնելու 1848 թվի իրադարձությունները նախկին Երևանյան և հարևան գավառներում: Անդրկովկասի իշխանությունը ձեռք է առնում մի շարք միջոցներ՝ ամենից առաջ սահմանների հսկողությունն ուժեղացնելու: Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետը մարտի 2-ին գաղտնի հրամանագրում է Երևանի գավառապետին՝ միջոցներ ձեռք առնել արգիլելու Պարսկաստանից և Տաճկաստանից եկող կրոնական քարոզիչներին մուտքը: «Բարձրագույնս հրամայվում է իսպառ արգիլել մուտքը բոլոր հոգևոր անձանց, ովքեր էլ լինեն, նույնիսկ ուսսահպատակ, եթե հոգևոր կոչումը ստացել են արտասահմանում»⁶: Նույն հրահանգը կատեգորիկ կերպով արգիլում է մուտքն այն անձանց, որոնք ուզում են Դաղստան գնալ, իսկ հայտնի է, որ այդ, ինչպես և հետագա տարիները, Դաղստանում Շամիլի ապստամբությունն էր: Ապրիլի 22-ին Երևանի գավառապետ Բլավատցկին Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետին «հույժ գաղտնի» զեկուցագիր է ուղարկում այն մասին, թե ինքը սահմանագլխին նոր պահակախումբ է կարգել⁷: Իսկ Սուրմալուի զսեղատեղը հուլիսի 16-ին այսպիսի «պուրիկացի» է տալիս հայերեն և ռուսերեն. «Մեզ լուր եկավ, որ կառույցների վրա կրակ են վառում. սաստիկ հրամայեմ, որ մյուս անգամ չի համարձակվեն կրակ կամ ճրագ վառել»:

յանին մեղադրում «հյւրախան մատերիալիստ» համարեցին: Այդ պարզ անտեղյակություն է, որ կարող է առաջանալ կա՛մ Հոլոթին և կա՛մ Արովյանին ընանաչելուց, ավելի շուտ, երկուսին միասին:

⁶ Գետարիով, Երևանի նահանգ. վարչ. գործերը, № 1—30:

Եվ այսպես՝ սահմանամերձ շրջանները պիտի խավարի մեջ մնային¹²⁸։ Բայց հետաքրքիր է նույն զասեղատելի մի գաղտնի զեկուցումը Երևանի գավառապետին, որից տեղեկանում ենք, որ գյուղացիները պատրաստվում էին Կովկասի փոխարքային բողոքելու մյուլքադարներից, վերջիններիս բռնությունների և ճնշումների դեմ։ Զասեղատելը գաղտնի նախապատրաստում է գավառապետին և գրում. «Ճնշումներ չկան, այլ իրոք մյուլքադարները նրանց արձակման վկայական չեն տալիս։ Ուստի նրանց խնդիրը հարգելու արժանի չի, և հարկավոր է քնակիչներին այդ դիմումների համար տուգանել...»¹²⁹։

Ուրեմն՝ միայն դիմումի ցանկության համար առաջարկվում էր տուգանել։ Իսկ ինչպե՞ս կվարվեր այդ զասեղատելը, եթե մյուլքադարի գյուղացին ուղարկեր բողոքը։

Ինչպե՞ս էին պատասխանում գյուղացիները այդ խստություններին, որ ինքնին կասկածելի են, եթե ենթադրենք, որ իմացել էին դրանում կասեղավորող դեպքերի լուրը։ Մասսայական խռովությունների մասին նյութեր առայժմ չի հայտնաբերված, սակայն այդ դեռ ապացույց չի, որ այդպիսիք չեն եղել։ Պետարխիվում եղած տեղեկությունները հիշատակում են 1848 թվի եկեղեցիների կողոպուտը, որ շատ վաղրեքում է լինում։ 1848 թ. սեպտ. 12-ին տնհայտ մարդիկ քանդում են Զինդավարի և Կողբի կամուրջները։ Ոստիկանությունն արձանագրում է կողոպուտի և սպանությունների ավելի շատ դեպքեր։ Առհասարակ եղած գրությունները մատնում են ժամանակի անհանգստությունը։ Մայիսի 12-ին Երևանի գլավ. դատախազը հրահանգում է անմիջապես բոլոր հիմնարկների կանխիկ դրամների ավելցուկը պահել միայն արքունի գանձարանում։ Այժմ արձանագրենք, որ այս հրամանագրից հետո հասկանալի է, թե ինչո՞ւ մայիսի 17-ին, ինչպես յուր տեղը գրել ենք, ոստիկանապետ Մորոխովցը, որը դեռ ապրիլին ստուգել էր դրաքողի գանձարկղը, նորից է հարցնում, թե արդյոք Աբովյանը չի՞ վատնել արքունի գումար։ Ինչպես դատախազի հրահանգը, որի հիմքը արդարադատության մինիստրության հրամանն էր, նույնպես և ոստիկանապետի գրությունը արդյունք էին վտանգից զգաստացած աշախատողների։ Իսկ ոստիկանապետը, որ Բլավատցկու մտերիմ գործակիցն էր և

¹²⁸ Պետարխիվ, էջմ. ոստ. վարչության գործերը, № 8։

ներա հետ միասին Աբովյանի հակառակորդը¹²⁹, առիթ չէր փախցնի մի ավելորդ անգամ կարթը քցելու՝ գուցե թե մի կասկած հիմնավորեր:

Սակայն 1848 թվի գարնանը և, նրանից հետո, համարյա մինչև տարվա վերջը տեղի ունեցող դեպքերի մեջ նշանակալիցը բազմաթիվ փախուստներն են, ոռոսական սահմանն անցնելը դեպի Տաճկաստան, դեպի Օսմանլու: Փախչում են առանձին անհատներ, խմբեր, նույնիսկ գյուղեր, փախչում են հայերը և թուրքերը, հաճախ միասին, և իրենց հետ տանում են ստացվածքը, անասունները:

Երևանում 1848 թ. դեկտեմբերի 22-ին քննում են Շորադյալի Իլ-խիյաբի գյուղի բնակիչների գործը: Նրանցից մի քանի հոգու բերդ են նստեցնում նրա համար, որ ամբողջ գյուղով փորձել են սահմանն անցնել դեպի Ղարս և, նույնիսկ, կաշառել են սահմանապահներին*: Օրգովում բռնում են 7 տնտեսությունների, օգոստոսի 21-ին Սարդարապատի շրջանից—14 տնտեսություն, ապա նորից—6 տնտեսություն, հունիսին—մի անգամ 15 տնտեսություն, ապա՝ 7: Զոռի պոստում բռնելովում է 3 տնտեսություն, իրենց անասուններով, և այսպիսի բազմաթիվ դեպքեր: Իհարկե, արձանագրված են միայն այն դեպքերը, երբ պահակները կարողացել են բռնել: Դժվար է ասել, թե որքան են եղել նրանք, որոնք ապահով անցել են սահմանը, մանավանդ, երբ տեղափոխությունը կատարում էին Արարատի քրդերը, որոնք 1848 թվին. մի քանի անգամ հարձակվում և քշում են սահմանապահ կողակներին մինչև Արաքս:

Ոչ մի դժվարություն չկար Արաքսն անցնելու և՛ Աբովյանի համար հսկողության այն պայմաններում, երբ Զանգիբասարից 14 սալ խոտ գաղտնի տանում են «արտասահման», ինչպես հաջորդում են գավառապետին: Աբովյանը եղել էր այն կողմերը, գիտեր քրդերին: Բայց մենք առայժմ չենք պնդում, թե նա հաջողությամբ անցել է սահմանը: Այդ մասին առայժմ չկան ստուգված փաստեր, որոնք հաստատեն

* Դրանից մի քանի տարի առաջ Ալեքսանդր Բաղդասարյանը գյուղերի վիճակը այսպես է նկարագրում գավառի պետհոգևորների տեսուչը. «Նրանք շատ քիչ վարելահող ունեն, այն է՝ ամենապատվովոր և հարուստ գյուղացիները ունեն 10-ից մինչև 15 դես. վարելահող, իսկ ամենաչքավորը՝ մեկից մինչև 2,5 դես.: Դրա պատճառով էլ շատերը ընտանիքով անցել են արտասահման, իսկ մյուսները ինքնազուլո տեղափոխվել են ուրիշ վայրեր»:

նրա հաջողութեամբ սահմանն անցնելը: Հետագա ուսումնասիրութեան խնդիր է՝ եղած աղոտ հետքերով պարզել Արուսեանի վախճանը սահմանից այն կողմը, հաղթահարելով չափազանց մեծ դժվարութիւններ:

Ինչո՞ւ նա ուրիշ ուղղութեամբ շանցավ,— կարող են հարցնել: Որովհետեւ չկար այդպիսի ուրիշ ճանապարհ¹³⁰: Նա հենց խոլերայի պատճառով չէր կարող նույնիսկ Ռուսաստան անցնել, եթե չասենք, որ այդ ճանապարհի վրա էր Թիֆլիսը, որտեղ նա կանչված էր պաշտոնի: Ո՛ր էր գնում, Գերմանիա՞, թե՞ «Հայաստանի ներսը», դժվար է գուշակել, սակայն երբ հանկարծ մարտի 31-ից հետո այլևս գործերը չի հանձնում և տանից դուրս չի գալիս, պետք է ենթադրել, որ նա ստացել էր հեղափոխութեան լուրը՝ այն «նեմեցի գիրը», և որոշել էր հեռանալ ուսական սահմաններից:

Արուսեանը մոտ երեք օր սենյակից դուրս չի՝ եկել, շորերը չի՛ հանել, մտածել է, գրել և ծխել իր երկար շիբուխը,— այսպես են նկարագրում նրա վերջին օրերը թե՛ տնեցիները և թե՛ պաշտոնական հաղորդագրութիւնը¹³¹: Այդ օրերին նա հենց քնում էր ազատվելու ելքը, որ միանգամայն անակնկալ եկել էր հեղափոխութեան լուրի հետ: Գրո՞ւմ էր նա և ի՞նչ էր գրում, թե՞ քրքրում էր իր բոլոր գրածները, այն, ինչ պիտի թողներ, և ոչնչացնում էր զանազան վտանգավոր գրութիւններ և նամակներ, ենթադրելով որ անհայտացումից հետո Նիկիֆոր Բլավատցկին խուզարկել կտա իր բնակարանը¹³², երբեք այլևս հնարավոր չի լինի որոշել: Միայն պարզ է, որ Դորպատի ստուգենտը երեք օր ու գիշեր հազար անգամ քննել է իր անցած ճանապարհը, այն, ինչ որ սպասում էր իրեն, և միշտ էլ հանգել մի հուսահատ եզրակացութեան, որ հարկավոր է բոլորը թողնել և, անակնկալ առիթից օգտվելով, գտնել «նոր տուն և նոր հայրենիք», որի համար պետք էր թողնել Թիֆլիսը, տունը, դպրոցի կիսատ գործերը, որովհետեւ, միևնույնն է, այնտեղից երբեք նա հետ չպիտի դառնար, և իր թշնամիներից ոչ մեկի ձեռքերը այնքան երկար չէին՝ մինչև այնտեղ նրան հասնելու:

Նիկիֆոր Բլավատցկին նրան շատ է որոնել: Արուսեանի խորհրդավոր անհայտացումից հետո՝ նա անընդհատ հետախուզումներ է անում: Կարելի է ենթադրել, որ հենց Բլավատցկին կապում էր նրա անհայտացումը քաղաքական այդ իրադարձութիւնների հետ և ուզում էր որևէ ապացույց՝ վերադաս մարմինների առաջ բարձրացնելու իրեն և իսպառ չախախտելու իր հակառակորդին, որը նրանից շարունակ գանգատներ

էր ուղարկում¹³³, Բլավատցկին ո՛չ միայն դատախազին և բժշկին ուղարկում է հորվիրապի մոտ գտնված դիակի զննության, այլև իր ամառային ռեզիդենցիայից՝ Դարաշիշակից, Սուրմալվի և Զանգիբասարի գասեդատելներին ուղարկում է «կարևոր» և «հույժ կարևոր» գրություններ և պահանջում է տեղեկացնել, թե այն ի՞նչ «անհայտ մարդու մեռած դիակ է, որ լողում է Արաքսի վրա...»¹³⁴: Հագիվ թե այդքան շտապեցներ գործը, եթե չկասկածեր, որ անհայտ մարդը կարող է Աբովյանը լինել:

Մեզ այս կարծիքին է բերում և այն, որ, ինչպես ցույց են տալիս հենց նույն 1848 թվականի փախչողների գործերը, ցարական ադմինիստրացիայի պաշտոնական գրագրությունների մեջ «անհայտ բացակայող» կամ «անհայտ բացակայության մեջ գտնվող» են կոչվում նրանք, որոնց մասին հաստատ տեղեկություն ունեն, թե անվտանգ անցել են սահմանը և ապրում են ռուսական իմպերիայի սահմաններից դուրս: Իսկ մենք տեսանք, որ մինչև վերջ, պաշտոնական թղթերում, Աբովյանին համարում էին «անհայտ բացակայող»...¹³⁵:

Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել Աբովյանի մի սապոգի գտնելը հորվիրապի մոտ, եթե ընդունենք, որ Աբովյանը անցել է սահմանը: Մեր կարծիքով՝ ինքը Աբովյանը կարող էր այս ափին թողած լինել սապոգները, որ հեշտ անցնի Արաքսը (Աբովյանը շատ վարժ լողում էր), և այդ գիտակցաբար, որպեսզի կորցնի հետքը¹³⁶. գտնեն սապոգները և ենթադրեն, թե խեղդվել է ջրում, և այլևս չփնտրեն:

Է

Ամփոփելով մեր դիտողությունները՝ թե՛ նոր և թե՛ մինչև այժմ հայտնի նյութերի հիման վրա, հաշ. Աբովյանի «անհայտ բացակայման» առեղծվածը մեկնում ենք հետևյալ կերպ:

1843 թ. աշնանը Երևան տեղափոխվելով՝ անձնական շփումների և բազմաթիվ ճանապարհորդությունների հետևանքով նա գալիս է այն համոզման, որ ցարական ռեժիմը «հայոց ազգի», այսինքն՝ Նախկին «Հայկական մարզի» գյուղացիության համար ակնկալած բարիքների փոխարեն բերեց կնուտ և աղքատություն¹³⁷: Միայն նրա «պատմական շարադրության»՝ «Վերք Հայաստանի» ձեռագիր էջերն էին վկայում նահապետական Քանաքեռի երբեմնի գոյությունը: Ասպարեզը ո՛չ

միայն պրիստավների և՝ «ղասեղատելներին» շահատակութունների համար էր բաց, այլև վաճառականների, սովորաբայարների, պատեհաբանական կապալներով արագ հարստացած փոքրաթիվ խավի համար, որին հասարակության խոնարհ խավը՝ աղքատացման ուղին բռնած գյուղացիները և արհեստավորները, անվանում էին «պախողորի աղա պարոն», այսինքն՝ զինվորական արշավանքների ընթացքում հարստացած պարոններ: Եվ Դորպատից վերադառնալուց հետո, ինչպես մենք տեսանք, մինչև վերջ, Արովյանը ներհակ է մնում այս խավին և նրա քաղաքական ձգտումներին*:

Էջմիածնի նախկին «խոնարհ դպիրը» տարիների ընթացքում փոխում է իր համոզումները նաև էջմիածնի և նրա ղեկավարի՝ Ներսես Աշտարակցու հանդեպ: Երիտասարդության տարիների ջերմ հավատը, որ հնարավոր է էջմիածնի վերակազման ճանապարհով ստեղծել լուսավորության կենտրոն, վերջին տարիները տեղի է առելս խոր ատելության, և 1845 թվի սև հուսահատության փորձից հետո, երբ աշխարհից հեռանալու և վանքը քաշվելու նրա դիմումը մերժվում է, Արովյանը երես է դարձնում և՛ իր նախկին քաղաքական մեծարանքի առարկա Ներսես կաթողիկոսից, և՛, առհասարակ, էջմիածնից¹³⁹: Օտար ճանապարհորդներից շատերն են վկայել այն բարոյական հալածանքը, որ բազմաթիվ անգամ կրել է Արովյանը էջմիածնից և նրա վանականներից: «Արովյանն ասաց ինձ և Ռոսկովչենկոյին¹⁴⁰,— գրում է Ֆր. Բողենշտեդը,— երբ նա մեզ դեպի էջմիածին էր ուղեկցում, թե կարծեք նրա գլխին սառը ջուր էին մաղում, երբ նա ոտք էր դնում հին պարիսպներից ներս... Այսպես մեծացավ նա լացի, աղոթքի և պահքի մեջ, մի

* Մինչև Անդրկովկաս վերադառնալը, Արովյանը, քանի չէր ճանաչում «մուրտառ մանեթի» մարդկանց, ազոտ հույս ուներ, որ նրանք ևս կմասնակցեն «ազգաշեն հայրենասիրությանը»: 1832 թ. ում Ֆահրադ Բաղալյանի մասին հորինած ոտանավորի տակ նա գրել է. «Աղքատություն, աղքատություն, որ մեր պատվական հայերից հազարավորներին վերջին հուսահատության մեջ քցելով՝ տանջում ու մաշում է: Բայց ե՞րբ կբացվի էն արշալույսը, որ մեր ազգի հարուստները հոգս կբաշեն իր մերձավորների ու խեղճերի արտասուքները սրբելու: Երանի՛ էն ժամանակին, երանի՛ նրան, ով որ ժամանակակից ու մասնակից կըլի էսպես ազգաշեն հայրենասիրությանը» (տե՛ս «Կռունկ հայոց աշխարհին», 1861, № 7, էջ 538)¹³⁸: Այդպիսի «արշալույս» երբեք չբացվեց: Մենք տեսանք, թե վերադարձի առաջին օրը ինչպես էր նա զանգատվում «վաճառականության դառն հոգուց»:

վայրենի, ամեն ազնիվ բանի համար բթացած, անբնական հեշտությանց մեջ ապականված շրջապատում»¹⁴¹; Ներսեսը նրան սառն է ընդունում և իր վերադարձից հետո, Երևանում, 1846 թվին¹⁴²; Նա չի կատարում իր խոստումը՝ Աբովյանի շնորհալի աշակերտներից մի քանիսին ուղարկելու Ռուսաստան և Եվրոպա սովորելու։ Կաթողիկոսը վտարում է նրան գոհհիվ կերպով, և հուսահատ ուսուցիչն արցունքն աչքերին դիմում է աշակերտներին. «Այսուհետև ռուսերեն, տղայք, ինքներդ պիտի ձեզ համար ճանապարհ բանաք...»¹⁴³;

Մինչև այժմ անհայտ է, թե ի՞նչն էր պատճառը Աբովյանի տնային բանտարկության, որին ենթարկվել էր Կովկասի փոխարքայի 1846 թվի հունիսի 22-ի հրամանով¹⁴⁴, և որը կապված էր Ներսես կաթողիկոսի Երևան մտնելու առթիվ կաղմակերպած ընդունելության հետ*։ Այս մասին գրած իր բողոքագրում Աբովյանն իրեն մեղավոր չի ճանաչում և ակնարկում է, որ գավառական աղմինիստրացիայի և իր միջև եղած «անախորժությունները» հետևանքն է նրա տնային կալանքը։

* Կարևոր ենք համարում ճշտել մի հարց ևս, որ վերաբերում է Խաչ. Աբովյանի և Ներսես Աշտարակցու փոխհարաբերության։ 1848 թվի հունվարին նա տեսակցում է Քիֆլիսում կաթողիկոսի հետ, և, ինչպես Աբովյանն է գրել, Ներսեսը նրան հրավիրում է սեմինարիայում պաշտոնավարելու։ Երևանի գավառապետի գործերից հայտնի է, որ կաթողիկոսը 1848 թվի փետրվարի 11-ին, այսինքն՝ Աբովյանի անհայտանալուց ամիս ու կես առաջ, մի գաղտնի գրություն է ուղարկում Աբովյանին 111-րդ նոմերով, որ և հանձնում են Աբովյանին նույն թվի մարտի 11-ին։ Մեզ չհաջողվեց գտնել Ներսես Աշտարակցու № 111 գրության պատճենը, որ, ինչպես երևում է նրա օրագրից, մուծված է եղել Ներսեսի այսպես կոչված «սև դավթարի», այսինքն՝ գաղտնի գրությունների մատյանում, որպիսին կորսված է։ Որովհետև կաթողիկոսի գրության համաձայն, Անդրկով. դպրոցների դիրեկցիան Աբովյանին ազատել էր Երևանի գավ. դպրոցի տեսչի պաշտոնից, մենք ենթադրում ենք, որ իր գաղտնի գրությամբ Ներսես կաթողիկոսը Աբովյանին հայտնում էր մի այնպիսի լուր, որ անկարելի էր դարձնում Աբովյանի Քիֆլիս վերադառնալը, Ներսիսյան սեմինարիայում պաշտոնավարելու։ Հայտնի է, որ այդ տարին սեմինարիան խոլերայի պատճառով չբացվեց, այնինչ Աբովյանն արդեն Երևանի գավ. դպրոցի տեսչի պաշտոնից արձակված էր դեռ մարտի 6-ին։ Ուրեմն՝ իրականում կաթողիկոսի հրավերը ո՛չ թե բարեկամեց նրա վիճակը, այլ զրկեց միակ պաշտոնից։ Այսպես լինելով հանդերձ, Ներսեսի № 111 գաղտնի գրությունը Աբովյանին չի սպառում իր հույժ հետաքրքրությունը, մանավանդ որ, ինչպես նշեցինք, այդ գրությունը Աբովյանը ստացել է մարտի 11-ին կամ մի քանի օր հետո, այսինքն՝ անհայտանալուց շուրջ երկու շաբաթ առաջ¹⁴⁵։

Դեռ Թիֆլիսում, Աբովյանը չի կարողանում լեզու գտնել ռուս պաշտոնյաների և, առհասարակ, իշխանավորների հետ: Նոր տեղեկություններ կան, որ Թիֆլիսում նրան ծեծում են երեք ռուս պաշտոնյա, և քաղաքի ոստիկանությունը գործին ընթացք չի տալիս¹⁴⁶: Թիֆլիսից հեռանալը ինքը՝ Աբովյանը, հետևյալ կերպ է բացատրում. «Աստի և նախանձ՝ չարակամութիւն իմոցս պաշտօնակցաց զրկեալ զիս բռնի յորդեգրաց իմոց՝ պատճառ եղեն ինձ թողուլ զՏիֆլիս և հեռանալ»¹⁴⁷, Երևան տեղափոխվելուց հետո նրա հարաբերությունները համարյա հենց սկզբից լարվում են գավառապետ Բլավատցկու, ոստիկանապետ Մորոխովեցի և մյուս, ավելի ստորադաս պաշտոնյաների հետ, որոնք նրա շուրջը ստեղծում են կասկածամտության, մանր ինտրիգների և բամբասանքների մթնոլորտ: Մի գնդապետ Տուրչանինով, որ ի պաշտոնե պարտավոր էր պետական դպրոցի նորոգումը ղեկավարել, ո՛չ միայն մերժում է այդ, այլև ծանր վիրավորանք հասցնում Աբովյանին: «Հաճախ,— գրում է այդ մասին Աբովյանը 1846 թվի նոյեմբերի 16-ին,— ևս արցունքն աչքերիս խնդրել եմ գնդապետ Տուրչանինովին՝ ինձ որևէ աշակցություն ցույց տալ և իբրև պատասխան ստացել եմ ինձ համար ամենաստորացուցիչ խոսքեր»¹⁴⁸: Դիրեկտոր Կուլժինսկին ջնջում է որոշ հատվածներ նրա ճառից, որ պիտի արտասաներ դպրոցական տարին փակելուց. «...Մի քանիսն այս չեն հասկանա,— ջրնջած պարբերությունների դիմաց լուսանցքում գրել է դիրեկտորը,— իսկ նրանք, որոնք հասկանան, կարող են վիրավորվել. ուստի խնդրում եմ այս բոլորը դուրս ձգել»:

Ի՞նչ պարբերություններ էին վտանգավոր.— ահա՛ նրանցից մեկը. «Զեզանից շատերը,— գրել է Աբովյանը,— համոզված են, որ գիտությունները և, մանավանդ, ռուսերենը մեր հայրենիքում դեռ խորթ առարկաներ են»: Այս խոսքերը նա պիտի ասեր հանդիսականներին, որոնց թվում և գավառապետ Բլավատցկուն, ոստիկանապետ Մորոխովեցին, Տուրչանինովին և մնացած ռուս շինովնիկներին, որոնք մի անգամ արդեն, շատ վայրենի ցուցարարությամբ՝ ընդհատել էին Աբովյանի ճառը, դարձյալ դպրոցական հանդեսում¹⁴⁹, Եվ ճիշտ է Բոդենշտեդը, նրբ այս կապակցությամբ գրում է Աբովյանի մասին. «Այսպիսի մարդիկ առավել ևս արժանի են հանրային գնահատության, որ նրանց ջանքերը Ռուսաստանի կողմից ըստ ամենայնի կասեցվում են: Ռուս կառավարությունը ո՛չ ընդունակություն ունի, ո՛չ էլ կամք՝ մի ժողո-

վըրդի մտավոր պահանջներին ընդառաջ երթալու: Թե՛ Եվրոպայում եւ թե՛ Ասիայում նա մեկ կետ նպատակի է ձգտում,— կամազուրկ ստրուկներ դարձնել իր հպատակներին»^{*}:

Դպրոցական ասպարիզում ևս ձախողանքի է հանդիպում Աբովյանը: Նրա պայքարը նոր լեզվի և դասավանդման նոր ձևերի համար դեմ է առնում մի անանցանելի պատենշի: Էջմիածնից մինչև Գիտությունների ճեմարանը արգելք են հանդիսանում նրա ունեցածներին: Հիշեցինք, որ Կարապետ եպիսկոպոսը կրակի է մատնում նրա անդրանիկ դասագիրքը՝ «Նախաշավիղը»: Ստ. Նազարյանը 1845 թվին Աբովյանին նոր հայերենի մասին գրում է. «Ճեմարանն Ս. Պետերբուրգայ միշտ ընդդէմ յարիցէ քեզ և ինձ, և այս՝ բնական իմն. լեզու հայոց ոչ կարօտի վերստին նորոգութեան: Ընդ է՞ր՝ ասեն՝ թողուլ զականաւոր լեզու նախահարց և զհետ լինել յարուցանել և յօրինել դպրական»¹⁵¹ զուամիկ լեզու ժողովրդեան, միով բանիւ՝ ընդ է՞ր բանալ զաշս ժողովրդեան, ի տեսանել՝ զոր պարտական էր տեսանել»: Եվ Նազարյանը տեղեկացնում է, որ «Հայկազյան օրագրության», այսինքն՝ ամսագրի միջոցով «կամիմ ամբարտակ իմն յարուցանել ընդդէմ խուռն յորձանաց մերոյս կողոստեան և բանադատել զմերայինս ճանաչող լինել անձանց և խելամտիլ կարեւոր խնդրոյ մերոյս ժամանակի»^{**}:

Այսպես ուրեմն. իր կյանքի վերջին շրջանում նա մեկը մյուսի հետեից կորցնում է բոլոր կապերը, խորտակվում են բոլոր կովանները: Գյուղը ակնկալած ազատությունը շատացավ, վաճառականներն ավելի վայրագ սկսեցին գուփել, սարդարի և ֆարրաշի փոխարեն ժողովրդի վզին նստել էր մի դաժան ադամինիստրացիա, որ Ռուսաստանի խորքերից քշվում էր ծայրամասերը, և որի կամայականությանը չափ ու սահման չկար: «Օրհնյալ ուս» եղան Նիկոլայ Առաջինի սատրապները և գրաֆ Բենկենդորֆի ժանդարմերիան: Նա ընդմիշտ երես դարձրեց էջմիածնից, խորսակվեցին բոլոր ծրագրերը՝ նոր լեզու և նոր դպրոց ստեղծելու: Այս անանձնական հուսախաբությանն ավելացավ անձնական, ընտանեկան կյանքի խորթությունն ու սառնությունը: Նրա վրա ծանրացավ մի զարհուրելի հուսահատություն, որի նկարագիրն արել է հենց ինքը հետևյալ հատվածում.

^{*} Ց. Բ ո գ ե ն չ տ ե դ, Կովկասյան ժողովուրդներ, էջ 157¹⁵⁰:

^{**} Տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 125:

«Որ լսում էի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին յա բանտը քցեցին, որ ասում էին, թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա էկել, որ մեր երկրի ահա՛ վալն քննի, իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր գալիս, որ կառավարությունիցը (դիրեկցիիցը) ստորոժը գիրքը կոնատակին աչքիս չէ՛ր երևում, էնպես էի սարսափում, կարծում, թե էս ա, իմ վերջի օրը հասել, մոտացել ա, իմ արած շարությունը լիս ընկել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Թիֆլիզ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է տանին, սաղ-սաղ թաղեն յա կախ տան... Ինձ պահողը հենց էս էր, որ ասում էի, թե մտքումդ դրել ես ազգին պետքը գաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնես, մեկ վրեժ կանգնող, ողորմի տվող էլ չի՛ ըլիլ։ Ապրիր, որ ասածդ անես, մուրազդ առնես։ Է՛ս, է՛ս էր ինձ ամեն դժոխքից, պատուհասից ազատում, հոգիս եղ բերում, թե չէ Քուռը վաղուց կըլեր իմ գերեզմանը»^{*}։

Սակայն ո՛չ Քուռը եղավ գերեզմանը, ո՛չ Ջանգուն։ Այդ բոլոր դառնությունները նրան արդեն բերել էին այն հաստատ համոզման, որ հարկավոր է հեռանալ Անդրկովկասից, առհասարակ՝ Ռուսաստանից։ Այս իմաստով նա թեքվում էր դեպի այն խմբակը, որ դժգոհ էր թե՛ Ռուսաստանի վերաբերմունքից և թե՛ ներսեսի քաղաքականությունից, իբրև առաջինի հյու հնազանդ գործիքը։ Այդ խմբակի մեջ կային և՛ հոգևորականներ, և՛ աշխարհականներ, որոնցից ոմանք գաղտնի անցնում էին Արևմուտք, հեռու ներսեսից և ռուսական արքաների արյունոտ շոշափուկներից։ Աբովյանն էլ նույն ուղին է բռնում և, անկասկած, 1848 թվի հեղափոխության համբավն առնելով՝ մի հանգամանք, որ բոլորովին պատահամաժ դուզադիպեց դպրոցի հանձնման գործին և նրա պաշտոնից ազատ արձակվելուն։

^{*} Տե՛ս ե ա չ. Արովյան, Անտիպ երկեր, Թիֆլիս, 1904, էջ 8152։ Անբնական վախճան ունենալու անհանգիստ կասկածը երևում է ո՛չ միայն Աբովյանի այս, ինչպես և «Վերջ Հայաստանի» ծանոթ հատվածից, այլև նրա «Օվսանա» վիպակից, որի հերոսուհին՝ Օվսանան, «միտք արեց, որ Հայաստան անապատներ, վանքեր շատ կան, կէրթա, նրանց մեկի միշուում իր դառն օրը կսքա ու աշխարթի խոռվությունիցն ու զալմաղալիցն անկաջը դինջ՝ իր օրն անց կկացնի»։ Նույնպես «Կորչել» է ուզում Օվսանայի սիրահարը՝ Վանոն։ «Գլուխս պետք է առնեմ, կորչեմ, ընկնիմ սարեսար, քարեքար, կերթամ մեկ կորած աշխարթ, արինս վեր կածեմ, որ ինձ հարամ ա եստուց դենը. դռաղությունով, քաղությունով էլ ա կմեռնեմ...» (տե՛ս «Կոռնեկ հայոց աշխարհին», 1861, № 5, էջ 675)¹⁵³։

Այսպիսով՝ Աբովյանն ինքը ապրիլի 2-ի լուսաբացին կամ գիշերը գիտակցաբար է տնից հեռացել, մտքում վճռած լինելով ո՛չ թե ինքնասպանություն, այլ փախուստ այն միջավայրից, որտեղ այլևս ոչ մի կովան չունեիր և որտեղից նա «հույս չունեիր երբեք կենդանի դուրս գալու»*, եթե հեղափոխության լուրը կայծակի նման չճեղքեր շրջապատի խավարը և չխոստանար ազատություն:

* Տե՛ս Աբովյանի 1845 թ. հունվ. 12-ի գրությունը Անդր. դպրոցների դիրեկտորին՝ Պետարխիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, № 354¹⁵⁴:

ՋՈՆԱԹԱՆ ՍՎԻՖՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԻՐՔԸ

1

Դժվար է գրել Ջոնսթան Սվիֆտի կյանքը: Այդ ո՛չ միայն նրա համար, որ չի կարելի բազմաթիվ ուսումնասիրությունների մեջ հիշատակել թեկուզ երկուսը, որոնք միանման լուսաբանեն նրա կյանքի նույնիսկ քիչ թե շատ ուսումնասիրված դրվագը,— այլև նրա, որ հաճախ, հենց այդ աշխատություններում իրական փաստն առարկվել և փոխարինվել է առասպելախառն պատմությամբ:

Երբեմն նրան նկարագրել են որպես մի բարի ծերունու, որ մասնակցությունների համար գրավիչ հեքիաթներ է հորինել Գուլիվերի մասին, ուղարկելով նրան մերթ թողւկների և մերթ հսկաների աշխարհը, նպատակ դնելով վերհանելու իսկական բրիտանացու առաքինի և վեհանձն վարքն այդ անծանոթ երկրներում:

Երբեմն էլ Սվիֆտը հանդես է բերվել իբրև խելագար, մադձոտ, մեծամիտ, փառասեր, ամբողջ մարդկության համոզված հակառակորդ, որ մանր-մունր հաշիվներից դրդված՝ գրում էր կծու պամֆլետներ, վաճառում էր իր համոզումները նրան, ով ավելի կվճարեր, և անձնական փառասիրությունից դրդված՝ ոտնահարում էր մարդկային կյանքի բարոյական բոլոր նորմերը:

Անկասկած, Գուլիվերի ճանապարհորդությունների հեղինակը եղել է և կմնա մասնակցությունների սիրելին, որովհետև գրավիչ են նրա հզոր իրեակալությունը, պատմելու ձևը, պարզ լեզուն և այն արկածներից շատերը, որոնք անցնում են Գուլիվերի գլխով լիլիպուտների և հսկաների աշխարհում: Ժշմարիտ է և այն, որ Ջոնսթան Սվիֆտը գրել է մադձոտ դառնությամբ, բայց, այնուամենայնիվ, նա չի եղել ո՛չ բարի ծերուկ և ո՛չ էլ անձնական փառասիրության մոլի երկրպագու:

Նա իրեն ճանաչել է որպես ժամանակակից հասարակական կյանքի այլանդակությունները պախարակող, Աննա Թագուհու՝ արքունիքի և, առհասարակ, տիրող դասի ապականված բարքերը խարաղանող ուժ, որ կարող էր իր երգիծանքի հրով այրել ժամանակակից հասարակության թարախակալ խոցերը:

Գրքի հառաջաբանում, կապիտան Գուլիվերի նամակում՝ ուղղված նրա բարեկամ Ռիչարդ Սիմփսոնին, հեղինակն ասում է. «Ես խնդրել էի Ձեզ նամակով ինձ հաղորդել, թե ե՞րբ կանհետանան կուսակցական հաշիվներն ու խնդիրները. ե՞րբ դատավորները կդառնան ուսյալ և ուղղամիտ. փաստաբանները՝ ազնիվ, համեստ և թեկուղ մի կաթիլ առողջ մտքի տեր. ե՞րբ Սմիտսֆիլդը² կփայլատակի օրենսգրքերի բուրգերի բոցերից, երիտասարդ ազնվականների դաստիարակությունն արմատական փոփոխության կենթարկվի. իգական եհուները³ կհորդան առաքինությամբ, պատվով, ճշմարտությամբ ու առողջ մտքով. արքունիքներն ու նշանավոր մինիստրների ընդունարանները կմաքովեն և ավելով կսրբվեն. հանճարը, արժանիքը և ուսումը կվարձատրվեն: Տպագրական խոսքն անարգողները, լինի արձակ թե չափածո, կդատապարտվեն մի բանի՝ կերակրի փոխարեն ուտելու իրենց սեփական թուղթը և ծարավը հագեցնելու իրենց թանաքով...»:

Ջոնաթան Սվիֆտը խիզախ խարաղանող է 17-րդ դարի վերջի և 18-րդի սկզբի անգլիական արքունիքի, պալատականների, հոգևորականության, փաստաբանների, կեղծ գիտնականների հասարակության և նրա սահմանած կանոնների: Հեղինակն իրեն առաջադրել է ո՛չ թե զվարճալի պատմություններով հռչակ ձեռք բերել, այլ մինչև վերջ մաքառել «հասարակական բարօրության» համար, այսինքն՝ երկաթի ավելով սրբելու կեղծիքը, խաբեբայությունը, ստորաքարշությունը, գծծությունը, կեղծ հայրենասիրությունը, մարդկային մեծամտությունը և այն բոլոր ապականությունները, որոնք, ինչպես թունավոր սունկերն սղբի վրա, փարթամությամբ աճել էին նրա ժամանակ:

Իր երկասիրության և, առհասարակ, իր կոշման մասին Սվիֆտը հետևյալն է ասում ճանապարհորդությունների չորրորդ գրքում.

«Սակայն ամոթ կլինեի ինձ, եթե ես գրեի հռչակի համար. բայց որովհետև իմ միակ ձգտումը հասարակական բարօրությունն է, ուստի այդ հանգամանքն ինձ ամենևին չի կարող հիասթափեցնել: Արդարև, ո՞վ կարող է կարգալ երանելի հուհիներին⁴ իմ հիշատակած առա-

քինությունների մասին, առանց ամոթ ղգալու իր սեփական մոլությունների համար, եթե նա իրեն համարում է իր երկրի բանական և գերիշխող կենդանին»:

Բայց նախքան նրա հռչակավոր երկասիրության քննության անցնելը, համառոտ կերպով ծանոթանանք նրա կյանքի գլխավոր դեպքերին:

* * *

Ջոնաթան Սվիֆտը ծնվել է 1667 թվի նոյեմբերի 30-ին, Դուբլինում: Նրա հայրը չքավորությունից ստիպված թողել էր Անգլիան: Ջոնաթանը ծնվել է հոր մահից 7 ամիս հետո, և որովհետև մայրը միջոցներից զուրկ էր, փոքրիկին դայակը վերցնում է իրեն մոտ և մորը վերադարձնում միայն 3 տարի անց:

Հետագա կրթության մասին հոգ է տանում նրա քեռին: Տարրական դպրոցն ավարտելուց հետո 14 տարեկան Սվիֆտն ընդունվում է Դուբլինի համալսարանը: Նա համալսարանի առաջադեմ ուսանողներից չէր: Հայտնի է նրա ատելությունն աստվածաբանության և փրկիսոփայության դեմ, որ այնքան սխուլաստիկ ավանդում էին համալսարանում: 1686 թվին, «առանձնահատուկ ողորմածությամբ»¹ speciali gratia, նրան շնորհում են բակալվրի աստիճանը, և Սվիֆտը հեռանում է համալսարանից, որտեղ նա հայտնի էր իբրև դասախոսների դեմ ուսանողական պամֆլետների և ծաղրական ոտանավորների հեղինակ:

1688 թվին, անգլիական հեղափոխությունից հետո, մայրը և որդին հեռանում են Իռլանդիայից: Սվիֆտի մորը հաջողվում է որդուն տեղավորել իր հեռավոր ազգական, լորդ Ուիլյամ Տեմպլի կալվածքում: Այդ ժամանակ լորդ Տեմպլը, երբեմնի նշանավոր քաղաքագետ, թողել էր դիվանագիտության ասպարեզը և քաշվել իր կալվածքը՝ Մուրպարկ²: Սվիֆտի կյանքի այդ շրջանը շատ է նշանավոր: Մուրպարկում նա հնարավորություն ունեցավ ծանոթանալու բազմաթիվ քաղաքական գործիչների, մինիստրների, եկեղեցական բարձրաստիճան անձանց և գրողների հետ, որոնք հաճախ էին լինում լորդ Տեմպլի մոտ: Նրա արամադրության տակ էր Մուրպարկի հարուստ գրադարանը. վերջապես՝ նա քաղաքական բազմաբովանդակ նյութերի մասին զրույց էր անում Ուիլյամ Տեմպլի հետ, որ սուր մտքի և գրական ճաշակի տեր մարդ էր: Այդտեղ է գրում նա իր «Գրքերի ճակատամարտը», մի շարք պամֆլետներ, և, անկասկած, այդ ամենի վրա լորդ Տեմպլի հետ ունեցած զրույց-

ների ազդեցությունը կար: Վերջապես՝ Սվիֆտը Մուրպարկում է տեսնում Ծաթեր Զոնսոնին, որի հետ ունեցած կապը վերջացավ տարիներ հետո այնպիսի ողբերգությամբ:

Սվիֆտի ինքնասիրությանը վիրավորում էր լորդ Տեմպլի տան հետ ունեցած անորոշ հարաբերությունը: Երբեմն նա լորդի գրադարանն էր կարգի բերում, երբեմն անձնական քարտուղարի պաշտոն վարում և կատարում զանազան հանձնարարություններ: Եվ այդ աշխատանքի ընթացքում նրան զգացնում էին լորդ Տեմպլից կախված լինելու հանգամանքը: Եվ մի հասարակ առիթ բավական է լինում, որպեսզի Սվիֆտը հեռանա Մուրպարկից Իռլանդիա, նախ՝ որպես սարկավագ, ապա՝ գյուղական քահանա: Սակայն կարճ ժամանակից հետո նա նորից վերադառնում է Տեմպլի կալվածքը և ապրում մինչև 1699 թվը, երբ մեռնում է Տեմպլը, Զոնսոնի Սվիֆտին կտակելով մի աննշան գումար և իր վերջին հեղինակությունների հրատարակության պարտականությունը:

Լորդ Տեմպլի կտակը կատարելուց հետո Սվիֆտը վերադառնում է Իռլանդիա, դարձյալ որպես գյուղական քահանա, թեև լորդ Բերկլին նրան խոստացել էր ավելի բարձր պաշտոն: Հետաքրքիր է նշել այն, որ այդ տարիներում Սվիֆտի ի պաշտոնն ասած՝ կիրականօրյա քարոզները հագեցված էին կծու հեգնությամբ և գազազած մարդու դառնությամբ: Նրա կենսադրությունից հայտնի է նրա միայն մի քարոզը՝ «Եկեղեցում քնելու մասին», որ նա ասել է որպես գյուղական քահանա:

1701 թվին վերադառնում է Լոնդոն:

Վիգբրի կառավարության նախագահի՝ լորդ Սոմերսի դեմ տորիների կուսակցությունը կրքոտ արշավանք էր սկսել: Զոնսոնի Սվիֆտը, լինելով վիգբրի կողմնակից, հեղինակում է մի փոքրիկ աշխատություն հին Հռոմի և Աթենքի քաղաքացիական կռիվների մասին: Այդ աշխատության մեջ Սվիֆտը ջախջախիչ հարվածում է նրանց, որոնք նախանձից դրդված՝ պախարակում են պետական ականավոր գործիչներին: Գիրքն աղմուկ է հանում, լորդ Սոմերսի հակառակորդները տեղի են տալիս, և հեղինակը, մանավանդ երեք տարի հետո, երբ լույս է ընծայում իր «Հեթիաթ տակառի մասին» գիրքը, իսկույն դասվում է Անգլիայի նշանավոր գրողների շարքը:

Սվիֆտը բարեկամների և, առաջին հերթին, լորդ Սոմերսի միջոցով աշխատում է ձեռք բերել եպիսկոպոսի պաշտոն: Սակայն իզուր են

անցնում նրա բարեկամների ջանքերը. նրա թեկնածության դեմ ծառանում են հին թշնամիների հետ և նորերը՝ մեծ մասամբ հոգևորականներից, որոնք գազազել էին «Հեթաթի» հեղինակի համարձակ քննադատությունից՝ ուղղված եկեղեցականների դեմ:

Սակայն երբ տապալվում է վիգերի կառավարությունը, և իշխանության գլուխն են անցնում տորինները՝ Սվիֆտի նախկին հակառակորդները, զարմանալի վարպետությամբ Սվիֆտը կարողանում է խզել իր կապերը նախկին բարեկամների հետ և անցնում է հակառակորդ բանակը, որտեղ նրան ընդունում են զրկաբաց, շնայած որ այդ բանակի շատ ղեկավարներ իրենց կաշվի վրա գզացել էին Սվիֆտի հեգնանքի սուր սլաքների խայթը: «Հեթաթի» և քաղաքական պամֆլետների տաղանդավոր հեղինակը շատ կարևոր ուժ էր տորինների համար:

Այս անձնական վարքագծի անհաստատ լինելը սովորաբար բացատրել են Սվիֆտի փառամոլությամբ: Այդ մասին է ակնարկում Հերման Հետները⁵, երբ գրում է հետևյալը. «Սվիֆտին ճնշում էր այն գիտակցությունը, որ ինքը սխալվել է իր կոշման մեջ: Նա իրեն ծնված էր համարում պետական գործունեության համար, այնինչ չքավորությունը նրան ստիպել էր հոգևորական դառնալ: Իսկ որպես հոգևորական, նա չէր կարող լինել պառլամենտի անդամ: Ուստի ամբողջ եռանդով ձգտում էր եպիսկոպոսի պաշտոնին, որպեսզի մուտք ունենար Վերին պալատը: Դրա համար էլ հարում էր քաղաքական մի կուսակցությունից մյուսին, վիգերից՝ տորիններին⁶, որպեսզի ավելի հեշտությամբ իրագործի իր թանկագին ծրագիրը: Սակայն, հակառակ դրան, նա երբեք չհասավ այդ նպատակին: Այնինչ, վիրավորված ինքնասիրությունն սովելի և ավելի էր գրգռվում»: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդ քայլից հետո, նա երբեք չդավաճանեց իր լիբերալ սկզբունքներին:

Տորինների կառավարության օրոք սկսվում է Սվիֆտի, որպես պետական գործչի հաջողությունների կարճատև շրջանը: Նա մինիստրների հետ բարեկամ է, լինում է Աննա թագուհու արքունիքում և ոչ միայն տեղյակ է քաղաքական կյանքի կարևոր անց ու դարձին, այլև համարձակ խառնվում է պետական բազմապիսի գործերի, մերթ որպես «The Examiner» հանդեսի խմբագիր, մերթ որպես մինիստրների անձնական բարեկամ և խորհրդատու: Սակայն այս անգամ էլ նրան չի հաջողվում ստանալ եպիսկոպոսի պաշտոն, և թագուհին, զիջելով մի-

նիստրներից ոմանց թախանձանքին, Սվիֆտին է հանձնում Դուրլինի սուրբ Պատրիկ եկեղեցու դեկանի պաշտոնը:

Հազիվ էր Սվիֆտը ստանձնել նոր նշանակումը, երբ մահացավ Աննա թագուհին, տապալվեց տորիների կուսակցությունը, և Սվիֆտը մի կերպ կարողացավ իրեն ազատել այն հալածանքից, որ սկսել էին հին կառավարության դեմ: Նա խզեց իր կապերը Լոնդոնի գրական շրջանների հետ, անհանգիստ վիճակ ապրելով Դուրլինում, որտեղ նրան դիմավորել էին քարերի կարկուտով, իբրև դավաճանի, որ մասնակից էր եղել Իռլանդիայի ազատությունը խեղդող տորիների տապալված կառավարության գործերին: Այնուամենայնիվ, սուրբ Պատրիկի դեկանը Դուրլինից շարունակում էր հետևել նոր կառավարության քայլերին, սպասելով առաջին պատեհության՝ նրան խարազանելու համար:

Եվ այդ առիթը եղավ իռլանդական նոր դրամի օրենքը, ըստ որի՝ ոմն Ուիլյամ Վուդ կառավարությունից մենաշնորհ իրավունք էր ստացել նոր դրամ կտրելու Իռլանդիայի համար: Ահա հենց այդ օրերին, իրար ետևից լույս են տեսնում այսպես կոչված «Մահուղագործի նամակները», որ Զոնաթան Սվիֆտին դարձնում են դրոշակ, որի շուրջը հավաքվում են Անգլիայի քաղաքականությունից դժոճ իռլանդական առաջադեմ տարրերը: Առաջին երեք նամակներն ուղղվելով Ուիլյամ Վուդի դեմ, շորորոդ նամակում Սվիֆտը, որ հանդես էր գալիս «Մ. Բ.» կեղծ անունով, դնում է Իռլանդիայի ազատության խնդիրը՝ կատաղաբար հարձակվելով անգլիական թագի իրավունքների դեմ: «Զեր ազատության միջոցը ձեր ձեռքին է: Ես սկզբնական նյութից մի քիչ շեղվեցի, որպեսզի կենդանացնեմ այն ոգին, որ ձեր մեջ զարթնել է, նպատակ ունենալով նրան առաջ մղելու, որպեսզի վերջապես դուք տեսնեք, որ ըստ Աստծո, բնության, ժողովուրդների և ձեր սեփական երկրի օրենքների, դուք նույնպիսի ազատ ժողովուրդ եք և պիտի դառնաք նույնպիսի ազատ ժողովուրդ, ինչպես ձեր եղբայրներն Անգլիայում»:

Կառավարությունն իզուր էր ջանում հանգստացնելու այդ նամակների առաջ բերած հուզումը: Օրենքը թույլ չէր տալիս Սվիֆտին ձերբալալիլու, որովհետև նրա հեղինակությունը հնարավոր չէր հաստատել. իռլանդացիներից և ոչ մեկը չկամեցավ ստանալ կառավարության նշանակած պարգևը՝ 300 ֆունտ ստեռլինգը, Սվիֆտին մատնելու: Վերջապես՝ կառավարությունն ստիպված եղավ վերացնել Վուդին տված

մենաշնորհը: Այդ դեպքերն է ակնարկում Սվիֆտն իր տապանագրով, որ պատրաստել էր ինքը, երբ իրեն անվանում է «ազատության նախանձախնդիր» — strenuum libertatis vindicem...

Սակայն այդ դեպքերից հետո Սվիֆտը նորից փորձ է անում վերականգնելու իր խախտված դիրքը: 1726 թվին մի անգամ էլ վերադառնում է Լոնդոն և տեսակցություն ունենում Ռոբերտ Ուոլպոլի հետ: Նա Լոնդոնում տեսակցում է բազմաթիվ մարդկանց հետ, որոնք մոտ էին կանգնած արքունիքին, նույնիսկ միջնորդություն է հարուցում Գևորգ II-ի⁷ առաջ՝ եպիսկոպոսի աստիճան ստանալու, բայց ամեն տեղ հանդիպում է ձախողության և սառը վերաբերմունքի: Գազազած այդ բոլորից՝ նա վերադառնում է Իռլանդիա, դժգոհելով իրենից, շրջապատից, հետզհետե ամփոփվելով ինքն իր մեջ, այլևս չմտածելով քաղաքական ասպարեզի մասին:

* * *

Անձնական կյանքի այդ անհաջողություններին զուգորդել էր այլ դժբախտություն, որ, կարելի է ասել, իսպառ կործանեց Ջոնաթան Սվիֆտի վերջին հավատը դեպի մարդը: Այդ միաժամանակ երկու կնոջ՝ Ստեղլայի և Վանեսսայի հանդեպ ունեցած նրա սերն էր, մի զգացում, որ, ինչպես նկատել է Հերման Հետները, «ամեն անգամ մարդկային սիրտը դիտողին մտածել է տալիս, և որը հագիվ թե երբևիցե ստանա բավարար բացատրություն»:

Եսթեր Ջոնսոնը (Ստեղլա), որը, ինչպես վերը հիշեցինք, Ուիլյամ Տեմպլի ղղյակում ծանոթացել էր Սվիֆտի հետ, 14 տարով փոքր էր նրանից: Վանեսսան կամ Եսթեր Վանսմորիզը, որին առաջին անգամ Սվիֆտը հանդիպել էր Լոնդոնում, նրանց տանը, Ստեղլայից ավելի դեռատի էր: Եվ ահա՛ նախ Ստեղլան, ապա Վանեսսան, հակառակ իրենց բնավորությունների և տարիքի տարբերության, սիրում են այդ խստաբարո, անձնական հարաբերությունների մեջ սիրալիր, դաժան, բայց միաժամանակ և զգայուն սրտի տեր Ջոնաթան Սվիֆտին: Երբեմն թվում է, թե Ստեղլան է նրա սրտին մոտ: Երբ Սվիֆտը տեղափոխվում է Իռլանդիա, Ստեղլան հետևում է նրան և տեղավորվում նրա բնակարանում: Բայց, միաժամանակ, Սվիֆտը չի կարողանում իր կասկերը խզել Վանեսսայի հետ, նրան սիրային նամակներ է գրում և խոստովանում, «որ ոչ ոք Ձեզ այնպես չի սիրել, հարգել, պաշտել, ինչպես

ենք: Բավական ստույգ տեղեկությունները վկայում են, որ Ստեփան և Սվիֆտը նույնիսկ ամուսնանում են՝ պայմանով որ այդ ամուսնության դաշնը գաղտնի մնա: Դուկտոր Դելանին հայտնել է, որ ինքը տեսել է Սվիֆտին արցունքն աչքերին, պսակի ծեսը կատարող Ատս եպիսկոպոսի դռանը: Եվ երբ այդ մասին նա հարցրել է Ատսին, վերջինս պատասխանել է. « Դուք այժմ տեսաք ամենադժբախտ մարդուն, բայց նրա դժբախտության պառճառների մասին ինձնից երբեք չպիտի հարցնեք »:

Հերման Հետները այսպես է նկարագրում Ստեփանի, Վանեսսայի և Սվիֆտի հարաբերությունները. « Սվիֆտը վարժվել էր նույնիսկ անշատումից հետո ամենաքնքուշ զգացումները տածել Ստեփանի հանդեպ: Նրան գրած նամակները շնչում են խորին կրքով: Ստեփանի համար գրած հիշատակարաններում նա աննման պարզությամբ պատմում է նրան իր բոլոր առօրյա փորձությունները և իր բոլոր գաղտնի մտքերը »: Բայց երբ լոնդոնում ծանոթանում է Վանեսսայի հետ, այդ հիշատակարանները միանգամից խառնվում են: Պշտորվում է այն ջինջ զգացումը, որ մինչ այդ կար Ստեփանի հանդեպ: Լոնդոնում Վանեսսան արդեն հայտնել էր իր սերը, և նույնպիսի զգացումով նրան պատասխանել էր սուրբ Պատրիկ եկեղեցու դեկանը:

« Սվիֆտը, — շարունակում է Հետները, — որոշում է շամուսնանալ Վանեսսայի հետ, որովհետև այդ բանին խանգարում են Ստեփանի մասին ունեցած հիշողությունները: Բայց, միաժամանակ, ինքն իրեն չի կարողանում սանձել՝ Վանեսսայից խուսափելու, իր կիրքը հաղթահարելու համար »: Սվիֆտը հեռանում է Լոնդոնից և հրաժեշտի նամակում Վանեսսային խնդրում է չհետևել իրեն և չգալ Դուբլին: Երիտասարդ աղջիկը չի լսում և մեկնում է Դուբլին: Սվիֆտի սառը վերաբերմունքից ավելի է բռնկվում աղքատ սերը, այդ զգացումը մեղմացնում է Սվիֆտի սառնությունը, և Դուբլինում շարունակվում է այն, ինչ սկսվել էր Լոնդոնում:

« Խանդը և սերը Ստեփանին մահվան անկողին հասցրին: Սվիֆտը, իր խղճի խայթից տանջվելով և Ստեփանի տանջանքներից հաղթված, կարողանում է դուրս գալ իր արբեցման վիճակից: Նա հիվանդի մոտ է ուղարկում իր ընկերոջը, Ստեփանին հայտնելու, որ ինքը պատրաստ է ամեն ինչ անել, նրան մխիթարելու և հանգստացնելու համար »:

Կայանում է այն կեղծ ամուսնությունը, որի մասին մենք վերեն ակնարկեցինք, և Ստեղծան առողջանում է: Վանեսսան տեղեկանալով այդ մասին, հարցնում է Ստեղծային: Վերջինս հաստատում է նրա կասկածը, բայց միաժամանակ սաստիկ վրդովված Սվիֆտի անհաստատ վերաբերմունքից՝ թողնում և հեռանում է Դուբլինից: Սվիֆտը հանցավոր ճանաչելով Վանեսսային, մտնում է նրա բնակարանը և Վանեսսային հանձնում այն նամակը, որով նա Ստեղծային հարցրել էր նրանց ամուսնության մասին:

Այդ հարվածը ծանր է ազդում Վանեսսայի վրա: Նա մահանում է: Սվիֆտը հոգեկան անհանգստությունը փորձում է փարատել թափառումների մեջ: Սակայն անօգուտ: Նա նորից է հանդիպում Ստեղծային, նրանք հաշտվում են, բայց այլևս նրանց հարկի տակ չի լինում հին խաղաղությունը: Վանեսսան, որպես անողորմ հատուցում, ամեն ժամ հիշեցնել էր տալիս իրեն: Որպես հետևանք այդ ամենի՝ դանդաղ մահանում է և Ստեղծան: 1728 թվին Զոնաթան Սվիֆտը մեռած Ստեղծայի մաղերից կտրում է մի փունջ, որպես վերջին հիշատակ, փաթաթում ծրարի մեջ և մակագրում հետևյալ խորհրդավոր բառերը. «Միայն կնոջ մաղերը»: Սվիֆտը պարտավոր էր կատարելու Ստեղծայի վերջին խնդիրը՝ հրապարակելու իրենց գաղտնի ամուսնության փաստը: Բայց այդ ծրարի կողքին ընկած էր և ձեռագրի մի օրինակն այն պոեմի, որ գրել էր Սվիֆտը Վանեսսայի համար՝ Cadenus and Vanessa⁸: Աղշիկը այդ պոեմի իսկական օրինակը և Սվիֆտին գրած բոլոր նամակները կտակել էր Բերկլի եպիսկոպոսին՝ հրատարակության հանձնելու համար:

Այսպիսի վախճան ունեցավ այդ ինքնին հետաքրքիր սիրո պատմությունը, որի մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան, սակայն գաղտնիքը մնացել է որպես անլուծելի առեղծված: Կան բազմաթիվ բացատրություններ, որոնցից ամենահետաքրքիրը պատկանում է Վալտեր Սկոտին⁹: Վերջինիս կարծիքով Եսթեր Զոնսոնը (Ստեղծան) և Զոնաթան Սվիֆտն ապօրինի զավակներ էին Ուիլյամ Տեմպլի, և այդ գաղտնիքը նրանք խոստովանեցին միայն մի անգամ՝ պսակադրության օրը, Ատս եպիսկոպոսին:

Նրա կյանքի վերջին տարիները ծանր էին: Արդեն նեղում էր նրան այն հիվանդությունը, որով վաղուց էր տառապում: Սվիֆտը հաճախ էր գանգատվում գլխի սուր ցավերից, որ թեթևանում էին զրոսանքների ժամանակ: Երբեմն նա օրերով թափառում էր ամայի դաշտերում:

Քննելու էր խուսափում մարդկանցից, և մարդիկ՝ նրանից, որպես կիսա-խելագար շրջմուլիկից: Բայց վրա հասավ ծերությունը, սառնակացավ հիվանդութունը, որովհետև նա այլևս ուժ չունեի ոտքով շրջելու: Ամբողջ շաբաթներ նա տնից դուրս չէր գալիս և միայնակ շրջում էր սենյակներում, երբեմն անկապ, անիմաստ բառերով արտահայտում վերջին մի քանի հավատարիմ բարեկամների համար անգամ անհասկանալի իր միտքը: Գիշերները ցավից բառաչում էր, սարսափելով մահից: Նա մեռավ 1745 թվի հոկտեմբեր 19-ին, վերջին տարիներին ապրելով որպես խելագար, ոչինչ չհասկանալով շրջապատից, և ինչպես նրա մասին ասել է մի անգլիացի գրող՝ «Բեմը խավարի մեջ թաղվեց ավելի կանուխ, քան կիջներ վարագույրը»:

2

1720—25 թվերին, իուլանդական հուլումների ժամանակ, Ջոնաթան Սվիֆտը գրում է իր գլուխ-գործոցը՝ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» չորս գիրքը, որով նա համաշխարհային գրականության մեջ գրավում է իր տեղը հանճարեղ հեղինակների կողքին: Ո՛չ այդ թվերից առաջ և ո՛չ էլ հետո, մինչև մահը, Սվիֆտի երկասիրություններից և ոչ մեկը չի հասնում «Ճանապարհորդությունների» բարձր արժանիքներին:

Հնթերցողը կտեղեկանա գրքի վերջում եղած ծանոթություններից¹⁰, որ Սվիֆտը «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» չորս մասերը չի գրել այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանք տեղավորված են տպագրության համար: Նույն աղբյուրները վկայում են, որ տարբեր ոգևորությամբ է հեղինակը ստեղծագործել առանձին մասերը. երբեմն տարերային տաղանդով երկնել ամբողջական հասվածներ, երբեմն էլ փոփոխության ենթարկել, երբ գործն ավարտված էր տպագրության համար: Բացի այդ, նրա կենդանության օրոք, ինչպես և հետագա հրատարակությունները, բազմաթիվ կրճատումների և փոփոխությունների են ենթարկվել, փոփոխություններ, որոնք զանազան ժամանակների առաջադրած պահանջների հետևանքն էին:

Ինչպես մյուս, նույնպես և այս աշխատությունը Սվիֆտը հրատարակել է առանց հեղինակի անունը հիշատակելու: Ժամանակակիցները վկայում են, թե գրքի ազդեցությունն այնքան ուժեղ էր, որ շա-

տերը, նույնիսկ գիտնականի համարում ունեցող անձինք, զանազան քարտեզների վրա փնտրում էին լիլիպուտների երկիրը և կամ լապուտան: Գաղտնիքն այնքան լավ է պահվել, որ Սվիֆտի անձնական բարեկամները՝ ժամանակի նշանավոր հեղինակներ Պոպեն և Արքետնոսը, չգիտեին, թե ո՞վ է հեղինակը: Նրանցից մեկը մյուսին հայտնում է, որ այդ գիրքը գրել է կա՛մ էրազմը (Ռոտերդամցի), կա՛մ սատա-նան (Erasmi aut diaboli)¹¹:

Սվիֆտի ժամանակ կային ծովային բազմաթիվ ճանապարհորդությունների նկարագրություններ, որտեղ բավական շատ էին ֆանտաստիկ դիտողությունները: Սիրանո դը Բերժերակի¹² «Երգիծական պատմությունները» «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» ծննդաբանությունը ճշտելու համար անհերքելի ապացույցներ են տալիս: Անկասկած, Զոնաթան Սվիֆտն օգտվել է ոչ միայն ծովային ճանապարհորդությունների նկարագրություններից և Սիրանո դը Բերժերակի գրքերից, այլև Ռաբլեի¹³, Լուկիանոսի «Ճշգրիտ պատմություններից»¹⁴, Արիստոֆանի «Թռչունների մասին»¹⁵ երկասիրությունից և այլն:

Հազվագյուտ էրուդիցիայի տեր էր Սվիֆտը: Նա քաջ գիտեր ո՛չ միայն հին դասական գործերը, այլև իր ժամանակակից գրականությունը: Նրա հետաքրքրության հորիզոնը լայն էր: Նա և՛ քաղաքական խնդիրներով էր զբաղվում, և՛ հետևում էր գիտնականների վեճերին՝ աստղաբաշխությունից մինչև բժշկական գիտությունները, ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր զանազան ժողովուրդների ստեղծագործությունները և, միևնույն ժամանակ, իր գրական ընկերների՝ Պոպի, Ադիսոնի, Ստիլի, Արքետնոսի համար (որոնցից յուրաքանչյուրն անվանի գրող էր) Սվիֆտը ճանաչված հեղինակություն էր գրական արվեստի խնդիրներում: Նա ծանոթ էր Հոբսի փիլիսոփայության և նրան է ծաղրել իր «Հեքիաթ տակառի մասին» աշխատության մեջ: Հուշակավոր Իսահակ Նյուտոնը ևս չի ազատվում նրա երգիծանքի թունավոր սլաքներից, ինչպես և Բենտլեյը, որ ճանաչված բանասեր էր: Սվիֆտն ուշադրությամբ հետևում է Լոնդոնի արքայական ընկերության բոլոր նիստերին և նրանց բանավեճերին, որպեսզի ծաղրի գիտնականներին, բժիշկներին, փաստաբաններին իր գրքի այն հատվածում, որտեղ պատմում է ծրագրողների Ակադեմիայի մասին:

Ո՞րն է սակայն այս գրքի հաջողության գաղտնիքը, մի հաջողություն, որ երկու հարյուր տարուց ավելի անհողողող՝ վայելում է նա

ընթերցող մարդկության կողմից: Սխալ չի լինի ասել, որ այդ հաջողությունն ամենից առաջ գրավիչ ֆաբուլայի և նմանը շեղած երևակայության մեջ է: Սակայն այդ բոլորը չի: Յուր ընկեր Պոպին 1725 թվին Սվիֆտը տեղեկացնում է, որ իր գրական գործի նպատակը ո՛չ թե մարդկանց զբաղեցնելն է գրավիչ պատմություններով, այլ տանջելը: Այս և Շեքսպիրին¹⁶ գրածը, թե «Մարդկանցից մի սպասեք ավելի, քան կարող է տալ նման մի արարած, և դուք օրը-օրին մարդու և իմ նկարագրած հեռուի միջև ավելի շատ նմանություն կգտնեք», — հիմք են տվել հեղինակի հզոր երևակայության և գեղեցիկ ֆաբուլա հնարելու զաղտնիքը բացատրել նրա զարհուրելի մարդասոյացությունում:

Ամենից առաջ հարկավոր է նշել այն, որ ինքը՝ հեղինակը 18-րդ դարի առաջին քառորդի ամենաառաջադեմ մարդկանցից մեկն էր: Այդ այն ժամանակ էր, երբ անգլիական բուրժուազիան գլխավորում էր ո՛չ միայն իր երկրի, այլև ամբողջ Եվրոպայի առաջավոր միտքը: Համաձայն լինելով այդ առաջավոր հոսանքի հիմնական սկզբունքների հետ և նրանց դիրքերից հարձակվելով անգլիական արքունիքի բարձրի դեմ, Ջոնսթան Սվիֆտը միաժամանակ տեսնում էր, որ այդ բարձրացող ուժը ևս չի բերում մարդկային հասարակարգի արմատական բարելավումը: Լինելով ուժեղ անհատապաշտ՝ Սվիֆտը խոր հուսահատության է հասնում, երբ տեսնում է այն շնչին բարեփոխությունները, որ այնպիսի շոփոնդով և աղմուկով մոծում էր բուրժուազիան՝ համարելով մարդկության գերագույն նպատակը: Այստեղից արդեն բաժանվում է նրա միտքն իր դարի առաջավոր մարդկանց մտքերից և, ավելի բարձրանալով, կորցնում է բոլոր հենարանները, և բացասելով ամեն ինչ, հասնում է ծայրահեղության՝ ամեն ինչի ժխտման, առհասարակ ամբողջ մարդկության և նրա ստեղծած բոլոր արժանիքների պախարակման:

Կա մի զուգահեռ նմանություն նրա անձնական կյանքի և «Գուլիվերի ճանապարհորդություններին» միջև: Երիտասարդ բակալավորը եռանդով նետվում է քաղաքական կյանքի ասպարեզ, թվում է, թե գլարժ կանցնեն օրերը, սակայն հուսախաբության սև ալիքն առաջին հարվածն է հասցնում նրան. ապա նորից է մաքառում, նորից հույսը խոստանում է, այս անգամ նվազ շողշողուն, բայց ավելի ուժեղ է հարվածու: Զախորդ փորձությունը, հետզհետե լեռնանում է դառնությունը, և նա հասնում է կատարյալ խելագարության, երբ ո՛չ ինքն էր հասկա-

նում շրջապատը, և ո՛չ նրան էին հասկանում: Ահա և Գուլիվերը թղուկ-ների աշխարհում, ամենից գրավիչ գիրքը, որ իզուր չի սիրելի՝ մանուկ-ների համար: Ամեն ինչ զվարճալի է, նույնիսկ այն, որ այդ փոքրիկ թղուկների թագուհին էլ ունի աբբայական պատվազգացություն, այն-տեղ էլ կան քաղաքական կուսակցություններ և պալատական բանսարկություններ: Ապա՝ Գուլիվերը հսկաների աշխարհում... Առաջին անգամ զգացվում է սովորական մարդու ոչնչությունը, նրա անօգնական լինելը, երբ տերերը հսկաներն են, որոնք վանդակի մեջ նրան պատնեց-նում են, իբրև մի հազվագյուտ խլեզ կամ առնետ: Երրորդ գրքում, նկարագրելով թռչող կղզին, Սվիֆտը խտացնում է իր մաղձը, երբ քննադատում է ո՛չ թե մարդկային ընտանիքը կամ հասարակական այլ միավոր, այլ նրանց ստեղծած գիտությունը, կրոնը, արվեստը, այսպես կոչված հոգեոր կուլտուրան: Կարելի է ափսոսալ, որ Սվիֆտը չի խնայում նույնիսկ իրեն ժամանակակից հուշկավոր Նյուտոնին, չհասկանալով նրա գյուտերի նշանակությունը, բայց այդ անտեղի ափսոսանք է, քանի որ հակառակ դեպքում Սվիֆտը պիտի հանգեր այն եզրակացու-թյան, որ կարելի է ճշգրիտ գիտության նվաճումների միջոցով դուրս բերել մարդկությանը դեպի ավելի լուսավոր ափ: Ելքը՝ նա տալիս է շորորոգ և վերջին գրքում, նրա ամենից հանճարեղ ստեղծագործու-թյան մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, Սվիֆտը գրել է տարերային թափով: Ելքը՝ մարդու եհոլ լինելն է, մարդու ավելի ցածր տեսակի կենդանի լի-նելը, քան ուսյալ ձին, հուիհընհընմը, նույնիսկ նրա ծառա ձիաջորին: Կարծես այդ գրքում նա արդեն կորցնում է ստեղծագործության բոլոր կապերը շրջապատի հետ և հասնում մի սոսկալի բարձրության, որից դենը դաժան ամայությունն է:

Այնուամենայնիվ, Սվիֆտի գրքում, որքան էլ այս տարօրինակ լի-նի, մարդատյացությունը պայմանավորվում է նույնպիսի հիպերտրո-ֆիայի ենթարկված մարդասիրությամբ. Սվիֆտը, պախարակելով մար-դուն և նրա գործը, կարծես նպատակ ունի հարվածելով շտկելու, թեև այդ մասին նա շատ կցկտուր է ասում: Ծշմարիտ է, որ նա չի կամե-ցել գրավիչ պատմություններ հորինել, բայց խիստ է ասված և այն, որ նա նպատակ է դրել մարդուն տանջել: Մեր կարծիքով՝ իր ժամանա-կի իրադարձությունների մեջ նա որոնում էր լույսի մի փոքր նշույլ, որ լուսավորեր ճանապարհը դեպի ավելի կատարյալ մարդկային հասա-րակություն, քան ստեղծում էր գրոհի ելած բուրժուազիան: Երբեմն

երևում էր այդ շողը, իսկ հաճախ մի համատարած խավար ծածկում էր ամեն ինչ՝ և՛ ներկան, և՛ ապագան: Նա այնքան էր դառնացած իր շրջապատից, որ կամենում էր տանջել մարդուն ո՛չ թե առհասարակ, այլ անգլիական թագուհու արքունիքի մինիստրներին, երկու ախոյան կուսակցությունների անդամներին և բոլոր նրանց, որոնք իրենց շնչին գաղափարներով մեծամտորեն համոզված էին, թե լուծել են մարդկային պրպտող մտքի բոլոր խնդիրները: Պատահական չէ, որ Սվիֆտը Գուլիվերի հանդիպած միակ երեխային՝ Գլումդայլկլիշին, ո՛չ միայն չի ծաղրում, ինչպես նա ծաղրում է իր նկարագրած բոլոր մարդկանց, այլ նույնիսկ շռայլում է քնքուշ արտահայտություններ:

Սվիֆտն իր գործի վրա նայել է իբրև քաղաքական սատիրայի: Եթե նա կարճ պամֆլետներ էր գրում այս ու այն քաղաքական գործիչի դեմ կամ որևէ նշանավոր դեպքի առթիվ, ապա այս գործը մի ամբողջական պամֆլետ է՝ ուղղված անգլիական արքունիքի, գիտնականների, բժիշկների, գրողների, հոետորների, աստվածաբանության և, առհասարակ, բոլոր տեսակի փիլիսոփաների դեմ: Սվիֆտը մաղձոտ դառնությամբ է ծաղրում: Նրա կենսագրությունից հայտնի է, որ նա սիրում էր սրախոսել, սակայն իր սուր արտահայտությունների ժամանակ երբեք ինքը չէր ծպտում:

Գուլիվերի ճանապարհորդությունները գրված են ճշմարտություններ մինչև վերջ պաշտպանող լրջությամբ: Հենց առաջին գլուխներից ընթերցողը գրավվում է նրա ճշմարտաման նկարագրություններով, մանավանդ որ հաճախ, օգտվելով անծանոթ երկրներ նկարագրելու առավելություններից, նա պատմում է իր շրջապատի մարդկանց, նրանց հասկացողություններն ու բարքերը, բազմաթիվ պատմական դեպքեր, — և այսպիսով՝ ավելի համոզիչ է դառնում ճանապարհորդությունների գրքի ճշմարտաման լինելը:

Հեղինակի երկյուղը գրքի և իր անձնական վիճակի համար արքունիքի առաջ, — ստիպել է նրան ո՛չ միայն գիրքը հրատարակել առանց հեղինակի անվան, այլև գործածել գովեստներ շռայլելու ձևերը, որ իրականում հակառակ իմաստ ունի: Երբ Գուլիվերը հսկաների աշխարհում գտվում է Մեծ Բրիտանիան, նրա թագավորին և մինիստրներին, այդ ո՛չ միայն պատմությունը ճշմարտաման դարձնելու ձգտումն է, այլև երգիծանքը թաքցնելու ակամա ձև: Բայց Սվիֆտի երգիծանքի անհաս մեծությունն այնտեղ է, երբ հենց այդ նույն գլխում հսկաների թագա-

վորը խորին վշտով հայտարարում է, թե ինքը համոզված է, որ այդպիսի շնչին արարածներն էլ ունեն տիադոսներ և շքանշաններ, նրանք որչեր և բներ են կառուցում և անվանում են տներ, նրանք էլ են կռվում, բանավեճեր մղում, խարդախություններ անում և իրար դավաճանում: Այս դառն խորհրդածությունների մեջ լսվում է Սվիֆտի իմաստուն սկեպտիցիզմը և արգահատանքն իր ժամանակակից հասարակության հանդեպ:

Գլխավորը այն դիրքն է, որից պետք է դիտել մարդկային հասարակությունը: Այն, ինչ թզուկները կարող են համարել վիթխարի մեծություն, որ ներշնչում է միայն երկյուղ, հսկաների համար ուրախ լվարճալիք է: Բայց, միաժամանակ, երկու դեպքում էլ թագավորը հեղինակություն է, երկրի բարձր իշխանությունը, բարոյական նորմեր կան, որ պարտադիր են բոլոր հպատակների համար: Սակայն, Սվիֆտը չի բավականանում արձանագրելով, որ ամեն ինչ հարաբերական է և հոսուն վիճակում՝ նայած թե ո՞ր դիրքից է ինքը նայում: Նա գիտակցաբար խառնում է նույնիսկ իր դիտողությունները, ավելի է խորացնում իր քննությունը՝ վերջնական լուծում տալու իր հիմնական խնդրին, թե ինչո՞ւ ստորաբարշտությունը նպաստում է բարձր դիրք գրավելու, ինչո՞ւ կեղծիքն անխուսափելի է մարդկային հարաբերությունների մեջ, և ո՞ւր է գնում մարդկությունն իր բոլոր արատներով, արդյոք երբեկիցի նա պիտի ազատագրվի՞ այդ բոլորից, թե՞ հավիտյան պիտի լինեն պատերազմներ, անիմաստ բանավեճեր, բանասրկություններ, ցեխի մեջ թաղված գեղեցկություն և մեծարված այլանդակություն, ծակ փիլիսոփաներ, իշխաններ և հպատակներ, ստախոսություն, անառակություն, մահվան երկյուղ և գազանային ագահություն դեպի ոսկին, հարստությունը և այլն:

Սվիֆտն այս հարցերին պատասխանում է դառն հուսալքությամբ: Մարդկության պայծառ ապագային նա չի հավատում: Նրա կարծիքով՝ այդ ամենագարշելի արարածն է բնության մեջ, որ միայն աղտոտում է երկիրը: Եվ այս տեսակետից ավելորդ է պայքարը մարդկային հասարակության մեջ, որովհետև միևնույն է՝ բոլոր կարգերն իրենց հետ բերում են ստորաբարշտություն, կեղծիք, խաբեբայություն, շահասիրություն, քսություն և մատնություն:

Ինչո՞ւ այդ հանճարեղ մարդը հանգավ այդպիսի հուսահատ ելքակացություն:

Մենք արդեն ասացինք, որ նրա ժամանակ անգլիական բուրժուազիան գլխավորում էր ոչ միայն իր հայրենիքի, այլև ամբողջ Նվրոպայի առաջավոր շարժումը: Կատաղի պայքար կար իշխանության համար: Անգլիական առևտրական բուրժուազիան հսկայական հարստություններ էր կուտակել զաղութներում և մայր երկրում: Նրա նավերը, բեռնավորված թանկագին զանձերով, լողում էին բոլոր ծովերի վրա: Իր հայրենիքում այդ բուրժուազիան կամենում էր պետական մեխանիզմն ամբողջովին հարմարեցնել իր շահերին, և նա արշավանք էր սկսել այդ նպատակի համար:

Ջոնաթան Սվիֆտը տեսնում է այդ: Նա ինքն էլ դժգոհ էր հողատեր ավատականության և անգլիական արքունիքի բարքերից: Սակայն նա ամբողջությամբ չկարողացավ հարել ո՛չ բուրժուազիային և ո՛չ էլ հին կարգերի կողմնակիցներին, թեև անձնական նկատառումներով կարողացավ անցնել մի հոսանքից մյուսի կողմը: Նա ստեղծագործողի սուր դիտողությամբ տեսնում էր, որ այդ նոր ուժը ոսկու հետ միասին բերում է բարքերի նոր ապականություն, որ մրցության հետևանքով առաջանում են նոր պատերազմներ, և հետզհետե գլուխ են բարձրացնում շարժական բնագոյները: Սարսափած այդ ահավոր տեսիլքից՝ Սվիֆտը քաղաքական բարեկարգումների միջոցը համարում էր լուսավոր և իմաստուն թագավոր ունենալը, անշահասեր միջնորդների նշանակումը, միաժամանակ անտեսելով աշխատավոր մարդկության այն շահագործումը, որ կար թե՛ Անգլիայում և թե՛ մյուս երկրներում:

Իր բոլոր ճանապարհորդությունների ընթացքում Գուլիվերն ուշիուշով դիտում է արքունիքները, լինում է թագավորների և նրանց միջնորդների հետ և շատ աննշան դիտողություններ է անում բուն ժողովուրդի մասին: Կարելի է ավելին ասել. նա ընդունում է, որ միշտ պիտի լինեն հպատակներ և տիրողներ: Այսպես, օրինակ՝ սալապանները և գլուղացիները ստորին կարգի մարդիկ են. նույնիսկ նրա մեծարանքի առարկա հուհիներն են ունեն մի առանձին տեսակի ստորագրյալ դաս, որ պարտավոր է շատ զավակներ ունենալ: Լիբալուտների երկրում նա գոհունակությամբ է դիտում կրթության սխտեմը, երբ ազնվական ծագում ունեցող երեխաները դաստիարակվում են վեհանձ-

նության և հայրենասիրության ոգով, այնինչ բանվորների և գյուղացիների՝ երեխաները չեն սովորում, որովհետև նրանք իրենց ծնողների նման պիտի մշակեն հողը:

Սվիֆտը հասարակության համար չի առաջարկում հիմնական բարեփոխումներ: Եթե այս հարցերի մասին նա դատողություններ է անում, ապա միայն նպատակ ունենալով վատ իշխանավորին փոխարինելու ավելի մարդասեր և իմաստուն իշխանավորով: Մարդկության պատմությունը նրա աչքին թափափոնների մղած պատերազմներն են, արքունական հեղաշրջումները և վերևից նշած օրենսդրությունը:

Բայց այդպիսի խելացի թագավոր չկար: Եվ Սվիֆտը կասկածում է, թե նույնիսկ երբևիցե այդպիսին եղել է: Նա հոգեհարցության միջոցով ծանոթացնում է մեզ իր տեսակետներին՝ հին պատմության մասին, համոզելու, որ մեծարանքի արժանի ոչ մի անուն չկա մարդկության անցյալում: Թեև առաջացել էր նոր ուժ, որ մի շարք անհրաժեշտ բարեփոխություններ էր առաջարկում, այնուամենայնիվ, այդ նոր ուժն էլ վերջիվերջո գոփողների և շահախնդիր ավազակների մի բանակ էր, որ եկել էր փոխարինելու հներին:

Սվիֆտը սրբազան զայրույթով է բողոքում ո՛չ միայն Իռլանդիայի ազատությունը խեղդելու դեմ, այլ առհասարակ նոր գաղութներ գրավելու սկզբունքի դեմ, գաղութներ, որ «հանուն թագավորի և աստծո» մեկը մյուսի հետևից գրավում էր անգլիական բուրժուազիան, իսկ նրա վարձկան գրիչները գովաբանում էին այդ ագրեսիան, որպես աստծուն և հայրենիքին հաճո հերոսություն: Նա սուր երգիծանքով ծաղրում է և՛ «աստվածային իրավունքը», և՛ «նոր երկրների գրավելու քաղաքականությունը»:

Չորրորդ գրքում այս մասին նա հետևյալն է ասում. «Օրինակի համար փոթորիկն անհայտ ուղղությամբ տանում է մի խումբ ծովահենների, և ապա մի փոքրիկ տղա նավի կայմից նկատում է ցամաքը. նրանք ափ են իջնում, որպեսզի ավազակություն և կողոպուտներ անեն. նրանք այդտեղ գտնում են մի անվնաս ժողովուրդ, որ նրանց սիրալիք ընդունելություն է ցույց տալիս. նրանք այդ երկրին նոր անուն են տալիս և օրինական կերպով իրենց թագավորի համար տիրապետում. իբրև հիշատակ, նրանք մի փուսժ տախտակ կամ քար են տնկում, երկու կամ երեք տասնյակ բնիկներ են սպանում, մի քանիսն էլ նմուշի համար վերցնում են հետները, վերադառնում իրենց հայրենիքը և ներումն

ստանում: Եվ այսպես՝ հիմք է դրվում նոր տիրապետության, որ ձեռք է բերված աստվածային իրավունքով: Առաջին պատեհ՝ առիթով նավեր են ուղարկում այնտեղ. բնիկներին կա՛մ դուրս են քշում, կա՛մ ջարդում. նրանց իշխաններին տանջանքի են ենթարկում, որպեսզի նրանք երևան հանեն իրենց ոսկին, և անառակ ու տմարդի գործողությունների համար ազատություն է տրվում. երկիրը ներկվում է իր բնակիչների արյունով: Եվ այդ մասգործների զարշելի խումբը, որ կատարում է նման բարեպաշտ արշավանքներ, դառնում է մի ժամանակակից գաղութ, որ առաքված է կռապաշտ և վայրենի ժողովրդին դարձի բերելու և քաղաքակրթելու համար»: Գաղութների հանդեպ ունեցած Անգլիայի քաղաքականության մասին Սվիֆտի այս մեղադրանքը մինչև այժմ էլ չի կորցրել իր սրույթունը:

Լինելով ժամանակի առաջադեմ մարդկանցից և պաշտպանելով այն հարձակումը, որ մղում էր առևտրական բուրժուազիան հին հասարակության դեմ, Զոնաթան Սվիֆտը միաժամանակ լիո՞ղիին չի ազատագրվում ազնվականության և արքունիքի մասին ունեցած իր խոր հավատից, որ սնուցել էր Դուբլինի համալսարանը և լորդ Տեմպլի միջավայրը: Նրա վիթխարի հանճարը ճիշտ է զգում սոցիալական շարիքը, սակայն գիտակցությունը չի բարձրանում այն աստիճանը՝ լուծելու համար այն, որ ժամանակի սոցիալական շարիքը կարող է վերանալ միայն այն դեպքում, երբ իսպառ կանհետանա մարդու շահագործումը մարդու ձեռքով: Այս դիրքից չի նայել և չէր էլ կարող նայել Սվիֆտը. ահա թե ինչու նրան բաժին է ընկնում դառն հուսահատությունը և իմաստուն երգիծանքը, որպես փրկության միակ ելք:

Մեր ընթերցողի համար պարզ է այն, որ կեղծիքը, սուտը, ստորաքարշությունը, քսությունը, թուլլին ոտնահարելը և այլանդակության փառաբանումը պատմական կատեգորիաներ են և անհետանում են մարդու, որպես սոցիալական շահագործման առարկայի, ազատագրման հետ: Այդ տեսակետից, մեզ համար դեռևս չեն կորցրել իրենց սրությունը Սվիֆտի այդ արատները պախարակող էջերը ո՛չ միայն որպես մի ամբողջ դարաշրջանի պատմական վավերագրեր, այլև սուօրյա պայքարի զենքեր: Քանի դեռ մնում է մարդու շահագործումը մարդու ձեռքով, քանի դեռ կապիտալիստական երկրներում կա մրցակցությունը, գաղութների ստրկացումը, աշխատավոր մարդու ստորացումը, քանի դեռ ամբողջ աշխարհում մարդկային հասարակությունը չի կազ-

մակերպված իբրև մի կուռ և միասնական բանակ,— Զոնաթան Սվիֆտի էջերն անմոռաց կմնան որպես նշավանքի հարվածներ հին հասարակարգի հանդեպ:

* * *

Մի քանի խոսք էլ հայերեն հրատարակության առթիվ:

Ընկ. Կարեն Միքայելյանն իր ձեռքի տակ ունեցել է Օքսֆորդի 1924 թվի հրատարակությունը, որը, սակայն, ունի մի շարք կրճատումներ: Այդ թերությունը թարգմանիչը վերացրել է, համեմատելով Academia-ի ռուսերեն հրատարակության հետ, որ թարգմանված է Հարոլդ Ուիլյամսի 1926 թվի լիակատար և հոբելյանական հրատարակությունից: Գրքին կցված ծանոթությունները թարգմանված են ռուսական հրատարակությունից:

Զոնաթան Սվիֆտի ամբողջական գործն առաջին անգամն է հրատարակվում հայերեն: Այս փաստն ինքնին մի նշանավոր տարեթիվ է մեր գրականության պատմության մեջ: Պետհրատն այդ գրքով նախաձեռնել է լույս ընծայելու համաշխարհային գրականության ականավոր գործերի շարքը:

Ինչ խոսք, որ միայն խորհրդային իշխանության օրոք էր հնարավոր այսպիսի խոշոր և մեր անցյալում նմանը չունեցող գործի նախաձեռնումը: Այն բազմահազար ընթերցողները, որոնք գործարաններից և դաշտերից բարձրացան միայն մեր ժամանակներում, կապիտալիստական կարգերի օրոք, Սվիֆտի լեզվով ասած՝ «ճնշված եհու» էին, որոնցից երջանիկները, եթե մի կերպ հնար ունենային գրագիտություն ձեռք բերելու, հայերեն գրքերի ցանկում պիտի կարդային «Գուլիվերը հրականների և թզուկների աշխարհում» պատկերազարդ հեքիաթը և չպիտի հասնեին մարդկային մտքի այն բարձունքներին, որին հասել է Զոնաթան Սվիֆտը:

Ն. ԳՈԳՈՒԻ «ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼՔԱՆ»

«Տարաս Բուլքան», որի հայերեն առաջին լրիվ հրատարակությունն ահա լույս է տեսնում, Նիկոլայ Գոգոլի նշանավոր երկերից է¹: Իհարկե, Գոգոլը հանճարեղ հեղինակ է յուր «Մեռած հոգիներ» պոեմով, բայց և այնպես, այս երկի մեջ ևս, թեև պակաս չափով, շողում է նրա բարձր հանճարը, նրա վառ երևակայությունը և պատմելու մեծ վարպետությունը: Կողակների և Ուկրաինայի հին կյանքից գրած նրա մի շարք պատմվածքների և վիպակների մեջ ամենից հոյակապը «Տարաս Բուլքան» է, այս երկը, որ հիշեցնում է հին գուսանների հորինած զրույց, մեկն ուկրաինական այն «գումաններից», որ փանդիոփ նվազակցություն մթալեմորուս ծերունիները պատմում էին Ուկրաինայի գյուղերում, երբեմն իբրև չափածո և երբեմն՝ արձակ պատմվածքի ձևով:

Դեռևս Նեժինի գիմնազիայում, բարձր դասարանների աշակերտ Գոգոլը սիրում էր լսել պատմության առարկայի այն դասերը, երբ ուսուցիչը պատմում էր ուրիշ երկրների և, հատկապես, Ուկրաինայի Միջին դարերի պատմությունը: Հին օրերի հեղելությունների մասին պատմում էր նաև հեղինակի հայրը՝ Վասիլի Գոգոլը, փոստի մի հասարակ ծառայող, բայց շառավիղը աղնվական մի տոհմի, որից շատ ներկայացուցիչներ իրենց թրադաշունի զորությունը փորձել էին լեհական շլյախտիչների, Ղրիմի թաթար խանների և Ցարգրադի² սուլթանի դեմ մղած արշավանքներում, որպես կողակ զորագնդերի ատամաններ: «Տարաս Բուլքայի» մեջ հիշատակված հերոսներից շատերը ոչ միայն պատմական անձնավորություններ են, որոնց մասին Գոգոլը տեղեկություններ է քաղել հին տարեգրություններից, այլև ոմանք հղել են հեղինակի նախահայրերը, և նրանց մասին. ավանդել է տոհմական քրոնիկան: Գոգոլի մանկության օրերի ամենավաղ հիշողությունները կապված են նրանց տան հարուստ բարեկամ, կոմս Տրոշչինսկու ընտանեկան թատրոնի հետ, որտեղ հաճախ ներկայացնում էին հեղինակի

հոր՝ Վասիլիյ Գոգոլի գրած պիեսները, որոնց մի մասը ուկրաիներեն լեզվով պատկերացնում էր Ուկրաինայի մոտիկ անցյալը՝ կոզակների սխրագործությունները, նրանց կյանքն ու ասպատակները և նրանց հերոսական մահը: Եվ, վերջապես, Գոգոլի ստեղծագործության համար պատկերների, ոճի և նյութի անսպառ աղբյուր էր այն անգիր վեպերն ու գրույցները, որ նա լսում էր բանդուրիստներից և շնորհալի պատմող ծերունի կոզակներից: Եվ «Տարաս Բուլբայի» շատ էջեր, հատկապես պատերազմի նկարագրությունները, ամբողջովին, երբեմն ընտրությունամբ, առնված են այդ անհայտ պատմիչների ավանդած պատմություններից:

Գոգոլը մինչև վերջ մնաց պատմության սիրահար. նրա մեծագույն իղձերից մեկն էր՝ գրել Ուկրաինայի բազմահատոր պատմությունը, որի համար երկար տարիներ նա հավաքում էր անտիպ նյութեր, զանազան հիշատակարաններ, ձեռագրեր և այլն: 1833 թվի դեկտեմբերին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Գոգոլն արդեն ձեռնամուխ էր լինում «Տարաս Բուլբային», նա գրում է Պուշկինին, թե որքան լավ կլիներ, եթև իրեն ուղարկեին Կիևի համալսարանի ընդհանուր պատմության դասախոս. (ևս նախօրոք արդեն սքանչանում եմ, երբ երևակայում եմ, թե Կիևում ինչպես կեռան իմ աշխատանքները: Այնտեղ ես գրվանի տակից կհանեմ բազմաթիվ բաներ, որոնցից ձեզ դեռևս բոլորը չեմ կարդացել: Այնտեղ ես կվերջացնեմ Ուկրաինայի և Ռուսաստանի հարավի պատմությունը և կգրեմ ընդհանուր պատմություն, որ, ինչպես հարկն է, մինչև այժմ, ցավոք սրտի, դեռ չկա ո՛չ միայն Ռուսաստանում, այլև նույնիսկ Եվրոպայում: Իսկ այնտեղ ինչքա՛ն կհավաքեմ ավանդություններ, հավատարիքներ, երգեր և այլ բաներ»: Ծիշտ է, որպես պատմության դասախոս նա անհաջողության հանդիպեց, և երբեք չիրականացավ նրա երազը՝ ստանալ պատմության ամբիոնի պրոֆեսորի կոչում, այնուամենայնիվ, նա հավաքեց բազմաթիվ ավանդավեպեր և յուր ծրագրած Ուկրաինայի և համայն աշխարհի ընդհանուր պատմության փոխարեն սերունդներին ժառանգություն թողեց «Տարաս Բուլբան», որտեղ պատմական իրողություն գուցե ավելի շատ կա, քան մի կարգ հաստահատոր «պատմությունների» մեջ:

Ասացինք, որ Գոգոլի գլուխ-գործոցը նրա «Մեռած հոգիներ» պոեմն է, Սոբակևիչի, Նոզդրևի, Մանիլովի³ և այլ ուրիշ մեռած հոգիների անվախճան պատկերահանդեսը, որտեղ յուրաքանչյուր պորտրե

ամբողջական դեմք և բնավորություն է, նկարված հանճարեղ վրձինով, ամենաշնչին մանրամասնություններով, և որոնց խմբական կարգը պատկերն է մանրակալվածքային Ռուսիայի՝ Նիկոլայ I-ի կայսրության՝ խուլ պրովինցիայի, յուր վարք ու բարքով, սովորություններով, պատկերը՝ պրովինցիայի քաղաքի՝ քնած և քարացած, պարապությունից ապուշ կտրած ավելորդ մարդկանցով, որոնց թվում է. թե իրենք են երկրի աղը, և որոնք առհասարակ ոչնչություն են, դժբախտ շնչինություն, որը չի գիտակցում իրեն և նույնիսկ անկարող է երբեք հասկանալ, թե պատմությունը վաղուց է անցել իր վրայով, և արդեն վրա են հասել այլ ժամանակներ: Իրենց կալվածքներում նստած այդ մարդիկ որևէ ակնկալություն չունենին. խիտնջր մտել էր պատյանը, և նրանք գոհ էին, որ դեռ մնում են ճորտ գյուղացիները, որոնք ցանում էին, հնձում և հաց թխում, հագցնում և կերցնում էին պարապությունից և ձանձրության կիսապուշ բարինին, որի հեռուն գավառական քաղաքն էր, որի առօրյա զբաղմունքը բամբասանքն էր և երազահանի ընթերցումը, ամենախիզախ քայլը՝ հարևան կալվածատիրոջ տանը հրավիրած պատահանդեսին մասնակցելը:

Ռուս գրողներից և ոչ ոք այդքան վառ գույներով չի նկարել այդպիսի պորտրետներ: Գոգոլը կամեցե՞լ է, որ ընթերցողները ծիծաղեն այդ մարդկանց վրա, որոնք կազմում էին նրա շրջապատը, թե՞ խըղճահարություն է հայցել նրանց համար, կամ գուցե կամեցել է, որ նրանց վրա ծիծաղեն արցունքն աչքերին, ինչպես ինքը,— այդ հարցերի պատասխանը դուրս է մեր հոգվածի սահմաններից: Մեզ միայն հարկավոր է ընդգծել, որ Գոգոլի ստեղծագործության գլխավոր պորտրետները, այն մարդիկ, որոնք նրա կենդանի շրջապատն էին, և որոնց, ականջներից բռնած՝ նա դուրս հանեց պրովինցիայի խուլ խորքերից, և անմահացրեց,— այդ մարդկանց միջավայրը գորշ, անհրապույր և անհամակրելի էր Գոգոլի համար: Այդ մարդիկ ոչինչ լուսավոր չունեին, նրանց մանր առօրյան տաղտկալի էր, նրանք ձանձրույթ էին սփռում, նրանցից բարձրանում էր նեխման դատապարտված խավի գարշահոտություն, և նրանք քայքայվում ու խարխվում էին, ինչպես այն բնակարանը, որի պատուհանները փակ են, պատերը խոնավությունից բորբոսնել են, արևը ներս չի մտնում, ամեն ինչի վրա նստել է հազարամյա փոշին, և նույնիսկ սարդերը լքել են իրենց ոստայնները, որովհետև այդ լուռ աշխարհում այլևս կենդանի ոչինչ չկա: Դրամա-փոխանակա-

յին հարաբերութիւնները հետզհետեւ աճող թափով խարխլում էին մանր կալվածատերերի տնտեսական հիմքը: Իսկ խարխլողներից և ոչ մեկը, գեթ աղոտ չափով, չէր հասկանում և չէր էլ կարող հասկանալ շրջապատի իրադարձութիւնները, որովհետեւ հասկանալը ևս աշխատանք է, իսկ այդ մարդկանց համար աշխատանքը մահ էր:

Գոգոլը բարձր էր յուր շրջապատից: Նա տեսնում էր, որ բոլոր Մանիլովները դատապարտված են անխուսափելի ունշացման: Սակայն նրա միտքն ավելի խորաթափանց չէր, որպեսզի տեսներ ելքը և այն առաջատար ուժը, որ գալիս էր՝ խորտակելով հինը: Եվ դեռ ավելին. յուր ըմբռնումներով Գոգոլը հետադիմական բանակի մարդ էր: Սլաւ-յանաֆիլների խմբակի⁵ հետ ունեցած նրա երկարամյա բարեկամութիւնը պատահական չէր: Նրա համոզմամբ՝ Ռուսաստանի փրկութիւնը կալվածատիրական կարգերն անխախտ պահելու մեջ էր. մանր կալվածատերի հոգեբանությամբ՝ Գոգոլը ծիծաղում էր նրանց վրա, որոնք շաքարի, սպիրտի, կաշվի և այլ գործարաններ էին հիմնում: 1848 թվի հեղափոխութիւնը նա համարում էր պարապ մարդկանց հիմարութիւն: Ամեն առիթով նա ցույց էր տալիս, որ ինքը ռուսական կայսեր խոնարհ հպատակն է: Վերջապես՝ հայտնի է Բեիլնսկու նշանավոր պատասխանը Գոգոլին, վերջինիս հետադիմական կարծիքների առթիւ: Գոգոլը մինչև ուղն ու ծուծն աղոթասեր և հավատացյալ մարդ էր: Այն ժամանակ, երբ առաջավոր սերունդը նրա «Ռեկզորը» դրոշ էր դարձրել, երբ գավառական քաղաքի պաշտոնեւթյան ծաղրի մեջ նրանք իրավացի տեսնում էին ծաղր կայսերութեան հիմքերի, ներքեկց մինչև վեր, մինչև համառուսական գորողնիչի նիկոլայ կայսրը, — ինքը՝ հեղինակն ուխտադրութեան էր գնում Երուսաղեմ՝ տեսնելու «սուրբ վայրերը»: Երբ Սոբակեիչները, Պլյուշկինները և մյուսները դարձել էին հասարակ անուններ, նիկոլայ Գոգոլը խոր հուսահատութիւնից ավելի և ավելի էր փարվում ուղղափառ հավատի վեմին: Եվ հայտնի է, որ վերջին տարին նա մի մոլեռանդ հավատացյալ էր, որը մաշում էր իրեն ծոմերով և պահքով, որը վառեց երկար տարիների աշխատանքի արդյունքը՝ «Մեռած հոգիների» երկրորդ հատորը, որի ընթերցանութեան գիրքն Ավետարանն էր և «Յայսմաուրքը», ամենամոտիկ բարեկամները՝ զանազան անապատականներ, ջաղու պառավներ և կրոնամուլ քահանաներ, որոնցից մեկը նրան հասցրեց մինչև ունշացում:

Այդպես էր Գոգոլը և նրա շրջապատը: Երկուսի միջև հաշտություն չկար և չէր կարող լինել: Գոգոլը բարձր էր շրջապատից. նա իրեն համարում էր մի մարգարե, որ առաքելություն ունի, մի խարազան, որի հարվածներով մարդկանց պիտի սթափեցնի: Շրջապատի մարդիկ առհասարակ գործունյա չէին. նրանք ավելի հղիացած անասուններ էին, քան ջղերի և բանականության տեր մարդիկ: Գոգոլը գավառից և գավառական միջավայրից փորձեց քաղաք տեղափոխվել. նրա ստեղծագործական ուղին ընկավ այն տրորված ճանապարհով, որով նույն պրովինցիայի «երջանիկ խիզախները» գնում էին քաղաք, որպեսզի տեղավորվեն որևէ դեպարտամենտում և, իբրև լինովնիկներ, շարունակեն նույն անիմաստ և անասնական կյանքը: Գոգոլի լինովնիկները նույն մանր կավածատերերն են, որոնք պապենական հին քուրքը փոխարինել են լինովնիկի մունդիրով: Գոգոլի համար քաղաքի այդ մարդիկ ևս նույնքան գորշ և տաղտկալի էին: Այդ հին միջավայրն էր, մի ընդարձակ մեռյալ ծով, որտեղ չէր խլրտում մարդկային որևէ առաքինություն⁶, չկային պայծառ դեմքեր, քաջարի և կամքով հզոր մարդիկ, որոնց սխրագործություններն ու հերոսական կյանքը գոհացում տար նրա անհանգիստ ոգուն, պրպտող մտքին և վառ երևակայությանը: Շրջապատում չկային այդպիսի մարդիկ. ապագան նա մշուշոտ էր տեսնում և սխալ: Մնում էր այդպիսի հերոսներ փնտրել անցյալում, այն հերոսական ժամանակներում, որից մնացել էին ավանդություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ և անգիր զրույցներ:

Այդպես ծնվեց «Տարաս Բուլբան»:

Սխալ և իզուր կլիներ «Տարաս Բուլբան» համարել պատմական վեպ: Ուշադիր ընթերցողը կնկատի այն սպիտակ թելերը, որոնցով մի կերպ իրար են միացված երկի զանազան մասերը: Կան հատվածներ, որոնք առանձին ամբողջություն են, և թվում է, թե արհեստական կերպով են հագցված նյութին: Զափազանց պրիմիտիվ է նաև երկի կառուցվածքը, չկան բարդ հանգույցներ, որոնք առհասարակ հատուկ չեն Գոգոլի ստեղծագործության: Եթե ընթերցումից հետո փորձեք պատմել այս երկի բովանդակությունը, կթվա թե առանձին բան չկա պատմելու, դեպքերը և նրանց կապը բազմակողմանի չեն: Տարաս Բուլբան նույնպիսի կոզակ է, խոսում է նույն կերպ, ինչպես մյուս կոզակները:

Նրա որդի Օստապը նույն Տարաս Բուլբան է, իսկ վերջինս ոչնչով չէ՞ սարբերվում ծերունի Բովդյուգից: Նրանք բոլորը միանման դուցազուններ են և կովում են հավատի ու հայրենիքի ազատության համար: Նրանք միևնույն ասելությամբ են լցված լեհ ազնվականների, կաթոլիկ հոգեւորականների և հրեաների հանդեպ: Թվում է, թե ամբողջ գործարանակը միատեսակ մարդկանց խումբ է, ավելի ճիշտ, մի մարդ է, որից տարբերվում է միայն Տարասի որդի Անդրին:

«Տարաս Բուլբան» ճիշտ կհասկանանք, եթե այդ երկն ընդունենք իբրև նմանություն ժողովրդական ավանդավեպի. իբրև մի զրույց, որ փանդիոի նվազակցությամբ պատմում էին ուկրաինական գյուղերում: Այդ միայն մի երգ է, մի պարզ պատմություն: Գոգուր վերցրել է ո՛չ միայն ավանդավեպի նյութը, այլև ձևը: Նա պատմում է էպիկական հանդարտությամբ. նա հաճախ ընդհատում է դեպքերի ընթացքը՝ կողմնակի խորհրդածությունների համար: Երբեմն ինքն է դիմում հերոսներին, ողբում է նրանց հերոսական մահը, երգում է նրանց գովքը, հիշատակում է մի կողմնակի հանգամանք,— և այդ եղանակով սաստկացնում է ընթերցողի հուզական տրամադրությունը: Լիրիկական շեղումներից բացի, Գոգուր դիմում է էպիկական համեմատությունների, չափազանցությունների և կրկնաբանությունների եղանակին, և տեղտեղ, պատմությունն իրականին ավելի նմանեցնելու համար, գործ էածում պատմիչի սառն ու զուսպ ոճը: Այսպիսով՝ «Տարաս Բուլբան» չի կարելի պատմել, որովհետև ոճի գեղեցկությունը և պատմելու բարձրարվեստը ծածկում են երկի բովանդակությունը:

Սակայն Գոգուր պարզ նմանողությամբ չի օգտագործել ժողովրդական ստեղծագործության ձևերը: Այդ ձևերը նա մշակել և հարստացրել է: Ուկրաինական «դումա»-ները հարուստ չեն բնության տեսարանների նկարագրով, այնինչ «Տարաս Բուլբայի» մեջ պեյզաժի նկարագիրը հասնում և երբեմն գերազանցում է ռազմի պատկերներին, որոնցով հարուստ էին ժողովրդական երգերը: Բնության նկարագիրը, որ ադամանդի մանր ու խոշոր քարերի նման հեղինակը ցրել է յուր երկի զանազան մասերում, ինչպես և ռազմի տեսարանները կազմում են մի տեսակ շրջանակներ, որոնք ավելի հոյակապ են դարձնում կողակների: Կարծես պատերազմ չէ, այլ ազատ և ընդարձակ ստեպում խրախճանքի են եկել դուցազունները: Նրանք ամեն ինչ կարող են անել. այդ քաջերն իրենց թրերով են որոշում կարելիության սահմանը:

Նրանք նույնքան վիթխարի են և հղորությանմբ գեղեցիկ, որքան Դնեպ-
րը, որքան նրանց հայրենիքի անեկր ստեպը: Նրանք վեհագույն են
նույնիսկ դաժանության ժամին. երբ Բուլբա հայրն ահեղ գոչում է ու-
ղուն. «Մ'ս եմ քեզ ծնել, ես էլ կսպանեմ»,— գոչում և արձակում է
հրազենը, չգիտես ո՞վ է ումից հզոր և գրավիչ՝ Տարա¹սը, թե՞ Անդրին,
թե՞ երկուսն էլ հավասարաշափ:

Օգտվելով ժողովրդական բանահյուսության ձևերից և նյութ դարձ-
նելով իրական մի դեպք, Գոգոլը յուր հերոսներին պարզեց է նաև այն-
պիսի մտքեր, որոնք այդ մարդկանց հատուկ չէին: Այդ մտքերն իրեն²
Գոգոլի սեփականությունն էին: Պատմական ճշմարտության հակառակ
են «Տարաս Բուլբայի» այն հատվածները, որոնց մեջ մեռնող կողակնե-
րը մեկը մյուսի հետևից գովաբանում են ուս իշխաններին, ուս թա-
գավորին և ուղղափառ հավատը: Զապորոժյան Սեչը³ առնչություն չու-
նե՞ր ուս իշխանների և ուս թագավորի հետ: Գոգոլին հայտնի էր այն,
որ ուս թագավորներն իսպառ վերացրին կողակների ազատ եղբայ-
րությունը: Հետին թվով Սեչի կողակների բերանը դնելով այդպիսի
խոսքեր՝ Գոգոլն արտահայտում էր միայն և միայն յուր խոնարհ հաւ-
տակի զգացումները ուսական գահի հանդեպ: Այդ միայն ժամանակի
տուրք չէր, այլ կազմում էր Գոգոլի համոզումների հիմքը: Նույնը կա-
րելի է ասել կրոնի և Գոգոլի կրոնական զգացումների խոր ազդեցու-
թյան մասին: Ժողովրդական «գումա»-ների մեջ հավատի խտրությունը
դեր չի խաղում, այնինչ Բուլբան ներկայացված է ուղղափառ հավատի
նույնքան ջերմ պաշտպան, որքան և ինքը հեղինակն էր: Կրոնի խոր
ազդեցությամբ պիտի բացատրել նաև այն ներքին և սխալ նմանությու-
նը, որ կա Տարասի և մյուս կողակների ու քրիստոնեական հավատի ա-
ռաքյալների միջև: Ճակատամարտից առաջ Տարաս Բուլբայի գինար-
բուքը հիշեցնում է Քրիստոսի «Խորհրդավոր ընթրիք»-ի տեսարանը⁴:
Հավատի համար մեռնող կողակների հոգիները երկինք են բարձրանում
և նստում են «ընդ աջմէ աստուծոյ»: Կաթոլիկ վանքի և ժամերգության
նկարագրությունը ոչնչով պակաս չի ստեպի նկարագրությունից: Ի
դեպ, հարցի այս առումով որքան են իրար նման «Տարաս Բուլբան» և...
Եղիշեի «Վասն պատերազմին Վարդանանց» պատմությունը, և սխալ
կլիններ արդյոք ենթադրել, որ վերջինս ևս սոսկ զրական գործ է, որի
հեղինակն առավել կամ պակաս շափով օգտվել է յուր ժամանակի գու-
սանների երգերից⁵:

Մակայն ամփոփենք մեր դիտողությունները:

Գոգուլը զուրկ չէր ուրիշ, ավելի շքեղ աշխարհի տենչանքից: Ուր-քան գորշ և տաղտկալի էր շրջապատը, այնքան ավելի գորեղ էր նրա ներ-քին մղումը՝ այլ ուղորտներում գտնելու այնպիսի մարդկանց, որոնք հե-րոս էին: Ուկրաինայի պատմությունը Գոգուլին կարող էր մատնացույց անել միայն կողակներին, որոնց կյանքը խոր հետքեր էր թողել ժողո-վրդական բանահյուսության մեջ: Եվ ահա տեղի է ունենում հոգու յուրատեսակ մի փախուստ՝ մոռալ ժամանակից և անհրապույր շրջա-պատից դեպի հինը, դեպի կողակների ազատ եղբայրության ժամանակ-ները: «Օ՛, որքան գարշելի է իրականությունը, գարշելի նրանով, որ նա հակառակ է ցնորքին»,— բացականչում է Գոգուլը յուր հերոսներից մեկի բերանով: Ահա այդ «գարշելի իրականությունից» նրան պիտի ա-զատեր յուր ցնորքը, նա պիտի հասներ յուր չքնադ պաննային, ինչպես Գոգուլ-Անդրին: Միակ հնարավոր ելքը այդ էր:

Եվ ինչեր նա պիտի տեսներ այդ ճանապարհին: Նրա հանճարեղ երևակայությունը պիտի ստեղծեր և հագնար այն ամենով, ինչ ամե-նից չքնաղն է «Տարաս Բուլբայի» մեջ. ստեպը՝ արևով ողողված, նրա անսահման հարթությունը, որտեղ Գոգուլի երևակայությունը, ինչպես սանձակոտոր նժույգ, կարող էր անարգել խայտալ. նա կարող էր ճախ-րել ինչպես հպարտ ուրուր, նա հողմի նման կանցներ Դնեպրի առափնյա եղեգների վրայով, վարար ջրերի հետ, կաղմկեր Սև ծովի վրա և կհրդհներ ծովը: Ռուս գրողներից և ո՛չ մեկը չի ունեցել այդպիսի հզոր երևակա-յություն, և ո՛չ մեկը չի թողել այնպիսի էջեր, որտեղ լինեն այդքան արև, այդպիսի սանձարձակ տարերք և այդ տարերքի նման դյուցազուններ:

ЗА МНОГООБРАЗИЕ ЖАНРОВ

Мне кажется, что одним из существеннейших недостатков, свойственных как национальным литературам, так и русской, является недостаточно вдумчивое отношение к использованию старых и формированию новых жанров. В самом деле, какова обычная картина? Тот или иной авторитетный товарищ вполне правильно, может быть, подчеркивает необходимость использования в советской литературе некоего жанра, будь то роман, новелла или что-нибудь другое. И вот писатели, вместо того, чтобы строить форму своих произведений, исходя из самого существа материала, втискивают этот материал в рамки рекомендованного жанра. Жанр становится доминирующим, насчитывает большое количество произведений, но произведения эти—увы!—отнюдь не высокого качества. В результате страдает как самый жанр, так и вся литература наша, которой следовало бы быть бесконечно разнообразной и изобретательной. Ибо нет того жанра, который не мог бы быть использован внутри стиля социалистического реализма.

Далее, мне кажется, что формула о литературе национальной по форме и социалистической по существу должна наполниться конкретным содержанием и на этом участке. Литература любой национальности должна внести свой вклад в общую сокровищницу форм социалистической литературы. Между тем, почти никто из нас не использовал, например, жанр восточной сказки. А жанр этот может быть использован плодотворно, что доказывает, хотя бы, успех пьесы Демирчяна «Храбрый Назар».

Хочется указать, что в ряду прочего печального наследия РАПП не ликвидирован, в частности, и такой факт. РАПП оце-

нивала писателя не столько по творческой активности его, сколько по степени участия писателя в работе литературных организаций. И до сих пор в Москве известен ряд имен национальных писателей, не имеющих действительного творческого веса, тогда как писатели действительно двигающие нашу литературу, известны мало. Назовем Чаренца. Этот крупнейший поэт не только в масштабе Армении, но и всего Союза, почти не известен широкому русскому читателю, а если известен, то больше как прозаик. Это более чем не справедливо.

Основным недостатком как армянской, так и грузинской литературы я считаю некий провинциализм. Свой материал писатель не поднимает на значительную идейную высоту, оставаясь весьма часто в плену своеобразия местных условий. Это свойственно, впрочем, и отдельным русским писателям.

Еще хотелось бы побеседовать на съезде о моральном облике советского писателя. Статьи А. М. Горького подняли этот важный вопрос чрезвычайно своевременно. Моральный облик советского писателя непропорционален еще гигантской исторической его роли. Примеры этого найдутся в любой национальной литературе. Где же выход? Приехав в Москву, наша делегация участвовала в беседе с рабочими Пролетарского района. Как много дала нам эта беседа! Вот так, в тесной связи с рабочей общественностью—путь формирования морального облика писателя.

И, наконец, последнее. Перед съездом мы получили множество писем от трудящихся армян, живущих за пределами нашей страны. Поистине удивительно, с каким вниманием и любовью ожидают они съезда. Уверен, что съезд осуществит все надежды, связанные с ним, и станет важным этапом роста новой культуры.

<Քարգմանություն>

ՀԱՆՈՒՆ ԺԱՆՐԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ինձ թվում է, որ ինչպես ազգային գրականություններին, այնպես էլ ուրիշ գրականությանը բնորոշ ամենաէական թերություններից մեկն

է ոչ բավարար չափով մտածված վերաբերմունքը հին ժանրերի օգտագործման և նոր ժանրերի ձևավորման նկատմամբ: Իրոք, ինչպիսի՞ն է սովորական պատկերը: Այս կամ այն հեղինակավոր ընկերը, գուցե և միանգամայն իրավացիորեն, ընդգծում է խորհրդային գրականության մեջ որևէ ժանրի օգտագործման անհրաժեշտությունը՝ լինի դա վեպի, նորավեպի ժանրը կամ մի այլ բան: Եվ ահա գրողները փոխանակ իրենց երկերի ձևը կառուցեն բուն նյութի էությունից ելնելով, այդ նյութը խոթում են հանձնարարված ժանրի շրջանակի մեջ: Տվյալ ժանրը դառնում է տիրապետող, դրանով գրվում են մեծ թվով երկեր, սակայն, ավա՛ղ, բնավ ոչ բարձրորակ: Դրա հետևանքով տուժում է ինչպես տվյալ ժանրը, այնպես էլ մեր ամբողջ գրականությունը, որը պետք է որ լինի անսահմանորեն բազմազան ու բազմաճյուղ: Որովհետև չկա այնպիսի ժանր, որը հնարավոր չլինի օգտագործել սոցիալիստական ռեալիզմի ոճի շրջանակներում:

Այնուհետև, ինձ թվում է, որ գրականությանը վերաբերող՝ ձևով ազգային և էությամբ սոցիալիստական բանաձևը պետք է հագենա որոշակի բովանդակությամբ նաև այս բնագավառում: Ցանկացած ազգային գրականությունը պետք է իր ավանդը մուծի սոցիալիստական գրականության ձևերի ընդհանուր գանձարանը: Մինչդեռ, գրեթե ոչ ոք մեզանից չի օգտագործել, օրինակ, արևելյան հեքիաթի ժանրը: Իսկ այդ ժանրը կարող է արդյունավետ օգտագործվել, ինչպես ցույց է տալիս, թեկուզ, Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար» պիեսի հաջողությունը:

Կցանկանայի նշել, որ ՌԱՊՊ-ի տխուր ժառանգության ուրիշ կողմերի շարքում, չի վերացվել մասնավորապես նաև այսպիսի մի փաստ. ՌԱՊՊ-ը գրողին գնահատում էր ոչ այնքան նրա ստեղծագործական ակտիվությամբ, որքան գրական կազմակերպությունների մեջ գրողի մասնակցության աստիճանով: Եվ մինչև այժմ Մոսկվայում հայտնի են ազգային այնպիսի գրողների մի շարք անուններ, որոնք իսկական ստեղծագործական կշիռ չունեն, այն ժամանակ, երբ մեր գրականությունը իսկապես առաջ շարժող գրողները քիչ են հայտնի: Հիշենք Զարենցին: Ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Միության մասշտաբով այդ խոշորագույն բանաստեղծը գրեթե անծանոթ է ռուս ընթերցողների լայն շրջանին, իսկ եթե հայտնի էլ է, ապա առավելապես իբրև արձակագիր: Դա ավելի քան անարդարացի է:

Ինչպես հայ, այնպես էլ վրաց գրականության հիմնական թերությունը ես համարում եմ որոշ գավառականությունը: Գրողն իր նյութը չի բարձրացնում գաղափարական նշանակալից բարձրության, շատ հաճախ մնալով տեղական պայմանների յուրահատկության գերության մեջ: Դա, ի դեպ, հատուկ է նաև առանձին ուսս գրողների:

Կցանկանայի նաև՝ համագումարում զրուցել խորհրդային գրողի բարոյական դիմագծի մասին: Ա. Մ. Գորկու հոգվածները այդ կարևոր հարցը արծարծեցին ճիշտ ժամանակին: Խորհրդային գրողի բարոյական կերպարը դեռևս համապատասխան չէ նրա պատմական վիթխարի դերին: Դրա օրինակները կարելի է գտնել ամեն մի ազգային գրականության մեջ: Ո՞րն է ելքը: Գալով Մոսկվա, մեր պատվիրակությունը մասնակցեց Պրոլետարական շրջանի բանվորների հետ կազմակերպված զրույցին: Որքա՞ն շատ բան տվեց մեզ այդ զրույցը: Ահա այդպես, բանվոր հասարակայնության հետ սերտ կապի մեջ է գրողի բարոյական դիմագծի ձևավորման ուղին:

Եվ վերջապես. համագումարից առաջ մենք ստացանք բազմաթիվ նամակներ մեր երկրի սահմաններից դուրս ապրող աշխատավոր հայերից: Իսկապես զարմանալի է. ինչպիսի՞ ուշադրությամբ ու սիրով են նրանք սպասում համագումարին: Համոզված եմ, որ համագումարը կիրադործի իր հետ կապված բոլոր հույսերը և կարևոր փուլ կդառնա նոր մշակույթի աճման գործում:

<РЕЧЬ НА ПЕРВОМ ВСЕСОЮЗНОМ СЪЕЗДЕ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ>

Товарищи, все докладчики, в том числе и представители национальных республик, говорили о бурном росте национальных литератур, в основу которых положена великая идея пролетарской революции. Отличаясь своеобразно-национальными формами, единая советская литература своим многообразием жанров и тематики представляет совершенно невиданную литературу во всей истории человечества. Единая армия советских писателей—от только что ликвидировавших неграмотность ашугов и горцев до великого мастера слова Максима Горького—громادным молотом разбивает оковы духовного рабства, мещанства, национальной ограниченности, доходившего до омерзения чувства собственности.

Одновременно эта литература воспитывает миллионы трудящихся, развивая в них любовь к советской родине, к своему труду и помогая партии выковывать из них прекрасных борцов за дело Ленина, за коммунизм.

Вполне естественен был некоторый «разгон» докладов. Это своего рода «знамение эпохи»: прогнавший буржуазию, рабочий класс чувствует себя нераздельным и полновластным хозяином не только заводов и земли, но и всей истории, всего пройденного человечеством пути.

Только трудящемуся человеку принадлежат все богатства—материальные и духовные, накопленные рабочим классом.

Только теперь можно по-новому оценить прошлое, всех знатных людей большой нашей культуры. Отсюда и эта бурлящая радость, эти радостные песни, которые раздаются у нас повсюду—от Минска до Владивостока, от Архангельска до Эривани. Заговорил

великий немой, заговорили трудящиеся, заговорили угнетенные ранее народы.

В октябрьских боях под знаменем партии, с помощью головного отряда—русских рабочих—трудящиеся этих народов приобрели себе родину—национальные советские республики. Весь Советский союз—единая родина для трудящихся всех национальностей. Запоевывая родину, партия вела трудящиеся массы к лучшей жизни, к бесклассовому обществу, к полному торжеству социализма. Вот где источники того молодого буйного энтузиазма, который звучит и в наших речах, и в наших песнях, и в наших книгах. Это совершенно новое поколение—с низов, от ранее загнанных и забытых национальных культур—приходит к интернациональной и общечеловеческой культуре. Была где-то безводная пустыня, и вот каким-то магическим ударом большого жезла пустыня превращается в город. Был когда-то загнанный народ, который жил в своих ущельях, страшаясь и своей земли и человека другого племени. И вот он входит в город—у него есть свои города с развивающейся культурой. Он приносит в нее свой веками накопленный опыт, с каждым часом все больше и глубже раскрывая себя. Вот где источник глубокой и беззаветной любви трудящихся этих народов к Ленину и Сталину.

Что было в нашем прошлом? Я не буду упоминать ни имен, ни отдельных исторических дат: напомним только то, о чем совершенно правильно заметил Алексей Максимович: «Мы, т. е. русская литература, русские писатели, не имеем права игнорировать литературное творчество нацменьшинств только потому, что нас больше. Ценность искусства измеряется не количеством, а качеством. Если у нас в прошлом—гигант Пушкин, отсюда не значит, что армяне, грузины, татары, украинцы и прочие народы не способны дать больших мастеров в литературе, музыке, живописи, зодчестве»¹.

Многие выступавшие приводили имена гигантов прошлой национальной культуры. Но я хочу сказать по поводу этого следующее: в бывшей тюрьме народов, в старой царской России, перечисленные выше народы не дали и не могли дать таких гигантов, как Пушкин. В годы расцвета Пушкина на окраинах империи еще грохотали пушки умирительных экспедиций. Малые народы меня-

ли одно ярмо на другое. После покорения они шли по пути духовного сближения, испытывая двойной гнет—русской и своей отечественной буржуазии, разжигавшей ненависть к человеку другого племени и тем самым заглушавшей среди своего народа классовую ненависть угнетенных к угнетателям.

Приведу два примера. Основоположник нашей литературы, Абовян (XIX век)—замечательная фигура не только по своей литературной значимости, но и по своей жизни. Это человек, который видел персидское владычество, попал случайно в дерптский университет, вращался в обществе Гете, был знаком с Жуковским² и т. д. Вернувшись в Армению в эпоху зверского режима Николая I, он бесследно исчез, оставив легенду о «черной карете» и о столь же мифической могиле его в Охотском крае³.

Изучая наследство этого знаменитого человека нашей литературы, следя за его ростом—а он исчез совершенно молодым,—можно с полным правом сказать, что в нормальных условиях развития армянского народа Абовян вырос бы в большого писателя.

Или возьмем Микаэля Налбандьяна—это тоже крупнейшая фигура в армянской литературе, ближайший друг Бакунина, Огарева и других передовых людей в русской истории, связанной с делом о лондонской пропаганде и т. д., один из основоположников демократической литературы. Он сидел в Петропавловской крепости и погиб там же, как и все светлые люди того десятилетия.

Приводя эти примеры, я хочу сказать, что только сейчас у нас есть возможность войти в большую литературу,—эту возможность дала нам Октябрьская революция.

Маленькое замечание: мы слышали здесь о Шевченко, о Руставели, Ованесе Туманяне и т. д. Я должен сказать, что неправильно упоминать эти имена, не добавляя что они принадлежат всем народам. Я, армянский писатель, считаю их своими родными—также, как Туманяна. Я считаю и Руставели таким же родным мне писателем, как Хоренаци,—его творчество уже вошло в общую нашу сокровищницу.

Но разве дело идет сейчас только об истории? По-моему дело в том, что армянский отряд нашей литературы, как и грузин-

ский и др., должен использовать все свое творческое богатство, чтобы через книги Чаренца, Джавахишвили⁴ и др. внести это богатство в нашу общую советскую литературу.

Я хочу, чтобы товарищи вспомнили золотые слова Ленина относительно демократических элементов старой литературы и использования их⁵. Здесь представитель Украины ясно и убедительно показал, как неправильное, некритическое использование наследства Шевченко приводит к путанице. После доклада представителя Украины стало ясным, что новая оценка творчества Шевченко неизмеримо подняла его значимость как гениального украинского поэта.

Я бы советовал всем нашим литераторам пересмотреть громадное литературное наследие, сделав это быстрее, потому что этим мы можем наметить большие и широкие пути в нашей советской литературе.

Товарищи, я хочу отметить второй источник, из которого национальные писатели могут черпать конкретный материал. Кое-какие национальные отряды использовали этот путь, но здесь мало говорили об этом. Если мы возьмем историю ранее угнетенных народов, то мы увидим, что многие из них в течение тысячелетий испытывали разные исторические влияния. Например, армянский народ—влияние персов, эллинов, Запада. Востока, парфян и т. д. Это богатство исторического пути, насыщенность многими историческими влияниями, это громадная конденсация влияний составляет, я бы сказал, более важный источник, чем знакомые имена старых писателей.

Что же сейчас происходит у нас? Что же обязан внести наш литературный отряд в общую советскую литературу?

Я хочу напомнить слова Сталина, оказанные в первом же году после Октябрьской революции. Он говорил, приводя пример Армении, что это характерный уголок, где «художество» империалистов принимало форму бесчинства. Он говорил о героических сынах этого народа, которые создавали большую культуру, оставаясь загнанными. Ушел ли этот героизм? Он удесяте-

рился сейчас, и не только в области культуры: он удесятился и в области невиданной стройки.

Путь критического просмотра исторических событий является ценнейшим средством для внесения новых вкладов в литературу. Покажем это на некоторых примерах.

Изменяется не только экономика—обновляется весь народ. Вы помните, что Гоголь в «Мертвых душах» козыряет косноязычием крестьян. Однако тот, кто знает сейчас наших колхозников, скажет, что теперь нет косноязычия. Теперь крестьянин говорит совершенно правильно, точно и красочно.

Возьмите отношение к детям. Разве это не показывает изменения психологии народа и роста его культурности? Нет никакого сомнения в том, что в старину, в особенности у наших восточных народов, любовь отца и детям была как бы не к лицу к мужчине. Сейчас изменилось и это и многие другие черты старого быта.

Товарищи, громаднейший интерес представляют вопросы жанра. Здесь об этом мало говорили. Я должен сказать, что основным недостатком национальных литератур считаю несвежесть жанра, то, что эти литературы подпадают под влияние форм, уже преодоленных крупными мастерами. Никто не может сейчас писать, как Руставели. Я бы оказал даже так: формы, преодоленные в XIX—XX веках каким-нибудь грузинским или же армянским мастером, нередко служили в силу подражания препятствием для развития новых литературных форм.

Где же правильный путь? Путь—в возврате к первоисточникам, к народному творчеству. Я имею ввиду не возврат к старым источникам народного творчества, не к фольклору, хотя и фольклор живет и развивается, а к настоящим и новым корням народного творчества.

По вопросу о жанрах я должен сказать, что большой интерес представляет жанр художественной исторической хроники. Громадное количество армянских исторических хроник совершенно не использовано художественной литературой. Обязанность наших писателей заключается в том, чтобы просмотреть

их, изучить, критически взяв оттуда эпичность, суровость, богатства языка, скупую экономию слов.

Одно замечание относительно языка в связи с переводами. Если национальные языки развиваются сейчас под влиянием русского языка, что я считаю вполне нормальным, ибо это есть язык Октябрьской революции, то при переводах на русский язык надо для расширения емкости этого последнего вносить в него все завоевания национальных языков. Русский язык также меняется, обогащаясь новыми оборотами и словами...

Товарищи... давайте работать так самоотверженно, так честно, так страстно, как работают только лучшие люди нашей эпохи, большевики... и тогда мы оправдаем высокое звание советского писателя.

<Քարգմանություն>

<ՀԱՌԻ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Ընկերներ՝, բոլոր զեկուցողները, այդ թվում նաև ազգային հանրապետությունների ներկայացուցիչները, խոսեցին ազգային գրականությունների բուռն աճի մասին, գրականություններ, որոնց զարգացման հիմքում դրված է պրոլետարական հեղափոխության մեծ գաղափարը: Տարբերվելով ազգային ուրույն ձևերով՝ խորհրդային միասնական գրականությունը իր ժանրերի և թեմատիկայի բազմազանությամբ մարդկության ամբողջ պատմության մեջ երբևէ չտեսնված գրականություն է: Խորհրդային գրողների միասնական բանակը՝ սկսած նոր միայն իրենց անգրագիտությունը վերացրած աշուղներից ու լեռնցիներից մինչև խոսքի մեծ վառպետ Մաքսիմ Գորկին, վիթխարի մուրճով կործանում է հուզեր ստրկության, քաղբենիության, ազգային սահմանափակվածության, նողկալիության հասնող սեփականատիրական զգացումի շղթաները:

Միաժամանակ, այդ գրականությունը դաստիարակում է միլիոնավոր աշխատավորների՝ նրանց մեջ զարգացնելով խորհրդային հայրենիքի ու իրենց աշխատանքի նկատմամբ սեր, և օգնում է կուսակցու-

թյանը՝ նրանցից կոփելու լենինի գործի համար, հանուն կոմունիզմի պայքարող հիանալի մարտիկներ:

Միանգամայն բնական էր զեկուցումների որոշ «խոյընթացը»: Դա մի յուրատեսակ «դարաշրջանի նախանշան» էր. բուրժուազիային դուրս վճռված բանվոր դասակարգը զգում է իրեն լիիրավ ու անսասան տները ո՛չ միայն գործարանների ու հողի, այլև ամբողջ պատմության, մարդկության անցած ամբողջ ճանապարհի:

Միայն աշխատավոր մարդուն են պատկանում բանվոր դասակարգի կուտակած բոլոր՝ նյութական և հոգևոր հարստությունները:

Միայն այժմ է հնարավոր նոր ձևով գնահատել անցյալը, մեր մեծ կուլտուրայի բոլոր նշանավոր մարդկանց: Դրանից էլ բխում են այս հորդացող բերկրանքը, այս ուրախ երգերը, որոնք հնչում են մեզ մոտ ամենուրեք՝ Մինսկից մինչև Վլադիվոստոկ, Արխանգելսկից մինչև Երևան: Խոսել սկսեց մեծ համրը՝ խոսեցին աշխատավորները, խոսեցին առաջներում ճնշված ժողովուրդները:

Հոկտեմբերյան մարտերում, կուսակցության դրոշի տակ, առաջավոր ջոկատի՝ ռուսական բանվորների օգնությամբ, այդ ժողովուրդների աշխատավորները իրենց համար ձեռք բերեցին հայրենիք՝ խորհրդային ազգային հանրապետությունները: Ամբողջ Խորհրդային Միությունը միասնական հայրենիք է բոլոր ազգությունների աշխատավորների համար: Նվաճելով հայրենիքը՝ կուսակցությունը բոլոր աշխատավորներին տանում էր դեպի ավելի լավ կյանք, դեպի անպասակարգ հասարակություն ու սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակ: Ահա՛ թե որտեղ են աղբյուրները այն երիտասարդ ու բուռն խանդավառության, որը հնչում է և՛ մեր ճառերում, և՛ մեր երգերում, և՛ մեր գրքերում: Այդ բոլորովին նոր սերունդ է, որը դուրս է եկել ներքնախավերից, առաջներում հալածված ու մոռացված ազգային կուլտուրաներից և ընթանում է դեպի ինտերնացիոնալ ու համամարդկային կուլտուրան: Ինչ-որ տեղ անշուր անապատ էր, և ահա՛ կախարդական մի մեծ գավազանի հարվածով անապատը դառնում է քաղաք: Ինչ-որ ժամանակ գոյություն ունեւ հալածական մի ժողովուրդ, որը ապրում էր իր կիրճերում՝ վախենալով և՛ իր հողից, և՛ այլազգի մարդկանցից: Եվ ահա՛ նա քաղաք է մտնում. նա ունի իր քաղաքները՝ զարգացող կուլտուրայով: Նա դրա մեջ ներդնում է դարերով կուտակած իր փորձը, ժամ առ ժամ ավելի մեծ չափով ու ավելի խորը

բացահայտելով իրեն: Ահա՛ թե որտեղ է լենինի և Ստալինի նկատմամբ այդ ժողովուրդների աշխատավոր մարդկանց տաժաժ խոր ու անսահման սիրո աղբյուրը:

Ի՞նչ կար մեր անցյալում: Ես ո՛չ անուններ եմ հիշատակելու, ո՛չ էլ առանձին պատմական թվականներ. կհիշեցնեմ միայն այն, ինչի մասին միանգամայն ճիշտ նկատեց Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը. «Մենք, այսինքն՝ ուսս գրականությունը, ուսս գրողներս, իրավունք չունենք շրջանցելու ավգային փոքրամասնությունների գրական ստեղծագործությունը միայն այն հիման վրա, որ մենք թվով շատ ենք: Արվեստի արժեքը չափվում է ո՛չ թե քանակով, այլ որակով: Եթե մեզանում անցյալում կար Պուշկինի նման հսկա, ապա դրանից չի հետևում, որ հայերը, վրացիները, թաթարները, ուկրաինացիները և մյուս ժողովուրդները ընդունակ չեն տալու գրականության, երաժշտության, գեղանկարչության, ճարտարապետության մեծ վարպետներ»¹:

Ելույթ ունեցողներից շատերը բերում էին անցյալի ազգային կուլտուրայի հսկաների անուններ: Բայց ես ցանկանում եմ այդ առթիվ ասել հետևյալը. ժողովուրդների նախկին բանտում՝ ցարական հին Ռուսաստանում. վերը հիշատակված ժողովուրդները չտվեցին և չէին կարող տալ այնպիսի հսկաներ, ինչպիսին էր Պուշկինը: Պուշկինի ծաղկման տարիներին կայսրության ծայրամասերում դեռևս հոնդում էին հնազանդեցնող արշավախմբերի թնդանոթները: Փոքր ժողովուրդների մի լուծը փոխարինվում էր մյուսով: Նվաճվելուց հետո, նրանք ընթանում էին հոգևոր աղքատացման ուղիով, իրենց վրա կրելով կրկնակի ճնշում՝ ուսական և իրենց հայրենական բուրժուազիայի, որը ատելություն էր բորբոքում մյուս ազգերի մարդկանց նկատմամբ և դրանով էլ իր ժողովրդի մեջ խլացնում էր ճնշվածների դասակարգային ատելությունը ճնշողների դեմ:

Կբերեմ երկու օրինակ: Մեր գրականության հիմնադիր Աբովյանը (19-րդ դար) հիանալի դեմք է ո՛չ միայն իր գրական նշանակությամբ, այլև իր կյանքով: Նա մի մարդ էր, որ տեսել էր պտրսկական տիրապետությունը, պատահաբար ընկել Դորպատի համալսարան, շփվել Գյոթեի ընթերցողների հասարակության հետ, ծանոթ է եղել Ժուկովսկուն² և ալյն: Նիկոլայ Առաջինի գազանային ուժերի դարաշրջանում վերադառնալով Հայաստան՝ նա անհետ կորել է, իր ետևից թողնելով «սև կառնթի»

առասպելը և Օխոտյան երկրամասում իր նույնքան առասպելական գե-
րեզմանի պատմությունը³:

Ուսումնասիրելով մեր գրականության այդ նշանավոր մարդու ժա-
ռանգությունը, հետևելով նրա աճմանը,— իսկ նա անհետացավ բոլո-
րովին երիտասարդ,— կարելի է լիակատար իրավունքով ասել, որ հայ
ժողովրդի զարգացման բնականոն պայմաններում Աբովյանը կդառ-
նար մեծ գրող:

Կամ վերցնենք Միքայել Նալբանդյանին: Սա ևս հայ գրականու-
թյան մեջ խոշորագույն դեմք է, Բակունինի, Օգարյովի և ռուսական
պատմության ուրիշ առաջավոր մարդկանց մերձավոր բարեկամը՝
կապված լոնդոնյան պրոպագանդայի գործի հետ և այլն, դեմոկրատա-
կան գրականության հիմնադիրներից մեկը: Նա բանտարկվեց Պետրո-
պավլովսկի ամրոցում և այնտեղ էլ զոհվեց, ինչպես և այդ տասնամ-
յակի բոլոր պայծառ մարդիկ:

Բերելով այս օրինակները՝ ես ուզում եմ ասել, որ միայն այժմ
մեզանում հնարավորություն կա դուրս գալու մեծ գրականության աս-
պարեզ, այդ հնարավորությունը մեզ տվեց Հեկտեմբերյան հեղափո-
խությունը:

Մի փոքրիկ դիտողություն. այստեղ լսեցինք Շևչենկոյի, Ռուսթա-
վելու, Հովհաննես Թումանյանի և այլոց մասին: Ես պետք է ասեմ, որ
ճիշտ չի լինի հիշատակել այդ անունները՝ չավելացնելով որ նրանք
պատկանում են բոլոր ժողովուրդներին: Ես՝ հայ գրողս, նրանց համա-
րում եմ ինձ հարազատ այնպես, ինչպես Թումանյանին: Ես Ռուսթավե-
լուն համարում եմ ինձ համար այնպիսի հարազատ գրող, ինչպես Խորե-
նացուն,— նրա ստեղծագործությունը արդեն մտել է մեր ընդհանուր գան-
ձարանը:

Բայց արդյո՞ք այժմ խոսքը միայն պատմության մասին է: Իմ
կարծիքով՝ բանն այն է, որ մեր գրականության հայկական ջոկատը,
ինչպես և վրացական ու մյուս ջոկատները, պետք է օգտագործեն իրենց
ամբողջ ստեղծագործական հարստությունը, որպեսզի Զարենցի, Զա-
վախիշվիլու⁴ և մյուսների գրքերի միջոցով այդ հարստությունը մուծվի
ընդհանուր խորհրդային գրականության մեջ:

Ես ուզում եմ, որ մեր ընկերները հիշեն Լենինի ոսկյա խոսքերը հին
գրականության դեմոկրատական տարրերի և դրանց օգտագործման
մասին⁵: Այստեղ Ուկրաինայի ներկայացուցիչը պարզ և համոզիչ ցույց

սովեց, թե ինչպես Շեչենկոյի ժառանգության ոչ ճիշտ, անքննադատ օգտագործումը հանգեցնում է խառնաշփոթության: Ուկրաինայի ներկայացուցչի զեկուցումից հետո պարզ դարձավ, որ Շեչենկոյի ստեղծագործության նոր գնահատությունը անչափ բարձրացրել է նրա նշանակությունը որպես ուկրաինական հանճարեղ բանաստեղծի:

Ես խորհուրդ կտայի մեր բոլոր գրողներին ու գրականագետներին՝ վերանայել գրական վիթխարի ժառանգությունը, այդ բանն անել արագ, որովհետև դրանով մենք կարող ենք մեծ ու լայն ուղիներ գծել մեր խորհրդային գրականության համար:

Ընկերներ, ես ուզում եմ մատնանշել երկրորդ աղբյուրը, որից ազգային գրողները կարող են քաղել կոնկրետ նյութ: Որոշ ազգային ջոկատներ օգտագործել են այդ ուղին, բայց այստեղ քիչ խոսեցին դրա մասին: Եթե մենք վերցնենք առաջներում ճնշված ժողովուրդների պատմությունը, ապա կտեսնենք, որ նրանցից շատերը հազարամյակների ընթացքում կրել են զանազան պատմական ազդեցություններ: Հայ ժողովուրդն, օրինակ, կրել է պարսիկների, հելլենների, Արևմուտքի, Արևելքի, պարթևների և ուրիշների ազդեցությունը: Դա պատմական ուղու հարստություն է՝ հազեցած պատմական բազում ազդեցություններով. ազդեցությունների այդ վիթխարի խտացումը, ես կասեի, ավելի կարևոր աղբյուր է, քան հին գրողների ծանոթ անունները:

Ի՞նչ է այժմ տեղի ունենում մեզանում: Մեր գրական ջոկատը ի՞նչ է պարտավոր մոծել ընդհանուր խորհրդային գրականության մեջ:

Ես ուզում եմ հիշեցնել Ստալինի խոսքերը՝ ասված Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած առաջին իսկ տարում: Նա, բերելով Հայաստանի օրինակը, ասում էր, որ դա բնորոշ մի անկյուն է, որտեղ իմպերիալիստների «գեղարվեստը» սանձարձակ անկարգության ձև էր ընդունում: Նա խոսում էր այդ ժողովրդի հերոս որդիների մասին, որոնք ստեղծում էին մեծ մշակույթ՝ մնալով ճնշված վիճակում: Արդյոք վերացե՞լ է այդ հերոսականությունը: Այն տասնապատկվել է այժմ, և ոչ միայն մշակույթի բնադավառում. այն տասնապատկվել է նաև մինչ այժմ շտեմնված շինարարության ասպարեզում:

Պատմական իրադարձությունների քննադատական վերանայման ուղին արժեքավորագույն միջոց է գրականության մեջ նոր ավանդներ մոծելու համար: Այդ բանը ցույց տանք մի քանի օրինակով:

Փոփոխվում է ո՛չ միայն տնտեսությունը, այլև վերափոխվում է

ամբողջ ժողովուրդը: Դուք հիշում եք, թե ինչպես Գոգոլը իր «Մեռած հոգիներում» մատնացույց է անում գյուղացիների ծախսությունը: Սակայն նա, ով այժմ ճանաչում է մեր կոլտնտեսականներին, կասի, որ հիմա ծախսություն չկա: Այժմ գյուղացին խոսում է միանգամայն ուղիղ, ճշգրիտ և գունեղ:

Վերցրեք երեխաների նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքը: Մի՞թե դա ցույց չի տալիս ժողովրդի հոգեբանության մեջ կատարված փոփոխությունները և նրա կուլտուրականության աճը: Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ հնում, հատկապես մեր արևելյան ժողովուրդների մեջ, երեխաների նկատմամբ հոր կողմից սեր արտահայտելը տղամարդուն վայել գործ չէր համարվում: Այժմ փոխվել են թե՛ այդ և թե՛ հին կենցաղի ուրիշ շատ գծեր:

Ընկերներ, վերին աստիճանի հետաքրքրական են ժանրի հարցերը: Այստեղ այդ մասին քիչ խոսեցին: Ես պետք է ասեմ, որ ազգային գրականությունների հիմնական թերությունը համարում եմ ժանրերի հնացած լինելը, այն, որ այդ գրականություններն ընկնում են խոշոր վարպետների կողմից արդեն հաղթահարված ձևերի աղդեցության տակ: Այժմ ոչ ոք չի կարող գրել այնպես, ինչպես գրում էր Ռուսթավելին: Ես նույնիսկ այսպես կասեի. այն ձևերը, որոնք 19-րդ և 20-րդ դարերում հաղթահարվել են հայ կամ վրացի որևէ վարպետի կողմից, հաճախ ընդօրինակման պատճառով արգելք են հանդիսանում գրական նոր ձևերի զարգացման համար:

Որտե՞ղ է ճշմարիտ ուղին. այդ ուղին վերադարձն է դեպի սկզբնաղբյուրները, դեպի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Ես նկատի ունեմ ոչ թե վերադարձը դեպի ժողովրդական ստեղծագործության հին աղբյուրները, դեպի բանահյուսությունը, թեև բանահյուսությունը նույնպես ապրում ու զարգանում է,— այլ վերադարձը դեպի ժողովրդական ըստեղծագործության իսկական և նոր արմատները:

Ժանրի հարցի կապակցությամբ ես պետք է ասեմ, որ մեծ հետաքրքրություն ունի գեղարվեստական պատմական ժամանակագրության ժանրը: Հայկական պատմական ժամանակագրությունների վիթխարի բանակությունը բոլորովին չի օգտագործված գեղարվեստական գրականության կողմից: Մեր գրողների պարտականությունն է քննել, ուսումնասիրել դրանք, քննադատորեն վերցնել այնտեղից էպիկականությունը, ար-

տահայտման խստությունը, լեզվի հարստությունները, բառերի ժլատ տնտեսումը:

Մի դիտողություն լեզվի մասին՝ թարգմանությունների կապակցությամբ: Եթե ազգային լեզուները այժմ զարգանում են ուսաց լեզվի ազդեցությամբ, որը ես համարում եմ միանգամայն բնականոն, որովհետև դա Հոկտեմբերյան հեղափոխության լեզուն է, ապա ուսերեն թարգմանելու ժամանակ՝ վերջինիս տարողունակությունն ընդլայնելու համար, անհրաժեշտ է նրա մեջ մուծել ազգային լեզուների բոլոր նվաճումները: Ռուսաց լեզուն նույնպես փոփոխվում է՝ հարստանալով նոր դարձվածքներով ու բառերով:

Հեկեներ... Եկեք աշխատենք այնպես անձնագոհարար, այնպես ազնվորեն, այնպես կրքոտ, ինչպես աշխատում են միայն մեր դարաշրջանի լավագույն մարդիկ՝ բոլշևիկները,... և այն ժամանակ մենք կարդարացնենք խորհրդային գրողի բարձր կոչումը:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ,
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

ՓՈՔՐԻԿ ՖԵԼԻԵՏՈՆ

ՄԱԹՎԵՅ ՄԱԹՎԵԻՉԸ

(Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)

Վա՛հ... Մի՞թե չեք ճանաչում Մաթվեյ Մաթվեիչին. մի՞թե կարելի է չճանաչել նրան... Դիցուք, կարելի է չճանաչել մի Վիլհելմի, մի Հինդենբուրգի՜... Բայց չճանաչել Մաթվեյ Մաթվեիչին, առնվազն հանցանք է:

Թվենք նրա պաշտոնները, որ հասարակությունը ճանաչի յուր «անհայտությամբ հայտնի» մարդուն:

Նա Գորիս քաղաք կոչվածի քաղաքապետին է, նախագահ քաղաքային ինքնավարության, նախկին նախագահ տեղական ճյուղի, նախագահ ազդային բյուրոյի տեղական ճյուղի, նախագահ և... 'կանանց ընկերության:

Զարմացաք, չէ՞... Ո՞նց թե տղամարդը նախագահ կանանց ընկերության: Ես էլ եմ զարմանում, ուր մնաց դուք:

Բայց Գորիսում ի՞նչ ասես, որ չի լինում:

Սակայն այդ էլ գալիս է ցույց տալու, թե նա որքան է տարված հասարակական գործերով, որքան է մտածում ազգի, հայության և բուլվարի մասին:

Վերջերս էլ, երբ տեղումս կազմվեց աշակերտական մի խմբակցություն, Մաթվեյ Մաթվեիչը առաջարկեց յուր թեկնածությունը՝ նախագահ լինելու համար: Զէ՞ որ իրավունք ունեւր... Զէ՞ որ Գորիսում նա նախագահությունը կապալուվ է վերջրել:

Բայց աշակերտները վախեցան նրա ակնոցներից և «հուժկու» ձայնից, որ այնքան ծանոթ է գորիսցիներին՝ «Փռշտի Անտոնից» մինչև Աբրահամ...

Աշակերտները վախեցան այդ «անթագակիր թագավորից» և... ընտրեցին... իրենցից...

Բարկացավ Մաթվեյը... Փրփուր դառավ բերանը, աչքերից կայծեր էին դուրս թափվում, և վրեժը հանեց յուր թիկնապահից՝ Կիրիլ-Գրիգորից:

Իսկ այժմ նա արհամարհում է աշակերտներին և... չի բարևում այդ «խենթուկներին»:

Մաթվեյ Մաթվեիչը քաղաքագլուխ լինելուց բացի դերասան էլ է: Երեք տարի խաղացել է Պոլսում, տասնհինգ տարի՝ Գորիսի դրամատիկ խմբում, վերջերս էլ ռեժիսորն էր էյվազլարի բեմի հայկական սեկցիայի: Այսօր էլ նա գործում է... կանանց ընկերության ներկայացումըն է: Ինքն էլ է մասնակցում. անունն էլ Մաթվեյ չէ, այլ Ս. Մարտիկյան...

Այո՛, մարտիկի պես մարտնչում է նա հանուն ազգի, հանուն Գորիսի բուլվարի բարենորոգության:

Թեզ զնացող

P.S. Մոռացա մի բան ևս նրա գործունեությանից:

Առաջ Գորիսի բուլվարում խոտ էր բսնում, այժմ՝ յոնջա: Առաջ ակացիա չկար բուլվարում, թթի ծառեր էր, իսկ այժմ կա: Առաջ քաղաքը արդյունաբեր աղբյուր չուներ, իսկ այժմ երկու հնդկահավ կա, որոնց ձվերը առաջ արտահանվում էր Գերմանիա, Վիլհելմի նախաճաշի համար:

Նույն

ԼՈՐԻ ԴՊՐՈՑԸ

(Չանգեզուրի գավառ)

Տաթևի վիճակի Լոր գյուղը ունի մոտ 70 տուն բնակիչ, որ պարապում է այգեպանությամբ, երկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

Գյուղը ունի կրթված երիտասարդություն, որ ապրում է Բաքվում, մի փոքր մասն էլ՝ Գրոզնիում: Համալսարանականներն ու միջնակարգ դպրոցն ավարտողները գերակշռող տոկոս են կազմում: Մնացածները

հանքերում են աշխատում կամ էլ արհեստավորներ են և ունեն իրենց սեփական արհեստանոցները:

Պարապմունքներից այգեպանությունը գլխավոր տեղն է բռնում և շատ օգտավետ է միայն պտղաբեր տարիներում: Այգիների ծառերի մեծ մասը խնձորենի է, որ այստեղ շատ լավ է աճում, մասնավանդ մի քանի տեսակները: Խնձորենուց բացի, տարածված է տանձենին, նաև դամբուլենին ու կեռասենին: Այս երեք տարի է ինչ այգիները ոչինչ չեն տալիս, և եթե յուրաքանչյուր գյուղացու վրա իր այգիների վնասը տարեկան միջին թվով 500 ռ. գցենք, 3 տարվանը կլինի 1500 ռ., իսկ ամբողջ գյուղի վնասը՝ 100,000-ից ավելի:

Եթե ավելացնենք անօրինակ թանկությունն ևս, աշխատող ձեռքի պակասը, անցյալ տարվա ցորենի չլինելը—հասկանալի կլինի գյուղացու ծանր կացությունը: Եվ այժմ գյուղում տուն չկա, որ պարտք չլինի այս նեղ օրերը մի կերպ կառավարվելու համար:

Արդ՝ այսպիսի դրության մեջ մտածել դպրոցի մասին, աչքի ընկնող մի պատվաբեր երևույթ է, որ գալիս է ցույց տալու, թե ինչպես գյուղացին հասկացել է ուսման անհրաժեշտությունը, որ հացի հոգսի հետ աշխատում է որդուն անուսում չթողնել:

Լորի դպրոցը հիմնվել է դպրոցների վերաբացման հենց առաջին տարին¹: Հնության կողմից նա կարող է մրցել ուրիշ շատ դպրոցների հետ:

Վերաբացումից հետո եղել են մի շարք ուսուցիչներ, որոնց մեջ նաև Գառնիկ Քալաշյանը²: Կարոտով և անձկությամբ են հիշում գյուղացիք այն վարժապետներին, որոնք լավ անուն են վաստակել իրենց աշխատանքով:

Այս տարի ուսումը շատ ուշ, նոյեմբերի 5-ին սկսվեց, իսկ վերջացավ մայիսի 28-ին:

Հիմնվելու օրից ի վեր դպրոցը ունեցել է երեք բաժանմունք: Բայց այս տարի, ի նկատի ունենալով, որ տարին ուշ սկսվեց, և որ Գ բաժանմունքի աշակերտները թվով քիչ են, հոգաբարձությունը, տեսչի կարգադրությամբ, Գ բաժանմունքը միացրեց երկրորդի հետ: Աշակերտների ընդհանուր թիվը 33 էր, որից՝ 29 տղա, 4 աղջիկ. մինչդեռ անցյալ տարիներում աշակերտների թիվը 60-ից անցնում էր:

Աշակերտների մեծ մասը լորցի են՝ 24 հոգի և 4 աղջիկ, իսկ Գե֊տաթաղից՝ 7 տղա, Դարաբասից՝ 1: Դարաբասը Լորից հեռու է 2 վերստ,

իսկ Գետաթաղը՝ 1: Աշակերտների երթևեկությունը, ձմեռվա ցրտի և բուքի պատճառով, երբեմն ընդհատվում է:

Դպրոցը ունի սեփական շենք, որ շինվել է 1910 թ., երիտասարդության և գյուղացիների շանքով: Դպրոցի շենքը ունի 2 մեծ, լուսավոր սենյակ: Պարապմունքները լինում են մի սենյակում, մյուսն ազատ է:

Տարվա ընթացքում եղել է երկու աշակերտական հանդես, երեք զուտ մանկական ցերեկույթ, երեք զբոսանք, երկու ծնողական ժողով և հոգաբարձության վեց նիստ: Մի քանի երիտասարդի մասնակցությամբ եղել է երեք ներկայացում, որոնց մուտքը ձրի է եղել. միայն թե կամավոր կերպով հավաքվել է մի գումար՝ լրագրի համար:

Աշակերտներից փոխադրվել են 25 հոգի, մնացել են 8 տղա՝ զանազան պատճառներով: Այս տարի թույլ է եղել գրավորը՝ տետրակի սղուծյան պատճառով: Մի տողանի տետր բնավ չի եղել. տետրակները ծախվել են 10 կոպեկով:

Ողորմելի է դպրոցի բյուջեն. մուտք՝ Բաքվի երիտասարդությունից՝ 100 ռուբլի, թոշակադրամներից՝ 156 ռ., եկեղեցուց՝ 40 ռ., ուխտատեղուց՝ 40 ռ., գրքերի վաճառումից՝ 9 ռ., ընդամենը՝ 345 ռ.: Ելք՝ ուսուցչի ուճիկ՝ 300 ռ., բնակ. վարձ՝ 30 ռ., թեմական տուրք՝ 10 ռ., դիվանական ծախք՝ 20 ռ., ընդամենը՝ 360 ռ., նվազուրդ (դեֆիցիտ) 15 ռ.:

Այս տարի Վեհափառ կաթողիկոսը բարեհաճել է դպրոցական ֆոնդի գումարներից տարեկան 200 ռ. նպաստ նշանակել: Գյուղացիներն էլ ծխական ժողովում որոշել են ծխական տուրք տալ ըստ չափի կարողության: Հասարակությունը դիմում է ուղարկել Վեհափառ Հայրապետին՝ Որոտնա ավերակ վանքի կրկնազատկի ուխտի օրվան եկամուտը հատկացնելու դպրոցին: Հոգաբարձությունն էլ դիմել է Գրոզնու և Բաքվի երիտասարդությանը և խնդրել է, որ իրենց ուժիկների մի որոշ տոկոսը հատկացնեն դպրոցին: Դիմել են տ. Շ. Տեր-Մարգարյանին, որպեսզի վերջինս էլ մի որոշ նպաստ հատկացնի: Տ. Շ. Տեր-Մարգարյանը իր ծնողների հիշատակը հավերժացնելու համար տարիներ առաջ իր հայրենի դպրոցին 300 ռ. է խոստացել, բայց մի թյուրիմացության շնորհիվ մերժել է իր նպաստը: Հոգաբարձությունը խնդրել է, որ հարգելի տիկինը ուշադրության չառնի նման թյուրիմացությունները

և շարունակի իր նպաստը: Մի դիմում էլ ուղարկված է գրողներին
եղբ. Փանյաններին:

Սպասվելիք այդ գումարներով պիտի շենքի պակասները լրացնեն
և հնարավորություն եղած դեպքում դպրոցը երկդասյան դարձնեն:

Կրթե՛նք գեղջուկի որդուն հայ ոգով, որ հավիտյան վառ մնա հայի
օջախը, հուրը՝ անշեջ:

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

(Շեռ.-կապիտան Տ. Արաքունյան)

Գարնան պես միշտ ուրախ ու ժպտուն, կյանքում՝ պարտաճանաչ
ու համեստ, կռվում՝ խիզախ և շնահանջող:

— Մեր խելառ Սուրենն էր:

Միջնակարգ կրթությամբ, մի քանի տարի հազիվ կարողացավ գնալ
իր ուխտած ճամփով, երբ երկինքը շառագունեց վարդագույն հույսերով,
և արյունոտ մեր վաթանը կանչեց ջահելներին:

Սուրենի երազուն ու պավոդ հոգին չէր կարող արձագանք չտալ այդ
կանչին, ու նա գնաց...

Եվ երբեք ետ չնայեց և ձյան ու անձրևների տակ անկողինը չհիշեց:
Անողորմ կյանք...

Նա, որ միշտ Արև էր երազում, Ղարաքիլիսում, անշուք խրճիթի
մի մութ անկյունում, մենակ, թռչնեց՝ Արև շտեմած:

— Ների՛ր, Սուրեն, մի վրդովվիր. լուռ ու հանգիստ ականջ դիր
աշնան դալուկ տերևներին, նրանք կպատմեն քեզ Արևիդ ու կյանքի
մասին:

— Փա՛ռք ձեզ, Արև երազողներ:

ՀՈՂԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆՆՔ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄ

Դեռ հիմա մեզանում կան ռաշպար գյուղացիներ, որոնց եթե հո-
ղագործության վերաբերյալ մի որևէ հարց ես տալիս, նա պատասխա-
նում է քեզ, թե «աթինչի օլ, բիլիչի օլմա», այսինքն թե՛ «դու վարող
եղիր, իմացող մի լինիր»: Իհարկե, սա միանգամայն անհիմն և սխալ

կարծիք է. ընդհակառակը, հարկավոր է անպայման լինել իմացող, իսկ չիմանալուց սովորել, սովորել և միայն սովորել, այն էլ՝ գլխավորապես փորձառությունների միջոցով, որպիսով միայն կարող կլինեն նրանք բավարարելու իրենց դրությունը: Դրան ապացուցում է փաստը ինքը:

Այս տարի ներքին հոտանան գյուղը, բացի տեղական հացաբույսերից, ցանել է ևս ուրիշ հացաբույսեր (Կարմրահասկ, Տկլոր ցորեն և այլն) և պարզվել է, որ այդ հացաբույսերը՝ տեղականի հետ համեմատած, տասն անգամ ավել օգուտ են տալիս: Տեղական ցորենի մի օրավարից (2 փթից) ստացվել է 30—40 խուրձ, իսկ, ընդհակառակը, այդ նորեկ հացաբույսերի մի օրավարից՝ 300—400 խուրձ:

Սա արդեն մի օրինակելի երևույթ է, որին մեր հողագործ ընկերները պետք է ուշադրություն դարձնեն:

Պակաս ուշադրություն չպետք է դարձնի նաև մեր գավառային հողաբաժինը՝ նման զանազան սերմնացուններ բերել տալու և տեղերում փորձադաշտեր հիմնելու համար:

ՄԻ ԴԺՐԱՆՏ ԵՐԵՎԱՆԻՅԷ

Խորհրդային իշխանության իրավակարգում յուրաքանչյուրս աշխատում ենք ձեռք-ձեռքի տված, ընկ. Լենինի առաջադրած ցուցմունքներով անգրագիտությունը լիկվիդացիայի ենթարկել, որին պարտավոր է աջակցել յուրաքանչյուր խորհրդային ծառայող:

Սակայն գյուղերում նկատվում է սրա հակապատկերը: Կան գյուղ-խորհրդի նախագահներ, որ փոխանակ առաջին հերթին ուղարկելու դպրոց իրենց երեխաներին և օրինակ ծառայելու գյուղացիության, ընդհակառակը, նրանք խուսափում են այդ օրինակը լինելուց, չուղարկելով երեխաներին դպրոց, պատճառաբանելով, թե՝ հնարավորություն չունենա: Ես կարծում եմ, որ այս արդարանալու միջոց չէ:

Եթե խորհրդի նախագահները չուղարկեն իրենց երեխաներին դպրոց, հետևապես գյուղացիներից շատ-շատերը չեն ուղարկի: Ինչո՞ւ. պարզ է, որ աշխատավորությունը հետևում է նրանց, իսկ եթե դրանք չեն կարող այդ օրինակը լինել, արժանի էլ չեն խորհրդային ծառայող լինել, նույնիսկ ազատ քաղաքացի լինելու էլ են անարժան: Կան նաև

այնպիսիները, որ երկու երեխայից մեկն է ուղարկում, կարծես թե մեկը հարազատ է, իսկ մյուսը՝ խորթ:

Այդպիսիները թո՛ղ շտապեն ուղղելու իրենց սխալ քայլը:

ՀՐԱՇԱԼԻ ՑՈՐԵՆԸ ԶԱՆԳԵՋՈՒՐՈՒՄ

Երեւի շատերը լրագրից¹ տեղեկացել են արդեն Հրաշալի ցորենի մասին: Ավելորդ չենք համարում մի երկու խոսք ասել և մեր ընթերցողներին այդ ցորենի մասին:

Գավառական գյուղատնտեսական կայանին հաջողվել է կենտրոնից ստանալ մոտ չորս փութ այդ Հրաշալի ցորենից: Ստացած ցորենը պետք է բաժանել մի շարք գյուղական տնտեսությունների մեջ, յուրաքանչյուրին մոտ 10-ական ֆունտ:

Այդ արվում է հետևյալ նպատակով.

Շենց այժմվանից դժվար է ասել, թե Զանգեզուրի որ շրջանը կամ որ գյուղն է ամենից համապատասխան այդ ցորենի մշակման համար: Հարկավոր է փորձել և փորձից հետո միայն որոշել այս կամ այն շրջանը:

Շենց դրա համար էլ ստացած ցորենը բաժանվելու է մի շարք գյուղերի մեջ². նախօրոք ի նկատի է առնվելու, թե այդ գյուղում կամ շրջանում հացաբույսերի մշակույթը որ տոկոսն է կազմում: Անհնար է Հրաշալի ցորենի մշակույթն այն շրջանում, ուր ժողովրդի եկամուտի աղբյուրը գերազանցորեն անասնապահությունն է կամ երկրագործությունը:

Հրաշալի ցորենի հետ մեծ հույսեր չպիտի կապել, որպեսզի հետո չհիասթափվել: Հաստատ և առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ համապատասխան հողում Հրաշալի ցորենն ամեն տարի կտա երկու անգամ ավելի, քան տեղական ցորենը:

Գյուղկայանից Հրաշալի ցորենն ստանող գյուղացիք պիտի արձանագրվեն կայանում: Նրանց կտրվի ցուցմունք և խորհուրդ՝ Հրաշալի ցորենի մշակման համար: Եվ մինչև հունձը կայանն առանձին ուշք պիտի դարձնի գյուղական այդ կուլեկտիվ փորձերից ստացած արդյունքի վրա:

Եթե գավառի բոլոր շրջաններում փորձելուց հետո որևէ շրջան աչքի ընկնի իր բերքով, այսինքն՝ եթե մի շրջանում Հրաշալի ցորենը հաջող գնա, գալ տարի, նախ՝ ինքը գյուղացին արդեն կհետաքրքրվի, որովհետև աչքով տեսել է, և երկրորդ՝ գյուղկայանը ձեռք կբերի Հրաշալի ցորենի սերմացու անհրաժեշտ քանակությամբ³։

Հրաշալի ցորենը մեր տեղական ցորենից ավելի փարթամ է և բույով, ուրեմն՝ ավելի շատ է դարման տալիս։ Նրա հրաշալի լինելը հասկի ճյուղավորման մեջ է։ Հասկի ներքի մասը ուռչում է, մի տեսակ ճյուղավորվում։ Հրաշալի ցորենի հասկը շատ ավելի մեծ է ու լայն. քան մեր սովորական ցորենի հասկը։ Հրաշալի ցորենը աղքատ հողեր չի սիրում. նրա համար հարկավոր է հարուստ ուժով հող։

ՄԵՐ ԱՄՆՆԱՄԵՍ ԴՅՈՒՂԸ

Խնձորեսկը ոչ միայն Զանգեզուրի, այլև Հայաստանի ամենամեծ գյուղն է։ Գյուղը ցրված է խոր ձորերի մեջ, ժայռերի տակ. շատ հաճախ գյուղացիք իրար շեն ճանաչում, իսկ հարկի կամ որևէ այլ խնդրի համար, երբ հարկավոր է ցուցակագրություն կատարել, գյուղի ընկերները զարմանքով հարցնում են իրար, թե՞ էս է՞լ է մեր գյուղացի։

Տները հնուց մնացած քարափոր այրեր են. հեովից նայելիս՝ գյուղը քարանձավների մի ամբողջ սիստեմ է թվում, ծուռումուռ փողոցներով, տներն անկարգ, այնպես որ, շատ անգամ, մի տան կտուր մյուսի համար բակի տեղ է ծառայում։

Համարյա յուրաքանչյուր տարի այդ բարձրագագաթ ժայռերից մեկն ու մեկը փլվում է, տակովն անում մարդ ու անասուն։ Դեռ շատ առաջ գյուղացիք միտք ունեին դուրս գալու իրենց ձորերից դեպի սարահարթը և մի քանի գյուղեր հիմնել։ Այդ միտքը հիմա հասունացել է, շատերն են հոժար նոր գյուղ հիմնելու, ավելի ճիշտ՝ մի քանի գյուղերի բաժանվելու։ Խնձորեսկի երիտասարդությունը, որ ցրված է զանազան քաղաքներում, պետք է այս խնդրի մասին լուրջ մտածի և միջոցներ առաջարկի։

Թե՛ տեղական և թե՛ կենտրոնի իշխանությունն անհրաժեշտ օգնությունը չեն մերժի։

Մոտ հազար տուն ունեցող խնձորենակի դպրոցում սովորում են միայն 260 երկսեռ աշակերտ. դպրոցն ունի չորս ուսուցիչ: Տեղ և ուսուցիչ չլինելու պատճառով երկու այդքան էլ աշակերտ մնացել են փողոցում: Ծիշտ է, ժողովրդի ջանքով դպրոցի շենքը կարգի է բերված, կատարված է հիմնական վերանորոգում, բայց դրանով չպիտի բավականանալ: Դպրոցին կից գտնվում է սուաջվա վոլոստնոյի շենքը՝ կիսավեր վիճակում: Հարկավոր է այդ շենքն ևս վերանորոգել և մեծացնել դպրոցը, գալ տարի ընդունել և դրսում մնացած աշակերտության: Դպրոցից բացի, գյուղում կա երկու լիկկայան, որտեղ սովորում են 80-ից ավելի գյուղացի: Լիկկայաններից մեկը կիսագրագիտության, մյուսն անգրագիտության վերացման համար է:

Գյուղում կա ընթերցարան, ուր ստացվում են մի շարք լրագրեր՝ «Կարմիր ռաշպար», «Կոմունիստ»¹ և այլն: «Խորհրդային Հայաստանից» չի ստացվում և ո՛չ մի օրինակ. իմ հարցին, թե այդ ինչո՞ւ է այդպես, ինձ պատասխանեցին, թե գյուղխորհուրդը որոշել է տարածել «Խորհրդային Հայաստանը», բայց այդ որոշումը մինչև այժմ մնացել է մեռած տառ: Հարկավոր է, որ օր առաջ գյուղխորհուրդն իրականացնի իր որոշումը: Ընթերցարան հաճախողների թիվը միջին հաշվով օրական հասնում է մոտ 30-ի, երբեմն կազմակերպվում է խմբական ընթերցանություն անգրագետների համար:

Սեռն գործունեություն է ցույց տվել գյուղի փոխօգկոմը², կարճ ժամանակամիջոցում նրան հաջողվել է ստեղծել մոտ 200 փութ հացահատիկի ֆոնդ: Անցյալում նա ինն ամիս շարունակ գյուղի անպաշտպան և որբ երեխաներին է կերակրել, չքավոր աշակերտների համար ձեռք է բերել գրենական պիտույքներ, չունեոր գյուղացիներին տվել է սերմացու: Փոխօգկոմի եկամուտը եղել է կամավոր հանգանակություն և սեփական բանջարանոցի արդյունքը: Բացի դրանից, գյուղի յուրաքանչյուր գութան մի օր պարտավոր է վարել փոխօգկոմի համար: Այդ հաշվի մեջ են մտնում համայնական բնույթ կրող հողերի (դպրոց և այլն) մշակումը, որ կատարվում է փոխօգկոմի աջակցությամբ: Միայն վերջերս է, որ փոխօգկոմը Բաքվի նորակազմ հայրենակցական միությունից նվեր է ստացել մի համեստ գումար: Հայրենակցական միությունն իր շուրջն է համախմբել մոտավորապես 300 անդամ և մտադիր է աջակցել նաև դպրոցին: Գյուղի և քաղաքի շաղկապման այս ձևը մեծ նշանակություն ունի մանավանդ Զանգեզուրի համար, որովհետև ար-

գյունաբերական կենտրոններում Զանգեզուրի գյուղացիությունն ունի բանիմաց երիտասարդություն:

Արդյունավետ գործունեություն ունի և կանանց միությունը. նրանց համար կազմակերպվում են ընդհանուր ժողովներ ու դասախոսություններ: Յուրաքանչյուր ժողովին անդամների թիվն ավելանում է. մեր գեղջկուհին դառնում է ավելի գիտակից և խիզախ՝ հին տրադիցիան պատռելու և նորին հաղորդակից լինելու գործում:

Պատկոմական կազմակերպությունն ունի 150 անդամ. գյուղի կարգապահության գործում, ինչպես և շինարար աշխատանքի մեջ, պատկոմների կոլեկտիվը միշտ էլ ակտիվ մասնակցություն ունի: Մնացած երիտասարդները հետևում են նրանց և գնում պատկոմների ետևից:

Գյուղում վերջերս կազմակերպվել է բատրակների միություն: Խնձորեսկում բատրակ շատ կա, իր շահն և ուղին ճանաչող բատրակ: Եվ գործունյա մի կազմակերպություն է այդ միությունը, որի հետ հաշվի է նստում գյուղի արթնացող կուլակն ու համփան:

Զմեռ ժամանակ գյուղի երիտասարդները դպրոցում կազմակերպում են յուրաքանչյուր շաբաթ ներկայացում, մերթ ձրի, մերթ շնչին վճարով: Ներկայացմանը հաճախ հավաքվում է 300-ից ավելի մարդ:

Գյուղը բժշկական օգնության կարիք ունի: Մեր ամենամեծ գյուղը ո՛չ միայն բժիշկ չունի, այլև, նույնիսկ, զուրկ է բուժակից: Շրջանի բուժակը նստում է ուրիշ գյուղում. հարկավոր է խնձորեսկ ուղարկել գոնե մի բուժակ և բանալ թեկուզ շատ հասարակ ամբուլատորիա: Շատ հաճախ մահանում է հիվանդը, որովհետև տները միջոց չունի Գորիս գնալու՝ բժշկի կամ դեղի ետևից:

Այս<պես> է ապրում մեր ամենամեծ գյուղը՝ Խնձորեսկը, ցրված֊փռված խոր ձորերում, տները՝ քարափոր, մարագ ու դեզ՝ քարափի ծե֊րին:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋ ԵՎ ԱՅԺՄ

Մեր թերթի սուղ էջերը չեն ներում, որ այս հարցի մասին մանրամասն գրենք: Սակայն թոուցիկ ակնարկն անգամ հերիք է ցույց տալու, թե զարգացման ի՞նչ ահռելի թափ ստացավ մեր գյուղական հետամնաց տնտեսությունն ու հողային գործը Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ:

Ոչ միայն միլիոնավոր դեսյատին կալվածատիրական հողեր խըլվեցին ու բաժանվեցին անհող գյուղացիության, ոչ միայն ստեղծվեցին բազմաթիվ օրինակելի խորհրդային տնտեսություններ, ցուցադաշտեր, այլև սկսվեց գյուղատնտեսական մշակույթի նոր ձևերին անցնելը:

Ռուսաստանի հարավ-արևելքը միշտ էլ ենթակա էր երաշտի, սակայն այժմ պետության օժանդակությամբ այդ շրջաններում գյուղացիությունն անցնում է մշակույթի նոր ձևերի և միանգամայն ապահովում իրեն երաշտից: Զրային ասպարիզում կատարած հսկա աշխատանքը ամուր պատվանդան է գյուղատնտեսական բարձր կուլտուրաների անարգել զարգացման համար. հենց այն, որ հաջողվեց կարճ ժամանակում նախապատերազմյան վիճակին հասցնել մեր գյուղատնտեսության մի շարք ճյուղեր, հենց միայն այդ ցույց է տալիս, որ Հոկտեմբերի գծած ուղին ճշմարիտ էր:

Այժմ, երբ հողաբաժանման աշխատանքները համարյա թե ավարտված են ամեն տեղ, հերթական խնդիր է գյուղատնտեսության հիմնական փոփոխումը:

Ինչպես անել, որ հնարավոր լինի ստանալ երկու հասկ այնտեղից, ուր առաջ ստացվում էր մի հասկ, այսինքն՝ արդյունքի և արժեքի կրկնապատկման հարցը, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը գյուղատնտեսության մեջ:

Բոլոր նախադրյալները կան այդ խնդիրը ևս հաջողությամբ լուծելու: Գյուղատնտեսական վարկ, գործիքների աժան վաճառում, գյուղատնտեսական մթերքների արտահանումը դեպի օտար շուկաներ, ցուցադաշտերի և փորձնական կայանների այն խիտ ցանցը, որով տարեցտարի պատելու է մեր միությունը, վերջապես՝ գիտության և աշխատանքի շահկապումն իրար այդ ասպարիզում, ահա՛ այս բոլորը մի-մի գրավական են՝ համոզվելու, որ յուրաքանչյուր Հոկտեմբերի տարեդարձին մեր տնտեսությունը ոչ միայն աճում է, այլև մշակույթի տեսակներն են փոխվում, գյուղացու աշխատանքը դառնում է գրավիչ և արդյունավետ, մեքենան մուտք է գործում մեր գյուղերը և, այսպիսով, հավիտյան զոդում քաղաքն ու գյուղը:

Ահա՛ ի՞նչ հեռանկարներ են բացվում մեր առաջ, և ի՞նչ պետք է անենք մինչև գալիք Հոկտեմբերը:

Ամենքը ճանաչում են Շնաթաղ¹ գյուղը: Այդ գյուղում երկաթե գութան երբեք չի եղել. հենց միայն այս ցույց է տալիս, որ գյուղի տընտեսությունը հետամնաց է:

Գավառական գյուղատնտեսը ուսումնասիրել է այդ գյուղի կարիքները, պարզել գյուղի տնտեսության բարձրացման միջոցները, բայց կազմակերպել հարկավոր է, փորձով ցույց տալ, որ շիրում զրնգան նոր ձևից ստացած օգուտն ու փողը:

Շնաթաղը անասնապահության համար է ստեղծված. Շնաթաղում ցորեն ցանել, այդ նշանակում է՝ խանչալով մալական²: Ջի տալիս օգուտ, որովհետև կլիման և հողը նպաստավոր չեն:

Բայց անասնապահությունն էլ այնքան օգուտ չի տալիս, որովհետև օրինակելի չի, շոբանավարի է, այնպես, ինչպես առաջ, մեր պապերի ժամանակ:

Որպեսզի գյուղը հարստանա և օգուտ ունենա, դրա համար հարկավոր է ամենից առաջ սովորել տնտեսության լավ ձևերը: Դրա համար շատ միջոցներ կան, բայց ամեն անգամ, երբ գյուղացին գործով Գորիս է գալիս, թո՛ղ մտնի գյուղատնտեսի մոտ և խորհուրդ հարցնի: Դրա համար նրանից փող չեն ուզում: Մինչև հիմա մեր գյուղացին այդ չի արել, որովհետև սովոր չի. սովոր չի իր անգրագիտության պատճառով, բայց հիմա նա պիտի սովորի, որ լավ ապրի:

Շնաթաղում պիտի կազմակերպել անասնապահական արտել. արտելը իր համար պանրի և յուղի գործարան կբացի, ինչպես Բազարչայն է անում, ինչպես Երիշենն է որոշել: Արտելի համար կառավարությունը վարկ (փող և մեքենա) կտա, գյուղատնտեսն էլ ցույց կտա, թե ինչպես կազմակերպել այդ: Արտելը դրսից կբերի լավ բուղաներ և կազնվացնի տեղական անասունները և, վերջապես, արտելը կարող է սպառել կաթնատնտեսական մթերքները՝ յուղն ու պանիրը:

Ասված է՝ գեղը որ կանգնի, գերան կկոտրի. միության մեջ ուժ կա, ինչ որ չի կարող անել մի գյուղացի, հեշտ է ամբողջ Դժուղի համար: Բայց այդ բանը պիտի հասկանալ և խոսքից գործի անցնել:

Գյուղի ակտիվ մասը՝ երիտասարդությունը, պիտի անի այդ գործը: Շնաթաղը զանազան քաղաքներում, մանավանդ Գորզնի, շատ բանվորներ ունի, գիտակից, գյուղի լավն ու վատը իմացող:

Հենց նրանց ենք ուղղում մեր խոսքը: Նրանք պիտի միանան, գյուղի երիտասարդության և գավառի գյուղատնտեսական բաժնի հետ միասին այդ գործը գլուխ բերեն՝ Շնաթաղում ստեղծեն կաթնատնտեսական արտել:

Առանց դրան Շնաթաղն ապագա շունի: Այս պիտի օղ անեն և ականջից կախեն բոլոր նրանք, որոնց համար թանկ է գյուղի բարձրացումը:

ԳՈՐԻՍ ԳՅՈՒՂԸ

Գորիս գյուղը¹ քաղաքից մի ձորով է բաժանված: Քաղաքի բնակիչների պապերը գյուղում ապրելիս են եղել, իսկ նրանց ժառանգները՝ ծուռումուռ փողոցներին, քարքարոտ ճանապարհներին չհավանելով, անցել են ձորը և հարթ տափարակի վրա քաղաքը հիմնել. գյուղում մնացել են տնտեսապես ավելի թուլերը:

Սակայն գնալով գյուղի դրուժյունը վատացել է: Հեռու իր վարելահողերից, զուրկ բանջարանոցներից ու ջրովի խոտատեղերից, հեռու արոտատեղից ու սարի խոտհարքից, գյուղն ավելի է աղքատացել: Պատերազմի ու ազգամիջյան կռիվների ժամանակ Գորիս գյուղն ամենից շատ է տուժել: Այսօր Զանգեզուրի գավառում այդ գյուղի նման աղքատ գյուղ չկա:

Ծրբեմնի փարթամ գյուղից մնացել է 277 տուն, որից 122 տունը չքավոր են, յուրաքանչյուրը՝ 1—2 կովատեր: Սակայն չքավորների թվի մեջ չեն այրիների տասնյակ տներ, որոնց աշխատող ձեռքը կինն է. ամուսինը կամ սպանվել է կռվում և կամ մեռել «պլենում», կամ էլ անհետ կորել:

Այրիների այդ տասնյակ տներն են, որ ապրում են ծայրահեղ չքավորության մեջ, օրվա հացի կարոտ: Նրանք չեն կարողանում իրենց հողերից օգտվել, որովհետև լծկան շունեն, սերմացու շունեն: Հողաբաժանման ժամանակ շատերը նրանցից չեն էլ հետաքրքրվել հող ստանալու մասին: Համարյա յուրաքանչյուր տարի այդ աղքատ տներն ստանում են սերմացու, յուրաքանչյուր տուն՝ 2—3 փութ, սակայն շատ հաճախ սերմացուն էլ է իզուր կորչում:

Ծանր է տեսնել, թե ինչպես ցնցոտիապատ կանայք (նրանցից շատերը մի պարկ ծակում և անցնում են գլուխը) քլունգներով գյուղի մո-

տակա սարալանջն են քերծում, ստացած կամ ունեցած մի բուն սերմացուն այնտեղ գցելու:

Աղքատ այդ ընտանիքներին աշխատանք հայթայթում է քաղաքը. հաց են թխում, ջուր են կրում, բուրդ գվում, օգնում հանդի աշխատանքին: Սակայն շնչին է վարձատրությունը: Աշխատում են լուսաբացից մինչև արևմուտ:

Աղքատ այդ ընտանիքների տները ողորմելի տեսք ունեն, աղտոտ և մութ: Ամիսներով միս չեն ուտում և եթե մի քանի կոպեկ ճարում, փորոտիք են գնում. այդ նրանց համար հիշատակելի օր է: Հիվանդություն շատ կա, չեն էլ հետևում: Այդ մասը կարծես աչքաթող է արված, իրենք էլ են իրենցից բեզարել:

Գյուղում շատ տներ կան կիսավեր կամ հիմնովին փլված: Այդ օտար քաղաքներ գնացած գյուղացիների տներն են, թողած այդպես անտիրական: Գորիս գյուղը Բաքվում և Անդրկասպյան երկրի զանազան քաղաքներում ունի մոտ հարյուր տուն, որոնց մեծ մասը բանվոր է:

Գյուղն իր այդ դրությունից դուրս գալու հնար ունի: Այդ հնարը գյուղի հիմնովին փոխադրումն է մի այլ տեղ: Եթե նույն տեղը մնա, նա ապագայում էլ զարգանալու միջոց չպիտի ունենա: Գյուղի ամենից լավ հողերը մնում են անմշակ, հեռավորության պատճառով: Գյուղի ներկա դիրքը շատ անհարմար է թե երկրագործությանը և թե անասնապահությանը պարապելու համար: Խորդուրորդ ձորեր, քարոտ ճանապարհներ, ծառազուրկ ապառաժներ, ահա՛ թե ինչ ունի գյուղը ներկա դիրքում: Իսկ մի քանի վերստ հեռու կա հարթ տարածություն՝ ջրով առատ և հարմար՝ երկրագործության համար: Այդտեղ կարելի է փոխադրել գյուղը:

Նոյեմբերի 26-ին գյուղում կայացավ համայնքի ընդհանուր ժողովը: Պետք է տեսնել, թե որքան մարդ էր հավաքվել: Կանայք, որ հազվագյուտ են ժողովներին, բավական թիվ էին կազմում: Բոլորն էլ գիտեին, որ իրենց ամենից ցավոտ խնդիրն է լուծվելու: Եվ գյուղը կատարյալ միաձայնությամբ որոշեց փոխադրվել հարևան հողամասը²: Այսպիսով՝ Գորիս գյուղը պիտի բաժանվի և կազմի 2—3 առանձին գյուղ, յուրաքանչյուրն իր հարմար տեղն ստանալով:

Փոխադրումը կապված է որոշ ծախսերի հետ: Ծիշտ է, գյուղի մի մասը հենց այսօր էլ կարող է հեռանալ, առանց դրսի օժանդակության,

բայց մնացած աղքատ մասն առանց պետական վարկի ոչ մի կերպ չի կարող փոխադրվել:

Հենց այդ ի նկատի ունենալով՝ համայնական ժողովը որոշել է դիմել կառավարության՝ վարկ ստանալու համար: Տեղական իշխանությունը և հասարակական կազմակերպություններն ևս ցույց կտան իրենց աջակցությունը: Փոխադրվող գյուղացիք ձրի կստանան փայտեղեն՝ մոտիկ անտառից, հնարավոր կլինի նրանց որոշ ժամանակով ազատել հարկից և այլն:

Իսկ նոր տեղը փոխադրվելուց հետո գյուղը մի ազատ շունչ կթաշի և արագ կզարգանա:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՅՈՒՂԻՑ

Ծթե Ապարանի շրջանի գյուղերը Քսենոֆոնի ժամանակվա¹ վարք ու բարք և աղքատ տեսքն ունեն, ապա Զանգեզուրի շատ գյուղերն իրենց մի քանի կողմերով Քսենոֆոնից շատ դարեր առաջ եղած գյուղն են հիշեցնում:

Գյուղը մութ է, գյուղացին դեռ ազատված չի սնոտի հավատից, նավասարդի տոնին² հարյուրավոր մսացուններ դեռ այսօր էլ մորթում են՝ պապենական «աղաթն» ու սովորությունն առօրյա կյանքում դեռ գերիշխում են: Գյուղում այժմ էլ դեռահասների (13 տարեկան, երեքմս պակաս) ամուսնություն է կատարվում. եթե գյուղացին երես է թեքել եկեղեցուց, ապա այդ շատ թեթև և մակերեսային ձևով է կատարված: Սղաներում, տաք գոմերում հավաքվել են, հին, «Մովրովի» ժամանակից³ կամ էլ առաջ եղած դեպքերից պատմել և ջահելին, նոր սերունդին սովորեցրել շատ ավելորդապաշտություն. այդ ամենը դեռ կա: Նոր, հեղափոխական խոսք, նոր կենցաղի ստեղծում, շինարար նոր ոգի, այս ամենը գյուղական թանձր մասսիվում դեռ մի բարակ վերնաշերտ են կազմում:

Կուլակը նորից գլուխ բարձրացրեց. իր տնտեսական հիմքն ամրացնելուց հետո ձեռք է մեկնում գյուղի համայնական օրգաններին. եթե գյուղխորհուրդը դեռ մատչելի չէ, փոխօգկոմը կամ կոոպերատիվ մեջ խցկվելն ավելի հեշտ է: Իսկ նրան միայն խցկվել է հարկավոր: Հետո ուռչում է, ծծում, տռզում, իր ձեռքն առնում գյուղի ապրանքի

մեծ մասը, սրա-նրա հողը «կիսրար» հերկում և այլն: Մյուս բեռում էլ կուտակվում է աղքատը, հողագուրկը:

Բայց ստեղծվում է և ծայրահեղ չքավորություն՝ մի այծից էլ գուրկ, նույնիսկ անկողնուց և տնային անհրաժեշտ իրերից գուրկ, համարյա կիսամուրացիկ վիճակում: Գյուղերում առայժմ քիչ տոկոս են կազմում, բայց հենց այժմից ամեն կերպ պիտի աշակեցել սակավաթիվ այդ ընտանիքների դրությունը բարելավելու:

Երբեք չեմ մոռանում մի պատկեր: Մի քանի օր առաջ էր. մոտիկ գյուղերից մեկում առավոտը կանուխ տեսա մի ամբողջ ընտանիք՝ արեկող արած: Ինձ զարմացրեց նրանց դարմանոտ լինելը. երբ ժանոթ մի գյուղացու հարցրի, թե ինչու՞ բոլորն էլ դարմանոտ են, գյուղացին կես-ժպիտով պատասխանեց.

— Դոշակ չունեն, քնում են գոմերում, տավարի ախոռում, խոտի կամ դարմանի մեջ: Դրա համար էլ այդպես են:

Ես մոտեցա նրանց, գոմը մտա: Գոմն ուրիշի է, իրենք միայն գիշերն են քնում, դրա փոխարեն գոմը մաքրում են:

Մի ամբողջ ընտանիք՝ 9 հոգուց, տան մեծը՝ հայրը, վաղուց է գնացել օտարություն՝ վարձու աշխատանքի, սովալլուկ թողնելով իր գերդաստանը: Ցնցոտիների խայտաբղետ մի հյուսվածք, աղտոտ լաթեր, մանուկներն ուռած փորով, կիսամերկ: Երբ մոտեցա նրանց, զգացի, որ մերկությունից ամաչում են, երեսս շուռ տվի ու հեռացա:

Գյուղում աղքատներ կան, որոնք սրա-նրա մոտ աշխատում են, մի պարկ այլուր ստանում, բայց նրանք մի կով ունեն, ցամաք չեն մնում: Ծանր է «ախոռում» ապրող ընտանիքի դրությունը, օգնությունն առաջին հերթին նրան է պետք: Գյուղի գիտակից մասն աշխատում է դրա համար, բայց այդ քիչ է, այդպիսի ընտանիքներին մի կթան կամ լծկան է հարկավոր, որ ստացած հողերից օգտվեն:

Մեր շրջանի գյուղերի համար մի ուրիշ երևույթ էլ է բնորոշ: Այդ մաճկալի դառն ու վտանգավոր աշխատանքն է: Պոռնոները քաղաքից սիրով են գովում մաճկալին⁴, բայց մաճկալը նզովում է իր այդ ձևի աշխատանքը, վարելահողի կարիքն ստիպում է հերկել և այնպիսի քարթարոտ սարալանջեր, որոնց հողի շերտը հազիվ է հասնում քառորդ արշինի:

Մաճը բռնած ժամանակ գութանը մեկ էլ դեմ է առնում «հոշի».

«հոշ» մեզ մոտ ասում են հողի մեջ ընկած քարին ու քերծին: Գութանին

լծում են վեց կամ յոթը զույգ եզ, և այդքան լծկանների ուժով քաշած գութանն երբ հանկարծ դեմ է առնում «հոշի», մաճկալը ցնցումով ընկնում է գութանի վրա: «Որ խփում է, աստամներն էնպես են կաշում իրար, որ ցավից քիչ է մնում ուղեղդ տրաքվի»,— ասում են մաճկալների: Շատ է պատահում, որ «հոշին» դեմ առած ժամանակ գութանն ու մաճկալ ցած են գլորվում, պատահում են մահվան դեպքեր: Մեռնում է մաճկալը հենց մաճը բռնած ժամանակ. գութանն ուժով դեմ է առնում «հոշին»: Մեր գյուղերում 5—7 տարի մաճկալություն անող գյուղացին մի տեսակ թուլակազմ է դառնում, էլ մաճ չի կարողանում բռնել:

Մինչև այդ վերանա, դեռ շատ աշխատանք կա կատարելու: Գյուղատնտեսական նոր ձևերին անժանոթ մեր գյուղացին դեռ շատ է «հոշին» դեմ առնելու, մինչև որ նա սովորի ապառաժը ճեղքել:

Մուժ ու տգետ է գյուղացին, այնքան էլ հեշտ չի ճարվում այն չոր հացը, որ ուտում է, և չկա ամենևին այն իդիլլիան, որի մասին երգում է «պոետը»:

ՄՆԻ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

Ինչքան էլ գրենք նոր կենցաղի մասին, գյուղում կատարվող նոր փոփոխությունների ու շերտավորման մասին, մեր գյուղը դեռ երկար մնալու է խավար, այնտեղ դեռ շարունակելու են տիրապետել պապենական ադաթն ու սովորությունները: Այս հանգամանքը, իհարկե, միայն կրկնապատկելու է գյուղում կատարվելիք աշխատանքը և նոր եռանդ տալու այդ աշխատանքները վարողին (ուսուցիչ, կոմերիտական, խրճիթ-ընթերցարան և այլն):

Գյուղի պակաս կողմերից ամենից առաջ աչքի է ընկնում նրա կտրվածությունը դրսի աշխարհից: Գյուղը շատ քիչ չափով է հաղորդակից դրսում կատարվող անցուդարձին. գյուղացին լրագիր չի ստանում:

Մեզ շատ է պատահել շրջել գավառի խուլ գյուղերը, որոնք հարյուրավոր վերստ հեռու են երկաթուղուց: Այդ գյուղերում լրագրի երես չեն տեսնում, բավականանում են քաղաքից եկողի պատմածով կամ նամակներով հաղորդած լուրերով: Իսկ այդ լուրեր չեն, այլ առասպելներ, շատ հաճախ պրովոկացիա՝ սարքովի, և, պիտի խոստովանել, անճոռնի սարքովի, որ ծիծաղ է հարուցում:

Խորհիթ-ընթերցարանը լրագրով է ընթերցարան. լրագիր չեղած դեպքում նա կարող է վերածվել զրուցարանի, մասլահաթի և ավելորդաբանության տեղի: Վերջերս մեզ մոտ կատարվեց ձիերի ցուցակագրում. այդ բանը միշտ էլ լինում է, հարկավոր է ձեռքի տակ ունենալ եղած ձիերի ստույգ թիվը: Յուրաքանչյուր ձի ստանում է առանձին թերթիկ՝ վրան նշանակած տարիքը, հատկությունն ու ցեղը:

Այս շատ հասարակ գործը, մարդիկ կան, որոնք շահագործեցին հօգուտ իրենց ցանկության: Եվ ստեղծվեց հերթական պրովոկացիա, որ տարածվեց գյուղից գյուղ, թե՛ պատերազմ է լինելու Անգլիայի հետ, դրա համար էլ ձիերը «հավաքում» են (ցուցակագրումը շինեցին «հավաքում»):

Լրագիր որ լիներ, նա կբացատրեր այդ գործի նպատակը և հիմքից կկտրեր հորինելու առիթը: Մեր գյուղերում «Խորհրդային Հայաստան» չի ստացվում, շատ ընչին բացառությամբ, 2—3 տոկոսից ոչ ավելի: «Սաճկալի» ուես գյուղացիական թերթն էլ անծանոթ է. մի քանի գյուղեր ստանում են Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը, էն էլ շնորհիվ իրենց հայրենակցական միությունների:

Ձանգեզուրի գյուղերն ստանում են միայն տեղական «Կարմիր ռաշպար» թերթը, կան գյուղեր, որոնք ստանում են 4—7 օրինակ: Բայց անհատական բաժանորդագրություն չկա: Ստանում է գյուղիսորհուրդը, բջիջը, փոխօգկոմը, կոոպերատիվը և այլն:

«Կարմիր ռաշպարը» շաբաթը մի անգամ է լույս տեսնում, ծավալը փոքր է, դրսի աշխարհից տեղեկություններ սակավ է տալիս, թերթի մեծ մասը տեղական լուրերն են և կարևոր հոդվածներ: Եթե սրա վրա ավելացնենք այն, որ համարյա յուրաքանչյուր համար մի պայքար է կիրառում (պատահում է, որ 2—3 պայքար միանգամից), պարզ կլինի, որ այդ թերթը միջոց չունի գյուղի պահանջը բավարարելու:

Գյուղի տնտեսական զարգացման հետ ավելանում է և նրա քաղաքական ակտիվությունը: Գյուղը, գնալով, ավելի շատ է հետաքրքրվում դրսի անցուղարձով, և պետք է այդ մոմենտը մենք օգտագործենք՝ գյուղին հետաքրքիր նյութ և համապատասխան բավարարություն տալով:

Պետք է լրագիրը գյուղում տարածել: Այդ խնդիրը հասունացել է, գյուղացին այժմ կարող է լրագիր կարդալ, որովհետև ամբարում ցորեն ունի: Հարկավոր է մի լայն պայքար կամ առանձին մարմին՝ բաժա-

նորդներ հավաքելու համար: Գյուղում երբ հարց ենք տալիս, թե ինչո՞ւ թերթ չեք ստանում, շատ անգամ պատճառը մի հասարակ բան են բերում՝ հասցե չիմանալը, պայմաններին անծանոթ լինելը:

Եթե գյուղը լրագրից զուրկ է, ուրեմն՝ նա գիրք էլ չի կարդում: Եվ այդպես էլ կա, գյուղում գրքի սով է. գյուղական ուսուցիչը ըստ մեծի մասին բավականանում է մի քանի գրքերի ընթերցմամբ, որ նրան հրահանգում է գավառի լուսբաժինը: Նրա ընթերցումն, ուրեմն, իր պաշտոնի գծած սահմանից դենը չի անցնում: Խորհրդային գյուղի ուսուցիչն այդպես չպիտի լինի:

Գյուղը զարթնում է, նա հետաքրքրվում է դրսում կատարվող իրադարձություններով: Հարկավոր է օր առաջ մեր ամենօրյա թերթերը գյուղերում տարածել ու նրան ամուր կապել քաղաքի հետ:

Զանգեզուր

ՂԱՓԱՆԻ ՊՂՆԶԱՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

Հանքերում այժմ կատարվող աշխատանքին ականատեսը մի պահ չի կարողանում իրեն հաշիվ տալ, թե մի քանի ամսվա ընթացքում ինչպես հնարավոր եղավ Ղափանի քնած հսկաներին զարթեցնել և նորից շունչ տալ գործարանին, որ ճշա զիլ՝ և կանչի բարձր՝ աշխատավորության մի նոր հաղթանակի մասին:

Դեռ հանքերին և ձուլարանին չհասած՝ նկատելի են նորոգման հետքեր: Մի տեղ այրված շինություն կտուրն են նորոգել, պատուհաններն են գցել, մի ուրիշ տեղ ճանապարհն են սարքել կամ տարիների ընթացքում կուտակած հողն ու ավաղը դուրս թափել: Փանի մոտենում եք, այնքան ավելի է զգացվում, որ ստեղծվել է մի կատարյալ մրջնոց: Լայն և ուղիղ ճամփով դեպի գործարան, դեպի հանքերի վարչություն կամ «մաղարան» (այր) են գնում բանվորներ, գյուղացիք, բռնած գրաստներ: Լսվում է մի խուլ աղմուկ, մուրճների հատու ձայն, կանչ, մի խոսքով՝ գործարանային կատարյալ ժխոր:

Առայժմ աշխատում են միայն չորս գրուպայում՝ վեց հանքահոր. մի քանի տեխնիկական պակաս վերացնելուց հետո կսկսեն նաև մնացած մաղարանները: Աշխատում են 60-ից ավելի բանվոր, մի քանի սմենայով: Կարգի է բերված նախկին ֆրանսիական գործարանը, որ

հանքերի ամենամեծն է և հարուստ նոր գործիքներով: Կա և մի ուրիշ գործարան, որ երևի նորոգման չի ենթարկվի՝ մեքենաները հնացած լինելու պատճառով:

Գործարանի բակում դարսված են սև պղնձի տափակ աղյուսները, որ պիտի վերամշակման ենթարկվին՝ կարմիր պղինձ ստանալու համար: Մեր պղնձի առաջին պարտիան արդեն ուղարկված է Բաքու՝ Ազնեֆթին, և արժանացել է գովասանքի:

Հանքային վարչությունը խիստ կենտրոնացում է մոցրել գործի մեջ: Պղնձահանքերը, որ առաջ մասնավոր դրամատերերի սեփականություն էր, ցրված են. առաջ անկարգ էր և պղնձի հալման գործը: Այդ թերությունը վերջ տալու համար հանքային վարչությունը որոշել է կանոնավորել և մեծացնել ամենից լավ գործարանը և դրանով էլ բավականանալ:

Կարևոր գործերից է հիդրոկայանի կառուցումը, որ մեծ թափով առաջ է տարվում: Հանքերն ու գործարանն առայժմ ուժ են ստանում դիզելի կայանից, որ չի բավարարում, բացի այդ, հանքերը չափազանց հեռու գտնվելով՝ նավթի պակաս շատ են զգում: Այդ նպատակով՝ հանքերից մոտ 12 վերստ հեռավորության վրա այժմ շինվում է մի հիդրոկայան 300 ուժի, սակայն մինչև 800 միավորի հասցնելու հնարավորությամբ: Կայանի աշխատանքներն առաջիկա գարնան կավարտվեն, և միջոց կլինի ոչ միայն գործարանում ավելի շատ պղինձ հալելու, այլև հորերից ավելի շատ հանելու: Էներգիայի պակասության պատճառով այժմ շատ հանքահորերում հանած պղինձը հենց այնտեղ էլ թողնվում է, որովհետև հնար չկա պղինձը վեր հանելու:

Հանքերը նավթ ստանալու են Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթգծի Բեգմանլու կայարանից: Նավթատար վագոնները գալիս են մինչև այդ կայարանը, իսկ այդտեղից էլ ուղտերով նավթը փոխադրում են հանքերը: Սալլի ճանապարհ չկա, ուղտեր շատ հաճախ չեն ճարվում կամ շատ թանկ գներ են առաջարկում: Զյունամրիկի պատճառով նավթ չի ստացվել վերջին ժամանակներս, այնպես որ գործարանը ստիպված է կանգնել:

Ընդհանրապես, փոխադրման հարցից շատ բան է կախված Ղափանի պղնձահանքերի բարգավաճման համար: Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթուղին է այն կողքի գիծը, որ հասնելու է մինչև հանքերը, ահա փրկության միակ ուղին: Այն ժամանակ հանքերի արտադրությունը տասնա-

պատիկ կազմեալնա, և, որ գլխավորն է, եկամուտն ավելի շատ կլինի: Կոկսը, որ անհրաժեշտ վառելանյութ է պղնձի հալման գործում, տեղում արժե 50 կոպեկ, իսկ Բեգմանլու կայարանից մինչև հանքերը փութը մի ուրիշով էլ չեն համաձայնում տանել: Իսկ ամիսն առնվազն 5—6000փ. կոկս է հարկավոր հանքերի համար: Նույնը և մնացած մթերքների ու իրերի համար: Ժիշտ է ասում հանքերի դիրեկտոր ընկ. Զարապովը, թե՝ «Մեր տրանսպորտը կախված է բնական պատահարներից»:

Վառելանյութի կարիքն ավելի է զգացվելու գարնանը, երբ գործը պիտի ընդարձակվի: Գարնանից բանվորների թիվը 1000-ից անցնելու է, Առայժմ որակյալ բանվորների և, ընդհանրապես, աշխատող ձեռքերի կարիք չկա: Շրջակա գյուղերը լիովին բավարարում են կարիքին, մանավանդ որ նրանք առաջուց են ծանոթ այդ գործին: Ալավերդու գործարանից այնտեղ են ուղարկվել մի քանի պղինձ հալող վարպետներ:

Սակայն գարնանը պակաս զգացվելու է, մանավանդ մաղարաններում աշխատող բանվորների: Պատերազմից առաջ այդ գործը համարյա թե ամբողջովին պարսիկ բանվորների ձեռքին էր, որոնք շատ հմուտ են այդ գործին: Այդ ի նկատի ունենալով՝ հանքերի վարչությունը դիմում է արել, ուր հարկն է, որպեսզի գարունը բացվելուն պես՝ հնարավորութուն լինի պարսիկ բանվորներ բերելու:

Նորոգում են բանվորների հանրակացարանները: Այժմ աշխատող բանվորները շրջակա գյուղերից են և աշխատանքից հետո դարձյալ գյուղ են վերադառնում: Այդ հանգամանքը մի քանի անհարմարութուն է ստեղծում, մանավանդ գիշերվա սմենա գնացող բանվորների համար: Բանվորներին գործարանի հետ կապելու համար և, մանավանդ, հեռու գյուղերից եկած աշխատողներին հարմարութուն տալու համար է, որ նորոգվում են հանրակացարանները: Այդ դեպքում կարելի է պատրաստել և որակյալ բանվորների մի մնայուն կադր՝ կապված ընդմիշտ գործարանի հետ:

Հանքերի կուլտուր-կրթական աշխատանքը պետք է ավելի ուժեղացնել: Անհրաժեշտ է Ղափան փոխադրել Զանգեզուրի արհեստակցական միությունների խորհուրդը կամ Հեռնային բանվորների միությունը: Արհեստակցական աշխատանքը տարվում է առայժմ թույլ: Բանվորներն ունեն երկու ընթերցարան, կա մի բանվորական աղումբ, ծրագրված է կառուցել թատրոնական շենք:

Նյութական միջոցները վերջերս ավելի սուղ են դարձել. մինչ այդ, յուրաքանչյուր ամիս երկու անգամ բանվորներն ստացել են իրենց աշխատավարձը: Միայն վերջերս այդ աշխատավարձի արժեքը նրանք ստանում են համապատասխան չեկով՝ կոոպերատիվում ապրանք գնելու համար: Պետք է ասել, որ Ղափանի կոոպերատիվն ամեն ջանք գործադրում է բավարարել բանվորության կարիքներին, և պահեստում ունենալ ապրանքների անհրաժեշտ քանակ:

Հանքերի վարչությունն աշխատեցնում է և մի էլեկտրաղաց, որ շատ մեծ օգնություն է տալիս շրջակա գյուղացիության: Էլեկտրաղացի գործին կիսրար է և Ղափանի շրջգործկոմը:

Այժմ կատարվող աշխատանքների թվին է պատկանում և Գորիս-Ղափան հեռագրաթելի անցումը և հանքերում փոստային բաժանմունք հաստատելը: Այդ շատ անհրաժեշտ աշխատանքը տարվում է արագ թափով: Այդպիսով հանքային վարչությունը, ինչպես և Ղափանի ժողովուրդը, հնարավորություն կունենան կապվելու դրսի աշխարհի հետ: Իսկ մինչ այդ, մի հեռագիր մինչև հասնել Երևան ու ստացվել պատասխանը (Գորիսի վրայով), տասն օր էր տևում:

Հանքային վարչության տեխնիկական շտաբը թերի է:

Ղափանի հանքերի հարստությունը դեռ երկար ժամանակ կբավարարի: Կտրված լինելով դրսից և զուրկ՝ հարմար ճանապարհներից, հանքերի շահագործումը պատերազմից առաջ լայն ծավալ չի ընդունել: Աշխատել են ստանալ այնպիսի հորերից, որտեղ պղնձի ամենամեծ տոկոսը կա: Այդ տոկոսն առաջ հաշվում էին 15—16: Այս անգամ հալել են 12 տոկոսանի պղնձահանք, իսկ այժմ ստանում են մինչև 14 տոկոս: Պատերազմից առաջ մասնավոր դրամատերերը Ղափանի պղինձը էլեկտրոլիզի ենթարկելով՝ զատում և ոսկի էին ստանում: Ոսկի ստանալու համար նրանք պղինձն ուղարկում էին Ալավերդու գործարանը: Ղափանի պղինձն իր մեջ պարունակում է ոսկու բարձր տոկոս: Հանքային վարչությունը ծրագրել է էլեկտրոլիզն ապագայում կատարել Ղափանում և դրա համար կառուցել առանձին գործարան:

Շրջակա գյուղերի համար պղնձահանքերի վերականգնումը շատ մեծ նշանակություն ունի: Ստեղծվում է շուկա՝ գյուղի մթերքները սպառելու, բացվում է եկամտի մի աղբյուր, հեռավոր Զանգեզուրում շենանում է բանվորական մի կենտրոն, վարժվում է բանվորների մի մրջնոց, որ անդուլ աշխատանքով գետնի երես է հանում խորխորատնե-

րում պահած հարստութիւնը: Շրջակա գյուղերը հանքերից ստանում են էլեկտրական լույս: Հիդրոկայանի կառուցումը հնարավորութիւն կստեղծի հանքերի էլեկտրոցանցի մեջ առնել ավելի շատ գյուղեր, ավելի արագ ղարթեցնել և լուսավորել ժայռերի ժերպերին թառած Ղափանի գյուղերը:

ՍԱՌԱՏՈՒՆԿԸ ՄԵՐ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Գարնան աշխատանքները արդեն սկսվել են: Այդ աշխատանքների հետ սկսվում է և ծառ տնկելու գործը:

Բոլորն էլ գիտեն, թե ինչ օգուտ են տալիս ծառերը: Պատերազմի տարիներում մեր անտառներն ու ծառերը շատ տեղ կտրատվել են և ոչնչացել:

Հիմա մենք պիտի բոլորս աշխատենք, որ էդ պակասը լրացնենք:

Գորիսում կազմված ծառատունկի գավառային հանձնաժողովն արդեն գործի է անցել: Մյուս շրջաններում ևս կազմված են էդպիսի հանձնաժողովներ:

Գորիսում և Ղարաքիլիսայում որոշված է հիմք դնել պտղատու ծառերի տնկարանի: Այս տարի տնկվելու են երեք հազար վայրի խընձորենի և ուրիշ ծառեր: Հետո այդ ծառերը պիտի պատվաստ անեն և բաժանեն գյուղացիներին: Գյուղի դպրոցները այս տարի պիտի անպատճառ իրենց հողերում ծառեր տնկեն:

Համարյա բոլորն էլ իրենց այգիներում կամ այլ հողերի վրա ծառեր են տնկում: Դեպքեր են պատահում, որ տնկած ծառերը գողանում են:

Մառ գողանալը մեծ հանցանք է:

Եթե այդպիսի դեպք լինում է, թող ընկերները հայտնեն ծառատունկի հանձնաժողովին, և խիստ պատիժ կստանա նա, ով տնկած ծառը պոկում է, գողանում:

ՄԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

Գյուղատնտեսական գրականութիւնը մեզանում զգալի ծավալվում է. եղած հրատարակչական մարմիններին ավելացել է և մեկը՝ Հող-

ժողովմասեր, որ գուցե հետագայում կարևոր մասն է առնելու իր վրա՝ գյուղատնտեսական գրականության: Մի թերի կա, որ, ըստ հնարավորության, պետք է վերացնել. եղած գրքույկների 90 տոկոսը թարգմանություն է, ըստ մեծի մասի՝ ռուսերենից: Ճիշտ է, աշխատում են «հայացնել», հարմարել մեր պայմաններին ու գյուղացու տնտեսության, սակայն շատ քիչ դեպքում է այդ լրիվ հաջողվում: Լավ թարգմանած գրքերի արժեքն իմացվում է այն ժամանակ, երբ այդ գիրքն ընկնում է գլխավոր ընթերցողի՝ գյուղացու ձեռքը: Այդ դեպքում ավելի շուտ է նրեում գրքի թերին կամ առավել կողմը:

Գյուղատնտեսական մեր գրականությունն աստիճանաբար նվաճումներ է կատարում գյուղում, նույնիսկ շատ հեռու անկյուններում: Եվ մեր գրքույկներն ավելի ուշագիտ պիտի թարգմանել ու կազմել, որ գյուղացին համոզվի, նրան մատչելի լինի գրքում գրածը:

Շատ հաճախ է պատահում կազմակերպել գյուղատնտեսական զրույցներ, նաև ընթերցում: Գյուղացիների համար կարդում եք մի գրքույկ (իհարկե, գյուղատնտեսական) և մեկնում: Հետո հարցեր են տալիս, գրքի պակաս-պռատը լրացնում: Եվ այդ բոլոր խոսքերն ու նկատումները դարավոր փորձից են, անթիվ սերունդների դիտումից: Դրա համար էլ նոքա արժեք ունեն:

Նման թարգմանություններից է և Ա. Յուրմալյատի գրքույկը «Հորթերի կերակրելն ու խնամքը» (32 էջ), ագիտբաժնի № 7 սերիայի գրքույկներից¹: Խմբագրողը՝ ընկ. Խ. Երիցյանը, և թարգմանիչը՝ Ա. Աթալյանը, հայացրել են, բայց ոչ այնքան հաջող:

Մեր գոմերը ձմեռը տաք են լինում, նրանց գլխավոր պակասը լույսի բացակայությունն է: Գրքույկում գոմի տաքության վրա ավելի շատ է ուշք դարձրած (ինչպես բնագրում), իսկ ոչ մի խոսք չկա լուսավոր գոմերի առավելության մասին: Ընթերցող գյուղացու համար մի ծանոթություն էլ պիտի դնել, թե այդ վերաբերում է Ռուսաստանի գոմերին:

Ամենևին պարզ չէ, թե ո՞րն է «չոր հարդը» (ծղնոտ) (եր. 6) և դարմանը: Թարգմանիչը շփոթել է դարմանը (հարդ) «քուլաշի» (ծղղնոտ) հետ: «Թարք» (եր. 10) ասում են միայն ձիու համար. թարքը մարմնի մասի անուն չէ, ուրեմն և շատ անտեղի է գործածվում: Գյուղացին ծիծաղում է, երբ կարդում է հորթի «թարքի» մասին: Գոմի օդահանության համար եղած խողովակի նկարագիրը անասնի խրթին է, բնագրում նկարը կա, որ շատ է օգնում հասկանալու: Եթե հնար չկար

այդ նկարն արտատպելու, ավելի լավ կլինեն, որ այդ պարբերությունը կրճատվեր, մանավանդ որ գոմերի այդ ձևի օղահանումը շատ հարցական է մեր գյուղերում:

Հորթին չեն «թիմարում» (եր. 13), այդ էլ անսազական մի բառ է, սարքովի մի խոսք: «15 արշին հատակին 1 արշին լուսամուտ ընկնի» սլարբերության մեջ մոռացված է քառակուսի բառը: Արդյո՞ք մի քիչ վաղաժամ է մեղ համար «ամեն ամիս հորթին պետք է տաք ջրով ու կանաչ սապոնով լվանալու» խորհուրդը այն ժամանակ, երբ գյուղացու մարմինը տարիներով տաք ջրի երես չի տեսնում: Նման առաջարկը, որքան էլ գիտականորեն հիմնավորված լինի, ընթերցող գյուղացուն խրոնեցնում է գրքուկի մեջ եղած շատ օգտակար և, որ գլխավորն է, հենց այսօրվա մեր գյուղին մատչելի արժեքավոր խորհուրդներից:

«Առաջին կաթը կոշվում է «դալամա» (դսւլ) (եր. 14)՝ նույն էջի ծանոթության մեջ ասված է, որ մեր մի քանի գավառներում առաջին կաթին «խիժ» են ասում: Այդ այնքան էլ ճիշտ չէ. «դալման» առաջին կաթը (որին Զանգեզուրում «աղուզ» են ասում) եփելուց հետո են ստանում, իսկ «խիժը» կամ «խեժնը» (Զանգեզուր)՝ առաջին կաթը մակարդելուց: Քանի դեռ որոշ տերմին չկա, ավելի լավ էր գործածել միայն «առաջին կաթ», քան ընթերցողին մոլորեցնել ոչ ճիշտ տերմիններով:

Գրքի մատչելիությունն ավելի շահված կլիներ, եթե ասեին «հինդից մի մասը» («մի հինգերորդի», «կամ 1/2-ի» փոխարեն. գյուղացին պարզ թվերը հազիվ է ջոկում): Նույն բանը կարելի է ասել և հորթի կերակրման աղյուսակների մասին (եր. 19 և 21): Ո՞րն է «լափը» (երես 12. «...Զորորդ ամսից լափը կտրում են»): Դրա փոխարեն կարելի է ասել «կեր», և ոչ մի գյուղացի գլխի չի ընկնի, թե այդ լափել բայի արմատից է կաղմած: Շատ խրթին է «ստերժ կովեր» կոչվածը. այդ խոսքը եթե դուրս հանվեր, միտքը ավելի պարզ կլիներ: Երես 20-ում խոսվում է «զուգավորվելու» մասին, բայց հենց իսկույն շուռ տալիս՝ «բուղով գալու»: Այս շատ լավ, հաջող և հասկանալի բառը միշտ պիտի գործածել և դեն ձգել «զուգավորվելը»: Նման գրքից «բանվորացու» ցեղը դժվար է հասկանալ. լավ է ասել (ինչպես ասում է գյուղացին) լծկան կամ եզնացու: «Մորթելու հորթի» (եր. 24) փոխարեն վատ չի լինիլ, եթե գործածենք «մսացու հորթ»: Ո՞րն է «գարնան դարմանը» (եր. 24): Բնագրում ասվում է գարնանացանի դարմանի մասին. տար-

բերութիւնը խիստ զգալի է: Ի՞նչ են ասում այդ սխալները կամա թե ակամա:

Այդ գրքույկների միջոցով մեր գյուղերում գյուղատնտեսական գիտելիքները հանրացնելուց բացի, մենք աննկատ, բայց շատ հաստատ ստեղծում ենք գյուղատնտեսական տերմիններ, ընդհանրացնում ենք այս կամ այն բառը և աստիճանաբար գրքի մեջ մտցնում այդ՝ իբր ընդունված ու ճշմարիտ: Թարգմանելիս շատ անգամ ստիպված են լինում հնարել բառ, իրար կցել ու նոր խոսք ստեղծել այն ժամանակ, երբ մեր գյուղերում հազար տարիներ գործ են ածվում որոշ տերմիններ ու բառեր: Շատ բաներից զուրկ մեր գյուղը այդ մի կողմից ետ չի մնում: Բառեր շատ ունի նա պահած, բառեր, որոնք շատ ճիշտ տալիս են գաղափար այս կամ այն գործողութայն, հատկութայն, մարմնի մասի, բույսի և այլնի մասին:

Որովհետև մենք ստեղծում ենք և հանրացնում գյուղատնտեսական տերմիններ, վատ չէր լինի գյուղացու ունեցած փորձն օգտագործել: Այդ գործն անելու միջոց ունենք: Հարկավոր է կազմել յուրաքանչյուր ճյուղի այն բառերի ու դարձվածքների ցանկը, որոնց հայերենը դժվարանում ենք կազմել: Այդ ցուցակը կուղարկվի մեր գավառական գյուղատնտեսներին, տեղերում հարցուփորձի միջոցով ստուգելու այս կամ այն բառն ու դարձվածքը:

Տեղական անուններն ու դարձվածքները հավաքելուց հետո այդ ամենը կարելի է ի մի գումարել, ջոկել ավելի շատ գործածականը և հարմարը ու աստիճանաբար հիմք դնել մի ժողովածուի՝ գյուղատնտեսական բառերի տերմինների հավաքածուի:

Այդ կլինի պարտադիր ամբողջ երկրի համար, միևնույն ժամանակ և անսպառ աղբյուր՝ գալիք գյուղատնտեսական գրականության համար: Այդ դեպքում էլ չեն կրկնվի անճիշտ թարգմանությունների դեպքերը, կհեշտանա գյուղատնտեսական գիտելիքների հանրացման գործը:

Հ. ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ, «ԽՈՏԱՐՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ»

Այս գրքույկը՝ նպատակ ունի գյուղացիությանը ծանոթացնել տարբեր խոտաբույսերի մշակման եղանակի հետ: Գրքույկի ծավալը շատ է փոքր՝ եղած խոտաբույսերի մասին ծանոթություն տալու համար:

Գրքույկի մեջ խոսված է երեքնուկի, առվույտի, կորնգանի, հասկավոր խոտերի և կորթումի մասին: Չի հիշված մեր ցանովի խոտերից քոուշնան, վիկան և շամբալան²: Եթե մեզանում նոր են սկսելու կորթումի և հասկախոտերի մշակութիւնը, ապա, ուրեմն, արդեն եղած քոուշնան ու շամբալան պիտի իրենց տեղն ունենային գրքում:

Գրքույկում նկ. 1-ը թարս է տպած, և երեքնուկի արմատները մացառի են նման: «Երեքնուկի սերմերը շատ նման են լոբուն»³. ձևով նման է, ո՛չ մեծութեամբ: Խոսքը թերատ է, մանավանդ որ մի քիչ հետո ասում է. «Երեքնուկի սերմերը շատ մանր են», «Հալվող ձյունի ջրերը սերմերը քաշում են հողի մեջ» (էջ 11). Ձյունի ջրերը սերմերը կարող են և քշել, «քաշել» բառն այդ միտքը լիովին չի արտահայտում:

Խոտաբուծութեան դրական օգուտը ցույց տալու համար գրքույկում բերված է Մոսկվայի նահանգի գյուղերից օրինակ: Լավ կլիներ, որ մեր գյուղերից օրինակ բերվեր. ունենք այնպիսի գյուղեր, որոնց փորձի օգտագործումը շատ ավելի կասի մեր գյուղացուն, քան բերված օրինակը:

Գրքույկի վերջում պակասում են հասցեներ, թե ո՞րտեղից ճարել սերմ, ո՞ւմ դիմել այդ մասին, մի փութ յոնջայի սերմն ի՞նչ արժե և այլն:

Այդ թվական տվյալների և հիմնական հասցեների պակասն զգացվում է: Բայց և այնպես՝ այս գրքույկն օգտակար ձեռնարկ է մեր գյուղացիների համար: Ծշմարիտ է հեղինակի այն խոսքը, թե «առանց խոտացանութեան չի կարելի ունենալ արդյունավետ անասնապահութիւն և կաթնատնտեսութիւն»:

ՔԱԶՈՒԿԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՎԱՐԻ ԿԵՐ

Ամենքն էլ գիտեն, որ մեր գավառում հողագործութիւնը օգուտ չի տալիս: Մեր տեղը անասնապահութեան համար լավ հարմարութիւն ունի:

Բայց ի՞նչու անասնապահութիւնը չի զարգացած: Միշտ ասում ենք, թե տավարը մանր է, լղար և կաթ քիչ է տալիս:

Որովհետեւ լավ չենք կերակրում ու խնամում: Մենակ խոտ ու դարմանով բան չի դուրս գալ:

Հարկավոր է ուրիշ սնունդ էլ տալ:

Բազուկը կամ տակը շատ լավ կեր է կովերի համար: Հա՛մ կաթն է ավելանում, հա՛մ մի օրավար տեղից ավելի շատ կեր է տալիս, հա՛մ էլ բազուկով կերակրելն ավելի էժան է նստում մեզ վրա, քան միայն թանկ խոտով: Բազուկ մշակելուց՝ մենք մի ուրիշ օգուտ էլ ենք ստանում. մեր արտերն ազատում ենք վնասակար բույսերից:

Բազուկը սիրում է փափուկ և խոր վարած հողեր: Ուժասպառ և ավազոտ հողում լավ չի բսնում և ինքն էլ համով չի լինում: Եթե աղբելու միջոց կա, պետք է աղբել աշունք ժամանակ, որովհետև թազա փեյիներ վնասում է բազուկին:

Բազուկը ցանում են թմբերի վրա, թմբերն իրարից ամենաքիչը կես արշին պիտի հեռու լինի: Բազուկը կարելի է շիթիլով տնկել: Սերմերը խոր չպիտի թաղել: Մի քանի ժամանակ հետո ցանքսը պիտի նոսրացնել: Նոսրացնելու նպատակն է թողնել ամենալավ աճած և առողջ բույսը, որ նա կարողանա ազատ զարգանա: Նոսրացնելիս՝ բազուկի մի տունը մյուսից հեռու են թողնում կես արշին և կամ մի քիչ պակաս:

Որովհետև մեր գավառում բազուկն, իբրև կեր, դեռ նոր պիտի մշակեն, լավ կլիներ, որ առաջին տարին, փորձի և ծանոթանալու համար, իրենց տան կողքին մի փոքր կտոր հողի վրա ցանեն և վարժվելուց հետո նոր ցանեն հանդում:

Պետք է ցանել գարնան, այն ժամանակ, երբ հողում խոնավություն կա: Մի դեպքատին տեղը տանում է մի փութ սերմ:

Բազուկի շատ տեսակներ կան, բայց ամենալավ տեսակը կիսաջաղդ բազուկն է, որ կովի համար շատ լավ կեր է:

Մի ուրիշ անգամ, երբ բազուկն արդեն ցանած կլինենք, մենք կխոսենք այն մասին, թե ինչպես բազուկը տալ կովին:

Բազուկի սերմերից ծախվում է թե՛ Գորիսում և թե՛ Ղարաքիչիսայում:

Բազուկի մշակութայն վերաբերյալ խորհուրդներ կարելի է ստանալ գյուղատնտեսից:

Պտղատու այգի ունեցող գյուղացին իր այգու մասին հոգ է տանում միայն այն ժամանակ, երբ հարկավոր է ջրել և, մեկ էլ, պտուղը հավաքելիս:

Ուրիշ ժամանակ նա շատ անգամ իր այգին էլ չի՛ մտնում, չի՛ խնամում իր այգին և, ուրեմն, պարզ է, որ ստացածն էլ մի բանի տեղ չի անցնում:

Տարին տասներկու ամիս պտղատու այգին խնամք և աշխատանք էլ պահանջում:

Նոր տնկվելիք ծառերի տեղը հենց աշունքից պիտի պատրաստել: Պտուղը քաղելուց հետո, աշնան վերջին, պիտի ծառի ավելորդ ճղները կտրատել, ծառի տակը փորել, որ հողը փափկանա, օդը կարողանա խաղա, և արմատները շունչ առնեն: Դրանից արմատն ավելի է մեծանում, հողի մեջ եղած օգտակար նյութերն ավելի շատանում են, ուրեմն և՛ ծառը ուժովանում է:

Մեր այգիներում թրթուրը և զանազան միջատներ միշտ անպակաս են լինում: Բացի այդ, ծառի կեղևը քոսով է ծածկվում, շատ անգամ էլ՝ մամուկալում: Այդպիսի ծառը հիվանդանում է, նվազում և ժամանակից շուտ չորանում:

Դրա համար էլ աշնան կամ վաղ գարնան պիտի քերել ծառերի ճաքճքած կեղևները, որոնց տակ բուն են դրել զանազան միջատներ կամ ձու են ածել:

Հենց որ եղանակը մի քիչ տաքանա, ծառը դարթնելու հետ նրանք էլ են կենդանանում և մինչև աշուն կանաչ տերևների ու պտուղի վրայից չեն իջնում:

Դրա համար էլ ծառի այդ չորացած կեղևները մաքրում են, քերում են, կտորում են այն ճյուղերը, որոնց վրա թրթուրը բուն է դրել կամ իր ձվերն է թողել: Այդ քերած կեղևն ու ճյուղերը պիտի վառել և ոչնչացնել վնասատու միջատներին ու որդերին:

Շատ միջատներ ու որդեր էլ պահվում են չոր տերևների տակ, ծառից ոչ հեռու: Ուրեմն, տերևներն էլ պիտի ավելել, մի կողմը տանել ու վառել:

Բայց ծառի խնամքը դրանով չի վերջանում: Մառի տակը փորե-

լուց հետո, եթե գյուղացին միջոց ունի, պիտի ծառը պարարտացնի: Չոր փեյիներ այդ նպատակի համար շատ լավ է:

Բացվում է գարունը: Ծառերի խնամքն ավելի է շատանում: Հարկավոր է ծառը գետնից մի երկու արշին բարձրությամբ կրաջրով «պիտակացնել»:

Ընդունված է այդ անել և աշնանը, որպեսզի նապաստակն ու այլ կրծող կենդանիներ կեղևին չվնասեն:

Ծառը մի ուրիշ պահանջ էլ ունի. փայտով ճղներին շտալ և ոչ էլ բարով:

Ամեն մարդ էլ նկատած կլինի, որ ծառին խիստ տեղերում կեղևը պլոկվում է և մաշկվում: Շատ հաճախ այդպիսի տեղերում են առաջ գալիս խուլեր, որոնք ուռչում են, պնդանում, և դրանից շորանում են ամբողջ ճյուղեր:

ԻՆՉՊԵՍ ՎԵՐՋ ՏԱԼ ԱՐՏԻ ՓՈԻՇԻՆ

Բոլորն էլ գիտեն, որ մեր արտերի ամենամեծ թշնամին փուշն է, կոշտ տերևներով, կարմիր ծաղիկներով և փոքրիկ փշիկներով՝ թե՛ տերևների ծայրերին և թե՛ ցողունի վրա:

Հնձելիս՝ ձեռքեր է ծակում, կալսելիս՝ փշերը մարդու աչք են ցավեցնում:

Փուշը շատ-շուտ կարողանում է տարածվել: Մի արտում որ երևաց, երկու տարուց հետո մի քանի արտ է խլելու: Փուշի մի բույսը տալիս է մինչև հինգ հազար սերմ, որոնք շատ հեշտ տարածվում են:

Փուշը շատ խոր արմատներ ունի: Նրա արմատների վրա կան ալքեր: Եվ գութանով վարելիս, երբ գութանը կտրում է նրա գլխավոր ցողունը, արմատների այդ աչքերից նոր ցողուններ են դուրս գալիս և ավելի շատ տարածվում:

Տեսել եք, որ փուշը խմբերով է տարածվում: Այդ նրա արմատների աչքերն են, որ բուսել են գլխավոր ցողունի շուրջը:

Փուշը շատ լավ է բսնում սևահող և կավային հողերում: Եթե ամռան անձրևային է լինում, փուշն ավելի քիչ սերմ է տալիս:

Ինչպե՞ս վերջ տալ փուշին.

Ամենից առաջ այդ մի մարդու բան չի: Բոլորը պիտի միանան և ամբողջ գյուղով մի որոշում անեն՝ արտի փուշին վերջ տալ: Փուշը

արտի սահմանում կամ միջնակում չպիտի թողնել. սերմը էնտեղից կփոխվի: Հարկավոր է այդ ազատ հողերի փուշը գերանդիով վեր տալ, որ հա՛մ արտն ազատվի փուշից ու նրա սերմից, հա՛մ էլ փուշի տեղ բուսնի ապրանքի համար ուտելու խոտ: Փուշը պիտի մինչև ծաղկելը քաղել:

Վարելու ժամանակ, երբ փուշի և այլ խոտերի արմատները գութանը պոկում է և թափում ակոսի մեջ, պիտի իսկույն հավաքել: Դրա համար գութանի ետևից պիտի գնա մի երեխա կամ կին, որ հավաքելու է այդ արմատները:

Հնձից հետո շատ լավ կլինի արորով (չութ) քյուլաշը վարել՝ շատ երես:

Դրանից հետո մեկ էլ աշունքն են ցել անում, բայց այս անգամ՝ խոր, որպեսզի փուշի նոր ցողունները ոչնչանան: Ամառվա շոգին, երբ փուշի արմատները արևի տակ են մնում, իսկույն չորանում են և այրվում:

Ամեն տարի փուշը մեր գյուղացիներին անհաշիվ վնաս է տալիս: Հողը մի երկու տարի թողնում են, որ հանգստանա: Բայց փուշը բանում է խիտ, ապրանք չի մոտենում: Եվ զարմանալի չի, որ երկու-երեք տարի հանգստանալուց հետո հողն էլի չի ուժեղանում: Փուշը ծծել է նրա նյութը, փուշից հողն ուժասպառ է եղել:

Դրա համար էլ փուշին պիտի վերջ տալ:

4. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, «ՆԽԱԽՈՏԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Գրքույկի¹ հեղինակը մեր գյուղատնտեսական գրականության մեջ վետերան է²: Մատչելի լեզվով նրան այս անգամ էլ հաջողել է ծխախոտի մշակման մասին գործնական խորհուրդներ տալ: Ժողովրդին հասկանալի լեզվով գրելու ցանկությունը չի արդարացնում այն սակավաթիվ սայթաքումները լեզվի, որ արել է հեղինակը:

«Առաջին ջուրը կոշվում է ծխախոտին հոգի տվող ջուր», — ասում է հեղինակը գրքույկի 15-րդ երեսում և ընդգծում «հոգի տվող» բառերը. կարծես այդ որոշ տերմին է: Անհաջող է և ավելորդ:

Բավական վիճելի խնդիր է, թե քանի տարի իրար ետևից նույն հողում կարելի է անընդհատ ծխախոտ մշակել: Մխախոտի մշակու-

թյունը մեր գյուղերում տարածված չէ դեռ: Իսկ շատ գյուղերում ան-
րնդհատ, տասնյակ տարիներ նույն հողում ծխախոտ են մշակում:

Փորձո՞վ է ստուգված, որ առվույսից ու կորնգանից հետո ծխա-
խոտը «կարող է 2—3 տարի լավ բերք տալ»: Սակայն ստույգ է, որ
այդ բույրից հետո, իբր ազոտով հարուստ, ծխախոտի որակը շատ է
պակասում, հենց այդ նույն ազոտի շնորհիվ (տե՛ս А. Бабо, «Вос-
дель. табака», եր. 13):

Մեր գյուղերում ծխախոտը վնասատուներ շատ ունի: Նրանց դեմ
կռվելու մասին քիչ է ասված, ընդամենը մի երես և այն էլ՝ շիթեւանո-
ցի վնասատուների մասին:

Ծխախոտը ջրելու մասին խոսելիս՝ չի ասվում, թե ե՞րբ ջրել, օրվա
ո՞ր ժամանակ: Հնարավո՞ր է շոգ կեսօրին ջրել, կամ առաջին շրջա-
նում սառը ջուրը չի՞ ազդում ծխախոտի մատաղ տունկերին:

Ծխախոտի մշակության ընթացքում հողը փխրացնելուց շատ բան
է կախված: Գուցե այդ ամենից կարևոր աշխատանքն է, մանավանդ, որ
մերոնք հարկավոր չափով չեն անում այդ թոխելը³: Շատ է ասված
քաղհանի մասին, իսկ այդ կարևոր աշխատանքի մասին միայն այս-
քան՝ «հողի փխրացնելը պիտի կատարվի 2—3 անգամ»: Ե՞րբ կատա-
րել առաջին կամ երկրորդ անգամ: Ոչինչ չի ասված այդ մասին:

Պիճերը⁴ ե՞րբ կտրել, երեկոյա՞ն, թե՞ շոգ կեսօրին, երբ տերևների
մեջ ավելի քիչ ջուր կա, ուրեմն և ավելի քիչ կվնասվեն կտրատելուց:

5-րդ նկարը՝ «Ծխախոտի տեսակավորելու և հակ կապելու մասին»,
ոչինչ չի ասում այդ մասին: Նստում ենք ու մտածում. «Գյուղացու գրա-
դարանում» նկարները խնամքով պիտի տալ, պարզ ու տեսանելի:

Բայց և այնպես՝ «Ծխախոտի մշակությունը» հաջող և կարևոր ձեռ-
նարկ է ծխախոտի մշակությամբ պարապող գյուղացու համար:

ՎԻԿԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

Մեր լեռնային գավառներում անասունների կերի խնդրի հաջող
լուծումն այն լծակն է, որով պիտի հեղաշրջվի այդ գավառների հե-
տամնաց անասնապահությունը, դարձնի այն շահի միակ աղբյուրը՝
եւտ մղի դաշտային մշակույթներին, որոնք այդ գավառներում անհրա-
ժեշտ նախապայմաններ չունեն մշտական եկամուտ տալու:

Կերի խնդրի լուծումից է կախված խոշոր չափով ոչ միայն անասունների թվի աճումն ու որակի բարձրացումը, այլև հողերի պարարտացումը գոմաղբով: Այդ խնդրի լուծման ճանապարհներից մեկն էլ ցանովի խոտերի տարածումն է լեռնագավառներում, առաջին հերթին՝ յոնջայի, կորնգանի և վիկայի:

Այդ նպատակով էլ 25 թվի գարնանը Զանգեղուրի մի շարք գյուղերում, անհատ գյուղացիների տնտեսություններում, ցանվել է վիկ՝ պարզելու, թե ի՞նչպես է աճում վիկը և ինչքա՞ն բերք է տալիս:

Մեր ձեռքի տակ է այդ փորձերի հաշվեհաման արդյունքը թվական տվյալներով: Փորձերի արդյունքը մի ավելորդ անգամ հաստատում է այն ամուր պատվանդանը, որի վրա հիմնվելու է առաջիկա տարիներում լեռնագավառների օրինակելի անասնապահությունը:

Դժբախտաբար, մեզ Հաջողվեց պարզել, թե գյուղբանկը ո՞րտեղից է ձեռք բերել այդ վիկը, որ Զանգեղուր է ուղարկված դեռ 23 թվին: Նախնական փորձը վիկի ծլման տոկոսը ցույց էր տալիս 84—86-ի միջև: Սերմը եղել է շատ մաքուր:

Մեր ձեռքի տակ եղած վիկը եղել է գարնանացանի վիկը:

Սերմերը գյուղացիներին բաժանված են ձրի. մեզ չի հաջողվել բոլոր գյուղերում էլ անմիջապես ղեկավարել աշխատանքները. շատ գյուղերում բավականացել ենք միայն բանավոր ցուցմունքներ տալով:

Չնայած որ գյուղատնտեսական տարին եղել է աննպաստ, սովորականից շատ ավելի պակաս մթնոլորտային տեղումներ են եղել մեր գավառներում, չնայած որ, իբր նորամուծություն, գյուղացիք կասկածով էին վերաբերվում և աշխատում էին միշտ վատ հողերը հատկացնել վիկի համար և, ընդհանրապես, առանձին խնամք չտանել, չնայած այդ բոլոր աննպաստ պայմաններին, վիկը տվել է հաջող բերք: Ահա թվերը.

Գորիսի ցուցադրական հողամասում վիկը ցանել ենք ապրիլի 2-ին և հարել հուլիսի 5-ին: Հողը եղել է շոռաքայթ, տեղ-տեղ ծանր կավային: Հունիսի 2-ին ջրվել է մի անգամ: Վիկը ցանված է ձեռքով, դասյատինին՝ 10 փութ: Տվել է 380 փութ չոր խոտ: Սկզբնական շրջանում աճում էր դանդաղ, երկյուղ կար, որ մոլախոտերը կարող են հաղթել, բայց վերջում վիկն ավելի արագ բարձրացավ, այնպես որ տեղ-տեղ բարձրությունը հասնում էր 20—22 վերշուկի, միջինը՝ 15 վերշուկ: Վիկի արտում այլևս մոլախոտեր չէին երևում: Վերջին շաբաթում կարկու-

տից վիկը տեղ-տեղ պառկել էր: Այդ տեղերում վիկի ներքի ճյուղերն ու տերևները փտել էին: Մի շատ փոքր տարածության վրա վիկ ցանվել է և գարու հետ: Հետաքրքիր է այն, որ առանձին ցանած գարին կարկուտից համարյա չէր վնասվել, իսկ վիկի հետ բուսած գարին տեղ-տեղ պառկել էր: Այդ պատկած տեղերում գարին երկար ժամանակ մնաց կանաչ, այնինչ մյուս տեղերում գարին արդեն հասել էր:

Այդ խնդիրը հետաքրքրական է այնքան, որքան կարևոր է պարզել, թե ի՞նչ բույսերի հետ մեր պայմաններում ձեռնտու է ցանել վիկ: Մի շարք այլ պայմանների մեջ է մտնում նաև հաճախակի կարկուտը, որ համարյա յուրաքանչյուր սյուրի տեղում է լեռնային գավառներում:

Բագրատավան գյուղում վիկ ցանել ենք Մելիք-Գանիբեյյանի հողում: Այդ հողը գտնվում է «Ղարի Բանդի» բարձրության վրա և ծովի մակերևույթից 7050 ոտնաչափ բարձր է:

Բագրատավանում վիկն ամենահաջող բերքն է տվել: Մի դեպքատիկից ստացվել է 450 փութ չոր խոտ: Ցանվել է մայիս 4-ին և հուլիս 25-ին հնձվել:

Վիկը ծաղկել է հուլիսի 8-ին: Հողը պառարկ սևահող է եղել: Բագրատավանում ցանած վիկն աչքի էր ընկնում իր մուգ գույնի թարմ և տերևաշատ ճյուղերով. բարձրությունը տեղ-տեղ արշինից անցնում էր: Բուսել էր միահավասար և կանոնավոր:

Գյուղացիները համոզվում են վիկի օգտակարության: Նրանք արդեն գալ տարվա համար 50 փութի պահանջ են դրել: Հետաքրքիր հարցերից մեկն էլ վիկի սերմը տեղում պատրաստելն է: Գյուղացիների ցանկությամբ՝ վիկի մի մասը թողնված է սերմացուի համար:

Բագրատավանի շրջակա գյուղերում կլիմայի խստության պատճառով աշնանացան չեն մշակում: Ուրեմն և՛ աշնան վիկն այդտեղ չի գնալու երկարատև ձմեռվա պատճառով: Եթե տեղում հաջողվի վիկի սերմ ստանալ, Բագրատավանի շրջակա գյուղերում վիկը շատ կտարածվի և կնպաստի այդ շրջանի քիչ օրինակելի անասնապահության էլ ավելի զարգացման:

Հայկավան գյուղում վիկը ցանվել է Կարապետ Հարությունյանի հողում, մայիսի 2-ին: Ցանվել է նույնպիսի բարձրության վրա, ինչպես Բագրատավանում (այդ երկու գյուղերն իրար մոտ են): Հարի են հուլիս 30-ին, բերք ստացվել է 390 փութ: Հողը վատ որակի է եղել: Վիկի կողքին ցանված է եղել ոսպ, իբր անպետք հող: Հայկավանում

վիկը շատ չի բարձրացել, մոտ 8—9 վերշուկ: Անձրև չի եղել, չեն էլ ջրել: Տպավորությունը դարձյալ լավ է:

«Եթե այդ հողում վիկն այդքան խոտ է տվել, ուրեմն նա շատ լավ խոտ է»,— ասում էին գյուղացիք: Հայկավանը ևս գալ տարվա համար վիկի սերմի պահանջ է դրել: Այդ գյուղում ցանած վիկը տեղ-տեղ կտրվել էր, բուսել էին զանազան մուլախոտեր և փուշ:

Խնձորեսկ գյուղում վիկ ցանել ենք դպրոցի հողամասում ապրիլի 19-ին և հարել հուլիսի 17-ին: Մի դեսյատինը տվել է 210 փութ չոր խոտ: Զի ջրվել, անձրև միայն մի անգամ է եղել, բացի այդ, հողը ծանր կավային է եղել և չորությունից ճաքճքված:

Բոուն գյուղում վիկ ցանել ենք Սամսոն Հարությունյանի հողամասում, գյուղի ճանապարհի գլխին: Վիկը ցանել ենք ապրիլ 15-ին և հարել հուլիս 21-ին: Մի դեսյատինը տվել է 360 փութ չոր խոտ:

Այդ հողում անցյալ տարի մշակել են ցորեն և այս տարի պետք է խամ թողնեն, որպեսզի եկող տարի նորից ցորեն ցանեն: Այդ հողամասում վիկն աճելի շատ բերք է տվել, բայց մենք հարել ենք ոչ երեսից, թողնելով 3—4 վերշուկ բարձրությամբ վիկի ցողունները, որպեսզի գալ տարի պարզենք, թե ի՞նչ ազդեցություն է անում վիկը ցորենի բերքի վրա:

Գյուղացիները հետաքրքրվում են ոչ միայն վիկի բերքի քանակով, այլև խոտի որակով: Ոմանք պնդում էին, թե վիկը վնասակար խոտ է անասունների համար: Մեզ մնում էր հենց այդ նույն գյուղացիների ձիերի առաջ մի-մի խուրձ վիկի խոտ դնել, նրանց կասկածը փարատելու համար: Գորիս գյուղում, Գեղամ Շալունցի հողամասում ցանվել է վիկ ապրիլ 21-ին և հարվել է օգոստոս 3-ին, մի դեսյատինից ստացվել է 260 փութ չոր խոտ: Հողը եղել է ավազային, ջրվել է մի անգամ:

Բացի այդ, վիկ ցանել են և այլ գյուղացիներ, որոնք կա՛մ իրենք են գնել սերմը մեզնից, կա՛մ մենք ենք սերմը ձրիաբար տվել:

Այդ գյուղերից դեռ տեղեկություն չկա: Մեզ հայտնի է միայն մի դեպք Տեղ գյուղում, ուր հաջող բերք չի տվել: Դեսյատինի հաշվով ստացվել է մոտ 110 փութ:

Այդ գյուղում ցանած վիկի մի մասը քշել է հեղեղը, այնպես որ մենք հաշվեառման չենք ենթարկել:

Ի՞նչ են ասում թվերը:

Որ վիկի հանրանալը մեր գավառում մոտակա տարիների խնդիր է: Առաջին քայլն է արված միայն՝ շատ թերություններով հանդերձ:

Երագրված է այս տարի ձեռք բերել աշնանացան վիկի սերմ. ավելի շատ տնտեսություններում կատարել փորձեր ոչ միայն անասունների կեր ստանալու նպատակով, այլև որպես կանաչ պարարտացում: Բացի այդ, գուգընթացորեն, պիտի որոշել վիկի տեղը գյուղացու զանազան մշակույթների մեջ և, որ գլխավորն է, վիկի սերմը տեղում ստանալ: Այս վերջին հանգամանքը մի սեսակ կոմպենսացիա կլինի վիկի միամյա խոտաբույս լինելուն¹:

ԻՆՉՈՒՒ ՀԱՄԱՐ Է ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԸ

Ցուցահանդեսներ շատ են լինում և զանազան տեսակի: Կա գործարանային իրերի ցուցահանդես, վաճառքի առարկաների ցուցահանդես և այլն:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը մեղանում դեռ նորություն է, բայց ուրիշ շրջաններում ամեն տարի, նույնիսկ տարին մի քանի անգամ, ցուցահանդեսներ են կազմակերպում:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսները լինում են խառն, երբ հանդես են բերում գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերի արդյունքը, անասնապահությունից սկսած մինչև շերամսպահություն:

Բայց կա և առանձին ճյուղերի ցուցահանդես, ինչպես օրինակ՝ միայն կաթնատու կովերի ցուցահանդես կամ թե ձիերի ցուցահանդես և այլն: Այդպիսի ցուցահանդեսների ժամանակ դուրս են բերում միայն կովերը կամ ձիերը, և մրցանակ է ստանում այն կովը, որ ամենից շատ կաթ է տալիս, կամ այն ձին, որ ավելի դիմացկուն է, ավելի շատ բեռ տանող և այլն:

Մենք էլ կհասնենք այդ դրության, մի քանի տարուց հետո. մենք էլ կունենանք գյուղատնտեսական զանազան ճյուղերի ցուցահանդեսներ, բայց այս տարի, առաջին անգամ լինելով, մենք կազմակերպում ենք միայն գյուղատնտեսական խառն ցուցահանդես:

Ցուցահանդեսին շրջակա գյուղերից բերելու են զանազան տնտեսությունների արդյունքներ: Կան գյուղացիներ, որոնք այս տարի ցորենի նոր տեսակներ են մշակել և հաջող բերք ստացել, կան աշնայի-

սինները, որոնք անասունների կերի բազուկ են մշակել. այդպիսիներն իրենց տնտեսությունների հաջող արդյունքը պիտի ցույց տան ցուցահանդեսին:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի ժամանակ ցույց կտրվեն գյուղատնտեսական մեքենաներ, կկազմակերպվեն զրույցներ գյուղացիների հետ՝ գյուղատնտեսական զանազան նյութերի շուրջ, կկատարվեն մի շարք փորձեր, գյուղացիները կժանոթանան նոր մեքենաների հետ, կտեսնեն, թե ինչ նորություն կա հարևան գյուղում, կսովորեն օրինակելի գյուղացուց:

Ցուցահանդեսը տեւելու է մի օր: Այդպիսի ցուցահանդեսներ լինելու են և շրջաններում: Սրանից հետո ամեն սուրի ցուցահանդեսներ են կազմակերպվելու:

Այս տարվա մեր ցուցահանդեսը կարող է մի քիչ աղքատ լինել, որովհետեւ գյուղացիները դեռ սովոր չեն, չեն տեսել. բայց ոչ մի կասկած չկա, որ ամեն տարի գնալով պիտի լավանա, հարստանա ցուցահանդեսը և դառնա ժողովրդական մի մեծ տոն:

Այս տարի մենք հիմք ենք դնում, և սկիզբը միշտ էլ դժվար է լինում, բայց դժվարը միայն առաջին տարին է լինելու, նրանից հետո գյուղացիք կտեսնեն, կսովորեն և կգնահատեն ցուցահանդեսի կարևոր նշանակությունը:

Ցուցահանդեսի ժամանակ լինելու է և մրցանակաբաշխություն: Այն տնտեսությունը կամ այն գյուղացին, որ մի օրինակելի աշխատանք է թափել և իր տնտեսության մեջ մի օգտակար նորություն մտցրել, նա մրցանակ է ստանալու:

Ուրեմն՝ բոլորը դեպի ցուցահանդես, դեպի մրցություն:

ԻՆՉ Է ԿՈՎԵՐԻ ՅՈՒՑԱԴՐԱԿԱՆ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ

Անասունների կերի հարցը մեր գյուղերում շատ սուր է դրված: Հենց որ գյուղացուն ասում եք, թե կովդ լավ պահիր, որ շատ կաթ ստանաս, նա միշտ մի պատասխան է տալիս.

— Բա ինչո՞վ պահեմ:

Միշտ է ասում, որովհետեւ կովերը ձմռվա ամիսներում միայն դարման են ուտում, երբեմն՝ խոտ: Դրա համար էլ կաթը պակասում է,

կաթնատնտեսությունը ձեռնտու չէ դառնում, գյուղացին էլ չի ուզում ավել կովեր պահել:

Մենք կերի մասին շատ ենք գրել¹, միջոցներ ենք ցույց տվել: Կովերի կերի մասին նորից կգրվի, գործնական աշխատանքները գնալով ավելի են շատանում՝ կովերի համար լավ կեր ունենալու համար:

Հիմա խոսենք ցուցադրական կերակրման մասին:

Այս տարվա գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին շատ գյուղացիներ տեսան հողբաժնի ցուցադրական դաշտից ստացված կերի բազուկը: Այս տարի մի քանի տնտեսություններ են բազուկ ցանել և լավ օգուտ ստացել:

Հողբաժինը իր ունեցած կերի բազուկով այս տարի մի քանի գյուղերում կազմակերպում է ցուցադրական կերակրումներ: Բայց մենք էլի չասացինք, թե էդ ցուցադրական կերակրումը որն է:

Ցուցադրական կերակրումը փորձ է, ցույց տալու գյուղացիներին, թե ի՞նչ միջոցով, ինչպիսի՞ կեր տալով, կերը օրեկան քանի՞ անգամ տալով կարելի է էդ կովից ստացվող կաթի չափը ավելացնել: Ուրեմն՝ փորձի միջոցով մի կով կերակրելով և այդ արդյունքը գյուղացիներին ցույց տալով, ցուցադրական կերակրման նպատակն է կովից շատ օգուտ ստանալը, շատ կաթ ստանալը:

Հաստատած է, օրինակ, կերի բազուկի մի փութը հողբաժինը ծախում է 20 կոպ., այսինքն՝ երկու գրվանքան մի կոպեկ: Իսկ հայտնի է, որ երկու-երեք գրվանքա բազուկը մի գրվանքա կաթ է տալիս: Ուրեմն՝ մեր կովին մի կոպեկի կեր տալով, մի գրվանքա կաթ ենք ստանում:

Ցուցադրական կերակրման նպատակն էլ էդ է. փորձով ցույց տալ, թե որն է ամենալավ կերակրելու միջոցը: Շատերը կարող են ասել, թե ո՞րտեղից ճարենք բազուկ կամ ուրիշ կեր, որ մենք կարողանանք կերակրել: Խոտ, դարման հո կա՞. եթե դրան ավելացնենք բազուկն ու քուսպը կամ գարու ալյուրը, հնարավոր է կովերին լավ կերակրել:

Հողբաժինը ցուցակագրել է ութ տնտեսություն, ղանազան գյուղերում: Այդ տնտեսություններում մի-մի կով ցուցադրական կերակրման են ենթարկելու:

Կերակրելուց առաջ կովի քաշն են որոշում՝ չափելով: Դրանից հետո սկսում են կովը կերակրել: Առաջուց կազմում են կերի չափը, այ-

սինքն՝ որոշում են, թե քանի՞ գրվանքա խոտ պիտի սալ, ինչքա՞ն բազուկ ու դարման և այլն:

Ամեն օրվա կերը կշռում են, ինչպես և տված կաթը: Ստացած կաթը ցույց է տալիս, թե ի՞նչքան ճիշտ է կաղմված կերի շափը:

ԱՌՎՈՒՅՏՆ ՈՒ ԿՈՐՆԳԱՆԸ ԳԵՄԻ ՀՈՂԵՐՈՒՄ՝

Արհեստական խոտացանության նշանակությունը մեր լեռնագավառներում շատ մեծ է: Այդ խնդրի բարեհաջող լուծումից է կախված ո՛չ միայն այդ գավառներում շահավետ անասնապահություն ստեղծելը, այլև դաշտային մյուս մշակույթների ձեռնառու ցանքաշրջանառությունը:

Ցանովի խոտերի մշակույթը տարածելու, նորանոր հողամասեր նրան հատկացնելու անհրաժեշտությունը լեռնային գավառի գյուղացին արդեն շատ լավ գիտե: Այդ խնդրում գուցե մեր աղրոաշխատավորների ագիտացիան ուշացած համարվի: Այժմ հրամայական է գործնական միջոցների կիրառումը, պիտանի ձեների ցուցադրումը, մատչելի գներով ցանովի խոտաբույսերի սերմեր հայթայթելը և այլն:

Անհրաժեշտ է մանրակրկիտ ուսումնասիրության և խիստ հաշվեսուսման ենթարկել այն բոլոր փորձերը, որ կատարում են այս կամ այն գյուղում՝ ցանովի խոտերի մշակույթն է՛լ ավելի զարգացնելու: Առաջին թեթև ծանոթությունն անգամ համոզում է, որ շատ նշանակալից փոփոխություններ են կատարվում մեր գյուղերի տնտեսության մեջ: Բնորոշ է, որ մի շարք շրջաններ, որոնք պատերազմից առաջ առվույտի և կորնգանի սերմերը դրսի շուկաներում էին ձեռք բերում, այժմ իրենք հն պատրաստում իրենց տնտեսության մեջ: Գյուղեր կան, որոնք այժմ ունեն այնքան առվույտ ու կորնգան, ինչքան պատերազմից առաջ, բայց այդ առվույտն ու կորնգանը տեղում ստացած սերմից է:

Միանգամայն նորություն է այն, որ գյուղացին իր առվույտատեղը կամ կորնգանը շի հնձում, այլ թողնում է միայն սերմացու ստանալու, որովհետև այդ ավելի ձեռնատու է: Տնտեսություններ կան, որոնք դարձել են մի-մի սերմաբուծարաններ և շրջանի գյուղացիությունը մատակարարում են առվույտի և կորնգանի սերմ. փոփոխության է ենթարկվում և այդ սերմացուն ստանալու տեխնիկան: Նրանց, որոնք այժմ

առվույտ և կորնգան են ցանում, ամեն տարի սերմացուի համար թողնում են մի առանձին հողակտոր:

Նկատվում է նաև մի ուրիշ կարևոր հանգամանք, որի մասին ուղում ենք հիշել այս հողավածով: Գյուղացին աշխատում է, ջրովի հողերի պակասից ստիպված, առվույտի և կորնգանի համար հատկացնել անջուր հողերը, դեմի սարը, գյուղամոտիկ հողամասերը և այլն: Ծիշո է, այդ դեպքում առվույտն ու կորնգանը պակաս են բերք տալիս, փոխվում է և մշակութային ձևը, բայց և սյնպես, տնտեսական ձեռնտվությունը նրան ստիպում է տարեցտարի ընդլայնել դեմի առվույտի և կորնգանի տարածությունը:

Շատ գյուղերում են փորձեր կատարվում: Կորնգանը շատ տեղեր է անջուր հողերում բսնում, բայց վերջերս նկատելի է առվույտի մշակումը նման դեմի հողերում:

Մենք ստորև տալիս ենք Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղի մշակման ձևը, որովհետև շրջանում այդ ասպարեզում առաջին պիտները եղել է այդ գյուղը:

Դեմի հողերում առաջին անգամ կորնգան ցանել է 18 տարի առաջ նույն գյուղացի Քրիստափոր Հարությունյանը, որից հետո մյուս գյուղացիք սկսել են ավելի շատ մշակել: Օրինակը վարակել է և շրջակա գյուղերին: Դեմի հողերում կորնգան մշակելուց հետո վերջերս սկսել են ցանել և առվույտ: Երկուսն էլ դեմի հողերում միայն մի անգամ են բերք տալիս, որից հետո, աշնան դեմ մնում է շատ լավ արոտատեղ:

Դեմի կորնգանի և առվույտի համար հողը վարում են սեպտեմբերի վերջին, գութանով, 3—4 վերշոկ խորությամբ: Գարնանը, ցանելուց առաջ, ապրիլին կրկնահերկ են անում, այս անգամ արորով, 2 վերշոկ խորությամբ: Ապրիլից ավելի շուտ ցանելու դեպքում ցրտահարության երկյուղը կա:

Նախքան ցանելը կրկնահերկը հավասարեցնում են ցաքանով, մի քանի անգամ, որպեսզի հողի երեսը միահավասար լինի, և սերմերը խոր կամ երես չընկնեն:

Պատահում է, որ կորնգանին հատկացրած հողը չեն ցաքանում, իսկ ցանելուց անմիջապես հետո նորից ցաքանում են թե կորնգանը և թե առվույտը:

Ցանում են ձեռքով, դեսյատինին առվույտ՝ $2\frac{1}{2}$ —3 փութ, իսկ կորնգան՝ $6\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ փութ: Զրոովի հողերում ավելի քիչ են ցանում,

քան դեմի հողերում, որովհետև դեմի հողում ավելի շատ սերմեր են փշանում, սերմերն ավելի են վտանգի ենթակա: Բացի այդ, տեղական սերմն ավելի խիտ են ցանում, որովհետև չհառած սերմեր շատ կան: Խիտ ցանելու դեպքում ավելի փափուկ խոտ է ստացվում: Այդ հանգամանքն էլ պակաս նշանակություն չունի:

Երբեմն աշնանացանի վրա, գարնանը, առանց ցաքանելու, շաղ են տալիս սերմ և, որպեսզի սերմերը թաղվեն հողում, ոչխար են քշում արտի վրայով: Այդ ձևը շատ ընդունված է ջրովի հողերի համար, ավելի պակաս՝ դեմի հողերում:

Ցանելուց հետո, 8—10 օր անց, երևում է արդեն կանաչը: Այդ շրջանի համար վճռական նշանակություն ունեն անձրևները: Ցանելուց հետո, եթե մի կամ երկու անգամ անձրև է գալիս, հաջողությունը ապահովված է, անգամ եթե երաշտ տարի է լինում: Անձրևներ չգալու դեպքում դեմի հողերում առվույտի և կորնզանի բերքը դառնում է հարցական:

Այդ գյուղում փորձեր են արվել կորնզանն աշնանը ցանելու: Ճիշտ է, աշնան առատ անձրևները նպաստավոր են եղել կորնզանի համար, բայց ձմռանը ցրտահար են լինում հիմնովին: Այնպես որ այժմ այդ փորձերը կրկնելն ավելորդ են համարում: Նույնն է և ջրովի հողերում մշակվող առվույտի և կորնզանի նկատմամբ:

Դեմի հողերում հաջող տարիներում կորնզանը բարձրանում է մինչև 18—20 վերշոկ, իսկ առվույտը՝ 12—13 վերշոկ: Երաշտ տարիներում ավելի կարճ են մնում:

Քաղում են հունիսի վերջերին: Կորնզանը 6—10 օր ավելի շուտ են հարում, քան առվույտը: Հարում են գերանդիներով: Ամենից վատ տարին անգամ դեմի առվույտը մի դեպատինից տալիս է 250 խուրձ խոտ, իսկ կորնզանը՝ մի քիչ ավելի: Ճիշտ է, ջրովի հողերում թե առվույտի և թե կորնզանի բերքն ավելի է լինում, բայց նկատված է, որ դեմի հողերում երկուսն էլ ավելի քաղցրահամ են լինում, տավարն ավելի ախորժակով է ուտում:

Բարձր սարալանջերում դեմի առվույտն ու կորնզանն ավելի լավ են կանաչում, քան ձորերում: Սարալանջի ավազահողերում դեմի կորնզանն է լավ բերք տալիս, իսկ մի քիչ ավելի ուժեղ հողերում՝ դեմի առվույտը:

Սերմացու ստանալու համար առվույտի առաջին քաղն են թողնում, իսկ կորնգանի՝ երկրորդ քաղը: Գյուղացիք գերադասում են ջրովի առվույտից սերմ ստանալ, քան դեմի. նույնը և կորնգանի նկատմամբ: Սերմացու խտրձերը կամ կամով են կալսում (կորնգան), կամ կարպետի վրա ծեծում փայտով: Սերմերի հասունությունը որոշվում է նրանց խշխշոցով:

Այդ բոլոր առավել կողմերի վրա ավելանում է և այն հանրածանոթ փաստը, որ առվույտն ու կորնգանը պարարտացնում են հողերը: Նույն Քրիստափոր Հարությունյանը դեմի կորնգանի տեղում ցորեն է ցանել և ստացել մեկին տասը բերք, այնինչ մեկին հինգ բերքը համարվում է շրջանում շատ հաջող:

Գավառի ագրոաշխատավորներին է մնում ամեն կերպ աշխատել դեմի առվույտի և կորնգանի մշակույթը տարածել, օգտագործելով բոլոր հնարավոր միջոցները, քանի որ ջրի պակասը դեռ երկար ժամանակ կասեցնելու է ցանովի խոտաբույսերի ջրովի մշակույթի տարածումը:

ԻՍ. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, «ԻՆՉՊԵՍ ՄՇԱԿԵԼ ԽԱՂՈՂԻ ԱՅԳԻՆԵՐԸ»

Գրքույկի՝ նպատակն է խաղողի այգու մշակութայն նոր ձևերին ծանոթացնել այգեգործ գյուղացիներին:

Եթե նկատի ունենանք այն, որ մեր երկրում 8000 դես. ավելի խաղողի այգի կա, և այն, որ «խաղողի մշակույթը մեզնում մինչ այսօր գտնվում է կուլտուրական ցածր վիճակում, շնորհիվ նրա մշակութայն կիրառվող ձևերի», ինչպես հեղինակն է ասում գրքույկի առաջին երեսում, ուրեմն՝ պարզ կլինի և գրքույկի հրատապ անհրաժեշտությունը: Եվ ավելին. միայն այս գրքույկով չպիտի բավականանալ, խաղողի այգու մշակութայն մասին «նորանոր գրքույկներ պիտի հրատարակել»:

Խնչ հիմնական նպատակ է առաջադրում հեղինակը մեր այգեգործների համար. աշխատել առաջիկա տարիներում հասնել հարևան երկրների տարեկան միջին բերքին: Վրաստանում խաղողի այգու մի դեսյատինը տալիս է 600 փութ, Ադրբեջանում՝ 8—900 փութ, մեզանում՝ 450 փութ:

Այս հիմնական առանցքն է, որի շուրջը պտտվում է հեղինակը՝ բացատրելով, որ պակաս բերք ստանալու գլխավոր պատճառներից մեկն

էլ թմբերն են, որոնք պատնեշ են կանգնել մեր այգեգործության վերելքի առաջ:

Այդ «թմբային» այգեգործության դեմ է, որ բողոքում է հեղինակը, մի քանի հատուկ գուլիսներ հատկացնելով առանց թմբերի այգու մշակության շահավետ ձևերին:

Բայց հեղինակը խնդիրն ավելի լայն է վերցրել, և դրանից տուժել է գրքույկը: Վատ չէր լինի, եթե հեղինակն այգու մշակության ձևերի մասին խոսեր միայն, առանց ուշք դարձնելու վազի հիվանդություններին և այլն: Ծիշտ է, կարևորության տեսակետից այդ հիվանդությունների մասին գրելն էլ անհրաժեշտ է, բայց չէ՞ որ հիմնական առանցքը դարձյալ թմբերն են, որոնք շատ են նվազեցնում բերքը:

Բայց և այնպես, գրքույկը շատ հաջող է, չնայած որ կան մի շարք թերություններ: Անհաջող պիտի համարել «փոփոխակ» տերմինը: Մեզոնք արդեն վարժ են «տեսակ»-ին, և նման հանրամատչելի գրքույկում համարձակ կարելի էր շատ հասկանալի «տեսակը» թողնել:

«Սպեկուլյատիվ» բառը տեղին չէ. հեղինակն ուզում է ասել՝ «սպեկուլյանտային»: «Սպեկուլյատիվ» նշանակում է «վերացական դատողություն, չհիմնված փորձի և դիտողությունների վրա»: 7-րդ գլխում, ուր հեղինակը խոսում է ջրելու մասին, չի հիշված հողի կազմության կարևոր նշանակությունն այդ խնդրում: Իհարկե, հավասար չեն ջրում և ևահողն ու խճոտ հողը, տափարակի այգին ու Դալման և այլն:

Ծիշտ է հեղինակի նկատողությունն աշնանը ջրելու հետևանքների մասին, բայց չէ՞ որ տարվա այդ ժամանակն է ջուրն առատ. ի՞նչ անել:

Մի քանի խոսք էլ պլանտածի մասին («հիմնաշրջում»-ը անհաջող բառ է):

Հեղինակն առաջարկում է լրիվ պլանտած, կես մետր խորությամբ: Թե ինչքա՞ն ծախք է պահանջում այդ պլանտածը, դրա մասին չի ասում: Հաշտվում ենք դրա հետ, բայց հնարավո՞ր է ամբողջը պլանտած չանել, այլ շերտ-շերտ, այսինքն՝ միայն այն շարքերը, որտեղ խաղողն է տրնկվելու հետո, թողնելով շարքերի մեջ ազատ տարածություն, առանց պլանտածի: Այդպես են արել 3-րդ խորհրդային տնտեսությունում², չէ՞ որ ծախքերը կիսով չափ կրճատվում են, իսկ այդ կարևոր է, շատ կարևոր մեր գյուղացու համար:

Սակայն այս նկատողությունները չեն պակասեցնում գրքույկի արժեքը: Խաղողագործ գյուղացիների լայն ուշադրությանն ենք հանձնա-

րարում այս գրքույկը, մանավանդ որ մատչելի լեզուն հենց այս գլխից հաջող տարածման գրավականն է³:

ԳՅՈՒԼԱՏՆՏԵՍՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԲԼԱՆԿԻ ԱՌԹԻՎ

(Գրախոսականի փոխարեն)

1925 թ. մարտին կայացած գյուղատնտեսական խորհրդակցությանը¹ հրահանգեց գյուղվարչության՝ ձեռնարկել մանրագնին գյուղատնտեսական հետազոտության, նպատակ ունենալով վեր հանել մեր գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի տեխնիկան, թերություններն ու առավելությունները, գալիք աշխատանքներն ավելի հարմարեցնելու գյուղատնտեսության իրական վիճակին: Գյուղվարչությունը կազմել է «Գյուղատնտեսական հետազոտության բլանկ» 149 հարցից, 21 էջի վրա²: Այդ բլանկներն ուղարկված են գավառները՝ աշխատանքներն սկսելու համար³:

Ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ տեղերում այդ աշխատանքը հաջող չի գնում. թերություններ կան⁴: Գյուղվարչությունը հասուկ շրջաբերական-հրահանգով բացատրել է հետազոտության ձևերը, բայց և այնպես այդ գործը չպիտի: Իսկ այն արդյունքը, որ կարող էր ստացվել գործին մի քիչ ավելի ուշադիր և խնամքով վերաբերվելուց:

Բլանկը թարգմանված է նախկին ղեմատվոյի՝ նման հետազոտման թերթից. թարգմանված է համարյա բառացի, առանց հարմարեցնելու տեղական պայմաններին: Մենք մի կողմն ենք թողնում այն, որ նախկին ղեմատվոն նման հետազոտությամբ մեր գյուղվարչությունից տարբեր նպատակ էր հետապնդում: Նույնը չէ, որ անհրաժեշտ է մեզ: Իմ եթե գյուղատնտեսական հետազոտության արդյունքը պիտի շտկումներ մտցնեն մեր այս կամ այն ձեռնարկած քայլի մեջ, այդ ձևով ուսումնասիրությունը մեր գյուղատնտեսության միայն աղոտ պատկերը կտա:

Սկսենք առաջին հարցից: Առաջին հարցում թվում է, թե գյուղում ինչքան հողեր կան և ինչպիսի հարցեր կան՝ «շենքեր, տնաթեղեր», մոռացված են կալատեղերը, որ քիչ տեղ չեն բռնում: Կալատեղը ո՛չ շենքի տեղ է, ո՛չ տնատեղ:

Ի՞նչ ասել է՝ «վերջին հողաբաժանման ժամանակ միակերպ բաժանված միավորների թիվը» (հարց 5), կամ «որքա՞ն ժամանակ է ձյունը համատարած նստած մնում» (հարց 7)։ Մենք «ձյունահալ» չենք ասում, այլ «հալոցք»։ Մոռացված է «եկահալը», երբ եկող ձյունը հալվում է իսկույն։ Մեր կլիմայական պայմանների համար բնորոշ է եկահալը, մանավանդ որ այդ շատ հաճախ զուգադիպում է աշնան վերջի ցանքերին և գարնան սկզբին։ «Լինում են արդյո՞ք իսկապես ուժեղ քամիներ» (հարց 8)։ Ի՞նչ անվտանգություն է հետադոտությունը կատարող գյուղատնտեսի հանդեպ, ի՞նչ է ուզում ասի կազմողը «իսկապես» բառով։ Զրագրության բաժնում հետադոտող գյուղատնտեսը պետք է ցույց տա գյուղի աղբյուրների... «ստորերկրյա ջրերի մոտավոր բարձրությունը» (հարց 15) և այն էլ՝ «տարվա զանազան ժամանակներում»։

Ի՞նչ հետաքրքիր է հողի տեղական անունը, մոլախոտերի տեղական անուններ տալը, թե ընդհանուրը, որն է «գյուղատնտեսական բուսականությունը»։ Պարարտացման գլխում հարցնում է կանաչ պարարտացման մասին, «ե՞րբ է տարվում աղբը դաշտ», բայց մի դեպատինին քանի՞ փութ են աղբ տալիս՝ կազմողը կարևոր չի համարել։

26-րդ հարցով խնդրում է թվել գյուղի աշնանացան և գարնանացան դաշտերում մշակվող բոլոր բույսերի տեսակները, նույնը կրկնվում է և 32-րդ հարցում։ Շատ անհաջող է «աշնանի» գարի, ցորեն և ալյն։ «Գարնանի»-ն գարնան ցորենն է կամ գարին. գյուղացին չի ասում «գարնանի ցորեն», այլ միայն «գարնանի»։ Թվում է «բոլոր» բույսերը, խնդրում է ընդգծել, բայց կա հնդկացորեն (гречиха), չկա ոսպը, հալածուկը։ Չէ՞ որ նախկին զեմասովոյի բլանկի հարազատ թարգմանությունն է, իսկ նախկին զեմասովոն հետաքրքրվում էր հնդկացորենով, որ կա Ռուսաստանում, և ոչ մեր ոսպով։

Վնասատուների և նրանց դեմ կռվելու միջոցների մասին միայն մի հարց է հատկացված, այնինչ հատուկ հարց կա բոսստանի բույսերը սածիլ անելու մասին։

Որո՞նք են «հատուկ բույսերը», ինչպե՞ս են վնասվում «պտուղները հեղեղներից», «դաշտում» բանջարանոցային և բոսստանի ո՞ր կուլտուրաներին է հող հատկացվում»։ Իհարկե, շատ դժվար էր հարմարեցնել տեղական պայմաններին, մի քիչ ավելի աշխատել, որպեսզի գավառի ագրոաշխատավորը ստիպված չլինի «տարվա զանազան ժամանակնե-

ըում որոշելու ստորերկրյա ջրերի բարձրությունը կամ որոշելու, թե ինչպիսի «բույսեր են բուծվում»:

Պտղարութւթյան և այգեգործութւթյան հատկացված է 42 հարց, բոլոր հարցերի մի քառորդից ավելին. իսկ անասնապահութւթյան՝ միայն 13 հարց: Եվ իզուր կլինի գյուղատնտեսական հետազոտութւթյան այդ բլանկներից որոշ պատկեր կազմել, թե մեր անասուններն ինչքա՞ն են կերով ապահովված, որքա՞ն է օգտակար ձին կամ եզը: Այնինչ, հետազոտող գյուղատնտեսը պիտի նկարագրի անասնախտերի երևալու ժամանակն ու նշանները: Ինչո՞ւ համար է 103-րդ հարցն այն մասին, թե «քանի՞ գլուխ մանր անասունն է հավասար մեկ խոշոր գլխի (արոտատեղիներում արածող)»:

Ի՞նչպես է կատարվում «արոտավայրերի ընդարձակումն անասունների նվազման կամ այլ պատճառների հետևանքով» (հարց 105), դժվար է հասկանալ: Եթե անասունները նվազում են, ընդարձակվող արոտավայրերն ո՞ւմ համար են: «Զի նկատվում արդյո՞ք թռչունների բազմացում և ի՞նչպիսի» (հարց 118), որի՞ն է վերաբերում «ինչպիսին», թռչունների՞ն, թե՞ նրանց բազմացման:

Սխախոտագործութւթյան վերաբերյալ շատ հարցեր կան, իսկ հատուկ բաժին չկա մեր յուզաբեր բույսերի համար: Եթե փորձեք գյուղատնտեսական հետազոտութւթյան բլանկից իմանալու, թե ի՞նչ արդյունք է տալիս մեզանում խոտաբուծութւթյունը, կամ յուզագործարաններն ո՞ւմ ձեռքին են, ի՞նչ կոլեկտիվներ կան, ի՞նչ է նստում մի դեսյատին վարը, եթե փորձեք ստանալու նման տեղեկութւթյուններ, բլանկը պիտի ծախեք և դեն դնեք, որովհետև գյուղատնտեսական հետազոտման բլանկն այդ բոլորի մոտից լռելյայն է անցնում:

Պետք էր շատ ավելի խնամքով կազմել՝ տեղին հարմար, մանրամասն: Հարկ չկար շտապելու:

ՏԵՂ ԳՅՈՒՂԻ ՎԱՐՁԱԿԵՏԸ

Հանգեզուրում Տեղ գյուղն աչքի է ընկնում դաշտային մշակութւթնե-րի (հացաբույսերի) գերակշռութւթյամբ՝ գյուղատնտեսական մյուս ճյուղերի հանդեպ: Գյուղն ունի երեք հազարի չափ հարթ և պարարտ հողեր:

Գաժառու՝ հայտնի է «Տեղվա» ցորենը, իբր ամենալավ սերմացու։ Մնացած գյուղերում ընդունված է, մանավանդ բերքապակաս տարիներում, ցորեն ձեռք բերել Տեղվա շրջանից։

Այդ հանգամանքներն են, որ ստիպել են Զանգեզուրի հողաբուծին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնել Տեղ գյուղի վրա։ Գյուղում հարմար շենքեր չլինելու պատճառով կառուցված է վարձակետի համար հատուկ շինություն¹։ Բացի այդ, գյուղի փողոցները նեղ ու ծուռ են և թույլ չեն տալիս գյուղի մեջ եղած շենքերից մեկնումեկը հարմարեցնելու վարձակետի համար։

Վարձակետի շենքի երկարությունն է 15 արշին, լայնությունը՝ 9 արշին, բարձրությունը՝ 7 արշին։ Գյուղն ընդառաջ գնաց վարձակետի կառուցման աշխատանքներին՝ ոչ միայն բանվորական ձեռքեր տրամադրելով, այլև ծածկի համար հատկացնելով հարկավոր քանակություն մթյամբ թիթեղ։

Վարձակետն ունի սերմատիչ, շարքացաններ, գութաններ, երկաթե փոցիներ, քամհարներ և այլն։ Ամենից ավելի աշխատել են սերմատիչն ու շարքացանները։ Վարձակետը բացվել է սեպտեմբերի 1-ից։ Միայն սեպտեմբեր ամսում երեք շարքացաններն աշխատել են 27 տընտեսության համար։ Տեղ գյուղում միայն պատերազմից առաջ երկու դեսյատինի վրա շարքացանք է արված։ Գյուղացիները չեն մոռացել շարքացան մեքենայի թողած էֆեկտը։ Այդ հանգամանքը պակաս չազդեց շարքացանների հաջողության վրա։

Գործի սկզբին, գյուղի մի շարք գիտակից երիտասարդներ առաջ րեկան, շարքացանն օգտագործելով։ Օրինակը վարակիչ էր, ամսի վերջին շարքացանների համար հերթ էին գրվում։ Վարձակետի շարքացաններից ամենից շատ աշխատել են «Պրայցների» շարքացանները, հետո՝ «Եվլորտինը»։

Սերմատիչի հաջողությունն ապահովված պիտի համարել։ Գյուղատնտեսական և ոչ մի գործիք այնքան արագ չի շահում գյուղացու պատահությունը, ինչքան սերմատիչը։

Միջին հաշվով՝ մի սերմատիչն օրական մաքրել է 35—40 փութ ցորեն։

Սերմելու սեզոնում սերմատիչներն աշխատում էին և գիշերով, լամպի լույսի տակ։ Սերմացու էին բերում ոչ միայն շրջակա գյուղերից,

այլև Քյուրդիստանից: Սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում վարձակետը լիովին արդարացրել է այդ ամիսների ծախքերը, դեռ մի քիչ էլ ավելին: Բանն այն է, որ անհրաժեշտ քանակությամբ գործիքներ չկան. առաջիկա գարնան սկզբում շարքացանները չպիտի հեքիթեն: Առնվազն տասը շարքացան է հարկավոր Տեղի վարձակետի համար:

Սերմացու ցորեն և գարի մաքրելուց հետո սերմատիչն այժմ մաքրում է ձավար: Այդ փորձը շատ հաջող արդյունք է տվել: Մինչև այժմ մաքրված է 200 փթից ավելի ձավար:

Սերմատիչների անհրաժեշտությունն է՛լ ավելի հրամայական է դառնում: Չմեռվա ընթացքում սերմատիչները հազիվ կարող են մաքրել շրջակա գյուղերի ձավարը:

Մյուս գործիքներից շատ հարգ ունի երկաթե «գիգ-զագ» փոցխը: Դժբախտաբար, մյուս գյուղերում, ուր հողերը քարքարոտ են, գիգ-զագն այնքան էլ հաջող չի գնում: Ատամները շատ հաճախ ծովում են, փոցխըն անհավասար է փափկեցնում, մաքրում, քարի հանդիպելիս դեմ է առնում և այլն: Քամհարը հաջողություն չունեցավ: Նրա աշխատանքը շատ է դանդաղ և պակաս արժեքավոր, որպեսզի հնարավոր լիներ որոշ արդյունք տալու: Բայց և այնպես, առաջին տարվա անհաջողությունը քամհարի համար վերջնական վճիռ չի դրա:

Տեղ գյուղի փորձը վարձակետի կարևոր նշանակության մի ապացույցն է:

Վարձակետի վարիչը ոչ միայն գիտակ մարդ պիտի լինի, գործին ծանոթ, այլև նվիրված, գործը սիրող: Մեր վարձակետերը հսկայական անելիքներ ունեն: Գյուղատնտեսական պրոպագանդայի այդ ստորին կետերում պիտի կենտրոնացնել ոչ միայն գործիքներ, նոր սերմեր, գրականություն և այլն, այլև լավ ուժեր, շխնայելով նյութական միջոցներ, գուցե կիրառելով և պարգևատրման ձևեր:

Այժմ գավառական գյուղատնտեսական կազմակերպությունների առաջ մի խնդիր կա դրված՝ ուսումնասիրել գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը, կարիքի չափը, գործիքների տեսակը և այլն: Վարձակետերի փորձի հաշվառումը կթեթևացնի այդ գործը, մասնավորապես որ վարձակետերի շուրջն աստիճանաբար հավաքվում են գյուղատնտեսական նոր ձևերը սիրող գյուղացիներ:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՏԱՐԻՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

Զանգեզուրը Հայաստանի լեռնային գավառներից է, հեռու՝ շուկաներից, և զուրկ՝ բանուկ ճանապարհներից: Մի քանի դյուղերից բացի, ուր կան փոքր տարածություններ սարահարթեր, մնացած շրջաններում լեռներ են և ապառաժներ: Մակերեսի խորդուբորդ լինելը, ձորերն ու սարերն ստեղծել են գյուղատնտեսական մշակույթների բազմազանություն: 10 վերստ տարածության վրա կարելի է հանդիպել գյուղի, որտեղ շերամ են պահում, և գյուղի, ուր կեռասների էլ չի ծաղկում: Հետամնաց է Զանգեզուրի գյուղական տնտեսությունը: Հաջող տարիներում անգամ Զանգեզուրի գյուղացին կարիք ունի դրսի օգնության:

24 թ. է միայն, որ Զանգեզուրում գյուղատնտեսական կազմակերպություն է հիմնվել: 24 թ. գավառում աշխատել են 3 ագրոաշխատավոր, 25 թ. ավելանում է ևս մեկը: 25 թ. աշնանը հնարավորություն է ստեղծվում ունենալու շրջանային գյուղատնտեսներ:

Ի նկատի ունենալով, որ Զանգեզուրն անասնապահական գավառ է, աշխատանքի մեծ մասը կատարված է անասնապահության զարգացման ուղիով: Խոտացանության ասպարիզում 25 թ. գարնանը 14 գյուղում, մի շարք գյուղական տնտեսություններում, առաջին անգամ ցանված է վիկա (գլու), որ հաջող բերք է տվել. ամենաքիչը՝ մի դեկտատինից 195 փ., ամենաշատը՝ 470 փութ, փորձնական նպատակներով ցանված է մի քանի գյուղերում և անասունների կերի բազուկ: Բացի այդ, գավառում բաշխված է յոնջայի սերմ:

Միախոտագործությամբ պարապող գյուղերում այս տարի բաժանված են ծխախոտի ընտիր սերմեր: 37 տնտեսությունների, փորձնական նպատակով, տրված են բանջարանոցային զանազան սերմեր:

Ֆաղաթի շրջանում տնկված է 1200 պտղատու ծառ: Ղափանի շերամապահական կայանի համար տնկված է 300 թթենի: 13 գյուղում ցույց են տրված պատվաստման ձևեր, պատվաստված է 123 ծառ:

Ամսվա ընթացքում եղել է բեղմնավորման մի կայան, որտեղ եղել է 3 արտադրող ձի և 2 ցուլ, բեղմնավորված են 91 մատակ, 3 գյուղում կազմակերպված է կովերի ցուցադրական կերակրում:

25 թ. մարտ ամսից Ղափանի շրջանում աշխատել է շերամապահական հրահանգիչ: Հանքերում բացվել է շերամապահական կայան:

Այդ շրջանում սպառվել է 400 տուփ սերմ: Հրահանգիչը պարբերաբար գրույցներ է կազմակերպել և գործնական ցուցմունքներ տվել բոլոր տնտեսություններին: Արդյունքը եղել է շատ հաջող: Ղափանի շրջանն այս տարի տվել է 1400 փութ բոժոժ: 1926 թ. մեծացվելու է շերամապահական կայանը, բացվելու է և մի նոր կայան քաղաքի շրջանում: Գավառում աշխատել է և մի մեղվապահական հրահանգիչ:

Առաջին վարձակայանը կառուցվել է 25 թ. հուլիսին, Տեղ գյուղում: Վարձակայանն ունի 3 շարքացան, 2 քամհար, փոցխ, սերմզտիչ, գութաններ և այլն: Առաջին անգամ սերմզտիչը Զանգեզուրում աշխատել է 25 թվին: Միայն Տեղ գյուղում մի ամսվա ընթացքում շարքացաններն աշխատել են 23 օր: Սակայն գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը շատ է, իսկ եղած գործիքները քիչ են. միջոցներ են ձեռք առնված՝ բաց անելու նոր վարձակայաններ և ձեռք բերելու նոր գործիքներ:

Գյուղատնտեսության վնասատուների՝ մկների դեմ ապրիլին կռիվ է մղված 500 դես. վրա, բացի այդ, սեպտեմբերին այդ աշխատանքը շարունակված է և ավարտված մոտ 2000 դես. վրա: Այդ աշխատանքը կատարված է կենտրոնից եկած հատուկ հրահանգիչների միջոցով: Առաջին անգամ սրսկված է խաղողի չորս այգի. սրսկումը դրական արդյունք է տվել:

Գավառում 23 գյուղ ենթարկված է մանրազնին գյուղատնտեսական ուսումնասիրության: Գյուղատնտեսական զրույցներ և դասախոսություններ են կազմակերպված 43 գյուղում, զանազան նյութերի շուրջը: Մի գյուղում միայն՝ Վերին Շենում, ձմեռվա ընթացքում կազմակերպվել են միամսյա կաթնատնտեսական կուրսեր, որին մասնակցել են 26 հոգի:

Հաշվետու տարում սպառվել է 700 գյուղատնտեսական գրքույկ: Բացի այդ՝ գավառում կազմակերպված է մրցանակաբաշխություն շերջանային 3 կենտրոնում: Վերին Շենում կազմակերպված է կաթնատնտեսական մեծ արտել: Մասնակցություն է ցույց տրված Բաղարայի և Բորիսովկայի կաթնատնտեսական արտելներին: Ագրոաշխատավորները մասնակցել են հողաշինարարական աշխատանքներին, ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողովին, կազմակերպված են ագիտդատեր և այլն:

25—26 թ. աշխատանքների համար անցյալ տարվա համեմատությամբ 3 անգամ ավելի գումար է հատկացված: Այդ հանգամանքը խոշոր գրավական է, որ 27 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքները Զանգեզուրում է՛լ ավելի կուժեղանան, և գյուղացու տնտեսությունն արագ և ռացիոնալ հիմքերով կզարգանա:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՆԵՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Մեր գավառի երեք շրջաններն էլ այժմ ունեն գյուղատնտեսներ, իսկ պատերազմից առաջ ամբողջ գավառում կար մի գյուղատնտես: Զմեռվա ընթացքում կազմած ծրագրի համաձայն՝ գյուղատնտեսները շրջելու են գյուղերը, կազմակերպելու են դասախոսություններ և զրույցներ:

Բացի այդ, ձմեռվա ընթացքում լինելու են գյուղատնտեսական խորհրդակցություններ: Այդ խորհրդակցություններին մասնակցելու ևն բոլոր բանիմաց ռաշպարները: Խորհրդակցությունները պարզելու են, թե ինչպիսի՞ գյուղատնտեսական գործիքներ են հարկավոր այս կամ այն շրջանի համար, ի՞նչ սերմացու և այլն:

Բացի այդ, Հողօրհրդում որոշում ունի վարկ տալ գյուղական այն տնտեսություններին, որոնք օրինակելի խոտացանությամբ են պարպում, ցանում են յոնջա, կորնգա և այլն:

Իհարկե, քիչ է, եթե նա իր տնտեսության կարիքների համար է ցանում յոնջա կամ կորնգա: Եթե այդ գյուղացին համաձայն լինի իր յոնջայից կամ կորնգայից սերմ պատրաստել, շրջանում տարածելու, այդպիսի գյուղացին ստանալու է վարկ, որպեսզի հարմարություն ունենա տեղում յոնջայի և կորնգայի սերմ պատրաստել:

Շրջանային գյուղատնտեսները ձմեռվա ընթացքում այդ տնտեսությունները պիտի ցուցակագրեն, որպեսզի ժամանակին հնարավոր լինի նրանց համար վարկ ստանալ:

Առաջին անգամն է, որ մեր գավառում գործի են կանչվել շրջանների համար գյուղատնտեսներ:

ԽՈՏ ՍԵՐՄՈՂԸ ՎԱՐԿ Է ՍՏԱՆՈՒՄ

Խոտի սերմացվի պահանջը շատ է: Յոնջա, կորնգա ուղող շատ կա, այնինչ սերմացուն հերիք չի անում:

Այդ սերմացուն ձեռք է բերվում ուրիշ տեղից և մինչև մեր գավառ հասնելը թանկանում է, որովհետև փոխադրման ծախսը ընկնում է գնի վրա¹:

Բացի այդ, դոսից սերմ բերելը այնքան էլ ձեռնտու չի, որովհետև անծանոթ տեղի սերմացուն շատ անգամ մեր գավառում լավ արդյունք չի ստլիս:

Դրա համար էլ մենք պետք է աշխատենք յոնջայի և կորնգայի սերմացուն մեր գավառում ստանալ: Շատ գյուղերում են կորնգա ցանում, և քչերն են մտածում սերմ պատրաստելու: Խոտի կարիքը շատ է, դրա համար էլ խոտատերերը սերմացու չի ուղում պատրաստել:

Խոտ ցանողը կարող է գարնանը փող ստանալ և աշունքը փողի դիմաց սերմացու տալ: Օրինակ՝ մեկը կես օրավար կորնգա ունի, տարվա վերջին կարող է տալ 15 փութ կորնգայի սերմ: Այդ գյուղացին կարող է տարվա սկզբին հողբաժնից կամ վարկային ընկերությունից փող ստանալ և աշունքը սերմացուն տալ:

Եթե այսպիսի գյուղացիներ կան, պետք է դիմում տան հողբաժնին, պայմանավորվեն, փողը ստանան և հետո էլ սերմացուն տան: Դրանով և օգնած կլինեն իրենց հարևաններին, որոնք սերմացու չունեն, չեն կարողանում խոտ ցանել:

Այս տարի էլ մրցանակաբաժանում է լինելու: Շատ սերմացու տվող գյուղացին լավ մրցանակ կստանա, մանավանդ, երբ նրա տված սերմացուն ամենից լավը լինի:

Կորնգա Սիսիանում ավելի շատ են մշակում, հերթը Սիսիանի գյուղացիներինն է, նրանք պիտի օրինակ լինեն, մանավանդ Բնունիսը, Ախլաթյանը, վարկի դիմաց կորնգայի սերմ տալով հողբաժնին կամ վարկային ընկերություններին:

ՄԵՐ ՈՋԽԱՐԱՐՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

Մեր անասնապահության մի կարևոր ճյուղի՝ ոչխարաբուծության վրա, իբրք որ, մինչ այժմ հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձված

համապատասխան մարմինների կողմից, այնինչ մեր մի քանի գավառներում ոչխարաբուծությունը ո՛չ միայն նախապատերազմյան վիճակին է հասել, այլև խոստանում է մոտ ապագայում գյուղացու տնտեսության մեջ շատ կարևոր տեղ գրավել:

Տնտեսական խորհրդակցության 1925 թ. դեկտեմբերի 30-ի որոշումները ոչխարաբուծության զարգացման համար հրատապ են և միանգամայն իրագործելի:

Որոշումների հիմնականն այն հրահանգն է¹, որ տրված է արոտաշինարարության (մանավանդ ձմեռային արոտատեղերի) կանոնավորման, գնահատման և ղեկավարման շուրջը:

Վերջին հաշվով, ոչխարաբուծության զարգացումը սերտորեն կախված է կերի խնդրի լուծումից, ուրեմն և՛ արոտավայրերի կանոնավոր օգտագործումից:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» № 1-ում ղետեղած իր «Ոչխարաբուծությունը Հայաստանում» հոդվածում ընկ. Ք. Վերմիշյանի դիտողությունները, որ արված են մեր արոտատեղերի անխնամ դրության, անկանոն օգտագործման, արոտատեղերի ջրային խնդրի լուծման մասին, տեղին են և էական²:

Բայց պարզված չէ այն շատ կարևոր խնդիրը, թե ո՛ր չափով են բավարար մեր արոտատեղերն անընդհատ աճող ոչխարաբուծության համար, ինչպե՛ս լուծել ձմռան կերի խնդիրը, ի՛նչ ուղղությամբ է զարգանալու ոչխարաբուծությունը Հայաստանի պայմաններում: Ասել թե՛ բամբակագործական շրջաններում անգամ ոչխարաբուծությունը պիտի զարգանա, որովհետև հանգստացող հողերն ու բամբակի խոզանը լավ կեր են տալիս ոչխարի համար, քիչ է և չի բավարարում մեր լեռնային ցափառների ոչխարաբուծության ամենասուր կարիքները:

Վերջապես, բամբակագործության շրջաններում հողի մշակության ավելի լավ ձևեր կիրառելով, արհեստական պարարտացումն օգտագործելով և այլն, այդ շրջաններում, ուր տրակտորների թիվը տարեցտարի աճում է, մի քանի տարուց հետո ոչխարաբուծության զարգացման համար գուցե ազատ հող էլ չմնա:

Գլխավորն այն հարցն է, թե մեր երկիրը կարո՞ղ է այնքան կեր տալ, որ հնարավոր լինի ապահովել ոչխարաբուծության անընդհատ զարգացումը և այն էլ՝ այն տեմպով (45%), որով զարգացել է նա վերջին տարիներում:

Եթե անգամ ոչխարաբուծությունը զարգանա 25%-ով (այդ հավանական է ու բնական. 45%-ը մի-երկու տարվա երևույթ է, երբ տնտեսապես բարձրացող գյուղացին փող ուներ քոչվորից ոչխար գնելու), այդ դեպքում էլ կերի խնդիրը, ավելի ճիշտ՝ կերի պակասը որոշ սահման է դնելու մեր զարգացող ոչխարաբուծության առաջ, կրճատելով այդ 25%-ից, առաջին հերթին պակասեցնելով բրդի ընդհանուր քանակը:

Մեզանում կերի պակասության պատճառով ոչխարից քիչ բուրդ է ստացվում: Այդ հայտնի է ոչ միայն մասնագետ ոչխարաբուծին, այլև անգրագետ շրջանին: Քոչվորները, որոնց ոչխարները տարին բոլոր արածում են, ամառը՝ սարերում, ձմեռը՝ արանի տափարակում, նույն տեսակի ոչխարից ավելի շատ բուրդ են ստանում, քան նրանք, որոնք ստիպված են լինում ոչխարը ձմեռ ժամանակ կերի պակասի պատճառով կիրակրել հաճարով, ձավարով, անգամ՝ թխած հացով: Քոչվորները ոչխարը խուզում են նախ՝ մարտին, և ապա՝ օգոստոսին: Մարտի բուրդը՝ «մեծաբուրդը», որ ավելի կեղտոտ է օգոստոսին խուզած բրդից՝ «ղլանից», գնահատվում է ավելի թանկ: Երկու անգամ խուզելիս ստացվում է $6\frac{1}{4}$ ֆունտ կեղտոտ բուրդ, իսկ մի անգամ խուզելիս, այն էլ տեղական, կերը պակաս ոչխարից 3 ֆունտից ավելի բուրդ չի ստացվում:

Ընկ. Ք. Վերմիշյանն, ըստ երևույթին, ավելի ձեռնտու է համարում մսացու ոչխարը բրդատվից, որովհետև «մսի վաճառահանության հնարավորությունը դեպի Արևմտյան Եվրոպայի շուկաները մեր ոչխարաբուծության համար մեծ հեռանկարներ է բացում» (եր. 41): Մենք սխալ արած կլինենք, երբ Եվրոպայի շուկաների համար մեզանում զարկ տանք մսացու ոչխարին, և այդ այն ժամանակ, երբ մեր տեքստիլ արդյունաբերությունը բրդի հսկա պահանջ ունի: Հայաստանի գյուղացին անգամ չի կարողանում իր ոչխարի բրդով իր կարիքները հոգալ, որովհետև մեր ոչխարը նրան քիչ բուրդ է տալիս:

Ավելի լավ է մեր ոչխարաբուծության աճման ընդհանուր տոկոսը 45%-ից իջնի 25%-ի կամ, թեկուզ, 20%-ի, սակայն բարձրանա ամեն մի ոչխարի տված օգուտը, որ, ըստ Ք. Վերմիշյանի, 4—5 ռուբլու է հասնում, իսկ եկամտային տուրքի նախնական տվյալների համաձայն, մեր լեռնային գավառներում՝ միայն 3 ռ. 60 կոպ.: Եթե մեզ հաջողվի առաջիկա տարիներում այդ եկամուտը կրկնապատկել (իսկ որ այդ

եկամուտը քիչ է, ոչ ոք չի կասկածում), այն դեպքում մեր ոչխարաբուծությունը կրկնակի օգուտ տված կլինի, թեկուզ ոչխարների թիվն էլ երկու անգամ չավելանա:

Եկամուտը կարող է կրկնապատկվել, եթե հաջողվի էժան և առատ կեր ճարել ոչխարի ճամար: Հնկ. Ք. Վերմիշյանը սխալ է համարում այն, որ Հողօդկոմատն «իր տնտեսական քաղաքականության մեջ գերադասությունը խոշոր անասունին է տվել», բայց ինքն էլ ընկնում է մի ուրիշ սխալի մեջ՝ ցանկալի համարելով «խոշոր եղջյուրավոր անասունների փոխարինումը մանր անասուններով»: Թվաբանական չորս գործողությունները միայն թղթի վրա են հնարավորություն տալիս 24 միլիոնի մաքուր եկամուտ խոստանալ, այն էլ այնպիսի մի երկրում, որի անասնապահության մեջ կովն ու ձին ոչ միայն կարևոր տեղ են բռնում, այլև առողջ տենդենց ունին դարգանալու:

Արմատապտուղների մշակությունը կուլտուրական անասնապահության նշաններից մեկն է: Ինչքան մի երկրի անասնապահությունը շատ է կերի բազուկ գործադրում, այնքան այդ անասնապահությունը շահավետ է, կանոնավոր: Մեզանում այդ ուղղությամբ աշխատանք դեռ նոր է սկսվում. չի՞ ուզում արդյոք ընկ. Վերմիշյանը ոչխարաբուծությունը զարգացնել ի հաշիվ արմատապտուղների ու ցանովի խոտերի՝ խլելով այն կովից: Իհարկե, այդ սխալ է, չնայած որ ոչխարը կովից պակաս ախորժակով չի ուտի կերի բազուկը:

Ոչխարաբուծությունը պիտի զարգացնել մեր առուների կանոնավոր և խնամվով օգտագործելու հաշվին՝ բազուկն ու ցանովի խոտերի առավել մասը թողնելով կովին, եզան, ձիուն:

Այն շրջաններում, որտեղ պետական արոտներ կան, ոչխարաբուծության զարգացման համար պիտի առանձին հողամասեր հատկացնել տեղական բնակչությանը՝ քոչվորների հետ միասին: Ինչ վերաբերում է ձմեռվա կերին, Հայաստանի ոչխարաբուծությունն էլ պիտի զարգանա արանի տափարակների հաշվին, ամբողջ տարին արածելով դրսում, ամառը՝ սարում, իսկ ձմեռը՝ տաք հարթավայրերում:

Ձանգեղուրում ոչխարաբուծությունն ավելի շատ զարգացած է Ղափանում, որովհետև Ղափանը ձմեռային արեգունի տեղեր («գյունեյներ») ավելի շատ ունի: Բայց Ղափանն ամենից շատ էլ օգտվում է հարևան գավառների ձմեռային արոտատեղերից: Գորիսի շրջանում այն գյուղերը, որտեղ ավելի շատ ոչխար են պահում, ինչպես օրինակ՝

Յայլին³, Խնածախը⁴ և այլն, այդ գյուղերից հաղարավոր քոչվորներ ոչխարների հետ միասին իջնում են արանը, ձմեռում, գարնանը նորից սար բարձրանում:

Իհարկե, միայն դրանով կերի պակասը չի մեղմանում կամ չի վերանում իսպառ: Բայց որ այդ արոտատեղերն ահագին ազդեցություն պիտի ունենան մեր ոչխարաբուծության, մանավանդ, մեր բրդատու ոչխարաբուծության վրա, այդ անկասկած է:

Այստեղ է ահա, որ ոչխարաբուծության զարգացման հարցը մեր երկրի սահմաններից դուրս է գալիս և դառնում Անդրկովկասյան հարց, քանի որ մեր արոտաշինարարությամբ շահագործված է և՛ Ադրբեջանի քոչվորը, և՛ տեղական ոչխարապահը: Խորհրդային Միության տեքստիլ արդյունաբերությունն այս կամ այն կերպ ազդում է տեղական բրդի վրա, առաջադրելով բրդի տարբեր որակ, հատկություն և այլն: Մեր ոչխարաբուծության զարգացման խնդիրն է՛լ ավելի սերտ կերպով կապված է հարևան երկրների ոչխարաբուծության հետ, մանավանդ որ ոչխարաբուծությունն ինքը կապված է արոտաշինարարության, ջրային խնդրի և այլ կարևոր խնդիրների լուծման հետ:

Յուրաքանչյուր տարի քոչվորների հարյուր հաղարավոր ոչխարներ են բարձրանում սարերը: Մոտավոր հաշվով՝ ամեն մի ոչխարի համար տալիս են 8—10 կոպ. տուրք: Ընդհանրապես, մեզանում արոտաշինարարություն չի կատարված դեռ, բոլոր արոտները չեն ուսումնասիրված, չեն գնահատված, չեն բարեփոխված վարձակալության ձևերը և այլն:

Առաջիկա գարնանից մեր մի շարք գավառներում այդ ուղղությամբ աշխատանքներ պիտի սկսվեն: Մնում է ցանկանալ, որ այդ աշխատանքի ընթացքում մոռացության չտրվեն ոչխարաբուծության զարգացման միջոցները:

Սթե ոչխարաբուծության զարգացման համար հրամայական են արոտաշինարարությունն ու ձմեռվա կերի պակասը մեղմելու խնդիրը, ապա այդ ասպարեզում վաղվա անմիջական անելիքն է՝ հատուկ վարկերի միջոցով ոչխարաբուծիչների միություններ ստեղծելու, մրցանակավորման և այլ զանազան ճանապարհներով կարճ ժամանակում պակասեցնելու ոչխարազուրկ կամ քիչ ոչխար ունեցող տնտեսությունների թիվը: Հակառակ դեպքում՝ չորս-հինգ հարյուր ոչխար ունեցողն առյուծի բաժին կստանա այն նոր արոտներից, որ ոչխարաբուծության զար-

գացման համար արոտաշինարարության կարգով պիտի տրվի մեր գյուղերին:

Ընկ. Ք. Վերմիշյանը շատ տեղին է նկատել, որ վաղաժամ բեղմնավորման դեպքում (7 ամսական) վնասվում է ոչխարը: Սակայն այդ լինում է, երբ կերն առատ է: Ավելի հաճախ, կերի պակասության պատճառով, ոչխարը հնարավորություն չի ունենում ամեն տարի ծնելու: Եթե վաղաժամ բեղմնավորումը վնասակար է, ավելի վնաս է, երբ կեր չունենալու պատճառով ոչխարը չի ծնում:

Բացի այդ, մեր ոչխարապահների մեջ պետք է ոչխարաբուծության շուրջը ծրագրված աշխատանք տանել, կազմակերպել ոչխարապահների ընկերություններ, կանոնավորել աղի մատակարարման, բրդի գնման և սպառման գործը և այլն: Օրինակելի ոչխարապահ չի կարող դառնալ այն գյուղացին, որ ծանոթ չի ոչխարաբուծության տարրական հիմունքներին, բրդագիտության (шерстоведение): 1925 թ. Շնաթաղ գյուղում, որ Զանգեզուրի շատ ոչխար ունեցող գյուղերից է, փարախում, մի գիշերվա ընթացքում, կոտորվում են հարյուրից ավելի ոչխար, որովհետև տերը փարախը տաք պահելու համար բոլոր անցքերը պինդ փակում է: Ամեն տարի մի քանի հարյուր ոչխար է կոտորվում «ծաղիկից» և այլ հիվանդություններից, այնինչ մեր անասնաբուժական ամբողջ աշխատանքը համարյա թե խոշոր անասունների համար է եղել: Այստեղ ընկ. Վերմիշյանի դիտողությունը Հողժողկոմատի հասցեին՝ միանգամայն տեղին է:

Ոչխարաբուծության անելիքներից մեկն էլ մեր տեղական ոչխարների տեսակների ուսումնասիրությունը պիտի լինի: Մենք ունենք մազեխ, բալբազ, փասմա, դադադալան և այլ տեսակի ոչխարներ, որոնցից մեկն իր կենդանի քաշով է առավել, մյուսն ավելի բրդատու է, դիմացկուն, երրորդը՝ շուտ մեծացող: Ա. Քալանթարը՝ հիշատակում է և երկու ուրիշ տեսակների՝ «փյառա» և «փյուռա» ոչխարների մասին: Ոչխարաբուծության փորձակայանի առաջին խնդիրներից պիտի լինի և այդ տեսակների համեմատական պիտանիությունը որոշելը: Գուցե այդ խնդրի արագ լուծումն ազատի մեզ դրսից զանազան «ռամբուլեններ»՝ բերելու անհրաժեշտությունից:

Հենց առաջիկա գարնանից Հողժողկոմատը տեղական աշխատանքների միջոցով պիտի պարզի այս կամ այն գավառում, շրջանում ոչխարաբուծության ամենից համապատասխան գյուղերը և իր ուշադրություն

ներ կենտրոնացնի այդ գյուղերը կարճ ժամանակամիջոցում դարձնելու օրինակելի ոչխարաբուծութեան օջախներ՝ տալով ավելի լավ խոյեր, բեղմնավորման, կերի, փարախի և նման խնդիրների կանոնավորումով: Ոչխարաբուծութեան ասպարեզում դրական էֆեկտ ավելի կարճ ժամանակամիջոցում կարելի է ստանալ: Գործն սկզբից ուղիղ հիմքերի վրա դնելուց հետո այնքան արագ կմեծանա, որ մի տասնյակ տարուց հետո մեր լեռնային գավառներում ոչխարաբուծությունը կգրավի շատ շոշափելի տեղ գյուղացու բյուջեում:

Այն կարծիքը, թե ոչխարաբուծությունը գյուղատնտեսության էքստենսիվ ճյուղերից է, ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Գյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիան ամենևին չի ժխտում օրինակելի ոչխարաբուծությունը: Ամերիկյան և Անգլիան մեզնից ավելի ինտենսիվ գյուղատնտեսություն ունեն, սակայն Ամերիկյան ունի 45 միլիոն գլուխ ոչխար, Անգլիան՝ 27 միլիոն և այլն: Եթե ամբողջ Անգրկովկասում 1916 թ. յուրաքանչյուր հարյուր շնչին 113 ոչխար էր ընկնում, իսկ Թուրքեստանում՝ 223 (ամենաշատը Խորհրդային Միության սահմաններում), Արգենտինայում հարյուր շնչին ընկնում էր 1160 գլուխ, Ավստրալիայում՝ 1745, և Ուրուգվայում՝ 2341 գլուխ:

Իհարկե, էքստենսիվ է ոչխարաբուծությունը, երբ մի շնչին մի ոչխար չի հասնում: Այնքան, որքան մեքենայացման ենք ենթարկում մեր դաշտային մշակույթները, արմատապտուղների և ցանովի խոտերի ընդհանուր տարածությունը տարեցտարի ավելացնում, արտեղների և գործարանների միջոցով մշակման ենթարկում մեր կաթնատնտեսական մթերքները և այլն, դրան զուգընթաց էլ մեր ոչխարաբուծությունը պիտի զարգանա, տեղ-տեղ որպես բրդատու, որպես մսացու, կաթնատու և այլն: Անելիքներ շատ կան, անհրաժեշտ է միջոցներ մտածել ոչխարի կաթի կատարյալ օգտագործման համար, բրդի ստանդարտիզացիայի, ստացած բուրդը տեղում վերամշակելու (գորգագործություն և այլն): Մեր բրդի արդյունաբերությունը, մերինոսի բրդի պակասության պատճառով, դեռ երկար ժամանակ գործադրելու է հասարակ, կոշտ բուրդը:

Անկասկած, մեր ոչխարաբուծության զարգացումը շատ սերտ կապված է մեր երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայի հետ, իսկ այդ մեզ ասում է, որ մեր երկրին չի սպասում ապագայում «խոշոր անասունների փոխարինումը ոչխարով», այլ գյուղատնտեսության զանազան

Ճյուղերի տնտեսապես ձեռնտու դասավորությունը զանազան գավառներում, տեղական պայմանների համեմատ:

ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՁԵՎԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Գյուղատնտեսական երրորդ համագումարում¹ խոսվեց նաև ագրոպրոպագանդայի նոր ձևերից մեկի՝ գյուղատնտեսական խմբակների² մասին: Մի քանի գավառներում այդպիսի խմբակներ եղել են դեռ անցյալ տարի, իսկ մնացածներում առաջիկա տարուց միայն պիտի կազմվեն: Չնայած որ համագումարում որոշ թերահավատություն էր նկատվում գյուղխմբակների հանդեպ, բայց և այնպես եղած փոքր փորձը գալիս է համոզելու, որ գյուղատնտեսական խմբակների վրա պիտի դարձնել առավել ուշադրություն՝ եղած միջոցները կենտրոնացնելով այդ խմբակների շուրջը:

Քանակով չպիտի տարվել: Մեր ամենափոքր շրջանն ունի 20-ից ավելի գյուղ: Իհարկե, անհնար է շրջանային գյուղատնտեսի համար ունենալ շրջանի բոլոր գյուղերում գյուղխմբակներ: Գործը չի տուժի, եթե շրջանային ագրոնոմն ընտրի մի քանի տիպիկ գյուղեր և այդ գյուղերում կենտրոնացնի իր ամբողջ աշխատանքը ագրոպրոպագանդայի ասպարեզում: Տիպիկ գյուղեր ընտրելիս՝ երկրորդական տեղ է գրավում շրջների թիվը, գյուղի մեծ կամ փոքր լինելը: Հնարավոր է այս գյուղում խոտացանութայան ավելի նպաստել, պայմաններ կա՞ն, թե՞ ոչ, կամ երկրորդ գյուղում գուցե ավելի ձեռնտու է դաշտավարության տեխնիկան լավացնել, երրորդում՝ կաթնատու կովի խնամքի, կերակրման վրա ուշք դարձնել և այլն:

Մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո որոշելով նման տիպիկ գյուղեր՝ շրջանային ագրոնոմն այդ գյուղերը դարձնում է պրոպագանդայի և ցուցադրական գործի բազա, տարիների ընթացքում այդ դիրքերից հարվածելով մեր հետամնաց գյուղատնտեսությանը: Այդ դեպքում, ավելի լավ օգտագործած կլինենք մեր սուղ նյութական և մարդկային միջոցները, ավելի արագ հասնելով հիմնական նպատակին:

Գյուղերը որոշելուց հետո հարկավոր է խմբակներ կազմել: Այստեղ դարձյալ ունկնդիրների քանակով չպիտի տարվել: Ավելի լավ է ունենալ գյուղխմբակում 20 մնայուն ունկնդիր, քան 60—70, որոնք կանոնավոր

չպիտի հաճախեն պարապմունքներին, ակտիվ չպիտի մասնակցեն աշխատանքներին և պիտի ավելորդ ծանրություն լինեն խմբակների համար: Ինչքան մանրակրկիտ լինի տիպիկ գյուղերի ուսումնասիրությունը, է՛լ ավելի խնամքով և ուշադրությամբ պիտի ջոկել խմբակների ունկնդիրներին՝ գրավելով կոմսոմոլին, աչքաբաց երիտասարդության, անհատ գյուղացիներին և այլն: Բանակի ընտրությունը կովի հաջողությունը շատ է նպաստում: Ճկուն, սակավաթիվ, բայց կոմպակտ խմբակը շատ ավելի գործ կանի, քան դանդաղաշարժ անշարժային ջոկատը:

Գյուղխմբակների պարապմունքների ծրագիրը պիտի մշակել նախօրոք, ձմռան ընթացքում՝ տեսական պարապմունք, իսկ զարնանը՝ գործնական աշխատանք: Խ՛նչ կա տիպիկ այդ գյուղի համար բնորոշ տնտեսության այն ճյուղը, որը զարգացած է կամ ցանկալի է համարվում զարգացնել, այդ ճյուղն էլ գերակշռող տեղը ուիտի գրավի տնտեսական աշխատանքների մեջ:

Կատարած աշխատանքը ենթարկվում է հաշվառման. ունկնդիրների հաճախումը նշանառվում է, ստեղծվում է որոշ կարգապահություն, ծրագիրը հայտնի է կանխապես, ինչպես և պարապմունքի օրն ու ժամը: Իհարկե, բացի ունկնդիրներից, պարապմունքներին ուրիշ գյուղացիներ էլ կգան. ծիծաղելի կլինի, եթե նրանց մուտքն արգելվի, բայց նրանք կանոնավոր հաճախողներ չեն: Իսկ եթե նրանց մեջ կանոնավոր հաճախողներ լինեն, այդպիսիներին էլ պիտի մտցնել խմբակների մեջ:

Զրույցներից ազատ ժամանակ ագրոնոմը նրանց հանձնարարում է այս կամ այն գրքույկը կարդալ, տալիս է մի պարզ խնդիր, օրինակ՝ կշռեն, թե ինչքան խոտ են ու դարման տալիս իրենց կովերին՝ մի շաբաթվա ընթացքում, և ինչքան են կաթ ստանում: Այդ աշխատանքը հետագայում մի զրույցի ժամանակ հենց իրենց ունկնդիրների ձեռքով վեր է ածվում ուրբիների և կոպեկների, ու համապատասխան եզրակացություն հանվում:

Եթե մոտիկ տեղում վարձակետ կա, ձմեռվա ընթացքում խմբակներին հերթով պիտի տանել վարձակետերը, ծանոթացնել յուրաքանչյուր գործիքի (շարքացան, քամհար) կազմության, օգուտի, նշանակության հետ: Եթե էքսկուրսիայի ուրիշ տեղեր կան (գյուղատնտեսական թանգարան, տնտեսություն և այլն), պիտի տանել, ցույց տալ, բացատրել:

Այս աշխատանքին պիտի մասնակից անել և անասնաբույժին, եթե այդ հնարավոր է: Գաղտնիք չէ, որ մեր անասնաբուժական պերսոնալը դեռ անասնաբուժական պրոպագանդայի չի անցել: Խմբակներում պետք է կազմակերպել մի շարք զրույցներ՝ մատչելի և ծանոթ խընդիրների շուրջը (օրինակ՝ դաբաղը, նրա բժշկությունը, ի՞նչ թերություններ ունի մեր գոմը, ինչո՞ւ լուսավոր գոմում և լավ խնամելիս՝ կովն ավելի քիչ է հիվանդանում):

Գարնան սկզբին, վերջացնելով ձմռան զրույցները, կազմվելու է գարնան աշխատանքների ծրագիր, որտեղ զրույցների փոխարեն առաջնակարգ տեղ է գրավելու ցուցադրական աշխատանքը հենց գյուղխմբակի անդամի հողի վրա, նրա ձեռքով: Եթե ձմռան ընթացքում ագրոնոմը բացատրել է շարքացանքի առավելությունը, եթե նա իր խմբակին ծանոթացրել է շարքացանի հետ վարձակետում, գարնանը նա անպատճառ այդ գյուղացու հողի վրա պիտի շարքացանն աշխատեցնի: Եթե «այք» ասելուց հետո «բեն» չպիտի ասվի, ավելի լավ է՝ «այք» էլ չասել:

Ունենդիրներից մեկը համաձայնում է շարքացանով սերմելու, մյուսը՝ սերմացուն ախտահանելով կամ գտելով, երրորդը՝ դաշտավարության տեխնիկայի մեջ մի նորություն մտցնելով, չորրորդը՝ կանաչ պարարտացման համար ցանովի խոտ մշակելով և այլն, և այլն: Մոլ խնդիրներ կան, անչափ անելիք, միայն հարկավոր է մի քանի մատչելի խնդիրներ դնել առայժմ, այդ խնդիրները հասկանալի դարձնել ոչ թե խրճիթում կամ մոգական լապտերով³ (իհարկե, այդ ամենից առաջ), այլ դաշտում, արոտատեղում, բոստանում, այգում, ագրոպրոպագանդայի բառերը վերածելով զրնգան ուռլիների:

Եթե անհրաժեշտ է, պիտի վարձակետի գործիքները մատչելի դարձնել գյուղխմբակների համար, առաջին տարին գինն իջեցնելով կամ տեղ-տեղ թեկուզ ձրի, որպեսզի նրանք մոտենան այդ գործիքներին, որպեսզի առաջին փորձը կատարվի, առաջին ճեղքը բացվի պապենական գյուղատնտեսության մեջ: Եթե ագրոնոմն ուզում է իր շրջանում տարածի մի նոր սերմ, լինի այդ Խաթունարխի սոխ⁴ թե Սուդանի խոտ⁵, եթե նա պլակատներ է ցրում, կազմակերպում է խորհրդակցություններ, կովում է վնասատուների դեմ, ցուցակագրում է, թե ի՞նչ գործիքների կարիք ունի իր շրջանը և այլն, այդ ամբողջ աշխատանքի ընթացքում միշտ պիտի առաջ քաշել այդ խմբակներին՝ նոր սերմեր

նրանց հողերում ցանելով, նոր ստացած գործիքը նրանց հողերում աշխատեցնելով: Գյուղխմբակի ունկնդիրը պիտի իմանա, որ ինքն ագրոնոմի աջ թևն է, առաջապահը գյուղում, ագրոպիտները:

Ամառային աշխատանքից հետո դարձյալ հաշվառման է ենթարկվում ստացած արդյունքը: Եթե շարքացանք է արել գյուղխմբակի ունկնդիրը, քանի՞ ռուբլի է օգուտ ստացել, ի՞նչպես բուսավ Վիկը, ախտահանած սերմացուն լա՞վ էր ծլել, թե՞ ոչ: Այդ աշխատանքից հետո, որ կատարում են հենց իրենք՝ ունկնդիրները, ագրոնոմի ղեկավարութայմբ, մշակվում է նոր ծրագիր, նոր զրույցներ՝ ավելի խորացրած, մի քիչ ավելի բարդ, քանի որ անցյալ աշնանը նրանք ձմռան զրույցների ընթացքում նախնական որոշ գիտելիքներ ձեռք են բերել:

Եթե երկու-երեք տարի խմբակը պարապի որոշ ծրագրով, ցուցադրական աշխատանքը ծավալվի նորանոր փորձեր անելով՝ մի քանի տարուց հետո այն գյուղացի երիտասարդը, այն կոմսոմոլը կամ անհատ գյուղացին, որ շարունակում էր տնտեսավարութայն հին ձևերը պահել, ոչ միայն նոր ձևերին անցած կլինի, այլև ամենալավ պրոպագանդիստը կլինի, զինված և՛ տեսական, և՛ գործնական գիտելիքներով: Ագրոնոմի գործը շատ կհեշտանա, գյուղխմբակի ունկնդիրը կդառնա այն կատալիզատորը, որ ագրոնոմի հետ միասին կքայքայի մեր հետամնաց տնտեսութայնը:

Ավելի՛ն. ուշադիր և ծագրված աշխատանք տանելու դեպքում գյուղխմբակն աստիճանաբար կվերածվի մի օրինակելի կոլեկտիվի (հողագործական, կաթնատնտեսական, նայած թե ի՞նչն է տիպիկ այդ գյուղում, ինչի՞ համար պայմաններ կան), մի արտելի, որի ճիմնադրումը չի եղել միայն ընդհանուր ժողովում, այլ որն անցել է մի քանի տարվա ուսուցման բովով և այդ փորձի ընթացքում ձեռք է բերել կոլեկտիվ աշխատանքի անհրաժեշտության գիտակցությունը, օրինակելի տնտեսություն ստեղծելու անհրաժեշտ գիտելիքները:

Ահա թե ինչու՞ շատ կարևոր նշանակություն ունի գյուղխմբակը, որպես ագրոպրոպագանդայի նոր և կարևոր ձև:

(Մի առաջարկ)

Մեր ամսագիրն արդեն ստեղծել է ընթերցողների որոշ կադր: Այս տարի «Գյուղատնտեսական կյանքը» մուտք է գործել մեր հեռավոր գավառները: Իհարկե, տեղերը, մանավանդ գավառների ագրոաշխատավորները, չեն արել այն ամենը, ինչ պետք էր ու հնարավոր՝ թերթն ավելի տարածելու համար:

Գյուղատնտեսական 2-րդ համագումարի որոշումը՝ յուրաքանչյուր գավառում առնվազն 50-ական օրինակ տարածել, շատ գավառներ դեռ չեն իրագործել: Ագրոաշխատավորներն այդ խնդիրը մոռացություն չպիտի տան:

Ամսագրի տարածման համար, մանավանդ գյուղացիական շրջաններում, պիտի նոր միջոցների դիմել: Մեր գյուղական խրճիթ-ընթերցարանները, գոնե մեծ գյուղերում, պիտի ստանան ոչ միայն ամսագիրը, այլև «Գյուղացու գրագարանի» գրքույկները:

Մի ուրիշ առաջարկ: Անցյալ տարվա գյուղատնտեսական մրցանակաբաշխությունը ցույց տվեց, որ գյուղացիությունը մեծ հետաքրքրություն է ցույց տալիս: Մրցանակը շահագրգռություն է առաջացնում:

Այս տարի էլ պիտի մրցանակաբաշխություն լինի, որի համար տեղերն ունեն գյուղատնտեսական հարկի $1\frac{1}{2}\%$ -ը: Մրցանակների բաշխման ժամանակ օրինակելի գյուղական տնտեսություններին, արտելներին և կոլեկտիվներին պետք է մրցանակ տալ գյուղատնտեսական գրքույկներով, բաժանորդագրելով «Գյուղատնտեսական կյանքին» և այլն:

Գյուղացին, որ իր կովի համար ստանալու է հիսուն ռուբլի մրցանակ, հոժար կլինի ստանալ 45 ռուբլի և ամսագիրը մի տարով:

Այդ խնդրի վրա հենց այժմից պիտի ուշադրություն դարձնել, քանի մրցանակաբաշխությունը չի սկսվել: Ամսագիրը ստանալով՝ գյուղացին կամ արտելը մի ամբողջ տարի կհետևի նորություններին, կկարդա, կաշխատի հաջորդ տարվա մրցանակաբաշխության մասնակցել:

Այդպիսով, մեր ամսագրի շուրջը կհավաքվեն մեր երկրի բոլոր օրինակելի տնտեսություններն ու կոլեկտիվները:

Անկասկած, մեր լեռնային գավառներում կանեփին ու կտավատը կարևոր դեր ունեն խաղալու գյուղացու տնտեսության մեջ: Կտավատ շատ ավելի են ցանում այդ գավառներում, քան կանեփ: Նկատված է, որ երկարաթել կտավատ ցանում են մալական գյուղերը, որոնք ճախարակներով մանում և հասարակ գործիքներով, ձմեռվա ընթացքում, դանազան գործվածքներ են պատրաստում:

Որպեսզի հնարավոր լինի կտավատի երկարաթել տեսակը տարածել մեր գյուղերում, ինչպես և կանեփը, առաջին հերթին հարկավոր է վարկավորման գործին ուժ տալ, շահագրգռություն առաջ բերել այն գյուղերում, որտեղ կանեփի ու կտավատի մշակությունը կա, բայց հնարավոր է ավելի ընդարձակել:

Իհարկե, այդ մշակույթները պիտի փոքր տարածություն բռնեն, որովհետև նրանք պահանջում են պարարտ հողեր, 2—3000 փութ գոմաղը, որ մեր ներկա պայմաններում հեշտ իրագործելի չէ:

4. Մելիք-Շահնազարյանի գրքույկը¹ լավ է կազմված, լեզուն մատչելի է, նյութի դասավորությունը՝ հաջող: Ցանկալի էր գրքույկում տեսնել և մի փոքրիկ ակնարկ այն մասին, թե ինչ հաջողություններ ունեն ռուսական այն գյուղերը, որոնք կոլեկտիվ ձևով վերամշակում են կտավատն ու կանեփը:

Այդ երկու մշակույթի ասպարիզում մեր Տնայնագործական կոմիտեն² և Հողժողկոմատն անելիքներ շատ ունեն: Եթե ճիշտ է, որ մեր լեռնային գավառներում կտավատն ու կանեփը բամբակի դերը պիտի խաղան, ապա ուրեմն՝ լեռնային գավառների համար այդ մշակույթների ասպարիզում Տնայնագործական կոմիտեն և Հայգյուղկոոպը³ նույնը պիտի անեն, ինչ որ Հայբամբակումը⁴ բամբակագործական շրջաններում:

Եթե չկարողանանք մոտիկ ապագայում ընդարձակել կտավատի ու կանեփի բռնած տարածությունը, գեթ այդ ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ հարկավոր է տանել, պարզելու, թե ինչքան են կանեփ ու կտավատ ցանում, ի՞նչ տեսակներ կան և այլն:

Այդ ուղղությամբ անհետաձգելի անելիքներից է և փոփոխումը կտավատից ձեթ ստանալու այն պայմանական ձևի, որ մինչև այժմ մնացել է մեր գյուղերում, և որի շնորհիվ հարյուրավոր փթերով ձեթ է

կորչում զուր տեղը: Մեքենայական ձեթհանի կառուցումով մենք մեր մի գավառի կամ շրջանի եղած կտավատից շատ ավելի ձեթ կստանալինք, նույնիսկ առանց մի դեպյատին կտավատ էլ ավելի ցանկելու:

ՊՐՈՑ. ԱՎ. Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, «ԿԱԹՆԱՏՈՒ ԿՈՎԻ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ»

Շատ քչերին է հաջողվում մի փոքրիկ բրոշյուրով տալ գյուղատնտեսական այնքան գիտելիք, ինչպես հաջողվել է հեղինակին: Այս գրքույկը՝ ընթերցանության շատ հարմար նյութ է ոչ միայն գյուղացու, այլև մեր տեղական ագրոաշխատավորների համար: Բացի այդ, մեր գյուղական դպրոցների աշակերտները նույնպես կարող են օգտվել այս գրքույկից իրենց դպրոցական պարապմունքների ընթացքում:

Առաջին հարցը, որ հեղինակը տալիս է, մեր կովերի քիչ կաթ ու արդյունք տալն է: Եվ կարևորն այդ պատասխանի մեջ ոչ թե այն է, որ մենք կեր քիչ ունենք, այլ որ շատ անգամ կեր լինելիս էլ գյուղացին չի կարողանում լավ արդյունք ստանալ՝ «գործին հմուտ չլինելու պատճառով, նա շատ անգամ կերը վատնում է կամ անտեղի կերպով խնայում է կերը և զրկվում ավելի թանկարժեք կաթից» (եր. 7):

Բացատրելով կենսապահ ու արդյունաբեր կերերի նշանակությունը՝ հեղինակը շատ համոզիչ թվերով ապացուցում է, թե ինչքան է կորցնում մեր գյուղացին, երբ աշնան սկզբին խոտն անհաշիվ կերպով կովին տալով՝ գարնան սկզբին, երբ կովը ծնում է և ավելի շատ կաթ տալ կարող է, կեր չլինելու պատճառով կովից շատ կաթ չի ստանում: Մեր կերապակաս երկրում էլ գյուղացին իր կովից կարող է ավելի օգուտ ստանալ, քան այժմ, եթե միայն նա կովի կերակրումը կատարի հաշվով ու չափով: Զէ՞ որ «կթաններին կերակրելու ամբողջ հմտությունը հենց այն է, որ հեշտությամբ որոշվի, թե ե՞րբ պիտի նրանց պահել միայն կենսապահ կերով, ե՞րբ և ի՞նչ չափով ավելացնել արդյունատու կերը և ինչից կազմել այդ կերը» (եր. 10), որովհետև «կերակրելու էությունը ոչ միայն առատ կեր ունենալու մեջ է, այլև այդ կերն ըստ տարվա եղանակների և կաթի չափի կանոնավոր դասավորելու մեջ» (եր. 40):

Հեղինակը խոսում է մի գլխում գոմի և կովի խնամքի մասին: Այս գլուխն այնքան էլ հաջող չպիտի համարել, ծանրության կենտրոնը ուս-

գյուղի գոմն է և նրա գլխավոր պակասը՝ ցուրտ լինելը, այնինչ մեզանում գլխավոր պակասը գոմի մուկ լինելն է: Թեկուզ հեղինակը նպատակ է դրել միայն կովի կերակրման մասին պատմելու, բայց այս գլուխը կարծես շեշտում է այն, որ գիրքն ավելի լրիվ ձեռնարկ կլինե՞ր, եթե մի քիչ ավելի ասվե՞ր խնամքի մասին:

Գրքում «պրոգնոզ» են մի քանի անհարթություններ. անհաջող բառ է «սոնտեստեր», «գարունքահուն»: Մենդարար նյութերը բաժանելով ըսպիտակուց պարունակող և ոչ սպիտակուցային նյութերի և թվելով այդ նյութերը, առանձին է մնացել «փայտանյութը». պարզ չի, թե փայտանյութն այդ երկու տեսակից որի՞ն է պատկանում: Անորոշ է և այս նախադասությունը. «կրծի կաթ պատրաստելու ընդունակությունը չի սահմանափակվում ա՛յն քանակի կաթ արտադրելով, ինչքան որ պետք է հորթին» նոր ծնված ժամանակ» (եր. 13), կամ՝ «սպիտակուց պարունակելու տեսակետից ամենաաղքատ կերը դարձան է, որի մեջ սպիտակուցը 20—25 անգամ պակաս է ոչ սպիտակուցային նյութերից» (եր. 19):

Շատ անորոշ է՝ «քուսպ», և այդ՝ ոչ միայն այն պատճառով, որ «կոպտոնին» մեր մի շարք գավառներում «քուսպ» են ասում, այլև գրքում «քուսպ» մերթ որպես «գարեջրի քամած մնացորդ» է (եր. 19), մերթ էլ՝ որպես «կոպտոն»: Կերի բաղադրության աղյուսակում կա «կարմիր երեքնուկի» և «կապույտ առվույտի» բաղադրությունը օսլային համարժեքով, բայց չկա մեզանում շատ ընդունված կորնգանը: Մի ուրիշ դիտողություն. հարկավոր է ընդմիշտ վերջ տալ անունների խայտաբղետության, որպիսին նկատվում է թե մեր գրքերում և թե գյուղատնտեսական պարբերական մամուլում: Կարծես՝ ընդունված է «կերի բազուկը», բայց այս գրքում գործ է ածվում «ճակնդեղ»: Մենք ասում ենք՝ «անարատ կաթ» և ոչ «անաղարտ»:

Իհարկե, այս մանր թերությունները շատ չեն պակասեցնում գրքի արժեքը: Գրքույկի լեզուն պարզ է, հրատարակությունը՝ խնամքով: Մեղ մնում է ցանկանալ, որ մեր գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ ևս «Գյուղացու գրադարանը» տա նման գրքեր: Իսկ այս գիրքը հարկավոր է տարածել, հասցնել մեր ամենախուլ գյուղերն անգամ: Նյութի ամփոփ դասավորումը, համոզիչ բացատրությունն ու հարուստ բովանդակությունն արդեն գրավական են, որ այս գիրքը հաջողությամբ, որպես օժանդակ ձեռնարկ կարող է դառնալ մեր գյուղական ինտելիգենցիայի և գրագետ գյուղացու համար:

ԱԳՐՈՍԵԿՑԻԱՆԵՐԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹՆԱԿԱՆ ՊԼԵՆՈՒՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՑ

Այս տարվա հունիսի վերջերին Մոսկվայում գումարված գյուղանտառի ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումը քննության առավ մի շարք խնդիրներ, որոնք վերաբերում են ագրոնոմների աշխատավարձին և կենցաղի բարելավման, ագրոսեկցիաների աշխատանքների աշխուժացման, գիտական գործուղումներին և այլն: Պլենումին մասնակցում էին Միության նահանգային և հանրապետական ագրոսեկցիաների քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները:

Առաջին խնդիրը, որով պլենումը զբաղվեց, սեկցիաների կանոնադրության հաստատումն էր: Մինչ այժմ սեկցիաները հաստով կանոնադրություն չեն ունեցել, և այդ հանգամանքը քիչ չէ ազդել նրանց աշխատանքների վրա: Տեղերի զեկուցումներից երևաց, որ ագրոսեկցիան մի տեղ բացառապես զբաղվել է արհեստակցական բնույթ կրող խնդիրներով, մի տեղ՝ զուտ գիտական խնդիրների ուսումնասիրությամբ, չհոգալով աշխատավարձի, աշխատանքի ընթացքում եղած թերությունների վերացման մասին: Պլենումի ընդունած կանոնադրությունն առանձին ուշադրություն է դարձնում սեկցիաներում արհեստակցական բնույթ կրող խնդիրների վրա և ապա, երկրորդ հերթին, ուշադրության առնում գիտական-ուսումնասիրական խնդիրները:

Նոր կանոնադրության համաձայն, ագրոսեկցիան սերտ կապ է հաստատելու մյուս արհեստակցական միությունների սեկցիաների հետ (ինժեներների և այլն)՝ լուծելու համար ընդհանուր բնույթ կրող հարցերը: Սեկցիան իր անդամների աշխատանքի և կենցաղի խնդիրներին շուրջը բանակցելու է զանազան հիմնարկների հետ, մասնակցելու է այն կոնֆլիկտներին, որոնք առաջանում են ագրոնոմների և տնտեսական հիմնարկների մեջ, կազմակերպում է պետական-տեխնիկական խմբակներ, մասնակցում է խրճիթ-ընթերցարանների աշխատանքներին, հիմնում է գյուղանտառ միության մասնագետների համար ակումբ, գիտական ընկերություններ, փոխադարձ օգնության դրամարկղ, նաև հաստով ֆոնդեր՝ իր անդամների մեջ գիտական-կուլտուրական աշխատանք տանելու համար:

Ագրոսեկցիաների միջոցներն ուժեղացնելու համար անդամներից գանձվելու է աշխատավարձի 1 %-ը: Այդ գումարները բացառապես

հատկացվելու են մասնագիտական գրականություն ձեռք բերելու, հրատարակական նպատակների, սեկցիայի անդամների համար էքսկուրսիաներ կազմակերպելու և միանվագ օգնություն ցույց տալու իր անդամներին: Մնացած աշխատանքների համար նյութական միջոցներ տալու է գյուղատնտես միությունը՝ սեկցիայի վարձու պաշտոնյաներին ռոճիկ տալու, հանգստյան տներ հիմնելու, պարբերաբար պլենումներ գումարելու, կուրորտային օգնության, գիտական գործուղման նպատակով և այլն: Այդ նպատակին են ծառայել մինչև այժմ սեկցիայի միջոցները:

Աշխատավարձի խնդիրն ևս պլենումի քննության առարկա դարձավ: Տեղերի զեկուցումներից պարզվեց, որ զանազան նահանգներում ու հանրապետություններում նույն աշխատանք կատարող ագրոնոմը տարբեր ռոճիկ է ստանում: Համեմատաբար ավելի վատ դրության միջև շրջանային ագրոնոմները: Որովհետև գյուղատնտեսության վերելքը հրամայական ձևով դրել է բարձր որակ ունեցող ագրոնոմների անհրաժեշտությունը, պլենումը որոշեց լավացնել ագրոնոմների նյութական վիճակն ու կենցաղը, հարմարություն ստեղծելու մասնագիտական որակը բարձրացնելու համար: Թեկուզ 26 թ. մասնակի լավացում է նկատվել, բայց այդ քիչ է եղած կարիքը մեղմվելու:

Պլենումը նոր քարտուղարությանը հանձնարարեց Միության գծով այս տարի ուշադրություն դարձնելու՝ 1. աշխատավարձի, 2. փոխադրական միջոցների, 3. բանվորական նորմալ օրի, 4. շրջանային ագրոնոմների իրավունքների և պարտականությունների և 5. գյուղում ապրող ագրոնոմի բնակարանային պայմանները լավացնելու վրա: Առաջին հերթին պիտի ավելացնել շրջանային ագրոնոմների ռոճիկը, աշխատավարձի խնդրում պլենումը հանգավ այն եզրակացության, որ կրթական ցենզից բացի պիտի նկատի առնել և ստաժը, սեղական պայմանները: Մի ամսվա արձակուրդի խնդիրը, թեկուզ լուծված է դրական իմաստով, սակայն շատ տեղերում չի կիրառվում: Պլենումը կտրուկ որոշում հանեց այն իմաստով, որ միամսյա արձակուրդ պիտի ստանան մյուս մասնագետների շարքում և ագրոնոմները: Բավական տաք վիճաբանության նյութ դարձավ և նորմալ բանվորական օրվա խնդիրը: Անշուշտ, դժվար է գյուղական պայմաններում խստորեն կիրառել 8 ժամը, երբ ինքը՝ գյուղացին, աշխատում է շատ ավելի: Բայց և անարդար է այն, որ ագրոնոմին ծանրաբեռնում են զանազան ընթացիկ աշխատանքներով

(հանձնաժողովներ, վիճակագրություն և այլն), որ նրա անմիջական պարտականությունը է: Նորմալ բանվորական օրվա մասին պլենումի որոշումը պիտի հասկանալ հենց այդ իմաստով էլ, այսինքն՝ նման ընթացիկ աշխատանքներով ագրոնոմին շփանրաբեռնելով:

Ագրոնոմներին հեռացնելու դեպքում ագրոսեկցիայի կարծիք հարցնելը, պլենումի որոշմամբ՝ համարվում է անհրաժեշտ: Բացի այդ, մասնակցելով զանազան տնտեսական հիմնարկների աշխատանքներին, ագրոսեկցիան, նոր կանոնադրության համաձայն, Միության գծով կարող է այս կամ այն պաշտոնի համար իր անդամներից թեկնածու առաջարկել, առաջ քաշելով ընդունակ և գործունյա ագրոնոմներին, որովհետև գյուղատնտեսի մեջ կան և այնպիսի անդամներ (օրինակ՝ բատրակները), որոնց մեջ ամենից շատ կուլտուրական աշխատանք տանելու կարիք կա, ուստի և պլենումը որոշում հանեց այդ մասին, հանձնարարելով ագրոնոմներին տանել որոշ աշխատանք և գյուղատնտեսական բանվորների մեջ: Տեղերի հետ կապն ավելի ուժեղացնելու համար պլենումը որոշեց հատուկ ուշադրություն դարձնել «Ագրոնոմ» ժուռնալի¹ հրատարակությանը, քանի որ այդ ամսագիրը, լինելով համամիութենական քարտուղարության օրգանը, արժարժու է այնպիսի խնդիրներ, որոնք անմիջական առնչություն ունեն ագրոնոմների կենցաղի, աշխատավարձի և աշխատանքի պայմանների հետ: Նոր կանոնադրության համաձայն՝ յուրաքանչյուր տարի գումարվելու է ագրոաշխատավորների կոնֆերանս, քննելու այն խնդիրները, որոնք կապված են ագրոսեկցիաների անմիջական անելիքների հետ:

Եթե համեմատության ենք դնում մեր երկրի ագրոաշխատավորների ընդհանուր վիճակն ու աշխատանքի պայմանները մյուս հանրապետությունների ու նահանգների ագրոնոմների դրության հետ, տեսնում ենք, որ մենք էլ որոշ հաջողությունների և առավել կողմերի հետ ունենք և ընդհանուր պակասություններ: Եթե մեզանում աշխատավարձն ընդհանուր առմամբ տարբեր է (ռուսական մի քանի նահանգներում շրջանային ագրոնոմները ստանում են 40—50 ռ.), փոխադրական միջոցների պակասն էլ նույն չափի է, ինչպես և մյուս նահանգներում: Փոխադրական միջոցների պակասի մասին գանգատվում էին այնպիսի նահանգների ներկայացուցիչներ, ինչպիսին են՝ Մոսկվան, Կիևը, Խարկովը, որտեղ հարուստ նյութական միջոցների կողքին կան և մի քանի հազար անդամ ունեցող ագրոսեկցիաներ: Բնակարանային պայմաններն էլ

համարյա նույնն են, գյուղում կուլտուրական միջավայր չկա, հարմար շենք չկա, շատ անգամ ագրոնոմն ինքն է իր կերակուրը եփում, շատերը լրագիր չեն ստանում, տարիներ շարունակ կտրված մնալով մասնագիտական գրականությունից, գիտական նորություններից՝ էտ են մնում. որից տուժում է նրա և՛ պատրաստականությունը, և՛ մասնագիտական որակը: Թույլ է և բժշկական օգնության գործը: Մի քանի նահանգներում հազիվ են կարողացել շրջանային ագրոնոմների համար ձեռք բերել արտահագուստ: Ընդհանուր բացերից է և այն, որ մնացած մասնագետների կողքին ամենից քիչ կուրորտային օգնություն է ստանում ագրոնոմը, մանավանդ գավառականներում աշխատողը, որ աշխատանքի ժանր պայմաններում արագորեն հյուծվում է, հոգնում և առողջության վերականգնման կարիքն զգում:

Սովորաբար, տարածված կարծիք է այն, որ ագրոնոմը աշխատում է «բնության գրկում, ծառերի ու ծաղիկների մեջ», հետևաբար կազդուրվելու կարիք չունի: Սակայն պլենումի աշխատանքներից երևաց, որ այդ սխալ է, որ ագրոաշխատավորների մեջ էլ կան բավական մեծ տոկոս թոքախտավորներ, կուրորտի կարիք ունեցող մարդիկ: Այդ նպատակով՝ պլենումն որոշեց համապատասխան հիմնարկների միջոցով հիմնել իր սանատորիան՝ բոլոր ագրոնոմների համար, իսկ տեղերում՝ հանգստյան տներ:

Պիտի ասել, որ թեկուզ ագրոսեկցիաները 24 թվից են աշխատում, սակայն չեն կարողացել ընդգրկել ագրոաշխատավորների բազմությունը:

Եվ այդ պիտի բացատրել ոչ միայն նյութական միջոցների պատճառով, այլև ծրագրային անորոշությամբ: Ոչ բոլոր նահանգներում ու հանրապետություններում կան սեկցիաներ. մի քանի տեղերում միայն 26 թվից են կազմվել: Բնաց այս տարի նկատելի է ընդհանուր աշխուժություն: Սեկցիաների աշխատանքն ավելի խորանում է, սեկցիաներ են կազմվում և գավառներում: Մի քանի նահանգներում կնքել են կոլեկտիվ պայմանագիր, ուսումնասիրել են կենցաղը, ունեն իրենց փոխադարձ օգնության դրամարկը, մասնակցել են տնտեսական և պլանավորման հիմնարկների ու հանձնաժողովների աշխատանքներին: Պլենումից հետո վերջանում է ագրոսեկցիաների կազմակերպչական շրջանը, քանի որ որոշակի ծրագիր կա, գծված է իրավունքների և պարտականությունների սահմանը, հայտնի է այն փոխհարաբերությունը, որ կա սեկցիայի և գյուղանտառ միության, ինչպես և մյուս սեկցիաների

(հողաշինարարական և անտառային աշխատավորների) միջև, և, վերջապես, գանձվում են նյութական որոշ միջոցներ թե 1 տոկոսային մուծումներից և թե գյուղանտառի միանվագ նպաստներից:

Այդ բոլորը գրավական են ագրոսեկցիաների խորացրած աշխատանքի հաջողության, որպիսի համոզումով և տեղերը վերադարձան ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումի պատգամավորները:

Խ. ԵՐԻՑՅԱՆ, «ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ»

Հեղինակը նպատակ է դրել կազմել կաթնատնտեսության գործնական և մատչելի մի ձեռնարկ¹, նկատի ունենալով այն, որ մեր լեռնային գավառներում կաթնատնտեսությունը հետզհետե կարևոր տեղ է գրավում, ուրեմն և՛ «գործնական բնույթ ստացած մեր կաթնատնտեսական արդյունաբերությունը կարիք ունի այնպիսի գործնական ձեռնարկի, որը, բացի գործնական ցուցմունքներից, պարունակի նաև գիտական հիմունքներ»: Եթե նկատի ունենանք այն, որ գիրքը կազմված է «կաթնատնտեսական արտեղներում աշխատողների», գյուղացի միջակ գրագետների և, ընդհանրապես, նրանց համար, որոնք, զբաղվելով կաթնատնտեսությամբ, կցանկանային ծանոթանալ «նորագույն կաթնատնտեսության հիմունքների հետ», ապա գրքի հրատարակությունը պիտի համարել ավելի քան ժամանակին:

Շատ մատչելի ձևով բացատրելով կաթի բաղադրությունը՝ հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում մեր բոլոր կթան կենդանիների (կով, ոչխար, գոմեշ, այծ) կաթի հատկությունների վրա և ապա անցնում այն պայմանների պարզաբանման, որոնք ազդում են կաթի քանակի և որակի վրա: Շատ հաջող պիտի համարել գրքի այն գլուխը, ուր հեղինակը պատվիրանների ձևով հրահանգում է գյուղացիներին, թե ի՞նչպես պիտի կովը կթել:

Եթե մեր գյուղը դեռ հետամնաց է, գյուղատնտեսական տեխնիկայի օրինակելի ձևերին անծանոթ, գյուղացու կինը համեմատաբար ավելի հետամնաց է, պապենական սովորույթի փնշից բռնած: Իսկ մեր այդ «անախների» ձեռքումն է կովի խնամքն ու կաթը, գյուղացու կինն է, որ ոչ միայն կով է կթում, այլև կաթն է վերամշակում: Ինչքա՞ն հեռու են

«նանին» ու նրա ճաքած դաշտը սեպարատորից և գիտուն կով կթողից: Հիմա էլ դեռ թքում են կրծի պտուկներին և ապա կթում, չիմանալով որ հենց իրենք են պատճառ դառնում կաթի շաղման: Հաճախ կարելի է գյուղերում տեսնել, թե ինչպես մեր մոտիկը դազանակով լղար կովի կողքաճաղերին է հարվածում և գանգատվում, որ կովը կաթ չի տալիս: Բայց վաղուց է ապացուցված, որ «կովի հետ պիտի վարվել շփազանց քնքուշ ու մեղմ, կոշտ ու կոպիտ վերաբերմունքը հակառակ հետևանք է տալիս. կովը կաթը պահում է, էլ չի տալիս» (Եր. 25):

Գրքույկի վերջում զետեղած աղյուսակները հեշտացնում են գրքից օգտվելը, տալով պատրաստի թվեր ջերմաչափերի համեմատության՝ մի ֆունտ կարագը քանի ֆունտ կաթից ստանալու մասին և այլն:

Մատչելի լինելու ցանկությունը պատճառ է դարձել մի քանի անճշտությունների: Ընդհանրապես, ժողովրդին հասկանալի լեզվով գիրք գրելը և այն էլ՝ գիտական հիմունքներ մեկնաբանող գիրք, դյուրին չէ: 9-րդ երեսում, որտեղ հեղինակը խոսում է ալբումինի մասին, ասված է. «Երբ որ նոր են սկսում կաթը տաքացնել, կաթի երեսն սկզբում բռնվում է մի բարակ փառով կամ թաղանթով: Շատերը այդ թաղանթին սեր են ասում, բայց դա իրոք ոչ թե սեր է, այլ մեծ մասնամբ կազմված է ալբումինից»: Անգամ այդ դեպքումն էլ, թեկուզ ալբումին էլ լինի, գյուղացին սեր է ասում: Բանն այն է, որ հանրածանոթ բառը, որ գիտական հասկացողություն չէ, հակադրվում է կաթի մեջ եղած քիմիական մի միության:

Գրքի պակասներից մեկն էլ վրիպակների շատ լինելն է: Թեկուզ գիրքը խնամքով է կազմված, բայց այնպիսի խնամքով տպագրված չէ: Գրքի վերջին թերթը վրիպակներ են, որ պիտի «ուղղել կարդալուց առաջ»: Մենք այնպես ենք վարժվել այդ վրիպակներին, որ առանց նրանց՝ հայերեն տպած գիրքը օտարոտի է թվում: Վրիպակներ չպիտի լինեն մանավանդ գյուղացիների ընթերցանության գրքերում: Նրանք նոր են կարդում, հազիվ են սովորել մտքերն իրար կապել, և մի հասարակ վրիպակը կարող է ամբողջ պարբերությունն անիմաստ դարձնել:

Այս ձեռնարկը ոչ միայն ընթերցանության գիրք է և օժանդակ ուղեցույց մեր կաթնարտելների և գրագետ անասնապահների համար, այլև դասագիրք՝ գյուղատնտեսական ստորին դպրոցների համար, որոնք ամենից շատ կարիք ունեն նման գործնական ձեռնարկների:

Հայաստանի մի քանի գավառներում այս տարի ավարտվում է ներքին հողաբաժանությունը: Ավարտող մասնագետներն ավելի արագ կվերջացնեն մնացած գավառներում, և ուրեմն, մոտ ապագայում, ամբողջ հանրապետության մեջ, հողային ռեֆորմայի անհրաժեշտ մասը՝ հողհավասարումը և աշխատավորական հողօգտագործումը, կիրառված կլինեն, վերացնելով ոչ միայն հողագուրկ տնտեսությունների ներկայությունը, այլև միհավասարի բերելով այն տնտեսություններին, որոնք մասնատիրական հողօգտագործման օրերին զավթել էին շատ ու լավ հողեր: Թեկուզ այդ աշխատանքի ընթացքում մեր գյուղերն ավելի հող չստացան, և եթե մի քանի տեղ ստացան, այդ էլ՝ քիչ տարածությամբ, որովհետև կալվածատեր ու խոշոր հողատեր մեր երկիրը չունեւր. այնուամենայնիվ հողային ռեֆորմայի կիրառումն առաջին հերթին հող տվավ նրան, ով տասնյակ տարիներ հողագուրկ էր:

Իհարկե, հողհավասարեցումով չի ավարտվում մեր հողաշինարարությունը: Օրինակելի հողաշինարարությունը նոր է միայն սկսվում: Իվ այդ գործին է, որ մեր ագրոնոմները պիտի անհրաժեշտորեն մասնակցեն, եթե ցանկանում են օրինակելի գյուղատնտեսության հիմք ունենալ: Հին դպրոցն այդ խնդիրները չէր դնում. կար ագրոնոմ, նրա կողքին՝ հողաչափ: Երկուսի աշխատանքն իրարից անջատ էր գնում: Սերտ կապի բացակայությունը հասկանալի էր. կյանքում առնչության կետ չկար, մասնատիրական հողօգտագործման ժամանակ պետական միջամտությամբ անհնար էր օրինակելի հողաշինարարություն կատարել, որովհետև այդ նշանակում էր սեփական հիմքերը փորել: Հողաչափը կալվածատերերի և գյուղական հարուստների հողերի սահմաններն էր որոշում, առանց լուծելու այդ սահմանների մեջ ընկած հողային աղաղակող անարդարությունները: Ագրոնոմը նույն ձևով տանում էր իր աշխատանքները թե կալվածատերերի էկոնոմիկայում և թե զեմատվոյի հիմնարկություններում:

Մեր օրերը նոր խնդիրներ են առաջադրում: Շրջանային և գավառական ագրոնոմներն առաջին հերթին պիտի քաջ ծանոթ լինեն ո՛չ միայն իրենց շրջանի ու գավառի գյուղատնտեսության և նրա զարգացման հնարավոր ուղիները նշեն, այլև պիտի դիտենան գավառի հո-

գային ֆոնդը, հողերի տեսքերը և անպատճառ մասնակցեն հողաշինարարության:

Այնքան, որքան գավառի ագրոնոմը հողային բաժինների աշխատակիցն է համարվում, իհարկե, նա որոշ մասնակցություն ցույց է տալիս, բայց այդ մասնակցությունը փորձագետի դերից այն կողմը չի անցնում: Եթե մի գյուղում հողային կատեգորիաների շուրջը վեճ է ծագում, անհրաժեշտ է լինում մասնագետի ներկայությունը, ուղարկում են ագրոնոմին, որը տեղական զննությունից հետո իր կարծիքն է հայտնում այս կամ այն հողամասի որակի և պիտանիության մասին: Եթե համայնքը հողերի մի մասը որոշում է վայր դնել որպես անպետք հող, երբեմն այդ հողամասի հատկության մասին իր կարծիքն է հայտնում փորձագետ ագրոնոմը:

Իհարկե, այսքանը քիչ է. փորձագետ դառնալով՝ ագրոնոմը հողաշինարարությանը չի մասնակցում: Մատենների վրա կարելի է թվել այն դեպքերը, երբ ագրոնոմը մասնակցել է հողերի տեսքերի որոշման: Եվ այդ թվարկման ժամանակ նույն մատենները երկրորդ անգամ դժվար թե հարկ լինի հաշվել:

Ի՞նչ է ստացվում. լավագույն դեպքում՝ կուրյոզներ: Մոգական լապտերով դանիական կաթնատնտեսությունից է խոսում ագրոնոմն այնպիսի գյուղերում, որտեղ լավ տարիներում անգամ կովը երեք ամսվա կեր ունի և որտեղ հողաշինարարության ընթացքում ամենից առաջ այդ խնդիրը պիտի լուծել և ապա՝ ցուցադրական կերակրում կազմակերպել: Դաշտավարության նոր ձևերի շուրջը նույնիսկ ցուցադրական դաշտ են կազմակերպում այն գյուղում, որի տնտեսությունը միայն մի ձևով կարելի է բարձրացնել՝ գյուղը տեղահան անելով, մասնատելով, տեղում թողնելով գյուղի մի փոքր մասը, իսկ մնացածն ուրիշ, ավելի հողառատ շրջաններ գաղթեցնելով:

Այդ գյուղերում իզուր են կորչում ագրոնոմի աշխատանքը, նրա զրույցներն ու կերակրումները, նկարներն ու պլակատները: Հողաշինարարության ընթացքում պարզվում են և ուրիշ նրեություններ: Մի քանի դասախոսություններ են կազմակերպել դաշտավարության շուրջը, այդ գյուղը գավագրոնոմի քարտեզի վրա նշված է որպես հացաբույսերի մշակությամբ պարապող գյուղ, մի քանի տարի թմբկահարում են նորագույն տեխնիկայի, մշակության նոր ձևերի մասին, բայց այդ ճանապարհի կողքով գյուղն իր ուղին է բաց անում, որը տանում է դեպի

անասնապահություն, նույնիսկ դեպի նրա մի նեղ ճյուղը՝ կաթնատն-տեսություն, ոչխարապահություն և այլն: Մոռացված է մի շնչին հանգամանք. նոր հողաբաժանման ընթացքում գյուղը ձմեռային արոտներ է ստացել, աստիճանաբար թողնում է վարելահողերը, վերածում խոտատեղի:

Անեկզոտի պես է դարձել Գյոյ-Հումբեթի՝ պատմությունը: Այդ գյուղի հողերը, ջրային պայմանները հնարավորություն են ստեղծել հողի բերքն ավելացնելու: Եվ գյուղը տարեցտարի ավելացնում է մի դեսյատինից ստացած բերքի քանակը: Մեր երիտասարդ ագրոնոմներից մեկն իր քարոզի ընթացքում խոսելով բամբակի շարքացանի առավելու-թյան և ուրիշ երևելի նորությունների մասին, ճառը վերջացնում է այն խոստովով, թե այդ բոլորը կիրառելուց՝ մի դեսյատինից կարելի է ստանալ մինչև 50 փութ բամբակ: Զարմացած գյուղացիք հայտնում են, որ այդ ամենը պետք չեն իրենց, քանի որ իրենք արդեն 100—120 փութ են ստանում: Երիտասարդին մնում է տպավորությունը կոծկել... կշռաքարերի տարբերությամբ:

Եթե այս անեկզոտ է, անեկզոտ չեն այն հաճախակի դեպքերը, երբ մեղվապահության զարգացումն ամենևին չի կապվում ցանովի խոտե-րի մշակության հետ, իսկ այս վերջինը՝ գյուղի հողաշինարարության հետ:

Այս խնդիրը հասունացել է: Մեր կյանքն առաջադրում է նոր խընդիրներ. հողաշինարարությունը գնալով ավելի խորանում և ընդգրկում է գյուղացու տնտեսությունը, նրա համար նոր հիմք դնում: Մեր ագրո-նոմը պիտի պատրաստ լինի այս խնդիրների լուծմանը մասնակցելու: Եթե մենք ունենք այժմ հողաշին-հողաշինարարներ, որոնք հասարակ հողաբաժանումից բացի հողակտորների թիվն են որոշում, հողացր-վածությունը վերացնում, նշանակում դաշտերի թիվը, նոր գյուղը հա-տակաբանում, հողաշինարարությունը հարմարեցնում ջրային ռեժիմին և այլն, պիտի ունենալ և ագրոնոմ-հողաշինարար, հողաշինարարու-թյան գյուղատնտեսական կողմը ղեկավարող մասնագետ:

Նոր գյուղեր հիմնելիս, համարյա թե միշտ՝ հնարավորություն է լի-նում հենց այս գլխից որոշելու, թե քանի՞ դաշտ պիտի ունենա ամեն մի տնտեսություն, դաշտերի ինչպիսի՞ հաջորդականություն պիտի լինի և այլն: Այդ գործում ագրոնոմն անհրաժեշտորեն պիտի մասնակցի, նրա աշխատանքը նոր գյուղեր հիմնելիս հրամայական է:

Արազդայանի² փորձն ապացույց է: Այդ շրջանում տեղավորված են նորեկ գաղթականներ՝ չորս գյուղում: Գյուղերը նոր են հիմնում, նոր հատակագծում: Այդտեղ կատարված է օրինակելի հողաբաշխում: Հողի ռեկոնֆերմացիոն և ջրային պայմանները հնարավորություն են տալիս ամենից կատարյալ ցանքաշրջանառությունը որոշել: Բայց այդ գործը տարվել է անջատ, գյուղատնտեսական և հողաշինարարական ուղիներն իրար չեն հանդիպել, ստացված արդյունքը, իհարկե, ցանկացածից պակաս է: Մի հողակտորում գարի են ցանում, կողքին մի ուրիշը՝ բամբակ, երրորդը խոպան է թողնում, այնինչ այդ երեք կտորն էլ, որոնք իրար հավասար են և միատեսակ, հարմար են կա՛մ գարու, կա՛մ բամբակի համար: Պետական միջոցներով կառուցվող այդ գյուղերում, հենց սկզբից, հարկավոր էր հողաշինարարությունը հարմարեցնել կատարյալ ցանքաշրջանառության, վերացնելով գյուղատնտեսական դաշտերի խայտաբղետությունը: Իսկ ագրոնոմը գյուղում իր տասը հարվածից մեկն այդ խայտաբղետության դեմ է ուղղում և պատմում, թե ինչքա՛ն լավ կլինի, եթե գյուղում դաշտավարությունը կանոնավոր լինի:

Մի ուրիշ խնդիր: Պատահում է, որ նոր գյուղում տեղավորվում են զանազան շրջաններից գաղթականներ, որոնց մի մասը բամբակագործ է, մյուսը՝ այգեգործ, երրորդը՝ ոչխարապահ: Եվ այդ գյուղում ստացվում է Կոիլովի հայտնի առակը³: Նոր Արմավիրում սուրմալվեցին բամբակ է ցանում, հարևան սասունցին գերադասում է ոչխար պահել, իսկ նրա ոչխարը բամբակենին համարելով համեղ խոտ՝ սուրմատախիլ է անում: Ագրոնոմի աշխատանքի մասին այսպիսի գյուղերում կաշաղակներն էլ են աղաղակում: Հարկ չկա ապացուցելու, որ ագրոնոմի մասնակցությունն ակներև է՝ լուծելու և համայնական ժողովի միջոցով պարտադրելու այդպիսի նոր գյուղերում այս կամ այն ճյուղով պարապելու, որն ամենից հարմար է:

Հատակագծվում են նոր գյուղեր, տնատեղեր. հատակագծեր նախատեսում է այգի, պարտեզ, հողերի այս կամ այն հեռավորությունը և այլն: Այդ ամբողջ աշխատանքի մեջ ագրոնոմի գործոն մասնակցությունը չկա: Գուցե հարկավո՞ր է գյուղի հողերի մի մասը թողնել բացառապես ցանովի խոտերի համար, գուցե անհրաժեշտ է պարտեզների տեղն ավելի լայն թողնել, որովհետև կլիմայական և ինչ-ինչ պատճառներով խնձորն ու տանձն այդ գյուղում ավելի լավ կքուսնեն:

Գյուղում հենց հիմա էլ կատարվում և հետագայում էլ կատարվելու է ներքին հողաբաժանում: Այդ աշխատանքը կատարելուց առաջ, եթե ոչ ամեն տեղ, գոնե մեծ գյուղերում կամ այն գյուղերում, որտեղ հենց այս գլխից հնարավորություն կա գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղը զարգացնելու, ագրոնոմը հողաչափի կողքին պիտի լինի, գյուղի հողաբաժանման նա հավանություն պիտի տա:

Ինչի՞ մասին է աղաղակում գյուղը, եթե սխալ է արված հողաբաժանումը. կատեգորիան սխալ են որոշել, հող են պահել կամ գյուղի մոտ ընկած ապառաժներն էլ են բաժանել, կամ թե՛ իրար մեջ բաժանել են մշակության համար այնպիսի անպետք հողեր, որոնց վրա գարնանը մի կամ երկու շաբաթ գյուղի ոչխարն արածում է, մինչև սարը բացվի: Մեզ հայտնի են դեպքեր, երբ ոչխարների թիվն զգալիորեն պակասել է նման հողերը բաժանելուց հետո: Եթե ագրոնոմն ակտիվ մասնակցի թեկուզ մեծ գյուղերի հողաբաշխման ժամանակ, նման դեպքեր չեն լինի, և ոչ միայն բողոքներն ավելի քիչ կլինեն, այլև հողաշինարարությունն ավելի կատարյալ կլինի:

Ի՞նչ վիճակ կա այժմ: Մեր ագրոնոմն իր գծով է ընթանում, կարծես կատարյալ անտարբեր, թե ինչպիսի՜ հողաբաժանում է կատարվում գյուղում: Այդ դրությունը պիտի վերացնել: Միայն ագրոնոմի և հողաշինարարի սերտ աշխատանքն է, որ նոր գյուղի հիմքը կատարյալ և, իրոք, նոր պիտի դարձնի:

Դժբախտաբար, համալսարանի գյուղֆակն էլ քիչ ուշադրություն է դարձնում այս խնդրին: Ավարտում են համալսարանը որպես նեղ մասնագետներ. մեկը՝ կաթնատնտես, մյուսը՝ սելեկցիոներ, երրորդը՝ որակյալ այգեգործ, և առաջին անգամ գյուղին դիպչելիս՝ շատերը թեթևափ են լինում, որովհետև այդ գյուղն այս տարի և մոտակա տարիներում դեռ հիմնովին հողաշինարարության կարիք է զգում: Նորավարտ ագրոնոմը շատ լավ գիտե երկթևանիների ձախ թևի բուրդ վանդակները և թույլ ծանոթություն ունի ոչ միայն մեր հողաշինարարության, այլև հողային օրենսգրքի և մեր հողային հիմնական օրենքի մասին: Անճարակ մարդ է նա, եթե գյուղում պիտի աշխատի և չպիտի իմանա այդ գյուղում կատարվող աշխատանքը, ինքն էլ չպիտի մասնակցի: Իհարկե, կարևոր է ապացուցել, որ «Ցեզիրում 111» ցորենը կարող է բուսել Ճաթղառում⁴, բայց եթե այդ Ճաթղառնը դեռ խճճված հողային խընդիր ունի, եթե այնտեղ նոր դաշտեր են ձևում, խանական ու ցարական

կարգերից մնացած հողօգտագործումը քանդում և հողային ռեֆորման կիրառում՝ մեծ դժվարությամբ համոզելով, բացատրելով, իհարկե, «Յեզիում 111-ի» մասին պիտի առժամանակ լռել և նվիրվել Ճաթղոանի հողաշինարարության: Հիմնական ուսումնասիրությունը լույս է սփռում մի «հասարակ» հարցի վրա, որ մոռացության է տրվել. գյուղը նորմայից էլ քիչ հող ունի, գյուղը տեղահան պիտի անել, «Յեզիումը» ջուր է պահանջում, իսկ Ճաթղոանի կովերը ամառն էլ են ցամաք մնում:

Գյուղում աշխատող ագրոնոմը պիտի գյուղին հուզող բոլոր խընդիրներին ծանոթ ու մասնակից լինի. նրա հիմնական աշխատանքը դրանից ավելի կշահի: Իսկ ամենից շատ մեր գյուղին հողային խընդիրներն են հուզում. ամենակարևոր խնդիրը, ագրոնոմների բոլոր ցուցադաշտերի ու կերակրումների անշարժ հիմքը հողն է, գյուղի հողաշինարարությունը:

ԿԱՐՏՈՑԻԼԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Կարտոֆիլի հայրենիքը Հարավային Ամերիկան է, որտեղ այժմ էլ քսնում է վայրի կարտոֆիլ, իբրև բազմամյա բույս:

Երկար ժամանակ կարտոֆիլը դժվար էր տարածվում մյուս երկրներում, որտեղ մարդիկ դեռ ծանոթ չէին կարտոֆիլին և մշակելու ձևերն ու օգուտն էլ չգիտեին: «Սատանի խնձոր» էին ասում կարտոֆիլին և մշակելուց հրաժարվում: Շատ երկրներում, ինչպես օրինակ՝ Ռուսաստանում, պետությունն ուժով էր ստիպում ժողովրդին կարտոֆիլ մշակել:

19-րդ դարում, մի քանի անբերրի տարիներից հետո, երբ ցանած արտերից ուտելու հաց էլ չէր ստացվում, ժողովուրդն սկսեց կարտոֆիլի մշակությամբ հետաքրքրվել: Փորձը շատ շուտով ցույց տվեց, որ անբերրի տարիներում ևս կարտոֆիլը բավարար բերք է տալիս և փոխարինում է հացաբույսերին: Այլ հանգամանքը շատ նպաստեց կարտոֆիլի տարածման: Սովի տարիներին մարդիկ շատ անգամ միայն կարտոֆիլով են կերակրվել:

Կարտոֆիլը ոչ միայն ուտելիք է մարդկանց համար, այլև լավ կեր է անասունների համար: Կարտոֆիլից ուրիշ նյութեր էլ են պատրաստում, օրինակ՝ ալյուր, օսլա (կրախմավ), օղի, սպիրտ և այլն:

Սերմելու ժամանակի տեսակետից՝ կարտոֆիլն այնքան էլ պահանջկոտ չէ, ինչպես հացաբույսերը (ցորենը, գարին): Եթե ցորենի ու գարու ցանքն ուշանա, գյուղացին պակաս բերք կստանա:

Կարտոֆիլն այդպես չէ: Եթե երկու շաբաթ էլ ուշ սերմես կամ բերքն ուշ հավաքես, կարտոֆիլը չի վնասվի, իսկ ցորենի ու գարու հունձը եթե ուշացնես, հասկերը կշորանան, հատիկները կթափվեն ու կփչանան:

Երաշտ տարիներին կարտոֆիլը հացաբույսերի չափ չի վնասվում, նկատված է նաև, որ անձրևաշատ տարիներում հացաբույսերը վնասվում են, բայց կարտոֆիլն էլի բերք է տալիս, չնայած որ շատ անգամ հիվանդանում է շախկալով:

Կարտոֆիլը մուտք է գործել Հայաստան մոտ հարյուր տարի սրանից առաջ: Սկզբում շատ դժվար ու դանդաղ էր տարածվում, բայց հետզհետե մարդիկ հասկացան կարտոֆիլի օգուտը, և այժմ գյուղացու տնտեսության մեջ նա կարևոր տեղ է բռնում: Մի քսան-երեսուն տարի առաջ շատ շրջաններ կային, որտեղ կարտոֆիլը հայտնի չէր, իսկ այժմ այդ շրջաններում շատերն են զբաղվում նրա մշակությամբ:

Հայաստանում հայտնի են Փամբակի, Ապարանի, Մաղկաձորի և մի շարք ուրիշ շրջանների կարտոֆիլները: Մեր ունեցած կարտոֆիլն ուտելու տեսակներից է: Մենք դեռևս չունենք օսլայի (կրախմալի) կամ անասունների կերի հատուկ տեսակներ:

1924 թվին Հայաստանում 8100 դես. կարտոֆիլ է սերմվել, իսկ 25 թվին՝ 10000 դեսյատին: Եթե դեսյատինի միջին բերքը հաշվենք 500 փութ, կնշանակի 1925 թ. Հայաստանում ստացվել է հինգ միլիոն փութ կարտոֆիլ:

Ռուսաստանում կարտոֆիլի միջին բերքը մի դեսյատինից հաշվում է 520 փութ, Գերմանիայում՝ 900 փութ, իսկ Անգլիայում՝ 1000 փթից ավելի:

Հողը լավ մշակելու և կանոնավոր խնամք տանելու դեպքում մեր երկրում մեկ դեսյատինից կարելի է մինչև 2000 փութ բերք ստանալ, այսինքն՝ չորս անգամ ավելի, քան ներկայումս է ստացվում:

1. ՀՈՂԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կարտոֆիլը կարող է բանել համարյա ամեն տեսակի հողերում: Թե՛ ավազոտ, թե՛ սև և թե՛ մինչև իսկ կավային հողերում կարտոֆիլը կարող է լավ բերք տալ, միայն թե հողը լավ մշակվի:

Կարտոֆիլի համար բոլոր տեսակի հողերը միանման աշխատանք չեն պահանջում: Ավազահողում ավելի հեշտ է կարտոֆիլ մշակել, որովհետև բահելն ու վարելը, ինչպես և բուկ լցնելը հեշտ է: Ընդհակառակն, ծանր կավահողերում այդ աշխատանքը դժվարանում է:

Ավագոտ հողերում մշակված կարտոֆիլն ավելի դիմացկուն է և լավ սերմացու է տալիս, քան մյուս տեսակի հողերում մշակված կարտոֆիլը: Բայց ավագահողում կարտոֆիլը շատ բերք և մեծ պալարներ չի տալիս: Այդ է պատճառը, որ ավագահողում մշակած կարտոֆիլը լավ սերմացու է տալիս, որովհետև լավ սերմացուն պիտի միջին մեծությամբ՝ հավի ձվի չափ լինի:

Ուժեղ և պարարտ հողերում կարտոֆիլն առատ բերք է տալիս: Բայց քիչ է պատահում, որ այդպիսի հողերը հատկացնեն կարտոֆիլի մշակութային: Ուժեղ հողերը, օրինակ՝ սևահողերը, չորային տարիներում ճաքճքվում են, և կարտոֆիլը ջրի պակասից վնասվում է: Լավ մշակելով, ժամանակին ջրելով ու բուկը լցնելով՝ այդ հողերից կարելի է շատ առատ բերք ստանալ:

Կավա-ավագահողերը կարտոֆիլի մշակութային համար շատ լավ են: Ծանր կավային հողերից, եթե մանավանդ այդ հողերը գտնվում են ցածր և խոնավ տեղերում, թեև լավ բերք է ստացվում, բայց հաճախ կարտոֆիլը հիվանդանում է:

Մեր գյուղերում կարտոֆիլը մեծ մասամբ մշակում են բանջարանոցներում, և եղած աղբով առաջին հերթին պարարտացնում են գյուղի մոտ գտնվող այդ հողերը:

Կարտոֆիլն ինչպիսի հողերում էլ ցանկու լինենք, հողը խնամքով մշակելուց շատ բան է կախված: Եթե հողը ժամանակին և լավ չմշակենք, սպասած բերքը չենք ստանա, նույնիսկ հողը պարարտ լինելու և շատ սննդարար նյութեր ունենալու դեպքում:

Կոշտ, վատ մշակած ու չփխրացրած հողերի մեջ օդ չի մտնում կամ, ուրիշ խոսքով, հողը չի հողմնահարվում, իսկ հողմնահարությունը մեծ նշանակություն ունի: Հողմնահարությամբ հողը լավ քայքայվում, փշրվում է, նրա միջի սննդարար նյութերը հեշտությամբ են լուծվում ջրի մեջ, իսկ մենք գիտենք, որ ինչքան շատ և հեշտ լուծվեն հողի սննդարար նյութերը, բույսն այնքան ավելի նյութեր կստանա և առատ բերք կտա: Բացի դրանից, բույսերի արմատներն էլ օդի կարիք ունեն, և ինչքան օդն առատ լինի հողի մեջ, բույսն այնքան փարթամ կլինի: Ահա այս պատճառներով է, որ հողի մշակութային վրա պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել:

Վերևում ասացինք, որ բացի լավ վարելուց, անհրաժեշտ է նաև, որ վարը ժամանակին սրվի: Վարի ժամանակը կախված է հողից և

կլիմայից: Եթե հողը խոնավութիւն շատ ունի, և անձրեւներ շատ են լինում, կարելի է վարն անել գարնանը, իսկ եթե հողը չոր է և անձրեւները՝ պակաս, այն ժամանակ ինչքան շուտ վարենք հողը, այնքան լավ: Մեզ մոտ համարյա բոլոր շրջաններում ջրի պակասութիւն է զգացվում, և փորձը ցույց է տվել, որ հողն աշնանը վարելու դեպքում կարտոֆիլի բերքը շատ է ավելանում: Աշնան վարից հետո հողն ավելի է փափկում, խոնավութիւն հավաքում, այդ դեպքում հողի մեջ եղած դժվարամարս նյութերն սկսում են քայքայվել, որովհետև օդը հողի մեջ մտնելով՝ նպաստում է, որ այդ նյութերը դյուրամարս դառնան:

Կարտոֆիլի համար, մանավանդ ծանր հողերը, պետք է խոր վարել: Աշնան անձրեւներից և ձմռան ձյուններից գոյացած ջրերն այդ դեպքում ավելի խորն են ծծվում հողի մեջ և օգտակար դառնում կարտոֆիլի համար:

Խոնավ տեղերում խոր վարը կարող է օգուտ չտալ, որովհետև այդպիսի հողերում առանց այն էլ խոնավութիւնը շատ է, և վերին շերտի տակ եղած թացութիւնը վնասում է կարտոֆիլին:

Չորային տեղերում աշնանը խոր վարած հողերը գարնան սկզբին պետք է մի անգամ էլ երեսանց թթթել վարել, որպեսզի հողի մեջ եղած խոնավութիւնը չգոլորշիանա ու չկորչի գուր տեղը: Շատ օգտակար է կարտոֆիլը սերմելուց առաջ մի անգամ հողը փոցիսել: Այդ համ հողն է փխրացնում, համ էլ ոչնչացնում է վաղ գարնան ծլած մոլախոտերը (ժանգյալ, ալաղ):

Կարտոֆիլ մշակողի զխավոր աշխատանքը պետք է լինի, որքան կարելի է, խոր վարել հողը, որպեսզի կարտոֆիլի սերմացուն փխրուն հողի մեջ ընկնի:

Պարարտ սեահողում կամ գոմաղբով պարարտացրած հողում կարելի է մի քանի տարի իրար ետեկից կարտոֆիլ մշակել և լավ բերք ստանալ: Հայտնի են դեպքեր, երբ մի քանի տարի շարունակ նույն հողում մշակել են կարտոֆիլ և լավ բերք են ստացել: Շատ անգամ նույն հողում մի քանի տարի կարտոֆիլ մշակելը հնարավոր չի լինում, որովհետև կարտոֆիլն սկսում է հիվանդանալ և «չախկան» տալիս է: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է կարտոֆիլի տեղը փոխել, որպեսզի նորից չհիվանդանա:

Առհասարակ, կարտոֆիլի տեղը մշակելու ժամանակ չորաքին տեղերում ամբողջ հոգսը պիտի լինի, որքան կարելի է, շատ խոնավութիւն

հավաքել հողի մեջ և լավ պահպանել խոնավութունը, որովհետև մեզանում երաշտ շատ է լինում, իսկ դրա համար հողը աշնանը խոր վարելն ու փխրուն պահելն ամենակարևոր պայմանն է:

2. ՀՈՂԸ ՊԱՐԱՐՏԱՅՆԵԼԸ

Կարտոֆիլն այն բույսերից է, որոնց վրա պարարտացումը շատ հեշտ և շուտ է ազդում: Կարտոֆիլի տեղը կարելի է պարարտացնել գոմաղբով, մոխրով, խառնաղբով (կոմպոստ), թռչունի ծերտով և այլն:

Չպարարտացրած, բայց խամ և ուժեղ հողերում կարտոֆիլը կարող է լավ բերք տալ: Մեզ հայտնի են դեպքեր, երբ այդպիսի խամ և ուժեղ հողերում գյուղացիք մեկին քսան բերք են ստացել:

Պարարտացման միջոցով մենք ո՛չ միայն հողը հարստացնում ենք սննդարար նյութերով, այլև լավացնում ենք հողի կազմութունը ու հեշտացնում հողմնահարությունը, որը, ինչպես ասացինք, շատ կարևոր է լավ բերք ստանալու համար:

Ամենից լավ պարարտանյութը գոմաղբն է:

Գյուղացիք երբեմն գանգատվում են, թե գոմաղբով պարարտացնելու ժամանակ կարտոֆիլը շատ փարթամ է աճում, այնքան շատ չի արմատակալում, քիչ բերք, բայց շատ ճղներ ու տերևներ է տալիս: Այս դեպքում կարտոֆիլը ջրալի և անհամ է լինում: Այդպես կարող է լինել այն ժամանակ, երբ չափից շատ են պարարտացնում և, մանավանդ, եթե թարմ գոմաղբ են լցնում դաշտը:

Ջանգեզուրի Հին Գորիս գյուղում մի հողագործ լսել էր պարարտացման օգուտի մասին, բայց ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանել էր: Գարնանը կարտոֆիլը սերմելիս՝ քթոցներով թարմ աղբ էր լցրել և ապա հենց աղբի վրա կարտոֆիլ սերմել: Հունիսին նրա կարտոֆիլի տեղը եղեգնուտի (ղամշլըղ) էր նման, և բերքը հավաքելու ժամանակ սերմացու էլ չստացավ:

Թարմ գոմաղբն ավելի շուտ վնաս է տալիս: Նրա մեջ մեծ քանակությամբ կա մի նյութ, որ ազոտ է կոչվում: Այդ ազոտը գոմաղբի ջրալի մասերումն է լինում և շատ ուժեղ ազդում է բույսերի ցողունների ու տերևների վրա: Այդ է պատճառը, որ թարմ աղբը բույսի տերևներն ու ցողուններն է ուժեղացնում, ի վնաս նրա պալարների:

Ոչ մի դեպքում թարմ գոմաղբով կարտոֆիլի տեղը պարարտացնելը չի կարելի:

Կարտոֆիլի տեղը պարարտացնելու համար պետք է գործ ածել լավ փտած ու քայքայված հին գոմաղբ, որը պիտի դաշտ տանել ու զանազան տեղերում կույտերով թափել: Վարելուց մի-երկու օր առաջ գոմաղբի այդ կույտերը պետք է շաղ տալ միահավասար ձևով և լավ փռել դաշտում, ապա գութանով այնպես վարել, որ աղբը հողի հետ խառնվի և երեսին չմնա: Լավ քայքայված ու փտած գոմաղբը պետք է խոշոր կոշտեր չունենա, նա պիտի փշրված հողի նման դառած լինի: Այդպիսի գոմաղբը շատ օգտակար է կարտոֆիլի համար և բերքն ավելացնում ու կարտոֆիլի հատկութունը լավացնում է:

Եթե գոմաղբն աշնանը դաշտ տանելու հնարավորություն չկա, կարելի է տանել վաղ գարնանը, թափել արդեն աշնանից վարած հողում, լավ փռել և արորով (չթով), կամ, ավելի լավ է, թեթև գութանով $1\frac{1}{2}$ —2 վերջոյի խորությամբ նորից վարել: Նայած հողին, մի դեպքերին համար հարկավոր է 1200-ից մինչև 2400 փութ գոմաղբ: Մեկ անգամ գոմաղբով պարարտացրած հողը 2—3 տարի կարող է լավ բերք տալ:

Ավելի լավ կլինի գոմաղբը տանել ցորենի հնձից հետո, խորը վարել և թողնել մինչև մյուս գարուն: Գարնան սկզբին նորից թեթև վարել և ապա կարտոֆիլ սերմել: Այս դեպքում կարտոֆիլը շատ լավ բերք կտա:

Պետք է աշխատել գոմաղբը հողի մեջ շատ խոր չթաղել, որպեսզի կարտոֆիլի արմատները կարողանան լիովին օգտվել պարարտանյութից: Նույն ձևով պիտի վարվել նաև մյուս պարարտանյութերի հետ, ինչպես են, օրինակ՝ ծերտը, մոխիրը և այլն: Խոր թաղելու դեպքում պարարտանյութի մի մասն իզուր կկորչի կարտոֆիլի համար:

Բացի գոմաղբից, կարտոֆիլի հողը պարարտացնում են և ծերտով ու արտաքնոցների աղբով: Մեզանում դրանք ընդունված պարարտանյութեր չեն, այնինչ թե՛ արտաքնոցի աղբը և թե՛ ծերտը շատ ուժեղ պարարտանյութեր են կարտոֆիլի և ուրիշ բույսերի համար:

Այն գյուղերում, որտեղ գոմաղբը պակաս է, առանձին ուշադրություն պետք է դարձնել այդ երկու պարարտանյութի (արտաքնոցի աղբ և ծերտ) վրա, որպեսզի անօգուտ չկորչեն:

Խառնաղբն էլ լավ պարարտանյութ է, բայց մեր գյուղերում նրա մասին համարյա գաղափար չունեն:

Խառնադրը թե՛ հեշտ է պատրաստել և թե՛ շատ էլ օգուտ է տալիս: Խառնադրը հավաքելու համար հարկավոր է բազում ընտրել քամուց ազատ մի տեղ, այդ տեղում գետնի վրա մի թիզ հաստությամբ շաղ տալ չոր սևահող: Այդ հողի վրա պետք է թափել տերևներ (խազալ), զանազան բույսերի ցողուններ, մոխիր, տունը և բակը սրբելուց գոյացած աղբն ու զիբիլը և զանազան կլեպներ, լվացքի ջուր, մի խոսքով՝ այն բոլորը, ինչ որ դուրս են թափում:

Հենց որ խառնադրի կուլտի բարձրությունը մի քառորդ արշինի հասնի, վրան նորից հողի շերտ պիտի ածել և նորից զիբիլ ու աղբ թափել: Այդպես շերտ-շերտ իրար վրա դարսելով՝ խառնադրի կուլտի բարձրությունը կարելի է հասցնել մինչև մի սաժենի: Մեր ամեն մի գյուղական տնտեսություն այդպիսի մի քանի կուլտ խառնադր կարող է պատրաստել ամբողջ տարվա ընթացքում: Երբեք չպիտի մոռանալ, որ խառնադրն էլ գոմաղբի պես ուժեղ պարարտանյութ է, որ մեզանում իզուր տեղը կորչում ու փշանում է: Ուրիշ երկրներում գյուղացին աշխատում է հավի մի փետուրից էլ օգուտ ստանալ, իսկ մեզանում զիբիլը կամ տան առաջ է հոտում, կամ ձորերը թափվում:

Կարտոֆիլի տեղը կարելի է պարարտացնել և մոխրով: Մի դեպատինի համար հարկավոր է 50—60 փութ մոխիր: Ավազահողերում մոխիրն աճելի լավ է ազդում կարտոֆիլի բերքի վրա: Պատահել են դեպքեր, երբ մոխրով պարարտացնելուց հետո կարտոֆիլի բերքը մի քանի անգամ աճելացել է:

Եթե պարարտանյութը քիչ է, աճելի լավ է շաղ տալ ո՛չ թե ամբողջ դաշտում, այլ կարտոֆիլի բներում: Այդ դեպքում պարարտանյութն անպատճառ (մանավանդ մոխիրը) պիտի հողի հետ խառնել, թե չէ՝ կարտոֆիլը կվնասվի:

3. ՍԵՐՄԱՅՈՒՆ

Կուլտուրական բույսերը մեծ մասամբ սերմերով են բազմացնում, ինչպես օրինակ՝ ցորենը, գարին, կորնգանը, լոբին և այլն:

Կարտոֆիլը պալար:սպտուղ բույս է, և, որպես սերմացու, գործ են ածվում նրա պալարները:

Պալարները գետնի տակ գտնվող ցողուններն են, միայն աճելի հաստացած ու պիտանի նյութերով հարուստ: Բացի պալարներից, կարտոֆիլը տալիս է նաև պտուղ, որի մեջ կան սերմեր: Կարելի է կարտո-

Ֆիլը մշակել և սերմերով, բայց այդ միջոցը շատ աշխատանքի ու ծախսի հետ է կապված, դրա համար էլ ավելի ձեռնասու է կարտոֆիլը բաղմացնել պալարներով:

Կարտոֆիլի բերքը լավ է լինում, եթե տնկելուց մի-երկու օր առաջ սերմացուն փուլում են լույս և շոր տեղ: Այդ մի քանի օրվա ընթացքում կարտոֆիլի աչքերն սկսում են աճել, և հեշտանում է նրա աճեցողությունը հողի մեջ:

Սերմելուց հետո առաջին շաբաթներում կարտոֆիլը հողից սնունդ չի ստանում, աչքերից նոր բացվող ծիլերը սնվում ու զարգանում են պալարի մեջ եղած նյութերով մինչև արմատների ուժեղանալը:

Սերմացվի ընտրությունը շատ կարևոր է: Լավ սերմացուն միշտ էլ լավ բերք է տալիս:

Սերմացուն ընտրելիս՝ պիտի աշխատել ջոկել այն տեսակը, որ տվյալ հողամասում առատ բերք է տալիս: Մեղանում շատ քիչ են ուշադրություն դարձնում սերմացուն ջոկելու վրա, և ամեն տեսակի խառնուրդ լինում է նրա մեջ:

Կարտոֆիլի շատ տեսակներ կան: Նրանք իրարից բաժանվում են գույնով, ձևով, շուտ կամ ուշ հասնելով: Կան տեսակներ, որոնք անասունների համար լավ կեր են և այդ նպատակով էլ մշակվում են:

Կարտոֆիլի վաղահաս տեսակներ կան, որ 70 օրում են հասնում, բայց կան և տեսակներ, որ վեց ամսում են հասնում:

Միատեսակ սերմացու ստանալու համար ամեն անգամ պիտի ջոկել այնպիսիները, որոնք լավ բերք են տվել և լավ տեսակի են: Սրանցից էլ հարկավոր է սերմացու ջոկել ու պահել:

Կարտոֆիլի տեսակներն իրարից զանազանվում են նրանով, որ տարբեր չափի օսլա են պարունակում: Կան տեսակներ, որոնց մի փթից շորս ֆունտ օսլա է ստացվում, բայց կան և այնպիսիները, որոնցից երկու անգամ ավելի օսլա է ստացվում:

Ուրեմն՝ տեսակի ընտրությունը կախված է ո՛չ միայն շուտ կամ ուշ հասնելուց, այլև նրանից, թե ի՛նչ նպատակով են կարտոֆիլ մշակում: Պետք է մշակել այն տեսակը, որ տեղական պայմաններում մյուս տեսակների համեմատությամբ ավելի օգուտ կտա:

Մեղանում սերմում են թե՛ մեծ կարտոֆիլ (1—2 հատը մի ֆունտ), թե՛ միջակ (ձվի մեծություն) և թե՛ մանր:

Սերմացվի համար պետք է միշտ ջոկել միջակ պալարներ:

Մեծ պալարներ սերմելը ձեռնառու չի, որովհետև սերմացու շատ կը-
գնա: Շատ փոքր սերմացուն էլ ձեռնառու չի, որովհետև նրանից թույլ
բույս է առաջ գալիս, և լավ բերք չի ստացվում:

Կարտոֆիլը կարելի է սերմել թե՛ ամբողջ պալարներով (սաղ-սաղ)
և թե՛ կտրած, եթե նրանք շատ են մեծ: Պալարները կտրելուց հետո
պետք է մոխրի կամ կավի մեջ թաթախել, որպեսզի պալարի կտրած
տեղը լավ ծածկվի: Եթե կտրած տեղը մոխրով կամ կավով չթաթախենք,
հատվածը մինչև ծիլեր տալը հողի մեջ կփտի:

Պալարի վերի մասում ավելի շատ աչքեր կան, քան ներքևի մասում:
Վերի մասի աչքերն ուղիղ արմատներ են տալիս, չնայած որ ավելի
փոքր են ներքևի աչքերից: Կարտոֆիլի պալարի վերևի մասն ավելի ջա-
հել է ներքևի մասից:

Այդ պատճառով էլ եթե մենք միայն պալարի վերի մասը սերմենք,
համարյա այնքան բերք կստանանք, ինչքան կստանայինք ամբողջ պա-
լարն առանց կտրելու սերմելիս: Շատ անգամ այդպես էլ անում են. սեր-
մում են միայն վերի մասը, իսկ ներքևի մասը թողնում են ուտելու հա-
մար: Եթե պալարները մեծ են, լավ կլինի կիսել և այնպես սերմել: Սեր-
մացու կարտոֆիլը կիսում են երկարությամբ, այնպես որ ամեն մի կեսի
վրա լինեն թե՛ վերևի և թե՛ ներքևի աչքերից:

Կարտոֆիլի սերմացուն պետք է ջոկել հենց աշնան բերքը ժողովելու
ժամանակ:

Սերմացվի ընտրությունն ուշի-ուշով պիտի անել: Եթե բերքը հավա-
քելիս մի թուփ աչքի է ընկել իր բերքի առատությամբ կամ պալարների
մեծությամբ, սերմացուն ամենից առաջ այդպիսիներից պիտի ջոկել: Եթե
տարեցտարի բերքը հավաքելու ժամանակ հետևենք և շատ բերք տվող
թփերից ջոկենք, մենք կարող ենք կարճ ժամանակում լավ բերք տվող
կարտոֆիլի սերմացու ունենալ և միշտ էլ լավ բերք ստանալ:

4. ՍԵՐՄԵԼԸ ԵՎ ԲՈՒԿ ԼՑՆԵԼԸ

Մեր գյուղերում կարտոֆիլը մշակում են կա՛մ բանջարանոցում,
կա՛մ էլ գյուղի մոտակա ջրովի հողերում: Սերմել կարելի է կա՛մ առան-
ձին օջախներով (տներով), կա՛մ կանոնավոր շարքերով: Օջախներով
պետք է այնպես սերմել, որ ամեն մի հետևյալ շարքի օջախները կամ
տներն ընկնեն առաջին շարքի 2 օջախի արանքում: Եթե կարտոֆիլի

օջախները իրար դիմաց են լինում, նրանք խանգարում են իրար և լույսից հավասար չափով չեն օգտվում: Օջախներով սերմելու ժամանակ պետք է այնպես անել, որ օջախներն իրարից մի արշին հեռավորության վրա լինեն:

Շուտ հասնող կարտոֆիլն այնքան շատ չի ճյուղավորվում և տերեւակալում: Դրա համար էլ շուտ հասնող կարտոֆիլի օջախները կարող են իրարից ավելի մոտ լինել: Պարարտ և խոր փորած հողերում կարտոֆիլն ավելի հեռու պետք է սերմել, որովհետև այդպիսի հողերում կարտոֆիլի ճյուղերն ուժեղ զարգանում ու իրար խանգարում են: Շարքերով սերմելու համար ամենից առաջ դաշտի ամբողջ լայնությամբ իրարից մի-մի արշին հեռավորությամբ ծրեր են բանում և սերմացուն ծրերի մեջ իրարից 10—12 վերշոկի վրա մեկ-մեկ շարելով՝ հողով ծածկում են: Մեր գյուղացիները սովորություն չունին շարքերով կարտոֆիլ սերմելու: Նրանք միշտ օջախներով են սերմում և ամեն մի օջախի մեջ գցում են 3—5 սերմացու կարտոֆիլ: Այս ձևով սերմելը ձեռնտու չի, որովհետև հաճախ շատ սերմացու է գնում, հաճախ էլ տեղ շատ է կորչում: Շարքերով սերմելն ավելի ձեռնտու է, որովհետև այդ ձևով թե՛ քիչ սերմացու է գործածվում և թե՛ հողն է լավ օգտագործվում: Բայցի այդ, շարքերով ցանելու դեպքում, սերմելու, ջրելու և, մասնավանդ, բուկը տալու աշխատանքներն ավելի հեշտանում են:

Կարտոֆիլը խոր կամ երես սերմելը կլիմայից և հողի կազմությունից է կախված: Կարտոֆիլը պիտի սերմել այնքան խոր, որ հողը բավականաչափ խոնավ լինի, և օդը հեշտությամբ մտնի հողի մեջ:

Թեթև ավազահողերում ավելի խոր կարելի է սերմել, քան ծանր կավահողերում: Փորձը ցույց է տվել, որ ավազահողում 4 վերշոկ խորության վրա կարտոֆիլի մի դեպյատինը տվել է 1600 փուլ, իսկ ծանր կավահողում, նույն խորության վրա՝ 1200 փուլ:

Եթե կարտոֆիլի հողամասը ցածր ու խոնավ տեղ է, հարկավոր է ավելի երես՝ $2\frac{1}{2}$ —3 վերշոկ խորությամբ սերմել, իսկ բարձր ու չոր տեղերում կարելի է ավելի խոր սերմել: Կարտոֆիլն ինչ խորությամբ էլ սերմելու լինենք, պետք է աշխատենք, որ սերմացվի տակը մի վերշոկի չափ փափուկ հող լինի, որպեսզի արմատները կարողանան լավ զարգանալ:

Կարտոֆիլը սերմելու ժամանակը կախված է տեղի կլիմայից: Եթե հողի մեջ չորս աստիճան տաքություն կա, դա բավական է, որ կարտոֆիլն սկսի ծել: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ կարտոֆիլը գարնան

ցրտերից շուտ վնասվում է: Այն շրջաններում, որտեղ գարնանը ցրտահարություններ են լինում, պետք է կարտոֆիլը սերմել այնպես, որ նա ծիլեր արձակի ու կանաչի ցրտերն անցնելուց հետո:

Դաշտային տաք շրջաններում, ուր գարունը շուտ է սկսվում, կարտոֆիլը կարելի է սերմել ապրիլի սկզբներին, իսկ լեռնային ցուրտ շրջաններում՝ ապրիլի վերջերին կամ մայիսի սկզբներին:

Կարտոֆիլը սերմելուց երեք շաբաթ հետո կամաց-կամաց սկսում են երևալ նրա ցողունները, որոնք քանի գնում ավելի են մեծանում, շատանում ու փոքրիկ թփեր կազմում: Երբ այդ թփերը հասնում են 4—5 վերշուկ բարձրության, հարկավոր է նրանց բուկը (բողազը) լցնել: Փորձը ցույց է տվել, որ բուկը լցնելուց բերքն ավելանում է: Բուկը լցնելը շատ կարևոր է, որովհետև, ինչպես սկզբում էլ ասացինք, հողի մեջ առաջացող կարտոֆիլը կամ պալարները պտուղներ չեն, այլ հողի մեջ գոյացող ստորերկրյա ցողուններ, որոնք սկսում են հաստանալ և պալարներ դառնալ: Երբ թփի բուկը լցնում ենք, ստորերկրյա ցողունների և պալարների թիվը շատանում է:

Հենց դրա համար էլ կարտոֆիլի թփի թե՛ չորս կողմը և թե՛ տակը պետք է բավականաչափ փափուկ հող լինի:

Ճիշտ է, ինչքան շատ բուկը լցնենք, այնքան ավելի օգուտ կստանանք, բայց եթե տեղը չորային է, բուկը շատ լցնելը լավ չէ, որովհետև այդպիսով կարտոֆիլի հողը խոնավությունից շուտով զրկվում, և հողը չորանում է: Չորային տեղերում բուկը շատ լցնելուց կարող ենք լավ բերքի փոխարեն եղածն էլ պակսեցնել: Եթե հողը խոնավություն շատ ունի և չորանալու վախ չունենք, տարին էլ նպաստավոր է, մինչև առաջին ծաղիկների բացվելը պետք է կարտոֆիլի բուկը մի քանի անգամ լցնել:

Երկրորդ անգամ բուկը լցնում են մոտ մի ամիս անց, իսկ ամբողջ տարվա ընթացքում կարելի է բուկը լցնել մինչև չորս անգամ: Բուկ լրջնելը մի ուրիշ շատ կարևոր նշանակություն էլ ունի. այդ այն է, որ աշխատանքի ժամանակ դաշտում բուսած մոլախոտերը (ալաղը) արմատախիլ են լինում:

Կարտոֆիլն արագ աճելով՝ խեղդում է մոլախոտերին և դրա համար է, որ կարտոֆիլից հետո դաշտը մաքրված և ազատ է լինում ամեն տեսակի մոլախոտերից:

Այդպես լավ մաքրված և փխրուն հողում հետևյալ տարին արած

գարնանացանը շատ լավ բերք է տալիս, որովհետև հացաբույսերը մաքուր և լավ մշակած հողը շատ են սիրում:

Բուկը լցնելիս պիտի զգուշ լինել, որ տերևները հողով չծածկվեն: Պետք է ցողունները հողով ծածկել և ո՛չ տերևները:

Շատերը կարծում են, որ եթե կարտոֆիլի ցողունները կտրեն, թուփն ուժը կտա արմատներին, և պալարները կշատանան ու շատ կմեծանան: Բայց այդ սխալ է: Ամեն մի բույս սնունդ ստանում է արմատներով, և այդ ստացած սնունդն անցնում է տերևների մեջ, այդտեղ վերամշակվում, դառնում է օսլա (կրախմալ), շաքար և այլն, և նոր միայն վերադառնում է, պտուղների մեջ կուտակվում, իսկ կարտոֆիլի վերամշակված նյութերը հավաքվում են պալարների մեջ: Այնպես որ՝ ցողունները կտրտելով, մենք, բացի վնասից, ոչ մի օգուտ չենք տալիս բույսին:

Բուկը լցնելու ժամանակ ավելի լավ է ցողունները հետ-հետ տալ և մի քիչ հող էլ լցնել թփի մեջ, որպեսզի ցողուններն իրարից քիչ հեռու մնան: Այդ դեպքում, ճիշտ է, մի քիչ շատ աշխատանք է հարկավոր, բայց ստացած արդյունքն էլ ավելի շատ է լինում, որովհետև յուրաքանչյուր ցողուն հավասար օգտվում է արևի լույսից: Կարտոֆիլի թփերի բուկը լցնել կարելի է սովորական բահերով, իսկ եթե տնկված է կանոնավոր շարքերով և մեծ տեղ է բռնում, այն ժամանակ գործ են ածում հատուկ բկլից գործիք, որով շատ հաջող և արագ կերպով է այդ աշխատանքը կատարվում: Այդ աշխատանքը հաջողությամբ կարող է կատարել և ձեռքի արորը (չութ):

Շատերը խորհուրդ են տալիս կարտոֆիլի ծաղիկները կտրատել և չթողնել, որ սերմակալի: Այդ արվում է բերքն ավելացնելու նպատակով: Այդ բանը պետք է անել այն ժամանակ, երբ ծաղկելուց հետո սերմակալում են, և եթե թողնենք, նյութերի մի մասը փոխանակ պալարների մեջ հավաքվելու, կհավաքվի սերմի մեջ, որը մեզ բոլորովին հարկավոր չէ:

5. Զ Բ Ե Լ Ը

Հայաստանի շատ շրջաններում սովորություն է դառել սերմելուց մի շաբաթ հետո կարտոֆիլը ջրել: Այնուհետև ամբողջ գարունն ու ամառը, համարյա շաբաթը մեկ անգամ, ջրում են առանց իմանալու, թե ո՞րքան կարիք կա ջրելու: Շատերը սեղոնում 12—15 անգամ ջրում են, որ շատ վնասակար է:

Անժամանակ և շուտ-շուտ ջրելու շնորհիվ կարտոֆիլի ցողուններն արագ մեծանում են, տերեւակալում և հուլիսի վերջերին պառկում, իսկ ստվերի տակ մնացած ճյուղերն սկսում են փտել, այդ ժամանակ սընկային հիվանդութուններն սկսում են է՛լ ավելի տարածվել:

Պետք է նկատի ունենալ, որ կարտոֆիլը սերմելուց հետո, առաջին շրջանում, ամենևին ջրի կարիք չի ունենում, որովհետև սերմացվի մեջ մեծ քանակությամբ ջուր է լինում:

Ավելորդ տված ջուրը բացի վնասից ոչ մի օգուտ չի կարող բերել:

1925 թվին տարին չորային էր, բայց Զանգեզուրում կարտոֆիլն առանց ջրելու մեզ հաջողվեց ստանալ ավելի բերք, քան նույն տեղում ստացել են գյուղացիք 8—10 անգամ ջրելուց հետո:

Զպիտի մոռանալ, որ շատ ջրելով՝ կարտոֆիլի համը փոխվում է, և, որ գլխավորն է, ստացած պալարները դիմացկուն չեն լինում:

Փորձը ցույց է տվել, որ կարտոֆիլը ջուր է ուզում ամենից շատ այն ժամանակ, երբ առաջին ծաղիկներն են երևում, և պալարներն սկսում են գոյանալ: Այդ ժամանակ մի անգամ ջրելով՝ կարտոֆիլի բերքը բավական ավելանում է:

Ջրելու անհրաժեշտութունը կախված է հողից և տեղի կլիմայական պայմաններից: Եթե որևէ շրջանում հողը բավականաչափ խոնավություն ունի կամ անձրևներ հաճախ են լինում, ինչպես օրինակ՝ Լոռվա շրջանում, կարտոֆիլը ջրելու ամենևին կարիք չկա: Միայն չորային տարիներում կարիք է լինում ջրելու, այն էլ 2—3 անգամից ոչ ավելի:

Պետք է իմանալ, թե ե՛րբ է ջուր պահանջում կարտոֆիլը և միայն այդ դեպքում ջրել. իսկ այդ իմանալն այնքան էլ դժվար չէ: Ծարաված կարտոֆիլի հողը ճաքճքած և 3—4 վերշոկ խորությամբ չորացած է լինում: Բույսի տերևները մուգ-կանաչ կամ կապտավուն գույն են ունենում: Բացի դրանից, ծարավ կարտոֆիլի թփերը վաղ առավոտյան թառամած են լինում, և պարզ երևում է, որ ջուր է պահանջվում:

Շատ անգամ կեսօրվա շոգից կարտոֆիլի տերևները թուլանում են ու կախ ընկնում, և թվում է, թե բույսը ծարավ է: Կարտոֆիլի ցանքի ծարավ լինելը որոշելու համար պետք է վաղ առավոտյան նայել և ոչ թե կեսօրվա շոգին:

Այսպիսով, մշակող ամեն մարդ պետք է լավ իմանա, որ կարտոֆիլը կարելի է ջրել միայն այն ժամանակ, երբ նա ջրի կարիք ունի, իսկ ավելորդ տված ջուրը միայն կարող է վնասել ցանքին:

Ջրելուց մի 2—3 օր հետո կարտոֆիլի թփերի արանքի հողն ան-
ալատճառ պետք է փխրացնել, որովհետև ջրելուց հողի երեսը պնդանում,
կեղևակալում է: Եթե այդ պնդացած կեղևը չփշրենք, հողի միջի խոնա-
վությունը շատ շուտով կգուրռիանա, հողը նորից կշորանա, ջրելը զուր
կանցնի, և հողագործն ստիպված կլինի մի 10 օրից հետո նորից ջրել:
Նույն բանը պետք է անել և առատ անձրևներից հետո, որովհետև այդ-
պիսի անձրևներն էլ են պնդացնում հողի երեսը:

Փխրացնել կամ հողի երեսին առաջ եկած կեղևը փշրել կարելի է
ձեռքի ուրագներով կամ, ինչպես ուրիշ խոսքով ասում են, թխրով: Այդ
աշխատանքը շատ ժամանակ չի խլում: Մի անգամ թխրելուց կարելի է
մի ամիս կամ ամիսուկես չջրել, որովհետև այդ միջոցով խոնավությունը
հողի մեջ երկար ժամանակ պահպանվում է:

6. ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ ԲԵՐՔԸ ԺՈՂՈՎԵԼ ԵՎ ՊԱՀՆԵԼ

Եթե ուզում ենք մինչև հավաքելն իմանալ, թե ի՞նչպես է լինելու բեր-
քը, հարկավոր չի թփերի տակը փորփորել և չհասած կարտոֆիլին ձեռք
տալ: Եթե կարտոֆիլի ցողունները հաստ են, մսոտ, տերևներն էլ մուգ
գեղին, կնշանակի՝ լավ բերք է լինելու: Եթե քիչ տերևներ կան, եղած-
ներն էլ բաց-կանաչ գույնի են, ցողունները բարակ են ու թույլ, կնշա-
նակի՝ բերքը լավ չի լինելու:

Մեզանում կարտոֆիլի բերքն սկսում են հավաքել աշնանը՝ սեպ-
տեմբերի վերջերին կամ հոկտեմբերին: Թփերը քանդում են բահերով,
բայց բահն այն պակասությունն ունի, որ շատ անգամ կարտոֆիլի պա-
լարը կտրում կամ մաշկում է: Ուրիշ երկրներում կարտոֆիլի բերքը հա-
վաքելու համար գործ են ածում կարտոֆիլ հանող հատուկ գործիքներ,
իսկ շատ տեղերում՝ երկաթե եղաններ: Շարքերով տնկած կարտոֆիլի
բերքը հավաքում են ժամանակից շուտ: Փորձը ցույց է տվել, որ սեպ-
տեմբերին և հոկտեմբերին, չնայած որ ցողուններն արդեն թառամել են,
պալարները շարունակում են հասնել ու մեծանալ, և օսլայի քանակը
շատանում է պալարների մեջ:

Խոնավ և անձրևային օրերին կարտոֆիլի բերքը չպիտի հավաքել:
Թաց կարտոֆիլն ամբարում շուտ է հիվանդանում և փտում: Կարտոֆիլն
արև օր պիտի հավաքել և արևի տակ մի քիչ պահելուց հետո փոխադրել
ամբարը: Հարկավոր չի կարտոֆիլը մի քանի օր չորացնել: Ամեն օր ե-
րեկոները հավաքելով և առավոտները փռելով՝ կարտոֆիլի մաշկը պղուկ-
228

վում է, և կարտոֆիլն սկսում է փտել: Մի լավ արև օր փոփելը և չորացնելը հերիք է ամբարելու համար:

Շատերը կարտոֆիլը լվանում են, կպած հողի կոշտերը քերում, չորացնում և նոր միայն տանում ամբար: Այդ ոչ միայն ավելորդ աշխատանք է, այլև վնասակար է: Հողի կտորները քերելիս՝ շատ անգամ մաշկը պլոկվում է: Կարտոֆիլն ամբարելու ժամանակ պլոկվածները, բահով կտրտվածները և ջարդվածները պետք է ջրկել, պահել առանձին և առաջին հերթին դրանք գործածել, որովհետև այդպիսիները շատ չեն դիմանում:

Կարտոֆիլը պահելու տեղը (ամբարը) պետք է չոր լինի և ձմեռը շատ ցուրտ չպիտի լինի: Եթե ամբարում տաքությունը 2—4 աստիճանից ցած լինի, պալարները կարող են ցրտից փշանալ: Դրա համար էլ ամբարի դռներն ու լուսամուտները պետք է ծածկած պահել:

Կարտոֆիլը կարելի է պահել ոչ միայն ամբարում, այլև դաշտում: Մի հարմար ու չոր տեղ (ավելի լավ է՝ մի քիչ բարձր), որտեղ հողի ներքին շերտերը խոնավ չեն, փորում են 2 արշին լայնությամբ և մի քանի արշին երկարությամբ փոսեր: Փոսի երկարությունը կախված է նրանից, ինչքան կարտոֆիլ ենք հորում: Այդ փոսերի մեջ լցնում են կարտոֆիլը՝ արշինուկես բարձրությամբ: Ավելի հարկավոր չէ, որովհետև կարտոֆիլը կարող է հոտել:

Կարտոֆիլը ծածկում են ծղոտով (քյուլաշ, բելում) և վրան բարակ շերտով հող մաղում: Այդ փոսի վրա տախտակից կամ եղեգնից շինում են երկու կողմի վրա թեք մի փոքրիկ ծածկոց ձյունի և անձրևի ջրից պաշտպանելու համար: Փոսի շորս կողմը փոքրիկ առու են փորում, որպեսզի ջրերը հեռու հոսեն և փոսի մեջ չծծվեն: Փոսի բերանը ծածկելիս՝ մի կամ երկու տեղ փոքրիկ օդանցք են թողնում:

Հենց որ բերքը հավաքելու ժամանակը մոտենում է, ամբարի դռներն առաջուց պետք է բաց անել, որպեսզի ներսի օդը մաքրվի:

Ամբարի պատերն ու հատակը պիտի լավ ավլել և ապա՝ կարտոֆիլ լցնել: Ամբարի պատերը կրով սպիտակացնելը շատ օգտակար է:

Մեզանում շատ է պատահում, որ կարտոֆիլը ձմեռվա ընթացքում, մանավանդ գարնան սկզբին, սկսում է փտել:

Դրա դեմ կռվելու ամենալավ միջոցը ծծումբ ծխելն է: Հիվանդությունը կպակասի, եթե մենք կարտոֆիլն ամբարում տեղավորելուց առաջ ամբարի հատակի վրա բարակ շերտով կիր շաղ տանք, հետո կավի

ամանի մեջ ամբարում մի քանի տեղ ծծումբ վառենք և դռներն ու լուսամուտները մի օրով լավ փակենք, որ ծծումբի ծուխը մեջը մնա: Դրանից հետո կարտոֆիլը թափում են ուղղակի հատակի վրա:

Կրի փոխարեն կարելի է և մոխիր շաղ տալ. ո՛չ կիրն է վնասում կարտոֆիլին, ո՛չ էլ մոխիրը: Ավելի լավ է, եթե ամբարը լցնելուց առաջ կարտոֆիլը մոխրի կամ հանգցրած կրի մեջ մի թեթև թաթախվի: Այդպես կարտոֆիլն ավելի երկար է դիմանում և հեշտությամբ չի փտում:

7. ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ «ՇԱԽԿԱ» ԶԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեզանում կարտոֆիլի ամենից շատ տարածված հիվանդությունը «շախկան» է (սևը տալը): Շատ տեղերում, երբ կարտոֆիլի տերևները ցուրտը տանում է, տերևներն ու ցողունը դեղնում են, դարձյալ «շախկա» են ասում: Բայց իսկական «շախկան» սնկային հիվանդություն է, վնասում է և՛ ցողուններին, և՛ հողի մեջ եղած պալարներին:

«Շախկան» երևում է մայիսի վերջերից կամ հունիսից: Ամենից առաջ հիվանդությունը երևում է այն տերևների վրա, որոնք ավելի մոտ են գետին: Սկզբում տերևների վրա երևում են փոքրիկ մուգ կետեր, որոնք գնալով ավելի լայնանում են, անցնում մյուս տերևներին և վարակում ամբողջ թուփը:

Եթե անձրևային և խոնավ եղանակ է լինում, հիվանդությունն արագ տարածվում, մի դաշտից մյուսն է անցնում:

Խորհուրդ են տալիս՝ «շախկա» հիվանդությունը տարածվելու դեպքում ցողունները հարել, հավաքել դաշտի մի անկյունում և ոչնչացնել (վառել): Ծիրշտ է, այդ միջոցն օգտակար է, բայց այս դեպքում էլ բերքը պակասում է:

Ավելի լավ է՝ այն ցողունները, որոնց վրա հիվանդությունը երևացել է, կտրտել, հավաքել դաշտի մի անկյունում և հողով լավ ծածկել, որ փտեն: Գարնան սկզբին, այդպիսով, լավ խառնաղբ է ստացվում: Բայց այդ խառնաղբով ոչ մի դեպքում չի կարելի կարտոֆիլի հողը պարարտացնել, թե չէ՝ հիվանդությունը նորից կերևա: Ավելի լավ է՝ այդ պարարտանյութը գործադրել կաղամբի և բազուկի համար, որոնք կարտոֆիլի «շախկայով» չեն վարակվում:

Ցողունը վարակելուց հետո հիվանդությունն անցնում է պալարներին, որոնց վրա երևում են մուգ կետեր, և պալարներն սկսում են փտել

(հոտել): «Շախկան» շատ ավելի է տարածվում ծանր և խոնավ հողերում, քան թեթև ու չոր ավազահողերում: Եթե կարտոֆիլի դաշտը թարմ գոմաղբով պարարտացնենք, այդ դեպքում էլ նպաստած կլինենք «շախկայի» տարածման:

«Շախկան» վերացնելու համար ամենահեշտ միջոցը կարտոֆիլի տեղը փոխելն է: Եթե իրար վրա մի քանի տարի կարտոֆիլ է ցանվում, մի անգամ որ «շախկա» երևաց, ամեն տարի էլ կվարակի: Հենց որ «շախկան» երևաց, պիտի աշխատել հաջորդ տարին նույն տեղում կարտոֆիլ չցանել:

«Շախկան» բժշկում են պղնձի արջասպով (կապույտ քար, գյոյ—դուշ): Փայտե տակառի կամ ուրիշ ամանի մեջ լցնում են 4—5 վեդրո ջուր, ավելացնում են 2 ֆունտ պղնձի արջասպ: Այդ արջասպը խառնում են և հալում տակառի ջրի մեջ: Մի ուրիշ ամանի մեջ 2 ֆունտ թարմ կիր են հանգցնում տասը թեյի բաժակ ջրով, խառնում են իրար և ապա այդ կրաջուրը լցնում այն տակառի մեջ, որտեղ պղնձի արջասպը հալվել է, լավ խառնում են և ապա սկսում սրսկել կամ «վերմորել», կամ «ավտոմաքս» մեքենայով:

Այդ հեղուկը պատրաստելուց հետո պիտի մի գիշեր պահել և մյուս օրը խառնելով լցնել ապարատի մեջ և սրսկել: «Շախկայով» հիվանդացած կարտոֆիլը պիտի սրսկել 2—3 անգամ: Առաջին անգամ սրսկելուց հետո երկրորդ անգամ պիտի սրսկել 2—3 շաբաթ անց:

«Շախկայի» դեմ կարելի է կռվել և լավ պալարներ ջոկելով: Պատահում են թփեր, որ «շախկայով» չեն հիվանդանում: Բերքը ժողովելիս՝ այդ թփերի պալարներն առանձին պիտի պահել ինչպես սերմացու: Այսպիսով, տարեցտարի ջոկելով՝ մենք կստանանք լավ սերմացու:

«Շախկան» կամ «սեւը» հիմնովին վերացնելու համար հարկավոր է, որ կարտոֆիլ ցանողները բոլորն էլ կռիվ մղեն այդ հիվանդության դեմ: Եթե մեկը բժշկի իր կարտոֆիլը, իսկ նրա հարեանը՝ ոչ, այն դեպքում հիվանդությունը չբժշկած տեղերից նորից կարող է անցնել առողջ հողերը:

8. ԻՆՉ ԾՊՈՒՏ ԿԱՐՆԻ Է ՍՏԱՆԱԼ ԿԱՐՏՈՅԻԼԻ ՅՈՂՈՒՆՆԵՐԻՑ ՈՒ ՊԱԼԱՐՆԵՐԻՑ

Բերքը ժողովելուց մի երկու շաբաթ առաջ կարտոֆիլի ցողունները պետք է կա՛մ ոտքով տրորել, կա՛մ էլ ցողունի ներքևի մասից ծռել, կռացնել և այդպես գետնի վրա ընկած թողնել:

Շուտ հասնող կարտոֆիլի ցողունները կարիք չկա տրորելու, առանց դրան էլ շուտ հասնող կարտոֆիլը ժամանակ քիչ ունի մեծանալու: Ցողունի տրորելն օգտակար է ուշ հասնող կարտոֆիլի համար, մանավանդ, եթե ցողունները շատ փարթամ են աճել ու բոյ քշել: Բայց ցողունները պիտի խնամքով շարդել, որպեսզի իրար վրա չդիզվեն: Այդ դեպքում թաց ցողունները շատ հեշտությամբ կփտեն և, իրար վրա դարսած լինելով, թույլ չեն տա, որ օդը ներսուզուրս անի, մանավանդ խոնավ հողերում:

Մեր գյուղերում կարտոֆիլի ցողունները չեն օգտագործում և չգիտեն, որ դրանցից անասունների լավ կեր է ստացվում: Բերքը հավաքելուց հետո ցողունները մնում են գետնի երեսին և փտում: Ճիշտ է, եթե ցողուններն էլ հավաքենք, պալարենքն էլ, հողն ավելի շուտ ուժասպառ կլինի, մանավանդ որ մեզանում կարտոֆիլի դաշտը շատ քիչ են պարարտացնում, բայց ավելի լավ է՝ խնամքով և հարկավոր չափով պարարտացնել, ցողուններից էլ օգտվել, պալարենքից էլ, քան թողնել, որ կարտոֆիլի ցողունները փտեն գետնի վրա, որովհետև այդ դեպքում նրանք քիչ օգուտ են տալիս:

Մի դեպքատին կարտոֆիլատեղը տալիս է մոտ 60 փութ չոր ցողուն ամենավատ հողում, իսկ լավ հողում՝ շատ ավելի: Իսկ այդքան կերը մեզանում իզուր է կոշում:

Դյուղացիք գանգատվում են, թե տավարը կարտոֆիլի ցողունը չի ուտում, իսկ եթե ուտում էլ է, հիվանդանում է: Բայց, եթե չորացնենք ցողունները, կերակրենք կանոնավոր, կամաց-կամաց տավարին վարժեցնելով այդ կերին, ո՛չ տավարը կհիվանդանա, ո՛չ էլ մենք կզրկվենք մեր եկամուտից:

Ինչու Գերմանիայի գյուղացին կարողանում է կարտոֆիլի չոր ցողունով տավար պահել, իսկ մենք՝ ոչ: Տավարը կհիվանդանա, եթե երկար ժամանակ և միանգամից շատ կարտոֆիլի ցողուն տանք: Բայց եթե քիչ-քիչ տանք և դրա հետ էլ միասին խոտ տանք, տավարն ախորժակով կուտի: Կարտոֆիլի ցողուններով կարելի է կերակրել նաև այծերին ու ոչխարներին:

Կարտոֆիլի ցողունները դառնահամ կլինեն այն ժամանակ, երբ սերմակալած պտուղներն էլ հետը տանք: Տավարն այդպիսի ցողուն չի ուտում, ուտելիս էլ հիվանդանում է: Դրա համար էլ ցողունները հարելուց առաջ պտուղները պիտի ձեռքով պոկոտել:

Անձրեային տարիներին Գերմանիայի գյուղացին կարտոֆիլի ցողունները չորացնում է հատուկ ծածկոցների տակ. կնշանակի, օգուտ կա կարտոֆիլի ցողունով տավարին կերակրելուց, որ Գերմանիայի գյուղացին առանձին ծածկոց է շինել:

Կարտոֆիլի պալարները մեր գյուղացու սիրած ուտելիքներից են. պալարները եփում են կամ կերակուրի հետ խառնում: Մենք ասացինք, որ սովի ժամանակ շատ երկրներում կարտոֆիլն է փրկել գյուղացիներին:

Կարտոֆիլից պատրաստում են նաև ալյուր: Մի փութ կարտոֆիլը տալիս է մոտ 4 ֆունտ ալյուր, որից զանազան ուտելիքներ են պատրաստում:

Կարտոֆիլով կերակրում են և անասուններին: Գերմանիայի գյուղացին նույնիսկ ձիուն է կարտոֆիլ տալիս: Սխալ են նրանք, ովքեր կարծում են, թե լծկան անասուններին կարտոֆիլ չի կարելի տալ, որովհետև նրանք ծանր աշխատանք են կատարում: Իհարկե, միայն կարտոֆիլով չի կարելի շարունակ կերակրել: Կարտոֆիլի հետ տալիս են խոտ, դարման, գարի և այլն: Սովորաբար, կարտոֆիլը կիսաեփ են անում, հետո անասուններին կերակրում, որովհետև հում կարտոֆիլը դժվար է մարսվում:

Կովերին կարտոֆիլով կերակրելուց հետո կաթի քանակն ավելանում է: Նկատված է, որ յուղն էլ ավելանում է: Մի կովին օրական կես փութից մինչև մի փութ կարտոֆիլ են տալիս:

Կարտոֆիլով կերակրում են նաև խոզերին: Մեզանում կարտոֆիլը համեմատաբար աժան է. շրջաններ կան, որտեղ փութը ծախվում է 30—40 կոպ. և նույնիսկ ավելի աժան:

Կան կարտոֆիլի տեսակներ, որոնք ցանվում են հատկապես անասուններին կերակրելու համար. կարտոֆիլի այդ տեսակները շատ բերք են տալիս: Կան երկրներ, որտեղ մեկ դեպյատինից ստանում են մինչև 3000 փութ կերի կարտոֆիլ:

Բացի այդ բոլորից, կարտոֆիլից ստանում են նաև օսլա (կրախմալ) և օղի ու սպիրտ են քաշում:

Այս բոլորից երևում է, թե ինչքան օգտակար է կարտոֆիլի մշակությունը, իսկ մեր գյուղացու տնտեսության մեջ նրա առավելությունները շատ են:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

«Խորհրդային Հայաստանի» № 293-ի «Գաղառներում» վերնագրի տակ, ԱՀԲ-ի¹ տեղեկությունների մեջ ասված է. «Սարդարապատի հողերի վրա շինվում է երեք գյուղ՝ Զանգեզուրից տեղափոխված գյուղացիների համար, այն է՝ Հացիկ², Նորիկ³ և Նորապատ»⁴:

Այդ առթիվ հայտնում ենք, որ այդ երեք գյուղերից և ոչ մեկն էլ չի հիմնվել Զանգեզուրից տեղափոխված գյուղացիների համար: Այդ գյուղերում պիտի տեղավորվեն սարդարապատցի բնիկներն ու վերաբնակիչները: Եվ այդ աշխատանքը կատարված է հողաշինարարության հետ զուգընթաց: Միայն Նորապատում տեղավորվել են Զանգեզուրի Շիշկերտ գյուղից 31 հոգի, այնինչ այդ երեք գյուղերի բնակչությունը 2000-ից ավելի է:

Երկրորդ լուրն ասում է. «...Աշտարակի շրջանի մի քանի գյուղեր, որտեղից թուրք բնակչությունը տեղափոխվել է Զանգեզուրի շրջանը...»: Եվ ո՛չ մի թուրք Աշտարակի շրջանից Զանգեզուրի շրջանը (?) չի տեղափոխվել: Աշտարակի մի քանի գյուղերում հատուկենտ ցրված թուրք 14 տնտեսություն փոխադրված են Զանգիբասաբի շրջանի⁵ թուրք Ղաբաղշլաղ գյուղը և նրանց հատկացված է ավերակ Սեյիդ գյուղի հողերը: Այդ աշխատանքը կատարված է հենց իրենց դիմումի համաձայն:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

ԽՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ԿՈՄՈՒՆԱՆ

Միսխանեի ձորը գտնվում է Երևանի գավառի ներքին Ախտայի շրջանում¹: Այդ ձորումն է խոտորջուրցիների կոմունան, շրջանի կենտրոնից մոտ 30 վերստ հեռավորության վրա: Կոմունայի տեղն առաջ եղել է թուրքական մի գյուղ², որի բնակիչները պատերազմի ընթացքում մասամբ գաղթել են, մասամբ էլ՝ սովամահ եղել:

Գեղեցիկ ձոր է Միսխանեն։ Աջ ու ձախ ընկած փոքրիկ բլրակները աստիճանաբար բարձրանում են, դառնում բարձր սարեր, որոնց լանջերը տեղ-տեղ անտառապատ են։ Սարերի գագաթին ընդարձակ ու հարթ տափարակներ են, հրաշալի խոտհարքներ և արոտ։ Միսխանեի ձորը չորս կողմից պաշտպանված լինելով բարձր սարերով՝ ունի մեղմ կլիմա և շատ առողջ օդ։ Ձմեռը, ճիշտ է, խոր ձյուն է լինում, բայց արև օրերն անպակաս են։ Կոմունայում լվացքն էլ են ձմեռը դրսում անում։

Ձորի միջով հոսում է մի փոքրիկ գետակ, որ սկիզբն է առնում Մայմեխ սարի փեշերից։ Այդ գետակին խառնվում են մանրիկ վտակներ ու առվակներ, այնպես որ ձորից դուրս գալուց հետո Զանգուի ակունքներին միանալով՝ Միսխանեի գետակը դառնում է ջրառատ գետ։

Ձորի ձախ կողմի բլուրներն ու սարերը համեմատաբար ավելի լերկ են։ Ձմեռը մի ամիս է միայն ձյուն նստում արևկող այդ լանջերին։ Առաջներում սարի այդ լանջերին տեղացիք վար անելիս են եղել։ Այժմ կոմունան ավելի օգտակար է համարում այդ լանջերը թողնել որպես ձմեռային արոտներ։

Ե՞րբ է հիմնվել կոմունան, և ո՞վքեր են հիմնադիրները, ի՞նչպես են նրանք ապրում այդ հեռու ձորում, և ի՞նչու ամեն մարդ հող չի մշակում, տուն շինում, այլ կոմունայով են ապրում, ամենքն՝ մեկի և մեկն՝ ամենքի համար։

Խոտորջուրի կոմունան հիմնվել է 1925 թվի մարտ ամսում, բայց առաջին վարն արել են նույն տարվա մայիս ամսում։ Կոմունայի հիմնադիրները բնիկ տաճկաստանցի են, Իսպիրի գավառի Խոտորջուր գյուղից։

Այն ժամանակվա Տաճկաստանի ներքին կյանքն ու հողի պակասութունը խոտորջուրցիներին ամեն տարի տասնյակներով ու հարյուրներով գաղթեցնել էր տալիս Կովկաս, Ռուսաստան և այլ երկրներ։ Գաղթողները զանազան քաղաքներում աշխատանքի էին մտնում։ Նրանց մեջ շատ են հացագործները։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ուկրաինայի Դոնեց գետի հովտում՝ ածխահանքերում և քաղաքի գործարաններում աշխատող խոտորջուրցի մի քանի բանվորների ու արհեստավորների մեջ միտք է ծագում հիմնել կոմունա, կապվել հողի հետ և միասնական աշխատանքով ապրել։ Ուկրաինայի կառավարությունը նրանց դիմումը հարգում է և առաջարկում մի կալվածք՝ իր շենքերով և հողերով։

Բայց կոմունարների մեջ մի այլ միտք է ծագում՝ կոմունան հիմնել Խորհրդային Հայաստանում և դառնալ օրինակ գյուղացիների համար։ Նրանց ներկայացուցիչները գալիս են Հայաստան, դիմում տալիս կառավարության, մի քանի տեղեր ման են գալիս և հավանում Միսխանսի ձորին։ Այդ լինում է 1925 թ. գարնանը։ Հենց նույն ժամանակ էլ Հոգժող-կոմատը նրանց է հանձնում այդ ավերակ գյուղն իր նախկին նազել հոգերով, մոտ 760 դես. տարածությամբ, որից վարելահող է 164 դես., խոտհարք՝ 90 դես. և արոտ՝ 120 դես.։ Մնացածն անպետք արոտներ և մացառուտներ են։

Այդ ավերակ գյուղում մնացել էին մի քանի աղքատ տներ։ Նրանք երբ տեղեկանում են, թե ուրիշ մարդիկ են գալու իրենց գյուղում ապրելու, մյուսներին էլ են իմաց տալիս և որոշում են նոր եկողներին ավերված տներն ու փուլ եկած, քարութանդ եղած գոմերն ու մարազներն վաճառել։

Բարիդրացիական հարաբերությունները լավ պահելու համար կոմունարները որոշում են հեռացողների ավերակները գնել։ Վճարում են կանխիկ և այն էլ՝ շատ բարձր գին։ Հարեան գյուղերում լուր է տարածվում, թե եկողները շատ հարուստ մարդիկ են, նրանց համար հազար ռուբլին մի կոպեկ չի։

Այնինչ 34 կոմունարի ունեցվածքը եղել է 3 ձի, 2 գութան, 2 փոցխ, մի ֆուրգոն, 100 փութ աղ և 2 պարկ կարտոֆիլ։ Ահա այդքանով են նրանք սկսում իրենց աշխատանքը, առաջին օրը տեղավորվելով մի գոմում։

Հարեան գյուղացիները համոզված էին, որ կոմունարները Միսխանսի ձորում ապրել չեն կարող։

—Շատ մնան, մի ամիս,— ասում էին նրանք։

Հենց առաջին օրը՝ վար անելուց, կարկուտ է գալիս։ Գյուղացիք նայում են և իրար ասում, թե վաղը պիտի փախչեն։ Բայց կարկուտի տակ էլ նրանք շարունակում են վարը, երեկոյան վերջացնում և ցանում գարի։

Առաջին հաջողությունը ոգևորում է նրանց։ Վերջին տեղացին հեռանալուց հետո կոմունարներն սկսում են աշխատել, նոր անդամներ են ընդունում, չեն նայում ո՛չ տոնի, ո՛չ կիրակի։ Առաջի տարին ապրում են ծանր պայմաններում, կտրում են իրենց բերանից և աշխատում տընտեսությունը ծաղկեցնել, անասուններ ձեռք բերել, կթան ու լծկան, գյու-

ղատնտեսական գործիքներ, կառուցել տուն ու գոմ, մարագ ու պանրի գործարան, մի խոսքով՝ կեղտոտ, ավերակ գյուղն իր քարակույտերով և հարյուր տարվա աղբանոցներով վերացնել և տեղը հիմնել բարեկարգ, շեն և գեղեցիկ բնակավայր։

* * *

Խոտորչուրի կոմունան ունի իր կանոնադրությունը, որ ընդունվել և հաստատվել է հիմնադիր անդամների առաջին ժողովում։ Ամեն մարդ էլ կարող է անդամ լինել կոմունային։ Ո՛չ ազգությունը, ո՛չ լեզուն և ո՛չ էլ սեռը չեն կարող արգելք լինել կոմունայի մեջ մտնելուն։ Հարկավոր է միայն առողջ մարդ լինել (կոմունան հիվանդների չի ընդունում) և կատարել այն բոլորը, ինչ որ գրված է կանոնադրության մեջ։

Այժմ տեսնենք, թե ո՛վ է կառավարում կոմունային, ի՛նչպես է գնում նրանց ամենօրյա աշխատանքը, ո՛վ է նրանցից յուրաքանչյուրին գործի դնում և հսկում կատարած աշխատանքին։

Ամեն տարվա սկզբին կոմունարների ընդհանուր ժողովն ընտրում է կոմունայի խորհուրդ՝ մի տարով, հինգ հոգուց բաղկացած։ Տարվա ընթացքում կոմունային ղեկավարում, նրա անունից դիմումներ է անում այդ խորհուրդը, որն իր միջից ընտրում է նախագահ և գանձապահ-տնես, որին և հանձնվում է կոմունայի ամբողջ հաշվապահությունը, նրա ելքն ու մուտքը, եկամուտն ու ծախսերը։ Տարեվերջին խորհուրդը հաշիվ է տալիս, թե ինչքան է օգուտ արել, ի՛նչ աշխատանքներ է արել, քանի՞ նոր անդամ է ընդունել և այլն։

Ընդհանուր ժողովներ լինում են տարին մի քանի անգամ։ Գարունը քացվելուն պես, երբ դաշտային աշխատանքներն են սկսում, կամ թե՛ նոր անդամ ընդունելու համար, ներքին կանոնադրության մեջ փոփոխություն կատարելու համար երբեմն գումարվում են ընդհանուր ժողովներ, որին մասնակցում են 16 տարին լրացրած բոլոր կոմունարները։

Ամեն երեկո խորհուրդը մշակում է վաղվա աշխատանքների ծրագիրը, ամեն մի կոմունարի անելիքը որոշում և հայտարարում։ Կա մի մատյան, որտեղ յուրաքանչյուրի աշխատանքը գրանցվում է, այնպես որ ամեն ժամանակ կարելի է ստուգել, թե ո՛վ ի՛նչքան է աշխատել։

Նրբեք կարիք չի լինում ստուգելու, թե այս կամ այն կոմունարը կատարե՞լ է իրեն հանձնած աշխատանքը, թե՞ ոչ։ Արդեն օրվա մեջ այդ հայտնի է։ Եթե մեկին հանձնարարում են խոտ կրել սայլով, չկրելու դեպ-

քում իսկույն իմացվում է, կամ թե՛ եթե մեկին պատվիրել են փայտ ջարդել խոհանոցի համար, իհարկե, նա չի կարող չկատարել այդ, որովհետև, եթե փայտ չջարդի, կերակուրը չի եփվի, ուրեմն՝ բոլորն էլ սոված կմնան:

Իր աշխատանքների մեջ թերացող կոմունարը խորհրդի կողմից ըստանում է նկատողություն, որ և գրանցվում է նրա անվան դիմաց: 3 անգամ նկատողություն անելուց հետո նրա խնդիրը դրվում է ընդհանուր ժողովին, որը միակ իրավասուն է կոմունարին ներելու կամ վտարելու: Սակայն մինչ այժմ դուրս անելու քիչ դեպքեր են պատահել:

Այն ընկերական մթնոլորտը, որ ստեղծված է կոմունայում, հավասար բաշխումը՝ թե՛ աշխատանքի և թե՛ մթերքների, «ամեն մի կոմունարից՝ իր ուժերի համեմատ, ամեն մի կոմունարի՝ իր կարիքների շափ», ինչպես գրված է նրանց կանոնների մեջ, այդ բոլորը կոմունային դարձնում են մի ընտանիք, որի բոլոր անդամներն աշխատում են, միասին ճաշում և ընթրում, որտեղ յուրաքանչյուրն իր շահը չունի, այլ ընդհանուրինը, կոլեկտիվինը:

Աշխատանքները, եթե մեկի համար ծանր են, կարող է խնդրել, որ փոխեն: Խորհուրդն աշխատանքները բաշխելու ժամանակ աշխատում է ամեն մեկին իր սիրած գործը տալ: Եվ այդ համարյա միշտ էլ հաջողվում է:

Բացի այդ ընթացիկ աշխատանքներից, կոմունայում կան անդամներ, որոնք համարյա ամեն օր ունեն գործն են կատարում կամ, ավելի ճիշտ՝ իրենց մշտական գործն ունեն, և այդ կատարելուց հետո կարող են գնալ այլ աշխատանքի: Օրինակ՝ կոմունան ունի իր մեղվանոցը 50 արկղով: Կոմունարներից մեկին դեռ նախանցյալ տարի կոմունայի խորհուրդն ուղարկել է մեղվապահական դասընթացները: Այժմ նա է կատարում բոլոր աշխատանքները, բայց ազատ ժամանակ գերանդին ունե է դնում, գնում խոտ հարելու և կամ թե օգնում է գոմի պատը շարողներին:

Կոմունայի ընդհանուր ժողովն ընտրում է և վերստուգիչ հանձնաժողով: Ո՛ր խորհրդի և ո՛չ էլ վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամները չեն ազատվում ընթացիկ և առօրյա աշխատանքից: Վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամն էլ սոսկական կոմունարի պես ստանում է աշխատանք: Բացի խորհրդից և վերստուգիչ հանձնաժողովից, Խոտորչուրի կոմունայի ամբողջ տնտեսությունը բաժանված է ճյուղերի՝ անասնապահական, կա-

թի վերամշակման ճյուղ, միացյալ ճյուղ (խոզեր, ճագարներ, հավեր, բադեր, սագեր և մեղվանոց), կենտրոնական ճյուղ (խոհանոց, գոմ) և դաշտավարության ճյուղ: Ամեն մի ճյուղ հանձնվում է Խորհրդի մի անդամի կամ ո՛չ անդամ կոմունարի: Ծյուղի վարիչը Խորհուրդի առաջ պատասխանատու է իրեն հանձնված ճյուղի կանոնավոր և անխափան ընթացքին, պիտի հետևի, որ ամեն բան իր ժամանակին կատարվի և նկատված թերությունների ու կարիքների մասին Խորհրդին տեղեկացվի: Օրինակ՝ հովիվն իր ճյուղի վարիչին տեղեկացնում է, որ մի կով է հիվանդացել կամ մի ոչխար է ծնել: Խորհրդի վերընտրության հետ ընտրվում են և ճյուղերի նոր վարիչներ:

Յուրաքանչյուր կոմունար կարող է իր կարիքների համար դիմել Խորհրդին: Մեկը կարիք ունի բժշկության, երկրորդը Խորհրդից խընդրում է մի զույգ տաք գուլպա, երրորդն ուզում է շոֆերություն սովորել և կոմունայի համար աշխատել, երբ նոր ճանապարհը կշինեն, չորրորդը իր արձակուրդն է խնդրում (ամեն մի կոմունար տարվա մեջ մի ամիս արձակուրդ ստանալու իրավունք ունի), հինգերորդն ուզում է ամուսնանալ:

Այդ բոլորին էլ Խորհուրդը պատասխան է տալիս և ըստ հնարավորության բավարարում: Եթե կոմունարի աշխատանքն այնպես է, որ տաք գուլպաների կարիքն ունի և կամ թե մրսկան է, Խորհուրդը որոշում է տալ: Եթե ամուսնանալ է ուզում, Խորհուրդն արձանագրում է.

—Շնորհավորել Այվազի նշանդրեքը Ազատուհու հետ և հարսանիքը կատարել կոմունայի 3-րդ տարեդարձին:

Ոչ մի ծես չկա կոմունայում՝ ո՛չ թաղման, ո՛չ մկրտության և ո՛չ էլ հարսանիքի: Ծիշտ է, կոմունայի անդամները կարող են կրոնական հավատալիքներ ունենալ, բայց կոմունան չի խառնվում նրանց խղճի ու հասկացողության գործին:

Եթե ծնվում է մի երեխա կամ ամուսնություն է լինում, կոմունայի Խորհուրդը շրջանային զագսին գրավոր տեղեկացնում է այդ մասին, և դրանով էլ խնդիրը փակվում է:

Խոտորչուրի կոմունան առաջին տարին ուներ 3 ձի և մի քանի գործիքներ: Ամեն տարի կոմունարների թվի հետ էլ ավելացել է նրանց

լծկանների ու կթանների թիվը, ձեռք են բերել նոր գործիքներ, նոր կառուցումներ են արել:

1925 թ. կոմունան ունեցել է 34 անդամ, մի տարի հետո՝ 50, իսկ այս տարի կոմունայում ապրում են մոտ 80 կին, երեխա և տղամարդ: Այժմ կոմունան ունի 78 կթի լավ կով, 10 եզ, 9 բուլա, 28 հորթ, 11 ձի և քուրակ, 46 ոչխար, 8 խոզ, 150 հավ, սագ և բադ և 15 ճագար:

Այս բոլորն ձեռք են բերված թե՛ կոմունարների անձնական աշխատանքով և թե՛ այն վարկերով, որ կոմունան ստացել է պետական զանազան հիմնարկներից: Սակայն վարկով ձեռք բերածը շատ քիչ է, մեծ մասն իրենց միջոցներով են ձեռք բերել:

Կոմունայի կանոնադրության համաձայն՝ կոմունայի և ո՛չ մի անդամ իրավունք չունի սեփականություն ունենալու կոմունա մտնելուց հետո: Ամեն մարդ իր ուժի և ունեցածի շահի պետք է օգնի կոմունային: Դրա համար էլ կոմունային անդամ գրվողն իր հետ բերում է իր ունեցած-չունեցածը և նվիրում կոմունային: Մեկը կանխիկ փող է բերում, մյուսը՝ իր բազուկները, արհեստավորն իր կարի մեքենան և այլն: Ահա այդ բոլոր միջոցների շնորհիվ է, որ կոմունան հարստացել և կարճ ժամանակում այդպիսի տնտեսության տեր է դարձել:

Բացի անասուններից և օրինակելի մեղվանոցից, կոմունան ունի 4 մեծ և մի փոքր սայլ, 8 գուլթան, 3 փոցի, մի շարքացան և մի խոտ քաղող մեքենա, քամհար, բահեր և այլ մանր գործիքներ: Բացի այդ, ունի պանրի և յուղի մի փոքրիկ գործարան, իր սեպարատորներով, յուղահան խնոցիով և այլն:

Դյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվում են ո՛չ թե պապենական հին ձևերով, այլ գիտության խոսքի համեմատ, առաջավոր երկրների օրինակով: Կոմունան է առաջին անգամ Միսիսյանեի ձորում մեքենայով խոտ հարել: Պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ բազմություն էր հավաքվել այն օրը, երբ առաջին անգամ մեքենան դուրս էին հանում, ի՛նչպիսի գովեստներ էին անում կոմունարների հասցեին:

Նրանց բոլոր անասունները խնամվում և պահպանվում են շատ ավելի լավ, քան հարևան գյուղերում, որտեղ նույն խոտն ու ջուրը կա: Կոմունայի կովերը տեղական կովեր են, գնել են մեծ մասամբ հարևան գյուղերից: Սակայն երկու տարվա օրինավոր խնամքն ու կերը կովերին էլ են փոխել: Տեսնողն այնպես է կարծում, թե նրանք ցեղական կովեր են:

Ամեն մի կովի տված օրական կաթը կշռվում և գրվում է, ինչպես և այն կերը, որ տալիս են կովին: Եվ ի՞նչ են ասում այդ թվերը: Նոր առած կովը միջին հաշվով օրական տալիս է 10—12 ֆունտ կաթ, բայց չի անցնում մի ամիս, կովն իր կաթի քանակը քիչ-քիչ ավելացնելով՝ հասնում է 20 և ավելի ֆունտի:

Ուրեմն՝ տեղական կովը, որ իր նախկին տիրոջը տալիս էր օրական 10—12 ֆունտ կաթ, կոմունային տալիս է 20 ֆունտ միայն նրա համար, որ կոմունայում ավելի լավ են կերակրում: Կովերը մնում են սովորական գոմերում, որովհետև նոր գոմը դեռ պատրաստ չի: Ութսուն գլուխ կովի համար կառուցվող դանիական ձևի գոմը՝ է՛լ ավելի կբարձրացնի կաթի քանակը, քանի որ առատ կերի հետ միասին կովերը կունենան ընդարձակ, լուսավոր և մաքուր գոմ:

Տնտեսության հիմքը կովերն են: Կոմունայի յուզի և պանրի փոքրիկ գործարանը լիովի բավարարում է նրանց կարիքները: Օրվա կաթը տեղում վերամշակվում է: Ամբողջ աշխատանքները տանում է մի վարպետ, այնինչ համարյա նույն չափ կաթ վերամշակող մի այլ գործարան, որ գտնվում է հարևան գյուղում, ունի շորս վճարովի ծառայող:

Ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում կովերը լավ խնամելու, կուշտ կերակրելու համար: Այս տարի գյուղատնտեսական ուսումնասիրության էքսպեդիցիան ամենալավ կարծիքն է հայտնել նրանց կովերի ու կերի մասին: Նույն բանն են ասում և առանձին մասնագետները:

Խոտորչուրի կոմունան խուսափում է ազնվացեղ կովեր ձեռք բերելուց: Նրանք աշխատում են տեղական կովեր և բուղաներ պահել և նրանց աստիճանական ընտրությամբ ազնվացնելով, հասնել կաթի բերքատվության ամենաբարձր չափի: Պետք է ասել, որ այդ ուղին ըստ ամենայնի ճիշտ է և արդյունավետ:

Մի տարվա ընթացքում պատրաստել են 250 փութ պանիր և 40 փութ յուղ: Պիոներական լագերն ամառվա ընթացքում գտնվում էր կոմունայից քիչ հեռու: Նրանց հարկավոր կաթն ու պանիրը կոմունան է մատակարարել:

Քննությունը ցույց է տվել, որ կոմունայի բոլոր կովերն էլ առողջ են: Սակայն կոմունայի Խորհուրդը հեռատես է եղել և կամավոր ապահովագրել է բոլոր անասուններին: Այսպիսով՝ նրանց տնտեսությունը զերծ է զանազան պատահարների ու համաճարակի պատճառով նվազելու և քայքայվելու վտանգից: Նրանք կամովին ապահովագրել են, թե-

կուզ անցյալ տարվա ժանտախտին կոմունայի և ոչ մի կովը չսատկեց, այն ժամանկ, երբ ձորի բոլոր գյուղերումն էլ ժանտախտից անասունները սատկոտում էին:

Կոմունան միշտ էլ մասնակցում է շրջանի գյուղատնտեսական ցուցահանդեսներին: Նրանց կովերն ու ձիերը աչքի են ընկնում: Կոմունան մի անգամ ստացել է առաջին մրցանակ, իսկ երկրորդ անգամ՝ գովասանական թերթ⁴:

Որպեսզի շրջանի գյուղացիությանն օգնություն ցույց տան, կոմունարները որոշել են տարեցտարի ստեղծել անասնաբուժարան և ձորի գյուղերին տալ ընտիր հորթեր, բուղաներ և կովեր: Այդ աշխատանքը ծրագրված ձևով տանելու դեպքում Միսխաննի ձորը կդառնա Հայաստանի անասնապահական օրինակելի շրջաններից մեկը:

Կոմունարները տեղի պայմաններին շատ համեմատ տնտեսություն են սկսել: Լեռան լանջերի առատ խոտը, ինչպես և ամառային արոտները, որ գտնվում են կոմունայից վերև ընկնող տափարակի վրա, որից 500 դեա. հատկացված է կոմունային, վերջապես՝ մթերքների վերամշակման և ժամանակին սպառելու հնարավորությունը, կոմունայի խորհրդին ստիպել են զարկ տալու անասնապահությանը և, հատկապես, կաթնատնտեսությանը:

Պետությունից ստացած արոտներում կոմունան որոշել է ցանկ արհեստական խոտեր՝ բերքը ավելի շատացնելու համար, ինչպես և ոչնչացնել այն մոլախոտերը, որոնք արոտների անխնամ թողնելու հետևանքով տարեցտարի շատանում և պիտանի խոտերին խեղդում են: Արոտների բարելավման աշխատանքին առաջին անգամ Խոտորչուրի կոմունան պիտի ձեռնամուխ լինի:

Չորում առաջին անգամ կերի բազուկ ցանողը դարձյալ կոմունան է եղել: Չբավականանալով բնական խոտով՝ կոմունարներն իրենց դաշտում ցանել են և կորնգան ու յոնջա: Հացաբույսերի մշակությամբ զբաղվելու տեղ չի Միսխանեն. լավ տարին գուցե գարին հաջող բերք տա: Այդ նպատակով էլ կոմունարները խուսափում են ցորեն ցանելուց և գերադասում են շուկայում գնել, փոխանակելով յուղ ու պանրի հետ:

Շատ շքեղ է և հարուստ կոմունայի բոստանը: Նույն ջուրն ու հողն ունեցող հարևան գյուղը սոխ էլ չի ցանում, համոզված, որ իրենց հողը բոստանի համար անպետք է: Այդպես մտածելով՝ նրանք մինչև այժմ բոստան չեն արել և սոխը գործադրել են որպես... դեղ, վերքի վրա դնե-

լուհամար: Կոմունայի բոստանը բոլորին էլ զարմացնում է: Եվ սերմ է, որ ուզում են: Նայում ես ու հարց տալիս. քանի՞ հարյուր տարի է ապրում են Միսխանեի ձորում, ինչո՞ւ մեկը միտք չի արել իր տան առաջ ընկած սեահողում կաղամբ ու վարունգ ցանելու: Պիտի գալին կոմունարները և ապացուցեին, որ եթե պապենական աղաթը չլիներ, պոմիդորը վաղուց կարմրած կլիներ:

Կոմունայում ուշադրություն են դարձնում և պտղատու ծառերի վրա: Գյուղի նախկին բնակիչները երեկ շատ կզարմանան, եթե հիմա մեկնումեկը հայտնի նրանց, որ իրենց գյուղում փարթամորեն աճում են խընձորենին ու տանձենին: Տնկել են 300-ից ավելի պտղատու ծառեր, որոնք բոլորն էլ դալար են: Բացի այդ, առվի ափերին տնկել են 500 բարդի:

Բնակարանի նեղություն շատ են քաշում: Բնիկներն իրենց հետ տարան կամ ծախեցին հարևան գյուղերին դուռն ու լուսամուտը: Կոմունան ժառանգություն ստացավ քանդված պատեր, կեղտոտ բակեր, սակայն կարճ ժամանակվա ընթացքում էլի ահագին բան է արված: Կառուցել են մի տուն, ուր տեղավորված են մի քանի ընտանիքներ, սեղանատունը, պահեստն ու պանրի գործարանը: Բացի այդ, նորոգել և բնակելի են դարձրել երկու փոքրիկ տնակներ, մի քանի գոմեր, սարքել են հացի փուռը, ավերակները հարմարեցրել են արհեստանոցների համար:

Միայն այս տարի է, որ նրանց հաջողվեց մի տան և գոմի կառուցումն սկսել: Տունն ունի 4 բնակարան և ընդարձակ սեղանատուն: Այդպիսի մի ուրիշ տան կառուցումով բնակարանի նեղությունը կվերանա:

Որ ասպարեզն էլ վերցնելու լինեք, ահագին աշխատանք է արված: Ամեն առավոտ զրնգում է զանգը և ազդարարում, որ այդ օրն էլ կոմունարները մի բան պիտի կառուցեն, ստեղծեն խավար ու ետ ընկած Միսխանեի ձորում:

* * *

Կոմունայի ներքին կյանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ աշխատանքի մեջ մրցություն կա: Ստացած գործն աշխատում են շուտ և անթերի ավարտել՝ ընկերոջն օգնության գնալու և երեկոյան ընթրիքից առաջ հաշիվ տալուց պարզերես դուրս դալու համար:

Հին կոմունարներն օրինակ են նորերի համար: Նրանք աշխատում են ավելի շատ, չեն տրտնջում, կոմունան համարում են իրենց տունն ու դուռը: Նորեկին մնում է կա՛մ հաշտվել այդ դրուժյան հետ, վարակվել հներից ու նրանց հետ հավասար աշխատել և կա՛մ թե... կոմունայից հեռանալ:

Իսկ այդպիսի դեպքեր պատահել են. մի քանի հոգի հեռացել են կարճ ժամանակ մնալուց հետո: Հեռացել են, որովհետև չեն կարողացել դիմանալ կոմունայի խիստ ուժեղ միջին ու աշխատանքին: Նրանք փորձել են գլուխ պահել, գործը թերատ թողնել կամ մի կերպ գլխից ուղղ անել, որ հա՛մ իրենք շատ շաշխատեն, հա՛մ էլ երևա, որ գործն ավարտել են: Սակայն, վաղ թե ուշ, բացվել է նրանց արարքն, ու մնացել է մի ելք՝ շորերի կապոցը շալակին Միսխանեի ձորով իջնել, առանց ետ նայելու:

Կոմունայում միայն խոտորջուրցիներ չեն, կան և մի քանի հոգի տեղացիներ: Վերջիններիս թիվը շատացնելու համար կոմունան որոշել է աղքատ տնտեսություններից, խիստ ընտրութուն անելուց հետո, ցանկացողներին ընդունել, նախօրոք քննելով նրանց, ժանոթանալով բնավորության ու սովորությունների հետ: Նորեկներին ավելի փորձելու և կոմունային անհարազատ տարր չընդունելու համար սահմանված է հետևյալ կարգը. խորհրդի որոշմամբ՝ այս կամ այն անհատն ընդունվում է կոմունայի մեջ և նրան մյուս օրն ևեթ ուղարկում են աշխատանքի: Վեց ամիս անցնելուց հետո նորեկին կոմունարի կոչում տալու և հավասար անդամ ճանաչելու համար խնդիրը դրվում է ընդհանուր ժողովի քննության: Եթե ընդհանուր ժողովը որոշում է ընդունել, նորեկն արդեն համարվում է կոմունայի իրավագոր անդամ:

* * *

Ինչպե՞ս է անցնում կյանքը կոմունայում:

Նկարագրենք սովորական մի օր:

Լուսաբացին կոմունայի պահակը զարկում է հսկա զանգը, որ կախված է գետնի մեջ ցցած գերանի ծայրից: Զանգը Երևանի ոռոսաց եկեղեցու զանգերիցն է: Հերիք է, որ լսեն զանգի ձայնը, իսկույն վեր են կենում, շտապում դեպի աղբյուրներն ու գետակը, որից հետո թեյ են խմում և աշխատանքի անցնում՝ կովերը կթում, ձին ու ոչխարը տեղավորում, պատրաստում սալ ու գութան: Ամառ ժամանակ զանգի հետ իսկույն

վեր են կենում և դաշտ գնում: Այդպիսիները դաշտումն են հաց ուտում, երբ և ինչքան կամենան:

Քիչ հետո հավաքվում են և երեխաները: Սեղանատան կողքին կաթնատունն է. բերում են տաք կաթ ու պանիր, տալիս երեխաներին: Ծաշին և ընթրիքին դարձյալ զանգահարում են, ամեն անգամ առաջուց հայտնի թվով: Այնպես որ դաշտում աշխատող կոմունարը, զանգի ձայները համարելով՝ իմանում է, որ ճաշ է կամ թե կանչում են, փորձանք է պատահել, պիտի շտապել օգնության և այլն: Զանգը կոմունայում աշխատանքները պլանով տանելու համար շատ է կարևոր:

Մենք արդեն ասացինք, որ կոմունայում կան միջնակարգ կրթության տեր մարդիկ: Կոմունարների մեջ միայն 2 հոգի են անգրագետ, նրանք էլ հասակն առած մարդիկ են: Կոմունայի առաջին ժողովի որոշմամբ՝ կոմունարն անգրագետ չպիտի լինի: Եթե մեկնումեկը ուզում է կոմունայի անդամ գրվել, բայց նա անգրագետ է, նախնական վեց ամսվա ընթացքում նա կոմունայում գրաճանաչ է դառնում: Այդպիսիների համար սովորելը դաշտում կամ գոմում աշխատելու չափ կարևոր է համարվում:

Կոմունարների մեծ մասը երիտասարդ մարդիկ են: Եթե երեխաներին չհաշվենք, ճշող մեծամասնությունը 40-ից անց չի: 45 տարեկանից բարձր միայն չորս կոմունար են, որոնք երիտասարդների հետ հավասար եռանդով են աշխատում և ծերության մեջ անտրտունջ տանում են այն աննպաստ պայմանները, որոնց մեջ դեռ ապրում են կոմունարները: Կոմունան դեռ անհրաժեշտ քանակությամբ սենյակներ չունի, շատերը գետնին են պառկում. խրճիթները խարխուլ են, անձրև օրերին կտուրը ծլլակաթ է տալիս: Մի խոսքով՝ չունեն այն հարմարությունները, որոնցից զուրկ չէին, երբ ապրում էին իրենց ծննդավայր խոտորջրում, ուկրաինական քաղաքներում ու Դոնեցի գետահովտի ածխահանքերին կից բանվորական տներում:

Կոմունարների մեծ մասը բանվորներ ու արհեստավորներ են: Արհեստավորներից շատերն աշխատում են կոմունայում: Կա կոշիկի արհեստանոց, դերձակ, դարբնոց, հացի փուռ: Միայն այդ արհեստանոցների համար է պահպանվում 8-ժամյա բանվորական օրը: Զմեռվա ամիսներում, երբ դաշտային աշխատանքներից կոմունարներն ազատ են լինում, հավաքվում են արհեստանոցներում աշխատելու: Արհեստանոցների տված օգուտը պակաս տեղ չի գրավում կոմունայի ընդհանուր ե-

կամտի մեջ: Բոլոր անհրաժեշտ գործիքները նորոգելուց հետո արհեստանոցներն սկսում են աշխատել դրսի պատվերները պատրաստելու իրենց համար կոշիկներ կարելուց հետո կոմունան ձմեռը պատրաստում է կոշիկներ ու շուտեք, որոնց աժան գինն ու լավ որակը նպաստավոր շուկա են ստեղծում՝ նույնիսկ քաղաքում: Բացի վերը հիշած արհեստավորներից, կոմունան ունի իր հյուանը, սափրիչը, պաշտառը և այլն, որոնք բոլորն իրենց հետ բերել են անհրաժեշտ գործիքներն ու պարագաները: Արհեստավորների աշխատածը կոմունայի սեփականությունն է: Նույնիսկ, եթե կոմունան իր բարեկամից կամ ընկերից նվեր ստանա, ոչ անձնական գործածություն համար, ապա այդ նվերը ևս պիտի դառնա կոմունայի սեփականություն:

Հնարավոր է և թույլատրելի՝ է կոմունայում վարձու աշխատանքի դիմելը: Այո՛, կոմունան երբեմն, երբ իր ուժերը չեն ներում աշխատանքը ժամանակին ու շտապ վերջացնելու, վարձում է և դրսի մարդկանց: Օրինակ՝ խոտը չորանում է, հարկավոր է հարել կամ թե հարածները կիտել, քանի անձրևներ չեն եկել: Եթե ուրիշ և ոչ մի աշխատանք չանեն, թափվին խոտի վրա, դարձյալ չեն կարող ավարտել: Ահա այդ դեպքում են վարձում բանվոր ձեռքեր:

Բոլորն էլ ուրախությամբ են գնում կոմունայում աշխատելու: Այնտեղ վճարը բարձր է, սնունդը՝ լավ և, որ գլխավորն է, վերաբերմունքը՝ միանգամայն ընկերական: Կոմունայում մի քանի օր բանելով՝ նա լսում ու տեսնում է շատ բան և համոզվում, որ իսկապես կոմունան չքավորի բարեկամն է:

Մի բնորոշ դեպք: Կոմունայի որոշումներից մեկն էլ այն է, որ մթերքները շուկա պիտի հանել անարատ դրությամբ, ուզում է լինի կաթ, յուղ, թե պանիր: Թուրք բանվորներից մեկը, որ մինչ այդ աշխատել էր հարևան գյուղում մի հարուստի տան և տեսել էր, թե ինչպես տերը քաղաք ուղարկելիք կաթին ջուր է խառնում, եկել էր այն համոզման, որ քաղաքացու խածած կաթն անպատճառ ջրախառն պիտի լինի: Ինչքան էր նրա զարմանքը, երբ տեսավ, որ կոմունան անքաշ և մաքուր կաթ է ուղարկում քաղաք:

* * *

Տնտեսության աստիճանաբար բարձրանալը կոմունայի Խորհրդին հնարավորություն է տալիս կոմունարների համար ավելի բարեկեցիկ վի-

ճակ ստեղծել: Եթե առաջին տարին մի կոմունարի օրական ծախքը հասնում էր 16 կոպեկի, 26 թվին հասնում է 26 կոպ., իսկ 27 թվին՝ 33 կոպ.: Տնտեսության վերելքը հնարավորություն է տալիս ո՛չ միայն ավելի լավ ապրելու, այլև համեմատաբար քիչ աշխատելու: Անցան արդեն այն ժամանակները, երբ կոմունարները լուսնի լուսով էլ էին բանում արտում, վարն ու ցանքը վերջացնում և երեկոյան շտապում ճանապարհը կառուցելու, որպեսզի մինչև ձյունի գալը կարելի լինի սայլի ճանապարհ շինել և կապվել շրջանի կենտրոնի հետ: Այժմ նույնիսկ օրերով ազատ են լինում աշխատանքից, և որսորդ կոմունարը կարողանում է մոտակա անտառներում որս անել ու որսածը բերել կոմունա:

Հեղափոխական բոլոր տոները մեծ շուքով են տոնում կոմունայում: Մասնակցում են ո՛չ միայն կոմունարները, այլև ձորի գյուղերը, որոնք դժուր-գուռնայով, կարմիր դրոշակներով հավաքվում են, միանում կոմունարներին և շաբա-շաբա իջնում կոմունայից ներքև ընկած տափարակը, որ կոչվում է Հոկտեմբերյան դաշտ: Կոմունայից վերև, պուրակի միջով հանդ տանող ծառուղին կոչվում է Շահումյանի անունով: Գյուղից ներքև ընկած հանքային աղբյուրը, որ առաջներում ճահճուտ էր և գորտերի բնակավայր, գեղեցկացրել են, ափերն աստղաձև սարքել և դարձրել կոկիկ մի անկյուն:

Իրենց հանդի զանազան վայրերում կոմունան նման աշխատանքներ շատ է կատարել: Եվ այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որ կատարել են գյուղբանկի, բանվորա-գյուղացիական տեսչության և այլ հիմնարկների ներկայացուցիչները, այն բոլոր թղթակցություններն ու տպավորությունները, որ հայ և ռուս պարբերական մամուլում տպվել են կոմունայի մասին, միաբերան վկայում և հաստատում են նրանց դժվարին և հսկա աշխատանք կատարած լինելը⁵: Հերիք է միայն մի քանի ժամ, թեկուզ թեթև կերպով, ծանոթանալ կատարված աշխատանքի հետ, համեմատել այն հին գյուղի ավերակների հետ, ավերակների միջից ցցվող նոր հսկա գոմի ու տների կոկիկ և ընդարձակ շինությունների հետ, հերիք է այդպիսի մի համեմատություն, համոզվելու, որ կոմունարները եռանդուն են և երկաթե կամբ:

Քիչ և հեշտ բան չէ մի քանի տարվա կոլեկտիվ աշխատանքի մեջ մեռցնել անհատական տնտեսությունը տարիներ շարունակ վարած գյուղացու մանր ընչասիրությունը, նրա թափթփված, անդիսցիպլինար լինելը, դանդաղաշարժ և անտնտես աշխատանք անելը և դարձնել նրան

զվարթ, աշխատանքը երգով կատարող, ճշտապահ ու ընդհանուրի շահը գերադասող կոմունար:

«Ամեն բան՝ իր տեղ, ամեն բանի՝ մի տեղ», ազդարարում է պատից կախած լողունգը: Կոմունայում խստիվ հետևում են, որ իրերն ու գործիքները միշտ իրենց տեղում լինեն, ավելորդ ժամանակ չկորցնեն նրանց փնտրելու: Եթե անհատական տնտեսության մեջ առանց այդ սովորույթի էլ կարելի է մի կերպ ապրել, որովհետև տնտեսության անդամները քիչ-վոր են, սակավ իրեր ունեն, տեղը հեշտ է գտնել, կոմունայում, ուր աշխատում են 80 հոգի, առանց այդ կարգի կստեղծվի խառնաշփոթություն, որից կտուժեր աշխատանքը: Մի անգամ վարժվելուց հետո կոմունարը սովորություն է դարձնում կարգապահ և ճշտապահ լինել ամեն ժամանակ, ամեն ինչի մեջ:

Աշխատանքներն ավելի կհեշտանան, եթե ամենաանհրաժեշտ պարագաներն ու հարմարությունները կոմունան կարողանա ստեղծել: Ափսեհներից սկսած մինչև սենյակների կահավորումը պահանջում է խոշոր գումար, որ առայժմ կոմունայի ուժերից վեր է: Իսկ այդ պակասը, եղածների էլ զանազանությունը չեն նպաստում անհրաժեշտ համաչափության ու միօրինակության, որից աշխատանքն ավելի արդյունավետ կդառնար: Տնային կահկարասին, խոհանոցի իրերը հավաքված են դեսից-դենից: Ամեն մի կոմունար իր հետ մի բան է բերել և խառնել մյուսների բոլածի հետ:

Գյուղացին հանդից տուն վերադառնալուց՝ գետնին ընկած շոր ցախի կտորը վերցնում է, տուն է բերում, նույնն է անում և կոմունարը: Անտառի միջով անցնելուց՝ ոչ ոք նրան չի պարտադրել ցախ անելու և մի շալակ ցախ տուն բերելու: Նա իր գործն ավարտել է, կարող է պարապ վերադառնալ և հաշիվ տալ հորհուրդին: Բայց այդպես նա չի անում, պարապ ձեռքով չի վերադառնում, այլ տուն է բերում ցախ կամ մի այլ բան:

Կոմունարը գնում է ուրիշ գյուղ կամ քաղաք: Նրա ուշքն ու միտքը կոմունայումն է, նրա ծաղկման մասին է մտածում: Եվ եթե աչքն ընկնում է մի բույսի կամ սերմի, որ կարող է աճել այնտեղ, նա ձեռք է բերում և շտապում է կոմունա ուղարկել: Գիլիջանի անտառից գերաններ ստանալու համար գնացած կոմունարները հավաքում են խնձորի ու տանձի սերմեր, ընկույզներ և այլ պտուղներ՝ կոմունայում տնկելու և բազմացնելու համար: Նրանք եկել էին գերաններ տանելու, բայց միևնույն ժամա-

նակ հոգ էին տանում հարյուր մատղաշ տունկեր տանելու և անտառ տնկելու:

Ձի կարելի ասել, թե կոմունայում ապրելը խաղ ու պար է, ջուր խմելու շափ հեշտ: Իհարկե, ապագայում կհեշտանա, բայց այժմ, հենց այդ ապագային հասնելու համար, մեծ աշխատանք է հարկավոր: Եվ կոմունարները թափում են այդ աշխատանքը:

Նրանց մեջ մարդիկ կան, որոնք մանուկ օրերից սկսած գրքից ու լրագրից շեն բաժանվել, կարդացել են ու սովորել, բայց այժմ մի տեղ էլ չունեն սնդուկների մեջ դարսած գրքերը հանելու և պարապելու: Գերություն ու գաղթ, աքսոր ու պատերազմ տեսած մարդիկ կան, որոնք սիրիական ու արաբական տափարակներն են կտրել, ծովեր անցել, շեն ու բազմամարդ քաղաքներ տեսել, ապրել շատ ու շատ ազգերի մեջ և վերջում գիտակցաբար վերադարձել՝ խորհրդային երկրում կոմունայով ապրելու:

Մազերը սպիտակած մարդիկ կան կոմունայում, որոնց գլխով մազի համրանքի շափ փորձանք ու զրկանք է անցել, և որոնք դեռ կայտառություն ունին և ժպիտ, բազուկներում ուժ՝ կոմունայում պատ շարելու, խոտ հարելու, հող փորելու: Ձմռան երկար գիշերներին նստոտում են և նրանց պատմությունները լսում:

Իրենց շրջապատից բացի, խոտորջուրի կոմունան քաղաքներում ապրող հայրենակիցների մեջ ևս ունի բարեկամ ու թշնամի: Հացի փուռերում, արհեստանոցներում ու ածխահանքերում աշխատողները ջերմ ու ընկերական նամակներ են գրում, խրախուսում, երբեմն էլ՝ աջակցում: Նրանցից շատ-շատերը ցանկություն ունեն կոմունայում ապրելու:

Այլ կարծիքի են «ջողջերը»: Կոմունան ցնորք է, մի խումբ սոված և աշխատանքից փախչող երիտասարդների գործ, որոնք կոմունայի պատրվակի տակ ուզում են թալանել միամիտներին: Եվ հեռու քաղաքներում, հացի փուռերում աշխատող խոտորջուրցի բանվորը վեճի է բռնվում իր «հայրենակից» գործատերի հետ և հպարտ հայտարարում, որ կոմունայում ապրողներն էլ իրեն նման շարքաշ և աշխատող մարդիկ են:

* * *

Կոմունայի հետաքրքրական կողմերից մեկն էլ կնոջ մասնակցությունն է ընդհանուր աշխատանքին, ընտանիքի հարցը, կնոջ ավելի ազատ լինելն ու նրա կապը ամուսնու, երեխայի ու կոմունայի հետ:

Հենց առաջի օրն Լեթ կոմունայի մասին նրա հակառակորդները տարածեցին, որ կոմունայում կինը բոլորին է պատկանում, որ այնտեղ անկարգ խառնուրդ է, և «նամուս» ասած բանը չկա: Պետք է ասել, որ ամենից շատ ա՛յդ պրովոկացիան տարածվեց գյուղերում:

Շատերը, նույնիսկ հեռու գյուղերից, կոմունայի մասին այդպիսի լուրեր լսելով՝ շտապում էին տեղում տեսնելու, թե ո՞վքեր են, ի՞նչ կանայք են, ի՞նչպես են հագնվում, ի՞նչ լեզվով են խոսում և ի՞նչ են անում առանց «նամուսի»: Եկողներից ոմանք հետո խոստովանում էին, որ իրենք սպասում էին ականատես լինելու ինչ-որ գիշերային խրախճանքների, որոնցից գուցե և իրենց բաժին հասներ:

Եկողները, որոնցից ոմանք գիշերում էլ են, մյուս առավոտյան քիթները կախ վերադառնում են, իրենց գյուղերում պատմելու, որ կոմունար կինը պակաս «նամուսով» չի, որ սուտ ու սխալ են տարածված լուրերը: Եվ այդ առասպելը տարեցտարի չքանում է, հավատացողների թիվը՝ պակսում:

Մի բան միայն հաստատ է: Սակավ բացառությամբ, կինը առաջին պահին դժվարանում է կոմունա մտնել և ապրել համայնական կյանքով: Սակայն այդ կյանքին վարժվելուց հետո, մի քանի ամիս կոմունայում ապրելուց և նրա առավել կողմերը ճանաչելուց հետո, կինը շատ անգամ տղամարդուց ավելի պինդ է փարվում կոմունային, աշխատում օրնիբուն և ամեն ինչ անում կոմունայի ներսում համայնական նոր կենցաղ ստեղծելու, կոմունայի ներքին կյանքը կատարելատիպ դարձնելու:

Կնոջ համար դժվար է այդ անցումը՝ դարերից ժառանգություն ստացած վիճակից, սովորություններից կտրվելն ու տնտեսապես միանգամայն անկախ ապրելն իր ամուսնու և երեխաների հետ: Չէ՞ որ կոմունայում սեփականություն չկա, սեղանը մի է, զգեստն ու կոշիկը կոմունայի միջոցներից են, բոլորի՝ իր, ամուսնու, երրորդի, չորրորդի աշխատանքը կուտակվում է մի տեղ:

Եվ այդ տնտեսության մեջ իր մասը ամուսնու բաժնից պակաս չի: Տնտեսական այսպիսի կատարյալ անկախությունն առաջին շրջանում դժվար հասկանալի է կոմունա նոր մտած կնոջ համար, բայց հետո դառնում է միս ու արյուն, կինը վարժվում է այդ վիճակին և իր ազատությունը ոչ մի դեպքում չսահմանափակելու որոշումը տալիս:

Եվ ճիշտ էին ասում կոմունայի կանայք.

—Եթե մենք ցրվելու էլ լինենք, էլ երբե՛ք տուն ու խոհանոց մեր շինքից չպիտի կախենք...

Կանայք հերթով աշխատում են խոհանոցում, կով են կթում, տնային գործեր են անում, աշխատում են բոստանում և արտերում: Քիչ չէ պատահում, երբ կոմունայի խորհուրդը մի ամբողջ ճյուղի ղեկավարութունը հանձնում է կնոջ:

Երեխաներին հսկում և կերակրում է այդ գործի համար նշանակված մի կոմունարուհի: Իհարկե, ծծկեր երեխաները մայրերի մոտ են մնում: Առայժմ երեխաները ծնողների հետ են լինում, թեկուզ ճաշն առանձին է: Դեռ առաջի օրվանից խորհուրդը որոշել է երեխաներին առանձին սնել և շատ ավելի լավ, քան մեծերին: Այն ժամանակ, երբ մեծերը օրեր շարունակ խաշած կարտոֆիլ էին ուտում, փոքրերի համար ճարում էին յուղ ու պանիր:

Կոմունան ծրագրել է հետագային մի տուն շինել և հարմարութուն ստեղծել, որ երեխաները միշտ միասին լինեն և ունենան իրենց հասուկ ննջարանը: Միայն այս ձևով կարելի է ավելի լավ խնամել ու դաստիարակել նրանց և փոքր հասակից վարժեցնել այն մտքին, որ նրանք կոմունայինն են: Եթե որևէ երեխայի հարցնես, թե՝

— Ո՞ւմ տղան ես կամ ո՞ւմ աղջիկն ես:

— Կոմունայի,— կպատասխանի նա:

Եթե այժմ երեխան ասում է այդպես, որովհետև նրան այդ են սովորեցրել, հատուկ խնամք, առանձին ննջարան, մանկական հրապարակ ու պարտեզ կազմակերպելով և ամենօրյա դաստիարակությամբ կարելի է հասնել այն վիճակին, երբ չափահաս դառնալուց նրանք միանգամայն գիտակցաբար կրկնեն մանուկ օրերի բառերը և դարձնեն միս ու արյուն: Այդպես է որոշել կոմունայի խորհուրդը:

Ձի եղել որևէ մի դեպք, որ մայրն առարկի ընդհանուր դաստիարակության դեմ: Բոլոր մեծահասակ կոմունարները շատ ջերմ ու սրտակից վերաբերմունք ունեն դեպի մանուկները: Կոմունայի երեխան հավասար սիրով վազում և փաթաթվում է հորը կամ մի ուրիշ կոմունարի: Երեխաներին կերակրելու, զբաղեցնելու հոգսը դարձյալ ծանրանում է կանանց վրա, միայն այն տարբերությամբ, որ ամեն մի երեխայի՝ իր մոր փեշից կախ ընկնելու փոխարեն, մի կին է լինում նրանց հետ: Իսկ մյուսներն այլ գործ են անում և հերթով, փոխանփոխ աշխատում:

Ասացինք, որ դրսից կանայք դժվար են համաձայնվում կոմունա

գալ, ամուսնանալ կոմունարների հետ: Դեպքեր են պատահել, որ կոմունարի ամուսնութիւնը լուծվել է, երբ տղան կտրականապես մերժել է աղջկա պահանջը՝ ամուսնանալուց հետո կոմունա չվերադառնալ:

Մի կոմունար, որ ամենից ջանասերներիցն էր, մի օր Խորհրդի առաջ պահանջ է դնում կոմունայից հեռանալու: Փորձում են համոզել, բան չի դուրս գալիս: Ընդունում են հրաժարականը, ճամփու դնում: Եվ երկու շաբաթ շանցած՝ հանկարծ վերադառնում է, հայտնում, որ ինքը դիտմամբ է սարքել այդ ամենը, աղջկանը ցույց տալու, որ ինքը կոմունայում չի:

—Արդեն նշանվել պրծել ենք... Մի քանի օր հետը կապրեմ, հետո կասեմ, թե մեր տունը, մեր տեղը Հայաստանի ներքին Ախտայի մեջն է... Ի՞նչ պիտի անի: Մի քիչ լաց կլինի, հետո կգա... Վերջում էլ կվարժվի:

Կոմունարուհիների մեջ կան միջնակարգ կրթութիւն ստացած կանայք: Սակայն նրանք առավոտը կանուխ վեր են կենում, կովերը կթում (նրանցից ամեն մեկը կթում է մինչև 15 կով), օրվա կիթը նշանակում տետրակում, կաթն ուղարկում կաթնատուն: Մյուսներն այլ գործ են անում: Մինչև անգամ կար ու կարկատանը ևս կենտրոնացած է: Կարկատանը հավաքվելուց՝ մի օր, Խորհրդի որոշմամբ, այս կամ այն կոմունարուհին նստում, կարկատան է անում կամ լվացք:

Կանանց աշխատանքը, ազատ նիստուկացը, խոսքն ու ծիծաղը տեսնելուց ու լսելուց հետո, երբ մտաբերում ես «նամուսի» մասին եղած առասպելը, մանավանդ երկու ապարանցիների այն պատմութիւնը, որ անում են կոմունայում, ծիծաղելուց բացի ուրիշ ոչինչ չի մնում:

Կոմունային մոտիկ Ապարանի գյուղերից մեկում երկու հոգի լսում են կոմունայի ու նրանց նիստուկացի մասին, որոշում են գնալ ու տեսնել, թե ի՞նչ մարդիկ են, ո՞րտեղից են եկել, ի՞նչպես են նստում-վեր կենում, մի խոսքով՝ ինչքան են նման իրենց: Բայց ամենից շատ նրանց հետաքրքրում է «նամուսի» առասպելը:

Ու մի ձյուն-ձմեռ օր վեր են կենում, ճանապարհ ընկնում:

—էսպես նստած զրույց էինք անում,— պատմում է մի կոմունար,— մեկ էլ դռան ճռոցի ձայն եկավ: Դուռը օր բաց արինք, ձյունի մեջ թաթախված մի մարդ, չորեքթաթ տալով ներս ընկավ և աչք-ունքով, մի կերպ հասկացրեց, որ ընկեր էլ ունի, մնացել է ձյունի տակ: Դուրս եկանք... Ինչեր քաշեցինք, մինչև նրա հետքերը գտանք... Սառել էր, մի քարի տակ կուշ եկել:

Եվ մյուս օրը, երբ ուշքի է գալիս ապարանցին և տեսնում է սառած ընկերոջը, սկսում է պատմել իրենց գալու նպատակի մասին, միամտաբար խոսք է թողնում և «նամուսի» մասին: Կոմունարները քահ-քահ կծիծաղեին, եթե չլինեիր սառած, ցրտից կապտած ապարանցին, որի բազեկամների ետևից մարդ արդեն ուղարկել էին:

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են նայում շրջակա գյուղերը կոմունայի վրա, կոմունան նրանց օգնո՞ւմ է, թե՞ ոչ, ի՞նչ կապ կա հարևան գյուղերի և կոմունայի միջև:

Սկզբում անտարբեր և, նույնիսկ, մի քիչ ծաղրական և անհավատ վերաբերմունք կար: Ոչ ոք չէր հավատում, թե նրանք կարող են մնալ և տնտեսություն հիմնել: Իսկ գյուղի ունեւորները հո առիթ չէին փախցնում կոմունարներին վատաբանելու, բամբասելու, նրանց մասին սուտ ու սխալ լուրեր տարածելու: Բայց հետո պարզվեց, որ կուլակները միայն բամբասելով չբավականացան: Սակայն մի բան էլ հաստատապես պարզվեց. հարևան գյուղերի չքավոր և միջակ խավը կոմունային սըրտանց է վերաբերվում, նայում է որպես հարազատ հիմնարկության վրա, օգնում է և օգնություն ստանում:

Կոմունան հարևան գյուղերի չքավոր ու միջակ տնտեսություններին օգնել է ո՛չ միայն իր բարեկեցիկ շրջանում, այլ հենց առաջին օրից, երբ կոմունարները շաբաթներով ուտում էին խաշած կարտոֆիլ, քնում կեղտոտ գոմերում և աշխատում օրնիրուն:

Ամեն մարդ կարող է գնալ կոմունա և եթե գործիքի պետք ունի կամ ուզում է մի դիմում գրել տալ, տեղեկանալ օրենքի մասին և այլն, կարող է գնալ կոմունա և հարցնել, իմանալ:

Կոմունայում գրում են դիմումներ, նամակ, շատ հաճախ շրջանի ժողդատարանում պաշտպանում են այս կամ այն գյուղացու դատը, քաղաք գնալուց հետաքրքրվում և կատարում են գյուղացիներից ստացած զանազան հանձնարարությունները, պետական հիմնարկներում տեղեկանում են այս ու այն գործի ընթացքի մասին: Հայ, թուրք, հույն, բուլոփն էլ անխտիր դիմում են կոմունայի օգնության: Միսխանեի ձորում այն համոզումը կա, որ եթե դիմումը կոմունայում գրեն, անպատճառ «գործը կտանեն», եթե դատը կոմունարը պաշտպանի, ոչ մի «աղվակատ» չի կարող նրան հաղթել:

Սակայն այդ բարեկամությունը կոմունայի հակառակորդներին ավելի է կատաղեցնում: Մինչ այդ, ձորի գյուղերում եղած նախկին «պիսերներն» ու գյուղական «օրենսգետները» մի դիմում գրելու համար ստանում էին հավ, ձու, դրամ: Դեպքեր են եղել, երբ մի դիմումը գրել են քսան ռուբլիով: Իհարկե, այժմ բոլոր «պիսերները» կոմունայի կատաղի թշնամիներն են, որովհետև հիմա հեռու գյուղից էլ են գնում կոմունա՝ իրավաբանական օգնություն ստանալու:

Կանայք էլ են գալիս, մանավանդ՝ թուրք կանայք: Հեռու ընկած և հետամնաց Միսխանեի ձորում թուրք կիսն ավելի է ճնշված, անպաշտպան ու անօգնական: Ամուսինը ծեծում է, բռնանում, օր չի տալիս, և թուրք կիսը ծածուկ գնում է կոմունա, լաց լինելով պատմում իր ցավը, տեսնում, թե ինչքան ազատ են ապրում կոմունայի կանայք, և հարցնում մի ելք՝ իր վիճակը թեթևացնելու:

Բացի իրավաբանական օգնությունից, կոմունան ուրիշ էլ շատ օգնություն է ցույց տալիս: Զբավոր սնտեսություններին իր ունեցած գութաններից տալիս է, որ տանեն վար անեն, բանջարանոցային սերմեր է տալիս, ցեղական հավերի ձուեր, զանազան տունկեր և այլն: Եթե սրսվրա ավելացնենք և այն, որ առաջին անգամ կոմունա եկող գյուղացիին շատ նորություններ է տեսնում, սնտեսության ավելի լավ ձևեր, հասկանալի կլինի, թե ինչքան մեծ նշանակություն ունի կոմունան Միսխանեի ձորի գյուղերի համար:

Ոչ մի փորձադաշտ և կամ ցուցադրական հողամաս չի կարող գյուղացիներին համոզել զաշտավարության նոր ձևերի առավելությանն այնպես, ինչպես անում է կոմունան: Մի կամ մի քանի անգամ կազմակերպված ցուցադրական կերակրումը կարող է գյուղացուն համոզել առատ կերի ու լավ խնամքի անհրաժեշտության, սակայն կոմունայի կատարած աշխատանքն հենց այդ ուղղությամբ շատ ու շատ բարձր է ցուցադրական կերակրումից և նրա շուրջ կազմակերպած ագրոգրույցից:

Գյուղացին իր աչքով տեսնում է և համոզվում, որ իր տանն եղած կովը, որ տալիս էր 12 ֆունտ կաթ, կոմունայում տալիս է 20 և ավելի ֆունտ: Նա տեսնում է, որ սխալ է պապենական այն խոսքը, թե Միսխանեի ձորում չի կարելի մեղու պահել: Կոմունայի մեղվանոցի ոսկեծոր մեղրը և նրա առատ բերքը հակառակն են ապացուցում: Տարին բոլոր նա կարոտ էր մնում վարունգի, արևածաղկի, զանազան կա-

նաշեղենի ու ընդեղենի, որովհետև իրենց հողերը բոստանի համար հարմար չեն: Սակայն կոմունայի բոստանում ամեն ինչ էլ առատ և փարթամ է աճում, է՛լ պոմիդոր, է՛լ բիրար, վարունգ ու եգիպտացորեն: Եվ երբ ապշած, զարմացած նայում են բոստանին ու առատ բերքին, կարծես չեն ուզում հավատալ, մի անգամ էլ դառնում են ծանոթ սարերին, ասես ստուգում են, արդյոք Միսխանեի ձորո՞ւմն է այս ամենը:

— Մեր պապերը անասունի պես էին ապրում, նրանցն էլ կյանք է՛ր...

Կոմունան հարևան գյուղերում կազմակերպում է գյուղատնտեսական զրույցներ և իրենց փորձի օրինակով ցույց տալիս, թե ի՞նչեր կարելի է անել այդ ձորում: Պետք է ասել, որ հարևան գյուղերն էլ են աշխատում լավությամբ հատուցանել կոմունայից ստացածն ու տեսած բարիքը: Կոմունայի հարևան հույն Նոր Միխայլովկա⁶ գյուղը, տեսնելով որ կոմունարների ուժը չի հերիքում խոտը հավաքելու, թեկուզ օրնիբուն բոլորն էլ աշխատում էին, ինչպես և բանեցնում էին խոտհար մեքենան, տեսնելով նրանց դուրսից, Նոր Միխայլովկայի ամբողջ համայնքը երկու կիրակի աշխատում է նրանց հետ և խոտը հավաքում:

Հարևանության համար կոմունարները չեն տրտնջում, եթե գյուղացիներից մեկը չկամ է դառնում և կամ ի չարն է գործադրում կոմունայի վերաբերմունքը: Ուլաշիկ աղքատ գյուղին կոմունան մի երկաթե գութան էր տվել: Տարին բոլոր բանեցրել էին, հողերը վարել և վերջում էլ գութանը ետ ուղարկել՝ խոփը ջարդած, գութանը ծովառած, կոտրած: Առանց տրտնջի՝ կոմունայի Խորհուրդը որոշում է գութանն արհեստանոց ուղարկել վերանորոգման համար:

Պատահում է, որ ձմռան գիշերին, բուք ու բորան ժամանակ, լուր է հասնում, որ սարի ճամփին կամ կոմունայից հեռու ձյունի տակ մարդ է մնացել: Ինչպես էլ լինի, գիշերվա որ ժամն էլ լինի, կոմունարները խմբով դուրս են գալիս և օգնության հասնում ձյունի տակ մնացած ուղևորներին: Կամ կոմունայի սահմաններում մի գյուղացու սայլ է ջարդվում, գոմեշներն են թաղվում ցեխի մեջ, կամ էլ ուրիշ փորձանք հերիք է, որ կոմունան լսի, իսկույն զանգահարում է մեծ զանգը, ձորի գյուղերն էլ են լսում, և նեղն ընկածը հասկանում է, որ կոմունայից օգնություն է գալիս:

Դժվար է մեկ-մեկ թվել այն ամենը, ինչ կատարում է կոմունան հարեան գյուղերի համար: Օգնության բազմաթիվ ձևեր կան, որոնց թվարկելը շատ դժվար է: Միսխանեի ձորը հազվագյուտ դեպքում է բժշկական գալիս, բայց հենց որ կոմունան կանչում է բժշկին, ձորի մյուս գյուղերը շտապում են օգտվել առիթից: Իսկ առանց կոմունայից ստացած դեղորայքի, շատերը կդժվարանան բուժելու իրենց հիվանդներին: Ո՞վ է 30 վերստ ոտով գնում-գալիս մի քանի հարի կամ այլ դեղի համար: Այնինչ, այդ ամենը կոմունայում կա:

Եվ այդ վերաբերմունքը՝ միացած կոմունարների տոկուն ու անդադրում աշխատանքին, զրկանքներին դիմանալու համառության և կոմունան ծաղկեցնելու, բարգավաճելու երկաթն ուրոշման, բարձրացնում են կոմունայի հեղինակությունը և նրա շուրջը համախմբում գյուղերի աշխատավոր տարրին: Արդեն նկատելի է, թե ինչպես գյուղում, մի դժվար բանի մասին խոսք ընկնելիս, գյուղացիք ասում են.

— Դե որ կարողանայինք գլուխ բերել, էն ա մեր անունն էլ կոմունա կլիներ, էլի՜...

Բայց կոմունան իր ոխերիմ թշնամիներն էլ ունի, որոնք առիթ չեն փախցնում մի բանով նրանց վնասելու: Այդ նրանք են, որոնց այլևս գյուղացիք դիմում կամ նամակ գրել չեն տալիս, որոնց հողերը խլել և բաժանել են գյուղերի ու կոմունայի մեջ, որոնք, է՛լ առաջվա նման, թուրը կտրուկ ման չեն գալիս և սրան-նրան ճնշում, ավազակությամբ պարապում կամ թե ավազակի թալանածն էժան գնով առնում և ուրիշ գյուղերում, մեկին տասը շահելով, պարտավում:

Դրանցից մեկը, որի անունը Ահմեդ է, հողեր և բացուտներ ուներ, ձորի ավանի հարուստներից էր: Սակայն նրանից հողերը խլեցին: Այդ հողերի մի մասը ընկավ կոմունային: Եվ այդ օրից Ահմեդը թշնամացավ կոմունայի հետ: Նա պարզ ու որոշ հայտնում էր իր ատելությունն ու ոխը: Ահմեդը հիմա էլ առանձին հովիվ ունի: Նա իր կովերն ու ոչխարը գյուղի նախիրին յի խառնում: Սկզբի օրերին Ահմեդն իր չոբանին սովորեցնում էր, որ նախիրը քշի, կոմունային անցած հողերի վրա արածացնի: Կոմունարները դիմանում են, համբերում, բայց տեսնելով, որ Ահմեդն անբեասանում է, բանտարկում են նրա երկու գոմեշը: Ահմեդի հովիվը կոմունարներին ծածուկ ասում է, թե իրեն «ազան» է սովորեցնում թաքուն արածացնել: Գոմեշներն ազատ արձակելուց հետո Ահմեդն իրենց գյուղում հայտարարում է, թե՝

— Ես ցույց կտամ, թե ում գոմեշներն են բանտարկում...

Ահմեդի պես մարդիկ կան Միսիսանեի ձորում: Մի այլ գյուղում, Բագրատ անունով նախկին մի գայլ, որ էլի առիթն ընկած տեղը գշլում է աղբատի հավն ու բերանի հացը, Ահմեդի պես է արտահայտվել:

Եվ այդ թշնամիներն այս ամառ կատարեցին իրենց սև գործը: Մի գիշեր կոմունայի զանգը ազդարարեց, որ պատահել է սարսափելի պատուհաս: Զանգի ձայնը հեռու գյուղերն էլ լսեցին և կես գիշերին կոմունայի ուղղությամբ տեսան ամպերին հասնող կրակե սյուներ, ծուխի քուլաներ: Ասես երկինքն էր հրդեհվում:

— Կոմունան վառել են... — ասացին ու վազեցին դեպի կոմունան:

Մուրի մեջ լսվում էին հրացանաձգության ձայներ: Կոմունայի պահակներն էին, որ կրակում էին անհետ կորած շարագործների վրա, որոնք այդ գիշեր, երբ աշխատանքից հոգնած խաղաղ քուն էր մտել կոմունան, մոտենում և հրդեհում են հերվա խոտի հսկա դեզը:

Մի գիշերում վառվում է երեսուներկու հազար փութ խոտ...

Կոմունարները և օգնության եկած գյուղացիք փրկում են կողքի շինությունները և միջոցներ ձեռք առնում, որ հրդեհը չժավալվի:

Այդ գիշերը, ճիշտ է, կոմունան մեծ կորուստ ունեցավ, բայց և շատ միամիտներ համոզվեցին, որ Բագրատ «աղեքը» հսկառակ են կոմունային, անհաշտ թշնամի: Համոզվեցին և կոմունայի բարեկամները դարձան: Իսկ այդ ավելի մեծ կորուստ էր սև հրձիգների համար:

* * *

Մեզ մնում է պատմել այն առավելությունների մասին, որ ունի կոմունան ու նրա կյանքը գյուղացու անհատական տնտեսության հանդեպ:

Կանգ շառնենք այն խնդրի վրա, որ դրել և լուծել է ընկ. Լենինը, և որը վերաբերում է գյուղական մանր տնտեսությունների կոոպերացման և կոլեկտիվներ կազմելուն՝ սոցիալիզմին հասնելու համար:

Մեր աչքի առաջն է կոմունան ու նրա հարեան գյուղը, որ մնացած գյուղերից ոչնչով չի տարբերվում: Ծիշտ է, Խոտորջուրի կոմունան ևս ունի պակաս կողմեր, բայց և այնպես, նույնիսկ այդ դրությամբ, նա շատ առավել կողմեր ունի:

Բերենք մի քանի օրինակ:

Գյուղացին արձակուրդի մասին չի էլ կարող երազել: Նա պիտի

տարին բոլոր աշխատի և չկտրվի տնտեսությունից: Հեռացավ թե չէ՝ մի փորձանք անպակաս կլինի: Նա չի էլ կարող հեռանալ, քանի որ այն- քան մթերք շունի ամբարած, որ իր գնալուց հետո տանը մնացողներն ուտեն ու ապրեն: Եվ վերջապես՝ ո՞ւր գնա:

Իսկ կոմունայի ամեն մի անդամ տարվա մեջ մի ամիս արձակուրդ է գնում և երբեք էլ չի մտածում, թե ո՞վ պիտի պահի իր կնոջն ու երե- խաներին, ո՞վ պիտի կերակրի կովերին ու եզներին: Այդ ամեն հոգս ու ցավից նա միանգամայն ազատ է: Եվ դեռ ավելին. կոմունան հնարավո- րության սահմաններում աջակցում է նրան արձակուրդ գնալիս, երբեմն ուղարկում է հանգստանալու, եթե հիվանդ է՝ բժշկվելու: Անհատ տնտե- սությունն այդ մասին երազել անգամ չի կարող:

Կրթական գործն անհամեմատ ավելի լավ վիճակի մեջ է կոմունա- յում, քան նրա հարևան գյուղերում: Եվ այդ ոչ միայն Միսիսանեի ձո- րում, այլ այն բոլոր խորհրդային երկրներում, ուր կոմունարներ ու գյուղեր կան: Խոտորջուրի կոմունան իր հաշվին 3 կոմունարի ուղար- կել է համալսարանում սովորելու: Վաղը, մյուս օրը նա պիտի ունենա իր բժիշկն ու գյուղատնտեսը: Կոմունայի խորհուրդն ի վիճակի է հա- տուկ մարդ հրավիրել և երեխաներին դաստիարակել ինչպես հարկն է: Եվ այդ բոլորը կատարվում է ո՛չ թե պետությունից կամ այլ հիմնարկ- ներից ստացած դրամով, այլ իրենց աշխատանքի արդյունքով: 80 հոգու կոլեկտիվ աշխատանքը շատ ավելի եկամուտ է տալիս, քան եթե այդ նույն 80 հոգին աշխատեն ամեն մեկն իրեն համար:

Կոմունայի հաշվեկշիռը ցույց է տալիս, որ հիմնելու օրից կոմու- նան ունեցել է 33000 ռուբլուց ավելի մաքուր վաստակ: Նույն ժամա- նակամիջոցում մի ամբողջ գյուղ չէր կարող այդքան եկամուտ ունենալ: Ահա այդ դրամն է, որ հնարավորություն է տալիս կոմունային համալ- սարան էլ մարդ ուղարկել, մանկապարտեզի մասին էլ հոգալ, փոքրիկ էլեկտրակայան էլ հիմնել:

Այն ժամանակ, երբ հարևան գյուղի կաթնարտելի վրա թուշի պան- րի փութը նստում է 16 ռուբլի, կոմունայում ա՛յդ նույն պանիրը, և նույնիսկ՝ որակով ավելի լավ, նստում է 12 ռուբլի: Կոմունայում պատ- րաստել են 250 փ. պանիր. փթին 4 ռուբլու տարբերությունը հաշվե- լով՝ կստանանք, որ միայն պանրից կոմունան եկամուտ ունի հազար ռուբլի, եթե նույնիսկ այդ պանիրը ծախվի կաթնարտելի պատրաստած պանրի ինքնարժեքով:

Այն թե ինչպես է գոյանում եկամուտը: Իսկ հազար ուրբով երկու հոգի մի տարի համալսարանում կկարդան, կվերադառնան և իրենց ձեռք բերած գիտությունը կոմունայի օգտին գործադրելով՝ է՛լ ավելի կծաղկեցնեն և կշնայացնեն կոմունան:

Ուրիշ օրինակներ բերենք:

Այդ շրջանում արտերը քարքարոտ են: Կոմունայի և հարևան գյուղերի հողերը միատեսակ են: Մինչդեռ կոմունան իր հողերի մեծ մասն արդեն քարերից իսպառ մաքրել է, գյուղացիների հողերը մնում են քարքարոտ:

Ինչո՞ւ: Ամեն մի գյուղացի, եթե ցանկանա էլ, իր ուժերով կարող է միայն իր արտի մանր քարերը ժողովել: Մեծ քարերն հիմքից հանելու համար հարկավոր է, որ 5—10 մարդ միանան և իրար օգնեն: Իսկ գյուղում այդ բանը չի լինում, չեն անում, ամեն մարդ մտածում է իր մասին: Կոմունայի խորհուրդը հերիք է, որ վճիռ տա, մյուս օրը, ժայռ էլ լինի, կթափվեն ու կտրաքացնեն:

Բոլորն էլ գիտեն, թե համեմատաբար ինչքան ավելի արդյունք է տալիս, երբ շատ հոգի են մի տեղում աշխատում: Օրինակ՝ եթե 20 մարդ 20 դես. հողը մի օրում կարող են փնյնել, այդ չի նշանակում, թե մի մարդն առանձին բանելու դեպքում կարող է մի դես. փնյնել: Այդպիսի քան չկա. կոլեկտիվ աշխատանքի առավել կողմերից մեկն էլ հենց այդ է: Կոլեկտիվում աշխատում են նրդ ու ծիծաղով, իրար հետ մրցելով, ուրախ ու կայտառ: Կոլեկտիվը միջոցներ ունի բոլոր գործիքները ձեռք բերելու, ամեն ինչից հարկավոր չափով ունենալու: Իսկ այդ բոլորն արագացնում և հեշտացնում են աշխատանքը:

Գանք անասունների խնամքին ու կովին: Շատ հասկանալի է, որ ավելի ձեռնտու է մի մեծ գոմ շինել և հարյուր կով կապել, քան թե 2—3 կամ, երբեմն, մի կովի համար առանձին գոմ շինել: Հարյուր կով ունեցող կոլեկտիվը կարող է դանիական ձևի գոմ շինել և խնայողություն անել լույսի, վառելիքի, կերի մեջ, իսկ մի կովատեր գյուղացին հազիվ թե կարողանա իր հին գոմի կտուրը նորոգել: Իսկ լավ գոմում նույն կերն ուտելով՝ կովը շատ ավելի է կաթ տալիս, քան մութ, կեղտոտ ու խոնավ գոմում: Ահա՛ թե ինչու գյուղացուն 12 ֆունտ կաթ տվող կովը կոմունայում իր կաթի քանակը հասցնում է մինչև 20 ֆունտի:

Դառնանք հիմա հողօգտագործման: Ինչպես էլ անենք, հողակտորներն իրարից պիտի բաժանված լինեն միջնակներով կամ պատերով,

ամեն մի գյուղացի պիտի իր արտը տանող ճանապարհն ունենա, առանձին առվի մասին մտածի և այդ ճանապարհի ու առվի համար իր և հարեանի հողերից բավական տեղ ոտնատակ տա կամ ճահճացնի:

Այնինչ, կոմունայում ո՛չ միջնակ կա, ո՛չ էլ իմ ու քո հողամաս: Հարմար հողերն անխտիր մշակում են, քարերից մաքրում, փոսերը լցնում, մացառուտները ոչնչացնում և ստեղծում ընդարձակ ու մշակութային համար պիտանի հողեր:

Մտցնելով օրինակելի ցանքաշրջանառություն, հողերը հանդստացնելով ու պարարտացնելով՝ կոմունան կարողանում է ավելի քիչ հողից շատ բերք ստանալ, այսինքն՝ քիչ աշխատանք թափել և շատ եկամուտ ունենալ: Ահա՛ թե ինչու տարեցտարի կոմունայի ամեն մի շնչի վրա ծախսածը 10 կոպ. ավելանում է: Այդ նշանակում է, որ ամեն մի կոմունար այս տարի անցյալ տարվանից 10 կոպեկի չափ ամեն օր ավելի շատ է յուզ ու պանիր ուտում:

Այս դեռ առաջին տարիներն են, երբ գոմ ու սուն կա ծածկելու, շինություններ կան շինելու: Իսկ եթե այդ կառուցումներն ավարտվեն, այն ժամանակ կոմունան ավելի շատ կարող է ծախսել կոմունարի վիճակը բարելավելու համար, ավելի լավ հագցնելու, կինո ու ռադիո ունենալու, բաղնիս ու թատրոն կառուցելու և այլն:

Գյուղական ոչ մի տնտեսություն, ինչքան էլ ուժ անի զարգանալու, չի կարող ստեղծել կոլեկտիվին համաչափ ավելցուկ, չի կարող իր անդամների սնունդն ու հագուստը տարեցտարի ավելացնել ու լավացնել, ինչպես անում է կոմունան իր սկզբնական շրջանում:

Կոմունան կարող է ոչ միայն ընդարձակ պարտեզներ տնկել, այլև ցանկացած տեղն անտառ տնկել: Իսկ ո՞ր գյուղացին կարող է մտածել դրա մասին: Միայն կոլեկտիվը կարող էր անցկացնել այն մեծ ճանապարհը, որի կառուցումից հետո ավտոն էլ կարող է հասնել մինչև կոմունան:

Դժվար է բոլոր առավելությունները մեկ-մեկ թվել: Ի՞նչ հաշվի տակ կարելի է դնել այն ուրախ ու սրտաբաց կյանքը, որ ապրում է կոմունարը գյուղացու միշտ հոգսերով լի, չարքաշ օրվա հանդեպ: Ի՞նչպես համեմատել մեկի լինճարությունը կարիքի հանդեպ և մյուսի խրոխտ վճիռը, թե՛

Կոլեկտիվ աշխատանքի համար դժվարին ոչինչ չկա:

Հողաշինարարության և պետհողգույքերի վարչության ընթացիկ տարվա դաշտային սեզոնի աշխատանքներն իրենց մեջ ընդգրկում են հիմնական հողաշինարարության, ներքին հողաբաժանման, արոտաշինարարության և բնակավայրերի հատակագծման համար գավառների առաջադրած կարիքները, համաձայնեցնելով այն բյուջեին ու մասնագետների քանակին: Կազմված և հաստատված ծրագիրը, որ հավանություն է ստացել և գավառներում, նախատեսում է այս տարի վերջացնել ներքին հողաբաժանությունը մնացած բոլոր գյուղերում՝ առանձին ուշադրություն դարձնելով արոտաշինարարության և բնակավայրերի հատակագծման վրա, և ավելի մեծ չափով սկսել հիմնական հողաշինարարությունը:

Հողաշինարարական աշխատանքների ամենից կարևոր մասը գյուղերի հիմնական հողաշինարարությունն է, որպիսին մեր երկրում միայն ընթացիկ տարում է, որ լայնանում է և ընդգրկում համարյա բոլոր գավառները: Եթե չափարների միջոցով կատարելիք ներքին հողաբաժանության նպատակը հողահավասարումն է, ունեորներից հողի ավելցուկն առնելն ու հողագուրկին տալը, հիմնական հողաշինարարությունը գյուղի նոր տնտեսության հիմքն է գծում, իսպառ վերացնելով հողերի այն անշահավետ օգտագործումը, որպիսին կա մեր գյուղերում (հողացրվածություն, հողերի հեռավորություն և այլն) և որը լիովին չի վերանում ներքին հողաբաժանության ժամանակ:

Ամբողջ Հայաստանում, ընթացիկ տարում, հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու 114 գյուղում, որոնց 73900 բնակիչներին բաշխվելու է 79500 դեսյատին մշակության հարմար հող (խոտհարք և վարելահող): Ըստ գավառների՝ առաջին տեղը բռնում է Լենինականը— 40 գյուղ: Այդ թվի մեջ են մտնում Աղբաբայի գավառակի՝ 21 գյուղերը, որոնց հիմնական հողաշինարարությունը նախատեսում է այդ գավառակի մանր գյուղերի միացում: Այդ գավառակում 26 թվին կատարած տրիանգուլիացիոն աշխատանքները², որպիսին Աղբաբայի երեք չի տեսել, հիմք են օրինակելի շինարարության: Լենինականի գավառի մնացած գավառներից, Աղբաբայից հետո, երկրորդ տեղը բռնում է 7-րդ գավառակը³, որտեղ հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու 7 գյուղում: Այդ գյուղերի հողերի դիրքն ու որակը հնարավոր են դարձ-

նում հողաշինարարության նախագիծը կիրառելիս՝ հոգ տանելու և գյուղատնտեսական կողմի, գյուղերին տնտեսության նոր ձևեր տալու և հողերն ըստ այդ բաժանելու:

Մյուս գավառներից լայն չափով հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու Երևանի և Էջմիածնի գավառներում, առաջինում՝ 33 գյուղ, և երկրորդում՝ 17 գյուղ: Երևանի գավառի հիմնական հողաշինարարությունը շարունակություն է այն աշխատանքների, որպիսին սկսվել է դեռ երկու տարի առաջ: Այս տարի աշխատանքները կենտրոնացած են երկու գավառակում՝ Հրազդանում և Ղամաբլվում⁴: Մի քանի գավառներում, օրինակ՝ Զանգեզուրում, Նոր Բայազետում, հիմնական հողաշինարարությունն առաջին անգամ այս տարի է սկսվում լայն չափով, եթե չհաշվենք այն աշխատանքը, որ կատարվել է անցյալ տարի այդ գավառների մեկական գյուղերում: Եթե հիմնական հողաշինարարությունն այս տարի կենտրոնացած է հարթավայրում (Երևան, Էջմիածին, մասամբ՝ Լենինական), լեռնային գավառների համեմատաբար սակավաթիվ գյուղերում այս տարվա հողաշինարարությունը կպարզի այն դժվարությունները և առանձնահատուկ պայմանները, որ բնորոշ են այդ գավառների համար և որոնց սրբագրումով հաջորդ տարվա ընթացքում աշխատանքներն է՛լ ավելի ծավալելիս՝ գործը կրնթանա անարգել:

Վերև հիշած երեք գավառներից բացի, որտեղ աշխատանք պիտի տարվի 90 գյուղում, մնացած գավառներում հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու 24 գյուղում, որից 10-ը՝ Զանգեզուրում, 8-ը՝ Նոր Բայազետում և 6-ը՝ Փամբակ-Լոռի գավառում: Նյութական միջոցների պակասը և մասնագետների սահմանափակ քանակը հնարավորություն չեն ընձեռում բոլոր գավառներում էլ հիմնական հողաշինարարությունն սկսել այս տարվանից: Գավառներում կատարվելիք աշխատանքների մեջ հնարավոր համաշափություն պահելու համար մի գավառում ավելի ուշադրություն է դարձված արոտաշինարարության և ներքին հողաբաժանության վրա, երկրորդում՝ հիմնական հողաշինարարության, երրորդում՝ ներքին հողաբաժանության և բնակավայրերի հատակագծման վրա և այլն:

Այն 26 հողաչափները, որոնց վրա է ծանրանում 114 գյուղի հիմնական հողաշինարարության գործը, այս տարի, տեխնիկական աշխատանքներից բացի, տանելու են նաև մի շարք այլ աշխատանքներ, որոնց

նպատակն է՝ հիմնական հողաշինարարությունը տալ ըստ ամենայնի լրիվ և անթերի տեսք և ամբողջական ձև: Սկսած հողհամայնքի լիազոր-ների ընտրության գործից մինչև հողաշինարարության նախագծի դեմ եղած բողոքների ձևակերպումը՝ այդ ամբողջ աշխատանքը այս տարի ընկնում է հողաշահիների վրա:

Տեղական օրգանների անմիջական մասնակցությունն ու աջակցու-թյունը հողաշինարարության մեջ այս տարի է՛լ ավելի անհրաժեշտ է դառնում: Իր վրա վերցնելով մի շարք ծախքեր (փոխադրական միջոց-ներ, որակյալ ձողակիրների ու բանվորների ծախք և այլն)՝ հողաշի-նարարության վարչությունը կամեցել է վերացնել այն բոլոր արգելք-ները, որոնք, կապված լինելով այդ ծախքերի հետ, խանգարում էին աշխատանքների նորմալ ընթացքին և կորցնել սալիս հարյուրավոր բանվորական օր: Սակայն տեղերն այս տարի անցյալ տարվանից է՛լ ավելի շատ պիտի աջակցեն հողաշահիներին ծրագիրն անշեղ իրագոր-ծելու: Այդ աջակցությունը չափազանց կթեթևացնի հողաշինարարների աշխատանքը և թույլ կտա խնայողաբար ծախսելու հողաշինարարու-թյան հատկացրած գումարները:

Հիմնական հողաշինարարության բարդ և պատասխանատու գոր-ծին ամենից առաջ մասնակցություն պիտի ցույց տան գավառական ագ-րոաշխատակիցները: Հողաշինարարության ոչ մի նախագիծ առանց գյուղատնտեսի հավանության չի կարող անթերի համարվել: Հիմնական հողաշինարարությունը միանգամից փոխում է գյուղի ընդհանուր պատ-կերը: Հողակտորների միացումը, դաշտերի թվի որոշումը, հեռու ընկած հողերի օգտագործումը և այլ նման խնդիրներ իրենց լուծումն են ստա-նում հողաշինարարության ընթացքում: Ագրոնոմի մասնակցությունը չպիտի հասկանալ որպես սոսկական էքսպերտիզա՝ հողերի որակավոր-ման և գնահատման գործում:

Դաշտերի թիվն ու դասավորությունը նախապայման են ագրոնո-մի աշխատանքների համար: Հողաշինարարից հետո, առաջին հերթին, գյուղատնտեսն է, որ ձևած հողերի վրա գյուղացուն պիտի վարժեցնի տնտեսության նոր ձևերի, կազմակերպելով այն, մտցնելով որոշ հա-ջորդականություն՝ գյուղի հողերից առավել եկամուտ ստանալու հա-մար: Առանց այդ աշխատանքի, հիմնական հողաշինարարությունը ցանկալի էֆեկտ չի կարող տալ: Հիմնովին կոտրատելով պապենական հողագործության ձևերը և գյուղերի հողերը ձևելով ըստ առավել հար-

մարության, գյուղացուն պիտի վարժեցնել այդ նոր ձևին: Այլ կերպ՝ հողաշինարարի հեռանալուց հետո գյուղացին կառած կմնա հողօգտագործման հին ձևերին:

Ագրոնոմի և հողաշինարարի կողքին և նրանց հետ միասին պիտի աշխատի և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ներկայացուցիչը: Այս կամ այն գյուղում հողագործական, մեքենագործական ընկերություններ, կաթնատնտեսական և այլ արտելներ ու կոլեկտիվ տնտեսություններ շատ ավելի հեշտ է կազմակերպել հենց հիմնական հողաշինարարության ընթացքում, երբ հնարավորություն է ստեղծվում ընկերությունների մեջ միացած տնտեսությունների հողերը զատել և միացյալ կտորով տալ:

Իսկ այդ հանգամանքը հետագայում շատ է նպաստելու այդ ձևով կազմակերպված ընկերությունների ծաղկման: Ընդհանուր հողօգտագործումը, առաջին հերթին՝ չբավոր տնտեսությունների համար, հեշտացնում է և՛ վարկավորման ու նոր գործիքներ ձեռք բերելու, և՛ տնտեսությունը մեքենայացման (տրակտորներ) ենթարկելու, և՛ հետագայում դառնալու օրինակելի տնտեսություն՝ անհատականի հանդեպ: Վաղարշապատի հիմնական հողաշինարարության ընթացքում տարերային կերպով այդպիսի կոլեկտիվներ կազմվեցին՝ հողը միասնաբար օգտագործելու: Իհարկե, հողաշինարարի անմիջական պարտքն այդ կոլեկտիվների հողը զատելն է: Կոոպերատորն է, որ հողաշինարարից առաջ գյուղում պիտի կազմակերպի կոլեկտիվ տնտեսություններ և հողաշինարարության ժամանակ միացյալ հողամաս ստանալով՝ հետևի նրանց ծաղկմանն ու բարգավաճմանը: Այդ նպատակով՝ հողաշինարարական և գյուղկոոպերացիայի աշխատանքների մեջ այս տարի որոշ ներդաշնակություն է մտցված: Հողաշինարարության ենթակա գյուղերի ցանկն ու հողերի քանակը Հայգյուղկոոպին ներկայացնելով և հողաշինարարության ժամանակի մասին տեղեկացնելով նրան, կոոպերատորն առաջուց արդեն կսկսի իր աշխատանքներն այս կամ այն գյուղում:

Չբավոր տնտեսություններին հողով բավարարելու խնդիրն առաջնակարգ կարևորություն ունի: Դժբախտաբար, ներքին հողաբաժանության ժամանակ քիչ չեն լինում դեպքեր, երբ գյուղի ունևոր մասն իրեն է վերցնում մոտակա և ընտիր հողերը, լծկանից զուրկ չթափոր տնտեսություններին հատկացնելով գյուղից հեռու ընկած հողերը: Հիմնա-

կան հողաշինարարության ընթացքում այդ երևույթից խուսափելու համար պետք է չբավոր և հողագործական տնտեսությունները համախմբվեն կոլեկտիվների շուրջը՝ միասնաբար հող ստանալու: Անգամ, եթե կոլեկտիվներ էլ հնարավոր չլինի ամենուրեք կազմել, չբավոր տնտեսություններին առաջին հերթին պիտի բավարարել գյուղի մոտակա հողերից և ըստ կարելույն համախմբելով մի տեղում, որպեսզի մի կամ երկու տարի հետո կարողանան վարկով ստացած գործիքներով հողը մշակել: Հիմնական հողաշինարարության ընթացքում գյուղի չբավոր խմբակներն հենց իրենք պետք է կազմակերպեն և առաջադրեն այս խնդիրը:

Հիմնական հողաշինարարությունը կերպարանափոխում է գյուղը, վերացնում է ջրօգտագործման այն անշահավետ ձևը, որ կա մեր գյուղերում, երբ ամեն ոք իր առվից է օգտվում, կորցնելով բավական ջուր, առաջացնելով ճահճուտներ և այլն:

Հանդամեջ տանող ճանապարհները, որոնք հարյուրավոր դեսյատին տարածության հող են փշացնում, հիմնական հողաշինարարությունը կարգի է բերում, գծելով ըստ կարելույն ուղիղ ճանապարհներ այն հաշվով, որ յուրաքանչյուրն ազատ ելումուտ ունենա իր հողամասը, սակայն կարճ լինի ճանապարհը, հարմար և ամենքի համար պիտանի:

Ահա թե ինչու՝ առաջնակարգ կարևորություն ունի գյուղում կատարվելիք հողաշինարարությունը, որի հաջող ավարտումը կապահովվի հողաշինարարի, կոոպերատորի և ագրոնոմի միասնական աշխատանքով:

* * *

Ներքին հողաբաժանություն կատարվելու է 154 գյուղում, 72500 բնակչի համար, 65800 դես. տարածության վրա: Այսպիսով՝ առաջիկա տարում Հայաստանում ավարտվում է հողային ռեֆորմի կիրառումը, որպես նախնական հողահավասարեցում: Ներքին հողաշինարարության ենթակա 154 գյուղն ըստ գավառների բաժանվում են հետևյալ թվով. Զանգեզուրում՝ 44 գյուղ, Դիլիջանում՝ 31, Երևանում՝ 21, Դարալագյազում՝ 17, Փամբակ-Լոռի գավառում՝ 15, Լենինականում՝ 13, Նոր Բայազետում՝ 8, և էջմիածնի գավառում՝ 5 գյուղ: Մեղրու գավառում ներքին հողաբաժանության աշխատանքներն ավարտված են դեռ 1926 թ.: Ամենից շատ աշխատանք առաջիկա սեզոնում կատարվելու է Զանգեզուրում, որտեղ սահմանագծման աշխատանքները պատճառ

դարձան ներքին հողաբաժանության ձգձգման: Սահմանագծումն այդ գավառում արդեն վերջացած է, ուրեմն և հնարավոր է այս տարի Զանգեզուրում ներքին հողաբաժանության աշխատանքները ավարտել:

Ներքին հողաբաժանությունը պիտի կատարվի չափարների միջոցով, հողհամայնքի կողմից ընտրած հողկոմսների ղեկավարությամբ: Վերջ տալու համար այն տարբերության, որ գոյություն ունի չափարի աշխատավարձի մեջ զանազան գավառներում, երբ իրենք գյուղերն են վարձում չափարներին, և շատ անգամ անտեղի, և իզուր ծախք անել տալիս գյուղին, առաջիկա տարում բոլոր գավառներում աշխատելու համար հրավիրվելու են 48 հմուտ և բարեխիղճ չափար, ընտրություն կատարելով եղածներից: Յուրաքանչյուր չափարի հետ կնքելով պայմանագիր այս կամ այն գյուղում կատարելիք աշխատանքի համար՝ ո՛չ միայն ստեղծվում է միակերպություն աշխատավարձի, այլև հեշտանում է իրեն՝ չափարի աշխատանքը:

Այս տարի հատուկ ուշադրություն է դարձվելու հողկոմի կազմի վրա, չքավոր և միջակ գյուղացիների գերիշխող ղեկավարությունն ապահովելու համար: Ներքին հողաբաժանության ենթակա գյուղերում հատուկ ուշադրություն է դարձվելու՝ աշխատավորական հողօգտագործման իրավունքը ճշգրիտ կիրառելու, որպեսզի գյուղերում հող չստանան այն ժխերը, որոնք այդպիսի իրավունքից զուրկ են Հողային օրենսգրքի և Հողօրհկոմատի համապատասխան հրահանգների համաձայն: Հողօգտագործման իրավունք ունեցող ժխերի ցուցակը պիտի հաստատի հողհամայնքի ընդհանուր ժողովը: Որպեսզի մեկընդմիջտ վերջ տրվի ներքին հողաբաժանության հետ կապված դժգոհություններին, որի պատճառով հողաբաժանությունը ձգձգվում է, կազմված հրահանգների համաձայն, այս տարի գավհողբաժինները հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնեն բաշխվող հողերի ցուցակագրության, բակերի (տնատեղերի) չափի ու բաժանության, անմիջական հսկողություն ունենան հողաբաժանության և, վերջապես, աշխատանքներն ավարտելուց հետո գյուղի ներքին հողաբաժանության հաստատումը ձևակերպեն սահմանված կարգով:

Արոտաշինության ասպարեզում դաշտային սեզոնում աշխատանքները տարվելու են ամառային արոտավայրերում: Այդ նպատակով գավառներ մեկնող հողաչափերի ու գավառական պետհողգույքերի վարիչների կատարելիք գործն այս տարի չի սահմանափակվելու միայն վար-

ձագնի գանձումով ու օգտագործման վարչական կարգավորումով: Կես միլիոն դեպյատինի հասնող մեր արոտավայրերում կան վաղուց հասունացած խնդիրներ, որոնց ճշգրիտ լուծումը կփրկի արոտավայրերն անխնամ օգտագործվելուց՝ ավելացնելով ստացած եկամուտը, հնարավորություն կտա տեղական ազգաբնակչության է՛լ ավելի լայն սահմաններում օգտվելու արոտներից:

Արոտաշինարարությունը կատարվելու է հինգ՝ Փամբակ-Լոռու, Դիլիջանի, Զանգեզուրի, Նոր Բայազետի և Դարալագյաղի գավառներում, 202 հազար դեպյատին տարածության վրա, 5 հողաչափի միջոցով: Աշխատանքների կարևոր մասն արդեն ուսումնասիրված արոտների վերաբաշխումն է տեղացի և եկվոր ժողովուրդների միջև այն հաշվով, որ եկվորների օգտագործման տակ եղած տարածությունը թողնելով անփոփոխ, բավարարություն տրվի տեղական բնակչության՝ նաղել հողերին՝ կից արոտներից:

Վերաբաշխումը, որպիսի աշխատանք նախատեսվում է կատարել Փամբակ-Լոռու և Նոր Բայազետում, նպատակ ունի նաև դրսից եկող քոչվորներին համախմբելու մի քանի շրջաններում՝ ավելի հեշտացնելու համար ժանտախտի հնարավոր վտանգի դեմ պայքարելու գործը, զերծ պահելու տեղացիների ցանքերն ու խոտհարքները քոչվորների անասուններից, ավելի դյուրացնելու վարչական աշխատանքները՝ վարձագնի գանձում, արոտների կանոնավոր օգտագործում և այլն:

Որոշ փոփոխություններ մտցնելով քոչվորների մինչ այժմ օգտը ված արոտների տառածության չափի մեջ և խստիվ կիրառելով արոտների համախմբումը՝ այս տարվանից հնարավոր է դառնում մեր արոտներն ավելի շահավետ օգտագործել:

Վերաբաշխման ընթացքում տեղական բնակչությանը տրվում են արոտներ ըստ հարմարության, հիմք ընդունելով գյուղի անասունների քանակն ու անասնապահության վիճակը: Արոտներով բավարարվել են ոչ բոլոր գյուղերը: Անգամ վերաբաշխումից հետո մնում են գյուղեր, որոնք ոչ մի դեպյատին արոտավայր չեն ստանում: Վերաբաշխման ժամանակ արոտավայրերի այն նեղ և երկար կտորները, որոնք, խառնվելով գյուղական նաղելին, մինչ այժմ դժգոհությունների աղբյուր էին ծառայում, կտրվում և միացվում են գյուղի նաղելին, սահմաններն ուղղելու նպատակով:

Այս տարվա աշխատանքներից է և արոտավայրերի մասնակի բարելավումը (ճանապարհների կարգավորում, ջրային հարցի լուծում, պարարտացում, քարերի ու մոլխոտների վերացում, արոտների կանոնավոր և շահավետ օգտագործում)։ Մինչ այժմ մեր արոտավայրերը թե՛ քոչվորների և թե՛ տեղացիների կողմից օգտագործվել են անխնայ։ Մի շարք արոտավայրերում այդպիսի օգտագործության հետևանքով պակսել է խոտը, հողը պնդել է, քարեր են կիսվել իրար վրա. եղած աղբյուրները չորացել, տեղ-տեղ ճահճուտներ կազմվել։ Հենց իրենց՝ օգտագործողների միջոցով է, որ այս տարի սկսվելու է արոտավայրերի մասնակի բարելավումը։

Թե՛ տեղացիներին և թե՛ քոչվորներին արոտավայրերն օգտագործության տալուց նախապատվություն է տրվում կոոպերատիվ կազմակերպություններին։ Վրաստանի ոչխարապահների «Բիրլիկ» միությունն իր կարիքների համար վերցրել է լենինականի արոտավայրերից մոտ 9000 դեսյատին։ Այդ նույն կոոպերատիվը, կնքած պայմանագրի համաձայն, պարտավորվում է տարեկան բարելավել 100 դեսյատին արոտավայր։ Այս ձևը, ուրիշ առավելությունների հետ միասին, հեշտացնում է արոտավայրի կարգավորման վարչական կողմը և կարելի դարձնում արոտավայրերի բարելավումը կատարել կոոպերատիվ կազմակերպությունների միջոցով։

Այն գյուղերը, որոնք ունեն պանրի և յուղի գործարաններ և կաթնատնտեսական արտեղներ, անասնապահության զարկ տալու և գործարանների արտադրությունն ավելի մեծացնելու նպատակով ստանում են արոտավայրեր, որոնց օգտագործումն իրենք՝ արտեղները պիտի կազմակերպեն։ Այս աշխատանքներն ևս համաձայնեցնելու է կաթնատնտեսական արտեղների կենտրոնի՝ «Պանիր-յուղի» վարչության հետ։

Անտառներում մինչ այժմ ձմեռանոցներ ունեցող գյուղերին հանելով այդ ձմեռանոցներից՝ արոտաշինարարության ընթացքին, առաջին հերթին, այդպիսի գյուղերին են բավարարելու, ի տրիտուր ձմեռանոցների։ Այսպիսով՝ արոտավայրերի վերակազմությամբ մեր անտառներն ազատվելու են ձմեռանոցների հասցրած վնասներից։

Մեր արոտավայրերի վրա միայն ընթացիկ տարում է, որ դարձվելու է հարկավոր և ավելի խնամքոտ ուշադրություն։ Յուր ձեռքն առնելով արոտաշինարարությունն ու արոտավայրերի հսկողության գործը, վարձագների գանձման հետ միասին, Հողծովկոմատն ի վիճակի կլինի

արոտավայրերի օգտագործումը համաձայնեցնել երկրի գյուղատնտեսության կարիքներին, աստիճանաբար արոտավայրերը դարձնելով լեռնային շրջանների զարգացող անասնապահության համար հիմք և բարելավման աշխատանքների շնորհիվ ավելացնելով արոտավայրերից ստացած եկամուտը, այն դարձնել կերի պակաս ունեցող մեր անասնապահության համար խոտի անսպառ աղբյուրը:

* * *

Կարևոր աշխատանքներից է և բնակավայրերի հատակագծումը: Ո՞ւմ հայտնի չեն մեր գյուղերի ընդհանուր տեսքը, ծուռումուռ փողոցները, իրար վրա թափված տներն ու գոմերը, տների հակառոտ դասավանդումը լինելը և այլն: Բնակավայրերի հատակագծումն իսպառ վերացնում է մեր գյուղից այդ թերությունները և գյուղը դարձնում է օրինակելի, հատակագծով կառուցված բնակավայր:

Անշուշտ, հեշտ է կատարել այդ աշխատանքը, երբ գյուղը նոր է կառուցվում: Սակավ չեն դեպքեր, երբ հիմնական հողաշինարարության հետևանքով ձևում և կերպարանափոխվում է ոչ միայն գյուղի հողերի առաջվա տեսքը, այլև գյուղը: Այդ դեպքում, ինչպես և վերաբնիկներին կամ գաղթականներին նոր գյուղերում բնակեցնելիս, հատակագծումն ինքն իրեն հասկանալի է և անխուսափելի: Խնդիրը բարդանում է և դժվարություններ հարուցում, երբ հատակագծման է ենթարկվում հին գյուղը, երբ հարց է առաջանում տներ քանդելու, նոր փողոցներ գծելու, նոր տնատեղեր հատկացնելու և այլն:

Եթե վարկավորող մարմիններն ի վիճակի լինեին միշտ ընդառաջելու բնակավայրերի հատակագծման հետ կապված ծախքերին՝ վարկ տալով գյուղացիներին նոր տներ կառուցելու, գյուղերի հատակագծումը շատ կհեշտանար: Սակայն, մինչ այժմ, վարկը քիչ անգամ է օժանդակել գյուղի հատակագծման: Կատարած աշխատանքը մեծ մասամբ եղել է նոր գյուղերում, իսկ հին գյուղերում այդպիսին կապվել է հիմնական հողաշինարարության հետ:

Այս տարի հատակագծման են ենթարկվելու 42 գյուղ, 11200 ծուխ բնակչության համար: Երևանի գավառից հետո երկրորդ տեղը բռնում է Լենինականը: Երկրաշարժից տուժած բոլոր գյուղերը ենթակա են հատակագծման⁶: Մնացած գավառներում հատակագծվելու են՝ 5-ական

գյուղ Զանգեկուրում և Նոր Բայազետում, 3 գյուղ Դիլիջանում, 2-ական գյուղ Դարալագյաղում, էջմիածնում և Փամբակ-Լոռու գավառներում:

Տեղական մարմիններն ամենից շատ կատարելիք ունեն բնակավայրերի հատակագծման գործում: Պատահում են դեպքեր, երբ գյուղը հատակագծելուց հետո տներ են կառուցվում ոչ ըստ պլանի: Ահա այդ հսկողությունն է, որ իրենց վրա պիտի վերցնեն տեղական իշխանությունները՝ պատասխանատվության կանչելով ընդհանուր պլանը խախտողին: Մեկընդմիշտ հատակագծումն ապահովելու համար է, որ միջնորդություն է հարուցված Ժողկոմխորհի առաջ՝ հասուկ որոշումով ապահովելու հատակագծված գյուղերի շինարարության կիրառումը հատակագծերի համաձայն:

Համառոտակի այս են այն կարևոր աշխատանքները, որ ընթացիկ տարվա դաշտային սեզոնում կատարելու են հողաշինարարության և պետհողգույքերի վարչության մասնագետները: Այս աշխատանքների մեջ չեն մտնում տրանզուլիացիոն <չափումների> շարունակությունը, որպիսին այս տարի պիտի կատարվի մի խմբակի միջոցով:

Եթե ավելացնենք այն, որ այս տարի պետական հողային ֆոնդերի վրա բնակեցվելու են հողագուրկ գաղթականներ, որ հատակագծման աշխատանքներ կատարվելու են պղնձահանքերի շրջանում, որ անխուսափելի են շնախատեսված աշխատանքներ ծրագրից դուրս, պարզ կլինի, թե որպիսի ծանր պարտականություն և աշխատանք է բաժին ընկնում հողաշինարարին:

Սակայն տեղերի և շահագրգռված մարմինների մասնակցությունը, գյուղական կազմակերպությունների և հողաշինարարների միասնական և եռանդուն աշխատանքը գրավական են ծրագրած աշխատանքները ժամանակին և լիովին ավարտելու:

ՄԻ ԱՐՏԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Նոր Բայազետի «Սարգսյանի» անվան կաթնարտելը հիմնվել է 1926 թվի մայիսին: Արտելին անդամագրվել են 40 հոգի, որոնք ունեն 136 կով և 153 ուլխար: Փայավճարը եղել է մի կովից 3 ու., իսկ մուտքի վճարը՝ 50 կոպ.: Արտելի վարչությանը հաջողվել է լիովին գանձել փայավճարները: Նոր Բայազետի գավգործկոմն արտելին աջակցելու նպատակով հասկացրել է նրան առանձին հողամաս, որից ամենից համեստ

հաշվով արտելը ստացել է 200 ռուբլի եկամուտ: Զբաղականանալով ստացած հողամասով՝ արտելը վարձակալությամբ վերցրել է մի ուրիշ հողամաս: Երկու հողամասից արտելի անդամները հավաքել են 3000 փութ խոտ և բաժանել անդամագրված տնտեսությունների մեջ՝ կովերի գլխի համեմատ, խոտի փութը հաշվելով 22 կոպեկ:

1926 թ. մայիսից մինչև սեպտեմբերի վերջն արտելը իր անդամներից ստացել է 3800 փութ կաթ, մասնավոր գնումներով ձեռք է բերել 400 փութ: Ստացած կաթը վերամշակման ենթարկելով՝ արտելը պատրաստել է 405 փութ թուշի և 21 փութ շեշիլ պանիր ու շմամլած յուղ՝ 36 փութ: Ապրանքի մեծ մասը վաճառված է «Պանիր-յուղ» կենտրոնին:

Զնայած այն հանգամանքին, որ կարճ ժամանակամիջոցում վերամշակման է ենթարկվել բավականաչափ կաթ (4200 փութ) և վաճառվել է շատ ձեռնտու գներով, այնուամենայնիվ, կաթնարտելը վնաս է արել: Ծանոթանանք առ 1-ն մարտի 1927 թ. նրանց հաշվեկշռի հետ:

Արտելի պասսիվից երևում է, որ աշխատանքներն սկսելուց նրանց տրամադրության տակ է եղել 2500 ռ. վարկով ստացած գումար, որից 1500 ռ. կարճատև վարկ, 1000-ը՝ երկարատև: Այդ գումարին ավելացրել են 450 ռուբլու շափ փայավճար և 3000 ռ. կանխիկով սկսել աշխատանք:

Հաջող ղեկավարության և աշխատանքը լավ հիմքերի վրա դնելու դեպքում այս կաթնարտելը ուներ բոլոր տվյալները ո՛չ միայն օգուտով փակելու հաշվեկշիռը, այլև ավելացնելու անդամների թիվը, հենց առաջին տարում վերադարձնելու ստացած վարկի մի մասը:

Սակայն այդպես չի եղել, արտելը «սպառել» է նույնիսկ հիմնական դրամագլուխը: Այդ է ասում ելումուսքի տախտակը: Կատարած ծախքերի գումարը հասնում է 4700 ռուբլու, որի մի խոշոր մասը՝ 1000 ռուբլին, աշխատավարձ և օրապահիկ է: Միայն վարչությունն ստացել է 580 ռուբլու աշխատավարձ մի քանի ամսվա ընթացքում և այդ այն ժամանակ, երբ գործը նոր էր հիմնվում, երբ ունեցած դրամագլուխը միայն վարկով ստացածն էր: Վարչությունը գանձել է 450 ռուբլու փայավճար և ստացել է 580 ռուբլու աշխատավարձ: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ տարեվերջին հաշվեկշիռը փակել են մոտ 1300 ռուբլու վնասով:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» հարցումին, թե ինչո՞ւ և ո՞ւմ թույլտվությամբ են այդպիսի գումար ծախսել, «Պանիր-յուղ» կենտրոնի վարչությունը պատասխանում է. «Համաձայն 1926 թ. կազմած և հաս-

տատված նախահաշվի, «Սարգսյան» կաթնարտելի նախագահ Գորոյանը աշխատավարձ պետք է ստանար 7 ամսվա ընթացքում 35-ական ռուբլի, ընդամենը 245 ռ., այնինչ 3 ու կես ամսվա գործունեության ընթացքում Գորոյանը ստացել է 580 ռուբլի: Նույնպիսի վարձատրություն տեղի է ունեցել և մյուս ծառայողների վերաբերյալ:

Այնքան, որքան նախահաշիվը հաստատել է «Պանիր-յուզ» կենտրոնը, նրան է վերապահված և ընդհանուր հսկողությունը: Ի՞նչպես և ո՞ւմ կողմից է կատարվել այդ թերությունը, որի հետևանքով վարչության նախագահը մի քանի անգամ ավելի է աշխատավարձ ստանում: Էլ ինչո՞ւ համար է նախահաշիվը:

Կաթնարտելն իր կաթը շատ թանկ է դնահատել: Մայիս և հունիս ամիսներին կաթի փութը գնել են 1 ռ. 20 կոպ., հուլիս և օգոստոսին՝ 1 ռ. 50 կ., իսկ սեպտեմբերին՝ 2 ռ.: Իզուր է կաթնարտելի վարչությունն աշխատում կաթի բարձր դինը բացատրել «Նոր Բայադետի ինքնուրույն (!) պայմաններով»: Ոչ մի «ինքնուրույն» պայման չի կարող փրկել վարչությանն այն մեղադրանքից, որպիսին հարկավոր է դնել նրա վրա՝ արտելի ուղուց շեղվելու և համայնքի ընդհանուր գործին մասնավոր «դուքանի» տեղ դնելու համար:

«Պանիր-յուզ» կենտրոնի վարչությունն ևս համաձայն է, որ կաթի գները թանկ են: «Կաթի գները նշանակել է արտելի վարչությունը հակառակ մեր որոշման: Վարչությունս հրահանգել էր արտելներին և «Սարգսյան» կաթնարտելին 1 փութ կաթի դիմաց անդամներին վարկավորել 1 ռուբլու սահմաններում»:

Այսպես լինելով հանդերձ, «Պանիր-յուզ» կենտրոնը գնել է արտելի համարյա բոլոր պանիրը: Ո՞վ է տուժել մեջտեղում. ո՞չ «Պանիր-յուզը» և ո՞չ էլ արտելի անդամը, այլ ինքը՝ արտելը: Բայց շարունակենք:

Արտելի վարչությունը որոշում է ազնվացնել ցուլեր ձեռք բերել: Յուլերը տեղափոխվելուց հետո սատկում են. մեկը՝ «գաբադից», մյուսը՝ «ժանտախտից»: Արտելը վնասվում է 1130 ռուբլու չափ: Ո՞ւմ անփութությամբ է այս վնասը իջել կաթնարտելի գլխին: Դավառներում ունենք ագրոնոմներ, անասնաբույժներ, «Պանիր-յուզ» կենտրոնն ունի հրահանգիչ, և այդ բոլորից հետո դաբադ հիվանդությունից սատկում է ցուլը: Հայտնի՞ն է արդյոք, որ չի կարելի տեղափոխել, սրսկված են եղել ցուլերը շիճուկով, վերջապես՝ ի՞նչ է արել «Պանիր-յուզ» կենտրոնը պատասխանատվության կանչելու հանցավորներին:

Խմբագրության հարցումին՝ «Պանիր-յուղ» կենտրոնը միայն նկարագրում է դեպքը, որպես երևույթ և չեզոք անձ, որին, ասես, չի վերաբերում կատարվածը: «Ինչպես երևում է Նոր Բայազետի «Սարգսյան» անվան կաթնարտելի անդամների ընդհանուր ժողովի տվյալներից, նրանց կողմից գնված երկու ցուլերը (սիմենտալ և շվից) Ստեփանավանից Նոր Բայազետ տեղափոխելիս օրական 35-50 վերստ ճանապարհ են անցել, որ միանգամայն անթույլատրելի երևույթ է: Այդ առթիվ Հարաքիլիսայում՝ վարչության հրահանգիչը խորհուրդ է տվել ցուլեր տեղափոխող կաթնարտելի վարչության նախագահ Գորոյանին, որ ցուլերն այդպես տեղափոխել չի կարելի, բայց վերջինս հրահանգիլ խորհուրդը չի կատարել»:

Մի հարց էա: Ո՞վքեր են արտելի անդամները, ո՞ր խավից են և ի՞նչպես են նայում արտելին: Արտելին անդամագրված 40 տնտեսություններից 16-ն ունի 37 կով, յուրաքանչյուրը՝ 2 կով: Մնացած 100 կովը 24 տնտեսության է պատկանում, որից մի քանիսն ունեն 7 կամ 8 կով: Ի՞նչ է ստացվում: Քիչ կով ունեցող տնտեսությունները որոշ վարձով իրենց կովերը հանձնել են արտելի անդամ ուժեղ տնտեսություններին, որպեսզի նրանք խնամեն, սարում պահեն, կթեն և կաթը տան արտելին: Մի ուրիշ փաստ. այս անգամ «Պանիր-յուղ» կենտրոնի տված տեղեկության համաձայն, «առաելի 5 կուլակ անդամները կաբողացել են վաղ ստանալ 3505 ուր. 50 կուպ. այն ժամանակ, երբ չփսվուր և կով կբող առաելի մի անգամ կինը, որին հասնում էր 65 ուրլի, հազիվ կաբողացել է իր վերջնական հաշիվը ստանալ 27 ք. հունվար ամսին»: Հիշյալ բոլոր բացերը «Պանիր-յուղ» կենտրոնը վերագրում է արտելի վարչության «անփութ վերաբերմունքին»:

Այս բացատրությունը բավարար համարվել չի կարող: 5 տնտեսությունն ստացել են 700-ական ուրլի, իսկ աղքատ կինը ամիսներով մաշել է արտելի վարչության դռները: Այս արտել չէ՛, այլ ունևոր տնտեսությունների «դուբան»: Եվ «Պանիր-յուղ» կենտրոնը չէ, որ անտարբեկ հանդիսատեսը պիտի լինի և արձանագրի փաստը, առանց մտահոգվելու այդպիսի արտելները վերահաղմելու, եղած թերությունները վերացնելու և հանցավորներին պատասխանատվության կանչելու:

Մեր տնտեսությունը ոչինչ չի կորցնի, եթե Նոր Բայազետի կաթնարտելի պես արտելը գոյություն չունենա: Հարկավոր է խիստ հսկողություն ունենալ, որպեսզի այդպիսի բացերը վերանան:

Ընթացիկ տարում արդեն վերջանում են ներքին հողաբաժանության և միջգյուղյա հողաշինարարության աշխատանքները, և, ուրեմն, կիրարկության է դրվում բոլոր գյուղերում հեղափոխության նվաճումներից մեկը՝ հողային ռեֆորմի առաջին մասը, որպես հողահավասարեցում: Այդ աշխատանքները հնարավորություն են տալիս մոտավոր գաղափար կազմելու թե՛ հողատեսքերի առերես քանակի և թե՛ հողով բավարարված բնակչության թվի ու նրանց ստացած հողային նորմաների մասին:

Խորհրդայնացումից անմիջապես հետո գումարված հատուկ խորհրդակցության մշակած հողային նորմաները՝ կիրարկության դնելիս, հանրապետության հողասակավության պատճառով, կիսով չափ կըրճատված են: Ըստ զոնաների որոշված էր շնչաբաժին հող տալ՝ տափաբաժնում 1 դես., նախալեռնային գոտում՝ $1\frac{1}{4}$ դես., լեռնայինում՝ 2 դես. և ալպյան գոտում՝ 3 դես., իսկ տրված է տափաբաժնում՝ $\frac{1}{5}-\frac{1}{2}$ դ., նախալեռնայինում՝ $\frac{1}{4}-\frac{1}{2}$, լեռնային՝ $\frac{3}{4}-1\frac{1}{4}$ և ալպյան գոտում՝ $1\frac{1}{2}-3$ դես.: Համեմատաբար բարելավ վիճակի մեջ են ալպյան գոտում ընկած սակավաթիվ գյուղերը, որոնց շնչաբաժինն, ի հաշիվ գյուղերին կից պետական արոտների, հնարավոր եղավ նորմային մոտեցնելու, իսկ ավելի վատթար պայմաններում են նախալեռնային գոտու գյուղերը, որոնց բնակչությունը ընդհանուր թվի զգալի տոկոսն է կազմում:

Նախնական նորմաներով բնակչությանը բավարարելու համար հարկավոր էր 1 587 371 դես. վարելահող և խոտհարք, այնինչ իրականում, հողաբաժանության ընթացքում, այդ թիվը կրճատվեց և հասավ 920 000 դես., թեկուզ որոշ չափով բնակչության օգտագործության համար հատկացվեց նաև պետական արոտներից, որոնք հաշվի չէին առնված որպես բաշխման ենթակա հողային ֆոնդ: Սակայն արոտներից զատված հողային ֆոնդը մի քանի տասնյակ հազար դես. չի հասնում, նկատի ունենալով այն, որ քոչվորության ներկայությունն ինքնին արգելք էր արոտների անվերջ զատման: Բացի այդ, արոտների հեռավորությունն ավելի սակավահող գյուղերից (առաջին հերթին՝ նախալեռնային գոտուց) հնարավոր էր դարձնում արոտների հաշվին բավարարել միայն ալպյան գոտու հողապակաս գյուղերին:

Բնիկներից բացի, հողաբաժանության ընթացքում գյուղերում տեղավորվել և տեղացիների հետ հավասար հող են ստացել 65000 գաղթականներ, որոնց հոծ բազմությունը գյուղից գյուղ էր թափառում և, ընչազուրկ լինելով, ապրում էր վարձու աշխատանքով: Ներքին հողաբաժանության ընթացքում տեղավորված գաղթականների այդ թվի մեծ տոկոսն ընկնում է Սուրմալուի գավառի և ապա՝ Տաճկաստանի զանազան շրջանների վրա: Այսպիսով, այդպիսի մի կոնտինգենտ հողի հետ կապելով՝ հանրապետությունը ո՛չ միայն ազատվեց հողազուրկ գաղթականությունից, այլև ձեռք բերեց շատ հմուտ բամբակագործների, ծխախոտագործների և այգեգործների:

Սակայն գավառների հողային հարմարությունները բավարար չեղան բոլոր հողազուրկներին տեղավորելու: Եթե դրա վրա ավելացնենք և այն, որ շատ գյուղեր ստացել են չնչին հողաբաժին, որպիսին գյուղատնտեսության այսօրվա հետամնաց տեխնիկայով չի կարող բավարար եկամուտ հայթայթել հող ստացող ծխի համար, ապա պարզ կլինի, որ հողազուրկների կողքին մենք ունենք և հողապակաս գյուղացիների պատկանելի մի բազմություն, որ տեղափոխության և հողառատ շրջաններում տեղավորելու կարգով միայն կարողանալու են բարձրացնել իրենց տնտեսությունը և բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել: Հողվարչության թվերով՝ Հայաստանում դեռ մնում են 50 000-ի չափ հողազուրկ գյուղացիներ, որոնց ճնշող մասը տեղացիներ չեն, և 40 000-ի չափ հողապակաս գյուղացիներ: Հողի կարիք ունեցող 40 000 շունչն ըստ գավառների դասավորված են հետևյալ կերպ.

Գավառները	Հողազուրկ գաղթ.	Հողապակաս գյուղաց.	Ընդամենը
	Ծխերով		
Երևան	3200	1500	4700
Էջմիածին	3100	2500	5600
Լենինական	2200	500	2700
Փամբակ-Լոռի	800	500	1300
Դիլիջան	400	1000	1400
Ջանգեղուր և Մեղրի	—	1000	1000
Դարալագյազ	—	600	600
Նոր Բայազետ	—	400	400
Ընդամենը	9700	8000	17700

Հանրապետության հողային պահեստի ֆոնդը շատ քիչ է բավարարելու թե՛ հողագուրկներին և թե՛ հողապակաս գյուղացիներին: Այդ ֆոնդը գտնվում է լեռնային շրջաններում (Աղբաբա՝ 16000 դես. և Բասարգեչար՝ 5000 դես., և եթե ընդունելու լինենք մինչ այժմ եղած նորման (շնչին $1\frac{1}{2}$ —3 դես.), ապա այդ հողերի վրա կարող են տեղավորվել միայն 7000 հոգի:

Մնացածների տեղավորման համար հնարավոր է հատկացնել միայն այն հողերը, որոնք ոռոգման և մելիորացիայի են ենթարկվելու առաջիկա տասնամյակում Հայքրտնտեսության կողմից: Այդ ժամանակամիջոցում ոռոգման ենթակա 123 953 դես. տարածությունից 27 950 դես. արդեն գրավված է տեղական բնակչության կողմից: Մնացած 96500 դես. տարածության վրա է, որ պիտի տեղավորվեն թե՛ հողագուրկ գաղթականները և թե՛ տեղափոխման կարգով հողապակաս գյուղերից հեռացող գյուղացիք: Միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր մոտակա տարիներում հողի հետ կապելու գավառներում եղած հողագուրկ գաղթականների 10000 տնտեսությունը:

Հայքրտնտեսության կողմից ոռոգման և մելիորացիայի ենթարկվող հողերն, ըստ իրենց գյուղատնտեսական պիտանիության, հետևյալ տոկոսային հարաբերությունն են կազմում. բամբակի համար պիտանի՝ 35—40%, ալգինների՝ 15%, բանջարանոցների՝ 10—15%, հացահատիկների՝ 30% և անպետք՝ 10%: Եթե հաշվելու լինենք, թե ի՞նչ եկամուտ է ստանում մեր ժողովրդական տնտեսությունն այդ հողերի բերելավումից և գաղթականներին տեղավորելուց հետո, հերիք կլինի միայն բամբակին հատկացնելիք տարածությունից սպասվող եկամուտը հաշվելու: Ընդունելով բամբակի միջին բերքը մի դեսյատինից 60 փութ, ոռոգվող դաշտերի 30—40%-ից կստանանք 10—12 միլիոն ռուբլու հում նյութ, այսինքն՝ միայն բամբակը շատ կարճ ժամանակում կծածկի պետության կողմից ոռոգման համար կատարած ծախքերը, բացի այն, որ մենք այլևս հողագուրկներ չենք ունենա, կստեղծվեն մի քանի տասնյակ խոշոր և նոր գյուղեր և, վերջապես, ընդմիշտ լուծած կլինենք անցյալից ստացած գաղթականության ծանր պրոբլեմը:

Սակայն խնդիրը դրանով չի սպառվում: Բացի տեղում եղած հողագուրկներից, աշխատավորական ներգաղթի կարգով Հայաստան են գալիս տաճկահայ գաղթականներ, որոնց մի մասը, ճիշտ է, տեղավորվում է քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում, սակայն հողա-

գործներին անհրաժեշտություն է տեղավորել գյուղերում: Եթե ավելացնելու լինենք և հարևան հանրապետություններից մեր գավառները եկող ազգային փոքրամասնություններին (քուրդ, եզդի, թուրք), որոնք նախկին բնիկներ են, և շնայած ներգաղթն արգելող հրահանգներին ու որոշումներին, դարձյալ փոքրաթիվ խմբերով վերադառնում են իրենց գյուղերը, եթե այդ էլ ավելացնելու լինենք, կպատկերացվի հողային այն դժվարությունները, որոնք ավելի են ծանրանում Հայաստանի ազգաբնակչության բնական աճման բարձր (3% ըստ Կենտվիճվարի) տոկոսի հետ և ստեղծում գյուղական նաղեղների մանրացման վտանգ և, վերջապես, ագրարային գերբնակչություն:

Ըստ տասնամյա պերսպեկտիվ պլանի, մեր երկրի մշակության համար պիտանի հողերի տարածությունը պիտի հասցվի 1 537 000 դես., որոնք, ըստ կուլտուրաների, պիտի բաշխվեն հետևյալ կարգով. հացաբույսերի մշակության՝ 853 545 դես., տեխնիկական և թանկարժեք բույսերի համար՝ 143 425 դես., անասնապահության համար (խոտահարք և ցանովի խոտ) 498 000 դես., քոչվորների օգտագործության՝ 45 000 դես., հողագուրկներին տեղավորելու համար՝ 67 000 դես.:

Մեր երկրի ինդուստրիալիզացիան և գյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիան այս թվերի լույսով ստանում են պարզ և կոնկրետ պատկեր: Միայն այդ երկու միջոցն են, որոնց լրիվ կիրառումը պիտի մեղմի թե՛ ագրարային գերբնակչությունը և հողի հետ կապի թե՛ բնակչությունը, թե՛ տեղում եղած հողագուրկ գաղթականներին և թե՛ աշխատավորական ներգաղթի կարգով եկողներին: Պետք է բոլոր միջոցները կիրառել, որպեսզի պակաս շնչաբաժին հողը կերակրի գյուղացու տնտեսության: Այն բոլոր աշխատանքը՝ վարկային, կոոպերատիվ, ագրիկուլտուր և այլն, որոնք նպատակ ունեն բարձրացնելու գյուղացու տնտեսությունը և ապրանքայնացնելու այն, վերջին հաշվով գալիս են մեղմելու հանրապետության հողապակասությունը, արդյունաբերության ծաղկումը, նոր գործարանների հիմնելը, եղածների ծավալելն այդ գործարանների կողքին բանվորական բնակավայրեր ստեղծելով, իրենց կքաշեն ազատ բանվորական ձեռքերը և մեր երկրում ստեղծելով բանվորական նոր կադրեր՝ գյուղում մնացողներին հնարավորություն կտան իրենց տնտեսությունն է՛լ ավելի բարգավաճելու:

Հանրապետության տեղավորման կոմիտեն իր վերջին նիստերից մեկում քննության առնելով Հայաստանի սակավահողության խնդիրը,

իր մի շարք գործնական որոշումների հետ, որոնք վերաբերում են տեղավորման և տեղափոխման կարգին, վարկավորման չափին, նոր գյուղերի ու բնակարանների կառուցման, հողապակաս գյուղացիների համար հողային նոր ֆոնդեր ստեղծելուն և այլն, ընդունել է և մի շատ կարևոր որոշում՝ համամիութենական միջոցներով, հենց այս տարվանից, Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոններում սկսել բանվորական գյուղակների (посёлки) կառուցման, գործարաններին կից բանվորական մշտական կադր ստեղծելու և մեր հողապակաս գյուղերի հողային կարիքները հոգալու նպատակով:

Շատ դժվարին խնդիրներ ենք լուծել: Եվ ոչ մի կասկած, որ Խորհրդային Միության աշակցությամբ, Հայաստանի արդյունաբերության ծավալմամբ ու երկրի գյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիայով՝ առաջիկա տարիներում կլուծենք և սակավահողության հետ կապված մի շարք խնդիրներ:

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՎԵՑ ՏԱՐԻՆ

Աղքատ անցյալ է ունեցել հայ գյուղատնտեսական մամուլը: Երկու տասնյակի չի հասնում հայերեն լեզվով հրատարակված գյուղատնտեսական գրքույկների թիվը: Ազգային ուժանտիզմի ջատագովման նվիրված սովոր հատորների կողքին շատ լղրճուկ են եղել գյուղատնտեսական տեխնիկայի նորանոր ձևերը պոպուլյար դարձնող բրոշյուրները: Հասարակական-քաղաքական հարցերին նվիրված պարբերականներում, անուղղակի, հայ բուրժուազիայի շահերին սպասարկող ինտելիգենցիան հայ գյուղացիության առօրյա շահերը մտաբերում էր «հավուր պատշաճի» և մեծ մասամբ գերադասում դառնալ «պոլիտիկոս» և կամ կորչել ցարական շինովնիկության նյութապես ապահով բանակի մեջ: Սակավ են այն դեմքերը, որոնք, թեկուզ հաճախ նարոդնիկյան հովերով, փորձել են հայկական «մուծիկին» սովորեցնելու գյուղատնտեսական գործնական գիտելիքներ:

Գյուղատնտեսական մամուլի այդ վիճակը ոչնչով չի փոխվում դաշնակցական Հայաստանում, եթե չհաշվենք «Գյուղատնտեսության և պետական գույքերի մինիստրության» օրգան՝ «Գյուղատնտեսական հանդեսի» առաջին (և վերջին) համարն՝ ու մի բրոշյուր՝ պոմիդորի մշակման մասին: Ահա դաշնակցական մինիստրության կատարածը մի

երկրում, որի վիճակը թողնենք, որ «Երկրագործության դեպարտամենտի» ժուռնալիստ «տղերքը» նկարագրեն (տե՛ս «Գյուղատնտեսական հանդես», № 1, էջ 4)։

«Գերազանցորեն գյուղատնտեսական երկիր լինելով՝ Հայաստանը այսօր սակայն, որպես այդպիսին՝ նա իրենից ոչինչ չի ներկայացնում։ Քայքայվել, հիմնահատակ է հղել ամեն ինչ։ Գյուղատնտեսական կյանք, բառիս գործնական ու լայն իմաստով, մեր երկրում համարյա գոյություն չունի։ Հայ գյուղացին, հայ շինականն ու հողագործը ո՛չ միայն ցանկալի չափով, այլև ամենամինիմում սահմաններով իր հողի մշակությամբ և գյուղատնտեսական արդյունաբերությամբ զբաղվելու բոլոր հնարավոր միջոցներից զրկված է»։

Այսպես էր պատկերը Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին։ Եվ միայն Նոյեմբերն, որ կարող էր Հայաստանի գյուղացիությանը վերադարձնել նրանից խլված «գյուղատնտեսության արդյունաբերությամբ զբաղվելու բոլոր հնարավոր միջոցները»։ Երկրագործության կոմիսարիատի անելիքներից մեկն էլ զրավոր պրոպագանդայի կազմակերպումն եղավ, գյուղատնտեսական ժուռնալի հրատարակումը, որի էջերը լայն բացվեցին հնից ավեր վիճակում ժառանգություն ստացած երկրի գյուղատնտեսության վերականգնման համար։

«Մեր օրգանը, — ասված է «Գյուղատնտեսական կյանքի» № 1-ում, — նվիրված է լինելու Հայաստանի բովանդակ գյուղատնտեսական կյանքի մասնագիտական ուսումնասիրության։ Մի կյանք... որ ինքնին Հայաստանի մարմնացումն է, որպես առավելապես գյուղացիական և գյուղատնտեսական մի երկիր... Պետք է ճանաչել և ուսումնասիրել մեր երկիրը, որ այնքան բարիքներ և հարստություններ ունի իր գրկում թաղած»...։

Եվ «Գյուղատնտեսական կյանքի» հրատարակման վեց տարին, նրա յուրաքանչյուր համար հետևել է համառությամբ իրականացնելու Հայաստանի գյուղատնտեսական զանազան ճյուղերի զարգացման հետ կապված ծրագրերն ու խնդիրները։ «Գյուղատնտեսական կյանքի» գոյության վեց տարին իր նախընթացը չունի հայ գյուղատնտեսական մամուլի պատմության մեջ։ Գյուղատնտեսական տեխնիկայի, քաղաքականության և էկոնոմիկայի հետ մոտ ու հեռավոր առնչություն ունեցող բոլոր խնդիրները պակաս կամ ավելի չափով իրենց լուսաբանությունն են գտել ժուռնալի էջերում։ Մեր անցած ուղին ուսումնասիրել ցանկա-

ցողը հարուստ նյութ կգտնի նրա տարեկան ոտվարահատոր ժողովածուներում:

Հենց առաջին համարից, որ լույս է տեսել 1922 թ. նոյեմբերի 15-ին, «Գյուղատնտեսական կյանքը» առաջադրում է մեր երկրի գյուղատնտեսության հրատապ ու երկարատև խնդիրները: Հարկավոր էր վերականգնել մեր տափարակի թանկարժեք կուլտուրան՝ բամբակը, որի տարածությունը հասնում էր մի քանի հարյուր դեսյատինի: Սկսվում է բամբակի «վերածնման գարունը», երբ նպասակ է դրվում ցանքը հասցնել 1000 դեսյատինի: «Գյուղատնտեսական կյանքը» արձագանքում է. տպվում են մի շարք հողվածներ, կոշեր, մատչելի լեզվով պրած գրույցներ, որոնց բոլորի նպատակն էլ մի է՝ բարձրացնել բամբակի ընկած կուլտուրան: Պատմական վավերագիր է դառել առաջին թռուցիկը՝ ուղղված բամբակացան գյուղացիներին, 1923 թ. բամբակի «վերածնման գարնանը»:

Նույն ավեր վիճակի մեջ էր և ջրային գործը: Գերմարդկային ճիգեր են հարկավոր մաքրելու ցամաք առուները, նորերը հանելու, ճահճացած դաշտերը շորացնելու: Եվ այժմ, երբ թերթում ենք «Գյուղատնտեսական կյանքի» առաջին համարները՝ հասարակ թղթի վրա, տառերը խառնիխուռն, տիպը շտապ ու աղքատ, երբ թերթում ենք առանց շապիկ այդ համարները՝ այդ տարիների եռուզեռը, ավատադժված երկրի կամքը՝ ավերակները վերականգնելու, տնտեսությունը բարձրացնելու համար ճիգեր թափելու, այդ ամենը հիմա էլ զգացվում են անպաճույճ այդ համարներից:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» անցած ուղին մեր կյանքի անցյալ հնգամյակն է: Առաջին տարիներում արծարծված շատ խնդիրներ այժմ արդեն իրականացված են: Հենց առաջին համարում մի հողվածագիր, շեշտելով փորձական գործի առաջնակարգ նշանակությունը գյուղատնտեսության բարձրացման գործում, ավելացնելով, որ ցարական կառավարությունն այդ ուղղությամբ համարյա ոչինչ չի արել, գրում է, որ «հսկայական գործ ունենք անելու Հայաստանի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության ասպարեզում, որ հրատապ խնդիր է գյուղատնտեսական կայանների, փորձադաշտերի և ֆերմաների կազմակերպումը»:

Մենք այսօր պարծանքով կարող ենք հայտնել, որ «Գյուղատնտեսական կյանքի» առաջին համարում առաջադրած այդ խնդիրներից մեծ մասը Հոկտեմբերյան հեղափոխության 10-ամյակին արդեն լուծված են:

Թերթեցեք գյուղատնտեսական վարչության կատարած աշխատանքների նկարագիրը: Առ ի չգոյե ստեղծված են և՛ փորձադաշտեր, և՛ ֆերմաներ, կառուցված են յուղի և պանրի գործարաններ, գյուղացիական տնտեսությունների հողամասերում հարյուրավոր ցուցադաշտեր են կազմակերպված, ավարտվում են Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության աշխատանքները:

Առաջին համարներում շատ համեստ առաջարկ է անում մի այլ հոգվածագիր՝ գյուղատնտեսական թանգարան հիմնելու մասին: Այն ժամանակ, երբ մի շարք գավառներում ժանսախտն ավերածություններ էր անում, «Գյուղատնտեսական կյանքը» խոսում է բակտերիոլոգիական-անասնաբուժական ինստիտուտի հիմնարկման մասին, տպագրելով և «հրամաններ ժանտախտի դեմ պայքարելու»: Սովից և ավերից նոր կազդուրվող երկրի տնտեսությունն ավելի բարձրացնելու համար «Գյուղատնտեսական կյանքը» անհրաժեշտ է համարում նոր մշակույթներ զարգացնել: Եվ, վերջապես, մորեխի պայքարին նվիրված ագիտացիոն հոգվածներին զուգընթաց՝ «Գյուղատնտեսական կյանքը» տեղ է տալիս բույսերի պաշտպանության կազմակերպման նվիրված հոգվածներին:

Առաջադրած խնդիրներից շատ-շատերը լուծված են: Այժմ մենք ունենք և՛ գյուղատնտեսական թանգարան, և՛ բակտերիոլոգիական ինստիտուտ: Արդեն հանրածանոթ են դառնում վիկը, Սուդանի խոտը, կենսաֆը. ծխախոտի մշակությունը տարեցտարի ընդլայնվում է:

Խորհրդային Հայաստանում հիմնված և մեր գյուղատնտեսության հետ թեկուզ հեռավոր առնչություն ունեցող որևէ հիմնարկ չկա, որի խնդիրներն ու անելիքները լուսաբանված չլինեն «Գյուղատնտեսական կյանքի» էջերում: Գյուղբանկ, Հայգյուղկոոպ, այգեգործական կայան, անասնաբուժական ինստիտուտ, ձկնաբուծության կայան, շերամապահական կայան՝ իրենց հիմնադրման օրից կապ և առնչություն են ունեցել ամսագրի հետ: Առաջին տարիներում, գյուղատնտեսական պոպուլյար հոգվածների կողքին, լույս էր տեսնում և շրջաբերականներ՝ Հողանտառ արհմիության գավառական կազմակերպությունների համար. սերմի շարքով ցաննելու նշանակությունը և բատրակների կազմակերպման անհրաժեշտությունը՝ գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

Սկզբի տարիներում «Գյուղատնտեսական կյանքը» տատանվում էր պոպուլյար և գիտական-ուսումնասիրական ամսագրի մեջ: Կաթնա-

տու կովի կերակրման, բամբակի շուտ ցանելու օգուտի և գարնան սկզբին այգիներում կատարվելիք աշխատանքներին նվիրված շաբա-
յին գյուղացու համար միանգամայն հասկանալի հոգվածների կողքին
տեղ էր բռնում և գյուղատնտեսական մոնոգրաֆիկ ուսումնասիրու-
թյանը, գյուղացու բյուջեի քննությունը, սակավահողության պրոբլեմին
նվիրված հոգվածները:

Իր աճման զուգընթաց՝ «Գյուղատնտեսական կյանքը» գտավ և իր
ընթերցողին: Նրա ընթերցողը գյուղի ուսուցիչն է, շրջանի ագրոնոմը,
գյուղատնտեսական կոոպերացիայի և վարկային ընկերության ղեկավար
տարրը, միջակ գրագիտության տեր գյուղացին: Ընթերցողի խնդիրն առա-
ջին անգամ շոշափվում է 1924 թ., երբ և որոշվում է «Գյուղատնտեսական
կյանքին» տալ գիտական-ուսումնասիրական ամսագրի բնույթ, զուգ-
ընթաց հրատարակելով և մի ավելի մատչելի շաբաթաթերթ՝ գյուղա-
ցիական լայն խավերի համար: Այդ խորհրդակցությունից հետո է, որ
հրատարակչությունը լայնացնում է իր գործունեության սահմանները և
սկսում հրատարակել հանրամատչելի գրքույկներ:

Այդ թվից է, որ «Գյուղատնտեսական կյանքը», թեև կոխելով 3-րդ
տարին, սկսում է ավելի հիմնական խնդիրների ուսումնասիրություն,
որոնց թուուցիկ թվարկումն անգամ հերիք է ցույց տալու այդ խնդիրնե-
րի գործնական կարևոր նշանակությունը թե՛ գյուղատնտեսական և թե՛
ընդհանուր քաղաքականության, ինչպես և ժողովրդական ողջ տնտե-
սության տեսակետից: Առաջադրվում է խորհրդային Հայաստանի գյուղա-
տնտեսական ռացիոնալացման խնդիրը՝ պարզելու թե «Հայաստանի յու-
րաքանչյուր շրջան ինչպիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաների կիրառ-
մամբ կտա ցանկալի արդյունք», շատ հիմնովին դրվում է հողի մշակման
ոացիոնալ կազմակերպումը, առաջին հերթին որպես երկրի սակավահողու-
թյան դեմ պայքարելու միջոց: Այդ խնդրին զուգորդվում են մեկը մյուսից
կապված տնտեսական խնդիրներ՝ ցանքաշրջանառության փորձերը,
կերի խնդիրը, արոտների բարելավումը, նրանց ռացիոնալ օգտագոր-
ծումը, ալպյան տնտեսությունների խնդիրը և վերջինիս հետ կապված
քոչվորության խնդիրը:

Բոլոր բնագավառներում խնդիրները դրվում են և լուծվում ստա-
նում որոշ պլանի սահմաններում: Երկրագործության կոմիսարիատի
աշխատանքներն ևս սկսում են ընթանալ պլանով՝ ավելի խորացրած և
ավելի հիմնական խնդիրների լուծման համար: «Գյուղատնտեսական

կյանքը» չէր կարող բացառություն կազմել. ընթացիկ խնդիրների կողքին դրվում են և անտեսական ձեռքերպումն ստանում մեր անասնապահության զանազան ճյուղերի ուսումնասիրությունը կամ առանձին հարցեր, ինչպես, օրինակ՝ ոչխարաբուծության շահավետությունը, ձիու, թե եզան ավելի օլտակար լինելը՝ իբր քարշող ուժ: Դրվում են և այլ բազմապիսի խնդիրներից՝ հողային և օրենսդրական բնույթի. ավելանում է գյուղատնտեսական տեխնիկայի նորություններին նվիրված մասը, որտեղ խոսվում է այնպիսի կարևոր հարցերի մասին, ինչպիսին արհեստական անձրևացման գործն է: Անհամեմատ ավելի է կանոնավորվում այնպիսի բաժիններ, ինչպիսիք են՝ գյուղատնտեսական աշխատանքները զավառում, գյուղատնտեսական մամուլ, գրախոսություն և այլն: Տրվում են մի երկու ուսումնասիրություններ հնադարյան գյուղատնտեսության ու ջրային խնդրին նվիրված: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում գյուղատնտեսության ավելի փոքր ճյուղերի՝ միզվաբուծության, շերամապահության և ծխախոտագործության վրա: Նրբեմն առանձին համարներ են նվիրվում գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղի ուսումնասիրության, ավելի սակավ՝ առանձին գավառների գյուղատնտեսության:

Որպես նմուշ բերենք 1926 թ. հրատարակած հոդվածների թիվն ու ստորաբաժանումն ըստ հարցերի: 26 թ. 12 համարում տպված է 21-է հոդված, որից գյուղատնտեսական քաղաքականության և ընդհանուր տեսական հարցերին է նվիրված 37 հոդված, արտադրական կոոպերացիային և վարկային գործին՝ 18, հետազոտությունների և փորձնական գործին՝ 20, հողային հարցին՝ 14, նույնքան և կաթնատնտեսությանն ու անասնապահությանը, անտառային տնտեսությանը՝ 11 հոդված, բույսերի պաշտպանության, այգեգործության և գինեգործության ու ծխախոտի մշակության՝ 7-ական հոդված և այլն:

Կանոնավորվում է և թերթի հրատարակության գործը: Սկզբի տարիներում թերթը լույս էր տեսնում հաճախ միացյալ համարներով, 1925 թ. սկզբին այդ խապառ վերանում է: Վերջին 3 տարում «Գյուղատնտեսական կյանքը» հրատարակվել է շատ կանոնավոր ու ժամանակին: Լավանում է թերթի տիպն ու արտաքինը: Նոր և ավելի երիտասարդ ուժեր են համախմբվում նրա շուրջը: Ամսագիրն սկսում է ավելի լուսաբանել երկրի բովանդակ գյուղատնտեսությունը: Այս ամենի հետևանքը լինում է տիրաժի դանդաղ, բայց հարատև աճումը:

Նույնպիսի թափով աճել է մասշեղի գյուղատնտեսական գրքույկների հրատարակությունը: Հայերեն առաջին գյուղատնտեսական գրքույկը լույս է տեսել 1885 թ.²: Մատենների վրա կարելի է համարել այդ թվից հետո լույս տեսած գյուղատնտեսական գրքույկները, որոնց հրատարակությունը կամ «բարեգործություն» էր և կամ թե հեղինակի անձնական զոհողություն: Հինգ տարվա ընթացքում Հոդոդկոմատի հրատարակած գրքույկներն իրենց մամուլի թվով և, մանավանդ, տիրաժով շատ ավել են, քան մինչ այժմ լույս տեսած գրքույկները:

Հրատարակող	Քանի՞ տնուն	Քանի՞ մամուլ	Քանի՞ օրինակ	Ծանոթություն
1924	2	9 ¹ / ₂	2000	1. Մինչ այժմ սպառվել է 12 տնուն (27 մամուլ, 41000 օրինակ):
1925	15	35	67000	
1926	16	90	38000	2. 1927 թվի համար տեղեկությունները 10 ամսվա են:
1927	9	35	19000	
Ընդամենը	42	169 ¹ / ₂	126000	

Հրատարակած գրքույկների մի մասն արդեն սպառվել են և լույս են տեսնում երկրորդ հրատարակությամբ: Եթե Հոդոդկոմատի հրատարակած գրքերի թվին ավելացնենք և մյուս հրատարակչությունների և կազմակերպությունների («Մաճկալ», Հ.Կ.Կ.Կ Ագիտ բաժին, Գյուլբանկ և այլն) հրատարակած բրոշյուրները, ապա կստացվի պատկառելի մի թիվ:

Գործ է դրված բոլոր ջանքերը՝ գրքույկները հեռավոր ու խուլ գյուղերն ուղարկելու: Հերիք է մի թեթև ծանոթություն գրացուցակի հետ՝ համոզվելու, որ հրատարակված գրքույկները ծառայում են մեր գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերի բարձրացման և կատարում են այն հիմնական դիրեկտիվը, որ սրված է եղել Նրկրագործության կոմիսարիատին հենց խորհրդայնացման առաջին տարում՝ բարձրացնել գյուղատնտեսության արդյունավետությունը և այդպիսով մեղմել հանրապետության սակավահողությունը:

Մասշեղի գրականությանը զուգընթաց, հրատարակչության որոշմամբ՝ առաջիկայում լույս են տեսնելու և ավելի լուրջ, գիտական-ու-

սումնասիրական բովանդակությամբ գրքեր: Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության արդեն կատարված հետազոտությունը պիտի տա թվական ու նկարագրական այն նյութը, որն անհրաժեշտ է ամփոփումներ անելուց բացի, նշելու համար և մեր գյուղատնտեսության զարգացման հետագա ուղիները:

Ի՞նչ խնդիրներ է, որի վրա հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել լուսաբանելու համար թե՛ ամսագրի էջերում և թե՛ գիտական-ուսումնասիրական հրատարակությունների մեջ:

Ամենից առաջ առանձին և սիստեմատիկ ուշադրություն պիտի դարձնել մեր երկրի ուսումնասիրության վրա: Կատարված գյուղատնտեսական հետազոտության օբյեկտը չի ընդգրկում ժողովրդական ողջ տնտեսությունը: Նո՞ւա մի շաղթ, գյուղատնտեսության հետ շատ մոտ առնչություն ունեցող ճյուղերը, ինչպիսիք են՝ անտառային տնտեսությունը, հողային հարցերը, արոտների և քոչվորության պրոբլեմը, չրային խնդիրը և այլն, այդ հետազոտության առարկա դառնալ չէին կարող: Ուսումնասիրության ենթակա է մեր գյուղը, նրա անցած ճանապարհն ու ներկա վիճակը, նրանում կատարվող պրոցեսները: Սիստեմատիկ այդ ուսումնասիրությունը ո՛չ միայն կտա մեզ մեր երկրի ողջ պատկերը, այլ հնարավոր կդարձնի նրա տնտեսության հետագա ուղիները որոշելու:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» համարներից մեկում ընկ. Ա. Կարինյանը³, խոսելով մեր ամսագրի կարևոր նշանակության մասին, զերվառնելով նրա կատարած աշխատանքը՝ աշխատակիցների հատուկ ուշադրությունն է հրավիրում հենց այդ ուսումնասիրության վրա: Նա գրում է (տե՛ս «Գյուղատնտեսական կյանք», 1927 թ., № 1): «Խորհրդային Հայաստանի հեռավոր ծայրերում ցրված են այժմ մտավորական աշխատավորների լավագույն շարքեր, որոնք հաճախ աննշմարելի են, բայց և այնպես կատարում են հսկայական հեղափոխական դեր հետամնաց գավառական իրականության ծանր պայմաններում: Գյուղական ուսուցիչներ, գյուղական ագրոնոմներ, անասնաբույժներ, գյուղխորհուրդների աշխատակիցներ և անդամներ՝ դա կուլտուրական մեծ ույժ է: Եվ եթե մենք մի փոքրիկ, շատ սահմանափակ մի հարցական (մեծ հարցականը կարող է միայն բարդացնել խնդիրը) մշակենք այս կամ այն գյուղի ընդհանուր տարածության, բնակթվի և շարժումների,

հողամասերի քանակի և տեսակների, անասունների և երկրագործական պարագաների քանակի և տեսակների, երկրագործական հասույթների, առանձին դյուղական տնտեսության, ընտանեկան բյուջեի (հասույթ և ելք), առանձին գյուղացիական խմբերի կամ շերտերի, հարկերի տեսակների (պետական, տեղական, կամավոր և ընդհանուր գումարի) մասին, մենք կարող ենք չափազանց հետաքրքրական մի նյութ ստանալ, որն ուրիշ կարևոր նյութերի կողքին կարող է նպաստել հայ գյուղի առարկայական ճանաչողությանը»⁴:

Մեր ամենօրյա աշխատանքը, հենց առաջին տարիներից, առաջադրել է մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը երկարատև և համառ աշխատանք է պահանջում: Կերի խնդիրը, ցանքաշրջանառությունը և նման կենսական խնդիրներ դեռ լուծված չեն: Մեր հորիզոնից անտես չպիտի առնենք նրանց և ամեն անգամ հետամուտ լինենք նրանց լուծման:

Մինչ այժմ քիչ ուշադրություն է դարձված կոլեկտիվ տնտեսության ձևի կազմակերպման և մեքենայացման վրա: Պետք է խոստովանել, որ կոլեկտիվացման խնդիրը մեզանում տեսական բնույթ կրող մի երկու վեճերից դեն չի անցել, այնինչ իրականում այդ խնդրում շատ ավելին է արված: Կոլեկտիվներ, մանավանդ հողօգտագործման ասպարիղում, տարերային թափով են կազմակերպվում: Հարկավոր է ետ չմնալ և առաջադրված խնդիրների լուծման հետամուտ լինել:

Հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել գյուղի շինարարության: Նոր գյուղն իր պահանջներն է առաջադրում: Հատակագծվում են հին գյուղերը. նոր կառուցումներ են արվում, կանոնավորվում են ճանապարհներն ու ջրաօգտագործումը, հողերը կտրատվում են նոր ձևով, և այդ բոլորին հետևում են նոր մշակույթներ կամ եղածների մեջ տարբեր հարաբերություն, և հիմնովին փոխվում է գյուղի տնտեսությունը: Քիչ է միայն հետևելու և արձանագրելու կատարվածը, հարկավոր է նախօրոք այդ խնդիրները լայն քննության նյութ դարձնել, օգտագործելով արդեն կատարած աշխատանքի փորձը:

Գյուղատնտեսական գիտելիքները հանրամատչելի դարձնելու համար գրքույկները բավական չեն: Ժամանակն է, որ հրատարակության ձեռնարկենք հանրամատչելի գյուղատնտեսական մի ժուռնալի՝ մասսայական ընթերցողի, գրաճանաչ գյուղացու համար: Այդ խնդիրը մի քանի անգամ ծեծվել է և միշտ էլ դրական իմաստով լուծում ստացել:

կյանքն արդեն առաջադրում է այդ պահանջը՝ օր առաջ հրատարակել այդ ժուռնալը:

Գավառի կյանքը, տեղերում կատարած աշխատանքի նկարագիրը քիչ արձագանք է գտել ամսագրի էջերում: Ըիշտ է, տարեցտարի ավելանում են գավառից ստացած նյութերը, բայց այդ աճումը թույլ է՝ համեմատած մյուս բաժինների հետ: Այս խնդիրը սերտ կապ ունի ամսագրի շուրջը համախմբված կադրերի հետ: Առաջին տարիների հետ համեմատած՝ աշխատակիցների կադրը շատ է փոխվել: Գործի են կանչվել համեմատաբար նոր ագրոնոմներ տեղերում, իսկ նրա հետ էլ ամսագրի աշխատակիցների շարքերում արդեն կա երիտասարդ մասնագետների մի փոքր խումբ: Հարկավոր է, որ նրանք ավելի եռանդուն մասնակցություն ունենան աշխատանքներին, ավելի մոտ համախմբվեն ամսագրի շուրջը:

Համոզված ենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամյակին այս բոլոր խնդիրները լուծված կլինեն:

ՀՈՂԱՇԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՆՆԵԼԻՔՆԵՐԻՑ

Հողաշինարարության և հողօգտագործման մասին Կոմկուսակցության համամիութենական Կենտկոմի որոշումները շոշափում են և բուլշեկյան հստակությամբ լուծում այն ակտուալ խնդիրները, որոնք ո՛չ միայն մի տարվա, այլև հետագա տարիների ընթացքում կիրականանան, գյուղի և քաղաքի կապը է՛լ ավելի հզորացնելով, չքավոր ու միջակ գյուղացիությանն անվերապահորեն շաղկապելով սոցիալիզմի, կառուցման:

Այդ ասպարիզում կուսակցության տված դիրեկտիվները¹ համապատասխան օրգանների կողմից պիտի կիրառվեն ուղիղ և վճռական: «Օպերիցիայի անզոր թոթովանքին այդ դիրեկտիվները գերազանցում են իրենց հստակությամբ, գործնականությամբ և մշակման խորությամբ» (Պրավդա)²:

Այդ դիրեկտիվի համաձայն խմբագրվում է և շուտով կիրարկության կդրվի համամիութենական հողային նոր օրինագիրքը, որի մեջ դիրեկտիվները որպես օրենքներ կլինեն՝ անշեղ իրագործելու կուսակցության քաղաքականությունը հողային խնդրում, այսինքն՝ գյուղում տանելիք աշխատանքի ամենից կարևոր բնագավառում:

Մինչև այժմ գործադրվող հողային օրենսգիրքը լրիվ չի համապատասխանում մեր այսօրվա քաղաքականության: Այժմ, երբ մեր գյուղատնտեսությունը հասել է նախապատերազմյան վիճակին, երբ օրվա խնդիր է գյուղատնտեսության ռեկոնստրուկցիան սոցիալիստական ուղղությամբ, երբ այդ գյուղատնտեսությունը հարմարեցվում է որպես բազա արդյունաբերացման պլանին, հնարավոր չէ ղեկավարվել 22 թ. հրատարակած հողային օրենսգրքով³, որի մեջ, օրինակ, շատ համեստեղ է բռնում հողօգտագործական կոլեկտիվների խնդիրը, չքավորների հողային արտոնություններ տալը, որով ապահովված չեն հողային կոմիտեները ձայնագուրկ և հարուստ տնտեսությունների մասնակցությունից:

Հողային մարմինների առաջիկա անելիքներից ամենից կարևորը, որի կիրառման մեջ ամեն թերություն դատապարտելի է հենց այժմվանից, չքավոր տնտեսություններին տրվելիք հողային արտոնությունների լրիվ և անշեղ կիրառումն է: Ծիշտ է, մեզանում մինչև այժմ կատարված թե՛ միջգյուղյա և թե՛ ներքին հողաշինարարությունը չքավորության համար կատարվել է պետության հաշվին:

Իհարկե, մեր պայմանները մի քիչ տարբեր էին: Միջգյուղյա հողաշինարարությունը, մասնավոր սկզբի տարիներում, կատարվում էր սովից և գաղթից ավերված գյուղերում, երբ հողաշինարարությունը, որպես հողահավասարեցում, անհրաժեշտ նախապայման էր հենց այդ ավերված տնտեսությունը վերականգնելու, հողագուրկ գաղթականության և հողապակաս գյուղերին բավարար չափով և հավասար շնչաբաժին տալու:

Սակայն այլ պատկեր է հիմա, երբ բոլոր գյուղերում հողային ռեֆորմի «սևը», որպես հողահավասարեցում, կատարված է: Այս տարվանից, համարյա բոլոր գավառներում, սկսված է ներքին հողաշինարարությունը, որն ըստ պլանի պիտի ավարտվի հնգամյակում: Մի աշխատանք, որ պիտի ստեղծի օրինակելի գյուղատնտեսություն, պիտի կարգավորի ճանապարհները, ոռոգումը, պիտի հատակագծի բնակավայրերը և, վերջապես, դաշտերը կտրատի այն ձևով, որ, իրոք, գյուղատնտեսությունը դառնա բազա մեր արդյունաբերության համար:

¹ Ահա այդ աշխատանքի ընթացքում է, որ հողաշինարարության ծախքերից միանգամայն աղատվելու են չքավոր և սակավաղոր տնտեսությունները, և, ընդհակառակն, այդ ծախքերին ավելի խոշոր չա-

փող մասնակից են դառնալու գյուղի ունեոր և կուլակ ծխերը: Հոկտեմբերյան հեղափոխության 10-րդ տարեդարձի առթիվ հրատարակած մանիֆեստով՝ գյուղի աղքատ տնտեսությունների հողաշինարարության համար հատկացվում է 10 միլիոն: Ըստ նախնական տեղեկությունների՝ մեր երկրին բաժին է ընկնում 150000 ուրբուլ չափ: Ահա այդ գումարն է, որ բյուջեով սահմանված հատկացումների հետ միասին կազմելու է հողաշինարարության չբավորական ֆոնդը:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ խնդիրներ կան հողային մարմինների առաջ դրված, խնդիրներ, որոնց իրագործման համար առաջին հերթին պիտի գործադրվեն չբավորական ֆոնդի գումարները: Մենք կանգ չենք առնի այն հիմնական դիրեկտիվի վրա, որ տալիս է կուսակցությունը հողաշինարարությունն արագ վերջացնելու մասին: Բարեբախտաբար, այդ տեսակետից Միության մեջ Հայաստանը ամենից բարենպաստ պայմանների մեջ է իր հնարավորությունների տեսակետից: Այն ժամանակ, երբ սահմանվում էր հողաշինարարության վերջնական ժամկետը 10 տարով, մեր Հոլոօղկոմատը պատրաստակամություն էր հայտնում հինգ տարում ավարտելու: Այժմ, երբ ժամկետն ամբողջ Միության համար իջեցված է 7 տարվա, դարձյալ 5 տարում Հայաստանի հողաշինարարության հնարավորությունը մնում է իր ուժի մեջ:

Սակայն այս իմիջիայլոց: Երբ էլ վերջացնելու լինենք, հողաշինարարությունն անկատար կհամարվի, եթե չլավոր և սակավագուր տրևեստությունների շաները լիովի ապահովված չլինեն:

Պետք է պարզ և որոշ, առանց փոքրիկ սայթաքման անգամ, տանել խիստ շնչոված դասակարգային գիծ հողաշինարարության ասպարիզում, գյուղական արոտների օգտագործման խնդրից սկսած մինչև գյուղերի հատակագծումը: Այսպիսով, մենք ո՛չ միայն ապահոված կլինենք չբավոր և միջակ խավի, այսինքն՝ գյուղի ճնշող մասի անխախտ դաշինքը, այլև արմատում կխեղդենք սեփականատիրական այն ձգտումը, որ հողային ասպարիզում հանդես է բերում կուլակը:

Բայց անցնենք գործնական անելիքներին: Համամիութենական հողային նոր օրենսգրքի հրապարակման հետ անհրաժեշտ է օրինական ձևակերպում տալ այն մասնակցության, որ պիտի ունենա գյուղի ունեոր մասը հողաշինարարության ծախքերի մեջ: Հողային օրգաններն իրենք պիտի հոգան, որ տեղերում խստիվ կիրառվի գյուղի չբավորին հողաշինարարության ծախքերից ազատելու դիրեկտիվը, նույնիսկ այն-

պիսի ծախքերից, որ հոգում է գլուղը (օրինակ՝ հողաչափի բնակարանի վարձ, հողային կոմիտեների աշխատավարձ և այլն): Պիտի բոլոր միջոցները գործադրել, որ չբավորները հողը միանգամայն ձգի ստանան, Գյուղական և ո՛չ մի համախոսական ու ո՛չ մի համայնական որոշում կամ «թուղթ» այս խնդրում ընդունելի լինել չի կարող:

Հիմնական հողաշինարարության ընթացքում չբավորի շահերը պիտի պաշտպանել անխախտ: Թույլատրելի լինել չի կարող վիճակահանության ձևը, որի ընթացքում շատ չբավորների հողը հեռու և անբարեբեր վայրում է ընկնում: Հողաշինարարը և այդ գործին հսկող վարչական և հողային մարմիններն ավելի աշխուրջ պիտի հետևեն չբավորներին պաշտպանելու գործին:

Այս խնդրի հետ սերտ առնչություն ունի հողօգտագործական կոլեկտիվների խնդիրը, որի նկատմամբ մինչև այժմ շատ քիչ բան է արված՝ ձևակերպելու այն տարերային պահանջը, որ դալիս է «ներքևից», չբավոր տնտեսություններից: Պետք է պարզ ասել, որ հողային մարմինները կոլեկտիվ կազմելու դործում շատ ավելի են առաջ գնացել, քան այն մարմինները, որոնք պիտի հետևեն նրանց վարկավորման, տրակտորիզացիային և հողերի միասնական մշակության: Հողաշինարարության ընթացքում կազմակերպված կոլեկտիվները հաճախ քայքայվում են ղեկավարություն չստանալու պատճառով:

Այս դրությունը վերացնելու և հետագայում հողօգտագործման կոլեկտիվների կազմակերպման գործն ավելի կանոնավոր հունի մեջ դնելու համար հարկավոր է ստեղծված կենտրոնը գործի հրավիրել և կանչել աշխատանքի, մշակել անելիքի ծրագիր և այդ անելիքը հարմարեցնել առաջիկա տարվա թե՛ հողաշինարարության և թե՛ մեր վարկային հնարավորությունների հետ: Հավասարաշափ անելիք ունեն այս խնդրում հողաշինարարը, ագրոնոմը և կոոպերատորը: Եթե հողաշինարարն իր աշխատանքի ընթացքում կոլեկտիվին պիտի մի տեղ հատկացնի և հող տա, ագրոնոմն այդ հողի վրա պիտի նրանց տնտեսության կազմակերպման հետամուտ լինի, կոոպերատորն ագրոնոմի հետ միասին պետք է հոգա վարկի, մթերքների սպառման և այլնի մասին:

Բայց դառնանք դարձյալ անելիքներին: Զբավոր տնտեսություններին կամ նրանց կոլեկտիվներին հողով բավարարելուց հետո պետք է հոգալ այդ հողի վրա կատարելիք աշխատանքների մասին, առանց որի հողաշինարարությունն արդյունավետ չի կարող լինել:

Բանն այն է, որ հիմնական հողաշինարարությունն այժմվա հողատեսքերի պատկերը միանգամայն փոխում է: Ստեղծվում են համեմատաբար խոշոր կտորներ՝ մի կամ երկու տեղ, նոր ճանապարհներ են գցում, նոր առուներ անցկացնում:

Այդ բոլորը պահանջում է աշխատանք: Ունեոր տնտեսությունը փակույն իր ստացած հողը կարգավորում է, քարերից մաքրում, փոսերը լցնում, թմբերը հավասարեցնում և իր ստացած հողը կարճ ժամանակում ամբողջովին պիտանի դարձնում և նույն տարին էլ համարյա ամբողջովին մշակում: Չքավոր տնտեսությունը լծկանաղուրկ լինելով՝ միայն իր ուժով պիտի այդ հսկա աշխատանքը կատարի: Հետևանքը լինում է այն, որ չքավորը ստացած հողը լիովին չի կարողանում օգտագործել: Մեր գյուղերում, ուր արդեն ավարտված է հիմնական հողաշինարարությունը, հաճախ կարելի է տեսնել մշակած և կարգավորած հողամասի կողքին նույն որակի հողամաս, սակայն հարթելու կարոտ, կեսը խոպան, հին հողատիրության հետքերը (ավերված պատեր, առուներ, սահմանային հին թմբեր և այլն) մնացած:

Պետք է չքավոր տնտեսության հող հատկացնելուց անմիջապես հսկել և աջակցել՝ այդ հողը մշակության համար լիովին պատրաստելու: Այստեղ դարձյալ կոլեկտիվների խնդիրն է առաջանում: Ուրիշ շատ առավելությունների հետ, հատկապես այս խնդրում, հողօգտագործման կոլեկտիվը մի խոշոր առավելություն ունի. անգամ քիչ վարկ ստանալու դեպքում կոլեկտիվ ուժերով կարելի է հողերը բարեկարգել: Չքավոր տնտեսությունների հողաշինարարության հատկացրած գումարներից այս նպատակին ևս պիտի հատկացվի մի որոշ մաս, որպես երկարատև վարկ, առաջին հերթին չքավոր տնտեսություններից կազմված կոլեկտիվներին:

Մի այլ խնդիր: Հողային հասարակությունների և գյուղխորհուրդների միջև գոյություն ունեցող այն աննորմալ վիճակը, երբ, ինչպես գրում է «Պրավդան»⁵, «կուլակային տարրերը, որոնք զրկված են ընտրողական իրավունքից, ոչ միայն վճռական ձայն ունեն հողային հասարակություններում, այլև հաճախ ղեկավարում են, երբեմն էլ հարկադրում գյուղխորհուրդներին», — մեզանում շատ ավելի թույլ է, որովհետև հողային հասարակությունները, որպես իրավական անձ, հաստատված չեն մեզանում: Սակայն այդպես լինելով հանդերձ՝ հակա-

խորհրդային տարրին հաճախ հաջողվում է հողաշինարարության խընդիրներում, հողհասարակության ժողովներում վճռական դեր խաղալ:

Պետք է բոլոր միջոցները գործադրել՝ հողհասարակության աշխատանքները կուլակային տարրի մասնակցությունից ապահովելու համար: Կուսակցության դիրեկտիվն այս հարցում շատ վճռական է և որոշ: «Կուսակցության դիրեկտիվը պահանջում է խնդիրն այնպես ձևակերպել, որպեսզի պրոլետարական և կիսապրոլետարական տարրերը կարողանան վճռական ձայն ստանալ, իսկ կուլակային տարրը զրկված լինի հողհամայնքների ժողովներում ձայնի իրավունքից, որպեսզի գյուղական կյանքում գյուղխորհրդի համար ապահոված լինի ղեկավար դեր»⁶:

Համապատասխան մարմինները կիմբագրեն կուսակցության այդ դիրեկտիվը որպես օրենք՝ ապահովելու չբավոր և միջակ տնտեսությունների բացարձակ ղեկավարությունը, գյուղխորհրդի միջոցով, հասարակության հողային գործերում: Բայց անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել և այլ խնդիրների վրա, որոնք իրենց հերթին պակաս չեն ապահովի գյուղի պրոլետար և կիսապրոլետար խավին կուլակների ոտնձգություններից:

Սեզանում դեռ նոր է սկսված հողերի վարձակալության տոմարագրումը⁷. տեղերում դեռ թույլ ուշադրություն են դարձնում այս շատ կարևոր հաշվեառման, որի հետևանքով ո՛չ միայն դժվարանում է ճշգրիտ պատկեր կազմել վարձակալության ձևերի ու չափի, պայմանների և որ խավի վարձակալ լինելուն, այլև այս անուշադրությունը նպաստում է ստրկացուցիչ վարձակալության ւռաջացման, որ ըստ մեծի մասի մնում է անպատիժ, այնքան, որքան դժվար է լինում այդպիսի վարձակալությունն ի հայտ բերել: Պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել այս խնդրին. տոմարագրման նախնական աշխատանքներն արդեն պատրաստ են: Գյուղխորհուրդներին և շրջգործկոմներին էլ մնում տոմարագրման գործը լրիվ և անթերի կատարել: Վերջին հաշվով՝ վարձակալության տոմարագրումը սակավազոր տնտեսություններին ստրկացուցիչ և շահադիտական վարձակալությունից ազատելն է: Ուրեմն և այդ աշխատանքի վրա պիտի առանձնակի ուշադրություն դարձնել:

Պակաս կարևոր չէ և այն օգնությունը, որ մենք պիտի ցույց տանք չքավոր տնտեսություններին գյուղերի հատակագծման և նոր բնակարանների շինարարության ժամանակ: Արդեն հիշատակել ենք, որ հիմ-

նական հողաշինարարությանը համարյա միշտ էլ զուգորդվում է բնակավայրերի, գյուղատեղերի հատակագծումը: Տրվում են նոր տնատեղեր, գծվում են նոր փողոցներ: Ամենից շատ կառուցումներ անում են ունեւոր տնտեսությունները, չքավոր տնտեսությունների տնատեղին մնում է պարապ: Հարկավոր է այս ուղղությամբ ևս աշխատանք տանել, վարկային հնարավորության սահմաններում չքավոր տնտեսություններին օգնության գալ, նրան հատկացրած տնատեղում թեկուզ մի սենյակ կառուցելու: Տեղավորման և տեղափոխության ընթացքում, իհարկե, այդ աշխատանքը կատարվում է, ուրիշ վայրեր տեղափոխվողները ստանում են վարկ՝ բնակարանների կառուցման համար: Եվ քանի որ տեղափոխվողների ճնշող մեծամասնությունը հողազուրկ գաղթականներ են և կամ թե հողապակաս և չքավոր բնիկներ, ուրեմն և՛ բնակարանների կառուցման համար նրանց արված վարկը, իհարկե, խոշոր աջակցություն է: Սակայն այստեղ խոսքը վերաբերում է այն չքավոր տնտեսություններին, որոնք տեղացի են, հիմնական հողաշինարարության ընթացքում հող են ստացել և անատեղ, սակայն միջոցներ չունենալու պատճառով ստիպված են ապրել հորենական ավերակներում:

Գործնական այս խնդիրների կիրառմամբ հողային մարմինները կարող են ասել, որ կուսակցության դիրեկտիվները հողաշինարարության և հողօգտագործման ասպարիզում անթերի և լրիվ կատարել են:

ԴԵՊԻ ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կուսակցության դեմ օպոզիցիայի մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, որ, իբր թե, Համկոմկուսը կտրվում է մասսաներից, որ բանվորությունը հեռանում է կոմկուսակցությունից: Մի հրեշավոր մեղադրանք, որ շոտով չքվեց, վերացավ:

Այս տարին, Հոկտեմբերյան հեղափոխության տասնամյակը, մի կայան էր, որտեղ խորհրդային աշխատավորությունը մի ըոպե կանգ էր առնելու՝ դեպի ետ նայելու, թե տասը տարվա ընթացքում ի՞նչ է տվել Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ: Ինչպիսի՞ քվե տվեց խորհրդային աշխատավորությունը: Այդ ֆվեն Հոկտեմբերյան կոչն էր: Հոկտեմբերյան կոչը անկուսակցական բանվորների դիմումն էր կուսակցությանը շարժերը մտնելու ճամբար: Անկուսակցական բանվորները Համկոմկուսի քաղա-

քականությունը և ղեկավարությունը համարելով միակ ճիշտ ղեկավարությունը՝ այժմ տասնյակ հազարներով դիմում են նրա շարքերն ընդունվելու համար: Հոկտեմբերյան կռիվ սկզբից մինչև հիմա Խորհրդային Միության սահմաններում մոտ 110 հազար լավագույն աշխատավորներ դիմում են տվել կուսակցության շարքերը մտնելու համար: Խորհրդային Հայաստանում դիմողների թիվը հազարից ավելի է: Միայն Ծրեանում 515 դազգյահի բանվորների դիմում է ստացվել:

Հոկտեմբերյան կռիվ այսպիսի հաջողությունը, դիմումների այսպիսի հսկա թիվը պարզորոշ մի բան է ապացուցում, որ Համկոմկուսը եղել է և մնում է Խորհրդային աշխատավորության և նրա պայքարի միակ ղեկավարը, որ նրա ղեկավարությամբ Խորհրդային Միության բանվոր դասակարգը՝ գյուղացիության հետ դաշնակցած, կհաղթահարի իր առաջ ծառացած բոլոր դժվարությունները:

Ի՞նչ է ԱՐՈՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր երկրի հողերի մի մասն էլ կազմում են ամառային արոտները, որոնցից օգտվում են ո՛չ միայն տեղական անասնապահները, այլև Վրաստանից և Ադրբեջանից եկող քուլտուրները:

Ինչպես գյուղական նաղել հողերի վրա կատարվում է հողաշինարարություն, այսինքն՝ նոր կտրատումներ են անում, աշխատում են հողացրվածությունը վերացնել, հեռու հողերն ավելի լավ օգտագործել, վերջապես՝ կանոնավորում են ճանապարհներն ու առուները և հատակագծում գյուղատեղին, այնպես էլ արոտների վրա տարվում են վերաբաժանման և կարգավորման աշխատանքներ:

Արոտ կա, որտեղ մի հեկտարի վրա միջին հաշվով արածում է 10 գլուխ անասուն, իսկ արոտ էլ կա, որտեղ մի հեկտարին ընկնում է 2 գլուխ: Եվ թեկուզ արոտները նույն կատեգորիայի են, վարձագինն էլ նույնն է, որովհետև վարձը տրվում է ըստ տարածության և ոչ թե անասունների գլխի հաշվի, պարզ է, որ մի հեկտարի վրա 10 կովն արածելուց՝ բոլորն էլ կիսաքաղց կլինեն, արոտն օգտակար չի լինի և շուտ էլ կփչանա, հողը կպնդի, անպետք խոտ ու փուշ կբսնի, անասունները կտրորեն և իսպառ կփչացնեն:

Պատահում է, որ այս գյուղին կից մի ուրիշ գյուղ արոտ ունի, այնինչ առաջին գյուղը մի ուրիշ գավառ պիտի գնա արոտի համար: Շատ

վեճեր են լինում ջրի համար, լավ ճանապարհներ չկան, մի համայնքի վերցրած արոտի վրայով ուրիշ համայնք քշում է իր անասունները, որովհետև ուրիշ ճանապարհ չկա:

Իսկ քիչ չեն այնպիսի դեպքեր, երբ մի հարուստ տնտեսություն արոտների ընդարձակ տարածություն, հնուց սկսած, ամեն տարի վարձով է վերցնում, այնինչ հենց այդ արոտին կից գյուղն իր անասունները պահելու տեղ չունի:

Ահա այդ բոլոր թերություններին վերջ տալու համար է, որ կատարվում է արոտաշինարարություն: Այդ աշխատանքները սկսվել են անցյալ տարի և Հոգժողկոմատի ծրագրով երեք տարում պիտի վերջանան:

Ինչպե՞ս է կատարվում արոտաշինարարությունը:

Նախքան արոտների վերաբաժանելը, տեղում ուսումնասիրում են փաստացի օգտագործությունը, այսինքն՝ որոշում են, թե ո՞վ է օգտվել այս արոտից, և ո՞րն է եղել նրա սահմանը: Միևնույն ժամանակ նշանակում են արոտի կատեգորիան և ստուգում են, թե մինչ այդ եղած կատեգորիան որքան է ճիշտ: Պատահում են դեպքեր, երբ մի որևէ արոտ մինչև այժմ հիշվել է 3-րդ կատեգորիա, և այդպես էլ վարձագինը տվել են, այնինչ տեղական քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ արոտն առաջին կատեգորիայի է և, նույնիսկ, խոտհարք է: Այդպիսի դեպքում, մանավանդ եթե խոտհարք է, առաջին հերթին տալիս են արոտին կից գյուղին, նրա անասնապահությունը զարգացնելու համար:

Այդ աշխատանքը կատարելուց հետո հաշվում են, թե արոտամասում քանի՞ գլուխ անասուն է արածում (ձի, կով, ոչխար և այլն): Անասունների ընդհանուր թիվը բաժանելով արոտների տարածության վրա՝ որոշում են, թե մի հեկտարին քանի՞ գլուխ անասուն է ընկնում:

Այդ հիման վրա էլ արոտների սահմանները փոփոխության են ենթարկվում, նոր սահմաններ են գծվում և աշխատում են քիչ արոտ ունեցող գյուղին շատ տալ, նրա անասունների հաշվի չափով:

Բայց արոտների շինարարությունը միայն վերաբաժանությամբ չի վերջանում: Նոր ճանապարհներ են անցկացնում, որպեսզի հեռու ընկած արոտներն օգտագործել կարողանան: Այս տարի Միսխանայի արոտները տանող խճուղին արդեն պատրաստ է: Նոր ճանապարհների ժրագիր է կազմվում:

Ջրային հարցը ևս կանոնավորվում է. արոտներն այնպես են բաժանվում, որ ջուրը մոտիկ լինի, և բոլորն էլ կարողանան օգտվել այդ ջրից:

Բայց արոտ ստացողներն իրենք ևս պիտի աշխատեն, որ արոտները բարեկարգ վիճակում լինեն: Ամեն տարի եթե արոտների քարերը հավաքեն, մի քանի տարուց հետո ստացած արոտն անճանաչելի կլինի:

Շատ անգամ աղբյուրից այնքան անկանոն են օգտվում, որ եղած ջուրն էլ կորչում է, աղբյուրը դառնում ճահիճ:

Այն գյուղերը, որոնք արոտները խնամքով կապահեն և ջանք կթափեն արոտների բարելավման վրա, կունենան արտոնություններ մնացածների հանդեպ:

ՄԵՔԵՆԱՕԳՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՆՁԵՎ ԿՈՄՈՒՆԱ

Այսօրվա համարում տպված են մի շարք հոդվածներ և թղթակցություններ կոլեկտիվների մասին¹. Ի՞նչ են ասում այդ թղթակցությունները:

Կոլեկտիվների անհրաժեշտությունն արդեն պարզ է և հասկանալի մեր գյուղերում: Իրար ետևից կազմվում են կոլեկտիվներ, բայց կան շատ թերություններ, որոնց վրա պիտի ուշադրություն դարձնել:

Կոլեկտիվները տնտեսության պլան չունեն, հաշվապահությունը կանոնավոր չի, նույնիսկ այնպիսի կոլեկտիվում, ինչպիսին Արփայինն է և կամ Խոստորջուրի կոմունան²: Պատահում են դեպքեր, որ կուլակները չքավորին դուրս են անում կոլեկտիվից և իրենք ներս սպրդում:

Բայց, այս բոլորից բացի, շատ քիչ ուշադրություն են դարձնում մեքենաօգտագործական ընկերությունների վրա: Մեր շատ թղթակիցներ այն կարծիքին են, թե այդ ընկերությունները մի կողմն են, կոլեկտիվները՝ մյուս կողմ: Պատահում են դեպքեր, երբ գյուղում տրակտոր կա, սակայն հենց այդ գյուղում կազմված կոլեկտիվը նոր տրակտոր է պահանջում, եղած տրակտորը համարելով մեքենագործական ընկերության սեփականություն:

Այդ սխալ է ո՛չ միայն նրա համար, որ մենք լուրջ տրակտորներ չունենք ամեն մի կոլեկտիվին բավարարելու, այլև սխալ է, քանի որ կոլեկտիվն առաջին հերթին պիտի ստեղծել մեքենագործական ընկե-

րությունների շուրջը և, հետզհետե զարգանալով, պիտի վերածվեն ավելի բարդ կազմակերպությունների և հասնեն կոմունայի:

Ինչպե՞ս է կատարվում այդ:

Մի խումբ տնտեսություններ միանում են և ձեռք բերում տրակտոր և լծկաններ: Նրանց հողերը դեռ միասին չեն, ամեն մարդ իր համար է վար անում: Այդ կոլեկտիվի առաջին աստիճանն է, երբ միացած է միայն ինվենտարը (գործիք կամ լծկան): Մեքենաօգտագործման ընկերություններն առաջին աստիճանի կոլեկտիվ են:

Մի կամ երկու տարի հողը ընկերության տրակտորով վարելուց հետո, ընկերության անդամները համոզվում են, որ տրակտորը մեկի հողից մյուսին տանելը թանկ է նստում, միջնակները խանգարում են, ավելի շատ նավթ ու բենզին է ծախսվում, երբ տրակտորը տանում են գյուղի զանազան հանդերում ցրված ընկերության անդամների հողերը վարելու:

Այս բոլորը ընկերության անդամներին համոզում է, որ իրենց ավելի ձեռնտու կլինի, եթե հողն էլ միացնեն, միջնակները վերացնեն և միասին վար անեն: Ուրեմն՝ հողն էլ են միացնում: Այս էլ կոլեկտիվի երկրորդ աստիճանն է, երբ ամեն մարդ իր ուլածն է ցանում, ինքն է բերքի տերը, բայց գործիքներն ու հողը մի տեղ են: Այս արդեն ճողը միասնաբար մշակելու ընկերություն է կոչվում:

Անցնում է դարձյալ որոշ ժամանակ: Ընկերության անդամները համոզվում են, որ եթե վարն ու գործիքը միասին է, ձեռնտու կլինի, որ միասին էլ ցանեն, հնձեն ու կալսեն և միայն բերքը բաժանեն: Թե ի՞նչ ձևով են բաժանում բերքը, այդ ընկերության ընդհանուր ժողովի որոշմամբ է լինում: Մի այլ անգամ «Մաճկալն» այդ ձևերի մասին առանձին հողված կտա՞: Այս երրորդ աստիճանը, երբ գործիքները, հողն ու աշխատանքը միասին է, ընկերովի, կոչվում է գյուղատնտեսական արտել:

Եվ, վերջապես, գալիս է չորրորդ աստիճանը, երբ ո՛չ միայն միասնաբար են աշխատում, այլև ընդհանուր է և ստացած բերքի սպառումը: Այդ արդեն կոչվում է գյուղատնտեսական կոմունա, որի բոլոր անդամներն աշխատում են ամենքն իր ուժի շափ և բավարարվում ըստ կարիքի:

Մենք տեսանք, թե ինչպես կարելի է տրակտորի ընկերություն կազմելուց հասնել մինչև կոմունա: Իհարկե, այդ չի նշանակում, որ բոլոր աստիճաններն էլ պիտի անցնել կոմունային հասնելու համար: Եթե պայմանները թույլ են տալիս, և ընկերության անդամները ցանկանում

են, կարող են միանգամից հիմք դնել գյուղատնտեսական արտելի կամ կոմունայի:

Այնտեղ, որտեղ այդ պայմանները թույլ չեն տալիս, ավելի լավ է՝ սկսել առաջին աստիճանից, հիմքն ամուր դնել և ապա, տարեցտարի օւժեղանալով, բարձրանալ դեպի կոմունա:

Այս հոգվածից պիտի հասկանալի լինի, թե ինչքան անհրաժեշտ է կոլեկտիվ կազմել առաջին հերթին այնտեղ, որտեղ տրակտոր կա, քանի որ մեքենագործական ընկերությունները գյուղի կոլեկտիվացման առաջին աստիճանն են կազմում:

Լավ ընկերությունները հետագայում կդառնան մի-մի առողջ և հարուստ կոմունա: Ուրեմն՝ հենց հիմիկվանից անհրաժեշտ է շատ ուշադրություն դարձնել մեքենաօգտագործման ընկերության վրա, չթափոր ու միջակ տնտեսություններին համախմբելով նրանց շուրջը:

ՊԱՏՐԱՍՏՎԵՆԲ ԱՇՆԱՆԱՑԱՆԻՆ

Գարնանացանի կամպանիան արդեն վերջանում է: Այսօրվա համարում տպում ենք այն մասին, թե ինչ արդյունք տվեց այդ կամպանիան:

Այժմ սկսվում է աշնանացանի կամպանիան:

Ինչու՞ ենք հիմիկվանից սկսում: Նախ, որ շատ ժամանակ կունենանք աշխատելու, և երկրորդ, որ աշնանացանի կամպանիան մեզ համար շատ կարևոր է:

Հայաստանում աշնանը ցանում են ցորեն, գարի և տարեկան: Կան մի քանի շրջաններ, որտեղ աշնանը ցանում են և կորնզան:

Պատերազմից առաջ Հայաստանի աշնան ցանքի տարածությունը հավասար էր 93 000 հեկտարի, իսկ գարնան ցանքը՝ 186 000 հեկտարի:

Իսկ ա՞յժմ:

Գարնանացանի տարածությունը ո՛չ միայն հասել է նախապատերազմյան թվին, այլև ավելացել է: Միմիայն աշնան ցանքն է, որ ետ է մնացել նախապատերազմյան թվից:

Ահա թե ինչու հարկավոր է այժմյանից սկսել աշնանացանի կամպանիան, մինչև աշուն ամեն ջանք թափել աշնանացանի տարածությունը ո՛չ միայն հասցնելու նախապատերազմյան տարածության, այլև ավելացնելու:

Ի՞նչպես պիտի ավելացնել աշնանացանի տարածությունը:

Մեր գյուղերում խամ թողած հողերը կազմում են ամբողջ հողերի 35—40 տոկոսը, այսինքն՝ հողերի մի երրորդից ավելին թողնվում է հանգստանալու:

Նկատված է, որ չքավոր տնտեսություններում խամ թողած հողերի տոկոսն ավելի բարձր է և հասնում է մինչև 60 տոկոսի: Զբաղորը լրժկան շունի, սերմացու չի կարողանում ձեռք բերել և, եթե հաջողվի վարձով տալ, ուզի-չուզի՝ հողերի մեծ մասը պիտի թողնի անմշակ:

Աշնանացանի տարածությունը առաջին հերթին պիտի ավելացնել խամերը պակասեցնելով, մանավանդ չֆավոր տնտեսություններում:

Իհարկե, պետական օգնություն կլինի: Տրակտորները նորից գործի կանցնեն, վարկ կտրվի, ձեռք կառնվեն բոլոր միջոցները՝ չքավոր տնտեսություններին աշնանացանի համար սերմացու տալու:

Ո՞րն է աշնանացանի օգուտը:

Պատերազմից առաջ էլ Հայաստանում աշնանացան քիչ էր արվում: Բայց այդ չի նշանակում, թե աշնան ցանքը մեզանում օգտակար չի և չի կարող ընդարձակվել:

Փորձերը ցույց են տալիս, որ նույնիսկ այնպիսի գավառներում, ինչպիսին լենինականն է, որտեղ պատերազմից առաջ աշնան ցանք համարյա թե չի եղել, հողն ու կլիման թույլ են տալիս աշնան ցանք անելու: Այժմ, շնորհիվ ագրոնոմների պրոպագանդայի, աշնանացանով զբաղված հողամասերի տարածությունը հասնում է 100 հեկտարի:

Բայց մենք անցնենք այն օգուտներին, որ տալիս է աշնան ցանքը: Ամենից առաջ, մանավանդ դեմի հողերում, աշնան ցանքն ավելի շատ է կարողանում հողի խոնավությունից օգտվել, քան գարնան ցանածը: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է մանավանդ այն շրջանների համար (օրինակ՝ Աշտարակը, Նոյվարդը), որտեղ ձմեռը շատ խիստ չի լինում:

Բայց աշնան ցանքը մի ուրիշ առավելություն <էլ> ունի: Աշնանը ինչքան շատ ցանենք, այնքան գյուղատնտեսական աշխատանքները հավասար բաժանած կլինենք տարվա եղանակների համեմատ և ստիպված չենք լինի աշխատանքը կուտակել գարնանը:

Ի՞նչ պիտի անել աշնանացանի կամպանիայի ճամար:

Ո՞չ միայն հարկավոր է աշնանացանի տարածությունն ավելացնել, այլ անհրաժեշտ է մի դեպատինից ստացվող բերքի չափը բարձրացնել:

Այստեղ արդեն համարյա բոլոր անհրաժեշտ միջոցներն ունենք, մնում է, որ այդ միջոցները լրիվ գործադրենք:

Մեր գյուղերում աշխատում են մոտ 100 սերմագտիչ: Յուրաքանչյուր սերմագտիչ պիտի աշխատի 60 օր և այդ հաշվով՝ հարյուր մեքենան պիտի մաքրեին 12 000 տոնն կամ 720 000 փութ ցորեն, այնինչ անցյալ տարի մեքենաները գտել են միայն 75 000 փութ, այսինքն՝ 10 տոկոսը:

Ի՞նչ օգուտ սերմագտիչից, եթե մեքենան լրիվ չպիտի աշխատի, այլ վեր ընկած պիտի լինի գյուղխորհրդի շենքի առաջ, որ հավերը վրան ծրտեն կամ անձրեն ու ձյունը փշացնեն ու ժանգոտեն:

Ոչ մի սերմագտիչ պարապ չպիտի մնա այս սեզոնում: Հանցավոր է այն վարկային ընկերության նախագահը, ՓՕԿ-ի նախագահը, գյուղխորհուրդն ու ագրոնոմը, որ միջոցներ չպիտի ձեռք առնեն սերմագտիչները լրիվ օգտագործելու:

Պետք է բոլոր միջոցները ձեռք առնել եղած շարքացանները աշխատեցնելու: Կոլեկտիվները պիտի առաջ անցնեն և օրինակ ցույց տան:

Թույլ է այն կոլեկտիվը, որ պիտի ծուլանա ժամանակին շարքացան ձեռք բերելու և իր հողերը շաղացան անի: Զեռքով ցանելով՝ տրնտեսությունը ապրանքային չի դառնա, և ոչ էլ կոլեկտիվը կուժեղանա:

Ոչ մի հատիկ սերմ չպիտի սերմել առանց սերմագտիչի: Այս տարի ստացվում են նոր մեքենաներ, որոնք անցյալ տարվա եղածի հետ կարող են աշնան ցանելիք ամբողջ սերմը մաքրել և, այսպիսով, աշնան ցանքի բերքը ավելացնել:

Պատրաստվի՛ր աշնանը ցանք անելու, շարքացանի հոգսը քաշի՛ հենց հիմիկվանից, որ սերմդ տնտեսես և մեքենայով ցանես և ոչ մի հատիկ սերմ չգցես առանց սերմագտիչով մաքրելու:

Ահա թե ի՞նչ պիտի անել աշնան ցանքի տարածությունն ավելացնելու և շատ բերք ստանալու համար:

ԱՐՐԱԹԻ «ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈԼԵԿՏԻՎԸ

Արքաթի՝ կոլեկտիվը մեր ամենալավ կոլեկտիվներից է: Կարճ ժամանակում նա շատ բան է արել: Այս տարի ունի 19 դեպյատին ցանք:

Կարևորը տարածությունը չի: Կոլեկտիվն իր հողերը վարել է տրակտորով, ցանել է շարքացյան մեքենայով, իսկ բամբակի քաղհանն անում է կուլտիվատորով:

Կոլեկտիվի ոչ մի անդամ սեփական ցանք չունի. ո՛չ բամբակ, ո՛չ ցորեն և ո՛չ էլ բանջարանոց: Կոլեկտիվը իր անդամներից գնել է և ընդհանուր պահեստում տեղավորել իր անդամների բահն ու ուրագը, քլունգն ու սղոցը:

Յուրաքանչյուր անդամ աշխատում է այնտեղ, որտեղ նրան ուղարկում են: 18 տարեկանից բարձր, կին թե տղամարդ, հավասար աշխատում են: Նրանց աշխատանքը ցուցակագրում են ընդհանուր մատյանում:

Ինչո՞ւ են նշանակում օրավառձի չափը

Կոլեկտիվի անդամները հիմա փող չեն ստանում, նրանք ապրում են բամբակի դիմաց ստացած վարկով, որ բաժանել են ըստ շնչի: Այդ վարկով նրանք պիտի ապրեն մինչև աշուն, մինչև բերքի հավաքելը:

Նրբ բերքը հավաքեն և սպառեն, այն ժամանակ ընդհանուր ժողովը հաշվի է նստելու և ստուգելու, թե ո՞վ ինչքա՞ն է աշխատել, ընդհանուր օգուտի մի մասը պիտի բաժանեն աշխատածի չափով, մյուս մասը՝ շնչերի վրա, որովհետև կան տնտեսություններ, որոնք շատ ուտողներ ունեն և քիչ աշխատող ձեռք: Ընդհանուր օգուտի 25 տոկոսը պիտի դրվի հիմնական կապիտալի վրա:

Ինչպե՞ս են կազմել կոլեկտիվը

«Համերաշխություն» կոլեկտիվը կազմել են անցյալ տարի: Հիմնադիրները 6 տնտեսություն են եղել, որոնց միացել են նաև 8 տնտեսություն: Յուրաքանչյուր տնտեսություն մուտքի վճար տվել է 10 ռուբլի և փայավճար՝ 100 ռ.: Թե՛ մուտքի և թե՛ փայավճարը լրիվ գանձել են:

Բացի այդ, կոլեկտիվի ընդհանուր ժողովը հիմք է դրել այսպես կոչված «Կովի ֆոնդի»: Տեղական անպետք կովերը ծախել են և միայն 3 տնտեսության, որոնք փոքր երեխաներ ունեն, թույլատրել են մեկական կով պահել: Յուրաքանչյուր շունչ «Կովի ֆոնդին» տվել է 30 ռուբլի: Կոլեկտիվն ունի 55 շունչ: Այսպիսով՝ հավաքել են բավականի գումար, որով պիտի գնեն լավ կովեր և, ընդհանուր մի գոմ շինելով, իրենց կառիքների համար պիտի պահեն 10—14 կով:

Կոլեկտիվն առաջիկա աշնանը պիտի շինի ընդհանուր պաճեցոյ, գոմ, փուտ և դարմանանոց

«Համերաշխութիւն» կոլեկտիվն իր հողերը ստացել է երկու կտորով: Նրանց հողերը մոտիկ են գյուղին և հարմար են: Կոլեկտիվն իր տրակտորով խոր վարել է ստացած շիմանները և մշակութային համար դարձրել պիտանի:

Արբաթ գյուղը ենթարկվել է պլանիւրովայի: Կոլեկտիվի անդամներին տնատեղ տվել են մի տեղից, որ կից է և մոտ նրանց հողերին: Բացի դրանից, նրանց հատկացված է մի տնատեղ ևս, որտեղ նրանք պիտի կառուցեն ընդհանուր պահեստ, գոմ, փուտ և դարմանանոց:

Աղյուսներն արդեն պատրաստուած են: Պահեստն ու դարմանանոցը պիտի մինչև բերքի հավաքելը պատրաստ լինեն, որպեսզի նոր բերքը լցնեն ընդհանուր պահեստը:

Գոմը պիտի լինի օրինակելի: Հայգյուղկոոպը նրանց խոստացել է տալ օրինակելի գոմի պլան: Շինութիւնների համար կոլեկտիվը երկարատև վարկ է ստացել: Ինչ վերաբերում է փուռին, ապա այդ ժառանգելու է ո՛չ միայն կոլեկտիվի, այլև մյուս գյուղացիների համար, կոլեկտիվի համաձայնութեամբ:

Կոլեկտիվն այժմ զգում է շինանյութի պակաս: Տեղում շինանյութ կա, բայց շատ թանկ է: Հարկավոր է, որ վարկավորող հիմնարկութիւնը, առաջին հերթին հայգյուղկոոպը, հատուկ ուշադրութիւն դարձնի կոլեկտիվին շինանյութով վարկավորելու: Այդ ավելի ձեռնտու կլինի կոլեկտիվին:

Ի՞նչ են ասում գյուղացիք կոլեկտիվի մասին

Արբաթը մեծ գյուղ է, ունի 194 հայ և թուրք տնտեսութիւն: Գյուղի չքավորներին կոլեկտիվը օգնութիւն է ցույց տալիս: Զբաւորները օգտւում են կոլեկտիվի գործիքներից: Զբաւորների 8 հեկտար հողը կոլեկտիվը վարել է և ցանել ավելի ձեռնտու պայմաններով, քան այդ անում էին գյուղի կուլակները:

Խորթ աչքով են նայում կոլեկտիվի վրա կուլակները: Ուրիշ կերպ էլ լինել չի կարող: Արբաթի կոլեկտիվի օրինակը ցույց է տալիս, որ ինչքան չքավորը սեր ունենա դեպի կոլեկտիվը, իսկ կուլակը՝ ատելութիւն, այնքան լավ հիմքերի վրա է դրված կոլեկտիվը, և ճիշտ է նրա բռնած ճանապարհը:

Քշնամի տարրը կոլեկտիվի դեմ ագիտացիա է մղում, իբր թե գյուղի ջուրը պետութունը առաջին հերթին կոլեկտիվին պիտի տա, իսկ մյուսների հողը ցամաք թողնի, իբր թե կոլեկտիվը չքավորներին խաբում է և նրանց հողերը թանկ վարում: Բայց այդ լուրերը բամբասանք են, և կենդանի գործը հակառակն է ապացուցում:

ԽՆՇԻԿ Է զանգատվում կոլեկտիվը

Ագրոնոմը, ճիշտ է, լինում է նրանց մոտ, բայց ոչ հաճախ: Նրանք ուզում են գործնական ցուցմունքներ, որ ժամանակին եթե չեն ստանում, հետո ուշ է լինում: Օրինակ՝ բանջարանոց են ցանել, բայց չգիտեն, թե լոբին ե՞րբ պիտի ջրել, պոմիդորի քաղհանը ե՞րբ պիտի անել, քանի՞ անգամ պիտի բաղրջանը ջրեն և այլն: Ագրոնոմը <պիտի> աշխատի հաճախ լինի և նրանց դաշտերը ման գալով, տեղնուտեղը ցուցմունք տա:

Մենք ասացինք, որ կոլեկտիվն իր ամբողջ ցանքը շարքացան է արել: Բայց հենց այդ ժամանակ ագրոնոմը բացակայել է, այնինչ շարքացանն աշխատելու ժամանակ տրված խորհուրդը՝ տասը դասախոսությունից և զրույցից ավելի օգուտ պիտի տա:

Հալգյուղկոոպն իր հրահանգիչներին պիտի շաբաթը մի անգամ ուղարկի, որ տեղում իմանան նրանց կարիքները: Գրագրությունը իր նպատակին ուշ է հասնում: Եթե Հալգյուղկոոպի հրահանգիչը տեղում ժամանակին լիներ, նա թույլ չէր տա, որ կոլեկտիվը մարդ ուղարկի Աղբաբայից կովեր գնելու: Այդտեղից նրանք չեն կարողացել կով ձեռք բերել, բայց մի ուրիշ սխալ են արել: Մարդ են ուղարկել Քյալբաջառ՝ այնտեղից կովեր բերելու: Իսկ հայտնի է, որ սարի կովերը արանում չեն կարող դիմանալ, և, բացի այդ, Քյալբաջառի² կովը շատ էլ կաթնատու չէ մեր տեղականի համեմատ:

ԽՆՇ պակաս ունի «Համերաշխությունը»

Կոլեկտիվի բոլոր անդամները վերաբնակիչներ են և նախկինում էլ ճղել են մի գյուղի բնակիչ: Այդ հանգամանքն, իհարկե, լավ է այն տեսակետից, որ իրար ճանաչում են, ուրեմն և ավելի համերաշխ պիտի աշխատեն:

Բայց, որպեսզի հայրենակցական միության նման չստացվի, կոլեկտիվը պիտի իր կազմի մեջ հետզհետե ընդունի գյուղի չքավոր և

միջակ տարրին: Այս շքավոր տնտեսությունը, որի հողը կոլեկտիվը ցանել է կիսրար պայմանով, կոլեկտիվի անդամ դառնալու թեկնածու է: Պիտի աշխատել եկող տարի հենց այդ շքավորին իր հողով ու եղած ինվենտարով ընդունել՝ կոլեկտիվի կազմի մեջ: Դրանով կոլեկտիվը շքավորին ավելի օգնած կլինի, քան թե, նույնիսկ, ամենաձեռնառու կիսրարով:

Մի ուրիշ պակասություն: Արբաթ գյուղի մեծ մասը թուրքեր են, այնինչ կոլեկտիվի մեջ ոչ մի թուրք չկա: Կոլեկտիվի անդամները այդ երևույթը բացատրում են նրանով, որ թուրքերը դժվար են հաշտվում կոլեկտիվի հետ, շատ անգամ, եթե տղամարդիկ համաձայնվում են կոլեկտիվի կազմի մեջ մտնել, նրանք չեն հաշտվում այն մտքի հետ, որ իրենց կանայք պիտի գնան և մյուսների հետ քաղհան անեն:

Իհարկե, այդպիսի դեպքեր կլինեն, բայց դրա պատճառով չպիտի խուսափել թուրք շքավորին կոլեկտիվի կազմի մեջ ընդունելուց: Այս խնդիրը, ինչպես երևում է, ընդհանուր է, և հարկավոր է, որ կոլտոգների սեկցիան ուսումնասիրի և որոշ արտոնություններ ստեղծի խառը կոլեկտիվներ կազմելու:

ԻՆՉՊԵՄ Է ՀԱՐԿԸ ԳՐՎԵԼՈՒ ԿԱՊԱԼՈՎ ՏՎԱԾ ՀՈՂԱՄԱՍԻ ՎՐԱ

Հողը կապալով վերցնում են սովորաբար ավելի ունևոր տնտեսությունները, այսինքն՝ այն տնտեսությունները, որոնք բավական լրծկաններ ու գյուղատնտեսական գործիքներ ունեն և կարողանում են, բացի իրենց հողամասից, ցանել նաև ուրիշի հողը: Իսկ հողը կապալով տալիս են գլխավորապես այն տնտեսությունները, որոնք չեն կարողանում իրենց ուժերով ցանել: Իհարկե, կան դեպքեր, երբ հողը ուրիշից կապալով է վերցնում հողադուրկ գյուղացին, բայց այդպիսի դեպքեր քիչ են և բացառություն են կազմում:

Այդ պատճառով էլ Ժողկոմխորհր որոշել է կապալով տրված հողերի հարկը դնել կապալառվի (կապալով վերցնողի) վրա՝ Կապալով վերցրած հողամասը հաշվի է առնվելու կապալառվի տնտեսության մեջ, և այդ հողամասի հարկը ընկնելու է կապալառուի վրա:

Բայց, որովհետև կապալառուն բացի հարկից վճարում է և հողի կապալավարձ, դրա համար էլ նրա հարկը որոշ չափով պակասեցվում է: Կապալով վերցրած հողամասի եկամուտը հաշվելիս՝ այդ եկամուտը

10%-ով պակասեցվում է, և հարկը հաշվվում է այն պակասեցված եկամուտից:

Հողերը կիսրար ցանելու պայմանները շատ տարբեր են. զանազան շրջաններում կիսրարի պայմանները զանազան են, բայց, ընդհանուր առմամբ, կիսրար հողամասի մշակելու աշխատանքը և բերքը կիսվում է, հողատերը և ցանողը կիսրար հողամասից մոտավորապես հավասար եկամուտ են ստանում:

Ժողկոմխորհը որոշել է կիսրար հողամասի վրա ընկնող հարկի կեսը դնել հողատիրոջ, կեսը՝ հողը մշակողի վրա:

Եթե հարկը այդ ձևով գանձելը որևէ շրջանում նպատակահարմար չի լինի, գավառական գործկոմը կարող է այդպիսի շրջանում կիսրար հողամասի հարկը դնել հողը ցանողի վրա: Այդ դեպքում, կիսրար հողամասի եկամուտի հարկը գանձելու ժամանակ պետք է 20 տոկոսով պակասեցվի:

Եկամուտը 20 տոկոսով պակասեցվում է, որովհետև ցանողը կիսրար հողամասի բերքը ամբողջապես չի ստանում, այլ որոշ մասը տալիս է հողատիրոջ: Դրա համար էլ չի կարելի հողամասի ամբողջ եկամուտը հաշվել ցանողի վրա:

Հարկի ո՞ր մասը ե՞րբ պիտի վճարել

Հարկը վճարելու ժամանակը նշանակված է այն հաշվով, որ գյուղացին հնարավորություն ունենա հարկը վճարել հեշտունքամբ, այսինքն՝ այն ժամանակը, երբ նա սովորաբար վաճառում է իր տնտեսության մթերքները և կարող է հարկ վճարել:

Լեռնային և դաշտային շրջաններում գյուղացին տարբեր ժամանակ է վաճառում իր մթերքները. օրինակ՝ յուղը և պանիրը վաճառվում է ամառը, իսկ բամբակը և խաղողը՝ աշնանը: Դրա համար էլ լեռնային և դաշտային շրջանների գյուղացիների համար ժողկոմխորհը նշանակել է հարկը վճարելու տարբեր ժամկետներ. լեռնային մասի համար ժամկետները ավելի առաջ են նշանակված, իսկ դաշտային մասի համար՝ ավելի ուշ:

Ամբողջ Հայաստանի համար, բացի Երևանի և Էջմիածնի գավառի, դաշտային մասի համար նշանակված են հետևյալ ժամկետները՝

1-ին ժամկետ՝ 1927 թվի սեպտեմբերի 20-ը: Մինչև այն ժամանակ պետք է վճարել հարկի 30 տոկոսը:

2-րդ ժամկետ՝ 1927 թվի դեկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակ պետք է վճարել հարկի 50 տոկոսը:

3-րդ ժամկետ՝ 1928 թվի հունվարի 1-ը: Մինչև այդ ժամկետը պետք է վճարել հարկի մնացած 20 տոկոսը:

Երևանի գավառի՝ Ղամարլուի, Հրազդանի և Վեդիբասարի գավառակների և էջմիածնի գավառի Ղուրդուղուլի, Զանգիբասարի գավառակի և Սամաղարի ու Աշտարակի գավառակների դաշտային մասի համար նշանակված են հարկը վճարելու հետևյալ ժամկետները՝

1-ին ժամկետ՝ 1927 թվի հոկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակը պետք է գանձվի հարկի 15 տոկոսը:

2-րդ ժամկետ՝ 1927 թվի դեկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակը պետք է գանձվի հարկի 55 տոկոսը:

3-րդ ժամկետ՝ 1928 թվի հունվարի 1-ը: Մինչև այդ ժամանակը պետք է գանձվի 30 տոկոսը:

ԵՐԲ կիմաճա գյուղացին իր հարկի չափը

Բացի վերը ասված բոլոր որոշումներից, Ժողկոմխորհը որոշել է նաև, որ հարկը հաշվելու բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները պետք է վերջացնել մինչև ս. թ. օգոստոսի 10-ը և մինչև այդ օրը գյուղացիներին բաժանել իրենց հարկաթերթերը:

Այսպիսով՝ գյուղացին մինչև ս. թ. օգոստոսի կեսը կարող է իմանալ, թե որքա՞ն հարկ պետք է վճարի:

Ժողկոմխորհի նոր որոշումով արդեն հաստատված են գյուղատնտեսական կուլտուրաների, անասնաբուծության և մեղվաբուծության եկամտի նորմաները՝ ըստ գավառակների և գյուղերի: Եկամտի նորմաները ուղարկված են գավառակներին և գյուղերին և պետք է հայտարարվեն գյուղական համայնքի ժողովներում:

ՆՈՐ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՉՔԱՎՈՐ ԵՎ ՀՈՂԱԶՈՒՐԿ ԴՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանում կան բավական թվով հողազուրկ գաղթականներ: Բացի այդ, այնպիսի գյուղեր էլ կան, որտեղ թեկուզ բոլորը հողով բավարարված են, բայց շնչաբաժին հողն այնքան քիչ է, որ հարկավոր է տնտեսությունների մի մասն ուրիշ վայր տեղափոխել, որտեղ ազատ հող կա:

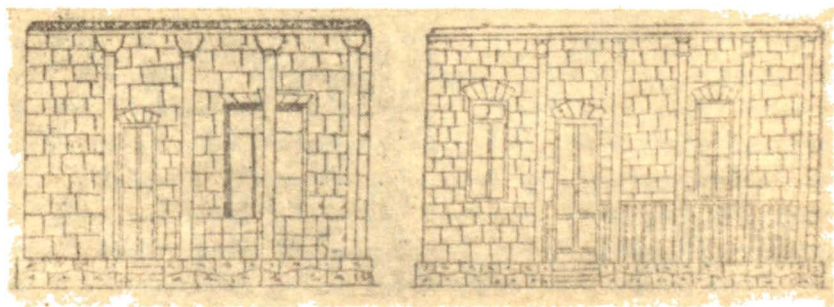
Այդ գործը ղեկավարում է Հողժողկոմատի գաղթի և բնակեցման բաժինը:

Այս տարվանից մեծ թափով և բոլոր զավառներում սկսվել են տեղափոխման աշխատանքները: Նոր դյուղեր են հիմնվում ազատ հողերի վրա, բացի այդ, հողառատ գյուղերում տեղավորվող գաղթականների համար պետությունը կառուցում է տներ:

Այս տարի կառուցվում է հազար տուն Հայաստանի զանազան գյուղերում:

Աշխատանքների մեծ մասը կենտրոնացված է էջմիածնի, Երևանի և Լենինականի զավառներում:

Կառուցվող տները մեկական սենյակից են: Դեռ գարունը չբացված՝ տեղում արդեն սկսել են քարի և փայտեղենի պատրաստություն տեսնել, դռներն ու լուսամուտները պատրաստել:

Նշանակված են տեխնիկներ, որոնք հսկում են տների շինարարությունն աշխատանքներին:

Քար պատրաստելու և հիմքերը փորելու աշխատանքներին մասնակցում են իրենք՝ գաղթականները: Նրանք օգնում են և վարպետներին տների կառուցման գործում:

Բացի նոր կառուցվող տներից, վարկ են ստանում և այն չբավոր տնտեսությունները, որոնք իրենց միջոցներով կարողացել են պատերը շարել, բայց միջոց չունեն տան կտուրը ծածկելու: Նրանք վարկը ստանում են կա՛մ դրամով և կա՛մ էլ շինանյութերով:

Ո՞ր գավառներում փանի տուն է կառուցվում

Էջմիածնի գավառում շենքերի վերանորոգման համար վարկ են ատացել 100 տնտեսություն: Բացի այդ, կառուցվում են նոր տներ Ղուրդուղուլու շրջանում՝ 107 տնտեսության համար: Սահաթլու գյուղում տեղավորված եղիդի 35 տների կառուցման համար տրվում է 150 ու. ամեն մի տնտեսության: Գավառում հիմք է դրված երկու նոր գյուղի. մեկը՝ Սամաղարի շրջանում, որտեղ պիտի կառուցվի 46 տուն, իսկ մյուսն Ազատաշեն նոր գյուղն է, որտեղ կառուցվելու է 60 տուն:

Երևանի գավառում կառուցվում է 360 տուն, որի 25 տունը Պահակ նոր գյուղում, 40-ը՝ Դիտակ գյուղում, մնացածը Հրադղանի և Ղամարլուի գավառականների գյուղերում: Որովհետև Երևանի գավառում կան տուն չունեցող թուրք տնտեսություններ, առաջին հերթին կառուցումները կատարվում են նրանց համար:

Հայտնի է, որ Նոր Բայազետի գավառի Բասարգեչարի շրջանը համեմատաբար հողառատ է: Դրա համար էլ շատ տներ են կառուցվում այդ շրջանում, որտեղ պիտի ապրեն Շամշադինի գյուղերում և Դիլիջան քաղաքում մինչ այժմ եղած հողազուրկ գաղթականները: Թե՛ Շումշադինի գյուղերից և թե՛ Դիլիջանից գաղթականներին արդեն տեղափոխում են Բասարգեչար՝ նոր կառուցվող տներում և գյուղերում տեղավորելու: Նոր Բայազետի գավառում հիմնվում է երկու նոր գյուղ, մեկը՝ Ռշտունիքը, 60 տնով. մյուսը՝ Նորակերտը, 40 տնով: Վերին Դարդալու գյուղի թուրք չքավոր տնտեսությունների համար կառուցվում է 15 տուն: Բացի այդ, Բասարգեչարի զանազան գյուղերում կառուցվում է 100 տուն:

Զանգեզուրի գավառում հիմնվում է 3 նոր գյուղ. մեկը՝ Սանդիսլու գյուղը, 60 տուն. երկրորդը՝ Գորիսի մոտ, 100 տուն, իսկ երրորդը՝ Խնձորեսկ գյուղից տեղափոխվող 100 տնտեսությունների համար: Բացի այդ, Վաղուդի թուրք գյուղում կառուցվում է 14 տուն, և 28 տուն էլ Ղափանում՝ Հունաստանից եկած գաղթականների համար:

Դարալագյազի գավառում կառուցվում է 150 տուն, որից 100-ը Իստիսու՝ և Զիրաք գյուղերի թուրք չքավոր տնտեսությունների համար:

Փամբակ-Լոռիում ազատ հողերի վրա հիմք է դրվում չորս նոր գյուղի, որտեղ պիտի տեղավորվեն գավառի զանազան գյուղերում մինչև այժմ առանց հողի ապրող գաղթականները: Նորաշենում կա-

ռուցվում է 100 տուն, Շարիֆով կոչված տեղում՝ 40 տուն, Շադինովի հողում՝ 40 տուն, և Զերիմձայում՝ 50 տուն: Վերջին երեք հողամասերը նախկին կալվածատիրական հողեր են, որ հեղափոխության հենց առաջին օրերում ազգայնացման էին ենթարկված:

Ինչպե՞ս են կառուցվում տները

Կառուցվող տները երկու տեսակի են, երկուսն էլ՝ մեկական սենյակից: Առաջին տիպի տներն ավելի փոքր են, ունեն միայն մի դուռ ու լուսամուտ, իսկ երկրորդ տիպի տունը երկու լուսամուտ և մի դուռ ունի և ավելի ընդարձակ է: Միջին հաշվով՝ այսպիսի ամեն մի տան կառուցումը նստում է 200 ռուբլի:

Տան վրա ծախսված գումարը հաշվում է 10 տարով վարկ, 3 և կես տոկոսով: Դրամը տեղերում բաց են թողնում վարկային ընկերությունները այն պահանջի համեմատ, որ նրանց ներկայացնում են գաղթի և բնակեցման բաժնի տեխնիկները: Այդ արվում է նրա համար, որ տների կառուցման հատկացված գումարը նպատակին ծառայի, որովհետև եղել են դեպքեր, երբ տան կառուցման գումարը չքավոր տնտեսությունը հացի է տվել և դարձյալ մնացել առանց բնակարանի:

Կառուցվող բոլոր տներն էլ մի պլանի են: Նոր գյուղերում կտրատվում են ուղիղ և լայն փողոցներ, տները շինվում են իրարից հեռու, թողնվում են հրապարակներ, մի խոսքով՝ մինչև այժմ ազատ հողամասերում՝ կառուցվում են նոր գյուղեր, որտեղ չքավոր տնտեսությունները պիտի ապրեն:

Խորհրդային իշխանությունը նոր գյուղերի կառուցումով ո՛չ միայն օգնում է չքավոր և հողազուրկ տնտեսություններին, այլև հիմնելով նոր ու պլանով տներ՝ մյուս գյուղերի համար ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի լինի նոր գյուղը և նոր գյուղացու տունը:

ԱՇՆԱՆԱՑԱՆԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

Մեր երկրում աշնանացանի տարածությունը դեռ չի հասել պատերազմից առաջ եղած չափին: Շատ գյուղերում, որտեղ փորձը ցույց է տալիս աշնանացան ցորենի օգուտը, գյուղացիք սովորություն չունեն ցանելու աշնանը:

Անցյալ տարի Հայաստանում աշնանացանի տարածությունը եղել է 75 000 հեկտար: Այս աշնանը որոշված է վարել 90 000 հեկտար: Աշ-

նանացանի տարածությունը պիտի ավելանա առաջին հերթին լեռնային գավառներում, իսկ դաշտային շրջաններում պիտի ուշք դարձվի բամբակի համար աշնան վարի:

Գավառներում և շրջաններում դարձյալ պիտի կազմակերպվեն արտակարգ լիազորություններ, իսկ գյուղերում՝ եռյակներ, որոնք պիտի հսկեն ծրագրի լրիվ իրագործման:

Առանց շաբաթացանի և սերմագտիչի՝ բերել չի ավելանա

Աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում առանձին ուշադրություն է դարձվելու, որ ցանքն արվի շարքացանով: Վարձակալանի և վարկային ընկերությունների շարքացան մեքենաները պիտի աշխատեցնել: Ոչ մի մեքենա պարապ չպիտի մնա:

Հայաստանում կա 100 սերմագտիչ, շուտով կստացվեն ևս 55 հատ: Այս մեքենաները հերիք են աշնան ցանքի համար անհրաժեշտ սերմացուն մաքրելու:

Գարնանացանի կամպանիայի ընթացքում մենք գրել էինք¹, որ սերմագտիչները գյուղերում քիչ են աշխատում: Ամեն մեկը պիտի մաքրի տարեկան տաս հազար փութ սերմացու, այնինչ մի հազար էլ չի մաքրել:

Պետք է բոլոր միջոցները կիրառել սերմագտիչները լրիվ օգտագործելու համար: Ամբողջ սերմացուն պիտի անցկացնել սերմագտիչով և ապա ցանել:

80 հատ նոր տրակտոր

Նղած տրակտորների վրա ավելյանալու են 80 նոր տրակտոր: Նղած տրակտորների մի մասն արդեն հնացել է, նորերը նրանց տեղը կբռնեն և դեռ ավելին կվարեն, քան մինչ այժմ:

Տրակտորների նորոգման համար բաց է թողնվելու առանձին գումար: Բացի այդ, որոշված է բաց անել 5 նոր արհեստանոց, տրակտորների և, առհասարակ, գյուղատնտեսական մեքենաների վերանորոգման համար:

«Մաճկալի» մի քանի թղթակիցներ գրել էին, որ գարնանացանի կամպանիայի ընթացքում դեպքեր են եղել, երբ տրակտորը չի աշխատել, իզուր կորել են օրերը: Պատահել է, որ չքավորության համար ըստացված տրակտորն ավելի շատ վարել է կուլակի հողը: Տրակտորով կուլակն իր հողն է վարել, իսկ եզներով էլ՝ չքավորի հողը:

Աշնանացանի ընթացքում նման դեպքեր չպիտի լինեն:

Գարնան ցանքի կամպանիան ուշ սկսվեց, և քիչ ժամանակ կար աշխատանքները կանոնավոր տանելու: Սակայն դարձյալ բավական աշխատանք է կատարված:

Հենց այժմվանից է սկսվում աշնանացանի կամպանիան, որ ամեն ինչ նախօրոք պատրաստած լինենք, մեքենաները՝ նորոգած, սերմացուն՝ տեղում, չքավոր տնտեսություններին վարկը հանձնած և այլն:

Վարկ և սերմացու չքավոր տնտեսություններին

Աշնանացանի համար չքավոր տնտեսություններին տրվելու է 200 000 ռուբլի: Այդ գումարը հատկացվելու է սերմացու ձեռք բերելու համար: Փորձն արդեն ցույց է տվել, որ մեզանում շատ լավ են բսնում աշնանացան ցորենի «Զեմկա» և «Կոոպերատորկա» սեսակաները:

Այդ երկու տեսակից էլ որոշված է ձեռք բերել 15 000 փութ և բաժանել բոլոր գավառներին: Այսպիսով՝ մենք ո՛չ միայն սերմացու կտանք չքավորին, այլ լավ և բերքատու սերմ:

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձվի կոլեկտիվ տնտեսությունների վրա: Կոլեկտիվներին աշնանացանի համար ինվենտար, սերմացու և լծկան ձեռք բերելու նպատակով հատկացվելու են գումարներ:

Կոլեկտիվները պիտի առաջի շարքում լինեն և գործով ցույց տան, որ իրենք ո՛չ միայն ցանում են այնքան, ինչքան ցույց են տալիս, այլև ցանած սերմացուն պիտի լավը լինի, մաքրած սերմագտիչով, հերկն արված տրակտորով, ցանքը՝ մեքենայով:

Առանց դրան նրանք լավ օրինակ չեն կարող լինել:

Ոչ մի փութ գոմաղբ չպիտի մնա գյուղում

Գոմաղբով դեռ բոլորը չեն պարարտացնում նույնիսկ այն գյուղերում, որտեղ ուրիշ վառելանյութ կա: Մինչև հիմա էլ գյուղի փողոցներում, բակերի մոտ աղբակույտերն անպակաս են: Արևի, անձրևի տակ փտում, կորչում է ահագին գանձը, իսկ մեր դաշտերը տարեցտարի ուժից ընկնում են, բերքը պակասում է:

Արտակարգ լիազորությունը որոշել է պարտադիր կերպով աղբը դաշտ կրել տալ այն տնտեսություններին, որոնք փոխադրելու միջոց ունեն: Ժամանակն է, որ մեր գյուղացին վարժվի գոմաղբով հողերը պարարտացնել:

Արտակարգ լիազորության այս որոշումը ուժի մեջ պիտի թողնել, մինչև որ գյուղերը վարժվեն գոմաղբով հողերը պարարտացնելուն:

Զբավոր տնտեսությունների համար գոմաղբի դաշտ տանելը պիտի կատարվի հասարակական աշխատանքների միջոցով:

Գոմաղբից գյուղի փողոցներն ու բակերը պիտի մաքրել և սնունդ տալ ուժասպառ հողերին:

Խոտի պահեստի ֆոնդեր

Աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում հատուկ ուշադրություն է դարձվելու, որ գյուղերում ցանեն առվույտ ու կորնգան: Մեր ընթերցողներն արդեն գիտեն, թե ինչքան է տուժում մեր տնտեսությունը կեփի պակասից: Անցած ձմեռը կենդանի օրինակ եղավ մեզ համար:

Որպեսզի նորից նույն վիճակը չապրենք, որոշված է տեղերում կազմակերպել խոտի պահեստի ֆոնդեր: Այս տարի Հայգյուղկոոպն ու գյուղտրեստը պիտի ձմեռվա համար պատրաստեն 300 000 փութ խոտ:

Բացի այդ ֆոնդից, յուրաքանչյուր գավառ ու շրջան պիտի ստեղծի խոտի ֆոնդի իր պահեստը, պիտի հավաքվի անտառային բացյուտներից, հասարական խոտհարքներից և գյուղական հողային ֆոնդերից:

Միայն այդ ֆոնդը քիչ է: Գյուղն ինքը պիտի ցանի առվույտ ու կորնգան, լեռնային գավառների կոլեկտիվները որքան միջոց ունեն, պիտի զարկ տան այս աշնանը շատ առվույտ ու կորնգան ցանելու: Ահա թե ինչ աշխատանք պիտի կատարվի այս տարվա աշնանացանի համար:

ՊԱՅՔԱՐԵՆՔ Հին ԿենՅԱՂԻ ԴԵՄ

Հին կենցաղը, որի մնացորդների մեջ դեռ այժմ էլ տառապում է մեր գյուղացիությունը, այն բազմաթիվ շարիքներից մեկն է, որը ժառանգություն է մնացել մեզ նախկին կարգերից:

Ներկայումս մեր նպատակն է՝ ամեն կերպ պայքարել հին կենցաղի մնացորդների դեմ և ամեն կերպ աշխատել, որ հաղթանակի նոր կենցաղը:

ՎԵՐԱՓՈԽԵՆՔ գյուղացու ապրուստի ձևերը

Նոր կենցաղի մասին խոսելիս, մենք առաջին հերթին ուշադրություն պիտի դարձնենք մեր գյուղացու կյանքը կամ ապրուստի ձևերը փոխելու վրա:

Մենք գիտենք, որ մեր գյուղացին այնքան էլ ուշադրություն չի դարձնում իր առողջապահական գործի վրա, երբեմն իրենց հագուստներն ամիսներով չեն լվանում և, ընդհանրապես, կեղտոտ են ապրում. բացի այդ, նրանք մաքուր չեն պահում իրենց բնակարանները, ջրերը և այլն: Այս բոլորը հին կենցաղի մնացորդներից են և խոշոր վնաս են հասցնում մեր գյուղացու առողջությանը և հետևապես՝ մեր ամբողջ աշխատանքներին:

Բացի այդ, հին կենցաղի մնացորդներ կան նաև մեր գյուղացու կերակրվելու մեջ: Նախ պիտի ասենք, որ գյուղացին չափազանց շատ հաց է գործածում, քան սննդի ուրիշ տեսակներից, և, մյուս կողմից էլ, նա իր կերակրվելու ժամերը չի դասավորում, որը առողջապահական տեսակետից առանձնապես վնասակար է:

Գյուղացին կուլտուրական պիտի դառնա

Մեր գյուղացու կյանքն ու կենցաղը բարելավելու համար հարկավոր է նրան կապել կուլտուրական աշխատանքների հետ: Շատ գյուղերում գյուղացիք դեռ ավելի թանկ են գնահատում օդաներում, փողոցներում և պատերի տակ հեքիաթներով կամ զանազան փուած ու վնասակար խաղերով զբաղվելը, քան խրճիթ-ընթերցարան գնալը, թերթեր ու գրքեր կարդալը, գյուղատնտեսական և այլ դասախոսություններ լսելը և այլն: Այս երևույթի դեմ ևս պետք է պայքարել, քանի որ դա ևս հին կենցաղի մնացորդներից է և հնարավորություն չի տալիս մեր գյուղացուն կուլտուրապես առաջ գնալու: Գյուղացին, մանավանդ իր ազատ ժամերին, անպայման խրճիթ-ընթերցարան կամ կուլտուրական մի ուրիշ վայր պիտի հաճախի, որպեսզի գնալով կուլտուրական մուրդ դառնա, իսկ առանց դրան նա չի կարող իր կյանքը լավացնել:

Վե՛րջ գրեացնե՛րին և տգիտությանը

Մեր գյուղերի այս կամ այն մութ անկյուններում դեռ գործում են գրբաց կանայք, ֆալշիներ, մուլլաներ, գիր անող տերտերներն ու տիրացուները, հեքիմներն ու տատմերներն ու զանազան ինքնակոչ «սրբեր»:

Պետք է ասել, որ դրանք ևս, խաբելով գյուղացիությանը, բավականին վնաս են հասցնում կենցաղի կառուցման գործին: Քիչ չեն այն ղեպքերը, երբ հեքիմների և տատմերների բժշկության պատճառով հի-

վանդները մահացել են, կամ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ գրեաց և խաբերա մուլաները, տերտերներն ու տիրացուները, խաբելով գյուղացուն, խլել են նրա ձեռքի վերջին կոպեկը:

Այս վատ և վնասակար երևույթները վերացնելու համար անհրաժեշտ է, մի կողմից՝ դուրս քաշել մութ անկյուններից այդ «սրբազան» գրբացներին, ֆալսիներին, հեքիմներին ու նմաններին և պատժել, մյուս կողմից էլ՝ հարկ եղած աշխատանք կատարել գյուղացիությանը հասկացնելու և հեռու պահելու այդ երևույթներից:

ԱՆՀԱՎԻԱԿԱՍ և բռնի ամուսնություններ

Այս շարիքը ևս բավականին տարածված է և հաճախ շատ վատ հետևանքներ է թողնում: Թե ի՞նչ վնասակար երևույթ է անհավիահաս ամուսնությունը, մանավանդ առողջ սերունդ ունենալու համար, դրա մասին բոլոր գյուղացիները գիտեն, սակայն շատ հաճախ պատահում են բռնի ամուսնություններ, որոնք մեր օրենքներով արգելվում են: Այս երևույթները վերացնելու համար անհրաժեշտ է, որ գյուղում խորհուրդները խիստ հսկողություն ունենան ու արգելեն նման քայլերը և, մյուս կողմից էլ՝ գյուղացիությանը հասկացնեն և ծանոթացնեն նման ամուսնության վնասակարության մասին:

Նոր կենցաղն առաջ տանելու համար աշխատանքի պիտի լծվեն գյուղի բոլոր կազմակերպությունները:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԽՈՇՈՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միութենական Ժողկոմխորհի որոշմամբ¹ այս տարվանից Միության զանազան վայրերում հիմք է դրվում խորհրդային խոշոր տընտեսությունների: Յուրաքանչյուր տնտեսություն պիտի ունենա 10—30 հազար դեսյատին տարածություն: Մրազրի համեմատ՝ այդ բոլոր տընտեսությունները մի քանի տարուց հետո պիտի տան մոտ 100 միլիոն փութ հաց:

Ռուսաստանի հողժողկոմատն արդեն անցել է խոշոր տնտեսությունների կազմակերպման աշխատանքներին: Հիմնվող տնտեսությունները լինելու են Սիբիրում, Կազակստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Բաշկիրիայում, Ղրիմում և այն երկրներում, որտեղ հողային ազատ

ֆոնդեր կան: Նախնական աշխատանքների համար հատկացված է կես միլիոն ռուբլի:

Հյուսիսային Կովկասում հիմնվելիք խոշոր տնտեսությունների սահմանները արդեն որոշված են, և մի քանի հարյուր տրակտոր արդեն սկսել են հողերը հերկել: Միայն մի տնտեսության մեջ, կարճ ժամանակվա ընթացքում, հերկված է 3000 հեկտար:

Հյուսիսային Կովկասում այս տարի պիսի ցանվի 60 հազար հեկտար, Սամարայի նահանգում՝ 40 հազար, Սարատովի նահանգում՝ 25 հազար: Միայն Կազակստանում 200 հազար հեկտար տարածություն է հատկացված մի խոշոր տնտեսություն կազմակերպելու, որը երկաթուղուն շատ մոտ է լինելու, և որի համար հարկավոր է մոտ 500 տրակտոր:

Պետական բյուջեով՝ 17 միլիոն ռուբլի է հատկացվելու խորհրդային խոշոր տնտեսությունների կազմակերպման համար: Արդեն գործի են կանչվում ագրոնոմներ, տեխնիկներ և այլ մասնագետներ, որոնք պիտի տեղերում ղեկավարեն այդ աշխատանքները:

Ինչո՞ւ համար է պետությունը հիմք դնում խորհրդային խոշոր տնտեսություններին:

Քանի գնում, մեր արդյունաբերությունը զարգանում է, քաղաքներում բնակչությունը շատանում է, բանվորների թիվը հարյուր-հազարներով է ավելանում, և, վերջապես, մեր առևտուրը օտար պետությունների հետ, մանավանդ հացի արտահանությունը, ավելի մեծ շահերի է հասնում:

Դրա համար էլ հարկավոր է շատ հաց ունենալ թե՛ քաղաքների կարիքը բավարարելու և թե՛ արտահանման համար:

Բայց խոշոր տնտեսություններ ստեղծելով՝ պետությունը մոռացության չէ տալիս գյուղական տնտեսություններին, որոնք տարեկան մի քանի հարյուր միլիոն փութ հաց են տալիս թե՛ արտահանման և թե՛ երկրի ներսի կարիքների համար:

Գյուղացիական մանր տնտեսությունների կոլեկտիվացումը և այդ կոլեկտիվներին պետական օժանդակություն ցույց տալը հենց այդ նպատակի համար է: Հարկավոր է ստեղծել խոշոր կոլեկտիվներ, չքավոր ու միջակ գյուղացու տնտեսությունները միացնելով ստեղծել հացի ֆաբրիկաներ, հազար և ավելի հեկտար տարածություն ունեցող կոլեկտիվներ, որոնք կարող են պետությանը հարյուր-հազարավոր փութ հաց տալ:

Եվ դրա համար էլ կոլեկտիվներին վարկավորելու համար հատկացված է 60 միլիոն ռուբլի:

Խորհրդային խոշոր տնտեսություններում բոլոր աշխատանքները պիտի տարվեն գիտություն վերջի խոսքի համեմատ:

Արորով և եզներով երկու հարյուր հազար դեսյատին տարածություն ունեցող տնտեսությունում չի կարելի աշխատանք տանել: Դրա համար էլ տրակտորներն են գործի անցել: Ոչ մի հեկտար չպիտի վարվի առանց տրակտորի, ցանքը շարքացան է լինելու, հունձն ու բերքի ծեծելը դարձյալ մեծ և շոգիով ու էլեկտրականությամբ աշխատող մեքենաներով:

Եվ խորհրդային խոշոր տնտեսությունների մի առավելությունն էլ հենց այն է լինելու, որ նրանք դառնալու են օրինակ իրենց շուրջը համախմբված գյուղացիական մանր տնտեսությունների համար:

Կոլեկտիվներ կազմակերպելով և հարյուր հազար դեսյատին տարածություն ունեցող պետական տնտեսություններ ստեղծելով՝ մենք հացի այնպիսի պաշար կունենանք և մեր երկիրն այնպես հիմնովին կապահովենք, որ էլ ոչ մի վտանգ մեզ համար ծանր չի լինի:

ԱՇՆԱՆ, ՑԱՆՔԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ, ՊԱՐԱՐՏԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՑԱՆՈՎԻ ԽՈՏԵՐԸ

Աշնանացանի նախապատրաստական աշխատանքները շատ վայրերում արդեն վերջանալու վրա են: Մեր թերթը, ի նկատի ունենալով կամպանիայի կարևոր նշանակությունը, մի քանի անգամ է գրել այդ մասին:

Ո՞րն է աշնան ցանքի առավելությունը: Բացի այն, որ աշնան ցանած ցորենն ու գարին ավելի լավ են թփակալում, ուրեմն և՛ ավելի շատ բերք տալիս, աշնան ցանածը մեր պայմաններում մի ուրիշ առավելություն էլ ունի:

Հողի մեջ եղած խոնավությունից աշնանացանը ավելի շատ է օգտրվում: Մանավանդ չորային տարիներում, երբ գարնան ցանածը չի կարողանում լավ աճել, աշնանացանը, նրա հետ համեմատած, ավելի է բերք տալիս, քանի որ աշնան և գարնան խոնավությունից նա բավական օգտվել է:

Բոլորին էլ հայտնի է, թե ինչպես են աշխատանքները եռում գյուղերում գարնան սկզբին: Ձյունը վեր կենալուց հետո, քանի դեռ հողը

Թաց է, սկսում են վարել, ցանել գարի ու ցորեն, կարտոֆիլ, խոտաբույսեր և, վերջապես, հերթը հասնում է բանջարանոցին: Աշխատանքն իրար է խառնվում, ժամանակ չի լինում, որ ամեն ինչ կանոնավոր և խնամքով կատարվի:

Այդ եռուն աշխատանքի թերի կողմերից մեկն էլ այն է, որ գյուղերում եղած մեքենաները լրիվ չեն օգտագործվում: Միայն տնտեսությունների մի մասն է կարողանում սերմը զտել, ախտահանել, վարձակալանների գութանն ու փոցխը ձեռքեծել: Են խլում, շարքացանք լրիվ չի աշխատում, որովհետև գարնան սեզոնը կարճ է: Բոլոր վարձակալանների տված տեղեկություններից երևում է, որ մեքենաները սկսում են բանել ավելի շատ գարնանը, որից հետո պահեստ են ուղարկվում:

Աշնանացանի առավելություններից մեկն էլ այն է, որ նա աշխատանքը հավասար է դասավորում: Եթե տվյալ գյուղում հնարավորություն կա ցորենն աշնանը ցանելու, ուրեմն՝ պլուղացին թեթևացնում է գարնան աշխատանքը և կարող է բանեցնել վարձակետի գութանն ու շարքացանը: Աշնան ժամանակ միշտ էլ հնարավոր է աշխատել առանց շտապելու, վարել խնամքով, սերմը զտել և ցանել շարքացանով: Այսպիսով՝ թե՛ մեքենաները շատ աշխատած կլինեն, ուրեմն և բերքն ավելի շատ կլինի, և թե՛ գարնան աշխատանքը քիչ կլինի:

Պարտադրումը աշնանացանի համար

Հարվածային կարգով՝ մեր գյուղերում սկսել են աղբը դաշտ տանել: Գյուղի փողոցներն ու բակերը կարգի բերելուց և մաքրելուց բացի, մենք աղբը դաշտ կրելով, տասնյակ հազար փթերով ենք մեր բերքը բարձրացնում: Համարյա ամեն համարում «Մաճկալը» թղթակցություն է տպում այդ աշխատանքի մասին²:

Բայց արածը դեռ քիչ է: Պետք է բոլոր միջոցները գործադրել աղբը դաշտ տանելու և աշնանացանին դաշտերը պարարտացնելու համար: Մի քանի գյուղերում արդեն այնքան պարզ են հասկացել գոմաղբի օգուտը, որ, նույնիսկ, սալներով գնում են և հարևան գյուղերից աղբ առնում, բերում իրենց դաշտերի համար:

Պետք է իստակ և իսպառ մաքրել գյուղի փողոցները աղբից, մոխրակույտերից և կեղտոտություններից: Հարյուր հազար ուրբիներ ար-

ժեցող հողի հարստությունը հանցանք է թողնել, որ փշանա արևի ու անձրևի տակ:

Այս կամպանիայի ընթացքում գյուղխորհուրդն ու գյուղի ՓՕԿ-ը պիտի հատուկ ուշադրություն դարձնեն չթափոր տնտեսություններին ցույց տալու աջակցություն: Համապատասխան միջոցներով պիտի նրանց դաշտերն էլ պարարտացնել: Այս մասին շատ որոշ ասված է պարարտացման կամպանիայի հրահանգների³ մեջ:

Ահա գոմաղբով պարարտացնելուց բացի, աշնանացանի կամպանիային զուգընթաց տարվում է և արհեստական, հանքային նյութերով պարարտացումը⁴: Մենք արդեն մի տարվա փորձ ունենք:

Մոտ հարյուր ցուցադրական դաշտեր են կազմակերպված հանքային պարարտանյութերի համար: Եվ համարյա բոլոր վայրերից էլ ստացված տեղեկությունները հաստատում են, որ հանքային պարարտացումը հաջող է անցել, պահանջը քանի գնում, այնքան ավելանում է:

Արդեն միջոցներ են ձեռք առնված աշնանացանի համար ձեռք բերելու հանքային պարարտանյութեր և ավելին, քան անցյալ տարի էր ստացված: Հանքային պարարտացումն առաջին հերթին պիտի հատկացնել չթափոր տնտեսություններին և կոլեկտիվներին:

Աշնանացանը և խոտաբույսերը

Ավելորդ է գրել այն մասին, թե մեր անասնապահությունն ինչքան է տուժում կերի պակասից: Մեր հիշողության մեջ դեռ թարմ է այն ավերածությունը, որ այս ձմեռ եղավ: Ցանքի տարածությունը լայնացնելուց հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել ցանովի խոտերի մշակման վրա:

Մեզանում շատ քիչ ուշադրություն են դարձնում աշնան յոնջայի վրա: Միամյա խոտաբույսերից՝ մեր լեռնային գավառներում շատ է տարածված վիկան: Սակայն, համարյա բոլոր վայրերում էլ տարածված տեսակը գարնան վիկն է:

Դրա համար էլ նա դանդաղ է տարածվում: Գարնան եռուն աշխատանքների ժամանակ, երբ հարկավոր է վարել ցորենի և գարու համար, գյուղացին հնարավորություն չունի վիկայի համար դաշտը վարելու: Քեկուզ մինչև հիմա, տարեցտարի, վիկայի տարածությունը ավելանում է, բայց ժամանակն է, որ մենք ձեռք բերենք աշնան վիկայի սերմ և մեր գյուղացուն սովորեցնենք վիկան աշնանը սերմելու:

Խնշ օգուտ է տալիս աշնան սերմած վիկր:

Ամենից առաջ աշնանը շատ ավելի հեշտ է վարել վիկայի տեղը, քան գարնանը: Աշնան վիկր ցրտից չի վախենում, նա դիմանում է ձյունի հաստ շերտերի տակ և ձյունի հալոցքի հետ միասին, երբ ծլում են մյուս խոտերը, սկսում է աճել, փարթամանալ:

Մեր գյուղերում կերի պակասն ամենից շատ է զգացվում ապրիլին և մայիսի սկզբին. վերջանում է ձմռան պաշարը, կանաչը դեռ բոյ չի քաշել, որ տավարը կուշտ փորով ուտի, իսկ աշնան ցանած վիկան այդ ժամանակ ո՛չ միայն բոյով է լինում, այլև սկսում է ծաղկել:

Կերի կարիք զգալու դեպքում կարելի է վիկայի արտի մի մասն սկսել հնձել և տավարին կերցնել: Եվ մինչև ամբողջ վիկան կերցնելը, սարերն արդեն խոտակալած կլինեն, ուրեմն և՛ կարելի է սար բարձրանալ:

Աշնան վիկան շատ ձեռնտու է մեր լեռնային շրջանների համար, որտեղ սար են բարձրանում մայիսի վերջերին, իսկ մինչ այդ անասուններն այնքան են նիհարում, որ արոտներում մի ամիս արածելուց հետո հազիվ են կարողանում միս կապել:

Առաջին փորձը այս տարի կատարել է Երևանի հողբաժինը: Նրանց տնտեսությունում կարողացել են սերմացուի համար աշնան վիկա ցանել:

Պետք է հետևել Երևանի օրինակին և առաջին տարին ձեռք բերել թեկուզ մի քանի փուլ աշնան վիկա, ցանել սերմացուի համար և բազմացնել, աշխատելով սերմը տեղերում պատրաստել: Այդպիսով՝ մենք կունենանք և՛ աժան, և՛ հարկավոր չափով մեր պայմաններին վարժված սերմացու:

Սերմի պատրաստման այս եղանակը պետք է տարածել մյուս տեսակ խոտաբույսերի վրա: Կորնգանն ու յոնջան շատ լավ սերմակալում են, և տեղում պատրաստած սերմացուն շատ լավ բերք է տալիս:

Վարկային ընկերությունները պիտի աշխաթող շանեն այս և հուլյաները միայն դրսի վրա դնեն այն ժամանակ, երբ գյուղերում կարելի է պատրաստել խոտաբույսերի սերմացուի մի մասը: Հենց այժմվանից պիտի ցուցակագրել այն տնտեսություններին, որոնք կարող են սերմացու տալ վարկի դիմաց: Ամեն տարի այդ տնտեսությունների հետ պայման պիտի կապել և նրանց սերմացուն գնել: Ավելի լավ է՝ յոնջատիրոջը փող տալ և նրա սերմացուն գնել, քան թանկ գնով ուրիշ տեղից սեր-

մացու ճարել, որ շատ անգամ չի հաջողվում, և եթե ստացվում էլ է, կա՛մ սերմացուն է մնացած լինում, կա՛մ տեղ է հասնում այն ժամանակ, երբ վարուցանքը վերջացած է լինում:

Պիտի այժմվանից գործի անցնել: Զպիտի մոռանալ, որ խոտաբույսերի տարածության լայնացումը մեր անասնապահության համար միակ ելքն է: Աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում, այս տարի, պիտի առաջին փորձն անել՝ հետագա տարիների համար այդ աշխատանքն է՛լ ավելի լայնացնելու:

ԿՈՒԵԿՏԻՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՂԵՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՐԵԼ ԵՆ

Արդեն ավարտված են կոլեկտիվների հողերի կենտրոնացման աշխատանքները՝ համաձայն Հայկենտգործկոմի կողմից հրատարակված պաշտոնական որոշման: Որպեսզի մյուս ընթերցողները ծանոթանան օրենքի հետ, այդ որոշումը տպում ենք «Մանկալի» հավելվածի մեջ:

Համաձայն այդ որոշման՝ կոլեկտիվների հողերը կենտրոնացնում են առաջին հերթին, առանց սպասելու գյուղի հողաշինարարության: Այդ աշխատանքը կատարում են հողաշափը և ագրոնոմը, իսկ հաստատում է գավգործկոմը:

Եթե գյուղն ունի պահեստի և ազատ հողեր, կոլեկտիվներն ուժեղացնելու համար սկզբնական շրջանում թույլատրվում է այդ հողերի մի մասը հատկացնել կոլեկտիվին, համաձայն որոշման, 6-րդ կետի:

ԻՆչպես են հողերը կենտրոնացնում

Այդ աշխատանքը կատարվում է հողաշինարարական հրահանգի համաձայն: Իսկ ըստ հրահանգի՝ կենտրոնացումը կատարվում է փոխանակության կարգով: Եթե կոլեկտիվի համար անհատ տնտեսությունից հող են վերցնում, ապա, համաձայն որոշման 3-րդ կետի, այդ տնտեսությունը մի ուրիշ տեղ պիտի ստանա նույն կատեգորիայի հող:

Իսկ ի՞նչ է ասում որոշումն այն մասին, թե ո՞ւմ է մնում այն անդամի հողը, որը կոլեկտիվից հեռանում է: Հույր մնում է կոլեկտիվի օգտագործության տակ:

Հեռացող անդամը հող է ստանում համայնքի ազատ հողերից կամ այն տնտեսության հողից, որը նոր է մտնում կոլեկտիվ և կամ թե հողօգտագործման իրավունքից զրկված և լքյալ տնտեսության հողից:

Եթե այդ երեք դեպքում էլ հող չլինի, կոլեկտիվից դուրս եկած տնտեսությունը առանց հողի պիտի սպասի հերթական հողաշինարարության:

ԻճԶԱԵ՝Ա ԵՆ ԿԻՐԱՌԵԼ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Որոշումը մեծ մասամբ ճիշտ է կիրառվել: Այդպիսի գյուղերում դժգոհություն չի եղել ո՛չ կոլեկտիվի և ո՛չ էլ անհատ տնտեսությունների կողմից:

Իայց եղել են և սխալներ: Բերենք մի քանի օրինակ: Երևանի գավառի Իմանշալու գյուղում փորձել են կոլեկտիվի համար վերցնել գյուղացիների այգիները: Նույնը եղել է և Ղուրդուղուլիում: Հատուկ կարգադրությամբ այդ չի թույլատրվել, որպես հակասություն պաշտոնական որոշման:

Արամուս և Բաշգյառնի² գյուղերում ուրիշ տեսակ են արել: Կոլեկտիվի հողերն առանձնացնելուց հետո, մի քանի տնտեսություններ նորից դիմում են տվել կոլեկտիվի մեջ մտնել: Նրանք իբր թե բաժանվել են իրենց ծխերից և բաժին են վերցրել նախկին ծխի վատ հողը, լավը թողնելով իրենց ծխին: Նոո անդամները պահանջ են դրել, որ վատ հողի փոխարեն կոլեկտիվն իրենց լավ հող տա: Այսպիսով՝ թե՛ իրենք պիտի լավ հող ստանային և թե՛ նախկին ծուխը:

Այսպես չի լինի: Եվ իհարկե, թե՛ Արամուսում և թե՛ Բաշգյառնիում այդ փոխանակությունը խափանվել է, համաձայն որոշման:

Պետք է խստիվ հետևել որոշման ճիշտ կիրառման, այդպիսով թե՛ կոլեկտիվներն ապահովված կլինեն հողով, և թե՛ վերացրած կլինենք դժգոհությունը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը, որի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 11-րդ տարեդարձին¹, ունի կարևոր նշանակություն Անդրկովկասի, մասնավորապես Հայաստանի անասնապահության համար:

Դեռ ցարական կառավարության օրոք Անդրկովկասի անասնապահությանը գիտակ անասնաբույժներից մի քանիսը, որպես համեստ

պահանջ, առաջադրում էին Անդրկովկասյան քաղաքներից որևէ մեկում բացելու անասնաբուժական գոնե միջնակարգ դպրոց, ի նկատի ունենալով Անդրկովկասի տեղական պայմանները, նրա՝ անասնապահության էպիզոդիկ հիվանդությունների մշտապես ենթակա լինելը, քոչի գոյությունը, ինչպես և Պարսկաստանին ու Տաճկաստանին սահմանակից լինելը: Բայց այդ պահանջը նույնիսկ պատշաճ ձևակերպում չստացավ և մնաց լուկ խոսակցություն, որ արվում էր մերթընդմերթ գումարվող գյուղատնտեսական և անասնաբուժական խորհրդակցություններում: Ծիծաղելի է մտածելն անգամ, որ դաշնակցական տիրապետությունը կարող էր հանդուրժել Երևանում անասնաբուժական ինստիտուտի գոյությունը և այն էլ՝ անդրկովկասյան մասշտաբով: Ո՛չ միայն օբյեկտիվ հնարավորություններ չկային, այլև ներքնապես դաշնակցության ռեժիմը չէր կարող կենսաբեր լինել այդպիսի հսկա կուլտուրական ձեռնարկության համար:

Մեզանում առաջին անգամ անասնաբուժական ինստիտուտ հիմնելու առաջարկ է արվում 1926 թ. Անդրկովկասյան անասնաբուժական խորհրդակցության կողմից²: Կարճ ժամանակից հետո, խորհրդակցության ցանկությունը քննության է հանձնվում համապատասխան մարմիններին: Խնդիրը տեղափոխվում է միութենական օրգանները, և, վերջապես, այս տարվա հունիս 30-ին Անդրկովկասյան ժողկոմխորհը որոշում է հանում ինստիտուտի հիմնադրման մասին, շեշտելով որ ինստիտուտի համար ամենից հարմար վայրը Երևանն է:

Այդ որոշումից քիչ հետո կազմակերպվում է այն կոմիտեն, որի վրա է ծանրանում նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները՝ նախահաշվի և ընդունելության պայմանների կազմելը, ուսումնական ծրագրի, ինստիտուտի շինության, լաբորատորիաների կահավորման, ուսանողական հանրակացարանի և այլ նման անհրաժեշտ ինդիկներ:

Եթե նկատի ունենանք այն, որ հոկտեմբերի 11-ից արդեն պարապմունքներն ընթանում էին նորմալ կարգով, և ինստիտուտում վերջացել էին ընդունելությունները³, կազմված էր նախահաշիվը, ուսումնական ծրագիրը, հրավիրված էին դասախոսները, շենքի և ուսանողական հանրակացարանի խնդիրը լուծված էր, ապա պարզ կլինի, որ կազմակերպչական կոմիտեն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ գլուխ բերել գործը: Պաշտոնական բացման ժամանակ ինստիտուտըն արդեն մի ամսվա նորմալ աշխատանքի պատմություն ուներ:

Ի՞նչ ունի ինստիտուտը և ի՞նչպես է կազմակերպվել:

Ուսանողության հիմնական կադրը Անդրկովկասյան բոլոր հանրապետություններից են և ներկայացնում են գլխավոր շորս ազգությունները՝ թուրք, վրացի, հայ և ռուս: Ընդունելության ժամանակ հոգ էր տարվում, որ Անդրկովկասի բոլոր գավառներից ու շրջաններից ուսանողներ լինեն: Սակավ բացառությամբ այդ հաջողվել է: Հայաստանի և Վրաստանի բոլոր գավառներից ու ավտոնոմ շրջաններից ուսանողներ կան:

Համաձայն սկզբնական ծրագրի՝ ուսանողների ընդհանուր թիվը առաջին տարվա համար սահմանված էր 130-ի չափ: Այդ թիվն ըստ հանրապետությունների բաշխվել էր այս կերպ. Ադրբեջանին՝ 35 տեղ, Վրաստանին՝ 30, Հայաստանին՝ 25, Դաղստանին և Հյուսիսային Կովկասին՝ 10 տեղ, Թուրքեստանին և Միջին Ասիայի հանրապետություններին՝ 10 տեղ, և խորհրդային մյուս հանրապետություններին՝ 10 տեղ: Կովկասյան Կարմրագորոշ բանակին հատկացված էր 10 տեղ:

Ըստ ընդունելության տախտակի՝ ուսանող չեն ուղարկել Թուրքեստանն ու խորհրդային մյուս հանրապետությունները, ծանուցումն ուղստանալու և պայմաններին լավ տեղյակ չլինելու պատճառով: Ընդունված ուսանողների թիվը 112 է, որոնք ըստ հանրապետությունների հետևյալ կերպ են բաշխվում. Ադրբեջան՝ 30, Վրաստան՝ 33, Հայաստան՝ 30, Հյուսիսային Կովկաս՝ 4, այլ վայրերից՝ 5 և Կովկասյան Կարմրագորոշ բանակից՝ 10 հոգի:

Դիմում տվողների թիվը անց էր 230-ից: Անհամեմատ ավելի շատ էին դիմումներ Հայաստանի զանազան վայրերից: Ադրբեջանից և Վրաստանից, ինչպես և բանակից եկողները նախնական ստուգման են ենթարկվել տեղերում, այնպես որ, եթե հաշվենք և այն անձանց, որոնք ինստիտուտի համար դիմում են տվել հանրապետական լուսժողկոմատներին, ապա դիմում տվողների թիվը կհասնի 300-ի:

Իրենց սոցիալական ծագմամբ ընդունված ուսանողները դասավորվում են հետևյալ կերպ. բանվորներ՝ 15 %, գյուղացիներ՝ 60 %, ծառայողներ՝ 25 %: Ըստ ազգության. թուրք՝ 21 անձ, վրացի՝ 26, ռուս՝ 15, հայ՝ 48, այլք՝ 4 (ուկրաինացի, լատիշ, լեզգի, լեհ): Հայերի բարձր տոկոսը բացատրվում է նրանով որ, նախ՝ մնացած հանրապետություններից ևս ուղարկվում էին հայեր (Վրաստանից՝ 4, Ադրբեջանից՝ 6), և ապա՝ հետո վայրից եկողները մեծ մասամբ հայեր էին: Այսպես օրի-

նակ՝ Հյուսիսային Կովկասից գործուղած 10 հոգուց 3-ը հայ էին: Այդ վայրից եկած 10 հոգուց ընդունված են միայն 3 հոգի, 2-ը՝ հայ:

Հստ կուսակցականության՝ կոմկուսի անդամ և թեկնածու են 25 հոգի, կոմերիտական՝ 41 հոգի, անկուսակցական՝ 46 հոգի: Հստ տարիքի՝ ուսանողության 85%-ը 20—25-ի մեջն է: Տարբեր էին ուսանողների պատրաստության մակարդակն ըստ հանրապետությունների: Առաջին տեղը պատկանում է Ադրբեջանից գործուղվածներին, որոնց պատրաստությունը բարձր էր թե՛ Վրաստանից և թե՛ Հայաստանից եկածներին համեմատությամբ:

Ուսանողների մեծ մասը (մոտ 90 հոգի) տեղավորված են ուսանողական հանրակացարանում: Մնացածները կա՛մ քաղաքից են և կա՛մ թե Երևանում ունեն ազգականներ, որոնց մոտ և իջել են: Մոտ ապագայում հնարավոր կլինի հանրակացարանի տեղավորվածների թիվը հասցնել 100-ի: Թոշակների խնդիրը դեռ առկա է: Սակավ բացառությամբ՝ ուսանողները առայժմ սննդադրամ են ստանում, մինչև թոշակառուների ցանկի վերջնական հաստատումը:

Ինչ վերաբերում է ուսանողական օժանդակ հիմնարկներին՝ ընթերցարան, գրադարան, ֆիզկուլտուրայի գործ, բժշկական օգնություն, ճաշարան և այլն, ապա հենց իրենց՝ ուսանողների անմիջական մասնակցությամբ այդ խնդիրների մեծ մասն արդեն լուծված է: Հիմք է դրված գրադարանի և ընթերցարանի, ֆիզկուլտուրայի և սպորտի համար հատկացված է որոշ գումար, այժմ հոգ է տարվում ուսանողական ճաշարան ունենալու՝ Հայաստանի պետհամալսարանի ուսանողության համար ևս:

Անասնաբուժական ինստիտուտի պարապմունքների մի մասը պետհամալսարանի շենքումն է տեղի ունենում, իսկ գործնական պարապմունքները և դասախոսությունների մի մասը՝ Հողօրդկոմատի բակտերիոլոգիական ինստիտուտում: Կազմած նախահաշվով՝ առաջիկա գարնանը ձեռնարկվելու է անատոմիկոմի, ընդարձակ հանրակացարանի և այլ շենքերի կառուցման:

Առաջին կուրսի դասախոսությունները հետևյալ առարկաներից են՝ անատոմիա, քիմիա, բուսաբանություն, ֆիզիկա: Կենդանաբանության ամբիոնն առայժմ թափուր է: Հասարակագիտական առարկաներից առայժմ ավանդվում են քաղաքատնտեսություն և կուսպատմություն:

լեզուներից են՝ լատիներեն և ռուսերեն: Թեպետ մյուս ինստիտուտներում, որպես պարտադիր առարկա, ավանդվում է լատիներենը, բայց ի նկատի ունենալով ուսանողների մի մասի թույլ պատրաստականությունը ռուսերենից, կաղմակերպչական կոմիտեի որոշմամբ այդ առարկան ևս պարտադիր է ռուսերենից թույլ ուսանողների համար: Օտար լեզուներից ավանդվում են գերմաներենն ու ֆրանսերենը:

Դասախոսների և մյուս գիտական աշխատակիցների մեծ մասը պետհամալսարանի ուժերից են: Դրսից հրավիրված են առայժմ 3 պրոֆեսոր և մի գիտական աշխատակից: Թե՛ դրսից հրավիրվածները և թե՛ տեղական ուժերն ամեն ջանք ու եռանդ գործադրում են կահավորելու ինստիտուտի լաբորատորիաները և մյուս աշխատանոցները, կրելով այն բոլոր անհարմարությունները, որ անխուսափելի են նոր հիմնած բարձրագույն դպրոցի առաջին տարում: Այն ընկերական և աշխատանքային մթնոլորտը, որ ստեղծվել է դասախոսների և ուսանողների միջև, մեծ գրավական է հենց առաջին տարում պարապմունքները կանոնավոր և արդյունավետ տանելու:

Այս թեթև տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ կարճ ժամանակում ահագին աշխատանք է թափված այն բոլոր մարմինների կողմից, որոնք այս կամ այն առնչությամբ ունեն ինստիտուտի հետ:

Իսկ այդ հիմնարկության նշանակությունը թե՛ Անդրկովկասի և թե՛, մանավանդ, Հայաստանի համար խոշոր է: Ծրագրի համաձայն, ինստիտուտի 5 կուրսը պիտի ունենա հինգ հարյուր ուսանող: Ամեն տարի կառուցումներ են արվելու, լայնացվելու է աշխատանքը, գալու են գիտական նոր ուժեր, և ինտերնացիոնալ միջավայրում դաստիարակություն են ստանալու բազմալեզու և բազմատեղ Անդրկովկասի բանվորագյուղացիական երիտասարդությունը:

Յուրաքանչյուր անդրկովկասյան բարձրագույն կրթական հիմնարկ Միություն մյուս համանման հիմնարկից մի գլխավոր տարբերություն ունի: Ընդհանուր գիտելիքներ և մասնագիտություն տալուց բացի, անդրկովկասյան բարձրագույն դպրոցը տալիս է այնպիսի աշխատակիցներ, որոնք կարող են աշխատել Անդրկովկասի բոլոր շրջաններում: Այդպիսի բարձր դպրոցի ներսում ուսանողությունը ստանում է և՛ գիտություն, և՛ կռում ու կոփվում, որպես խորհրդային դպրոցի սան՝ միջազգային ոգով:

Այդ տեսակետից, Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտի դերը շատ խոշոր է: Անդրկովկասի գյուղին անասնաբուժական օգնություն ցույց տալուց բացի, այս դպրոցի շրջանավարտն ընթացիկ աշխատանքում պիտի ստեղծի այն տրադիցիան, առանց որի բարձրագույն դպրոցը աշխատունակ լինել չի կարող: Իսկ այդ տրադիցիան այն քաղաքականության հետևանքն է, որպիսին բոլշևիկյան կուսակցությունը տարել է և տանելու է Անդրկովկասի խայտաբղետ պայմաններում:

Անհրաժեշտ է բոլոր միջոցները ձեռք առնել, որպեսզի մեր առաջին շրջանավարտները թե՛ իրենց պատրաստությամբ և թե՛ իրենց ոգով միանգամայն հարազատ լինեն և արդարացնեն այն հույսերը, որ ունի կուսակցությունն ու խորհրդային իշխանությունը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

Ծրանում բացվել է անասնաբուժական ինստիտուտ¹, որտեղ մի ամսից ավել է, ինչ սովորում են հարյուր ուսանող, որոնք եկել են թե՛ Անդրկովկասյան հանրապետություններից և թե՛ Միության այլ երկրներից:

Մինչև հիմա այդպիսի ինստիտուտ Անդրկովկասը չուներ, այնինչ անասնաբույժների կարիքը մեզանում շատ մեծ է: Ամեն տարի պատահում են վարակիչ հիվանդություններ: Բացի այդ, մեր անասունները վնասվում են և այլ հիվանդություններից: Անասնաբույժներ չունենալու պատճառով հնարավոր չէր ամեն գյուղի բժշկական օգնություն հասցնելու:

Ահա այդ նպատակով էլ բացված է ինստիտուտը: Անդրկովկասի բոլոր ազգություններից էլ ուսանողներ կան²: Ինստիտուտի համար Ռուսաստանի զանազան քաղաքներից հրաժիրված են մի քանի պրոֆեսորներ և մասնագետներ³:

Համարյա բոլոր ուսանողներն էլ թոշակ են ստանալու մինչև ուսումն ավարտելը: Ուսանողները ապրում են հանրակացարանում: Բացի այդ, պետությունն է հոգալու նրանց դասագրքերի ծախքը:

ԻՆՍՏԻՏՈՒՄԻ շենքերը

Իհարկե, այդպիսի մի խոշոր գործ, ինչպիսին համալսարան հիմնելն է, առանց համապատասխան շինությունների չի լինի:

Ինստիտուտն առայժմ տեղավորված է Հողժողովմատի կողմից նոր կառուցված բակտերիոլոգիական կայանի շենքում: Այս տարի եղած շինությունները միանգամայն բավարար են: Բայց արդեն նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում գարնանը նոր շինությունների կառուցման համար:

Կանոնադրության համաձայն, ինստիտուտում պիտի սովորեն հինգ տարի: Ուրեմն՝ հինգ տարուց հետո ուսանողների թիվը հինգ հարյուրից պիտի անցնի: Եվ դրա համար էլ ամեն տարի շինություններ են շինվելու, որպեսզի պարապմունքները կանոնավոր գնան:

Ինչ նշանակություն ունի ինստիտուտը Անդրկովկասի համար

Մեկանում անասունների մեջ հիվանդություններ կան, որոնց պատճառները դեռ ուսումնասիրված չեն: Ամառվա սկզբին, երբ սար են բարձրանում, անասունները հիվանդանում են: Անդրկովկասը, սահմանուկից լինելով օտար պետությունների, հաճախ ենթակա է ժանտախտի, որից անասունները կոտորվում են, և, բացի այդ, ժանտախտի շնորհիվ մեր երկրի կաշին հնարավոր չի լինում արտահանել:

Ահա այդ բոլոր խնդիրները դրված են ինստիտուտի առաջ: Ուսանողներն ու պրոֆեսորները պիտի ո՛չ միայն սովորեն և ուսումնասիրեն մեր անասուններին, այլև ծանոթանան եղած հիվանդությունների հետ, պայթարեն համաճարակի ժամանակ և գործնական օգնություն ցույց տան գյուղացուն:

Ինստիտուտի հիմնադրումը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակներից մեկն է

Ինստիտուտի բացումը լինելու է Հոկտեմբերյան հեղափոխության 11-րդ տարեդարձին¹: Ուրիշ ոչ մի պայմաններում հնարավոր չէր այդպիսի համալսարանի բացումը:

Ցարական կառավարությունը Անդրկովկասում նույնիսկ ֆելդշերների դպրոց չուներ: Իսկ դաշնակցության սրտք մտածել էլ չէր կարելի նրանում հիմնելու մի համալսարան, որտեղ սովորեն թուրքերը, վրացիները, ռուսները, հայերը, հրեաները և ուրիշ ազգություններ:

Միայն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և նրա ստեղծած խորհրդային կառավարությունը կարող էր հիմնադրել այդպիսի գործ: Ահա

թե ինչու՝ ինստիտուտի հիմնադրումը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակներից մեկն է:

«Մաճկալը» համոզված է, որ հինգ տարուց հետո, երբ առաջին խումբը կավարտի, մեր ինստիտուտի անասնաբույժները ծանոթ կլինեն Անդրկովկասյան ժողովրդների անասնապահությանը և ամբողջ եռանդը կթափեն մեր անասնապահության զարգացման համար:

ԲԵՐՔԻ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

< Հ ո գ վ ա ծ I >

Համամիութենական կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումը¹, որ տպել ենք «Մաճկալի» № 4-ում, շատ կարևոր նշանակություն ունի: Դատապարտելի է այն գյուղխորհուրդը, որն այդ որոշումը չի տարածի իր գյուղում և միջոցներ ձեռք չի՝ առնի նրա մեջ հիշած կետերը իրագործելու:

Երևի շատերը կարդացած չեն էլ լինի, այնինչ այդ որոշումը շատ կարևոր է գյուղի համար:

Նախքան որոշում հրատարակելը, կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, լավ ծանոթանալով Խորհրդային Միության գյուղատնտեսության ներկա վիճակին, հնարավոր է համարել մոտակա հնգամյակում բերփավությունը բարձրացնել ամենափիշը 35 տոկոսով, այսինքն՝ տարին 7 տոկոս:

Եթե մեր գյուղացին մի հեկտարից մինչև այժմ ստանում է 50 փութ ցորեն, ապա հինգ տարուց հետո նա պիտի ստանա 68 փութ: Ահա՛ որոշման իմաստը:

Ի՞նչ միջոցներ են հարկավոր բերփի չափը տարին 7 տոկոսով բարձրացնելու:

Ընտրովի սերմ ցանելը

Որոշման մեջ հիշված բոլոր միջոցներն էլ պարզ ու հասարակ են և մատչելի՝ մանր տնտեսությունների համար: Այդ միջոցները կարող է գործադրել գյուղական ամեն մի տնտեսություն:

Ամենից առաջ՝ ընտրովի և լավ սերմացուն: Եթե ճիշտ է այն առածը, թե ինչ որ ցանես, այն էլ կհնձես, ապա ուրեմն՝ մաքուր և ընտ-

րովի սերմացու պիտի ցանես, որ հունձը առատ լինի: Այս նշանակում է, որ սերմդ տիչ մեքենան օր ու գիշեր պիտի աշխատեցնել և հենց գյուղում եղած տեղական ցորենը մաքրել ու ցանել: Շատերը կարող են ասել, թե տեղական սերմացուն լավը չի: Բայց այդ սխալ է, տեղական ցորենից էլ կալելի է լավ սերմացու ստանալ, միայն թե մաքրեն ու վանան, ախտահանեն, որ արտը մրիկով չհիվանդանա:

Միջնակների ոչնչացումը, կոիվ մոլախոտերի և վնասատուների դեմ

Արտը արտից բաժանվում է միջնակներով: Լավ կլինի, եթե ամեն գյուղում հաշիվ անեն, թե քանի՞ հեկտար հող է կորչում միջնակների թմբերի, պարիսպների տակ: Հողաշինարարության ընթացքում այս միջնակները տեղ-տեղ վերացան, բայց շատ անգամ նորից են միջնակ սահմանում, որ արտը հարևանի արտից բաժանվի:

Պիտի վերացնել միջնակները: Նրանք պարտադիր հողեր են, կարող են և ջրվել: Մի՛ կորցնեք հողը միջնակի տակ:

Միջնակները վնասակար խոտերի և բզեզների ու զանազան հիվանդությունների բույն են: Արտի սահմանը եթե մաքուր է, արտը քիչ է վարակվում:

Որոշման մեջ հատկապես ասված է, որ ամբողջ գյուղը պիտի կովի վնասատուների դեմ, լինի «չոռ», թրթուր, մրիկ թե այլ հիվանդություն: Անխնա պիտի կովել այն շարիքի դեմ, որ տարեկան մի միլիարդ ռուբլու վնաս է տալիս խորհրդային Միության գյուղատնտեսությանը: Եթե ցորենի վերածենք, կստանանք մի ահռելի թիվ: Ամեն տարի այդ վնասատուներն ու հիվանդությունները մեզնից խլում են չորս հարյուր միլիոն փութ ցորեն:

Այս թվի վրա ամեն մի գյուղացի լավ պիտի մտածի և իր ձեռքից եկածն անի՝ վնասատուներն ու մոլախոտերը վերացնելու մեր ցանքերից:

Աշնանացանն արածացնելուն վերջ տվեք

Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումն այս մասին հատուկ կետ ունի: Մեզանում տավարը պահելու և դաշտում արածացնելու գործը կանոնավորված չի: Վարից հետո եզները բաց են թողնում կանաչի մեջ: Ոչխարները սուրբում են քշում, նախրապանները նախիրը հանդ տանելուց արածացնում են արտը: «Քոռ» անելը մինչ հիմա համարվում

է դոշադություն: Եվ շատ անգամ չքավորի արտոն է ոտնատակ գնում: Պետք է գյուղում խիստ որոշումներ անել և ծլածն ապահովել արածացնելուց:

Աղբով պարարտացնելը

«Մաճկալը» համարյա ամեն համարում գրել է աղբով պարարտացնելու օգուտի մասին: Որոշման մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձված ո՛չ միայն գոմաղբի վրա, այլև հանքային պարարտանյութերի վրա: Կիրը, մոխիրը, ֆոսֆորը պիտի գործադրության մեջ դնել: «Մաճկալի» այսօրվա համարում տպված է մի թղթակցություն Լենինականից, որ ցույց է տալիս, թե ինչքան օգուտ է տվել հանքային պարարտանյութը:

Կանաչ պարարտացումը ևս իր տեղը պիտի բռնի և նպաստի բերքատվության բարձրացմանը: Պիտի շատ վիկ ցանել, հողն ուժովացնել և բերքն ավելացնել:

Ո՞ւմ վրա է դրվում այս միջոցների գործադրումը

Հողբաժինը, ագրոնոմները, շրջանային և գավառային գործադիր կոմիտեները, գյուղի խորհուրդը և գյուղատնտեսական կոոպերացիան առաջին հերթին պարտավոր են ուժեղացնելու իրենց աշխատանքները՝ այս միջոցները գործադրելու համար: Գյուղի չքավոր և միջակ տնտեսությունները և, առաջին հերթին, կոլեկտիվը պիտի լծվեն այդ աշխատանքին:

Մյուս անգամ մենք կտեսնենք, թե ի՞նչ պարտականություններ են դրվում այդ մարմինների վրա՝ բերքի բարձրացման օրենքը ճիշտ և լրիվ գործադրելու համար:

<Հոգված II>

Այժմ տեսնենք, թե Համամիութենական կենտրոնական գործադիր կոմիտեն ի՞նչ գործնական միջոցներ է առաջարկում բերքի բարձրացման համար:

Երեք տարվա ընթացքում ամեն տեղ սերմացուի զտումը պիտի պարտադիր դառնա: Բոլոր միջոցները ձեռք առնել, որ վարձու կայաններում և վարկային ընկերությունների պահեստներում եղած գործիքներն ու մեքենաներն ամբողջ տարին աշխատեն:

Մեղանում տրակտորները քիչ են, բայց եղածն էլ լրիվ չեն օգտագործում: Եվ դրա համար էլ օրենքը սահմանել է հետևյալ կարգը տրակ-

տորենրի մասին: Տրակտորները պիտի աշխատեն ո՛չ միայն ցանքի, այլև ուրիշ աշխատանքի համար: Նրանց ուժը պետք է օգտագործել կալի ժամանակ, սղոցելու համար և այլն:

Դաշտային աշխատանքների ամենաեռուն ժամանակ տրակտորները երկու-երեք հերթափոխությամբ պիտի աշխատեն, այսինքն՝ գիշեր ու ցերեկ:

Հանձնային պարարտացումը և հողաշինարարությունը

Բերքի բարձրացման համար հանքային պարարտացումը, ինչպես և զոմաղբով պարարտացնելը, շատ մեծ նշանակություն ունի: Եվ օրենքը առաջադրում է վարկային ընկերություններին՝ հատուկ միջոցներ հատկացնել թե՛ անհատական տնտեսություններին և թե՛ կոլեկտիվներին, հողերը պարարտացնելու համար:

Բերքատվության բարձրացման վրա շատ է ազդում և այն, որ մեզանում դեռ շատ գյուղերում հողը հաճախակի բաժանում են: Այս հանգամանքը թույլ չի տալիս գյուղացուն իր հողը պարարտացնելու: Դրա համար էլ որոշման 7-րդ կետն ասում է. «Հողօգտագործման կայունությունն ապահովելու համար հետևել, որ կյանքում խստորեն կիրառվեն հողի հաճախակի վերաբաժանումներն արգելող օրենքները»:

Բայց, միևնույն ժամանակ, բերքատվության բարձրացման համար շատ կարևոր է հողաշինարարությունը: Եվ դրա համար էլ որոշումն առաջարկում է մոտակա տարիներում հողաշինարարությունն ավարտել, վերացնել հողերի ցրվածությունը, մեծ գյուղերը մանր գյուղերի բաժանել, հողաշինարարության աշխատանքներն ավելի պարզացնելով:

Որոշման մի կետին պիտի հատուկ ուշադրություն դարձնել: Այն գյուղերը, որտեղ հողագործության ավելի բարձր ձև են կիրառելու, հողաշինարարությունը ո՛չ միայն ավելի արագ պիտի կատարվի, այլև արտոնյալ ձևով:

Ինչ է ասում որոշումը ագրոնոմիական աշխատանքների մասին

Բերքի բարձրացման կամպանիան պիտի տարվի ագրոնոմների ղեկավարությամբ: Նրանք են ղեկավարելու աշխատանքը թե՛ գյուղում և թե՛ շրջանում: Սակայն այդտեղ էլ մենք շատ թերություններ ունենք: Ագրոնոմը ծանրաբեռնված է գրագրությամբ և ուրիշ ո՛չ կարևոր աշխատանքով: Փոխադրական միջոցներ չկան, բնակարանային ծանր

պայմաններում են ապրում, կենտրոնը թույլ է ղեկավարում: Գիտական-փորձնական հիմնարկները հարկավոր չափով չեն սպասարկում նրան իր անմիջական աշխատանքի ընթացքում:

Որոշումը կտրուկ միջոցներ է առաջարկում անասնաբույժների և ագրոնոմների դրուժյունը բարելավելու:

Գիտական-փորձնական հիմնարկները պիտի անմիջական կապ հաստատեն ագրոնոմների հետ: Որպեսզի կոլեկտիվները, խորհրդային և անհատական տնտեսությունները օգտագործեն փորձնական հիմնարկների նվաճումները, այդ փորձադաշտերում պիտի կազմակերպվեն փորձերի արդյունքների գործադրման հատուկ բաժիններ:

Ագրոնոմներին հարկավոր է ազատել գրասենյակային աշխատանքներից, բարվոքել նրանց նյութական դրուժյունը, պարզեցնել փորձնաշրջանի մատչելի ագրոնոմի այն աշխատանքի համար, որ վերաբերում է բերքի բուրժրացման: Երկու տարում հարկավոր է նրանց ապահովել փոխադրական միջոցներով:

Զգլխի մոռանալ և պիտի կյանքում կիրառել որոշման այն կետը, ըստ որի՝ ագրոնոմը պիտի դառնա գյուղատնտեսական արտադրության բարելաված ձևերի իսկական կազմակերպիչը:

Գյուղացիության մեջ ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու մասին

Պարզ հայտնի է, որ մեր գյուղացիության մեծ մասը դեռ ծանոթ չի գյուղատնտեսական գիտելիքներին: Սերմագտիչը տանում են գյուղում, քիչ է մնում դռնեղուռ ման ածեն, բայց էլի օգուտը գյուղացին չի հասկանում և խուսափում է ամբողջ սերմացուն մաքրել: Այժմ մեզանում ընտրական կամպանիա է գնում. գյուղխորհուրդները հաշիվ են տալիս կատարած աշխատանքի համար: Գյուղատնտեսական սեկցիան էլ պիտի ղեկուցի:

Երբեք չպիտի լռությամբ անցկենալ այդ սեկցիաների աշխատանքների ղեկուցումը: Անխնա քննադատեք թույլ աշխատողներին, պատին սեղմեք և ստիպեք, որ լավ աշխատեն:

Ոչ մի գյուղատնտեսական սեկցիա չի մտածել գյուղում ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու մասին: Այնինչ այդ նրա առաջին անելիքն է:

Գիտությանն անծանոթ գյուղացին չի կարող բերքը բարձրացնել, Հարկավոր է կարգալ «Մաճկալը», ագրոնոմից գրքեր խնդրել, խրճիթ-

ընթերցարանում զրույցներ կազմակերպել և, վերջապես, հետաքրքրվել և աչքով տեսնել այն բոլոր հաջողությունները, որ մենք ունենք մեր փորձադաշտերում, ցուցադրական հողամասերում և այլն:

Ազգաբնակչության մեջ ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու համար որոշումն առաջադրում է գյուղական դպրոցներում էլ ավելի ուշք դարձնել գյուղատնտեսական առարկաների, գյուղական ուսուցիչներին վերապատրաստության ենթարկել, գյուղի երիտասարդության և ակտիվի համար կազմակերպել դասընթացներ, գյուղացիների համար տպել և տարածել էժանագին բրոշյուրներ՝ կոլեկտիվների կազմակերպման և օգրոնոմիական հարցերի մասին:

Ինչպես պիտի կիրառվի ուրշումը

Շատերը կարծում են, թե բերքի բարձրացման մասին եղած որոշումը միայն այս տարվա գարնանացանին է վերաբերում, որից հետո որոշումն իր ուժը կորցնում է:

Այդպես մտածողները կա՛մ չեն հասկացել որոշումը և կա՛մ թե թշնամի են մեր գյուղատնտեսության բարձրացման գործին, ուրեմն և՛ այն քաղաքականության, որ տանում է խորհրդային իշխանությունը:

Բերքի բարձրացման որոշումը քանի գնա, այնքան ավելի գործնական ձևեր է ընդունելու: Հենց այդ որոշման մեջ ասված է, որ առաջիկա հինգ տարում որոշման միայն մի մասն է կատարվելու:

Բայց ամենակարևորը որոշման մեջ հենց այն է, որ այս տարվանից այն բոլոր միջոցները, որոնք պարզ են և կիրառելու հնարավորությունը կա, դառնում են պարտադիր:

Համայնքի հասարակ մեծամասնության որոշմամբ և շրջգործկոմի հաստատությամբ՝ գյուղը իրավունք ունի որոշում հանի աղբը դաշտ տանելու, սերմացուն զտելու, արտի քարերը հավաքելու, միջնակները ոչնչացնելու և նման պարզ միջոցների մասին:

Խորհուրդների շրջանային համագումարները պիտի առանձին ուշադրություն դարձնեն, թե գյուղխորհուրդները և նրանց գյուղատնտեսական սեկցիաները ինչքա՞ն ճիշտ են տարել դասակարգային գիծը գյուղում և ի՞նչ են արել գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

Այսուհետև, ըստ այդ որոշման, գյուղում լինելու են և նոր կատարածուններ, որոնց պարտականությունն է լինելու հսկել, թե ո՞վ ինչպես

է կատարում համայնքի որոշումները բերքի բարձրացման համար: Ագրոնոմիական այդ կատարածունները լինելու են գյուղատնտեսական սեկցիայի անդամները:

Ահա թե ինչ կարևոր նշանակություն ունի Կենտգործկոմի կողմից հրատարակած օրենքը բերքի բարձրացման մասին: Ամեն միջոց պիտի գործադրենք, որպեսզի հենց առաջիկա գարնանացանի ընթացքում կատարենք այն, ինչ հարկավոր է բերքն այս տարի 7 տոկոսով բարձրացնելու համար:

ԼԵՌՆԱՐԱՍԻ ԿՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ

Սամաղարի շրջանի լեռնամասի 13 գյուղերում, որտեղ տեղավորված են սասունցիները և քրդերը, գյուղատնտեսական աշխատանք մինչև այժմ համարյա թե չի տարված:

Շրջանի ագրոնոմը նստում է Սամաղարում, որի դաշտավայրն ունի 30-ից ավելի գյուղ: Շրջանի ագրոնոմն ինչ աշխատանք որ կատարել է, միայն այդ գյուղերումն է եղել, իսկ լեռնամասի գյուղերը մինչև օրս էլ զուրկ են ագրոնոմի օգնությունից:

Իսկ լեռնամասի գյուղերն այդ օգնության կարիքը շատ են զգում: Ոչ մի գյուղում երկաթե գութան չկա. վարը մինչև այժմս կատարում են արորով և այն էլ՝ ամենահին տեսակի:

Որովհետև շրջանն անտառազուրկ է, գյուղացիները գնում են Լենինական և այնտեղի արհեստավորներից ձեռք բերում արորները: Փոխադրական միջոցից զուրկ չթափորը Լենինականից մինչև լեռնամասի գյուղը շալակած է բերում արորը, 2 օրվա ճանապարհ կտրելով ոտով:

Պարարտացում չկա. աղբը վառելիք են անում: Միայն մոտիկ հողամասերը պարարտացնում են մոխրով, որը շատ քիչ արդյունք է տալիս:

Լեռնամասի հողերը վատ որակի են և անընդհատ մշակման հետևանքով ուժասպառ են եղել: Միջին բերքը մեկին երեք է. հողեր կան, որոնց մշակության մասին լեռնամասի գյուղացին հայտնում է, թե «սերմ կցանենք, սերմ կստանանք»:

Անասնապահության կարիքները

Դաշտավարության վիճակն ունի և լեռնամասի անասնապահությանը: Կերի պակասի հետևանքով՝ անասունները երկարատև ձմռան ընթացքում կիսաքաղց են մնում:

Բեղմնավորման կամպանիա բոլորովին չի տարված: Ոչ մի ազնվացեղ ցուլ չի ուղարկված շրջանից: Անասունների ազնվացման վրա ամենևին ուշադրություն չի դարձվում, և հետևանքը լինում է այն, որ նախրի մեծ մասը նիհար, կաթը պակաս կովեր են, որոնց կենդանի քաշը մի լավ երինջի քաշից պակաս է:

Կաթի մշակման վրա ուշադրություն չի դարձվում: Մինչև օրս ոչ մի սեպարատոր չեն ուղարկել լեռնամաս: Երբ մենք այդ մասին հարցրինք գյուղատնտեսին, նա զարմացած հարցրեց. «Մի՞թե լեռնամասի գյուղերն էլ են սեպարատոր պահանջում»:

Կաթի մշակումը կատարվում է պապենական «ձձումով» (կավե խնոցի), ինչպես դարեր առաջ կատարում էին Տաճկաստանում: Յուղ ստանալու համար շատ գյուղերում գործ են ածում տիկը:

Լեռնամասի գյուղացիներն արդեն հասկացել են թե՛ անասունների ազնվացման, նրանց լավ խնամքի և թե՛ կաթի վերամշակման անհրաժեշտությունը: Հարկավոր է, որ գավառի ագրոկազմակերպությունը և վարկային ընկերությունը գործնական քայլեր անեն նրանց անասնապահության զարգացման համար:

Կերի պակասն առաջին հերթին պիտի լուծել

Սամաղարի շրջանը լեռնամասի ագրոօգնության ծրագիրը չունի: Այդ նպատակով ոչինչ չի արել և գավառի ագրոնոմը: Իրենք՝ գյուղացիները ճիշտ ճանապարհը գտել են. կերի խնդիրը նրանք լուծում են յոնջա (առվույտ) ցանելով:

Բայց սահմանափակ է առվույտին հատկացնելիք հողերի տարածությունը, որովհետև ջրովի հողերը քիչ են, ջրի մեծ մասն էլ հատկացվում է տափարակի գյուղերի այգիներին և բամբակի ու ցորենի ցանքերին:

Անհրաժեշտ է դեմի հողերում փորձեր դնել կորնգանի և աշնանացան վիկայի: Ղարաջատար գյուղում կորնգանի փորձ կատարել են, սակայն հաջող բերք չի ստացվել:

Բայց մի փորձով խնդիրը չի լուծվում: Փորձը կատարել են առանց համապատասխան ցուցմունքի, առանց ստուգելու սերմացուի ինչ լինելը: Հարկավոր է, որ գյուղատնտեսական կազմակերպությունն իր ձեռքն առնի ցանովի խոտերի տարածման գործը և առաջին երկու տարին վարկավորման կարգով խրախուսի գյուղացիներին:

Լեռնամասի հողային պայմանները նպաստավոր են թե՛ կորնգանի և թե՛ աշնան վիկայի համար: Վերջինիս համար փորձ ամենեին չի կատարվել:

Առանց այս հարցը լուծելու՝ անհնար է այդ գյուղերի տնտեսությունը բարձրացնել: Խոտով անասուններին ապահովելուց հետո հնարավոր կլինի կատարյալ կերպով օգտագործել այդ գյուղերի հողերը:

Բերատվության բարձրացման կամպանիան

Անցյալ տարի ամենեին գյուղատնտես չի գնացել այդ շրջանը: Մի երկու գյուղում եղել է, բայց այն էլ՝ կարկտահարության տոկոսը որոշելու: Գյուղացիներից ոմանք կարծում են, թե գյուղատնտեսը պետապի աշխատակիցն է, և նրա անելիքը միայն կարկուտի հետ է կապված:

Այս տարվա բերքատվության բարձրացման և զարնանացանի կամպանիան շատ թույլ է տարվել: Ոչ մի դեպքում ցանք չի ավելացել այդ գյուղերում: Ամբողջ տարվա ընթացքում մեկական զեկուցումներ են արվել կամպանիայի նշանակության մասին, սակայն ո՛չ պարարտացման, ո՛չ հողի մշակման և ո՛չ էլ այլ գյուղատնտեսական աշխատանք չի տարվել:

Սերմացուի գտման համար գյուղերն է ուղարկվել 3 մեքենա և այն էլ՝ լավ տեսակի: Բայց ի՞նչ արդյունք է ստացվել: Համարյա ոչինչ: Միայն Ագարակ գյուղում գտել են 120 փութ ցորեն, իսկ մյուս 2 մեքենան՝ Ներքին Աղջաղալայում¹ և Ավանում... դարձել են հորթերի շվաքարան:

Մեքենան տեղ հասցնելուց հետո չեն աշխատեցրել, որպեսզի գյուղացիները սովորեն, և հայտնի լինի, թե ինչի կարիք կա: Միայն մի քանի օրից հետո պարզել են, որ ցորենի սերմագլուխին հագցրած է զարու մաղ: Մինչև գլխի ընկնեն, գրեն ու պատասխան ստանան, ժամանակն անցնում է, և մեքենաները պարապ են մնում, առանց մի փութ սերմացու մաքրելու:

Այս օրինակը ցույց է տալիս, թե ինչ հետևանքի են հանգում, երբ գյուղատնտեսի անմիջական հսկողությունը բացակայում է: Լեռնամասի գյուղերը պիտի հատուկ գյուղատնտես ունենան:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԿՈՒԵԿՏԻՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄՆ ՈՒ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ

Ամառային արոտավայրը մեզանում սուղորաբար վերցնում են ամառը հասարակության անունով: Շատ քիչ են այն դեպքերը, երբ անհատ տնտեսությունն իր կարիքների համար է վերցնում:

Շատ վատ դրուժյան մեջ է արոտների օգտագործումը: Շատ անասնատերերը ո՛չ միայն գնում են և աղբյուրի գլխին իրենց վրանը զարկում, այլև զորբայությամբ, ինչպես ասում են՝ «չափարը պատռելով» արածացնում են արոտի ամենալավ մասը:

Ոչ մի դեպքում այս թուլյատրելի չէ: Ոչ ոք իրավունք չունի արոտատեղում իր առանձին նախիրն ու նախրապանն ունենալ: Գյուղի խորհուրդը պիտի ամառվա ընթացքում իր հսկողությունն ուժեղացնի արոտավայրերի օգտագործման վրա:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆԸ ՊԻՏԻ ԱՇԽԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԾՈՅԿ ՍԿԱԼ

Անխնամ օգտագործության հետևանքով՝ արոտներից ստացված խոտը քանի գնում, պակասում է: Լերկանում է գետինը, բացվում են քարերը, և օգտակար խոտի փոխարեն աճում է փուշը:

Արոտների բարելավման աշխատանքը հենց իրենց՝ արոտ օգտագործողների պարտականությունն է: Յուրաքանչյուր տարի եթե արոտ օգտագործողները 10—20 հեկտարի չափ մաքրեն քարերից, մի քանի տարում արոտավայրերից ստացած եկամուտը կբարձրանա:

Այս տարի առաջին անգամ մի քանի վայրերում սկսվում է արոտների պարարտացման աշխատանքը: Բացի այդ, արոտավայրի փոցխելը ևս բարձրացնում է եկամուտը:

Գյուղերում մինչև արոտավայր բարձրանալը երկաթե փոցխերն արդեն օգտագործված են լինում: Հարկավոր է արոտների բարելավման աշխատանքները կատարել գյուղխորհրդի հսկողությամբ և այն կարգով, որ նախատեսված է գյուղում մասսայական ձեռնարկումներ անելու մասին:

Վարձակալական պայմանագրում պիտի նշանակել բարելավումները

Յուրաքանչյուր տարի գյուղի հասարակությունը հողբաժնից արոտավայրը վարձակալական կարգով վերցնում է: Հարկավոր է, որ արոտների բարելավման աշխատանքի ղեկավարությունը հողբաժինը և պետհողգույքերի աշխատակիցները իրենց վրա վերցնեն:

Այն հասարակությունը կամ արոտագտագործողների կոլեկտիվը, որոնք կորոշեն արոտավայրը բարելավել, հողբաժնի հետ համաձայնության են գալիս և պայմանագրում նշանակում իրենց կատարելիք աշխատանքը (օրինակ՝ մի տարում 20 հեկտարի վրա քարերը մաքրել, 10 հեկտար պարարտացնել, «չնգլի» ջուրը կարգի բերել և այլն):

Ամեն մի բարելավման համար, նախօրոք մշակած պայմանագրի համաձայն, նշանակվելու է այն արտոնությունը, որ գյուղը պիտի ստանա:

Բերքառվությունը պիտի բարձրացնել ո՛չ միայն ցանքի և այգու համար, այլև արոտավայրում, որով ապահոված կլինենք մեր անասնապահությունը:

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՍՈՒ

Կուլակը կոլեկտիվի դեմ ագիտացիա էր անում ցանքերի կրճատման ճանապարհով: Այդ նրան շհաջողվեց. կոլեկտիվների ցանքերն ավելի ընդարձակ են, քան կուլակի սպասածն էր:

Տեսնելով, որ այդ նրան շհաջողվեց, կուլակն ագիտացիայի ձևը փոխեց. «Մորթե՛ք ձեր կովերն ու եզները, ոչխարն ու խոզը, ծախե՛ք, կերե՛ք, փչացրե՛ք, միայն կոլեկտիվին մի՛ հանձնեք»:

Այսպես էր ասում նա:

Շատերը հետևեցին նրան: Նույնիսկ եղան կուսակցականներ և կոմերիտականներ, որոնք մորթեցին ծանրած կովերը: Բայց երբ գյուղացիները հասկացան, թե ինչո՞ւ է կուլակն այդպիսի պրովոկացիա անում, սկսվեց պայքարը անասնապահության զարգացման, անասունների խնամքի համար:

Տեղերում արդեն տարվում է այդ պայքարը: Անասուններին անխնա ոչնչացնողների դեմ կիրառվում են կտրուկ միջոցներ: Անասուն ծախողը կամ մորթողը կոլեկտիվ չի ընդունվում:

Անասնապահության ամսվա նշանակությունն էլ հենց այն է, որ մենք կարողանանք կոլեկտիվներում անասունների խնամքի, նրանց պահպանման գործը ա՛յն բարձրության հասցնենք, ինչ որ ցանքերի ասպարիզում:

Ի՞նչ տոկոսով պիտի անեն կոլեկտիվների անասունները

Անասնապահությունը դանդաղ է աճում: Մսի, կաթի և յուղի խընդիրը սուր է դրված: Գործարանները պահանջում են բուրդ, կաշի, ճարպ: Ահա թե ինչո՞ւ մենք անասնապահությունը պիտի ավելի բարձր տոկոսով աճեցնենք, քան մինչև այժմ էր:

Այս տարվա համար որոշված են հետևյալ տոկոսները. ձիերն աճելու են 10 տոկոսով, կովերը՝ 10 տոկոս, խոզերը՝ 30, ոչխարները՝ 4, և այլն:

Ձիերի կարևորությունը մեծ է, դրա համար էլ մեր կոլեկտիվներն ու խորհրդային տնտեսությունները դրսից էլ են գնում թե՛ նստելու և թե՛ լծկան ձիեր: Բացի այդ, այս գարնանից աշխատելու են բեղմնավորման կայաններ:

Ձիերի համար լինելու է բեղմնավորման 18 կայան, որից 8-ը՝ բնական կայան, 10-ը՝ արհեստական: «Մաճկալի» ընթերցողները գիտեն, որ մեզանում ահա երրորդ տարին է, հաջողությամբ գործադրում ենք արհեստական բեղմնավորումը: Առաջին տեսակի կայանում բեղմնավորվելու են 480 մադյան, երկրորդում՝ 4800, ընդամենը՝ 5280 մադյան, մի տարում:

Խորհրդային տնտեսություններում կովերի թիվը հասնելու է 2000-ի, ոչխարներինը՝ 8000-ից ավելի: Բացի այդ, թե՛ խորհրդային և թե՛ կոլեկտիվ տնտեսությունները պիտի պահեն նորմայից ավելի մատղաշ անասուններ (հորթեր, գառներ, քուտակներ և այլն): Ո՛չ մի դեպքում չի թույլատրվում մատղաշ անասունը մորթել, մանավանդ, երբ նա տեղական է:

Ի՞նչ կառուցումներ պիտի արվեն այս տարի

Օրինակելի անասնապահության համար թե՛ խորհրդային և թե՛ կոլեկտիվ տնտեսությունները, վարկավորման կարգով, այս գարնանից պիտի շենքեր շինեն անասունների համար:

խորհրդային տնտեսություններում պիտի կառուցվեն 8 ընդարձակ գոմ, 2 փարախ, եզան 1 գոմ, 2 խոզանոց և 3 թռչնանոց:

Կոլեկտիվներում՝ 19 ընդարձակ գոմ, եզան 5 գոմ, բեղմնավորման 10 կայան, 19 հորթանոց, 31 խոզանոց և 25 թռչնանոց:

Այս թվերի մեջ չեն մտնում այն կառուցումները, որ կարող են ա- նել կոլեկտիվները սեփական միջոցներով:

Բոլոր շենքերի նախագծերը պատրաստելու են Հողօրդկոմատում և համաձայն գիտություն ու տեխնիկայի վերջին խոսքի:

Կերի խնդիրը

Միշտ էլ սուր է եղել կերի հարցը: Շատ տարիներ, մանավանդ գարնան սկզբին, մեր անասունները քաղցած են մնում:

Դրա համար էլ այս տարի կերի հարցին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձված:

30 թ. պիտի կառուցվեն 7 հսկա սիլոս, որից 5-ը՝ կոլեկտիվներում, 2-ը՝ խորհրդային տնտեսություններում: Ամեն մի սիլոս պիտի ունենա մոտ 30 հազար փութ խտացրած կեր:

Կոլեկտիվներին պատկանող 20 հազար հեկտար արոտներն ու մար- գագետիները պիտի բարելավենք, ավելի շատ խոտ ստանալու համար:

Այն շրջաններում, որտեղ ձմեռվա ընթացքում խոտի կարիք է զգացվում, կենտրոնացվելու են խոտի պահեստները, յուրաքանչյուրը՝ մինչև 50 հազար փութ: Այս տարի ունենալու ենք 2 մեծ պահեստ Սար- դարապատ և Ալագյազ կայարաններում: Ցանովի խոտերի տարածու- թյունը պիտի ընդարձակենք և հասցնենք 9135 հեկտարի, արմատա- պտուղների տարածությունը՝ 740 հեկտարի, իսկ խոտհարքը հասցնելու ենք 90 հազար հեկտարի:

Որովհետև շատ սուր է նաև խոտաբույսերի սերմացվի հարցը, ուս- տի այս տարվա խոտաբույսերի տարածության 2 տոկոսը թողնվելու է սերմացուի համար, որպեսզի հաջորդ տարին մենք միանգամայն ա- պահով լինենք սերմացվով:

Անասունների որակը պիտի լավացնենք

Պետք է կոլեկտիվի անասնապահությունը ո՛չ միայն քանակով բարձր լինի, այլև որակով: Պիտի խնամել և կերակրել այնպես, որ կովն ավելի շատ կաթ տա, ոչխարը՝ բուրդ ու միս, հավը՝ ձու: Ավելի շատ,

քան մինչև այժմս էր տալիս, երբ անասունը անհատական տնտեսության գոմումն էր կապած:

Ահա թե ո՞ր ճանապարհով պիտի զարգանա կոլեկտիվի անասնապահությունը:

Այն շենքերը, որ կառուցվում են, այն միջոցները, որ գործադրվելու են շատ խոտ, բազուկ ցանելու, միայն մի նպատակ ունեն՝ բարձրացնել կոլեկտիվների անասնապահության արդյունքը:

30 թվին մեր կովերի կաթնատվությունը պիտի ավելացնենք 7 տոկոսով: Որպեսզի կովերի ցեղը լավացնենք, ուրեմն և՛ որակը բարձրացնենք, կոլեկտիվի նախիրից պիտի ավելի շատ բուղաներ ջոկենք և նրանց լավ պահպանենք:

Այդ նպատակով հիմնվելու են 20 կոնտրոլ կոլեկտիվներ, որոնց անասնապահությունը ամենից օրինակելին պիտի լինի և օգնության հասնի շրջանի մյուս անասնապահական կոլեկտիվներին:

Լոռվա գավառում մոտ 5000 կով պիտի քաշվեն շվից և սիմենտալի բուղաներով: Որոշված է առաջին հերթին այդ գավառում զարկ տալ անասունների ցեղի ազնվացմանը: 3 հազար մաթի պիտի քաշվեն բալբադի խոյերով, իսկ 4 հազար էլ՝ ռամբուլի տեսակի: Այսպիսով՝ կարճ ժամանակում մեր ոչխարների տեսակը լավացրած կլինենք:

Հասարակական միջոցները

Ամենաարագ թափով տարվելու է մատղաշների կոնտրակտացիան: Կոլեկտիվները պիտի բոլոր միջոցները գործադրեն հավաքելու հորթեր, գառներ, քուռակներ: Այդ նպատակի համար վարկ չի պակասի:

Պանրի և յուղի խոշոր գործարանների շուրջը կենտրոնացվելու են անասնաբուծության կոմպլեքսները, որպեսզի այդ գործարանները հարկավոր չափով կաթ ստանան: Այդ գործարանները պիտի դառնան օրինակելի անասնապահության կենտրոններ:

Մեծ անելիքներ ունեն անասնաբուծության ասպարեզում այն լիազորները, որոնց ընտրել է կոլեկտիվի կամ գյուղի ընդհանուր ժողովը: Նրանք պիտի հսկեն և հետևեն կոլեկտիվի արտադրական ծրագրի կատարմանը և բոլոր միջոցները գործադրեն, որպեսզի կարճ ժամանակում մեր կոլեկտիվ անասնապահությունը հսկա քայլերով առաջ գնա: Դրանով մենք կհզորացնենք կոլեկտիվը, կջարդենք կուլակի և նրա ստո-

րադրյալների պրովոկացիան և քաղաքին ու նրա արդյունաբերությանը կտանք թե՛ սննդամթերք և թե՛ հում նյութեր:

ԿՈԼԵՈՋՆԵՐԻ ԱՄՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

Կոլեկտիվներում ամենից կտրեւորն այժմ ճանապարհների և կամուրջների նորոգման խնդիրն է:

Դեռ համատարածից առաջ, աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում, գյուղերն իրար հետ սոցիալիստական մրցության պայմանագրեր կնքելիս՝ մտքերը են այս կետերը: Սակայն շատ քիչ բան է արված: Այնինչ, ճանապարհների և կամուրջների վիճակն այնպես է այժմ, որ եթե այսպես մնա, ո՛չ մի գյուղատնտեսական գործիք, ո՛չ մի տրակտոր մի շարք գյուղեր չեն կարող մուտք ունենալ:

Համատարածի շրջաններում գյուղխորհուրդներից մի քանիսը համարյա թե հալվել են և դադարել են աշխատելուց: Կոլեկտիվի խորհուրդը շատ հաճախ խառնվում է այնպիսի աշխատանքի, որ բացառապես գյուղխորհրդի պարտականությունն է: Պիտի ցրել այն տրամագրությունը, թե կոլեկտիվ կազմելուց հետո ամեն ինչ անցնում է նրա խորհրդին, բանտարկելու իրավունքից սկսած մինչև դատական խընդիրները:

Վերընտրության ընթացքում մի անգամ ևս պիտի որոշել երկու խորհուրդների անելիքները, որպեսզի խառնաշփոթ չառաջանա: Խնդիրը վերաբերում է ո՛չ միայն գյուղխորհրդին, այլև գյուղի մյուս հասարակական կազմակերպություններին, օրինակ՝ ՓՕԿ-ին:

Դանդաղ է ընթանում անասունները շարամտորեն մորթողների դեմ տարվող պայքարը: Ժիշտ է, որոշ հաջողություններ ունենք, սակայն մորթողներն իրենք կարողանում են դանել հազար ու մի զարտուղի ճանապարհներ և փչացնել անասունները: Մի քանի տեղ գյուղխորհուրդը ցուցակագրել է ամբողջ անասունները, խոշորից մինչև մանրը, և հայտարարել, որ առանց իր գիտության և թույլտվության մորթողը կամ վաճառողը պատասխանատվության է կանչվելու: Այս միջոցը հաջող հետևանք է տվել:

Վերջերս կոլեկտիվի անդամների մի մասն սկսել է ոչնչացնել և ծառերը, որոնց մասին ոչինչ չեն ասել թե՛ բրիգադները, և թե՛ շրջմիտ-

թյունները: Մառերը ո՛չ գնահատված են և ո՛չ էլ հաշվի առնված: Շատ կոլեկտիվներում տրամադրություն կա ծառերը «մասնավոր սեփականություն» ճանաչելու և մատերի արանքով նայելու ծառերի (թե՛ պրտղատու և թե՛ անպտուղ) ոչնչացման:

Սուր է դրվում և տնատեղի հարցը. կան այնպիսի տնատեղեր, որոնց տները չքավոր լինելով՝ կա՛մ չեն կառուցել տներ, կա՛մ թե տնատեղը դարձրել են բանջարանոց: Բացի այդ, հին տների բակերում կան երբեմն ընդարձակ տարածություններ, որոնց վրա տնատեղը մշակում է բանջարանոցային բույսեր:

Մինչև այժմ այդպիսի հողերի միացման մասին խնդիր չի հարուցվել: Միացվել են այն հողերը, որոնք հողաշինարարության ժամանակ հատկացվել են իբրև դաշտային մշակույթների հող: Կոլեկտիվներից մի քանիսը հարց են հարուցել միացնելու այդ բանջարանոցները և կոլեկտիվի ուժերով մշակելու բոստան ու բանջարանոց:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՀՆՁՆԵԼՈՎ ԲՈՒՈՐ ԽՈՏՀԱՐՔՆԵՐԸ՝ ՁՄԵՌԸ ԵՎ ԳԱՐՆԱՆԸ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ ԿՓՐԻՆՔ ՍՈՎԻՑ

Մեր երկրի անասնապահության համար չափազանց խոշոր նշանակություն ունի կերի պաշարը: Ամեն տարի, գարնանը, մեղ մոտ կերի սուր կարիք է զգացվում, որն ազդում է ո՛չ միայն մեր անասնապահության վրա, այլև հաճախ դանդաղեցնում է գարնանացանը, որովհետև լժկանները կերի պակասություն են քաշում:

Կերի սակավությունից առաջացող դժվարության գլխավոր պատճառն այն չէ, որ մեղ մոտ քիչ խոտհարքներ ունենք: Ընդհակառակը, հաճախ մենք մեր ունեցած խոտհարքներն էլ չենք կարողանում լրիվ օգտագործել: Ամառվա կերի առատ շրջանում գյուղացին հաճախ մոռանում է, որ ինքը գարնանը կերի սակավություն է քաշել, և խնամքով ու հոգատարությամբ չի հնձում իր խոտը:

Այս տարվա խոտհնձի շրջանում ամեն մի գյուղացի պիտի լավ հիշի, որ ոչ մի կտոր խոտհարք չպիտի մնա առանց հնձելու: Ամենամեծ խնամքով պիտի հնձել և հավաքել ո՛չ միայն խոտհարքների, այլև տան բակի, պարտիզի, ծառատունկերի, միջնակների խոտերը:

Ամեն մի կոլտնտեսություն պիտի հաշվի առնի, թե որքան խոտ ու դարման կգնա համայնացրած ու անհատական օգտագործման տակ

մնացած անասունների համար (հաշվելով նոր ավելացողները), հիվ ինչպես էլ լինի, այդ շափի կեք պիտի պատրաստել, իսկ խոտառատ վայրերում պետք է կեր պատրաստել նաև վաճառքի համար:

Խոտհնձի կամպանիայի հաջողությունը մեծ չափով կախված է խոտը ժամանակին հնձելուց: Ուշ հնձած խոտը կորցնում է իր սնունդարար հատկությունը: Դրա համար էլ խոտհնձի աշխատանքները պիտի կատարել ժամանակին և արագ: Իսկ դա կարճել է անհրաժեշտ այն դեպքում, եթե ամեն մի կուտնտեսություն մինչև խոտհունձն քնկներ պատրաստի բոլոր անհրաժեշտ գործիքներն ու մեքենաները և կազմի աշխատանքի մանրամասն ծրագիրը:

Աշխատանքի ծրագիրը կազմելիս՝ նախ պիտի հաշվի առնել, թե որքա՞ն աշխատող ձեռք կա, որքա՞ն ժամանակում կարելի է վերջացնել խոտհունձը: Ապա խոտհարքները պետք է բաժանել մասերի և ամեն մի մասի համար նշանակել անհրաժեշտ շափով բանվորների բրդագործիքներ, մեքենաներ, ձիեր և այլն:

Կարևոր խնդիր է և գործիքների հարցը: Մինչև խոտհունձն սկսելը պետք է պատրաստել, վերանորոգել եղած բոլոր գործիքները, պակասը լրացնել, որպեսզի խոտհնձի եռուն օրեքին դեսուգեն շրնկնեն: Դաշտ գնացող բանվորները չպիտի մոռանան իրենց հետ տանել անհրաժեշտ գործիքներ, փոքրիկ փչացումները նորոգելու համար:

Խոտհնձի ժամանակ մեծ նշանակություն ունի նաև աշխատողների սննդի կազմակերպումը: Հայտնի է, որ հաճախ խոտհարքները բնակավայրերից բավական հեռու են լինում, և խոտհնձի գնացող-բանվորները հաճախ շաբաթներով տուն չեն վերադառնում, մինչև որ վերջացնեն աշխատանքը: Նրանց սննդի հարցը կազմակերպելը կուտնտեսություն կարևոր խնդիրներից մեկն է: Աշխատանքի ծրագիրը կազմելիս՝ պետք է նկատի ունենալ և այս հանգամանքը և միջոցներ մշակել, որպեսզի խոտհնձի գնացած կուտնտեսանքը կանոնավոր սնունդ ստանան, շման չորուցամաք հացի հույսին:

Խոտհնձի ծրագիրը պետք է մանրամասնորեն քննդվյալն առնել տատազրական խորհրդակցություններում և այնպես անել, որ ամեն մի կուտնտես շատ լավ իմանա այդ ծրագիրն ու իր անմիջական տեսիլքը:

ԱՇԽԱՏԱՆԻ ՕԴՈՒՑԸ

Երրորդ տարին է, որ մենք առանձին ուշադրություն ենք դարձնում թե՛ աշնավարին և թե՛ աշնան ցանքին:

Հաշողություններն անկասկած են: Մանավանդ լեռնիականի և Սևանի ռայոններում, որտեղ աշնացանի տարածությունը 100 հեկտարից ավելի էր, այժմ մի քանի անգամ է ավելացել:

Խնչ օգուտ ունի աշնացանը:

Աշնացանի բերքն ավելի է, քան նույն հողի գարնան ցանքի բերքը: Վարուցանը աշնանը կատարելով՝ գյուղական աշխատող ձեռքերի, լժկանների ու մեքենաների ավելի կատարյալ բաշխում է կատարվում, քան եթե գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքները կատարենք գարնանը:

Այս երկու հիմնական առավելությունները համադրում են, թե ինչու է ձեռնառու աշնան ցանքը:

Ինչպե՞ս մշակել ճողը

Աշնացանի համար մեզանում հատկացնում են խողանը, որի վրա տավարն արածում է, և ապա գութսունով վարում են, ցանում գարի կամ ցորեն:

Բայց տավարը հողը պնդացնում է, չորացնում, և ուժասպառ հողն էլ պակաս բերք է տալիս, թեև ցանքը կատարում են աշնանը:

Պետք է հնձից անմիջապես հետո խողանը շատ երես վարել և մինչև աշնան սկիզբը թողնել, որ հողը հանգստանա, ինչպես և փոեն ժողատները:

Աշնացանն անելուց առաջ այդ ցելը պիտի կրկնավար անել, այս անգամ խորը, ծանր գութանով:

Այդպիսի վարից հետո կատարած աշնան ցանքը կարող է միայն բարձր բերք տալ:

Ինչպե՞ս ամրացնել աշնավարին

Դժվարություններից գլխավորն այս ձևն ընդունելու այն է, որ հրեծից հետո անմիջապես սկսվում է կալը, ուրեմն՝ լժկաններն ազատ չեն խողանը վարելու:

Բացի այդ, ժղնոտում (քյուլաշը) անասուններն արածում են մինչև

սեպտեմբերը, իսկ եթե մենք քուլաշատեղը վարենք, ուրեմն՝ տավարն արածելու տեղ չի ունենա:

Սակայն այս դժվարությունները հաղթել կարելի է, եթե մենք ուզում ենք մեր դաշտերից ավելի բերք ստանալ:

Առաջին հերթին՝ կոլեկտիվները պիտի անցնեն աշնացանի օրինակելի կազմակերպման, որովհետև նրանց մեքենաները, գործիքները, աշխատող ձեռքերը հնարավորություն են տալիս թեթև գութաններով խոզանք երեսանց վարել և թողնել մինչև աշունը:

Գյուղի նախրի պահպանման գործը պիտի կազմակերպել այնպես, որ հնձից հետո, եթե աշնավար պիտի արվի, սարից կամ արոտատեղից անասունները բաց չթողնեն խոզաններում արածելու:

Մեր հողապակաս պայմաններում հանցանք է անասունների ոտնատակ տալ փխրուն հողը, մերկացնել ծղոտներից, ամառվա արևի տակ հողը չորացնել և ուժասպառ անել:

Աշնան պարարտացումը

Միայն խոր վարը հերիք չի աշնացանից բարձր բերք ստանալու:

Ծիշտ է, խոր վարած հողը աշնան անձրևներից և ձմեռվա ձյունի տակ ավելի լավ է փափկում, հողի մեջ եղած դժվարամարս սնունդը լուծվում է և դառնում մարսական բույսի համար, փափուկ հողն ավելի լավ է պահում խոնավությունը, բայց և այնպես՝ գոմաղբով պարարտացնելը շատ մեծ անհրաժեշտություն է:

Այնտեղ, որտեղ գոմաղբ կա, պիտի այդ պարարտանյութը դաշտ դուրս բերել հենց վարից առաջ և խառնել վարած հողին:

Մանավանդ հոգնած հողերը կարիք են զգում այդպիսի պարարտացման: Խոր աշնավարը հնարավորություն է տալիս միաժամանակ և հողը գոմաղբով պարարտացնելու:

ԱՅՍ ՏԱՐՎԱ ԱՇՆԱՑԱՆԸ

Առաջին անգամն է, որ աշնացանի կամպանիային մոտենում ենք աշխատանքի ավելի մեծ պլանով:

Անցյալ տարի աշնանը մենք առաջադրել էինք միայն 4500 հեկտար բամբակի վար: Ծրագիրը լիովին կատարվեց, և դրա համար էլ այս գարնանը մենք բամբակի ծրագիրը անթերի իրագործեցինք:

Առաջիկա աշնան ծրագիրն ավելի մեծ է: Պետք է գարնան համար ցել անենք ո՛չ թե 4500 հեկտար, այլ 35 հազար հեկտար, որից 23 հազարը՝ բամբակի, 12 հազարը մնացած բույսերի (առաջին հերթին՝ ցորենի և գարու) համար:

Ինչո՞ւ ենք ավելի շատ վարում:

Որովհետև աշնանը մշակած հողն ավելի շատ բերք է տալիս, որովհետև բամբակից բարձր բերք ստանալու համար անհրաժեշտ է հողն աշնանը վարել, այդպիսով ոչնչացնել մոլախոտերը և օգնել աշնան խոնավությունն ու ձմեռվա ձյունը հողի մեջ ամբարելու:

Բայց առաջիկա գարնացանի ծրագիրն ևս անցյալ տարվա համեմատ բարձր է լինելու:

Ահա հենց գարնացանի ծրագիրը հաջողություն բերածն էլ համար էլ հարկավոր է աշնանը շատ տարածություն հերկել, ավելի շատ ցանել աշնան ցորենն ու գարի:

Ինչո՞ւ:

Որպեսզի գարնանը մեր մեքենաներն ու գործիքները, աշխատող ձեռքերն ու լծկաններն ամբողջովին զբաղված լինեն գարնացանի ծրագրի կատարումով:

Ուրեմն՝ աշնացանի լրիվ կատարումը նշանակում է ո՛չ միայն շատ հացահատիկ և բամբակ ունենալ, այլև օժանդակել, որպեսզի գարնանը շատ ցանենք ծխախոտ, բանջարանոց, կերի և շաքարի ճականդեղ, բամբակ և այլն:

Եամանակը քիչ է: Աշնացանի կամպանիան գնում է բերքահավաքի հետ միասին: Կալը չվերջացրած՝ սկսում ենք աշնան վարի պատրաստությունը, նորոգում ենք գործիքներն ու մեքենաները, որպեսզի առանց մի օր կորցնելու, մինչև եղանակների աննպաստ լինելը, ավարտենք ծրագիրը:

Անցյալ աշնանը մենք մի բարեհաջող հանգամանք ունեինք: Զյունը շատ ուշ եկավ, և մինչև դեկտեմբերի վերջը բամբակագործական շրջաններում տրակտորները հերկ էին անում բամբակի համար:

Պիտի մեր ուժերը լարենք, ավելի կազմակերպված, անդուլ աշխատանքով սկսենք և վերջացնենք աշնացանը:

Ցանքերի տարածությունն ավելի պիտի ընդարձակենք, առաջին հերթին՝ հացահատիկների ցանքը:

Իսկ ո՞վ չգիտե, որ աշնան ցորենն ավելի բերքատու է: Մի քանի տարի առաջ Հայաստանում աշնան ցորենի տարածությունը մի քանի հարյուր հեկտար էր, իսկ այժմ հազարների է հասնում:

Լենինականի և Սևանի ռայոններում աշնացանի «Ուկրաինկա» տեսակը, որ դեռ երկու տարի առաջ մեր փորձադաշտերում էր աճում, իսկական հեղաշրջում է կատարում, գրավելով նորանոր տարածություններ:

«Ուկրաինկան» փշրեց մեր գյուղի պապենական այն տրադիցիան, թե աշնացան չի բուսնի ո՛չ Լենինականում և ո՛չ Սևանում:

Այդ սերմացուի պահանջը չափազանց մեծ է, և այս աշնանը մենք տաս հազար հեկտարից ավելի կցանենք ընտիր «Ուկրաինկայով»:

Սակայն ո՞ր հողերի հաշվին են կատարելու աշնացանը:

Բացառապես այն հողերի, որոնք մինչև այժմ չեն օգտագործվել, մնացել են հանգստանալու, ինչպես և նոր յուրացվելիք (այսինքն՝ նոր ոռոգվող, ճահիճներից և քարերից նոր ազատված) հողերում:

Աշնացանը չպիտի ընդարձակել բամբակի, բանջարանոցի, ծխախոտի և նման տեխնիկական կուլտուրաների հատկացված հողերի հաշվին:

Այս տարվա աշնացանի ծրագիրը նախատեսում էր մի շարք ռայոններում (Ղամարլու, Հրազդան¹, Վաղարշապատ, Ղուրդուղուլի) դադարեցնել հացահատիկների մշակությունը և, ուժեղացնելով ոռոգման գործը, ամբողջ հողամասերը հատկացնել բամբակի և նման թանկարժեք կուլտուրաների մշակության:

Եվ ընդհակառակը, Սևանի և Լենինականի ռայոններում, որտեղ հողային և կլիմայական պայմանները նպաստավոր են աշնացանի համար, ցանքի տարածությունն ավելանալու է Լենինականում՝ 225 տոկոսով, իսկ Սևանում՝ 113 տոկոսով:

Իջևանի, Ալավերդու, Շամշադինի շրջաններում ևս պիտի զարգացնել տեխնիկական մշակույթները, առաջին հերթին՝ ծխախոտը:

Խոտի խնդիրը

Անասնապահությունը դեռ մի քանի տարի մնալու է մեր ուշադրության կենտրոնում: Այդ մասին կուսակցության 16-րդ համագումարը շատ որոշ և կտրուկ դիրեկտիվ է տվել²:

Աշնացանի ընթացքում մոռացության տալ խոտատնտեսությունը չենք կարող: Դժբախտաբար, մենք այստեղ թերացել ենք և ուշ ենք սկսել մեր ձեռնարկումները:

Մինչդեռ, մեր փորձադաշտերը մի քանի տարի առաջ էին սկսել հացաբույսերի, մանավանդ, աշնան ցորենի ուսումնասիրությունը, որի հետևանքը եղավ այն, որ այսօր զարգացող աշնացանը սուր կարիք է զգում ցորենի տեսակը որոշելուն, ցանովի խոտերի նկատմամբ այդ չենք կարող ասել:

Եվ միայն այս տարվանից ենք սկսում, իբրև առաջին փորձ, կուտնտեսություններում և խորհրդային տնտեսություններում աշնան վիկայի և առվույտի ցանքը, այս տարի՝ միայն 300 հեկտարի սահմաններում:

Ոչ մի կուսկած, որ երկուսն էլ, մանավանդ աշնան վիկը, առաջին հերթին մեր լեռնային ռայոններում կդառնան մշտական և տարածված կուլտուրա:

Ինչպես «Ուկրաինկան» երկու տարում հսկայական հեղաշրջում առաջ բերեց մեր աշնացանի մեջ, այնպես էլ աշնան վիկը և առվույտը պիտի նպաստեն կերի պաշար ստեղծելուն, մանավանդ զարնան ընթացքում, այսինքն՝ ամենասուր ժամանակ, երբ դեռ սարի արոտները խոտ չունեն, կիսաքաղց տալարը կերակրվում է հարոսների և խամերի վրա, ոտնակոխ անելով և փչացնելով հողը:

Տեղերը պիտի այս խնդրին հատուկ ուշադրություն դարձնեն ընդարձակելու իմաստով:

Ցանովի խոտերի խնդիրը բարդանում է նաև նրանով, որ սերմացուն դրսում դժվար է ձեռք բերվում: Հայաստանում այնքան վիկ և առվույտ չեն մշակել, որպեսզի հնարավոր լիներ տեղում սերմացուն պատրաստելու:

Բայց հնարավոր է մշակության մեջ մտցնելու և՛ կորնզանը, որը տարածված է համարյա բոլոր ռայոններում:

Կոլեկտիվների ծրագիրը

Անցյալ աշնանը կոլեկտիվները ցանել են 800 հեկտար աշնացան
խակ այս տարի նախատեսված է 1000 հեկտար:

Այս թիվը պիտի համարել անբավարար:

Մեր կոլեկտիվներն անցյալ աշնանը թե՛ քանակով, թե՛ արտա-
դրական միջոցներով և թե՛ աշխատանքի փորձով ավելի հզոր են ան-
ցյալ տարվա համեմատ:

Առաջին տարվա հաջողությունները օրինակ են հանդիսանում, և
արդեն սկսվել է նոր անդամների ընդունելությունը: Մի քանի կոլեկ-
տիվներ տասնյակներով են նոր տնտեսություններ ընդգրկում:

Այս հանգամանքը առաջադրում է կոլեկտիվներին և նրանց ռայո-
նական միություններին ավելի ընդարձակել աշնան ցանքերի տարածու-
թյունը, ավելի շատացնել աշնավարը՝ գարնանը տեխնիկական բույսեր
մշակելու համար:

Հողօղկումատի և Կոլխոզկենտրոնի կողմից տեղերն ուղարկված
նախնական պլանները կոլեկտիվներն ու նրանց ռայոնական միություն-
ները քննության ենթարկելով՝ ընդարձակում են տարածությունները:

Ոչ մի ջանք չպետք է խնայել բարձրացնելու կոլեկտիվների աշնա-
ցանի և աշնավարի տարածության ավելացման տոկոսը:

Բերեատվության բարձրացումը հիմնական խնդիրն է

Միայն տարածության ընդարձակմամբ չի ապահովվի աշնացանի
հաջողությունը: Սերմերի զտումը, սերմացուի ախտահանումը, շարքա-
ցանը, տեսակավոր սերմացուն, պարարտացումը այն անհրաժեշտ ձեռ-
նարկումներն են, առանց որի բերքի չափը բարձրացնել չենք կարող:

Երկու տարի առաջ հրատարակված դեկրետը, որ վերաբերում էր
բերքատվության բարձրացման, նախատեսում է յուրաքանչյուր տարի
բերքն ավելացնել 7 %-ով:

Ի՞նչ է նշանակում այդ:

Բերենք սերմացուի զտման արդյունքը:

Մեր միջին բերքը հաշվում է մինչև 10 ցննտներ, այսինքն՝ 60
փութ: Հայտնի է, որ սերմացուի զտելն ու ախտահանելը բերքը բարձ-
րացնում է 10 %-ով: Այսինքն՝ 10 ցննտների փոխարեն նույն հողից,
նույն ձևով վարից մենք ստանում ենք 11 ցննտներ, 6 փութ ավելի:

Այս ամենահամեստ և նվազագույն հաշիվն է:

Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ մենք հարյուր հազար հեկտարից ավելի աշնացան ենք անելու այս տարի, ուրեմն՝ միայն պարզ միջոցների կիրառմամբ մենք ստանում ենք կես միլիոն փթից ավելի հացահատիկ, միջին բերքից բացի:

Պետք է շեշտենք, որ տեղերում թերանում են ագրոմինիմումը կատարելու:

Միայն 100 %-ով սերմացուն զտելով չի՝ վերջանում աշխատանքը: Հարկավոր է և խիտահանել, հարկավոր է հողի մշակութային միջոցով անխնա ոշնացանել չայրին՝ ու կանգառը մեր դաշտերից, մրիկն ու ժանգը՝ հացարույսերից:

Իսկ այդ կարելի է անել միայն համայնական միջոցներով, որովհետև մոլախոտը մի արտից մյուսն է անցնում, մրիկը վարակում է հրակայական տարածություններ, ուրեմն և՛ չպիտի թուլատրել խիտահանված սերմացուի կողքին սովորական կեղտոտ սերմ ցանելու:

Մեր կոլեկտիվները այս խնդրում շատ են ետ մնացել: Սխալ է սպասել մինչև հզորանալը, որովհետև այս հեշտ, ամենքին մատչելի միջոցների գործադրումը նպաստում է հենց կոլեկտիվի հզորացման:

Սերմագտումը պիտի անցկացնել 100 %-ով: Այլևս ո՛չ մի գյուղ, ո՛չ մի կոլեկտիվ չի կարող գանգատվել, որ սերմագտիչ շունի, որովհետև աշնանը ցանելիք սերմացուն ամբողջովին զտելու համար հարկավոր է 350 սերմդտիչ, իսկ մենք ունենք մոտ 600 հատ, այսինքն՝ երկու անգամ ավելի: Իսկ այդ նշանակում է, որ կարճ ժամանակում պիտի սերմացուն զտել: Պակաս չի և շտրբացանների թիվը, հարկավոր է միայն գործը կազմակերպել այնպես, որ եղած մեքենաները լրիվ անխափան աշխատեն:

Նոր սերմացու և մեխեմաներ

Մենք ասացինք «Ուկրաինկայի» մասին: Բացի դրանից, տարածվում են և «Կոոպերատորկա» և «Զարյա» տեսակները, որոնք մեր տեղական սերմացուից ավելի են բերք տալիս:

Այս տարի 17000 հեկտար ցանվելու է բացառապես տեսակավոր սերմացուով:

Առանձնապես ուշադրություն է դարձվում տրակտորների թիվն ա-

վելացնելուն: Մենք պետք է ունենանք մոտ 300 տրակտոր, որոնք արդեն սկսել են ցորնատեղերը վարել բամբակի համար:

Պարարտացման խնդիրը դարձյալ մնում է աշնանացանի թույլ օղակներից մեկը: Հնարավոր չի լինելու այս աշնանը ընդարձակ տարածություններ պարարտացնել հանքային պարարտանյութով:

Մենք արդեն տեսանք, որ աշնան վիկը նոր է մտնում իբրև նոր մշակույթ, ուրեմն՝ դժվար է լինելու կանաչ պարարտացումը կիրառել:

Մնում է գոմաղբը, իսկ այն շրջաններում, որտեղ գոմաղբը վառում են՝ մոխիրը:

Պետք է միայն կտրուկ միջոցների դիմել, որպեսզի ոչ մի փութ աղբ, մոխիր չմնա գյուղի փողոցներում: Երրորդ տարին է, որ մենք «պարարտացման շաբաթներ» ենք կազմակերպում գյուղերում:

Ծիշտ է, արդյունք ստացվում է, որ շրջաններում գոմաղբով և մոխրով պարարտացնելը սովորություն է դառնում, բայց դեռ բոլորը չենք արել:

Պարարտացումը ամենաառաջնակարգ խնդիրն է: Լավ կոլեկտիվ չի նա, որ պիտի աղբն ու մոխիրը թողնի աղբանոցներում: Գյուղխորհրդի առաջին աննիփը պիտի լինի մաքրել տալ աղբանոցները ու մոխրակույտերը և այդ թանկագին պարարտանյութերը դաշտ կրել տալ:

Ահա թե ի՛նչ խնդիր է մեր առաջ դրված և թե ինչո՞ւ պիտի անդուլ աշխատանքով, կուռ կազմակերպությամբ դուրս գանք աշխատանքը կատարելու:

ՏԻՐԱՊԵՏԵՆՔ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻՆ

Տնտեսավարների խորհրդակցությանը՝ ընկ. Ստալինը իր ելույթի մեջ առանձնապես կանգ է առել տեխնիկային տիրապետելու անհրաժեշտության վրա:

...Կապիտալիստական առաջավոր երկրների տեխնիկայից մենք ևս ենք մնացել 50-ից հարյուր տարի: Այդ ժամանակամիջոցը մենք պիտի կտրենք, անցնենք 10 տարում:

Դեռ Հոկտեմբերյան հեղափոխության օրերին ընկ. Լենինն ասել է, որ կա՛մ մեզ կճնշեն, և կա՛մ մենք պիտի հասնենք և անցնենք առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Այդ հաղթության պայմաններից մեկն էլ այն է, որ մենք սովորենք գործարանները և ֆաբրիկաները կառավարել ո՛չ թե թուղթ ստորագրե-

լով, ինչպես անում են ոմանք, այլ մասնակցելով տեխնիկական խընդիրների լուծմանը:

Դեռ տասը տարի առաջ բոլշևիկյան կուսակցությունը տվել էր այս լուղունգը. «Գործի տեխնիկային շփոթամտեք, սովորեցեք արտադրության ղեկավարման գործը, որպեսզի հետո, մեզ նվիրված մասնագետների հետ միասին, դառնանք արտադրության իսկական ղեկավարներ, գործի իսկական տերեր»:

Այս լուղունգի վերջի մասը մոռացության է տրվել: Շատ հեշտ էր առաջին մասը՝ «սովորեցեք արտադրության ղեկավարման գործը», որովհետև այդ նշանակում էր միայն թուղթ ստորագրել:

Ընկ. Ստալինը շեշտում է, որ մենք հանցավոր ենք վնասարարությունն այդ չափերի հասցնելու մեջ:

Իհարկե, վնասարարության հիմքում դասակարգային պայքարն է, որ մեր հաղթություններին թշնամին պատասխանում է ամեն տեսակի միջոցներով:

Սակայն ճիշտ է և այն, որ մեր տնտեսավարները տեխնիկական հարցերում բավական ետ են մնացել, որից մեծ չափով օգտվում է դասակարգային թշնամին:

Ուրեմն՝ հարկավոր է երեսը դարձնել տեխնիկայի կողմը, տեխնիկական գիտությունները տիրապետել, տեխնիկական հասցնել մասսաներին:

Այդ դժվարին գործը լուծելու համար հարկավոր է ունենալ միայն բոլշևիկյան համառ ցանկություն:

Գյուղատնտեսական տեխնիկան կոլխոզներին

Խնդիրը միայն ֆաբրիկայի կամ գործարանի դիրեկտիվներին չի վերաբերում: Տեխնիկային պիտի տիրապետեն բոլոր նրանք, որոնք տոկունությամբ աշխատում են սոցիալիզմի հիմքի կառուցման գործում:

Տեխնիկան՝ մասսաներին: Այդ նշանակում է գյուղատնտեսության ասպարիզում տիրապետել այն բոլոր ձեերին, որոնք կապիտալիստական առաջավոր երկրներում բարձր բերք են ստանում:

Տրակտորից մինչև հողի մշակության հիմնական գիտելիքները, անասունների ռացիոնալ կերակրումից մինչև կաթնամթերքի վերամշակման գործը, կոմբայնից մինչև ընտիր տեսակի սերմացու պատրաստելու դժվարին աշխատանքը, պարզ հաշվապահությունից մինչև կապիտալիստական առաջավոր երկրի խոշոր տնտեսության հաշվառման գործը:

Ահա մեր դժվարին խնդիրները տեխնիկային տիրապետելու ասպարիզում:

Այս տարի խորհրդային դաշտերն են դուրս գալիս 120 հազար տրակտոր, բայց մենք այժմ արդեն որակյալ տրակտորիստի կարիք ենք զգում: Իսկ ունենք կաթի և պանրի վարպետներ, հողի պարարտացման տեխնիկային տիրապետած կոլխոզնիկներ, սերմազտիչի, շարքացանի և ուրիշ, ավելի հասարակ մեքենաների մասնագետ աշխատակիցներ մեր կոլխոզներում, խորհրդային տնտեսություններում, մեր գյուղերում:

Պարզ հաշվապահությունը բացակայում է շատ կոլխոզներում: Մեր կոլեկտիվների 2-րդ համագումարում երեք պատգամավորներից երկուսը գանգատվում էին, որ հաշվապահ չկա, պահանջում էին հաշվապահ:

Կոլխոզնիկը պիտի սովորի տրակտորին, շարքացանին, սերմազտիչին և մյուս գյուղատնտեսական մեքենաներին տիրապետել: Նա ո՛չ միայն պիտի բանեցնի, այլ կարողանա նորոգել, իսկ դրա համար նա պիտի մեքենայի կազմն իմանա:

Տեխնիկային տիրապետելն ապահովում է բերքը

Շատ հազվագյուտ դեպքում են լրիվ բեռնվածություն ստանում մեզ մոտ գյուղատնտեսական գործիքները և մեքենաները: Ոչ մի սերմազտիչ մինչև այժմ չի կատարել իր նորման, այսինքն՝ չի զտել 12 հազար փութ սերմացու մի տարում: Եթե մի տեղ կատարել են այդ չափի զտում, ուրեմն՝ գործադրել են երկու մեքենա, նույնիսկ ավելին:

Նույնը և մյուս մեքենաները: Անցյալ տարի ստացվեց խուրձ կապոդ 25 մեքենա, բայց նրանցից ոչ մեկը չաշխատեց, որովհետև չինովնիկական վերաբերմունքի հետևանքով մեքենաներն ուշ ստացվեցին, և հետո մեքենայի վրա աշխատող չկար, ոչ ոք չգիտեր բանեցնելը:

Երբ մեքենաները եկան, Հոդոնովկոմատը նոր միայն սկսեց կադրեր պատրաստել: Իսկ այդ մեքենաները բարդ են. նրանցից յուրաքանչյուրը օրեկան 50 հնձվորի աշխատանք է կատարում: Բայց արդեն տարածված մեքենաներն էլ մենք լավ չենք բանեցնում: Անդրկովկասյան խորհուրդների համագումարում² և թե Անդրերկրյումի նամակի մեջ շատ որոշակի շեշտված է, որ բամբակի միջին բերքի չափը ավելի ցածր է, քան ունեցած հնարավորություններն են թելադրում:

Հայաստանում միջին բերքը եղել է 55 փութ մի հեկտարից, այնինչ նույն մեքենայով, նույն պարարտացման նյութերով, նույն հողից կարելի է և պետք է ավելի շատ բերք ստանալ:

Ղուրղուղուլու Քյարիմարիս³ գյուղացի ընկ. Մաշադի Միրզան անցյալ տարի 73 լտրից պետությունն է հանձնել 200 փութ բամբակ: Նրա ստացած բերքը համարյա կրկնակի ավելի է մեր միջինից: Այդ բարձր բերքին նա հասել է բացառապես լավ խնամքի հետևանքով:

Ուրեմն՝ կարելի է բերքը կրկնապատկել, եթե խնամքը լավ լինի: Իսկ խնամքը ձեռք է բերվում գյուղատնտեսական գիտելիքների յուրացումով, տեխնիկային տիրապետելով, գործադրելով այն, ինչ ուրիշները ձեռք են բերել տարիների փորձի հետևանքով:

Կարող են ասել, թե ընկեր Մաշադի Միրզան ոչ մի տեխնիկայից էլ տեղեկություն չունի, լավ «բեջարել» է, և «բախտը բանել է»: Առաջինը հեշտ է, այսինքն՝ լավ «բեջարելը» բերքը բարձրացնում է, բայց երկրորդը՝ բախտը բանելու մասին, գիտություն հետ ոչ մի առնչություն չունեցող պառավական զրույցներ են:

Հարկավոր է, որ նրա նման «բեջարեն» մեր ամբողջ կոլխոզները, այն ժամանակ նրանց կրկնակի բերքը ավելի կհզորացնի հենց իրենց՝ կոլխոզներին, իսպառ կփշրի դասակարգային թշնամուն և, միևնույն ժամանակ, ավելի արագ կհարստացնի իր տնտեսությունը բարդ մեքենաներով, որոնք, իրենց հերթին, կբարձրացնեն ցանքի բերքատվությունը:

Ընկ. Ստալինը իր ճառում հիշեցրել է, որ հորհրդային Միությունը մի հարվածային բրիգադ է ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատի համար:

Կապիտալիստական երկրների բանվորությունը, իմպերիալիստները լծի տակ ճնշված գաղութների գյուղացիությունը հենց իրենց աչքերը ուղղել են մեր երկրի սոցիալիստական շինարարության:

Մեր աշխատանքը նրանց ոգևորում է, մեր փորձը նրանց համոզում է, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ցույց տված ճանապարհը միակն է բոլոր երկրների համար:

Մենք պիտի կրկնապատկենք մեր եռանդուն աշխատանքը, հասնենք և անցնենք կապիտալիստական առաջավոր երկրների տեխնիկային, որպեսզի ընդմիշտ ապահովենք մեր վերջնական հաղթանակը:

Տեխնիկային տիրապետելը դժվար գործ է, բայց բոլշևիկյան կուսակցությունը ավելի դժվար խնդիրներ է լուծել և ապացուցել, որ բոլշևիկների համար անիրագործելի ոչինչ չկա:

Այսօր մենք դեռ չենք տիրապետում տեխնիկային, վաղը կտիրապետենք նրան:

Հարկավոր է առանց դանդաղեցման սկսել տիրապետելու այդ տեխնիկային:

Տեխնիկան՝ մասսաներին: Տրակտորիստը պիտի կոլխոզնիկներից փոքրաթիվ խմբակ կազմի, նրանց վարժեցնի մեքենային, ագրոնոմն՝ իր գծով, զոոտեխնիկն՝ իր:

Այս լուզունգի շուրջը արդեն ծավալվում է մասսայական շարժում, կազմակերպվում են նոր բրիգադներ՝ տեխնիկային տիրապետելու և ձեռք բերած հաջողությունները փոխադրելու ֆաբրիկա, գործարան, կոլխոզների դաշտերը, ավելի արագ կտրելու այն ժամանակամիջոցը, որ մենք պիտի անցնենք սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակի համար:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՆԱՍՆԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Անասնապահության վրա մինչև այժմ քիչ ուշադրություն է դարձված, հատկապես Հայաստանում:

Հացի պրոբլեմը հաջողությամբ լուծելուց հետո կուսակցությունը մարտական խնդիր է համարում անասնապահության արագ վերելքը՝ մսով, յուղով և կաթնամթերքներով ապահովելու հարգացող քաղաքները, բանվորական կենտրոնները և կոլխոզների լայն դանգվածները:

Ոչ մի կասկած, որ բոլշևիկյան վճռականությամբ և նույնպիսի հաջողությամբ, ինչպես հացի մթերման ճակատում, մենք կլուծենք և անասնապահության խնդիրները:

Մենք առաջադրում ենք սոցիալիստական անասնաբուծություն: Մանր տնտեսությունները երբեք ի վիճակի չեն բավարարելու բարձր տեմպերով աճող սոցիալիստական արդյունաբերության պահանջները:

Սոցիալիստական անասնապահության միակ ուղին խորհրդային տնտեսություններն ու անասնապահական կոլխոզներն են, որով մենք կարող ենք «աստիճանաբար վերացնել ներկայիս մանր գյուղացիական անասնաբուծության տեխնիկական և տնտեսական հիմքը», ինչպես ասել է ընկ. Ստալինը:

Այս տարի անասնապահական սովխոզներն իրենց անասունների թիվը պիտի հասցնեն 2,8 միլիոն մեծատավարի, 4,4 միլ. ոչխարի և 2 միլ. խոզի: Խորհուրդների համամիութենական համագումարը՝ հատուկ

որոշումներ է հանել, որ ապահովում են այդ տնտեսությունների արագ աճումն:

Մեր անասնաբուծությունը

Իսկ ի՞նչ դրուժյուն է մեզանում:

Պարզ պետք է ասենք, որ անասնաբուծության ընդհանուր արտադրանքի տոկոսը վերջին տարիներս բարձրանալու փոփոխությունում է:

Գյուղատնտեսության ամբողջ արտադրանքի հետ համեմատած՝ անասնաբուծության արտադրանքը կազմում էր 1929 թ. 40,4 տոկոս, 30 թ.՝ 37,8, իսկ այս՝ 31 թվին, նախագծված է հասցնել 32,2 տոկոսի:

Ծիշտ է, մեր անասնապահությունը ընդհանուր առմամբ զարգանում է, բայց գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերը, մանավանդ տեխնիկական բույսերը և հացահատիկները, այնպիսի թափով են զարգանում, որ անասնապահության արտադրանքի տոկոսը ո՛չ միայն նրանց զուգընթաց չի բարձրանում, այլև տարեցտարի ընկնում է:

Անասնապահության ասպարիզում ևս դասակարգային թշնամին, առաջին հերթին՝ կուլակը, գործադրում է բոլոր միջոցները՝ վիժեցնելու մեր պլանները, քանդելու անասնապահական կոլխոզները, դեզերը վառելով, անասունները մորթելով և հազարումի կուլակային պրոպագանդի ձևերով:

Ինչպես հացի պրոբլեմը լուծելիս կուսակցությունը փշրեց կուլակի և նրա դաշնակիցների՝ աջ ու «ձախ» օպորտունիստների դիմադրությունը, այնպես էլ այս ասպարիզում բոլշևիկյան տոկունությամբ մենք կհասնենք պլանի կատարման բարձր տոկոսների:

Մեր բամբակացան գյուղացին գիտե, որ այս տարի ցանելու է 25 հազար հեկտար բամբակ: Նրան հայտնի է և բամբակի միջին բերքը՝ մի հեկտարից 11 ցենտներ:

Իսկ անասնապահ, դժբախտաբար, մինչև այսօր չգիտե, թե ի՞նչ չափի պիտի հասցնի կովի կաթնատվությունը, ո՞րը պիտի զարգացնի, մեր ռայոններից ո՞րը անասնապահության ի՞նչ ճյուղը պիտի զարգացնի և այլն:

Այս հարցերով թե՛ Հոգժողկոմատը և թե՛ Կոլխոզկենտրոնը մասամբ են զբաղվել: Մինչև այժմ նրանց ուշադրության կենտրոնը եղել է բամբակագործությունն ու հացահատիկները:

Իհարկե, այս չի նշանակում, թե բամբակը կամ մյուս տեխնիկական բույսերն ու հացահատիկները նվազ ուշադրության պիտի արժանանան այսուհետև: Բնավ ո՛չ. անասնապահությունը և նրա հետ կապված խնդիրները ևս դառնում են ամենօրյա ուշադրության և համառաշխատանքի առարկա:

Բամբակացան կոլխոզնիկի նման, անասնաբույժ կոլխոզնիկը, խորհրդային անասնապահական տնտեսության աշխատույր, անհատ անասնապահը պետք է լավ գիտենա, որ այս՝ 31 թվին կովի կաթնատվության չափը խորհրդային տնտեսություններում պիտի հասցնել 15 ցենտների մի կովից, կոլխոզում՝ 8,3 ցենտների, և անհատ տնտեսությունում՝ 6,6 ցենտների:

Մենք ստեղծում ենք սոցիալիստական անասնաբուծություն

Գյուղատնտեսության ոչ մի ճյուղ այնքան արագ չի վերադարձնում իր ծախքերը, որքան անասնապահությունը: Կովը 24 ժամում կարող է կրկնապատկել կաթի չափը, եթե նրան ինչպես պետքն է կերակրենք: Նույնիսկ աննշան բարեփոխումները, որ մեզանում կատարում են անասունի խնամքի համար, ազդում է բերքի բարձրացման վրա: Մաքուր, լուսավոր և տաք գոմը, ժամանակին ջրելը, նույնիսկ կովին փաղաքելը, միջոցներ են կաթի բարձրացման համար:

Բայց այդ բոլորը անհատական, մանր տնտեսություններում չեն կարող տալ այն ամբողջ արդյունքը, ինչ որ տալիս են անասնապահական կոլեկտիվում:

Միայն խոշոր, տեխնիկայի վերջին խոսքով պատրաստված գոմը, որտեղ մեքենայացված է կեր բերելը, գոմը մաքրելը, լուսավորությունը, միայն կոլեկտիվ կերպով սիլոսի հորեր և աշտարակներ կառուցելն է կամ կաթի գործարանային վերամշակումը, որ մյուս միջոցների հետ հնարավոր է դարձնում նույնիսկ մեր տեղական կովից կրկնակի չափով կաթ ստանալ:

Իսկ այդ միջոցները մատչելի է դարձնում միայն կոլեկտիվը: Միայն խոշոր և սոցիալիստական անասնապահությունն է, որ հնարավորություն է տալիս գործադրելու բոլոր միջոցները՝ ռացիոնալ կերակրումից մինչև էլեկտրական կիթը:

Մեր կոլխոզներն արդեն մեծ հաջողություններ ունեն: Նոր կառուցված գոմը, որտեղ խնամում են կովերը, բարձրացնում է կաթնատվությունը: Պետք է բոլոր միջոցները գործադրել ո՛չ միայն ավելի շատ, այլև ածան կաթ ստանալու:

Իսկ մեր շատ կոլեկտիվներ դեռ այդ հաջողությունը չունեն, որովհետև աշխատանքը լավ չի կազմակերպված: Նոր են մտցնում գործարքային սիստեմը, հաշվառումը կանոնավոր չի, որակյալ անասնապահների կադրեր չունենալու հետևանքով թույլ է անասունների պահպանման, խնամքի գործը:

Կերի խնդիրն ուշադրության կենտրոնում

«Կովի կաթը լեզվի վրա է»,— ասում է առածը: Այսինքն՝ ինչպես կերակրես, այնպես էլ կաթ կստանաս: Իհարկե, կովի ցեղը և կաթ տալու հատկությունն էլ նշանակություն ունի, բայց կովը սնունդ պիտի ստանա, որպեսզի և՛ կաթ տա, և՛ մարմնի քաշը չպակասի:

Արդեն գարուն է, գոմից դուրս է գալու մաշված, ոսկորները դուրս ցցված նախիրը, որ ամբողջ ձմեռը չոր դարմանի է եղել և խոտի, այն էլ՝ ո՛չ միշտ:

Իսկ բազմաթիվ փորձեր հաստատել են, որ մեր տեղական կովերը թեև փոքր են կազմով, բայց լավ կերակրելուց ո՛չ միայն ավելացնում են օրական կաթի չափը, այլև երկարեցնում կաթնատվության սեզոնը:

Շատ քիչ դեպքերում են կովին բազուկ, գաղար կամ թեփ, քուսպ և նման կեր տալիս: Սննդի հիմնականը դարմանն ու խոտն է:

Այնինչ, հենց մեր գյուղերում շատ անգամ է փորձով հաստատված, որ բազուկը և նման սնունդը և՛ ավելացնում է կաթի քանակը, և՛ ածան է նստում կաթի գինը:

Անցյալ տարվանից ձեռնարկեցինք սիլոսի պատրաստմանը: Գործը ամեն տեղ հաջող չգնաց, որովհետև մի տեղ բյուրոկրատական վերաբերմունք ցույց տվին, մի ուրիշ տեղ սիլոսին դեմ արտահայտվեցին և ամենևին չկատարեցին եղած հրահանգը: Իսկ գլխավոր թերությունն այն էր, որ սիլոս պատրաստելու համար բույսեր չկային:

Այս տարի մենք անցյալ աշնան սխալը չպիտի կրկենեք: Գարնանացանն սկսելուց՝ անասնապահական կոլխոզը առաջին հերթին պիտի

հոգ տանի խոտ, սլալարապտուղ, արմատապտուղ և սիլոսային բույսեր (օրինակ՝ եգիպտացորեն) ցանելու, որպեսզի տավարը կեր ունենա, մանավանդ ձմեռվա ամիսներին:

Իսկ սիլոսն առանց դժվարության կարող է պատրաստել միայն կոչեկտիվը: Սիլոսը տալիս է էժան և օգտակար կեր: Սիլոսի պատրաստելը պահանջում է կոլեկտիվ աշխատանք, իսկ, իր հերթին, սիլոսը հեշտացնում է ձմեռային կերի խնդիրը:

Մեր տավարը մինչև այժմ էլ, գարնանից մինչև աշուն, կերակրվում է արոտների բնական խոտով: Ձյունը հալվելուց՝ նախիրը մի քանի ժամանակ արածում է գյուղի մոտիկ խամբերում, հարոսներում, մինչև յայլանների բացվելը: Եվ ապա մինչև աշուն մնում է սարերում:

Կերի հարցը մինչև այժմ այս ձևով ենք լուծել:

Բայց արոտները ծանրաբեռնված են: Այնպիսի արոտատեղ կա, որ մի հեկտարի վրա արածում է մինչև 8 տավար, այնինչ նորման երկուսից ավելի չէ: Կան և արոտատեղեր, որոնք հեռու լինելու պատճառով կամ հարմար ճանապարհ չունենալով՝ չեն օգտագործվում:

Սակայն այսպիսի արոտները քիչ են: Մեծ մասը տարեցտարի փչանում է: Անկանոն օգտագործելու հետևանքով խոտը պակասում է, փուշ և կանգառ է բուսնում, հողը լերկանում է, անձրևն ու ձյունաջրն արմատահան են անում խոտերը, հողը սրբում, մերկացնում լերկ ապառաժները:

Եղել են արոտներ, որտեղ, ինչպես ասում են, ձին ձիավորի հետ թաղվում էր, այնքան բարձր էր խոտը, իսկ հիմա ոչխարի և այծի համար էլ բան չի բուսնում:

Արոտների օգտագործումն էլ անկանոն էր. շատ տավարատեր կուլակը իր «համգլալով» զավթում էր արոտի խոտոտ և ջրառատ տեղը, վրանները խփում, իսկ մի կովատերը չէր էլ կարողանում սարը բարձրանալ:

Այդ դրությանը վերջ կտանք միայն անասնապահական կոլեկտիվներ ստեղծելով: Միայն կոլխոզը կարող է խնամել արոտը, արածացնել այն կարգով, ինչպես պահանջում է զոոտեխնիկան, այսինքն՝ անասնապահական գիտությունները:

Արոտների մի մասը կոլեկտիվը պետք է խոտհարք դարձնի. ինչքան շատ, այնքան լավ: Պետք է արոտները պարարտացնել այնպես, ինչպես մեր դաշտերն ենք պարարտացնում. քարերը հավաքել, կառուցել

ջրամբարներ, վերջապես՝ կռվել վնասակար խոտերի դեմ, որոնք գրավում են ահագին տարածություններ:

Այս վիթխարի շինարարությունը կարող է անել միայն անասնապահական կռիվատիվը:

Մսի, յուղի, կաթի խնդիրը

Հիմնականում հացահատիկների խնդիրը լուծելով՝ մենք նույնպիսի վնասկանությունամբ պիտի լուծենք մսի, յուղի, կաթի խնդիրը:

Մեր կոլխոզները, վիթխարի սովխոզները դառնում են հացի, բամբակի և այլ բույսերի հսկայական ֆաբրիկաներ, որոնց նմանը աշխարհը չի տեսել: Մենք լեռնային շրջաններում էլ անասնապահական կռիվատիվները հզորացնելով՝ պիտի դարձնենք կաթի, յուղի, մսի, պանրի վիթխարի ֆաբրիկաներ, որոնք արտադրելու են հազարավոր և հարյուր հազարավոր ցենտներ մթերք:

Հարկավոր է, որ անասնապահական կոլխոզներն ու սովխոզները արագ վերակազմեն իրենց աշխատանքները, կարգավորեն հաշվառումը սոցմրցությունամբ և հարվածայնությամբ կատարեն և գերակատարեն իրենց պլանը:

Դաշտավարության մեջ տրակտորը, կոմբայնը, մյուս մեքենաները, պարարտացումը շտեպնված հեղաշրջում են կատարում բերքը բարձրացնելու համար: Սիլոսը, օրինակելի գոմը, կաթի և յուղի գործարանները, մեքենաների գործադրումը անասնապահության մեջ պիտի կատարեն և կկատարեն նույնպիսի հեղաշրջում:

Քիչ չեն այն կռիվատիվները, որոնք ստանում են երկու հասկ՝ այն հողից, որից անհատական տնտեսությունը ստանում էր մի լղար հասկ:

Մեր անասնապահական կռիվատիվները պիտի ապացուցեն, որ կովը կռիվատիվի գոմում կաթը չի պակասեցնում, ինչպես պրովոկացիա է անում կուլակը, և այդ բանը «նախատեսում են» աջ ու «ձախ» օպորտունիստները, նա պիտի ապացուցի, որ կերի խնդրի միակ ճշմարիտ և արագ լուծումը կարող է տալ կռիվատիվացման վերելքը:

«Կոլխոզնիկն»² այս համարից տեղավորելու է մի շարք հոդվածներ անասնապահության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ: Կովի, ձիու, ուշխարի, ընտանի թռչունների, խոզի, ճագարի պահելը, խնամելը պիտի լուսարանենք շատ մանրամասն: Տպագրվելու են հոդվածներ անասուն-

ների ցեղն ազնվացնելու, կերի խնդիրը լուծելու, կաթի և մյուս մթերքները վերամշակելու մասին:

Անհրաժեշտ է, որ մեր ժուռնալի ընթերցող կոլխոզնիկ անասնապահները, կոլեկտիվի նախագահից և անասնաբույժից սկսած մինչև կով պահողները, կիթ անողները՝ իրենց դիտողություններն ուղարկեն, պատմեն ձեռք բերած հաջողությունները, թերությունները մատնացույց անեն, որպեսզի արագ տեմպերով ստեղծենք սոցիալիստական անասնապահություն:

НАРОД САМОДЕРЖЕЦ

Я вспоминаю сегодня слова красноармейца Василия Лопухина, сражавшегося в частях XI армии и погибшего в 1921 г. в Зангезуре в этом последнем оплоте закавказской контрреволюции.

Он говорил:

«Каким ты будешь мир, когда мы всех победим? Ты, вероятно, будешь таким прекрасным, таким великим, что за тебя сегодня стоит отдать жизнь».

И этот скромный герой не напрасно отдал свою жизнь за первую вспашку мира, который становится таким прекрасным. Мы этому свидетели.

Новая конституция—это самодержавие народа. Во все века, начиная от античной демократии, не было такой полной демократии. Конституция—это сама власть народа. Невольно испытываешь необычайную радость от сознания себя, в общем, среднего человека,—владельцем неизмеримых богатств. Богатств материальных и моральных. Все, что принадлежит твоей великой стране,—принадлежит тебе, если ты истинно чувствуешь себя гражданином СССР. Это высокое звание-понятие не только юридическое. Это глубоко философское понятие о моральных правах и обязанностях человека с большой буквы.

Новая конституция—это первая хартия, воспитывающая человека в подлинно социалистическом духе. Социалистические чув-

ства человека перерастают границу одной страны, и он чувствует себя гражданином мира.

Я сам слышал, как в одном из колхозов Армении, в глухом, отдалённом районе, колхозники называли своих стахановцев абиссинцами. Абиссинец для них символ геройства и самоотверженности. Так, в силу чувств, роднящих людей разных национальностей, колхозники Армении ощущают борющихся против империализма абиссинцев как людей, близких себе по духу и чаяниям.

Носить по праву звание гражданина СССР—большая честь. Что же может быть больше чести называться избранным-депутатом-граждан СССР. Ясно, что такой человек должен быть олицетворением честности, самоотверженности, преданного интересам своего избирателя, готовым жизнью своей жертвовать для блага своей страны.

12-я статья проекта новой конституции—наша догма. «Кто не работает, тот не ест» было начертано на наших знаменах, с которыми мы шли в бой, в первый бой, и победили. С этим же лозунгом многие наши братья пойдут в новый бой и с ним победят весь мир.

15 лет Грузия, Армения и Азербайджан жили дружно единой Закавказской федерацией. Скоро федерация будет ликвидирована, ибо победы национальной политики создали условия для этого важного акта. На этой основе эти три древнейших соплеменных народа усилят свою духовную связь, так как их связывают подлинно братские узы, которые с каждым годом будут крепнуть, узы, связывающие не только народы Закавказских республик, но народы всего Советского Союза, в единую, крепкую семью, у которой единая цель-счастье её великой родины.

Нерушимость границ своего отечества семья советских народов будет защищать от всяких попыток всяческих её врагов.

Я был однажды свидетелем незабываемого зрелища: одна колхозница за ударную работу получила новый дом. До этого она жила в страшной землянке, темной и холодной. В тот день, когда она получила свой новый дом, наполненный новыми, хорошими вещами, она подожгла свое старое жилище со всем скар-

бом. Она сжигала свое прошлое, мрачное, полное угнетения и лишений. Вокруг этого пожара колхозники устроили хоровод, а она плясала и пела песни.

Новые права, которые даёт нам будущий закон, налагают на нас и новые обязанности.

Мне хочется дожить до того времени, когда вокруг прекрасного герба—«серпа и молота на земном шаре, изображенном в лучах солнца и обрамленном колосьями»—появится много новых надписей—сверх одиннадцати—на языках новых народов: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь».

<Քարգմանություն>

ԻՆՔՆԻՇԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ

Ես այսօր հիշում եմ կարմիրբանակային Վասիլի Լոպուխինի խոսքերը, որը կոչում էր 11-րդ բանակի զորամասերում և զոհվեց 1921 թվականին, Զանգեզուրում՝ անդրկովկասյան հակահեղափոխության այդ վերջին հենարանում:

Նա ասում էր. «Ինչպի՞սին դու կլինես աշխարհ, երբ մենք կհաղթենք բոլորին: Դու, երեխ, կլինես այնպես գեղեցիկ, այնքան մեծ, որ քեզ համար այսօր արժե տալ կյանքը»:

Եվ այդ համեստ հերոսը իզուր չէր, որ տվեց իր կյանքը՝ առաջինը հերկելու համար այն աշխարհը, որն այսքան գեղեցիկ է դառնում: Մենք դրա վկաներն ենք:

Նոր սահմանադրությունը ժողովրդի ինքնակալությունն է: Բոլոր դարերում՝ սկսած անտիկ դեմոկրատիայից. երբեք չի եղել այսքան լիակատար դեմոկրատիա: Սահմանադրությունը հենց իր ժողովրդի՝ իշխանությունն է:

Ակամայից անսովոր ուրախություն ես զգում այն գիտակցության համար, որ դու՝ սովորական, միջին մարդդ, տիրապետում ես անսահման հարստությունների: Նյութական և բարոյական հարստությունների: Այն ամենը, որ պատկանում է քո մեծ երկրին, պատկանում է նաև քեզ, եթե դու հերավի քեզ զգում ես ՍՍՀՄ-ի քաղաքացի: Դա մի բարձր կոչում, հասկացություն է, և ո՛չ միայն իրավաբանական: Դա փիլիսոփա-

յական խորը հասկացություն է մեծատառով մարդու բարոյական իրավունքների և պարտականությունների մասին:

Նոր սահմանադրությունը մարդուն իսկական սոցիալիստական ոգով դաստիարակող առաջին խարտիան է: Մարդու սոցիալիստական զգացումը անցնում է մեկ երկրի սահմաններից էլ դուրս, և նա զգում է իրեն աշխարհի քաղաքացի:

Ես ինքս եմ լսել, թե ինչպես Հայաստանի հեռավոր և խուլ մի շրջանում, կոլխոզներից մեկում, կոլտնտեսականներն իրենց ստախանովականներին անվանում էին հաբեշտանցիներ: Հաբեշտանցին նրանց համար հերոսության և անձնազոհության խորհրդանիշ է: Այսպես, տարբեր ազգությունների հարադատացնող մարդկանց զգացումների ուժով՝ Հայաստանի կոլտնտեսականները զգում են իմպերիալիզմի դեմ մարտնչող հաբեշտանցիներին, ընկալում են որպես հոգով և ձգտումներով իրենց մոտիկ մարդկանց:

Իրավամբ մեծ պատիվ է կրել ՍՍՀՄ քաղաքացու կոչումը: Ի՞նչը կարող է լինել ավելի մեծ պատիվ, քան կոչվել ընտրյալ՝ պատգամավոր և քաղաքացի Սովետական Միության: Պարզ է, որ այդպիսի մարդը պետք է լինի ազնվության, անձնազոհության, իր ընտրողների շահերին նվիրվելու, իր երկրի բարօրության համար սեփական կյանքը զոհելու պատրաստակամության մարմնավորումը:

Նոր սահմանադրության նախագծի 12-րդ հոդվածը մեր հավատամքն է: «Ով չաշխատի, նա չի ուտի» լուսնգր գրված էր մեր դրոշների վրա, որով մենք գնացինք մարտի, առաջին մարտի և հաղթեցինք: Այդ նույն կոչերով մեր շատ եղբայրներ կգնան նոր մարտերի ու նրանցով էլ կհաղթեն ամբողջ աշխարհին:

15 տարի Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը ապրել են բարեկամաբար, միասնական Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մեջ: Շուտով Ֆեդերացիան լուծարքի կենթարկվի, քանի որ ազգային քաղաքականության հաղթանակը պայմաններ են ստեղծել այդ կարևոր իրադարձության համար: Այս հիմքի վրա այդ երեք հնագույն ցեղակից ժողովուրդները կուժեղացնեն իրենց հոգևոր առնչությունները, քանի որ նրանց շաղկապում են իսկական եղբայրական կապերը, որոնք տարեցտարի պետք է ամրապնդվեն, կապեր, որոնք շաղկապում են ոչ միայն անդրկովկասյան հանրապետությունների ժողովուրդներին, այլև ամբողջ Սովե-

տական Միության ժողովուրդներին մի ընդհանուր և ամրակուռ ընտանիքում, որի միակ նպատակը իր մեծ հայրենիքի երջանկությունն է:

Սովետական ժողովուրդների ընտանիքը իր հայրենիքի սահմանների անխախտությունը պետք է պաշտպանի թշնամիների ամեն տեսակի փորձություններից:

...Մի անգամ ես ականատես եմ եղել անմոռանալի տեսարանի: Մի կոլտնտեսուհի իր հարվածային աշխատանքի համար ստացել էր նոր բնակարան: Մինչ այդ նա ապրում էր մի սարսափելի, մթին և սառը գետնափորում: Այն օրը, երբ ստացավ իր նոր բնակարանը՝ կահավորված նոր, լավ իրերով, նա այրեց իր հին տնակը՝ իր բոլոր վշտերի հետ միասին: Նա այրեց իր խավար, տառապանքներով ու զրկանքներով լի անցյալը: Այս խարույկի շուրջ կոլտնտեսականները պար բռնեցին, իսկ նա պարում էր ու երգում...¹

Նոր իրավունքները, որոնք տալիս է մեզ ապագա օրերը, դնում է մեզ վրա նաև նոր պարտականություններ:

Ես կուզենայի ապրել մինչև այն ժամանակները, երբ մեր սքանչելի գերբի շուրջ՝ «երկրագնդի վրա մուրճ ու մանգաղ՝ արևի ճառագայթներով և ծանրացած հասկերով պարուրված», կերևան եղած տասնմեկից հետո նոր շատ մակագրություններ, նոր ժողովուրդների լեզուներով՝ «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԽՆԴՐԱԳՐԵՐ,
ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ

1. «ՓԱՅԼԱԿԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Գորիս, 1 օգոստոսի 1915 թ.

Բարի եղեք տեղ տալ այս երկտողիս: Զանազան անձանց կասկածի տակ չգցելու համար հայտնում եմ, որ «Փայլակի» № 40-ի ֆելիետոնիստ «Թեզ գնացողը» ես եմ:

Բակունց

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Դ ի մ ու մ ն

Ցանկանալով օգնել տաճկահայ փախստականներին՝¹ առաջարկում եմ նաև իմ ծառայությունս այդ գործի համար:

Զբաղորդության պատճառով ոչ մի հնարավորություն չունեմ սեփական միջոցներով գնալ և օգնել նրանց էջմիածնում և կամ մի ուրիշ տեղ:

Ուստի խնդրում եմ ինձ ևս ընդունել գաղթականներին օգնող խումբերի մեջ և ուղարկել անհրաժեշտ ճանապարհածախս, որի համար և դիմում եմ Զեզ: Պատրաստ եմ գործելու ուր որ կամենաք՝ էջմիածնում կամ զանազան սննդատու կայարաններում: Համաձայն եմ և ամենածանր ու դժվարին աշխատանքը կատարելու:

Հուսով եմ, որ չեք մերժի իմ դիմումը և կփութաք պատասխանել:

Սան Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի
Զ. դասարանի՝ Աղ. Բակունց

Գորիս, 28-ին օգոստոսի

Իմ հասցեն՝

Герусы (Занг. уезда)

Магазин «Сасун»

հանձնել Աղ. Բակունցին

3. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻՆ

Խ Ն Ղ Ի Ր

Ավարտելով ճեմարանի դասարանական բաժինը՝ խնդրում եմ հարգո՞ւմ Մանկավարժական խորհրդիդ ընդունել ինձ Ա. լսարան:

Սան Գ. ճեմարանի Աղ. Բակունց

1917 թ. մարտի 26-ին

Ս. Էջմիածին

4. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՀԱՐԳՈ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Խ Ն Ղ Ի Ր

Ա. լսարանի ուսանող Աղ. Բակունցից

Համաձայն Ձեր գրության, ես ընդունված եմ ի շարս Ա. լսարանի ուսանողաց. բայց որովհետև ինձնից անկախ պատճառներով չպիտի կարողանամ գալ շարունակել Ձեր խնամքին հանձնված Ա. լսարանում, ուստի բարի եղեք ուղարկելու մինչև օգոստոսի 1-ը իմ ավարտման վկայականս, որպեսզի կարողանամ տեղավորվել մի որևէ վայրում:

Հարգանք՝ Աղ. Բակունց

1917 թ. 15-ին հուլիսի

Գորիս

Հասցես՝ Герусы, (Елис. губ.)

Александрю Бакуни

5. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Правлению академии

Срочно

<12 августа 1917 г., Герусы>

Прошу немедленно выслать документы.

Александр Бакуни

<բարգմանություն>

Ճեմարանի վարչությանը

Շտապ

<12 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Խնդրում եմ անհապաղ ուղարկել փաստաթղթերս:

Ալեքսանդր Բակունց

6. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<14 августа 1917 г., Герусы>

Мое прошение об оставлении академии оставить без послед-
ствия. Высылайте документы, приеду свое время.

Александр Бакунц

<բարգմանություն>

Էջմիածին, ճեմարանի վարչությանը

<14 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Իմ խնդրանքը՝ ճեմարանը թողնելու մասին, թողնել անհետևանք:
Ուղարկե՞ք փաստաթղթերս, կգամ ժամանակին:

Ալեքսանդր Բակունց

7. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<25 августа 1917 г., Герусы>

Сообщите начало занятий.

Александр Бакунц

<Բարգմանություն>

Էջմիածին, ճեմարանի վարչությանը

<25 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Հայտնեք պարապմունքների սկիզբը:

Ալեքսանդր Բակունց

8. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<31 августа 1917 г., Герусы>

Сообщите начало занятий.

Александр Бакунц

<Բարգմանություն>

Էջմիածին, ճեմարանի վարչությանը

<31 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Հայտնեք պարապմունքների սկիզբը:

Ալեքսանդր Բակունց

9. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

4 դեկտեմբ. 1924, Գորիս

Հարգելի հոբելյար¹,

Գյուղացոց մեջ անմիջական աշխատանք տանելու ընթացքում է ավելի շատ զգացվում, թե որքան հալալ և արդյունավետ գործ է գյուղատնտեսական աշխատանքը: Այդ կերպ՝ Ձեր բաղմամյա գյուղատնտեսական գործունեությունը ստանում է անկեղծ հարգանք նրանց կողմից, որոնք այսօր էլ մեր մոլթ գյուղերում նոր խոսք են ասում, նոր ձև ուսուցում:

Հեռավոր Զանգեզուրից ընդունեք՝ մեր անկեղծ շնորհավորանքը. «Զառ ղադրը զյարգար բիլյար»²: Եթե մենք դեռ նոր ենք «զարգար» դառնալու, Դուք 40-ամյա «զառ» եք արդեն:

Ա. Բակունց

10. ԹՈՐԳՈՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻՆ,

Թորգոմ¹,

Նազար Արտեմիչին² քո իմացած այգիներից, որի մասին խոսում էիր ինձ հետ, ցույց տուր, որպեսզի նրանք կապվեն հողի հետ և աշխատեն:

Ավելի մանրամասն կպատմի ինքը բերանացի:

Ակսել

19. III. 33

<Երևան>

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԳ <ԱՅԻՆ> ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵՆ

Սույն դիմումով ցանկություն եմ հայտնում մտնելու Հայաստանի խորհրդային գրողների միության մեջ:

Ա. Բակունց

14. VI. 34

<Երևան>

12. ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

<1935, սկզբներ, Երևան>

Դուք, սիրելի Ռաֆայել, կարող եք հպարտանալ նրանով, որ Ավ. Իսահակյանը գրքիս մասին ճիշտ նույն կարծիքն է հայտնել, ինչ որ Դուք:

13. Ա. Պ. ՌՅԱԲԻՆԻՆԱՅԻՆ

Մոսկվա, Գոսլիտիզդատ, քնկ. Ռյաբինեային

<1935, մարտ 20—30-ի միջև>

Համաձայն եմ: Շտապ ուղարկում եմ երկու պատմվածքի թարգմանություն:

Բակունց

14. ՅԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵՒ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Գլուխ եմ խոնարհեցնում հին հայկական արձակի վերջին ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի աճյունի առջև:

Ակսել Բակունց

<1935, օգոստոս, 8—11-ի միջև
Գորիս>

15. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Սիրելի Կարեն,

«Աղվեսագիրքը» լույս տեսավ¹: Մի օրինակ ուղարկում եմ քեզ, որպես խոստացել էի: Ինչ վերաբերում է ռուսերեն հրատարակության՝ սուր քո և պարանոց մեր², տնօրինի՛ր, ինչպես քեֆդ կուզի: Մամիկոն Գևորգյանը³ ևս մի նամակ է գրել Ջիվելեգովին⁴, որպեսզի «Աղվեսագիրքը» հրատարակի Academia-ն: Ռուսերեն հրատարակության դեպքում կարելի է առակաների թիվը հասցնել 50-ի, նաև՝ փոխել նախաշավիղը և Մանոթությունները:

Կարճ՝ ես իմ պարտքը կատարեցի և, եթե հարկ լինի, ավելին կանեմ, որպեսզի ռուսներն էլ կարդան մեր Այգեցուն⁵: Մնացածը՝ դու գիտես:

Քո Ակսել

16. XII, 35

<Երևան>

16. ԱՐՏՈՆ ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Գրական ժուրիի նախագահ ընկ. Ա. Եղիազարյանին

Պատճենը՝

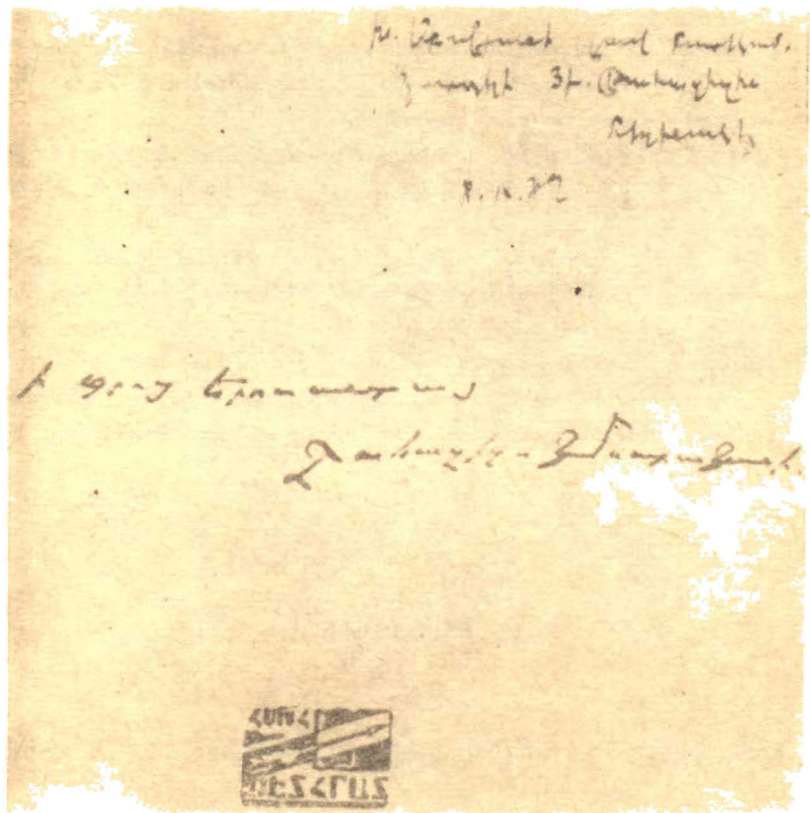
«Խորհրդային Հայաստանին»

Գրողների միության

«Գրական քերթին»

«Խ. Հ.»-ի այսօրվա համարից տեղեկանալով ընկ. Դ. Դեմիրճյանի՝ մրցանակի արժանացած «Ընկերներ» պատմվածքի բովանդակության, պարտք եմ համարում ձեզ հայտնել հետևյալը.

1. Այս տարվա մայիսին ընկ. Վ. Թոթովենցի, պրոֆ. Միք. Թուման-
յանի և մի այլ ընկերոջ ներկայությամբ ես ընկ. Դեմիրճյանին պատմել
եմ քաղաքացիական կռիվներից մի էպիզոդ Ուկրաինայում, երբ երկու
կարմիրգվարդիական բանվորների՝ շտաբը հանձնարարում է պայթեց-

Ա. Բակունցի ընծայագիրը՝ Ե. Շահազիզին նվիրած գրքի վրա

նել կամուրջը սպիտակների թիկունքում: Երկու ընկերները, գործը ձա-
խողելով, գերի են ընկնում: Սպիտակ գեներալը նրանց առաջարկում է
սպանել մեկը մյուսին, և ով սպանի ընկերոջը՝ նա կազատվի: Ընկերնե-
րից մեկը հրաժարվում է, մյուսը, համաձայնվելով գեներալի առաջար-

կին, սպանում է ընկերոջը և ազատ արձակ<վ>ելով՝ գլուխ է բերում կարմիր շտաբի առաջադրանքը, այսինքն՝ պայթեցնում է կամուրջը և ետ վերադառնում:

2. Երեք տարի առաջ այս էպիզոդը ինձ և ընկեր Ե. Չարենցին պատմել է Հայկինոյի ռեժիսոր ընկ. Պ. Բարխուդարյանը, իբրև կինոսցենարի օրինակելի սյուժետ: Իսկ Պ. Բարխուդարյանը այդ սյուժեն հանել է ուս մի հեղինակի պատմվածքից, թե վիպակից: Ես այժմ չեմ հիշում ո՛չ հեղինակի անունը և ո՛չ գիրքը, բայց ստույգ է, որ նույն բովանդակության գիրքը արդեն գրված է:

3. Ընկ. Դ. Դեմիրճյանին այդ գրքի մասին ես չեմ ասել, որովհետև, նյութը տալով, ես նրան առաջարկ էի անում պիես գրելու և ո՛չ պատմելվածք:

4. Այդ նյութը բազմաթիվ անգամ ես պատմել եմ նաև ուրիշներին, որոնց թվում նույնիսկ դպրոցական երեխաներին: Այդ երեխաներից մեկը՝ Ալիկ Թումանյանը, նույնիսկ «պիես» է գրել «Երկու ընկերներ» վերնագրով՝ իրենց բաղում «Թատրոն խաղալու» համար:

Վերոհիշյալը հայտնում եմ, որպեսզի կանխեք ընկ. Դ. Դեմիրճյանի՝ մրցանակի արժանացած պատմվածքը պլագիատ համարելու հնարավորությունը:

Ա. Բակունց

16 դեկտեմբ. 1935 թ.

<Երևան>

17. ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ

<1>

Իմ սիրելի վարպետին /պայծառ հուշերով: /Ակսելից:/ 29. VIII. 32 թ.

<2>

Խ. Աբովյանի լավ բարեկամ, / հարգելի Ե. Շահագիրզին: / Հեղինակից:/ 8. IX. 32

<3>

Հարգելի սյուժ. Ա. Խաչատրյանին: /Հեղինակից:/ 10. IX. 32

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. <ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐ ԶԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Զանգեզուրի ուսուցիչների համար Զանգգավառի լուսբաժնի կազմակերպած դասընթացքներում ընդհանուր գյուղատնտեսության և բանջարաբուծության մասին եղած դասախոսությունները սկսվել են օգոստ. 13-ից, հենց բացման առաջին օրը:

Այդ երկու առարկաներն ավանդվել են ընդամենը 52 ժամվա ընթացքում, կենտրոնից ստացված ծրագրի համեմատ, նաև այն փոփոխություններով, որ ես հարմար եմ համարել, ի նկատ առնելով մեր գավառի պայմանները: Ծրագրից դուրս 3 ժամ դասախոսել եմ Զանգ. գավառի գյուղատնտեսության և նրա բարձրացման հեռանկարների մասին: Դասախոսության ընթացքում ավանդվել է ընդհ. երկրագործության հիմունքները շատ տարրական ձևով, ապա նաև շատ հարակից տեղեկություններ: Որ անհրաժեշտ էր նյութն ըմբռնելու համար: Մանրթանալով հողի և բույսի կենսական օրենքներին, նոցա հատկության, հողի մշակման, ցանքաշրջանի, սերմացվի նախնական քննության, երկրագործական մեքենաների, բույսերի հիվանդությունների և նման շատ էլեմենտար գիտելիքների հետ, ես միշտ աշխատել եմ տեղական բնույթ ունեցող օրինակներով պարզել և մատչելի դարձնել ունկնդիրներին: Առանձին ուշադրություն դարձրել եմ սորոտերի ուսումնասիրության, լավացման անհրաժեշտության վրա, նաև ցանքաշրջանի, որովհետև այդ երկուսը մեր գավառի երկրագործության ամենահրատապ խնդիրներն են:

Ցուրաքանչյուր բաժին անցնելուց հետո ունկնդիրների հարցաքննությամբ կրկնել ենք անցածը: Բացի այդ՝ հատկացվել են առանձին ժամեր հարցերի համար, երբ յուրաքանչյուրն յուր փորձից կամ յուր շրջանի վերաբերյալ հարցերի պարզաբանությունն է ստացել:

Ի վերջո, եղել են գործնական պարապմունքներ. ծանոթացել ենք գյուղատնտեսական մեքենաների, ինչպես և մի շարք այլ գործիքների հետ, որ սիրով տրամադրեց մեզ գավառի հողբաժինը: Եղել է էքսկուրսիա, կատարվել է հողերի ճեղքում (разрез), ծանոթանալու մայրաշերտի, վերնաշերտի և, ընդհանրապես, հողերի հատկության:

Գործնական պարապմունքները թույլ են եղել, անհրաժեշտ պարագաներ չունենալու պատճառով, սակայն հնարավորի սահմանում կատարված է: Իբր առաջին փորձ, ամբողջ դասընթացքները կարելի է շատ հաջող համարել, ի նկատի առնելով ժողովրդի քայքայված տնտեսությունը և այլ պայմաններ, որ հատուկ է Հայաստանի ամենահետամնաց գավառին՝ Զանգեզուրին:

Ունկնդիրները հաճախել են կանոնավոր, շատերը համառոտ գրի են առել դասախոսությունները: Միամսյա¹ ծանոթությունը որքան ներում է, ես իմ ունկնդիրներին բաժանել եմ երեք խմբի՝ նրանց յուրացնելը, առարկայով հետաքրքրվելը և գյուղատնտեսական պատրաստականությունն ի նկատի առնելով: Այդ խմբերը դասավորվում են հետևյալ կերպ. Ա խումբ (շատ լավ)՝ 1) Տեր-Պետրոսյան Հովհաննես, 2) Իս. Մ. Փարսադանյան, 3) Տեր-Մինասյան Հեղինե, 4) Գրիգորյան Հովհաննես, 5) Պետրոսյան Լևոն, 6) Հարությունյան Տիգրան: Բ խումբ (լավ)՝ 1) Պետրոսյան Հայկ, 2) Անտոնյան Տիգրան, 3) Հակոբյան Աշոտ, 4) Գրիգորյան Վահան, 5) Տ. Մինասյան Աշոտ, 6) Պետրոսյան Աշոտ, 7) Աթաջանյան Ալեքսանդր, 8) Մկրտչյան Մուշեղ, 9) Մ. Օհանյան Վարսենիկ, 10) Միրաքյան Վարդանույշ, 11) Ադոնց Մուշեղ, 12) Մաշուրյան Անահիտ, 13) Մ. Բարխուդարյան Գրիգոր, 14) Մալե<ցյան> Հովսեփ, 15) Սևիկյան Ղևոնդ, 16) Ակունց Ներսես, 17) Եղյան Վարդանույշ, 18) Աթալյան Միքայել, 19) Մ. Աղամիրյան Աղամիր, 20) Տ. Մարտիրոսյան Սարգիս, 21) Տ. Անտոնյան Մուշեղ, 22) Աթաջանյան Սողոմոն: Գ խումբ (բավարար)՝ 1) Տ. Պետրոսյան Ասատուր, 2) Օհանջանյան Ստեփան, 3) Աթաջանյան Նիկալայ, 4) Մ. Բարխուդարյան Կատարինե, — ընդամենը 33 հոգի²:

Առաջին փորձը ցույց տվեց, որ անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր տարի կազմակերպել այսպիսի դասընթացքներ, որով ընդհանուր զարգացումից զատ, գավառի գյուղատնտեսական կյանքը ևս, թեև քիչ չափով, — կբարելավի:

Վերջո՛հատուկ շնորհակալություն լուսբաժնին և նրա վարիչ ընկ-
թ. Ղարազյոզյանին՝ նրա թափած եռանդի համար, նրա սրտաբաց ա-
ջակցության համար դասընթացքների պետքերի հանդեպ:

Ընդհ. գյուղատնտ. դասախոս՝
գյուղատնտես Աղ. Բակունց

1923, 11/IX, Գորիս

2. <ՀԽՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ>

Հողժողկոմ ընկ. Երզնկյանին
Գյուղատնտես Աղ. Բակունցից

Դ ի մ ու մ

Ավարտելով Ново-Александрыйский И-тут Сельск. Хоз. и Ле-
соводства *Խարկովում սույն թվին, իմ պատրաստակամությունն եմ*
հայտնում ծառայելու հողժողկոմատին հանձնված խորհրդային տնտե-
սություններում:

Պաշտոնավարել եմ *Խարկովում контрольно-семен. կայարանում,*
աշխատել եմ Խարկովի փորձնական կայանում և ինստիտուտի կողմից
հանձնարարություն ունեմ ուսումնասիրելու բամբակագործության պայ-
մանները մեզ մոտ: Սույն ամառվա ընթացքում դասախոսել եմ Զանգ.
գավառի ուսուցչական կուրսերում ընդհանուր երկրագործություն¹: Ինչ
համար գերադասելի է առայժմ աշխատել խորհրդային ունե տնտեսության
մեջ:

Աղ. Բակունց

26/IX, 23, Երևան

3. ՀԽՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ

Գյուղատնտես Աղ. Բակունցից

Դ ի մ ու մ

Սույն թվի գարնան ավարտելով *Խարկովի գյուղատնտեսական*
ինստիտուտը՝ իմ պատրաստակամությունն եմ հայտնում ծառայելու
հողժողկոմատի խնամքին հանձնված ունե տնտեսության մեջ:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏ < ԲՈՆԱԿԱՆ > ԿՈՄԻՏԵՆ

204-ի 3-րդ համագ < ումարի >
Խարկովի պատգամավոր
Աղեփառող Բակունցից

Ձ Ե Կ ու ց ու մ

204-ի Խարկովի ճյուղը կազմակերպվել է սույն թվի մայիսի վերջերին, գաղութի մի քանի անձանց նախաձեռնությամբ: Կոմիտեն ավելի լրիվ և օրինական ձև ստացավ միայն այն ժամանակ, երբ պատշաճ վկայաթուղթով Խարկով եկավ Մոսկվայի կոմիտեի ներկայացուցիչ ընկ. Միրզոյանը, որպես լիազոր-անդամ Մոսկվայի կոմիտեի:

Կոմիտեն կազմակերպելու համար հարկ եղավ գումարել գաղութի ընդհանուր ժողով, հունիս 3-ին, ուր ընտրվեց Խարկովի ճյուղը հետևյալ կազմով. կոմիտեի նախագահ՝ պրոֆ. Ս. Սուրուկչի, քարտուղար՝ Աղեփառող Բակունց (գյուղատնտես), գանձապահ՝ Հ. Ավդալյան (իրավաբան), անդամներ՝ բժ. Խաչ. Սամվելյան, Գ. Տեր-Ղևոնդյան, Ս. Փաշաջի, բժ. Արտ. Մելիք-Փարսադանյան, բժ. Ս. Դատյան, բժ. Գ. Պապյան, բժ. Մ. Ազիզյան:

Կոմիտեի առաջին խնդիրն էր հանրացնել գաղութի մեջ 204-ի գաղափարը: Այդ նպատակով՝ կոմիտեն կազմակերպեց դասախոսություն, ցերեկույթ և տարածեց գաղութի մեջ կոմիտեի կողմից կոչեր, նույն իմաստով:

Մոսկվայի կոմիտեի գրության համաձայն հրամայական էր առաջին հերթին աջակցություն ցույց տալ էվջիլարի («Հյուսիսաշեն») ջրանցքի կառուցման, որի ամբողջ ծախքերը հոգալու են Ռուսաստանի Ուկրաինայի և, ընդհանրապես, Սև Հ Միության մեջ եղած հայությունը: Անհապաղ կոմիտեն որոշեց անցնել հանգանակության, սակայն ի նկատի առնելով գործի հարատև ընթացքը, կոմիտեն անհրաժեշտ համարեց յուր աշխատանքին բարեգործական բնույթ շտալ, այլ ստեղծել այնպիսի մի դրույթուն, որ ստիպեր գաղութի յուրաքանչյուր անդամին մասնակից լինել օգնության գործին: Դրա համար մոտ երեք շաբաթ տևեց գաղութի (Խարկովի) և շրջակա արվարձանների հայ բնակչության ցուցակը: Այդ գործում աջակցելու հրավիրված էին Խարկովում եղած

նախկին հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչները՝ Կարնո, Վանա և այլն:

Գործին ավելի լուրջ բնույթ տալու համար կոմիտեն յուր կազմի մեջ հրավիրեց հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչներին, ամեն միությունից մի հոգի, մի հանգամանք, որ շատ պիտի նպաստի նյութական միջոցների գանձման գործում, որովհետև գաղութներում սովորաբար հայությունը խմբված է յուրաքանչյուրն յուր հայրենակցության շուրջ:

Կոմիտեի աջակցությամբ՝ հուլիսի վերջին կազմվեց հայ կանանց կոմիտե, որ աշխատում է կոմիտեին կից, նրա դիրեկտիվների համաձայն: Հանգանակության ընթացքում, ինչպես և ընդհանուր ժողովի ժամանակ, շատ անգամ լսվում էր տրտունջի ձայն, թե մենք չգիտենք ինչ է կատարվում Հայաստանում: Հենց կոմիտեն ինքը դիրեկտիվներ չէր ստանում կենտրոնից, եղած ստատուտը ոչինչ չէր ասում, հարկավոր էր մշակել նոր կանոնադրություն, մի հանգամանք, որ ստեղծում էր խառն ու շփոթ վիճակ կոմիտեի հենց սկզբնական աշխատանքի շրջանում:

Շատ անգամ առաջ էին գալիս տեխնիկական մի շարք կարևոր խնդիրներ, որոնց լուծումից կախված էր 204-ի հարկովի կոմիտեի հաջող գործունեությունը: Մի առանձնահատուկ դրույթուն կա, որ բնորոշ է գաղութների համար. գաղութն ունի յուր կուլտուրական հիմնարկները (դպրոց, ընթերցարան և այլն), որոնց համար հարկավոր էր հոգալ: Եվ որովհետև գաղութում 204-ից զատ չկա մի որևէ այլ մարմին, կոմիտեն ստիպված էր յուր աջակցությունը ցույց տալ և նման հիմնարկների:

Եզրափակելով իմ համառոտ զեկուցումը, որ ես կատարում եմ կոմիտեի՝ ինձ վրա ուղարկած հեռագրի համաձայն (նոքա առանձին կուղարկեն Կենտկոմի հասցեով իրենց հաշվետվությունը)¹, պարտք եմ համարում շեշտել հետևյալ հանգամանքները.

ա) Հարկավոր է ունենալ մի կանոնադրություն, որով նոքա լիազորված լինեն գաղութներում կատարել հանգանակություն: Այդ հանգանակությունը կամավոր է, սակայն պիտի ստեղծել մի դրույթուն, որպեսզի բոլորը մասնակցեն օգնության գործին:

բ) Որովհետև հարկովն Ուկրաինայի մայրաքաղաքն է, և Ուկրաինայի սահմաններում գոյություն ունեն 204-ի մի քանի ճյուղեր, հարկովի կոմիտեն անհրաժեշտ է համարում վերանվանել իրեն 204-ի Ուկրաինայի կոմիտեի, ենթարկվելով Մոսկվային և հաշվետու լինելով

Երևանի առաջ: Իրավական կողմը ևս անհրաժեշտ է պարզել, ապաշաթյուրի մացություններից զերծ մնալու համար:

գ) Խարկովում և, ընդհանրապես, Ուկրաինայի եղած հայության պարբերաբար իրազեկ դարձնել Հայաստանի ներկա դրության և նրա կարիքներին:

դ) Խնդրել 204-ի կենտ. կոմիտեին՝ պարբերաբար զեկուցումներ, հրահանգներ ուղարկեն Խարկովի ճյուղին, որով դյուրացրած կլինեն օգնության գործը:

Ի միջի այլոց Խարկովի կոմիտեին ավելի շատ հետաքրքրում է արևմտահայության տեղավորման խնդիրը, ինչպես և ազգային-կուլտուրական հիմնարկների բարվոքումը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ուկրաինայում...

Վերջո՝ թույլ տվեք հայտնելու այն ջերմ ցանկությունը, որ ունի Ուկրաինայի հայ գաղութը դեպի Հայաստանը և Հայաստանից եկած ամեն մի իրը, որը նրա համար գումարից ավելի թանկ արժե:

Վերջացնելով խոսքս՝ Ուկրաինայի 204-ի կողմից ես այս համագումարին պարտք եմ համարում հայտնել հետևյալը. դուք ջրանցքներ եք շինում Հայաստանում, վերականգնեցնելու համար նրա խոպան դաշտերը: Թո՛ղ այս համագումարն էլ լինի մի մեծ ջրանցք, որով մեր գաղութների էներգիան գա, թափվի այս երկիրը: (Բուռն ծափեր):

Աղ. Բակունց

14 հոկտեմբերի 1923, Երևան

5. <ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏՆՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ>

1. Բջիջի տեղը. Երևան: Գավառ. Երևանի:

2. Ձեռնարկության անունը, որին կից կազմակերպված է բջիջը. Հոդվողով:

3. Աղգանուն. Բակունց, անուն. Ալեքսանդր, հայրանուն. Ստեփանի:

4. Սեռ. <առական>

5. Մնվել է. 899 ք.

6. Խոսակցական լեզուն. հայերեն:

7. էլի ի՞նչ լեզուներով եք ազատ խոսում. ռուսերեն:

8. Ձեր ընտանիքի անդամների թիվը (չհաշված Ձեզ)։ 2

9. Կրթությունը. Ավարտել եմ Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտը։

10. Սոցիալական և ազգային ծագումը.

1. Պապ (հոր կողմից)՝ գյուղացի, հայ

2. Հայր՝ » »

3. Մայր՝ » »

11. Ո՞ր հասակից եք Ձեր աշխատանքով ապրում։ 15։ Տարեկ., վարձով, թե՛ Ձեր տնտեսության մեջ (ընդգծեք)։

12. Հիմնական արհեստը կամ մասնագիտությունը. գյուղատնտես։

13. Ապրուստի միջոցների հիմնական աղբյուրը մինչև 1914 թ. սովորում էի ճեմարանում։ 1914 թ. մինչև 1917. սովորում էի, 15—16 թ. ուսուցիչ։ 1917 թ. մինչև 1920 թ. նոյեմբ., 1920 թ. նոյեմբ. մինչև այժմ. ծառայում էի, 19 թ. մինչև 1923 թ. հուլիս սովորում էի գյուղատնտեսական > ինստիտուտում։

14. Դուք ո՞ր ժամանակից եք արհմիության անդամ. հունվար, 24 թ.։

15. Ներկայումս մասնակցո՞ւմ եք արդյոք արհմիության աշխատանքին և ինչպիսի. սերմաբուծարանում, գնահատուկ-կոնիլ. հանձնաժողով, տեղկոմի հանձն <նաբարությանը> արել եմ զեկուցում։

16. Ծառայե՞լ եք արդյոք բանակում (ցույց տալ ե՞րբ, ղեկի տեսակը, կոչումը, պաշտոնը, մասնակցե՞լ եք արդյոք պատերազմ. գործողությունների, ո՞ր պատերազմին). զինվոր 1917—18 թ. Տուրկեստանի գեղում (էրզրում), մասնակցել եմ Աշկալայի, Իլիչայի, Արդա-հանի և Սարղարապատի կոիվներին 1918 թ.

ա) Ցարական բանակում. —

բ) Կարմիր բանակում. —

գ) Սպիտակ, կանաչ կամ դաշնակցական բանակներում. հիշված է § 16-ում։

17. Ե՞րբ եք զորացրման ենթարկվել. 1918 թ. օգոստոսին։

18. Եղե՞լ եք արդյոք այլ կուսակցությունների կամ քաղաք. կազմակերպությունների մեջ (ե՞րբ, ո՞րքան ժամանակ, ո՞րտեղ, ինչո՞ւ եք դուրս եկել). 1915 թ-ից՝ անդամ Դաշնակցության, Գորիս, Երևան մինչև 19 թ., հրաժարվելու պատճառները հրատարակված են «Խորհրդային Հայաստանում»¹ (տե՛ս «Հայաստ. նախկ. դաշն. համագում. ստեղծգրաթի. հաշվետվություն»)։

19. Եթե մասնակցել եք հեղափոխ. աշխատանքին մինչ 1917 թ. նւրառյալ, ապա ո՞րտեղ, ի՞նչ ասպարիզում եք աշխատել, ո՞րքան ժամանակով. մինչ 1917 թ. առանձին հեղափոխական <ոխական> աշխատանք չեմ ցուցադրել, մասնակցում էի կուս. ժողովներին, կատարում էի բերեհանձն <աւարուրյուններ>:

20. Մասնակցե՞լ եք արդյոք Հայաստանում 1920 թ. մայիսի շարժման և 1921 թ. քաղաքացիական կռիւն և ինչո՞ւմն է կայացել ձեր մասնակցութիւնը. Հայաստանում շեմ եղել:

21. Ենթարկվե՞լ եք արդյոք հալածանքների հեղափոխ. գործունեութեան համար մինչև հոկտեմբ. հեղափոխութիւնը (ինչո՞ւ համար, ինչպիսի՞, ե՞րբ, ո՞րտեղ). 1915 թ. բանտարկութիւն, Շուշվա «Փայլակ» քերպում Զանգեզուրի աղմինիստացիայի դեմ ֆելիետոն գրելու համար:

22. Ենթարկվե՞լ եք արդյոք դատական պատասխանատւ. սովետ. հանրապետ. դատարանների առաջ (դատավճիռ). ո՛չ:

23. Զեր աշխատանքը 1917 թվից (ցույց տալ միայն որոշ, 3 ամսից ոչ պակաս).

Ե՛րբ	Ո՞րտեղ	Ո՞ր հիմնարկութեան կամ ձեռնարկութեան մեջ	Պաշտոն (աշխատանքի տեսակը)
17 թ. դեկտ. — 18 թ. օգոստոս	Մամախաթուն, Էրզրում, Կարս, Արզահան	գինձոր, Տուրքիստանսկի և, վերջում, Երզնայի գին- գերում.	գինձոր
18 թ. սեպտ. — դեկտ.	Երևան	«Լույս» տպարանում:	տպարգրիչ
18 թ. դեկտ. — 19 թ. մայիս	»	Հայաստանի պառլամենտ:	ստենոգրա- ֆիստ
19 թ. սեպտ. — 20 թ. մայիս	Թիֆլիս	«Աշխատավորի» խմբագրա- տ <ուն>:	խմբակցոր, թերթի աշ- խատակից
20 թ. մայիս — 23 թ. հունիս	Խարկով	Պոլիտեխնիկում, Մոսկ. կո- միտեի գիմնագիտութիւն, Գյուգատնտես. ինստիտուտ	ուսանող, ուսուցիչ ուսանող
23 թ. հունիս — սեպտեմբեր	Գորբիս, ուսուցչ- չական կուրս- սերի գասա- թոս	Բանվ. ակումբի անգամ, գասաթոս խմբակներում, Հնոր ուղիք թերթի խմբ- ագրութ. անգամ և ՀՍԽՀ Ուկրաինայի գիմնագի- տական միտիայի աշխա- տակից (ունեմ վկայա- կաններ) ² :	

ներկայումս՝

1923 թ. հոկտեմբեր 7-ից Հոդժողկոմի սերմաբուծարանի կառավարիչի օգնական, 1924 թ. մարտ 1-ից պետակ. համալսարանի մասն. երկրագործուք. կաֆեդրայի ասիստենտ:

24. Բացի այդ (ցույց տալ այս կամ այն պաշտոնավարության հետ կապ չունեցող գլխավոր աշխատանքը, 1917 թվից)՝ հատուկ հանձնարարություններ. հանձնաժողովների, քննությունների, կամպանիաների մեջ ունեցած մասնակցությունը. 19 թ. Երևանում «Մամուլի բյուրոյում», 20 թ. պոլիտեխն. ուսանող <ական> կազմակերպությունում, Խարկովում՝ լուսբաժին, դպրոց հայկ <ական>, կենտր <ոնական> գրադարան, հայ ուսան <ողների> միություն, Հայաստանի օգնության կոմիտեի (որպես Ուկրաինայի պատգամ <ավոր> մասնակցել եմ ՀՕԿ-ի 3-րդ համագումարին, Երևանում, որի վարչ <ության> անդամն եմ այժմ. 1923 թ. սեպտ.-դեկտ. նախագահ Հայաստանի նախկ. դաշնակ. համագումար նախած. բյուրոյի:

25. Պահպանում եք արդյոք կապ գյուղի հետ (այո, ոչ). այո՝:

ա) ի՞նչպիսի (ունեմ իմ կամ ուրիշների հետ միասին), ընդգծեք (տնտեսության դաշտային, բանջարանոցային, մեղվաբուծական, շերամապահական, խաշնարածական և այլն). ունեմ ծնողներ, որոնք վարում են իրենց տնտեսութ <յունը>:

բ) ինչո՞ւմն է արտահայտվում ձեր մասնակցությունը այդ տնտեսության մեջ (սեփական աշխատանք, դրամական աջակցություն և այլն). ո՛չ կանոնավոր:

26. Լրացուցիչ տեղեկություններ. Երևանում մասնակցել եմ Մամուլային» գյուղատ <նտեսական> հողվածներով, «Նոր Ակոսին» և Թիֆլիսի «Մարտակոչին», ՀԿԿ ԿԿ հրատ. բաժնի հանձնարարությամբ քարգմանել եմ 2 գիրք, գյուղատնտ <եսական> բովանդակությամբ⁵:

Բակունց Աղեֆսանդր

29 օգոստոս 1924 թ.

6. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Ընկ. Փիւրումյան՝

Զանգեզուր եմ, արդեն ընդունել եմ և ծանոթացել գործերին: Վաղը գնում եմ շրջան, կվերադառնամ և ապա կանցնեմ մի ուրիշ ռայոն: Տիրատուրյանին հողբաժինն ուղարկում է Ղափան, իսկ գործկոմը ստիպում է մնալ որպես ուսուցիչ:

Մինչև իմ գալը նոքա սմետան արդեն կազմել և ուղարկել են: Ըիշտ է, թերություն կա, բայց եթե այդ սմետայի մի քառորդն էլ ստանանք, ահագին գործ կարելի է անել:

Հեռագրել ենք գյուղբանկին երկու տրիերի համար, համաձայնության դեպքում մեր ներկայացուցիչը անմիջապես կճանապարհվի Երեվան, պայմանագիրը ստորագրելու: Վաղը գնում եմ շրջան՝ գութանների վաճառման գործով, զիգզագ փողխի, ինչպես և էլվորտի շարքացանը մի երկու գյուղում ծանոթացնելու համար: Մեքենաներն այսօր ուղարկված են:

Սկսել եմ գավառի գյուղատնտեսական հետազոտումը: Ես ենթադրում էի, որ այստեղ կճարեմ պատրաստ բլանկներ այդ նպատակի համար, բայց այդ բլանկները չկար (ներանց մասին Երևանում ինձ ասել էր ընկ. Մ. Թումանյանը): Շատ շնորհակալ կլինեի, եթե ցույց տայիք կամ ուղարկեիք форма կամ մի пособие այդ նպատակի համար, գուցե և պատրաստ вопросник: Համենայն դեպս, եթե չհաջողվի այդ, իմ ուժերով կաշխատեմ գավառի գյուղատնտեսության պատկերը լրիվ և ճշգրիտ տալ:

Ուզում ենք այս աշնան մի փոքրիկ ցուցադաշտի հիմք դնել. տեղը մի քիչ անհարմար է, բայց ավելի լավ է մեռած դրությունից շարժվել ու մի բան անել, քան ամեն ինչ անհարմարությամբ բացատրել: Տիրատուրյանի և գործկոմի մեջ առաջ եկած թյուրիմացությունը առանձին պատճառ չունի և շուտով էլ վերացավ:

Շրջանից վերադառնալուց՝ մի քիչ ավելի մանրամասն կգրեմ:
Ընդունեք հարգանքներս:

Աղ. Բակունց

18/X 24, Գորիս

7. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Ջանգեղուր հասել էմ հոկտ. 14-ին և 15-ից անցել էմ գործի: Առաջին օրերի ընթացքում ծանոթացել էմ գործերի և հողբաժնի պահեստում եղած մեքենաների ու նյութերի քանակի հետ:

Իմ գալուց առաջ Երևան է ուղարկված հողբաժնի նախահաշիվը, որի մասին մանրամասն չեմ գրում, որովհետև սմետայի հետ երևի արդեն ծանոթացել եք: Փոփոխություններ մտցնելն ուշ էր. չնայած որ սմետայով չի նախատեսված գյուղատնտեսական կայանի կազմակերպում, բայց եթե մի փոքր գումար լինի, հնարավոր է կազմակերպել այդ կայանը:

Գյուղատնտեսական վարչության միջոցով գյուղբանկից ստացած սերմերը ցայժմ մնում է պահեստում. նրանց վաճառման համար միջոցներ ձեռք է առնված և հնարավոր է խոտաբույսերի այդ սերմերը սպառել. կաշխատենք այդ գործը կազմակերպել գյուղական կոոպերատիվների միջոցով:

Ինձ հաջողվեց մի քանի օրով շրջան գնալ, հողբաժնի ստացած գութաններից վեց հատ վաճառված է գյուղացիներին: Շրջակա գյուղերում ունեցել էմ զրույցներ շարքացանի, զիգզագ փոցխի և գութանի մասին: Շատերն են տալիս իրենց հողերը և համաձայնվում շարքացանով ցանելու: Հողբաժնի շարքացան մեքենաները առ հարկին կօգտագործվեն:

Շրջան գնալու գործը մի քիչ դանդաղում է՝ գավգյուղատնտեսի համար ձի չլինելու պատճառով: Սմետան հաստատելուց հետո գուցե հնարավոր լինի ձի գնել: Մոտակա գյուղերը կարելի է և ոտով շրջել, իսկ հեռուն՝ դժվար է: Զիու հարցն էլ կորոշվի:

Ինձ հետ բերած Հրաշալի ցորենը¹ բաժանել էմ գյուղացիներին: Ստանալիք արդյունքի մասին Ձեզ կտեղեկացնեմ ժամանակին: Համաձայն Ձեր գրության՝ Լենինգրադի գյուղատնտեսական² փորձա-րարական³ ինստիտուտի անունով ուղարկել էմ մեր տեղական հաճարի տեսակներից, բացատրաթերթով միասին². հաճարի այդ նմուշներից ուղարկում եմ և գյուղվարչության:

Մի քանի օրից մի երկու շաբաթով գնալու եմ Սիսիանի³ շրջանը՝ գյուղատնտեսական ուսումնասիրության համար⁴: Այդ ժամանակ շրջանում կարելի է կազմակերպել և խոտաբույսերի սերմերի վաճառման

գործը: Սիսիանի շրջանում հոկտ. 25—30-ը պիտի անցկացնեմ և «Բեր-
քի տոներ»:

Մի քանի թերություններ կան, բայց ուշինչ, հենց այդ թերի դրու-
թյամբ հնարավոր է կատարել որոշ աշխատանք: Գավառում չկա և ոչ
մի ինստրուկտոր. այդ խնդիրն էլ սմետայի հաստատմանն է սպասում:

Ընթացիկ գյուղատնտեսական աշխատանքին ու նորույթներին տեղ-
յակ մնալու համար խնդրում եմ ուղարկել գյուղատնտեսական մի ժուռ-
նալի հասցե, բերել տալու համար, ինչպես և բաժնիս հասցեով ուղար-
կել «Գյուղատնտեսական կյանք» ժուռնալից 2 օրինակ:

Սերմագութիչ մեքենաների համար հողբաժինը հեռագրել է գյուղ-
բանկին. պատասխան առաջժմ չկա: Դրական պատասխան լինելու դեպ-
քում այստեղից մարդ կճանապարհվի, մեքենաները բերելու:

Զանգեզուրի գավգյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

23/X 24 թ., Գորիս

8. ԴՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Ուղարկում եմ Ձեզ գավառիս հաճարի տեսակների նմուշներից: Հա-
ճարի մշակությունը մեզ մոտ լավ և խոր արմատներ ունի. գործ է ած-
վում ձավարի համար, թեփը ոչ մի նշանակութուն չունի, չեն շահա-
գործում: Ձավարը պատրաստում են սովորական ջաղացներում, միայն
քարերի արանքում հագցնում են թաղիք, որ մանր չսղա: Կա աշնան և
զարնան հաճար, կա ջրովի և դեմի հողեբում մշակվող հաճար: Բերքա-
տու է, ավելի սակավապետ, սիրում է անձրևոտ գարուն. մեր ամպամած
սարալանջերին ավելի լավ է աճում, քան տեղական ցորենը: Այս հա-
ճարների նմուշներից ուղարկել եմ լենինգրադ, փորձնական բուսանի-
կայի բաժնին, համաձայն իրենց դիմումի՝:

Աղ. Բակունց

3/XI 24, Գորիս

9. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Հոկտեմբեր 25-ից մինչև նոյեմբ. 2-ը շրջել եմ Սիսիանի շրջանում. եղել եմ հետևյալ բյուրերում՝ Բաղարշայ, Անգեղակոթ, Բոնակոթ, Ուլ, Ղարաբիլիսե, Ախլաթյան, Վաղուդի, Դարաբաս, Շնաթաղ և Լոր: Այդ գյուղերը բնորոշ են իրենց շրջանի համար:

Վերոհիշյալ բոլոր գյուղերում ունեցել եմ դրույյններ: Մանոթացել եմ գյուղատնտեսական կարիքներին: Կատարել եմ գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն, որի հիմք ընդունել եմ „Бланк поселенного агрономическ<ого> исследования по 1913 г“. Այդ բլանկը ես ենթարկել եմ փոփոխության և որոշ լրացումներ եմ արել: Ստացած տեղեկությունները ցույց են տալիս շրջանի գյուղատնտեսական կարիքները՝ որից ընտրված են մի քանի ամենահրատապ խնդիրներ, որ պիտի կատարել շտապ և առաջին հերթին.

1. Բաղարշայի պանդոգործարանի վերականգնում. Սիսիանի վարկ<ային> ընկերությունը այդ նպատակի համար ստացել է որոշ գումար: Ես նրանց հետ կապ եմ հաստատել միասին աշխատելու համար Սիսիանի շրջանում:

2. Երկու գյուղում կազմակերպել համայնական ցույերի պահպանման գործը. Գյուղերում դեպքեր կան, որ տեղական լավ ցույը ծախում են կամ մորթում և կամ թե կրտում՝ լծկանի համար: Հենց այդ նոր վարկ<ային> ընկերության կամ գյուղի կոոպերատիվի միջոցով պիտի կազմակերպել այդ: Արդյունքի մասին կհաղորդեմ առանձին:

3. Խոտաբույսերի սերմերի տարածում և նորերի գնում. Այս աշխատանքը արդեն սկսված է. այդ մասին ես դիմել եմ գյուղվարչության առանձին գրությանը: Բացի խոտաբույսերի սերմերի տարածումից հարկավոր է շրջանիս համար նաև բանջարանոցի սերմեր:

4. Գործուում կազմակերպել մի փոքրիկ ցուցադաշտ, թեկուզ մի քիչ թերի, բայց առաջին փորձը անել անպատճառ: Ցուցադաշտի հողը հարմար է, ջրկված է, վարված. ինձ հետ բերած Հրաշալի ցորենից մի քիչ ցանելու եմ և այդտեղ: Այդ ցորենը սպառել եմ համարյա բոլոր համապատասխան գյուղերում:

Առայժմ մոտ ժամանակի համար այս խնդիրներն է առաջադրված: Գործադրումը կախված է և բյուջեից, որ դեռ չի հաստատված:

Դուք պահանջել էիք 1924/25 թ. գործնետնության ծրագիր: Այդ ծրագիրը իմ այստեղ գալուց առաջ կազմված և ուղարկված է, շնայած որ փոփոխումներ շատ կարելի է անել, բայց ես այդ կարևոր չեմ հաշվում, քանի որ գավառի գյուղատնտեսության հետ թեկուզ թուցիկ ծանոթանալուց հետո շատ որոշ պարզվում է, թե ամեն մի շրջանում, նույնիսկ յուրաքանչյուր գյուղում, ինչ է կարելի անել:

Մոտ օրերս մտադիր եմ անցնել Ղափան, այնտեղ ևս գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն կատարելու և ծանոթանալու շրջանի հետ: Ղափանից հետո պետք է աշխատեմ բուն Զանգեզուրում, որ ավելի մոտ է, ծանոթ, ուրեմն և ավելի հեշտ ուսումնասիրման համար:

Այդ բոլորից հետո միայն պետք է կազմեմ մի ընդհանուր զեկուցում Զանգեզուրի գյուղատնտեսական դրության մասին: Այդ զեկուցումը կուղարկեմ ձեզ, առանձին մասերը շրջանի գործկոմներին և գավգործկոմին:

Նախքան ձեր հրահանգ ստանալը ես արդեն մասնակցություն եմ ցույց տալիս կոոպերատիվների աշխատանքին: Այդ գործը մի քիչ դանդաղ է գնում, երևի նրանից է, որ նոր է կազմակերպվում:

Գորիսի գյուղատնտեսական դպրոցին անհրաժեշտ օգնությունը ցույց եմ տալիս: Հիմք ենք դրել գյուղատնտեսական կաբինետի այդ դպրոցին կից: Նույնիսկ ստիպված եմ մասնակցել և առարկաների ծրագրի մշակման, որովհետև կենտրոնից մինչև այժմ գյուղատնտեսական դպրոցում ավանդվելիք առարկաների ծրագիր չի ստացված:

Եթե ավելացնեմ, որ մասնակցում եմ և տեղական «Կարմիր ռաշպար» թերթին՝ գավառի գյուղատնտեսության վերաբերյալ հոդվածներ տալով¹, սպառած կլինեմ մինչև այժմ կատարած աշխատանքի մասին արվելիք զեկուցումը:

Զանգեզուրի գավգյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

4/XI 24. Գորիս

10. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Հայտնի է արդեն Բազարչայի պանրագործարանը վերականգնելու համար եղած աշխատանքը: Այդ գործի մասին ես աշխատում եմ Սիսիանի շրջանի «Պայքար» փոխատու-վարկային ընկերության հետ, որ

Բազարչայի պանրագործարանի վերականգնման համար Երևանից ստացված է երեք հազար ուրբլի: Նախիջևանում գտնված վարպետը յուր համաձայնությունը տվել է պանրագործարանի կտուրը ծածկելու, և ցաք ու ցրիվ եղած գործիքներն ի մի հավաքելու գործն է տարվում այժմ:

Բազարչայում եղած ժամանակ գյուղացիները ցանկություն հայտնեցին կազմել կաթնատնտեսական արտել, բայց որովհետև անասնապահության, ավելի ճիշտ՝ կաթնատնտեսության գործը վերցրել է «Պայքարը», փոխադարձ համաձայնությամբ ավելի լավ համարվեց Բազարչայում ունենալ անասնապահների ընկերություն:

Ղարաքիլիսեում (Սիսիանի կենտրոնում) ձեռք է բերված երկու բուղա՝ սիմենտալ ցեղից. Մաղաուզի շրջանից ևս մտադրություն կա բերելու անասուններ՝ ազնվացման համար. «Պայքարը» շրջանում բաց է անում 3 բեղմնավորման կայան. շուտով կլինի շրջանային համագումար, որին մասնակցելու պիտի գնամ և ես: Սիսիանի շրջանի Բալաք գյուղում կա երկու բուղա՝ սիմենտալ ցեղից, բայց տերերը սոսկալի գին են ուզում համայնքից՝ 100 փութ ցորեն, որպեսզի գյուղն օգտվի. սպառնում են կրտել: Զգիտեմ ի՞նչ անել, եթե խորհուրդ տալով մի բան դուրս չգա, գուցե դիմեմ ադմինիստրատիվ օրգանների աջակցության:

Սիսիանի շրջանում մեղվապահությունը շատ արագ զարգանում է, բայց այդ աճումը անարխիկ բնույթ ունի և կատարվում է պապենական ձևով: Ես առաջարկել եմ ընկերության՝ Սիսիանում պահել մի հրահանգիչ. հրահանգիչը կա, տեղացի է, ինքնուս-մեղվաբույծ, գործին նվիրված մի անձնավորություն: Վարչությունը նրան տալիս է 30 ուրբլի ամսական: Համաձայնությունը կա, այդ խնդիրն էլ որոշված է:

Մեր նախահաշիվը դեռ հաստատված չէ. այդ նախահաշիվը կազմելիս ես այստեղ չեմ եղել, այնպես որ մի քիչ թերություն կա, բայց գուժարն է կարևոր, կարիքն ինքն իրեն պարզ ցույց է տալիս:

Սերմագտիչ մեքենաները դեռ չեն ստացվել: Խնդրում եմ ցույց տալ, թե ինչ միջոցով հնարավոր է ձեռք բերել մեր մոզական լապտերի համար նկարներ: Լապտերն անգործ է, այնինչ աշխատեցնել կարելի է և պետք է:

Շուտով կուղարկեմ Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրման մասին զեկուցում:

Աղ. Բակունց

Բ. Տ. Ներողութիւն, որ գրութիւններս համարակալած չեն. Զանգեզուրի գաւառական գյուղատնտեսը շունի ոչ մի հարմարութիւն (գործավար, մատչան, նույնիսկ առանձին սեղան)։ Այդ բոլորը նոր պիտի ստեղծել։

Նույն

13/XI 24 թ.

11. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Միայն ս. թ. հունիս 10-ից հետո է, որ գաւառական գյուղատնտեսներ ունեցել։ Այդ պաշտոնով մեր գաւառն էլ նշանակված ընկ. Ս<ուրեն> Տիրատուրյանը, որից առաջ գյուղատնտեսի պաշտոնը վարում էր ընկ. Հակ<ոբ> Միրաքյանը։

1923/24 գյուղատնտեսական տարվա ընթացքում գյուղատնտեսական կայան չի եղել. գյուղատնտեսական ենթաբաժինը կից է եղել գաւառի հողբաժնին և ենթակա նրա անմիջական դիրեկտիվներին։ Զի եղել և գյուղատնտեսական կայան, եթե այդ հասկանում ենք ագրոպունկտի իմաստով։ Գյուղատնտեսական գործիքները և մեքենաները, սերմացուների և զանազան ֆունգիսիդների հետ միասին տեղավորված է եղել հողբաժնի ընդհանուր պահեստում։ Այդ պահեստը պարբերաբար կոշվում էր և վարձու կայան, չնայած որ ամբողջ տարվա ընթացքում վարձու է տրվել միայն երկու գութան։

Գյուղատնտեսը աշխատել է մենակ, առանց որևէ աշխատակցի կամ ինստրուկտորի։ Նա ինքն է եղել և՛ գործավար, և՛ ինստրուկտոր, և՛ անդամ այն բազմաթիվ հանձնաժողովների, որոնք դեր են ունեցել գնահատելու, լիկվիդացիա ենթարկելու կամ որոշելու գյուղատնտեսական վնասի չափն ու շրջանը։

Ահա այսպիսի պայմաններում է ընթացել գյուղատնտեսի աշխատանքը մեր գաւառում։ Այդ աշխատանքի խոշոր տոկոսը կազմում է գյուղատնտեսական ագիտացիան՝ դասախոսութիւն, զրույց, դեմոնստրացիա որևէ նորույթի և այլն։ Մեր զեկուցումը, որ ի միջի այլոց կազմած է բավական համառոտ և հիմնված միայն գրութիւնների և ղեկույցների վրա, մեր զեկուցումն էլ կսկսենք հենց այդտեղից։

Գյուղատնտեսական ագիտացիա. Սիսիանի շրջանի ութ գյուղերում և Զանգեզուրի շրջանի հինգ գյուղերում գաւառական գյուղատնտեսը

(ընկ.Ն. Միրաբյանը) կարդացել է դասախոսություններ՝ նյութ ունենալով տեղական մշակույթների կատարելագործումը: 1923 թ. աշնան սկզբին Զանգեզուրի ուսուցչության համար կազմակերպած դասընթացներում մոտ երկու ամիս գյուղատնտեսը կարդացել է դասախոսություն, գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի վերաբերյալ: Նույնպիսի կուրսերում, միայն 1924 թ. ընկ. Ս. Տիրատուրյանը կարդացել է չորս դասախոսություն:

Հափանում, Սիսիանում, Հալիձորում և Գորիսում կազմակերպած անկուսակցական գյուղացիական համագումարներում կարդացել է զեկուցումներ գավառի գյուղատնտեսության անելիքների մասին: Դասախոսություններ կարդացվել է և Գորիսի բանակումբում, պրոֆմիտության անդամների համար: Տեղական թերթում զետեղված են մի շարք հոդվածներ՝ ագիտացիոն բնույթով, նվիրված տնտեսության նոր ձևերին: Զմեռվա ամիսներում Բոուն, Երիշեն և Հին Գորիս գյուղերում կարդացվել է կաթնատնտեսության վերաբերյալ դասախոսություններ: Կատարված է նախապատրաստական աշխատանք Երիշենում կաթնատնտեսական արտել հիմնելու մասին: Զնայած որ գործի հաջողությունն ապահոված կարելի է համարել, բայց նյութական միջոցներն ու գործի կարևորության գիտակցության պակասը խանգարել են արտելի բացման: Տարվա վերջին հողբաժնի կողմից չափարարների (мерщик) դասընթացներում ևս կարդացվել են դասախոսություններ:

Կանեփի և կտավատի մշակություն. Ընկ. Հակոբ Միրաբյանին իրավամբ կարելի է համարել այդ մշակույթների պիոներ Զանգեզուրում: Նրա առաջարկով՝ հողբաժինը կազմել էր ցուցադրական մի դաշտ հատկապես այդ բույսերի մշակման համար: Գործի ողջ ղեկավարությունը տարել է ընկ. Ն. Միրաբյանը: Տեղում պատրաստած ջարդիչ մեքենաներով (мрялка) պատրաստվել է մանրաթել վուշ, և կանեփից հաջող կերպով հյուսվել պարան, իսկ կտավատից հենց տեղում պատրաստած նոր ձեւ ճախարակներով (ոտի) թել է մանվել: Գավառում այդ բույսերի մշակույթը տարածված է հետևյալ գյուղերում՝ Գյորու, Մաղանջուղ, Ալիղուլիշեն, Խնձորեսկ և Քարաշեն, սակայն ժողովուրդը ծանոթ չի եղել ցողունի մշակման: Ահա այդ գյուղերում գյուղատնտեսը ցուցմունքներ է տվել մշակման մասին և կազմակերպել զրույցներ: Գյուղատնտեսի ցուցմունքով և անձնական հսկողությամբ շինվել է այդ նպատակի համար ցողունջարդիչ 4 գործիք և ոտի 5 ճախարակ:

Կոիվ վնասատուների դեմ. Բացի ագիտացիոն աշխատանքից, ակտիվ մասնակցություն է ցույց տված Ղափանի շրջանում մորեխի դեմ մղած կռիվում, ինչպես և Զանգեզուրի մի շարք գյուղերում երևացած դաշտային մկների դեմ կազմակերպած պայքարին:

Մեղվանոցի աշխատանք. Գյուղատնտեսական ենթաբաժինը հսկել է պետական մեղվանոցին, որն այժմ ենթարկված է լիկվիդացիայի: Բացի այդ, հատկապես մեղվապահության զարգացման գործին ցույց է տրված մաքսիմում աջակցություն՝ մոմաթերթերով, զանազան իրերով և խորհուրդներով: Զանգեզուրի գավառի ամենից հին և որակյալ մեղվաբույծը ընկ. Հ. Միրաքյանն է, որը վարել է և մեղվանոցի աշխատանքը: Մեղվանոցը լիկվիդացիայի է ենթարկվել հողբաժնի աշխատակիցների ռոճիկները վճարելու համար:

Զանազան աշխատանքներ. Մառատունկի կամպանիայի հաջողության ևս ցույց է տված աջակցություն: Գորիսի II աստիճանի դպրոցի համար գյուղատնտեսի ղեկավարությամբ հիմք է դրված պտղատու ծառերի մի խոշոր այգու: Կենտրոնից ստացած բանջարանոցների սերմերը տարածել է շրջանում. դժբախտաբար, նույն վիճակին չեն արժանացել և խոտաբույսերի սերմերը, որ ցայժմ մնում է պահեստում: Տարածել է շրջանում մոտ 75 տուփի շերամի սերմ: Մի շարք գրավոր և բանավոր դիմումների՝ զանազան խորհուրդների համար տրված է ներածին չափ բավարար պատասխան ու միջոց:

Մնում է մի քանի խոսք ասել և գյուղատնտեսական մեքենաների մասին:

Շրջանում վաճառված է Սակի և էբերգարտի գութաններից 17 հատ: Այդ գութաններից վեց հատ ուղարկված է Ղափանի շրջանի գործկոմին՝ ժողովրդի մեջ տարածելու, վեց հատ հանձնված է Խնձորեսկի գյուղխորհրդին՝ գյուղում վաճառելու: Խնձորեսկ գյուղի կոոպերատիվին տված է մի շարքացան (էլվորտի, 11 շարքանի), մի զիգզագ փոցիս և մի քամհար: Տեղ գյուղին տված է երկու շարքացան (էլվորտի, 9 և 11 շարքանի) և երկու գութան, որոնցից մեկը չորսխոփանի է:

Ահա համառոտ մի զեկուցում 1923/24 թ. գյուղատնտեսական գործնեության մասին Զանգեզուրի գավառում:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

1924 թ. 16-ին նոյեմբ.

Գորիս

12. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

16 նոյեմբերի 1924 թ. № 56

Դեռ իմ Երևանում եղած ժամանակ փորձ արի գյուղբանկից ստանալ երկու սերմզտիչ մեքենա¹, բայց Զանգեզուրի տեղական իշխանության համաձայնությունը չունենալով՝ խնդիրն այնպես էլ մնաց: Գորիս գալով՝ ես այդ մասին խոսեցի գործկոմի և հողբաժնի հետ: Նրանք համաձայն եղան, և այդ մասին հեռագրվեց Երևան՝ ձեզ և գյուղբանկին, որ գավառիս համար ընդհանուր հիմունքներով բաց թողնեն երկու սերմզտիչ մեքենա: Մինչև օրս խնդիրն այդպես առկախ է մնացել: Համաձայն Ձեր № 79/280 շրջաբերականի (հոկտ. 10) մեր գավառի վարկային ընկերությունը ևս պիտի ստանա այդ մեքենաներից:

Խնդրում եմ տեղեկացնել, թե կա՞ արդյոք այդ մեքենաներից, ի՞նչ պայմանով կարելի է ստանալ, որպեսզի այդ խնդիրը նորից առաջադրեմ Զանգեզուրի գավգործկոմին և հողբաժնին՝ այդ մեքենաները ձեռք բերելու համար:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բալունց

13. ՄՐԱԳԻՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎ<ԱՌԻ> ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍ<ԱՎԱՆ> ԵՆԹԱՐԱԺՆԻ 1924/25 թ. ԳՈՐԾՆԵՈՒԹՅԱՆ

<25 նոյեմբերի 1924 թ.>

Առաջիկա գյուղատնտեսական տարում Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսական ենթարածինը գործնեություն հետևյալ ծրագիրն է առաջադրում: Այս ծրագրի 100 %-ի իրագործումը միայն նյութական միջոցներից է կախված և այն օգնությունից, որ պիտի ցույց տա տեղական իշխանությունը: Առաջադրած ծրագիրն իր ուժի մեջ է նոյեմբեր 1-ից. ծրագրի մեջ մտած մի քանի միջոցներ արդեն գործադրված են, սկսված են նաև մի շարք ձեռնարկություններ գյուղատնտեսական զանազան ճյուղերի վերաբերյալ:

1. Գավառի բնապատմական և գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն. Մինչև այժմ նման կարևոր և առաջնակարգ գործ չի կատարվել, իսկ գործի անհրաժեշտության մասին խոսել ավելորդ է: Այդ ուսում-

նասիրության զուգընթաց (որ պիտի ընդգրկի Սիսիանը, բուն Զանգեզուրը և Ղափանը) ձեռք է բերվելու վիճակագրական տեղեկությունների գավառի գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի վերաբերյալ: Առաջին հերթին ծանոթանալու է մեր գավառում անցյալում կատարած գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Կազմել համառոտ տեղեկագիր եղանակի և նրա ազդեցության մասին հողի մշակման, ցանքսերի և բերքի վրա: Գավառիս համար բնորոշ բույսերի՝ այս տարվա և ընդհանրապես միջին բերքի ստույգ թվի որոշումը (առաջին հերթին խոտա և հացաբույսեր): Խնչ ազդեցություն ունի գավառի գյուղատնտեսական բաժինը գյուղական տնտեսությունների վրա. պարզել այդ ազդեցության արդյունքը: Մանրակրկիտ ուսումնասիրել գյուղական այն տնտեսությունները, որոնք փորձ են անում մշակույթի նոր ձևերի անցնելու, նոր գործիքներ ձեռք բերելու, հողը պարարտացնելու և այլն: Գյուղատնտեսական առաջիկա տարում կատարել մի շարք հատուկ ուսումնասիրություններ (անասունների կերի հարցը Սիսիանում, մանվածաբույսերի [կտավատ և կանեփ] մշակման պայմանները Զանգեզուրում), ինչպես և պարզել, թե ինչ արդյունք է տվել այս կամ այն գիտակից գյուղացու կատարած թեկուզ հասարակ փորձերը:

II. Դաշտային մշակույթների ասպարիզում առաջին հերթին ծրագրված է կազմակերպել սերմագտման գործը: Եթե այդ գործը կազմակերպի որևէ այլ հիմնարկություն (վարկային ընկերություն, կոոպերատիվ), ցույց տալ լայն աջակցություն այդ գործին՝ համարելով այդ հարվածային և առաջնակարգ: Ամեն կերպ աջակցել դրսից (Ղարաբաղից և հարևան շրջաններից) ձեռք բերելու լավ սերմացու («Ջարդա» ցորեն և այլն): Ազգաբնակչության ծանոթացնել տեղական սերմն ազնվացնելու մատչելի միջոցների հետ: Հիմք դնել ցուցադրական հողամասերի. շատ անգամ է խոսվել այդ մասին, բայց այս տարի միայն հնարավոր եղավ խոսքից գործի անցնել. Գորիսում մշակված է մի հողամաս այդ նպատակի համար, երկրորդի հիմքը գարնան կղզվի Սիսիանում:

Ցանոփի խոտաբույսերի ասպարիզում ծրագրված է շրջանում տարածել գյուղբանկից ստացած խոտաբույսերի մոտ 250 փ. սերմացուն: Մի շարք մշակույթներ, օրինակ՝ վիկայի, գավառիս համար նորություն է, ինչպես և կերի բազուկը: Առաջմ թույլ չափով և շատ զգույշ հարկավոր է տարածել այդ գործը և խուսափել անհաջող քայլերից, գյուղացիներին չխրտնեցնելու համար: Կանեփի և կտավատի մշակումը, որին

ծանոթ է որոշ գյուղերի ազգաբնակչության, ևս մտնում է այս տարվա գործունեության մեջ: Պեսք է շարունակել անցյալ տարվա ընթացքում կատարած փորձերը, որոնք բարենհաջող արդյունք են տվել:

III. Անասնապահություն և կաթնատնտեսություն. Մրադրված է գավառի երկու կետերում հիմք դնել բեղմնավորման երկու կայանի: Այդ գործի համար հարմար կենտրոն է Ուրիշեն գյուղը (Գորիսի մոտ) և Սիսիանի որևէ մի գյուղ, որ ապահոված է կերով, ունի անասունների անհրաժեշտ քանակ և այլն: Բազարչալում ունենալ առանձին կայան, միանգամայն արգելել ազնվացեղ անասունների վաճառումը կամ կրթելը: Մի երկու գյուղում կազմակերպել ցուլի համայնական օգտագործում: Անասնապահական շրջաններում գյուղացիության ծանոթացնել օգտավետ անասնապահության հիմունքների հետ, զարկ տալ անասնապահական արտելների և ընկերությունների կազմակերպման: Կազմակերպել օրինակելի կերակրման փորձեր և անպատճառ գրանցել նրանց տված օգուտն ու արդյունքը: Գյուղացիության ծանոթացնել կաթնատնտեսական պարզ ու հասարակ գործիքների հետ (սերզատ և այլն): Ամառվա ընթացքում շրջել յայլաղները և նրանց մեջ կազմակերպել զրույցներ և կատարել մի շարք փորձեր (օրինակելի կերակրման)¹, ցույց տալ որոշ գործիքներ (սերզատ, յուղահան մեքենա և այլն): Մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկել շրջանի անասնապահությունն ու նրա զարգացման հնարավոր հեռանկարները: Առայժմ մի տեղ՝ Գորիսում, հիմք դնել ձիերի բեղմնավորման կայանի՝ ունենալու թե՛ բեռնակիր և թե՛ հեծնելու ձիեր, ազնվացնելով սեղական ձիերը:

IV. Գյուղատնտեսական մեքենաներ և գործիքներ. Դեմոնստրացիա մի շարք գործիքների՝ շրջվող գուլանի, «զիգլազ» փոցխի և քււմհար մեքենայի, գավառի համարյա բոլոր կարևոր կենտրոններում, ինչպես և լայն ագիտացիա առաջին հերթին երկաթե գուլան ձեռք բերելու համար: Գորիսում եղած վարձակառը կանոնավորել, ընդարձակել, և ունեցած մեքենաների գործադրությունը գյուղացուց համար դարձնել մատչելի: Գյուղացիների համար լինել միջնորդ և կոնսուլտանտ, դրսից զանազան գործիքներ բերել սալու դեպքում:

V. Կոոպերատիվ և վաճառքային գործ. Հայն աջակցություն ցույց տալ տեղական կոոպերատիվներին, թե՛ սպառողական և թե՛ մանավանդ արտադրողական: Սերտ կապ հաստատել կոոպերատիվի և վաճառքային ընկերության հետ՝ նրանց հետ և նրանց միջոցով գյուղերում կազմակեր-

պել սերմերի վաճառում, մեքենաների տարածում, ինչպես և գյուղատնտեսական լայն ագիտացիա: Ամեն կերպ աջակցել ընդհանրապես կոոպերացիային և մասնավորապես գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բարգավաճման: Նույն աջակցությունը ցույց տալ և վարկային ընկերություններին՝ գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

VI. Այգեգործություն և բանջարաբուծություն. Գավառի կարիքների համար ձեռք բերել բանջարանոցի զանազան սերմեր և տարածել գյուղացիների մեջ: Հնարավորության դեպքում, առաջիկա գարնան գյուղատնտեսական ենթաբաժնին կից ունենալ օրինակելի բանջարանոց, թե՛ սերմեր պատրաստելու և թե՛ գյուղացիներին ծանոթացնելու բանջարանոցի զանազան բույսերի մշակման հետ: Այգեգործության զարկ տալու համար Սիսիանի գյուղերում, առաջին հերթին երկու գյուղում, առաջիկա գարնանից այգի գցել տալ: Աջակցել «Ժառատունկի» շաբաթի կազմակերպման և գյուղական դպրոցների հողերում փոքրիկ այգիներ գցելու: Հատուկ ուշադրություն դարձնել Դարաբասի ձորի այգիներին, այդ շրջանի գյուղացիության ծանոթացնել ոացիոնալ այգեգործության հետ, մի քանի այգիներում ցույց տալ այգին խնամելու ձև ու տնհրաժեշտությունը: Խաղողի մշակությամբ զբաղվող սակավաթիվ գյուղերում ցույց տալ խաղողի զանազան հիվանդությունների դեմ կռվելու միջոցներ: Այդ աշխատանքը առաջին անգամ է տարվում. գյուղացիք մինչև այժմ անծանոթ են խաղողի բժշկման զանազան ձևերի հետ: Շերամապահության կարիքների համար գավառում, մանավանդ Ղափանի շրջանում, տարածել թթենու տնկեր:

VII. Մեղվապահություն և շերամապահություն. Համարյա թե բոլոր գյուղերում պարապում են մեղվապահությամբ՝ բայց ոչ կանոնավոր հիմունքների վրա դրած: Ծրագրված է ունենալ հատուկ հրահանգիչ-մեղվաբույժ, տեղական մեղվապահներին օժանդակելու համար, ձեռք բերել մատչելի գներով փեթակներ, մանավանդ Սիսիանի շրջանի համար: Այդ գործում օգնության դիմել Սիսիանի շրջանի «Պայքար» վարկ<ային> ընկերության: Կովել մեղրաճանճի զանազան հիվանդությունների, առաջին հերթին «փտախտի» դեմ:

Շերամապահության համար հնարավոր է առայժմ կազմակերպել սերմերի վաճառք և ծանոթացնել օրինակելի խնամքի հետ: Ղափանում կազմակերպելիք թթենու տնկարանը շերամապահության ապագա զարգացումն է հետապնդում:

VIII. Կոիվ վնասատուների դեմ. Առաջին հերթին կոիվ դաշտային մկների դեմ. ծրագրված է ժողովրդին ծանոթացնել վնասակար միջատների, կրծողների, սունկ. և բակտերիալ հիվանդությունների և նրանց տարածման ու պայքարի միջոցների հետ: Ծրագրված է մատակարարել բուժիչ միջոցներ, որ բավականաչափ կան տեղումս: Մի շարք գյուղերում, ուր այս կամ այն վնասատուն ավելի հաճախ է երևում, կազմակերպել վնասատուների դեմ մղվելիք աշխատանքը:

IX. Գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածում և գյուղատնտեսական ագիտացիա. Շրջաններում գյուղական երիտասարդներից կազմել գյուղատնտեսական խմբակներ և նրանց հետ պարբերաբար ունենալ պարապմունք և գործնական աշխատանք: Գյուղերում ձմեռվա ընթացքում կազմակերպել դասախոսություններ և զրույցներ՝ զանազան թեմաների շուրջ, տեղական պայմաններին ու կարիքներին համապատասխան: Մղել գյուղատնտեսական ագիտացիա, տեղական թերթում հոդվածներ տալով և առանձին թուղթիկներով: Սերտ կապ հաստատել Բաքվի զանգեզուրցիների հայրենակցական միությունների հետ և նրանց միջոցով ևս աշխատել գյուղը թեքել դեպի նոր տնտեսության ձևեր: Մոզական լապտերով զանազան նկարների ցուցադրում. օրինակելի տնտեսություններին և անհատ գյուղացիներին խրախուսել և կամ հրապարակել մամուլում: Կոնսուլտացիա, մասնակցություն զանազան հանձնաժողովների (տուրքերը որոշող, ապահովագրման և այլն) և խորհրդակցությունների: Հնարավորության դեպքում գումարել գյուղատնտեսական համագումար՝ գավառի կարիքներն ու թերությունները պարզելու:

X. Գյուղատնտեսական կայանի կառավարում. Մինչև այժմ գյուղատնտեսական կայան գոյություն չունի. այդ հանգամանքը ստեղծում է որոշ անհարմարություններ և խոչընդոտ է հանդիսանում գյուղատնտեսական աշխատանքների ծավալման և արագության: Ծրագրված է հիմնել այդ կայանը և ձեռք բերել կայանի համար անհրաժեշտ կահավորում, կարգի բերել առաջուց մնացած իրերը և ձեռք բերել նորերն: Բացի այդ, վերոհիշյալ աշխատանքների խոշոր մասն իրագործելու համար ծրագրված է անպատճառ գյուղատնտեսական կայանին կից ունենալ երկու հրահանգիչ:

14. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

25 նոյեմբեր 1924 թ. № 57

Ս. թ. նոյեմբեր 13-ին Ձեր շրջաբերականով հայտնում եք, որ գյուղ-բանկը 1925 թ. գարնան գյուղացիներին մտադիր է բաց թողնել կտավատի «ДОЛГУНЕЦ» տեսակի սերմ, ինչպես և կանեփի (վուշ) սերմ:

Ձանգեզուրի գավառում այդ երկու կուլտուրան որոշ անցյալ ունի: Ժողովուրդը ծանոթ է. Բազարշալում կա բացառապես «ДОЛГУНЕЦ», որից տեղական ժողովուրդը (ռուս սեկտանտները) գործում է քաթան և զանազան կտորներ: Հայերը միայն յուղի (ձեթի) համար են գործածում և այն էլ մյուս տեսակը (ЛЕН-САМОСЕЙ): Բացի այդ, Բռնակոթ գյուղում մշակում են «Ղաշղա» կոչված կտավատի մի տեսակ, որ չկա մյուս գյուղերում: Կանեփի մշակումը ևս ծանոթ է ժողովրդին. մի շարք գյուղերում ժողովրդին ցույց է տված փորձով այդ երկու բույսերի մշակման ձևերը: Հայտնելով այս բոլորի մասին՝ խնդրում եմ հաղորդել ինձ.

1) Հնարավո՞ր է լաբորատորիայում (Երևան) Ձեր աջակցությամբ մանրազնին քննության ենթարկել մեր տեղական վուշն ու կտավատը:

2) Գավառիս մեջ այդ գործի պիտենք և լավագույն մասնագետ Հակոբ Միրաքյանին (կանեփի և կտավատի գործում նա դեռ 1907թ. ունի տեղում կատարած մի շարք փորձեր, որոնց արդյունքը արժեք ունի), նշանակել տալ գավառիս գյուղատնտեսական ինստրուկտոր, թեկուզ հենց այդ երկու մշակույթների համար: Ես գիտեմ, որ այս խնդիրը այստեղ պիտի լուծվի, բայց Ձեր աջակցությունն այս խնդրում շատ օգտակար կլինի և գործին արագ ընթացք կտար:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

15. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

27 նոյեմբեր 1924 թ. № 59

Բաժինս ունի մոգական լապտեր՝ յուր բոլոր պարագաներով: Բայց չկան դիպպոզիտիվներ: Խնդրում եմ ցույց տալ հասցե, որտեղից հնարավոր է դուրս բերել այդպիսի նկարներ:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

16. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

27 նոյեմբեր <1924> № 60, Գորիս

Ստացված է Ձեր այն գրութիւնը, որով հայտնում եք, թե գյուղ-վարչութիւնը միջնորդութիւն է հարուցել գյուղբանկի առաջ՝ անցյալ տարի Ձանգեզուրին բաց թողած սերմերի արժեքը մուծելու ժամկետ տալու:

Ստացված են հետևյալ սերմերը. վիկա՝ 130 փ. 10 ֆ. (1 ո. 75 կ.), կերի բազուկ՝ 5 փ. 10 ֆ. (8 ո. 30 կ.), գազար՝ 3 փ. 10 ֆ. (13 ո. 75 կ.), յոնջա՝ 68 փ. 30 ֆ. (11 ո. 15 կ.) և կանեփ՝ 41 փ. 6 ֆ., գինը հայտնի չէ, ընդամենը 248 փ. 26 ֆ. սերմ: Գները գյուղբանկի նշանակած գներն են. բացի այդ գներից, Նախիջևանից Գորիս փոխադրելու համար հող-բաժինը յուրաքանչյուր փթին վճարել է 17 ֆունտ ցորեն փոխադրող-չեկ: Այսպիսով՝ վերոհիշյալ գները շատ ավելի են բարձրանում տեղա-կան շուկայի գներից: Գազարը և կերի բազուկը քիչ է, մի կերպ կարե-լի է վաճառել: Բայց դժվար է յոնջայի և վիկայի համար, մանավանդ վիկան, որ շրջանի համար անժանոթ է:

Խնդրում եմ հայտնեք՝ Բնաբազմո՞ւ է մի քիչ պակաս գներով սպա-ռել այդ սերմերը: Յոնջան առաջին հերթին կծախվի, մանավանդ որ մեր գավառին ծանոթ է յոնջայի կուլտուրան. յոնջայի հետ կսպառվի և մյուս սերմերը:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱԳԻՏՔԱԺՆԻՆ ԿԻՑ

ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

«Խորհրդ<ային> Հայաստանի» № 267-ից տեղեկացա հանձնա-ծողովիդ կազմակերպման մասին: Մեր գավառում այդպիսին դեռ չկա. երևի շուտով կկազմվի:

Դիմումիս առիթը հետևյալն է: Ձանգեզուրի գավ. գյուղատնտեսա-կան ենթաբաժնի ջանքերով հաջողվել է Հին Գորիս (Երիշեն) գյուղում հիմք դնել գավառի առաջին կաթնատնտեսական արտելին, որի ներկա-յացուցիչները այդ գործով եկել են Երևան՝ ստանալու վարկ, ձեռք բերե-լու անհրաժեշտ մեքենաներ ու իրեր:

Գյուղը շատ հեշտ չի համոզվում նոր ձեռն կամ հին տնտեսության փոփոխման: Կաթնատնտեսական արտելի 70-ի չափ անդամներին մի համոզման բերել արտել հիմնելու, մի քիչ դժվար էր: Բայց այդ դժվարը հարթվել է. գյուղը ցանկանում է արտել ունենալ, մանավանդ որ օժտված է մի շարք հարմարություններով (ունի հարմար շինություն պանրագործարանի համար, բավականաչափ անասուն, լավ արոտատեղի և այլն):

Են գյուղի ներկայացուցիչներին հանձնարարել եմ Երևանում հանձնաժողովիդ աջակցության դիմել: Եթե Երիշենում պանրի գործարանը գլուխ գա (արգելք կարող է լինել միայն վարկի չստանալը), ամենից լավ ագրոպրոպագանդան արած կլինենք մեր գավառում, մանավանդ որ կան մի շարք գյուղեր, որոնք այդ ճամփին են, միայն սպասում են առաջի փորձի հաջողության:

Պանրագործարանը զարգանալու մեծ հարմարություն ունի, միայն հիմքը դնելու միջոց է հարկավոր: Գորիսի շրջակա գյուղերում (Երիշենը ևս) այժմ կատարվում է հողաբաժանման (գյուղերի միջև) աշխատանք: Երիշենը ցանկանում է զուտ անասնապահությամբ պարապել, դրա համար էլ նա ստանալու է առավել խոտհարք և արոտատեղ: Իսկ գավհողբաժինը ամեն կերպ աջակցում է այդ գործին:

Այս պայմաններում պանրի գործարանի հիմնումը և, ընդհանրապես, կաթնատնտեսության ասպարիզում կատարած որևէ նոր ձեռնարկություն ուժ է տալու անասնապահության ինտենսիֆիկացիային ոչ միայն Երիշենում, այլև Բոուն գյուղում, որ համարյա կից է առաջին գյուղին: Դրա համար էլ կաթնատնտեսական արտելի և առաջին պանրագործարանի հիմնելուն աջակցելը դարձել է օրվա հրատապ պահանջ:

Ձանգեզուրի գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

30/XI 24, Գորիս

18. ԴՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

1 դեկտեմբեր 1924 թ. № 63, Գորիս

Ստորև հիշատակված են այն աշխատանքները, որ կատարել եմ ս. թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում:

Ավարտված է Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրությունը: Բուն Զանգեզուրի շրջանում այդպիսի ուսումնասիրություն նույնմբեր ամսին կատարել եմ Մաղանջուղ, Ուրղունիշեն, Բուռն և Նրիշեն գյուղերում: Գյուղվարչությանդ եմ ուղարկել Զանգեզուրում 1923/24 թ. կատարված գյուղատնտեսական աշխատանքների մասին ղեկուցում, նաև ծրագիր 1924/25 գյուղատնտեսական տարվա գործունեության մասին:

Վերոհիշյալ գյուղերում կազմակերպել եմ զրույցներ՝ տեղական տնտեսության բարձրացման մասին: Ագիտացիոն գործը հաջող հիմքերի վրա դնելու նպատակով կոմերիտմիության գավկոմի հետ 14 գյուղերում երիտասարդական գյուղատնտեսական խմբակների աշխատանքի ծրագիրն է կազմված: Սերտ կապ է հաստատված Բաքվի հայրենակցական միությունների հետ, որոնց օգնությունը այս կամ այն գյուղին՝ գավգյուղատնտեսի ցուցմունքի համաձայն, շոշափելի արդյունք է տալու: «Բերքի տոնին» ցույց եմ տվել աշակցություն¹, նաև ագիտդատին:

Նույնմբեր ամսվա ընթացքում մասնակցել եմ Գորիսին կից գյուղերի հողաբաժանման աշխատանքին: Գորիս գյուղում կազմակերպել եմ համայնական ընդհանուր ժողով՝ գյուղի հիմնական փոխադրման մասին: Այդ խնդիրն արդեն իրավական ձև է ստանում: Ամսվա գործունեության մաքսիմումը կլանել է Նրիշենի կաթնատնտեսական արտելի և պանրագործարանի հիմնումը: Վերջապես հաջողվեց խնդիրը լուծել դրական ձևով և հիմք դնել արտելին, որ այժմ ունի 70-ի չափ անդամ:

Աղ. Բակունց

19. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

1 դեկտեմբեր, 1924 թ. № 64, Գորիս

Գավգյուղատնտեսի նախաձեռնությամբ կազմված է հանձնաժողով՝ տոնելու գյուղատնտես Կոստ. Մելիք-Շահնազարյանի գրական և գյուղատնտեսական գործունեության հոբելյանը: Դեկտեմբերի 14-ին կտրվի երեկույթ բանվորական ակումբում, գրական-գեղարվեստական

բովանդակութեամբ: «Կարմիր ռաշպարում» զետեղվելու է հոդված այդ առթիվ¹:

Խնդրում եմ շտապ հասցնել նյութեր և, մանավանդ, գրքույկներից և նկարներից մի քանի օրինակ՝ այդ օրը սպառելու:

Ա. Բակունց

20. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

16 դեկտեմբեր, 1924 թ. № 74, Գորիս

Գյուղատնտեսական նոր գրականություն չի ստացվում. նույնիսկ «Գյուղատնտեսական կյանքից» զուրկ ենք: Ես անձամբ ստանում եմ «Вестник сельск. хоз.», սակայն տեղական բնույթ ունեցող հարցերին չի բավարարում: Անել դրություն է, որովհետև դրա համար հատուկ միջոցներ չկան:

Խնդրում եմ ուղարկեք իմ հասցեով 10 օրինակ «Գյուղացու գրադարանի» № 2 (5), տարածելու գյուղերում: Ինձ համար ուղարկեք գրադարանի գրքերից մեկական օրինակ. վճարը կփոխադրեմ՝ գրքերը ծախելուց հետո:

Գյուղվարչությունը ունի՞ արդյոք «Անասնապահների ընկերության» կանոնադրություն. եթե կա, խնդրում եմ ուղարկեք ինձ՝ այդպիսի ընկերություն կազմելու համար:

Աղ. Բակունց

21. ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

(Գյուղատնտեսական ուսումնասիրության փորձ)

Ջանգեզուրի գավառը բաժանվում է վարչական երեք միավորի՝ բուն Ջանգեզուր, Ղափան և Սիսիան: Այս ուսումնասիրությունը վերաբերվում է Սիսիանի շրջանին, որ ունի 37 գյուղ, 4129 տնտեսություն և 21624 շունչ: Այդ բոլոր գյուղերը միասին ունեն մոտ 31000 դես. վարելահող, 32000 դես. արոտ և 7000 դես. մշակութային համար անպիտան հողեր:

Գյուղատնտեսական ուսումնասիրման ենթարկվել են Սիսիանի 11 գյուղ, սակայն այդ գյուղերի տնտեսությունները կազմում են ընդհանուրի 54 %-ը, կեսից ավելի: Վերոհիշյալ տասնմեկ գյուղերը միասին ունեն 2236 տնտեսություն և 10214 շունչ:

Չնայած որ մեր ձեռքի տակ կան զանազան հիմնարկների հավաքած վիճակագրական թվեր շրջանի գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ, բայց մենք հրաժարվում ենք մեջտեղ բերել այդ թվերը՝ նրանց ծայր աստիճան սխալ և հակասական լինելն ի նկատի ունենալով:

Այս ուսումնասիրությունը կատարվել է գյուղերում՝ մասսայական հարցումների և անձնական դիտման ձևով: Մեր աշխատությունը համառոտակի նկարագրում է Սիսիանի շրջանի արդի գյուղատնտեսությունը, տեղ-տեղ անում եզրակացություններ՝ ցույց տալով ներկա դրությունից ազատվելու միջոցներ:

Աղ. Բակունց

Դեկտ. 16, 1924

Գորիս

* * *

Սիսիանի գավառամասը կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «Սիսիանի մհալը», ըստ յուր տեղագրության, բաժանվում է երեք անհավասար մասի. ա) բուն Սիսիան, բ) Աղուղու շրջան և գ) Դարաբասի ձոր: Իսկ ըստ բարձրության կարելի է բաժանել 3 գոտու. ա) ցածր գոտի (մինչև 3000 ոտնչ. բարձրութ.), բ) միջին գոտի (3000—5000 ոտն.) և գ) բարձր գոտի (5—7000), իսկ 7000-ից բարձր սկսվում են «յայլաղները»: Սակայն այս կարգը խախտվում է հենց նրանով, որ շատ գյուղեր 7—8000 ոտնաչափ բարձրության վրա ունեն («յայլաղներում») վաբեղահողեր:

Բուն Սիսիանն իրենից ներկայացնում է մի սարահարթ՝ երեք կողմից շրջապատված բարձր լեռներով, որոնց մեջ նշանավոր են հյուսիսից՝ Ղլլ-Բողազ դարի (11,039'), Փերիչնգլ (10,572'), Մուխորթուրյան (10,627') և Դավագյուլի լեռները. արևմուտքից՝ Աղդաբան և Սալվարդու (10,422'), հարավից՝ Գյազբել (8,918') և Գյամուր-դաղ (10,093'): Սիսիանի արևելյան կողմում ընկած է Ուչ Թափայի բարձր պլատոն, որի «թափաներից» (զագաթներից) մեկը՝ Յեան Թափան (7,519') կազմում է Սիսիանի և բուն Զանգեզուրի բնական սահմանը:

Աղուդու շրջանը, որ շատ ավելի փոքր է, ներկայացնում է ապա-
ռաժոտ ձորերի մի լաբիրինթ, որոնցից մեկի խորքով շատ սրընթաց հո-
սում է Որոտան գետը (Բազարչայ)։ Կայտնի է գտնվում և «Զոր-զոր»
կոչված լեռնային գետակը, որից շատ հեշտ կարելի է օգտվել այդ շր-
ջանում ջրմուղ էլեկտրակայան հիմնելու։ Աղուդու շրջանն ընկնում է
ավելի հարավ, կլիման բուն Սիսիանից ավելի մեղմ է։

Դարաբասի ձորը համեմատաբար փոքր է։ Զորով հոսում է մի փոք-
րիկ, սառնորակ գետակ, որ սկիզբ է առնում Քիրս լեռներից։ Զորի մեջ
իրարուց 1—4 վ. հեռավորության վրա գտնվում են Դարաբաս, Գետա-
թաղ, Լոր և Շնաթաղ գյուղերը։ Համեմատած Աղուդու ձորերի հետ,
Դարաբասի ձորը պակաս ապառաժոտ է և հարմար՝ մշակության համար։

Սիսիանի լեռները հանքերով հարուստ չեն. արճճի հետքեր կան
Մազրա գյուղի մոտ, պղնձի՝ Մազրա, Շյուբար և Ալեշար գյուղերի մոտ։
Շյուբարի մոտ գտնված Գյոյ Բուլաղ կոչված ձորակում կա քարածուխի
հանք, իսկ Բազարչայում՝ կավահանք։ Այս հանքերը չեն շահագործվում.
պատերազմից առաջ աշխատում էր Բազարչայի բրուտանոցը, որի հա-
մար գյուղացիք օգտվում էին Գյոյ Բուլաղի քարածուխից։

Սիսիանի համարյա թե մեջտեղով հոսում է Բազարչայ կամ Որո-
տան գետը, որ սկիզբ է առնում Դարալագյազի Դեհ գյուղ լեռներից։
Գետն աջ կողմից ընդունում է Ալրիչայ, Ուլուչայ, Դալիչայ և Արիբլուի
գետակները, ձախից՝ Բուղուրչայ, Ղալաչղի և Շաքվի գետակները։ Բա-
զարչայը ձկնառատ է. կա երկու տեսակ ձուկ՝ կապույտ ձուկ և կարմրա-
խայտ (ֆարել), որ մեծ գին ունի տեղացիների համար։ Կարմրախայտն
առատ է գետի վերին մասերում։

Սիսիանն աղքատ է հանքային ջրերով։ Տուլորս գյուղի մոտ կա մի
ակն՝ որին տեղացիք «Շոր ջուր» են ասում։ Ախլաթյանի մոտ կան ած-
խաթթվուտով հարուստ աղբյուրներ։ Մուխորթուրյան լեռան վրա կա
ծծմբաջրի մի մեծ, տաք աղբյուր։ Ինչպես հանքերը, նույնպես և հանքա-
յին ջրերը, շատ սակավ դեպքում են արժանացել ուսումնասիրման։

Չնայած գետի ջրի առատության, Սիսիանի գյուղացիք շատ քիչ են
օգտվում Բազարչայից՝ իրենց հողերը ջրելու համար։ Այդ պիտի բա-
ցատրել նրանով, որ գյուղերը սարալանջի վրա են, ջուրը դժվար է բարձ-
րացնել։ Բազարչայ գյուղը գետից ամենևին չի օգտվում։ Գետի ձախ
կողմն ընկած են բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցով ոռոգում են խոտհա-
րի տեղերը։ Բազարչայ գետի աջ ափին ընկած գյուղերը ջրի ավելի կա-

րիք ունեն, որովհետև աջ ափը զուրկ է աղբյուրներից: Աղբյուրներով հարուստ է Ղարաքիլիսան, որ շրջանի կենտրոնն է. քարաժայռերից դուրս են հորդում վարար աղբյուրներ՝ շատ սառնորակ ջրով:

Կան գյուղեր, որոնք ջրի պակաս են զգում՝ թե խմելու և թե ոռոգման համար (Ուզ, Ախլաթյան). կան գյուղեր, որոնք ամառն են ջրի պակաս ունենում, երբեմն միայն սարում. ջրի պակասը ստիպում է ամեն օր տավարը ջրելու տանել 3—4 վերստ հեռու մի աղբյուր (Բըռնակոթ): Զրանցքներ կամ խոշոր առուներ շատ քիչ կան: Բռնակոթ գյուղն ունի «Աղի յար», որ սկսվում է սարից և բերում է հալոցքի ջուր: Անգեղակոթ գյուղը շրջանում միակն է, որ մոտ 12 վ. հեռու ընկած Բազարչայ գետից հանել է առու և օգտվում է այդ առվի ջրից: Շատ գյուղերում բանջարանոցները ջրում են աղբյուրի ջրով (Ախլաթյան): Աղուդու շրջանում, ինչպես և Դարաբասի ձորում, ջրի կարիք համարյա թե չկա, չնայած որ արհեստական ոռոգման հնարավորություն կա: Ընդհանրապես, Սիսիանը հագիվ է կարողանում ջրի կարիքը բավարարել, չորային տարիներում և ամառվա ընթացքում «մհալում» ջրի կարիքը զգալի է: Արհեստական ոռոգման հետ կապեղանար և ջրովի կույտուրաների զարգացումը շրջանում:

Սիսիանի կլիման յուր մեջ ունի զանազան շրջաններ, «յալլաղնե-րից» սկսած մինչև տաք հովիտները, ուր շատ լավ աճում են ծիրանն ու թուխը (Որոտն ու Շամբ): «Յալլաղներում» ամառվա մի քանի ամիսների ընթացքում է հալվում ձյունը, սեպտեմբերի վերջին նորից ձյունելու համար:

Զմեռն ընդհանրապես շուտ է սկսվում, մանավանդ Բազարչայի շրջակայքում: Բազարչայի ռայոնը Զանգեզուրի գավառի ամենախիստ կլիմա ունեցող անկյունն է, ձյուն է գալիս հոկտեմբերի սկզբներին և մնում է մինչև մայիս: Բուն Սիսիանի համար ձմեռնամուտը սկսվում է հոկտեմբերի երկրորդ կեսից կամ վերջին և տևում է մինչև ապրիլ, տեղ-տեղ մինչև մարտի 20-ը (Ուզ): Համարյա թե ամբողջ Սիսիանի համար բնորոշ են աշնան և գարնան «այալները», որոնք ցրտատար են անում և խանձում ծիլերը:

Աղուդու շրջանում և Դարաբասի ձորում եղանակը մի քիչ ավելի մեղմ է, ձմեռն ավելի ուշ է սկսվում և շուտ վերջանում: Դժբախտաբար, Սիսիանում օդերևութաբանական դիտողություններ երբեք չի կատարվել, այնպես որ տվյալներ չկան կլիման ավելի մանրամասն որոշելու:

Բուն Սիսիանում կարկուտ քիչ է լինում. կարկուտից ավելի շատ վնասում են այն տաք քամիները, որոնք փչում են ամառվա ընթացքում, չորացնում հողը, խանձում բույսերը, հաճախ արմատախիլ անում: Այդ քամիները տարբեր ուղղություն և անուններ ունեն. Բռնակոթին վնասում է հյուսիս-արևմտյան քամին («փիս քամի»), ավելի շատ պատահում է հուլիս և օգոստոս ամիսներին), Ախլաթյանին՝ «ձախ» քամին՝ արևմրտյան կողմից, Վաղուդուն՝ հյուսիս-արևմտյան քամին, որի պատճառով հասկերը ծաղկաթափ են լինում և չեն լեցնվում: Ուզ և Ղարաքիլիսա գյուղերի համար բնորոշ են դարձյալ հաղավ-արևմտյան և հարավային քամիները, որոնց ժողովուրդն անվանում է «հարավային խորշակ», «մեհի քամի» և «գյարլինջ»: Անգեղակոթ գյուղը տուժում է հարավային քամուց: Ժողովրդի ասելով՝ այդ քամիները նպաստում են մի շարք հիվանդությունների տարածման (ժանգ, մոր): հաճախ փչանում է և դարմանը, այնպես որ ապրանքն էլ դժվար է ուտում (Անգեղակոթ):

Շրջանում ևս կա մեծ չափով վարելահողերի չափազանց հեռավորություն գյուղից: Ծիշտ է, շրջանի դեռ մի շարք գյուղերում հողաբաժանման աշխատանքները չեն ավարտած, բայց այն մասերում, ուր այդ աշխատանքը կատարված է, դրությունը մնացել է նույնը: Գյուղին անմիջապես մերձ կցված են ջրովի հողերը, որից դեն սկսվում են վարելահողերը: Ամենից մոտ վարելահողը գտնվում է մի վերստի վրա, իսկ 4—5 վերստ հեռավորությունը բնորոշ է շրջանի համար: Պատահում են և ավելի հեռու ընկած հողամասեր՝ մինչև 8—9 վերստ, այնպես որ գյուղացին հնարավորություն չունի օրվա մեջ մի անգամից ավել խորձ բերելու: Բացի այդ, ունենալով զանազան տեսակի հողամասեր, որոնք հաջորդում են իրար շատ անկանոն, և հողաբաժանման ժամանակ ցանկանալով յուրաքանչյուրին էլ տալ այդ բոլոր հողամասերից մի-մի կտոր հող, գյուղը ստեղծել է շատ անհարմար դրություն. 3—4 դես. հողը ցրված է 12—13 մասի, յուրաքանչյուր կտորը տարբեր հողամասում: Հեռու ընկած այդ դաշտերը, որոնք սովորաբար բարձր մասերում են, հաճախակի ենթակա են ավերման (քոչվորներ և այլն): Միայն տնտեսական նեղ կարիքն ու հետամնաց տնտեսությունն է ստիպում գյուղացուն արորով փորփորել այդ բարձրադիր հողերը, որոնք հարմար են միայն որպես արոտատեղի:

Սիսիանի շրջանը Զանգեզուրի գավառի մի քիչ ավելի սարահարթ տեղերից է: Սակայն ուղիղ դիրք ունեցող վարելահողերը հազիվ են կազ-

մում ամբողջ տարածության 10 %, մնացած մասը սարալանջեր են, կամ խորդուբորդ մակերես ունեցող, մի ծայրը թեք, մյուսը բարձր հողեր: Սարերի ու բլուրների առատությունը ստեղծում են արևկող և դեմի հողերի խայտաբղետ համակարգ, այնպես որ մի երկու վերստի վրա շատ հաճախ կարելի է տեսնել ըստ լուսավորման հակոտնյա հողամասեր: Գյուղացիք ստիպված են ի նկատի ունենալ այդ հանգամանքը և իրենց մշակելիք բույսերն ու նրանց մշակման եղանակը դասավորել տարբեր ժամանակ տաքացող հողերի համաձայն:

Սիսիանի հողերի մեծ մասը քարոտ են, քիչ են այն գյուղերը, ուր առանց քար հողերը գերակշռում են (Բոնակոթ). ընդհակառակը, գյուղեր կան, որտեղ հնարավոր չի գտնել թեկուզ երկու դեսյատին փափուկ և առանց քար հողեր: Վարելահողերը հարուստ են և մոլախոտերով. առաջին տեղը գրավում է փշախոտի (ОСОТ) զանազան տեսակները, որոնք գյուղերում տարբեր անուններ ունեն. կան և վայրի ուլունի տեսակների՝ բողկուկ, շլարտ (ТАТАРНИК), դե (КУКОЛЬ) և այլն:

Ինչ խոսք, որ քաղհանից բացի մոլախոտերի դեմ ուրիշ միջոց չեն գործադրում. սերմերը մաքրում են սովորական խախալներով, որոնք ջոկում են միայն մոլախոտերի մեծ սերմերը: Քաղհանն ընդունված է շատ գյուղերում. կան գյուղեր (օրինակ՝ Բաղարշայր), որոնք արտը գարնան քաղհանում են երկու անգամ, ծախսելով դեսյատինին մոտ 20 բանվոր, քաղհան (ալաղ) կա և Ղարաքիլիսեի շրջանում:

Գյուղացիք գիտեն լավ սերմացվի նշանակությունը, բայց «փունջ» անելուց բացի ուրիշ միջոց չունեն իրենց կալից սերմացու ստանալու: «Փունջ» անելը հետևյալն է. դեզում դարսած խրձերից ջոկում են չավդարի (РОЖЬ) հասկերը, թողնում միայն ցորեն: Այդ ջոկած խուրձերը կալսում են առանձին՝ սերմացու ստանալու համար: Ամենից ուշադիր ընտրության ժամանակ անգամ մի երկու տարուց հետո սերմացվի մեջ գերակշռում է չավդառը: Գյուղացոց մեջ կա մի սխալ կարծիք, թե «ցորենը շրջվում է չավդառի»: Չավդառախառն այդ ցորենը, որ Սիսիանում կոչվում է «ալագյուլ» ցորեն, տարածված է ամբողջ շրջանում: «Ալագյուլը» սորտ չէ և ոչ էլ «սիլահատ» ցորենը: «Սիլահատ» գավառում ասում են մեծ հատիկավոր և մաքուր ցորենին, ինչ տեսակի էլ որ լինի:

Սիսիանում տարբեր են հողերի տեսակները, սակայն շատ անգամ այդ տարբերությունը առերևույթ է, կախված տեղական զանազան ա-

նուններին: Տափարակ և ցածր դիրք ունեցող հողերը ավելի հարգ ունեն, որովհետև պիտանի հողի շերտը խոր է. այդպիսի հողերը հարուստ են հեղեղների շնորհիվ շրջակա լեռներից ներքև իջած պարարտ հողերով: Լեռների կամ թեք լանջերի հողի խորությունը շատ քիչ է. տեղ-տեղ երևում է հիմնական լեռնային տեսակը, որին ժողովուրդը «քերծ» կամ «արտաշ» է ասում: «Արտաշ» հողերը հարուստ են կրային մասերով և ունեն շատ առանձնահատուկ գույն: Իրենց գյուղատնտեսական պիտանիությամբ նոթա հետ են մնում «բոզ հող» կոչված ավազոտ հողերից, որոնք համեմատաբար ավելի հաստ շերտ են կազմում (տեղ-տեղ մինչև 12 վերշոկ խորություն) և ավելի շատ են տարածված:

Այդ «բոզ» հողերից պիտի տարբերել «ղում» կամ «ղումլուղ» հողերը (Ուլ), որոնց մեջ ավազի քանակը 65 %-ից ավել է: Այդպիսի «ղում» հողերը շուտ են չորանում, ճաքոցներ չեն կազմում ոչ ամառվա և ոչ ձմեռվա ընթացքում, շատ չուր են պահանջում և շուտ էլ չորանում:

Բացի այդ հողերից, կան և կավահողեր, որոնց ժողովուրդն անվանում է «մսահող». այդ հողերի խորությունը շատ չէ, 2—6 վերշոկ, տեղ-տեղ մսահողն ընկած է շատ բարակ շերտով: Զորային ամառվա ընթացքում ամենից շատ ճեղքվածքներ տալիս են այդպիսի կավային հողերը: Պատահում է, որ «մսահողը» ճաքճքում է և ձմեռվա ցրտին, մանավանդ այն ժամանակ, երբ «չոր» ցուրտ է: Պետք է հիշել և սևահողը, որ, ճիշտ է, շատ քիչ տարածություն է բռնում, բայց մեծ հարգ ունի: Սևահողով հարուստ է Ուլ Թափայի սարահարթը, որտեղ պատահում են և խամհատ (երբեք չվարված) հողեր: Այդ հողերում մշակում են ավելի շատ «հլածուկ» (сурепка): Այդ սարահարթի սևահողի կազմվածքը (ստրուկտուրան) շատ բնորոշ է. տեղական անունով այդպիսի սևահողերը կոչվում են «բրինձ հողեր», իրանց մանր հատիկների շնորհիվ. մի քիչ ավելի մեծ հատիկավոր հողերին անվանում են «չամիչ» հողեր: Կավահողերը և սևահողերը տալիս են «քյասակներ» (КОМКИ) և ճեղքվածքներ, որ տեղ-տեղ առնելի խորության է հասնում («ձին թաղվում է», ինչպես ասում է ժողովուրդը): Սխիանում փոշիացած հող չկա: Դարաբասի ձորում պատահում են «կարմիր հողեր», որոնք իրենց կազմի մեջ մեծ քանակությամբ կավ ունեն. «կարմիր հողերը» ևս ճաքճքում են, վարելիս տալիս «քյասակներ»: Սևահողերից հետո գնահատելի են «մսահողն» ու «բոզ հողը», Դարաբասի ձորում՝ «կարմիր հողերը». «արտաշ» հողերը համարվում են ամենից վատ հողը:

Լավ բերքն ապահոված է այն տարիներում, երբ աշունն անձրևոտ է լինում: Շրջանի հողերի մեծ մասը «բող» և «ղում» հողեր են, որոնք հարուստ են ավազով. դրա համար էլ դարնան տեղացող անձրևները ամենևին չեն վնասում աշնանացանին և նսպատում են գարնանացանին: Ընդհանրապես, գյուղատնտեսական տարվա հաջողությունը կախված է տարեկվորից՝ խոնավ կամ չորային աշունից:

Սիսիանում հողերը աղբով չեն պարարտացնում: Փայտ չունենալու պատճառով՝ աղբը գործ է ածվում, որպես վառելիք: Ամբողջ շրջանում չկա և ոչ մի թիզ անտառ, իսկ փայտաշատ Ղսփանը շատ է հեռու: Բացառություն է կազմում Դարաբասի ձորն ու Որոտն գյուղը, որոնք այգիներից քիչ քանակությամբ փայտ են ստանում. այդ նրանց հնարավորություն է տալիս աղբել մոտական հողերը: Մոխիրը շատ քիչ դեպքերում են լեցնում այն «սաժենանոց» բանջարանոցները, որից հաղիվ է օգուտ վերցնում գյուղացին:

Ավելորդ մոխիրը լեցնում են կտուրների վրա, որպեսզի քամին տանի. մի թեթև քամի հերիք է, որ լիզե կտուրները և փռի ամբողջ դաշտով: Ով գիտե, գուցե «մսխալով» պարարտացման այս ձևը Քսենոֆոնտի ժամանակից է մնացել²: Հանքային պարարտացումը մի հեքիաթ է դեռ, որի լսելը առաջ է բերում միայն հորանջոց: Այս պայմաններում, իհարկե, միակ միջոցը մնում է ցանքաշրջանի և պտղափոխության կազմակերպումը՝ հատկապես ցանովի խոտաբույսերի և արմատապսուղների մշակույթը մեջառյալ: Այդ իր հերթին կնպաստի անասնապահության զարգացման: Ավելորդ կերը կստիպի գյուղացուն մի կով էլ պահել և կամ մի քիչ յուղ ու պանիր ավել գործածել, հենց իր ընտանիքի կարիքների համար:

Սիսիանում գոյություն չունի երկրագործության որոշ սիստեմ: Այդ հանգամանքը, ինչպես և միատեսակ կուլտուրան ու պարարտացման բացակայությունը, հողերը միանգամից ուժասպառ են արել: Այն բազմաթիվ ձևերի մեջ, որ կան շրջանում, գերակշռում է մի հիմնական ձև՝ մի տարի բերք ստանալուց հետո մի կամ մի քանի տարի այդ հողը մնում է անմշակ, աճում են զանազան մոլախոտեր, առաջին տարին փուշի զանազան տեսակներ, մինչև որ հողը հասնում է, նորից ցորեն կամ գարի մշակելու համար: Հազվագյուտ են դեպքեր, երբ երկու կամ երեք տարի իրար վրա ցանում են ցորեն. այդ հողերը սովորաբար յոնջայի տեղեր են:

Գյուղացիք, մանավանդ ծերերը, հիշում են, որ շատ տարիներ առաջ հաճախ էր պատահում որևէ բույսի երկարամյա անընդհատ մշակում: Առանց պարարտացնելու, վարելով «գիշատիչ» տնտեսություն, գյուղը քամել է հողի հյութը, հողը դարձրել անուժ, այդպիսով ինքը փոքրել իր տնտեսության հիմքը:

Ցորենից հետո հողը մի տարի հանգստանում է, տեղ-տեղ գարի են մշակում և ապա՝ ցորեն: Կան գյուղեր, որտեղ կլիմայական պայմանների շնորհիվ (երկարատև և շուտ սկսվող ձմեռ) աշնանացան չկա. այդպես է, օրինակ, Բազարչայ գյուղը: Զպիտի մոռանալ այն, որ Սիսիանի շրջանում շատ գյուղերի վարելահողեր գտնվում են 6000 ոտնաչափ բարձրության վրա, տեղ-տեղ ավելի: Այդ հողերը, ինչպես ցույց են տալիս հողաչափական նախկին քարտեզները, յայլաղներ են եղել, և միայն կարիքն է սահպել վարելահողի վերածելու: Զանգեզուրում հայտնի են գյուղեր (օրինակ՝ Փուրխուտը Օխշու ձորում), ուր վարելահողերը գտնվում են 9000 ոտնաչափ բարձրության վրա:

Զկա առանձին կարգ, թե որ բույսին կարող է հաջորդել մյուսը: Եթե այդպիսի կարգ էլ մշակված է տարիների փորձով, յուրաքանչյուր տարվա կլիմայական առանձին պայմաններ ստիպում են շեղվել ընդունված այդ ձևից:

Այսպիսով՝ մշակման համար պիտանի հողերի կեսից շատ ավելին յուրաքանչյուր տարի մնում է անմշակ: Կեսից շատ ավելի, որովհետև հողերը միջին հաշվով հանգստանում են մի տարուց ավելի: Շատ է պատահում, որ հողը հանգստանում է մինչև տասը տարի:

Բացի Բազարչայից, Սիսիանի գյուղերում մշակվող հացաբույսերի կեսից ավելին կազմում է աշնանացան ցորենը, ապա գարին, գարնանացան ցորենը և հաճառը (որ տեղ-տեղ կոչվում է փարինջ): Կերի խոտերից մշակում են յոնջա, կորնգան, քոուշնա և շամբալա (վերջին երկուսը ոչ բոլոր գյուղերում):

Քոուշնան շատ է մշակվում Բռնակոթում, շամբալան՝ Ուզ գյուղում: Ցուղաբեր բույսերից մշակում են կտավատ (կոչվում է և «զագաւրակ») և հլածուկ (сурепка)։ Վերջինս ավելի շատ տարածված է այն գյուղերում, որոնք Ուշ Թափայում հող ունեն (Վաղուդի, Դարաբաս)։ Քիչ քանակությամբ մշակում են ոսպ և կորեկ (Որոտնը)։ սեփական կարիքների համար մի երկու գյուղում մշակում են սիսեռ (Ուզ և Բազարչայ):

Սիսիանում կարտոֆելի մշակութային մեծ շափերի է հասել: Որոտն գյուղում մշակում են ծխախոտ: Համարյա թե բոլոր գյուղերում կան բանջարանոցային հետևյալ բույսերը՝ կաղամբ, բողկ, դանադան կանաչիներ և բազուկ: Բազարայում մշակում են միայն կաղամբ, Դարաբասի ձորում՝ լոբի և բակլա:

Սիսիանի «մհալը» հայտնի է իր ցորնով. գավառի առատության ծանրաշափը Սիսիանի տարեկան բերքից է կախված: Առատ տարիներում Սիսիանի բերքը հերիք է ամբողջ գավառի համար:

Մշակույթի պայմանները համարյա նույնն են, ինչ որ ամբողջ գավառում: Նախ «ցել» են անում (առաջին հերկ), ապա շրջում են (կրկնահերկ), ցանում և ծածկում («ցաքանում»): Առաջին անգամ վարում են, հենց որ ձյունը վեր է կենում, և հողը տաքանում (ապրիլ 1-ից մինչև մայիս 10-ը). երկրորդ անգամ ցել են անում հունիս ամսին և թողնում աղպես մինչև ցանքսը՝ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Աշնան ցանքի շրջանը տևում է երկար և կախված է անձրևներից: Սերմը ձգելու համար անհրաժեշտ է մի փոքր խոնավություն. գարնան ցանքսը կատարվում է շատ կարճ ժամանակամիջոցում, քանի հողի մեջ կա անհրաժեշտ խոնավություն: Բազարայում աշնանացան չկա. մի անգամ վարում են («ցել» հունիս ամսում) և ցանում ապրիլ 20-ից մինչև մայիս 20-ը: Ցանում են և հնձում ձեռքով՝ մանգաղով կամ մարանդիով (լայնբերան մանգաղ):

Ցանում են ձեռքով, մի դեպյատինին 12—13 փութ: Չափը «սոմարն» է (ծավալի չափ), որ հավասար է երկու փութի, այնինչ սոմարը տանում է 1 փ. 35 ֆ. Ընտիր ցորեն, իսկ տեղականից՝ 1 փ. 32 ֆ.: Գյուղին ավելի շատ են ցանում, հաճառը ցորենից երկու անգամ պակաս՝ դեպյատինին մոտ 7 փութ: Գյուղացիք իրենք էլ գիտեն, որ խիտ են ցանում («երկու երես ցանել», ինչպես իրենք են ասում): Բայց այդ պատճառաբանում են նրանով, որ սերմը վատ է, նոսր ցանելու դեպքում լավ բերք չեն ստանում:

Լավ բերք հաշվում է, եթե մեկին 4—5 ստացվում է. սովորական է մեկին երկու կամ երեք, պատահում են տարիներ, երբ գյուղացին սերմածն էլ չի ստանում և ստիպված է լինում արտը հարել գերանդիով՝ դարմանի համար: Դժբախտաբար, նման դեպքեր գնալով ավելի հաճախակի են լինում:

Վարում են արորով և գութանով: Համարյա յուրաքանչյուր տուն

արոր ունի, այնինչ գյուղ կա, որ իր օրում երկաթի գութանի երես չի տեսել (Շնաթաղ): Գյուղատնտեսական հետամնացության ռեկորդն է այս, երկրագործական տեխնիկայի ասպարիզում:

Հացաբույսերի 90 % ավելի մշակում են անջրդի հողերում, շատ քիչ դեպքերում՝ ջրովի տեղ (հաճար և ցորեն): Հաճարը ջրում են 3—4 անգամ (Ղարաքիլիսե): Զրում են թե աշնան ցորենը (Վաղուդի) և թե գարնան ցորենը (Ղարաքիլիսե): Զրելու տեխնիկան շատ պարզ է. «մարկոս» չկա, արտի լայնքով անցնում են մի քանի թեք առուններ («կորի»), որոնցով ջուրը ոռոգում է արտի զանազան մասերը:

Շրջանի ցորենը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ աշնան և գարնան ցորեն. յուրաքանչյուր խմբի մեջ կան բազմաթիվ տեսակներ³, որոնք բաժանվում են իրարից հասկի և հատիկի զանազան հատկություններով: Կան տեսակներ, որոնք ավելի քիչ են հիվանդանում «մորից» ու «ժանգից»: Նույն բազմատեսակությունը կա և չավդարի համար: Սակայն եղած բոլոր տեղական տեսակները կարոտ են գիտական մանրազնին լուսաբանության: Միայն վերջերս, առայժմ քիչ քանակությամբ, տարածվում են դրսից բերած տեսակներ, որոնցից հարգի է «կամշատկա» ցորենը: Շրջանի մի քանի գյուղերում 1924 թ. աշնան գյուղացիներին տրված է Հրաշալի ցորենի նմուշներ՝ մշակման համար:

Տեսակների կողմից հարուստ է գարին: Երեք տեսակ գարի է մշակվում՝ «ղլիջ» (երկշար գարի), «թոփբաշ» կամ «շաշպար» (բազմաշար) և «սկլոր» (անքիստ գարի): Ամենից շատ տարածված է «ղլիջ» գարին, որ շատ տեղ առանձին անուն չունի, այլ կոչվում է տեղական: «Ղլիջ» գարու հատիկները շատ հեշտությամբ ջոկվում են «սկլորից» և «թոփբաշից», այնինչ այս վերջին երկուսը իրարից ջոկվում են ավելի շուտ հասկերով:

Շատերը ցանում են մաքուր տեսակներ (մանավանդ «ղլիջ»), իսկ ոմանք խառնում «ղլիջին» «թոփբաշ» կամ «սկլոր» գարի: Հաճարն ունի շատ տեսակներ, բայց դոքա առանձին անուն չունեն և իրարից շատ քիչ են տարբերվում:

Հունձը սկսվում է հուլիսի կեսերից և տևում է մինչև օգոստոս. հունձին հաջորդում է կալը: Ցորենը ծեծում են կամնով: Կամնը մի հաստ տախտակ է, մի քիչ սուր և բարձր քթով, ունի կապը գցելու հարմարություն: Տախտակի ներքին երեսին տեղավորված են մանր սրածայր և պինդ

քարերու Կամնի վերջին՝ լայն մասի լայնքը մի արշին է լինում, երկաթությունը՝ 2 1/2 արշ։

Հացաբույսերը պարբերաբար վնասվում են «մորից» ու «ժանգից»։ Այդ հիվանդութիւնների տարածման նպաստում են ամառվա ընթացքում փչող քամիները։ Շրջանում միայն Բաղարշայ գյուղն է, որ մաքրում է ցորենը և լվանում գլխղաշի (պղնձի արշասպի) լուծվածքի մեջ։ Հացաբույսերին վնասում են և դաշտային մկները, որոնց վնասը շատ տարի զգալի է լինում։ Ղարաքիլիսեի ցանքսերին վնասում է «կարմիր ճանճը», յոնջային վնասում է կանաչ մի թրթուր, որ շատ է լինում մինչև առաջին հունձը։ Համարյա բոլոր գյուղերն էլ վնաս են քաշում տրիպսի զանազան տեսակներից։

Գյուղատնտեսական մեքենաներն ու գործիքները համապատասխանում են տնտեսութեան ձևին։ Երկաթե գութաններ քիչ կան. եղածներն էլ վերջին տարիների ընթացքում այնքան են մաշվել ու կարկատվել, որ կորցրել են իրենց հիմնական տիպը։ Սիսիանում շատ մեծ հաջողութեամբ, պատերազմից առաջ, տարածվում էր երկաթե գութանը՝ № 3-ից մինչև № 6-ը (գերադասելի են № 5 և 6)։ Տարածված են Ակսայի և Գենի գութանները։ Ավելի կատարելագործված մեքենաներ չկան. անհատ գյուղացիք պատերազմից առաջ հետաքրքրվել են մանավանդ շարքացանով և շրջվող գութանով։ Վերջինս հենց այժմ էլ մեծ չափերով կտարածվի, եթե մասշնչի գներով հնարավոր լինի ձեռք բերել։ Պատերազմից առաջ Բաղարշայը բերել էր տվել խոտհար մեքենա և ձիաքարշ մանգեռներ, բայց պատերազմն արգելք եղավ այդ գործի տարածման։ Միայն այդ գյուղում կա երկաթե փոցիս (արալկա)։

Լավ գործիքների տարածումից առաջ շրջանի կենտրոնում՝ Ղարաքիլիսեում լավ և բանիմաց դարբին ունենալու մասին պիտի հոգալ։ Շրջանի սակավաթիվ դարբինները նորելուկ են, ավելի պայտառ, քան որակյալ դարբին։

«Զիգ-զագ» փոցիսը, որ սիսիանցու համար անհրաժեշտ է հաց ու ջրի չափ, շրջանում չի եղել։ Միայն տնտեսական տկարութեամբ անհնար է բացատրել գյուղատնտեսութեան այն արխաիկ դրութիւնը, որ աչքի է ընկնում, մանավանդ մեր գյուղացու գործիքները դիտելիս։ «Մալան» ու «վեակին», «գերանդին» ու «մարանդին» սլոսոր ավելի ազգագրական նշանակութիւն ունեն, քան գյուղատնտեսական արժեք։ Եվ երբ տեսնում եք մոթալ փափախը մինչև ականջակոթը քաշած գյուղացուն ցաքանի հետ

վեր ու վար թռչելիս, երբ լսում եք նրա «հո՛-հի՛»-ն, որ զիլ է և ընդհատ (սիսիանցին չի իմանում հորովել տալ) և մտաբերում ոչ թե տրակտորը, այլ հասարակ «զիգ-զագը», թվում է, թե ապրում ես մի դարում, երբ գոլորշին և էլեկտրականությունը մի սուտ ու փուշ հեքիաթ է, սարքովի պատմություն:

Գութանից ավելի շատ գործ են ածում արորը, որ վարում է մինչև 2 վ. խորություն՝ և 3 վ. լայնություն: Հնձում են «չինով» կամ մանգաղով. տեղ-տեղ գործ են ածում և «մարանդի» (Ուզ): Հնձելիս մատներին հագցնում են փայտե պատյաններ, որ փուշն ու տատասկը չծակեն: Խոտը հարում են գերանդիով. շրջանում առաջ համարյա թե ավրստրիական գերանդիներ էր, հիմա մի հատ էլ չկա: Սրաքարի մեծ կարիք կա: Վարած արտը փոցխում են ցաքանով կամ «մալայով»: Ցաքանը երկու գերան է, իրար զուգահեռ կապած. գերանների արանքում հագցրած են ուռի ճիպոտներ: Գերանի վրա կանգնում է մեկը և քշում ելներին. ցաքանն այդպիսով հարթում է վարածը և սերմը ծածկում: «Մալան» մի տախտակ է, առանց ճիպոտների, և կատարում է ցաքանի գործը:

Վարձիւս լծում են մինչև չորս ղույգ եզ, տեղ-տեղ ավելի, թեթև հողերում՝ երկու ղույգ: Համեմատած բուն Զանգեզուրի հետ, այստեղ ավելի քիչ են լծում: Սիսիանում չկա ղույգերի այն անվանաշարը, որ անգիր գիտե յուրաքանչյուր զանգեզուրցի մաճկալ՝ ամբողջ, ծեփքեր, սաղկեփ, սաղկեփառաչ, կշեռք, կշեռքառաչ և մյուսնային:

Արդեն վերև հիշել ենք, որ ցանովի խոտաբույսերից Սիսիանի «մհալում» մշակում են յոնջա, կորնգա, բուռնա և շամբալա: Առաջին երկուսը մեծ տեղ էին գրավում պատերազմից առաջ. վերջին տասնամյակում նրանք «կտրվել են»: Ընդամենը երկու տարի է, որ սկսել են նորից ցանել յոնջա ու կորնգա, ավելի մեծ թափով, քան պատերազմից առաջ: Կարիքը ստիպում է ժողովրդին բավականանալ տեղական սերմով: Պատերազմից առաջ յոնջայի ու կորնգայի, ինչպես և ուրիշ շատ սերմեր, սիսիանցին ձեռք էր բերում Նախիջևանից, իսկ այժմ աշխատում է տեղում ստանալ:

Յոնջայի մշակույթը հին է, հին է և կրոնգան (մի քանի գյուղերում ասում են «խաշա»): Զրովի խոտաբույսերին շատ է նպաստում Բազարչայ գետը իր ցածր ափերով և հանդարտ հոսանքով: Եվ նկատելի է, որ գետի երկու ափին էլ մշակում են այդ ցանովի խոտաբույսերը: Տարվա

մեջ ջրում են մինչև շորս անգամ: Յոնջան ու կորնգան հնձում են երկու անգամ. տեղեր կան, ուր հագիվ է հաջողվում մի անգամ հնձել: Երեք-նուկ չկա, շնայած որ վայրի երեքնուկի շատ տեսակներ լավ են աճում շրջանում: Բազարչայ գյուղում ցրտի պատճառով յոնջա և կորնգա չի աճում. ունի բնական ջրովի խոտհարքներ՝ գետի ափերին, ջրում են 1—2 անգամ: Դարաբասի ձորում Շնաթաղ գյուղն ավելի շատ է մշակում յոնջա և կորնգա:

Սիսիանը շատ հարուստ է այնպիսի հողերով, որտեղ հաջողությամբ կաճեն զանազան ցանովի խոտաբույսեր, որոնք ոռոգման կարիք չունեն, մանավանդ հացաբույսերի խոտեր⁴ (злак. травы): Խոտաբույսերի և արմատապտուղների մշակույթը այն երկու ամուր պատվանդանն են, որոնց վրա միայն հաստատ կարող է կենալ Սիսիանի գալիք բացիոնալ տնտեսությունը:

Քրոշնա⁵ և շամբալա շատ քիչ են մշակում: Կորնգայի և յոնջայի մշակույթի զարգացումը ժամանակին վերջ կտա երկուսին էլ: Քրոշնան ոլոռնի նման մանր հատիկներ ունի, ցողունը սսպի ցողունի պես է: Պուկում են ձեռքով, ծեծում: Քրոշնան տալիս են անասուններին. հատիկները եփում են, խառնում դարմանի հետ: Քրոշնան ուժ է տալիս լծկաններին, ավելացնում է միսը:

Շամբալան ունի դեղին տափակավուն սերմեր, բնորոշ է իր թունդ հոտով, որ զգալի է նույնիսկ հեռվից, մանավանդ գիշեր ժամանակ: Կանաչ շամբալան տավարը չի ուտում, հոտը ծանր է թվում, դրա համար էլ չորացնում են և հետո տալիս: Տավարը չոր շամբալան մեծ ախորժով է ուտում. նկատված է, որ շամբալան ավելացնում է ոչ միայն կաթի քանակը, այլ կաթն ավելի յուղոտ է դարձնում:

Կարտոֆիլը շատ վաղուց չէ, ինչ մշակվում է Սիսիանում: Դեռ մեր օրերումն էր, որ սիսիանցիս աշնան դեմ ցորենը տանում էր զանգեզուր-ցու կարտոֆիլի հետ փոխելու: Սակայն վերջին տասնամյակում, մանավանդ սովի տարիներից հետո, կարտոֆիլի մշակումն այնպիսի չափեր է ընդունել, որ 1924 թ. արդեն կարելի է ասել կարտոֆիլի գերարտադրության մասին: Հեռու շուկաներից և հարմար ուղիներից, Սիսիանը հնարավորություն չունի կարտոֆիլ արտահանելու, դրա համար էլ գները ընկած են, փութն արժե 35—40 կոպեկ:

Կարտոֆիլի մշակումը շատ թերություններ ունի. ցանում են շատ խիտ, կարելի է ասել՝ սովորականից հինգ անգամ խիտ: Սերմը շատ խորն

են գցում և, որ գլխավորն է, չափազանց շատ են ջրում: Գյուղացիք միայն նոր են զգում շատ ջրելու վնասակար ազդեցությունը և փորձով համոզվում: Շրջանում տարածված է կարտոֆելի «շախկա» հիվանդությունը, որի դեմ ոչ մի միջոց ձեռք չի առնվում:

Սովորաբար կարտոֆելը տնկում են ապրիլի սկզբներին, իսկ Բազարչայում՝ մայիսի կեսից: Հավաքում են սեպտեմբերի վերջերին. բերքը տարբեր է՝ մեկին հինգ, մինչև մեկին տասը: Պատահել են դեպքեր, որ խամհատ հողերում մի քիչ ավելի կանոնավոր մշակելուց ստացվել է մեկին քսան (օրինակ՝ Ախլաթյան գյուղում, Սրապի Ավանեսյանի հողամասում): Տարածված են զանազան տեսակներ՝ տեղական կարմիր, որին ժողովուրդն անվանում է «Հաշտարխան», ռուսական սպիտակ (բերված է Ռուսաստանից) և դեղին (այդ տեսակից կա Բազարչայում՝ «Իմպերատկա» սորտը, որ ժամանակին բերել են Ռուսաստանից): Շատ հարգի են սպիտակ, մանավանդ դեղին կարտոֆելը, որ լավ եփ ունի, դուրեկան համ և փշրվում է հեշտ:

Սիսիանում կտավատ ցանում են ձեթի համար. միայն Բազարչայում է, որ մալականները կտավատի ցողունից ոտի ճախարակների վրա գործում են զանազան շորեր ու քաթան: Հայերը այդ սովորույթը չունեն. ցողունը գործ են ածում իբր վառելիք: Մալականների մշակածը лен-долгунец է⁶. ցանում են մայիս 15-ից հետո, մի դեպատինին՝ մի փութ սերմ: Հայերն ավելի խիտ են ցանում. նրանց մշակած տեսակ<ի> ցողունն ավելի կարճ է և ճյուղավորված, հասնելիս սերմերը թափվում են (лен-самосей)⁷: Բացի այդ՝ Բռնակոթ գյուղում մշակում են «ղաշղա կտավատ»⁸ կոչված մի տեսակ, որի սերմերն ավելի սև են և չունեն այն փայլը, որ հատուկ է կտավատի սերմին: Տեղացիների ասելով՝ «ղաշղա կտավատը» շատ փարթամ ճյուղավորվում է և ստացվում է մի քիչ դառն, բայց դյուրեկան ձեթ: Կտավատը շրջանի մի քանի գյուղերում հայտնի է և «զագարակ» անունով (Անգեղակոթ):

Հլածուկը ևս յուղատու բույս է. շատ քիչ քանակությամբ մշակում են բարձրադիր սարահարթերում (Ուշ Թափայի վրա կամ Շնաթաղի սարերում): Հլածուկը ծեծում են «սրանոցներում» (ծիթհանք): Մի քանի գյուղերում (Բռնակոթ, Վաղուդի) շատ քիչ քանակությամբ, ուտելու համար, մշակում են և ոսպ, տեղ-տեղ՝ կորեկ:

Բանջարանոցները շատ փոքր են: Հաճախ մի քանի քառակուսի սաժեն, սովորաբար բնակավայրին կից: Բանջարանոցը պարարտացնում են

մոխիրով: Մի քիչ ավելի մեծ բանջարանոցներ կան Դարաբասի ձորում, ուր բանջարանոցն ավելի խնամքով են մշակում և պարարտացնում աղբով:

Բանջարանոցային բույսերի մշակումը կատարվում է շատ նախնական ձևով: Արդյունքն աննշան է, բերքը որակով շատ ցածր: Մի քանի օրինակելի տնտեսությունների կատարած փորձերը ցույց են տալիս, որ հատուկ խնամք դարձնելու դեպքում բանջարաբուծությունը պակաս օգուտ չի տա և սիսիանցու միատեսակ տնտեսության մեջ կմտցնի բազմազանություն: Ղարաքիլիսն գյուղում 1923 թ. ստացվել է 18 ֆունտանոց ձմերուկ. այդ նորույթ է շրջանի համար:

Բանջարանոցային բույսերը շատ սակավաթիվ են. բողկ, որ մեծ հարգ ունի, տեղ-տեղ բազուկ (կարմիր, ուտելու համար), տաքդեղ և զանազան կանաչի: Բռնակոթում մշակում են և դրում: Վերջերս տարածվում է կաղամբի մշակույթը, բայց վատ մշակման շնորհիվ՝ ստացած կաղամբի գլուխը 3 ֆունտից ավել չի լինում: Կաղամբը լավ բերք է տալիս Բազարշայում. այդ միակ բանջարանոցային բույսն է, որ աճում է բազարշայցու բանջարանոցում (ավելի ճիշտ՝ «կաղամբանոցում»): Լավ ձմերուկ մշակում են Որոտն գյուղում, ուր կլիման մի քիչ տաք է: Մի քանի գյուղերում մշակում են վարունգ:

Դարաբասի ձորը մի քիչ ավելի օրինակելի բանջարանոցներ ունի, ուր մշակում են նաև պոմիդոր, լոբի, բակլա, արևածաղիկ: Ընդհանրապես, Սիսիանը չգիտե բանջարանոցի գինն ու հարգը. ջրում են շատ անկանոն, շաբաթը մի անգամ, շնայած որ կարիք չունեն: Խնամքը պակաս է. լավ սերմեր չունեն: Սերմեր առաջ ձեռք էին բերում Նախիջևանից, Կորիսից, ոմանք (մալականները)՝ Ռուսաստանից: Այժմ տեղական սերմ են գործածում, որ այնքան էլ լավ չի: Հարկավոր է ժողովրդին մատակարարել լավ սերմեր. այդ գործը կոոպերատիվն ու շրջանի վարկային ընկերությունը կարող են կատարել: Բացի այդ, ժողովրդին պիտի ցույց տալ բանջարանոցի մշակման օգտակար ձևը, տեղում կազմակերպել շիթիլ հայթայթելու գործը:

Պտղաբուծությունն էլ մի կարևոր ճյուղ է, եկամուտի մի աղբյուր, որ փակված է սիսիանցու առաջ, նրա հետամնացության և այլ պատճառների շնորհիվ: Սակավ բացառությամբ, Սիսիանում ամեն տեղ կարելի է պտղատու ծառեր տնկել, եթե ոչ արտահանելու, գոնե իրենց կարիքներին բավարարելու համար: Շատ անգամ կարելի է տեսնել մի գյու-

դում հինգ-վեց հատ պտղատու ծառ, որոնք լավ բերք են տալիս, ծառի տիրոջ հարեանները բավականանում են միայն նախանձով, իսկ երբ հարցնում եք, թե ինչու ծառ չեք տնկում, պատասխանում են ոչ մի քըն-նադատության չդիմացող խոսքով, թե «մեր պապերի ժամանակ չի եղել, մենք էլ էդ ճանապարհով ենք գնում»: Այդ մի քանի պիոներների փորձերը (իսկ ամեն գյուղում կա մի կամ մի քանի հոգի) ցույց են տալիս, որ Սիսիանում կարելի է մշակել բալ ու կեռաս, խնձոր ու տանձ: Ծիշտ է, մի քանի գյուղերում ցուրտը խանգարում է (Անգեղսիկոթ, Բազարչայ), բայց մյուս գյուղերում հնարավոր է մշակել: Եղած փորձերը ցույց են տալիս, որ լավ բերքն ապահոված է: Սիսիանի խնձորն իր համով ու բերքով պակաս չի մյուս շրջանների խնձորից: Եթե հնարավոր չլինի տունկերով բազմացնել, կարելի է վայրի տունկերի պատվաստման միջոցով: Մի քանի գյուղեր ունեն շատ հարմար հողամասեր պտղատու այգի գցելու համար: Ախլաթյան գյուղի առաջ կա մի փոքր գետահովիտ, որ կարծես հենց ստեղծված է այգիների համար: Գյուղացիք մտադիր են 1925 թ. գարնան այդ հողամասը այգիների վերածել:

Պտղագործության լավ ապագան ապահով է Որոտն գյուղում և Դարաբասի ձորում: Որոտն գյուղում աճում է թթենի, ծիրան և ընկույզ: Որոտնում և Շամբում հարկավոր է զարկ տալ թթենու մշակման՝ շերամապահության համար: Կլիման միանգամայն նպաստավոր է, կա և հարմար հող: Աղուզու ձորում ապագա ունի ընկուզենին. այդ դեպքում ձորի քարոտ սարալանջերը կդառնան հարստության շտեմարան:

Հին և հաստատ ձև ունի պտղագործությունը Դարաբասի ձորի շրջ գյուղերում՝ Դարաբաս, Գետաթաղ, Լոր և Շնաթաղ: Կլիման շատ նպաստավոր է, քամիներից ազատ, հողն ու ջուրը հարմար: Ձմեռն աչքան դաժան և չոր չէ, ինչպես Սիսիանում: Դրա համար էլ Դարաբաս գետի երկու ափերին էլ ընկած են պտղատու այգիներ: Այգիների ամբողջ տարածությունը հավասար է մոտ 50 դեսյատինի: Մշակում են մեծ մասամբ խնձոր, տանձ, բալ ու կեռաս: Խնձորենու տեսակները բազմաթիվ են, առաջին թեթև ակնարկը հերիք է ի հայտ բերելու ավելի քան քսան տարբեր տեսակներ, որոնց մեծ մասը տեղական են. կան և դրսից բերած խնձորներ: Գերակշռող տեսակներն են կալմրկենի, ջափար, քլվի խնձոր, ըլդզենի և վրթանակ: Տանձը ևս ունի իր տեսակները. ձորում հայտնի է ձմեռնատանձը, մեղրատանձը և Գյուլիստանի տանձը: Այգիները ջրում են տարեկան 3 անգամ. այգիները վնասվում են ավելի շատ

գարնան սկզբին: Յրտից շատ տարի ծառերը վաղահաս ծաղկաթափ են լինում: Շուտ եկող ձյունը (երբ ծառերը դեռ տերևաթափ չեն եղել) ջարդում է ահագին քանակությամբ ծառեր ու ճյուղեր: 1924 թ. հոկտեմբերի 25-ին տեղի ունեցավ այդպիսի մի դեպք. ամբողջ այգիները ներկայացնում էին ջարդված ծառերի և ճյուղերի անկարգ խառնուրդ: Թըրթուրը ևս վնասում է:

Գյուղացիք ոչ մի միջոց ձեռք չեն առնում ծառերը պաշտպանելու կամ խնամելու: Ըյուղեր կտրելը, ծառի տակը փորելը կամ այլ անհրաժեշտ և օգտակար ձևեր անծանոթ են ձորեցուն: Պտուղների պահպանությունը ևս սովորական է. դրա համար էլ երկար չեն դիմանում, ամբարում փտում են: Գյուղացիք ծանոթ չեն միրգ չորացնելու հետ: Եղած բերքը շատ աժան, համարյա ձրի տանում են քոչվորներն ու հարևան գյուղերը: Առատ տարիներին, երբ յուրաքանչյուր ձորեցի հարյուրավոր փութերով տանձ ու խնձոր ունի, Դարաբասի ձորը ներկայացնում է ամենօրյա մի տոնավաճառ: Ամեն գյուղից շտապում են այնտեղ խնձոր կամ տանձ գնելու: Շատ անգամ խնձորով փոխում են ամեն ինչ՝ թի կամ բահի կոթ, ցախավել ու տախտակ, նույնիսկ շուն:

Մեղվապահությունը արդյունաբերական նշանակություն չունի: Ամբողջ շրջանում միայն մի քանի տնտեսություններ կան, որոնք մեղր են վաճառում: Մյուսները հազիվ են իրենց պետքին բավարարում: Բազարչայում մեղվապահությամբ չեն պարապում. այդ բանին խանգարում է երկարատև ձմեռը և ուժեղ քամիները:

Մեղվապահության զարգացման խանգարում է ցանովի խոտաբույսերի (մանավանդ կորնգայի) պակասելը: Վերջին տարիներում ցանովի խոտաբույսերի հետ սկսում է աճել և մեղվապահությունը: Մի քանի գյուղերում մեղվապահության զարգացման խանգարում են սարերի հեռավորությունը: Մեծ մասը փեթակ է (քթոց, ծեփած աթարով կամ ցեխով), քիչ մասը՝ շրջանակավոր արկղ (շատ է Դադանի արկղը): Արկղները պատրաստում են տեղում՝ բարդուց: Ծառի պակաս կա, դրսից բերած արկղն ավելի ձեռնտու է նստում: Մեղվապահությամբ շատ են պարապում Ախլաթյան գյուղում (150 փեթակ, 100 արկղ), Դարաբասի ձորում (280 փեթակ, 60 արկղ): Շրջանում, մանավանդ Դարաբասի ձորում, պատահում են և վայրի մեղրաճանձի բներ՝ բնական փեթակներ ծառի փշակում:

Սիսիանի ուժեղ քամիները մասամբ խանգարում են մեղվապահության արագ զարգացման: Ժողովուրդը ծանոթ չէ օրինակելի մեղվապահության. շրջանում կա միայն մի ցենտրոֆուզ, մեծ կարիք կա մոմաթերթ պատրաստող մեքենայի: Պատահում են զանազան հիվանդություններ, եղել են փտախտի դեպքեր: Մեղու պահողները այդ հիվանդությունների դեմ պայքարելու հատուկ միջոցներ չեն ընձեռում:

Լավ փեթակը հաջող տարին տալիս է մինչև երեք փութ մեղր, միջակը՝ մեկ փութ, վատը՝ քսան ֆունտ: Սովորաբար բերքը շատ ավելի պակաս է լինում: Սիսիանի «Պայքար» վարկային ընկերությունը որոշել է զարկ տալ մեղվապահության, շրջանի համար դրսից բերել լավ փեթակներ: Այդ ուղղությամբ կատարած յուրաքանչյուր քայլի հաջողությունն ապահոված է, հարկավոր է միայն գործի անցնել:

Սիսիանի շրջանում չկան բնական խոտհարքներ. խոտհարքը՝ կորընգան ու յոնջան է: Բազարչայում կա բնական խոտհարք, գետի երկու ափին: Ցուրաքանչյուր գյուղ ունի յուր արոտատեղին («յայլաղ»): Արոտատեղիները ընկած են շատ հեռու, 2-ից մինչև 9 վերստ տարածության վրա: Արոտատեղիների մեծ մասը քարոտ են, շատ տեղերում ամառվա ընթացքում զգալի է ջրի պակաս: Տավարը ստիպված է մի քանի վերստ գնալ ու գալ ջրի համար: Հեռու և քարոտ արոտները շատ անհարմար են տավարի համար: Հեռավորության պատճառով արոտների մի մասը մնում է առանց շահագործման: Արոտներից տավարն օգտվում է մայիսից մինչև հոկտեմբեր, ձյունից մինչև ձյուն: Շատ անգամ երբ ձմեռը շուտ է սկսում, նախիրը դարձյալ դուրս են անում՝ ձյունի տակից չորացած խոտերը արածելու: Խնչ կարելի է սպասել այն կովից, որ ցրտից դողալով, ոտքերը վեր ու վար անելով, կեր է ճարում իր համար: Արոտներից օգտվում են բոլոր անասունները, մի քանի ջրառատ գլուղերում գոմեշներին ամառը թողնում են գետի ճահճուտներում: Հողաբաժանման ընթացքում, ըստ նորմայի ստացած արոտներից բացի, շատ գյուղեր արենդով արոտատեղի են վերցնում, անասունների կերն ապահովելու համար:

Անասնապահությունը գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի նման հետամնաց է. տեղական անասունները կարճահասակ են, քիչ կաթնատու: Բազարչայի ամենից լավ եզը տալիս է 15 փութ միս և 2 փութ ճարպ, իսկ տեղական եզները՝ 6—8 փութ միս. տեղական ամենալավ կովը օրեկան հազիվ է տալիս 15 ֆունտ կաթ և տարեկան՝ 30 ֆունտ յուղ,

իսկ Բազարչայի մալականների կողմի համար օրեկան մոտ 30 ֆ. կաթը սովորական է:

Ազնվացեղ անասուններ կան միայն Բազարչայում: Բազարչայը Սիսիանի շրջանի համար երկար տարիներ ուղեցույց է հղել և կուլտուրական մեծ ազդեցություն է ունեցել, նրանց շնորհիվ է, որ Սիսիանի գյուղերում տարածված են սիմենտալ և դոլխաբորի ցեղական եզներ: Բազարչայը սիմենտալից և դոլխաբորից բացի պահում է և «չերնոգորկա» կոչված կովեր: Բազարչայում կան տեղական և Մաղավուղի ազնվացրած տավար: Կովեր կան, որոնք շրջանի գյուղացիության համար դեռ երկար ժամանակ օրինակելի անասնապահության չափանիշ կարող են համարվել: Փորձը ցույց է տվել, որ ազնվացրած Մաղավուղն ավելի դիմացկուն է մեր քարոտ սարերում, քան սիմենտալն ու դոլխաբորը:

Ձիաների ազնվացում չի կատարվում: Պատերազմից առաջ Բազարչայը պետական և մասնավոր ձիաբուծարաններից բերել էր տալիս ազնվացեղ որձ ձիեր: Այդ ձիերի հետքերը մինչև այժմ էլ կարելի է տեսնել Բազարչայի ուժեղ ձիերից մի մասի մոտ:

Շրջանում բեղմնավորման կայան չկա. լավ բուղաներին կամ կրրտում են, կամ վաճառում: Անասնապահության զարգացման համար պետք է կազմակերպել անասնապահության մթերքների սպառումը: Պատերազմից առաջ Բազարչայն ուներ երկու պանրագործարան: Այժմ այդ պանրագործարանի վերականգնման սըխատանքն իր վրա է վերցրել վարկային ընկերությունը: Հարկավոր է կազմակերպել անասնապահների ընկերություններ՝ իրենց անասուններն ազնվացնելու: Օրինակելի կերակրման համար ևս փորձեր պիտի անել: Ձեռնտու անասնապահություն ստեղծելու համար քիչ բան է արված Սիսիանում, այնինչ ծով աշխատանք կա: Պետք է սկսել փոքրից, որոշել մի քանի խնդիր և այդ ուղղությամբ համառ և հաստատ աշխատանք տանել:

Ոչխարի առանձին տեսակներ չկան: Բազարչայում կա «բալբալ» ոչխարը, «կրկնակի» և երկար դմակով, բարակ և նուրբ բրդով: Տեղական ոչխարի բուրդը կոշտ է և կարճ, «ակայն միսը» համեղ: Ոչխարը ամբողջ տարին մոտ երկու ութուկ եկամուտ է տալիս, օրեկան 2—3 ֆ. կաթ, տարին մոտ 2 ֆ. բուրդ: Ոչխարը ևս շատ հաճախ ձյունի տակից է ճարում իր կերը:

Կերի հարցը հիվանդոտ հարցերից մեկն է: Տավարը երկարատև ձմեռվա ընթացքում բավականանում է միայն խոտով, բայց ավելի շատ՝

դարմանով: Շատ հազվագյուտ դեպքում և այն էլ լծկան տալարը ուտում է քոռչնա կամ քուսպ: Մինչև շրնդարձակվի ցանովի խոտերի տարածությունը, մեր գյուղերից չի վերանա դարնան այն պատկերը, երբ գոմից առաջին անգամ հանդ գնացող անասունը անդյուրեկան արտաքին ունի՝ կախ ընկած փոր և դուրս ցցված ոսկորներ:

Ուշաբարի հետ պահում են և այժ, սակայն քիչ քանակությամբ: Սիսիանում պահում են էշ, որ աղքատ տնտեսության համար միակ հարմար և մատչելի բեռնակիրն է:

Թռչնապահությունը զարգացած չի. հավերը տեղական են: Մի քանի գյուղերում պահում են սագեր, ամբողջ շրջանում կա մի հատ հընդկահավ:

Անասունների հիվանդությունից կարելի է հիշատակել դաբաղ, ժանտախտ, սիբիրախտ (ղարայաման), քոս, ծաղիկ և այլն: Պատահում են և արյունապարադիտային հիվանդություններ: Այդ հիվանդությունների դեմ, մանավանդ համաճարակի դեպքում, կուլում է գավառական անասնաբույժը:

Գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքները գյուղն իր սեփական ուժերով է անում: Աշխատող ձեռքեր շատ կան. մի քանի գյուղերում միայն որոշ սեզոնի վարձում են քոչվորներից կամ հարևան գյուղերից աշխատավոր: Ամենից շատ այդ լինում է հունձի ժամանակ. փոփոխական եղանակն ու վաղահաս անձրևների վտանգը ստիպում են սիսիանցուն շատ շուտ հնձել և կալսել: Դրա համար էլ նա դիմում է վարձու աշխատավորի՝ հնձվորի: Կարտոֆելի բուկը լեցնելու համար ևս երբեմն դիմում են վարձու ուժի:

22. <ՆՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ> ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ

18 դեկտեմբերի 1924 թ. № 75, Գորիս

Ընդ սմին ուղարկում էմ մեր գավառի մի շրջանի (Սիսիան) գյուղատնտեսության համառոտ ուսումնասիրությունը: Նույնպիսի աշխատանք աստիճանաբար կատարվելու է գավառիս մյուս շրջանների՝ Ղափանի և բուն Զանգեզուրի վերաբերյալ, որով կստացվի ամբողջական գործ:

ենդրում եմ այս աշխատության մասին ձեր ունեցած նկատումները հայտնել, գալոց համար ի նկատ առնելու: Իմ ցանկությունս է սույն աշխատանքը տպագրած ունենալ՝ «Գյուղատնտեսական» կյանքի» մեջ կամ առանձին:

Բակունց

23. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

31 դեկտեմբ. 1924 թ. № 77, Գորիս

Այսու հաղորդում եմ համառոտ տեղեկություն իմ դեկտեմբեր ամսում կատարած աշխատանքների մասին:

Մի շարք գյուղերում՝ Շնհեր, Հալիձոր, Տաթև և այլն, կազմակերպել եմ զրույց-դասախոսություն: Կատարված է գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն բուն Զանգեզուրի համարյա բոլոր գյուղերում: Ավարտել և վարչությանդ եմ ուղարկել Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրության մասին մի զեկուցում: Վերիշեն գյուղում կազմակերպված է կաթնատնտեսական դասընթացներ, որին հաճախում են 30-ի չափ գիտակից գյուղացիք. կատարվել է գործնական աշխատանք՝ օրինակելի կերակրման և պահպանման շուրջ: Երիշենի, Բոունի և Ցայջի գյուղերի համայնական ժողովի որոշման համաձայն նոր ցուլեր (ցեղական) ձեռք բերելու համար դիմված է հարևան Քյուրդստանի՝ գյուղատնտեսին՝ աջակցության համար: Գյուղերում, առայժմ քիչ քանակությամբ, տարածվում է գյուղատնտեսական գրականություն: Մասնակցել եմ գյուղատնտես Կ. Մելիք-Շահնազարյանի հորեկյանի աշխատանքներին², ինչպես և Գորիսում «Գյուղացու տուն» հիմնելու գործին: Մասնակցել եմ և պետապի աշխատանքներին:

Աղ. Բակունց

24. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

3 հունվ. 1925 թ. № 78, Գորիս

Լրագրական տեղեկությունների համաձայն ս. թ. հունվարի վերջերին Երևանում կայանալու է գյուղատնտեսական համագումար¹:

խնդրում եմ ի նկատ առնել մեր գավառի հեռու լինելը և ճանապարհների անկանոն լինելը: Փոստը ստացվում է շաբաթը 1—2 անգամ, ձեր գրությունները հասնում են 13—14-րդ օրը միայն:

Հայտնելով այս ամենը՝ նախօրոք խնդրում եմ միջոցներ ձեռք առնել և հայտնել կանխավ, որպեսզի ժամանակին հասնենք համագումարին: Նախիջևանի ճանապարհը փակ լինելու պատճառով (ձյուն է) մենք այժմ երթեկելում ենք Եվլախի վրայով: Գորիսից մինչև Եվլախ 3—4 օրում է հասնում:

Ազ. Բակունց

25. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

10 հունվար 1925 թ. № 79,
Ղափանի հանքեր

Նրեկ վերջացավ Ղափանի գյուղատնտեսական անդրանիկ համագումարը, որին մասնակցում էին շրջակա 22 գյուղից պատգամավորներ: Համագումարը նպատակ ուներ շրջանի գյուղատնտեսական պակասները երևան բերելու և նրանց վերացման միջոցների մասին հոգալու: Համագումարը հանեց մի շարք կոնկրետ որոշումներ, որից կարևորը Ղափանում շերամապահական հրահանգիչ ունենալու խնդիրն էր: Այդ մասին Ձեզնից ստացած գրության մասին ես հայտնեցի նրանց: Համագումարը նորից հանձնարարեց ինձ մի անգամ էլ դիմելու գյուղավարչությանդ՝ փութացնելու շերամապահության հրահանգչի առաքումը: Համագումարը վերջացավ վարկային գործի մասին զեկուցում լսելուց հետո: Պատգամավորները նվեր ստացան գյուղատնտեսական գրքույկներ:

Բակունց

26. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

5 փետրվար 1925 թ. № 82, Գորիս

Շրջանում լինելով՝ հնարավորություն չեմ ունեցել ժամանակին պատասխանել այն շրջաբերականին, որով վարչությունդ տեղեկություններ

էր ուղում Զանգեզուրի գյուղատնտեսական ենթաբաժնի աշխատակիցների մասին:

Մեր գավառում այդպիսի ենթաբաժին չկա. գյուղատնտեսական միակ աշխատավորը ես եմ, որովհետև մինչև այժմ գործի չի կանչվել ոչ մի հրահանգիչ կամ այլ աշխատակից:

Զանգեզուրում աշխատում եմ 1924 թ. հոկտ. 1-ից, գավգյուղատնտեսի պաշտոնով: 1923 թ. ավարտել եմ Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտը: Մի տարի աշխատել եմ սերմաբուծարանում: Ստանում եմ 120 ռ. ամսեկան:

Բակունց

27. <ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄԻ>

<3 մարտի 1925 թ.2>

Զանգեզուրի գավառը Հայաստանի ամենից հեռու ընկած և հարմար ճանապարհներից զուրկ գավառներից մեկն է: Այս հանգամանքը խոշոր չափով ազդում է գավառի տնտեսության բարձրացման: Հնարավորություն չունենալով արտահանելու գյուղատնտեսական մթերքների ավելցուկը՝ Զանգեզուրի գյուղացին չի կարողանում հարկավոր չափով կանոնավորել իր տնտեսության բյուջեն և կրկնապատկել իր տնտեսության արագ զարգացումը: Իբր օրինակ կարելի է բերել այն, որ բամբակի փութը վաճառվում է <...>*, իսկ Սիսիանում գյուղական կոոպերատիվներ կան, որոնք մի քանի հազար փթեթով ցորեն ունեն ամբարած և վաճառելու շուկա չունեն, որի պատճառով ցորենի փութն արժե <...>*: Մի քիչ ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ է գտնվում Ղափանի շրջանը, և այն էլ հանքերի վերականգնման շնորհիվ:

Մեր գյուղատնտեսության բարձրացումն իր հերթին հրամայական է դարձնում ճանապարհների կանոնավորման խնդիրը: Գյուղատնտեսական այն արտեղները և արտադրական կոոպերատիվները, որոնք հաջողությամբ են զարգանում մեր գավառում, ենթակա են փակման վտան-

* Համապատասխան տվյալները բնագրում բացակայում են (Խմբ.):

գի, եթե հարմարություն չպիտի ունենան արտադրած մթերքը դրսի շուկաներում վաճառելու:

Գավառի տեղագրական դիրքը ևս ազդում է գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղի զարգացման: Զանգեզուրն իրենից ներկայացնում է Հայաստանն ավելի փոքր մասշտաբով, ուր ալպյան գոտիներին հաջորդում են խոր ձորահովիտներ, որտեղ շատ հաջող մշակում են խաղող, կամ փոքրիկ տափարակներ (Ղափանի շրջանում), ուր բամբակի մշակության բոլոր տվյալները առերես կան: Շատ հաճախ, 7 վերստի վրա հնարավոր է հանդիպել գյուղերի, ուր դժվար է աճում կեռասենին, և գյուղերի, որտեղ խաղողն ու թուզը բավական եկամուտ են տալիս:

Մեր գավառն իրենից ներկայացնում է խոր ձորերի, ապառաժների, սարահարթի և լեռնալանջերի մի խառնարան, որով առաջին հերթին պայմանավորվում է գյուղատնտեսության բազմապիսի ճյուղերի մշակումը: Այս հանգամանքը գալիս է շեշտելու և այն, որ գավառի գյուղատնտեսության զարգացումը գեթ կախված չէ միայն անասնապահությունից: Դաշտային մշակույթները որոշ շրջաններում դեռ երկար պիտի գերադաս համարվեն անասնապահությունից:

Զանգեզուրի գավառը կազմված է վարչական 3 միավորից՝ բուն Զանգեզուր, Ղափան և Սիսիան: Վարչական այս բաժանման, քիչ բացառությամբ, համապատասխանում է և աշխարհագրական-տեղագրական բաժանումը: Ղափանի շրջանը, որ ավելի հարավ է ընկնում, կազմված է անտառապատ սարերից և խոր ձորերից, Սիսիանը զուրկ է անտառներից, ներկայացնում է իրեն մի բարձր սարահարթ, որի հրեք կողմերում ընկած են Նախիջևանի և Դարալագյազի լեռները: Ղափանն ավելի աղքատ է արոտներով, քան Սիսիանն ու բուն Զանգեզուրը: Վերջինս, բացի Տեղվա հարթությունից, դարձյալ ձորերի մի լաբիրինթ է ներկայացնում և ունի շատ հարուստ արոտներ:

Ամբողջ ազգաբնակչության թիվը հասնում է մոտ 60 000-ի (59 616)՝ համաձայն 1924 թ. շնչագրության: Այս թվի մեջ չեն մըտնում այն բազմաթիվ աշխատող ձեռքերը, որոնք իբր բանվոր աշխատում են զանազան քաղաքներում և օգնում գյուղում մնացած ընտանիքի անդամներին: Եթե նրանց էլ հաշվելու լինենք, Զանգեզուրի ազգաբնակչության թիվը կհասնի շուրջ 70 000-ի: Բուն Զանգեզուրի շրջանն ավելի խիտ ազգաբնակչություն ունի, քան մյուս շրջանները: 60 000 ազգաբնակչությունը տեղավորված է հետևյալ ձևով. բուն

Ձևագեղություն՝ 23 հզ., Սիս<իանում> 18 հզ. և Ղափանում՝ 19 հզ.: Բուն Ձանգեղուրի շրջանում կա 25 գյուղ, Սիսիանում՝ 36, Ղափանում՝ 76, ընդամենը՝ 137 գյուղ:

Դժբախտաբար, վիճակագրական գործը թույլ է դրված, չկան առե-բես թվական ճշգրիտ տվյալներ գավառի գյուղատնտեսության վերաբերյալ: Ստորև առաջադրած աղյուսակը, որին հիմք ընդունված է վիճ-բյուրոյի տվյալները, ստուգված է շատ անգամ պետական զանազան հիմ-նարկների տվյալների հետ:

Շրջան	Վարելահող	Խոտհարք	Բանջ<ա- րանոց>	Այգի
Բուն Ձևագեղուր	15945	655	300	482
Սիսիան	17061	1217	606	31
Ղափան	6555	968	170	21
Ընդ.	<39561>	<2840>	1076	534

Վարելահողերով հարուստ է Սիսիանը՝ Ձանգեղուրի հացի շտե-մարանը: Ղափանը մոտ երեք անգամ ավելի պակաս վարելահող ունի, քան Սիսիանը, չնայած որ բնակչությունը Ղափանում մի հազարով ա-վել է: Խոտհարքի գրաֆիկի մեջ մտնում են ջրովի տեղերը՝ լինի բնա-կան թե ցանովի խոտ (յոնջա, կրոնգա): Այստեղ էլ առաջին տեղը պատկանում է Սիսիանին: Բուն Ձանգեղուրը երկու անգամ ավելի պա-կաս խոտհարք ունի: Համարյա նույն պատկերն է տալիս և բանջարա-նոցները, որոնց ընդհանուր քանակը ամբողջ գավառում հասնում է մոտ 1100 դեսյատինի: Բոլորովին այլ է ասում այգիների գրաֆիկը: Մեր գավառի այգիների 80 % -ից ավելին գտնվում է բուն Ձանգեղուրի շրջանում, որի 482 դես. այգին իր հերթին բաժանվում է 140 դես. խա-ղողի, 177 դես. թթենի և 165 դես. զանազան պտղատու ծառերի:

Վիճակագրական երկրորդ աղյուսակը վերաբերվում է գավառի անասնապահության:

Ոչխարն ու այծ ավելի շատ կա Ղափանում: Խոզաբուծությունը շատ ավելի զարգացած է դարձյալ Ղափանում, որի անտառները նպաստում են այդ ճյուղի զարգացման: Խոշոր եղջյուրավոր անասուն-

ներհամարյա թե հավասար չափով պահում են Սիսիան ու բուն Զանգեզուր, մի քիչ հետ է մնում Ղափանը: Շատ քիչ է ձիերի քանակը և շատ-շատ՝ անձի տնտեսությունների թիվը: Սիսիանի համեմատական ձիաշատության պատճառներից մեկն էլ տնտեսական այն կուպն է, որով Սիսիանը Զանգեզուրին միացնում է Նախիջևանի հետ:

Շրջան	Ձի	Ավանակ և ջորի	Խոշոր եղջ.	Այծ և ոչ- խոր	Խոզ	Ման.
Բուն Զանգեզուր	553	1549	9367	17496	336	
Սիսիան	1064	852	10423	15795	—	
Ղափան	575	2890	8260	18957	1061	
Ընդ.	<2192>	<5291>	<28050>	<52248>	<1397>	

Վիճակագրական այս թվերը շատ են աղոտ գավառի գյուղատնտեսության պատկերը նկարելու համար: Մի շարք ճյուղեր՝ մեղվապահություն, շերամապահություն, ամենևին չեն հիշատակված, չնայած որ նորա պակաս արժեք չեն ներկայացնում: Մնում է ցանկանալ առաջիկա տարիներում այդ բացը վերացած տեսնել և ունենալ գավառի գյուղատնտեսության ճշգրիտ վիճակ, առանց որի անհնար է ստուգել այս կամ այն նորամուծման հնարավորությունն ու տված արդյունքը:

Հազիվ թե մեր գավառը իր գյուղատնտեսության ներկա ձևերով տարբերվի Հայաստանի լեռնային դավառներից: Գաշտային մշակույթները, եթե ազատվում են բնական հաճախակի պատահարներից, միջին հաշվով տալիս են մեկին-երեք բերք. անասնապահությունը վերջին հաշվով չի տալիս շոշափելի մի արդյունք, իսկ մնացած ճյուղերը ընդհանուր առմամբ տկար ազդեցություն ունեն գյուղացու աղքատիկ բյուջեի շատ նվազ մուտքին: Նման պայմաններում, դարմանալի չէ այն ոչ բավարար պարենը, որ գյուղացին թողնում է իր ընտանիքի պետքերի համար և կողմնակի վաստակ որոնելու հրամայական կարիքը: Գյուղատնտեսության այդ հետամնաց վիճակն իր հերթին ավելի ստիպողական է դարձնում տնտեսության նոր ձևեր կիրառել, և գյուղա-

ցիուիթյան ջերմ վերաբերմունքն ու պատրաստակամությունն անհրաժեշտ պայման է այդ նոր ձեերի իրականացման:

Իրականության շատ մեղանշած շենք լինի, եթե ասենք, որ գյուղատնտեսական կազմակերպության սկիզբը մեր գավառում 22 թվից դեն չի անցնում: Գյուղատնտեսական գործի ղեկավարը դեռ 21 թվից մինչև 24 թվի ամառը, համարյա առանց ընդմիջման, եղել է Հակոբ Միրաքյանը, մի անխոնջ աշխատավոր, մեր գավառական ագրոնոմիայի պիոներներից մեկը, որ տասնյակ տարիներ շարունակ մեր գավառում խոսքով ու գործով մղել է ագիտացիա: [Եթե Զանգեզուրում մենք ունենք մի քիչ օրինակելի մեղվաբուծություն, այդ գործի 90 %-ից ավել նրա ջանքերին ենք պարտական: Բացի նրանից, գավառում չի եղել ուրիշ որևէ ագրոաշխատավոր:

Ի՞նչ է արվել մինչև 1924 թ. ամառը]³:

22 թ. սկզբին հիմնած մեղվապահական կայանի, որ ուներ 13 փեթակ, աշխատանքներն է տարվել: Այդ ժամանակամիջոցում հիմնվում է և կաթնատնտեսական ֆերմա, որ տարեվերջին լիկվիդացիայի է ենթարկվում, մեղվապահական կայանի հետ միասին: 23 թ. հազար քառ. սաժեն մի հողամասի վրա հիմնվում է կանեփի և կտավատի մշակման ցուցադրական հողամաս, ուր ցանվում է 31 գրվանքա կանեփ և 13 գրվանքա կտավատ, և ստացվում է բավարար արդյունք: Թե այդ և թե տարիների ընթացքում 6 գյուղերում, ուր առերես կան կանեփի և կտավատի մշակման հարմար պայմաններ, գյուղացիներին տրվել է գործնական ցուցմունքներ այդ գործի վերաբերյալ: Մեր ցուցմունքներով՝ տեղում պատրաստված է 4 ջարդիչ մեքենա (мЯЛКА) և ոտի 6 ճախարակներ (самопрЯлки): Վարձակետ չի եղել. հողբաժնի պահեստում եղած գյուղատնտեսական գործիքներից 15 հոգի են օգտվել այդ միջոցում: Երկու նվազ ստացված 13 փ. բանջարանոցային սերմերն է սպառված գյուղական կոոպերատիվների միջոցով: Նույն ճանապարհով շրջանի բնակչության մեջ սպառված է 24 թ. հունվարին 200 գերանդի և 50 սրաքար: Գյուղբանկից ստացվել է 250 փուլ՝ զանազան խոտաբույսերի սերմեր: Ստացված է Երևանից 2 հատ շարքացան, 3 հատ քամհար, մի սերզատ, 20 գութան, ծծմբափոշի և ֆորմալին: Գյուղվարչությունից՝ 75 կտոր դիրք՝ 8 անուն: Ղափանի շրջագործկոմի միջոցով բաժանված է Ղափանի շերամապահներին 75 տուփ շերամի սերմ: Կարգի է բերված և ցուցակագրված նախկին

զեմսկիյ գյուղատնտեսական կայանի գործիքները: Օգնութիւն է հասցրված մորեխի դեմ մղած կռիւն: Կատարվել է շատ թռուցիկ ուսումնասիրութիւն գավառի գյուղատնտեսութիւն: Մի շարք գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ ու դասախոսութիւններ, որոնք կրել են մեծ մասամբ ընդհանուր բնույթ, սակավ դեպքերում եղել են տեղական կոնկրետ խնդիրների շուրջ: 23 թ. Սիսիանում՝ 8 գյուղում, բուն Զանգեզուրում՝ 5 գյուղում, 24 թ. բուն Զանգեզուրի 4 գյուղում: Դասախոսութիւններ է կարդացված ուսուցչական դասընթացներում, արված են զեկուցումներ գյուղացիական 3 համագումարում: Ագիտացիա է մղվել Երիշենում՝ կաթնատնտեսական արտել հիմնելու, մասնակցել է պետապի աշխատանքներին, ծառատունկին ու բերքի տոնին: Քննութիւն համար կենտրոն է ուղարկված անասունների դանազան կերերի նմուշներ: Եթե այս բոլորին ավելացնենք կոնսուլտացիան՝ մանավանդ մեղվարուծութիւն և վուշա-կաննփագործութիւն վերաբերյալ, 22—24 թ. ամառը կատարած աշխատանքը համարյա թե լիովին թված կլինենք:

1924 թ. ամառը գավառական գյուղատնտեսի պաշտոնով Զանգեզուր է ուղարկվում ընկեր Ս. Տիրատուրյանը: Փոխադրական միջոցների բացակայութիւն պատճառով ընկ. Ս. Տ. հնարավորութիւն չի ունենում շրջելու գյուղերը: Ամառվա ընթացքում եղած ուսուցչական դասընթացներում կարդացվում են դասախոսութիւններ. ցույց է տրվում մասնակցութիւն բերքի տոնին, Երիշենի կաթնատնտեսական արտելին, ինչպես մի քանի ընթացիկ խնդիրներ: Օգերեւութաբանական կայանի աշխատանքները ևս շատ հաճախ ծանրանում է ընկ. Ս. Տ. վրա:

24 թ. սեպտեմբերի վերջերին, գավգործկոմի որոշմամբ, ընկերը նշանակվում է Գորիսի գյուղատնտեսական դպրոցի ժամանակավոր վարիչ և դասատու, որպիսի պաշտոնում նա մնում է և ցայժմ:

24 թ. հոկտ. 1-ից գավգյուղատնտեսի պաշտոնով գործուղվում է Զանգեզուր ընկ. Ա. Բակունցը: [Ստորև հիշատակած աշխատանքը կատարված է մինչև 25 թ. փետրվարի 1-ը]: Կազմված է ծրագիր 1924/25 տ. գյուղատնտեսական աշխատանքների: Գյուղատնտեսական ուսումնասիրման են ենթարկվում Սիսիանի շրջանի 11 գյուղ, բուն Զանգեզուրում՝ 8 գյուղ: Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրութիւնն ուղարկված է գյուղվարչութիւն: Վերոհիշյալ բոլոր գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ և դասախոսութիւններ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Երիշենում յուզապանրագործարան հիմնելու. այդ գործի շուրջ որոշ աշխատանքից հետո հաջողվում է համախմբել 72 գյուղական տնտեսություն և ստանալ վարկ (400 ո. ցուլերի): Այդ պանրագործարանի արտելի անդամների համար դեկտ. և հունվ. բացվում են դասընթացքներ՝ մասնակցությամբ 25 հոգու: Դասընթացքների աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց տալիս և ընկեր Ս. Տ.:

Ցանկությամբ. Բոուն գյուղում հիմք է դրվում անասնապահների ընկերության: Խնձորեսկ գյուղում կատարվում են գործնական աշխատանքներ էլվորտի շարքացանով և էբերգարտի գութաններով: Գավառի մի շարք գյուղերում փորձնական նպատակով ցանվել է Հրաշալի ցորեն: Այդ ժամանակամիջոցում ստացված է 115 գրքույկներ՝ գյուղատնտեսական գիտելիքների մասին: Կազմակերպված է երկու ագրոդատ, մեկը Խնձորեսկում, մյուսը Երիշենում: Տեղական թերթի միջոցով տարվել է գյուղատնտեսական ագիտացիա: Հունվարի սկզբներին Ղափանում կազմակերպված է շրջանի անդրանիկ գյուղատնտեսական համագումարը՝ նվիրված տեղական գյուղատնտեսության կարիքներին: Պույց է տրված աշակցություն վարկային ընկերության, և ակտիվ աշակցութ. <յուն> «Մեղու» կոոպերատիվ ընկերության: Արված են զանազան ընթացիկ աշխատանքներ՝ ագիտացիոն նպատակով:

Հազիվ թե հնարավոր լիներ վերոհիշյալ աշխատանքը բավարար համարել, [որովհետև միայն ագիտացիան չի կարող մեր հետամնաց գյուղատնտեսությունը տեղահան անել: Մրագիրը չէ, որ պակասում է մեզ, այլ դրամական միջոցներ և ագրոաշխատավորներ: Եթե չհաշվենք գյուղատնտեսի ոռճիկը, շատ էլ սխալված չենք լինի ասելու, որ գյուղատնտեսական ծրագիրն իրականացնելու էլ ուրիշ դրամ չի մսխվում: Բազմապիսի գյուղատնտեսական ճյուղեր և իրարից հեռու ընկած գյուղեր ունեցող Զանգեզուրում հենց այս տարվանից հարկավոր է առանձին ճյուղերի մասնագետներ ունենալ, առաջին գլուխ անասնապահություն և մեղվապահություն]:

Կազմված նախահաշվի մեջ հիշատակված գումարը բավարար է տարեվերջին ագիտացիայից բացի մի ավելի շոշափելի արժեքի մասին զեկուցելու, եթե միայն միջոց լինի այդ գումարը լրիվ ստանալու:

Առաջիկա զարնան ընթացքում կատարվելիք աշխատանքների մասնորամասն ծրագիրը կազմված է և ներկայացված գավգործկոմին ի հաս-

տատություն: Այստեղ համառոտակի տրվում են քաղվածքներ այդ ժրագրից:

[Գավառի երկու գյուղերում՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսե գյուղում և Զանգեզուրի Տեղ գյուղում, բաց անել գյուղատնտեսական գործիքների վարձակետ և այդ կետերի շուրջ կենտրոնացնել գյուղատնտեսական աշխատանքը: Գորիսում հիմք դնել կենտրոնական վարձակետի և աշխատել օգտագործել տալ գյուղացիներին եղած մեքենաները, անգամ ճթն սկզբում հարկավոր լինի ձրիաբար տալ: Գործիքները բավարար չեն, նոր գործիքները: Առանձին ուշադրություն ադդրձնել շերամապահու-թյան գործի վրա Ղափանում, քաղաքի շրջանում, որի համար այնտեղ գտնենալ շերամապահական հրահանգիչ: Սիսիանի շրջանում, ուր պայ-մանները հարմար են, տարածել խոտաբույսերի սերմեր: Գարնան սկսել Երիշենի պանրագործարանի կառուցման: Բուն Զանգեզուրի մի քանի գյուղերում հետամուտ լինել վուշականի. մշակման: Գյուղատնտեսա-կան գործիքների եղած կարիքը մի քիչ մեղմելու համար և նորերը բե-րել տալ: Ունենալ ագրոհրահանգիչների նվազագույն թիվ, նախահաշ-վում եղած գումարի համաձայն: Մի քանի գյուղերում կազմակերպել ազնվացեղ ցուլեր ձեռք բերելու գործը: Գորիսում ունենալ ցուցադրա-կան մի հողամաս:]

Ահա այն նվազագույն ծրագիրը, որին հետամուտ <ենք> լինե-լու առաջիկա ամիսներում: Վերոհիշյալ գործնական ձեռնարկների հետ միասին ագրոագիտացիան կարող է զգալի արդյունք տալ: Այդ-պես միայն հաշվետու տարեվերջին իրավունք կունենանք ասելու, թե եղած միջոցների համեմատ և մեր ուժերի շափ մեղմել ենք գավառի գյուղատնտեսության սուր կարիքը:

28. <ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎ> ՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Մարտ ամսվա ընթացքում բացակայել եմ Զանգեզուրից, մասնակ-ցելով Հայաստանի գյուղատնտեսական համագումարին, որից հետո զբաղված եմ եղել գավառի գյուղատնտեսությունից վերաբերյալ մի շարք խնդիրների պարզաբանումով: Երկու պանրագործարանների համար ստացված է 3000 ու., նույն նպատակով կուղարկվի տեխնիկ: Ինձ հետ

բերել եմ ծխախոտի և բանջարանոցի զանազան սերմեր: Գյուղատըն-տեսական գրականությունից պատվիրած է բավականաչափ՝ գյուղա-ցիություն մեջ տարածելու:

Գյուղ<ատնտես> Բակունց

3/IV 25

29. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉԻՆ>

Ընկ. Աբովյա՛ն՝.

Երևան եմ ուղարկել Վերիշենի կաթնատնտեսական արտելի ներ-կայացուցիչին, որը և տալու է ձեզ իմ նամակը: Տախտակները դեռ չենք ստացել. մարդ և դրամ է ուղարկված փոխադրելու Մի քանի մանր իրեր ստացել ենք:

Արտելի ներկայացուցիչը եկել է մեքենաներ ստանալու Հայգյուղ-կոոպից: Խնդրում եմ մի քիչ ավելի պարզել արտելի և կառուցվող գործարանի փոխհարաբերությունն ու իրավունքների սահմանը:

Տեխնիկ դեռ չի եկել: Խ՛նչ եղավ պանրագործ վարպետների դպրո-ցը, բացվելո՞ւ է այս տարի. դպրոցում սովորել ցանկացող գյուղացիք կան մեր գավառում: Վաղը գնում եմ Բազարչայ, տեսնեմ այնտեղ ի՞նչ են անում՝ ինչպես է գնում պանրագործարանի կառուցման աշխա-տանքը:

Բարեներով՝ Ալ. Բակունց

7/IV 25, Գորիս

30. ԶԱՆԳՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

Օգտվելով առիթից, որ Բաղարչայ և Բորիսովկա գյուղերում պի-տի աշխատեի, քննության ենթարկեցի այդ երկու գյուղերի կաթնատըն-տեսական արտելների հաշիվներն ու գործունեությունը:

Բորիսովկայի արտելը հաշիվները տանում է անկանոն: Վարչու-թյան նիստերում չի որոշվում անելիք ծախսերը: Վերստուգիչ հանձնա-ժողովը տեղյակ չի վարչության գործերին: Հաշվապահության մատյան չունեն, կան թղթի կտորներ, որոնց վրա գինու հաշիվն ու արտելի ծախ-

սը խառնված է իրար: Կան անվավեր և կասկածելի հաշիվներ, ստորագրութունների մեծ մասը չի հաստատված գյուղխորհրդի կամ միլիցիայի կողմից: Դրամարկդում եղած կանխիկ գումարը չի համապատասխանում եղած հաշիվներին: Երկու անգամ քննության ենթարկելուց հետո ես դարձյալ չկարողացա հաշիվները ծայրը ծայրին հասցնել:

Բազարչայում ևս վարչության նիստերի արձանագրության մեջ ծախսերի մասին որոշում չկա: Անվավեր հաշիվներ կան: Հաշիվները չեն հաստատված գյուղխորհրդի կամ միլիցիայի կողմից: Թույլ է աշխատանքը: Երկու արտելներն էլ համարյա անդամավճար չեն հավաքել: Ինքնագլուխ ոռճիկ և օրապահիկ են նշանակել, առանց կենտրոնի թույլտվության: Հաշվապահության մատյան չունեն, ելից և մտից հաշիվներն անկանոն են: Բազարչայի արտելի վարչությունը միջոց ունի գործն ալելի կանոնավոր տանելու:

Խնդրում եմ ի նկատի ունենալ, որ նման անկանոն աշխատանքները վատ են ազդում գյուղացիության վրա և հենց էս գլխից խանգարում են համայնական կազմակերպությունների հաջողության: Շատ անհրաժեշտ եմ համար<ում> օրինական միջոցներ ձեռք առնել հաշիվները կանոնավորելու և այդ երկու արտելների գործունեությունը ուղիղ հիմքերի վրա դնելու:

Գալ. գյուղատնտես Ալ. Բակունց

16/IV 25

31. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

18 ապրիլ 1925 թ. № 108, Գորիս

Հանգեզուրի գավառում ծխախոտի մշակությամբ պարապում են ոչ միայն Սիսիանում ու Տեղում, այլև Ղափանի շրջանում: Երևան եղած ժամանակ ես ձեռք եմ բերել ծխախոտի 4 ընտիր տեսակի սերմեր, որ բաժանված է արդեն ծխախոտագործությամբ պարապող բոլոր գյուղերին: Բացի այդ՝ ցանված է և մեր ցուցադրական հողամասում, այդ գյուղերին շիթիլ տալու նպատակով:

Մերմի կարիք չունենք: Մեզ հարկավոր է ծխախոտագործ մասնագետ: Մեր գյուղացիք ծխախոտի մշակման և խնամքի հետ ծանոթ չեն: Իսկ այդ գալ տարվա խնդիր է: Այս տարվա կատարած աշխատանքնե-

րի արդյունքի մասին կհաղորդվի լրացուցիչ: Եթե այս տարվա ցանած տեսակները (Տրապիզոն, Պլատանա, Դյուրեկ և Սամսոն) լավ բերք տան, սերմի հետ միասին Ձեզնից կուզենք և ծխախոտագործ վարպետ:

Այ. Բակունց

32. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Գարնան ընթացքում գյուղատնտեսական գործիքների պակասության պատճառով հնարավորություն չի եղել կատարելու փորձնական աշխատանք հողի մշակության ասպարիզում: Ապրիլ ամսվա ընթացքում կատարվել են հետևյալ աշխատանքները.

1. Կոփվ վնասատուների դեմ

Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում եղած դաշտային մկների դեմ տարված է կոփվ: Երկու գյուղերում մկներ եղել են մոտ 900 դեպյատին տարածության վրա: Աշխատանքները սկսվել են ապրիլ 10-ից. Տեղ գյուղում տեկել է 7 օր, Կոռնձորում՝ 10 օր: Այդ ժամանակամիջոցում Տեղում աշխատել են 1230 բանվոր, Կոռնձորում՝ 850 բանվոր: 900 դեպյատինից 600-ի վրա իսպառ ոչնչացրված են դաշտային մկները: Աշխատանքները շարունակվում են այժմ խամերի վրա:

2. Շերամապահություն

Շերամապահական հատուկ հրահանգիչի միջոցով կազմակերպված են շերամապահական զրույցներ Քարահունջ, Խոտ, Շնհեր, Բեխ, Վաչագան, Բաղաբուրջ, Գյուտգյում, Խալաջ և Բարաբաթում գյուղերում: Հանքերում հիմք է դրված շերամապահական կայանի: Շերամապահության պարապող գյուղերում սպառված է երեք հարյուր տուփ շերամի սերմ:

3. Մխախտագործ < ություն >, քանջաբուծ < ություն >

Մեր գավառի ծխախոտագործությամբ պարապող բոլոր գյուղերում, մանավանդ Ղափանում, բաժանված է ծխախոտի ընտիր սեր-

մեր շորս տեսակի՝ Սուխում, Պլատանա, Դյուբեկ և Սամսոն: Տրված են ցուցմունքներ ծխախոտի մշակման վերաբերյալ: Փորձնական հողամասում ցանված են ծխախոտի այդ սերմերից՝ շիթիլ տալու նպատակով: Բուն Զանգեզուրի սահմաններում ծխախոտի սերմ ստրված է Դարաբասին, Որոտնին, Աղուղուն, Վաղուղուն և Տեղին: Բանջարաբուծության ասպարիզում մի շարք գյուղերում՝ 37 տնտեսությունների, տրված են ընտիր սերմեր: Առանձին ուշք է դարձված կաղամբի մշակության վրա:

4. Խոտաբույսերի մշակույթ

Այս տարի հատուկ ուշադրություն է դարձված վիկայի վրա: Ութ գյուղերում գյուղական առանձին տնտեսություններում ցուցադրական նպատակով ցանված է վիկա: Ցուցադրական հողամասում ցանված է վիկա՝ գարու հետ, վիկա՝ առանձին: Սպառված է յոնջայի սերմ 52 փութ, որից 28 փութ Սիսիանում վարկ<ային> ընկերության միջոցով: Մեր ունեցած սերմերից բաժին է հանված և Ղարաբաղի համար, վիկա՝ 30 փութ, յոնջա՝ 10 փութ: Վիկա ցանված գյուղերում տրված են գործնական ցուցմունքներ: Բացի մեր ցանածից, անհատ գյուղացիներ ևս ցանել են վիկա: Ցոնջայից և վիկայից բացի, ուրիշ խոտի սերմ չենք ունեցել: Վարկ<ային> ընկերության հետ պայմանավորվել ենք գյուղբանկից երեքնուկի և կորնգանի սերմեր ստանալու համար: Անասունների կերակրման համար Տեղ, Ախլաթյան, Բազարչայ, Խնձորեսկ և Ղարաքիլիս և գյուղերում քիչ քանակությամբ ցանված է կերի բազուկ: Ղափան է ուղարկված կես փութ բազուկի սերմ: Ցուցադրական նպատակով Գորիսի հողամասում ևս ցանված է կերի բազուկ: Բազուկի մշակման վերաբերյալ տրված են գործնական ցուցմունքներ:

5. Ծառատունկ և պտղաբուծութ <յուն>

Գորիսում՝ ցուցադրական հողամասում, տնկված է 1200 խնձորենու և տանձենու տունկեր՝ պատվաստելու համար: Նույն տեղում տրեկված է 50 ձիլ ուռի: Ղափանում՝ 500 հատ շինարի, և 3000 հատ թթենու տունկ: Բացի այդ, մասնակցություն է ցույց տված ծառատունկի հանձնամուղովի աշխատանքներին և, տեղերում, ծառատունկի գործին: Լոր գյուղում կազմակերպված է զրույց, և գործնական ցուցմունքներ է տրված պտղատու այգին խնամելու համար:

6. Կանեփի և կտավատ

Ցուցադրական հողամասում ցանված է 1 փ. 03 գր. կանեփի և կտավատ: Որոշված է մեծ պահեստում եղած կանեփի սերմը տալ շրջակա գյուղերին, աշնան ցողուն ստանալու համար: Կանեփագործության զարկ տալու համար կազմված է առանձին նախահաշիվ և ծրագիր, աշնան առանձին արհեստանոց բաց անելու համար:

7. Գյուղատնտեսական ագիտացիա

Ղարաքիլիսեում և Բռնակոթում կազմակերպված է երկու ագիտացիա: Բորիսովկա, Բազարչայ, Ղզլչի և Անգեղակոթ գյուղերում՝ յուրաքանչյուրում երկու անգամ, կազմակերպված է զրույցներ կաթնատու կովի խնամքի վերաբերյալ: Ղափանում՝ Բեխ, Վաչագան, Բաղաբուրջ, Ճակատեն, Առաջածոր, Խլաթաղ, Նորաշենիկ, Սևաքար և Արծվենիկ գյուղերում, ապրիլ ամսվա ընթացքում, կազմակերպված են զրույցներ. 1) շերամսպահության, 2) խողաբուծության, 3) խոտերի և արմատապտուղների մշակության վերաբերյալ: Սիսիանում՝ Բռնակոթ, Տուլորս, Ուզ, Աղքենդ և Ախլաթյան գյուղերում՝ հողի մշակության, կանաչ պարարտացման և սերմազտման գործի վերաբերյալ: Սիսիանում ընտրված է գյուղատնտեսական շրջանային խորհրդակցություն: Անընդհատ արված է գրավոր ագիտացիա՝ պարարտացման, սերմազտման գործի, արմատապտուղների մշակման մասին: Քննության է ենթարկված Բազարչայի և Բորիսովկայի արտելների գործունեությունը, հաշիվները, տրված են ցուցմունքներ:

8. Ագրոպետունալ

Հաշվետու ամսում ուժեղացված է գավառիս ագրոպետունալը: Ապրիլ 3-ից աշխատանքի է անցել գյուղատնտես Ա. Գրիգորյանը, հրահանգչի պաշտոնով, ապրիլ 8-ից՝ ընկ. Հակոբ Միրաքյանը, մեղվապահ հրահանգչի պաշտոնով, և գյուղատնտես Սուր. Տիրատուրյանը՝ ապրիլ 15-ից, շրջանային գյուղատնտեսի պաշտոնով:

Գյուղ. Ալ. Բակունց

Ս. Թ. մայիս ամսվա ընթացքում մեր գալառում տարված են հետևյալ գյուղատնտեսական աշխատանքները.

Հաշվետու ամսվա ընթացքում ագրոաշխատավորները 47 օր եղել են գյուղերում: Այդ օրերի ընթացքում ըստ մեծի մասի տարված է ագիտացիոն և քիչ չափով ցուցադրական աշխատանք: Բանավոր ղրույցների առավելությունը պիտի բացատրել անհրաժեշտ գործիքների և այլ պարագաների բացակայությամբ:

Մեղվարուծության ասպարիզում մեր հրահանգիչը մայիս ամսվա ընթացքում շրջել է Ղափանի 26 գյուղերը: Յուրաքանչյուր գյուղում ունեցել է ղրույց և գործնական ցուցմունքներ՝ մեղուն արկղներում պահելու առավելության մասին, փեթակից արկղների անցնելու ձևը, և մեղվանոցի հերթական անելիքների մասին: Այս տարվա ցրտերի պատճառով մեղուներից շատերն են փչացել: Վերոհիշյալ գյուղերում ցույց է տրված Դադան Բլատի սիստեմի արկղներ պատրաստելու ձևը: Գյուղերում դասախոսությունների հետ միասին ցույց է տրված նկարներ: Ղափանում կատարած աշխատանքի մասին մեր հրահանգիչը զեկուցել է շրջագործկոմում: Մի քանի գյուղերում գործնական ցուցմունքներ է տրված հողերը աղբելու մասին:

Հողի մշակման ձևերի մասին ղրույցներ արվել է Սիսիանի հետևյալ գյուղերում՝ Ղարաքիլիս, Ուզ, Տուլորս, Ախլաթյան, Բնունիս. Թազագյուղ, Ալիլու, Սիսիան, Աղքենդ, Բոնակոթ, Մազրա, Բալաք և Անգեղակոթ գյուղերում: Այդ գյուղերում ունկնդրել են 15-ից մինչև 60 հոգի, ընդամենը մոտ 485 հոգի: Բացի հողերի մշակման ձևերից, այդ գյուղերում, մի քանի տեղ, եղել է ղրույցներ արհեստական խոտաբույսերի մասին, Բորիսովկա, Ղարաքիլիսա և Բոնակոթ գյուղերում հասուկ դասախոսություններ է արված կերի բազուկի մասին, որից այս տարի այդ գյուղերում ցանված է մի շարք գյուղական տնտեսություններում: Շաղաթ, Մալիքլար, Ղալաջուղ, Բորիսովկա և Բազարչայ գյուղերում ղրույցները եղել են կովի խնամքի շուրջը և տեղական տնտեսակն ազնվացնելու մասին: Բոնակոթ գյուղում տրված են մի շարք գործնական ցուցմունքներ կարտոֆիլը տնկելու, ջրելու և բերքը ձմռան պահելու մասին:

Սիսիանի, մանավանդ Ղափանի գյուղերում ծառերի պատվաստի մասին գործնական ցուցմունքներ է տրված:

Ցուցադրական հողամասում տարված է հերթական աշխատանք, քաղհանված են ծխախոտի ածուները: Տարված է գրավոր ագիտացիա գյուղատնտեսական զանազան խնդիրների շուրջ, տեղական թերթում: Փտախտի դեմ պայքարելու համար դեկրետը հանրացրած է գյուղերում: Մեղվապահական հրահանգիչը հատուկ ուշադրություն է դարձրել հետեւելու մեղվի այս կամ այն հիվանդության գյուղերում:

Բացի այդ, հաշվետու ամսվա ընթացքում Կոռնձոր, Խնածախ և Տեղ գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ՝ հողի մշակման ձևերի փոփոխմամբ վնասակար մոլախոտերը ոչնչացնելու, խոտ, Շնհեր և Հալիձորում՝ պտղատու այգու խնամքի մասին (գարնան աշխատանքներն այգում): Տաթև գյուղում կազմակերպված է զրույց հողի պարարտացման միջոցների մասին:

Խնձորեսկ և Տեղ գյուղերում ցրված գյուղատնտեսական գործիքներն ի մի է հավաքված՝ նորոգել տալու և Տեղ գյուղում վարձակետ բանալու նպատակով: Կարգի է բերված պահեստում եղած գյուղատնտեսական գործիքներն ու մեքենաները: Գավառի 5 տարվա գյուղատնտեսական աշխատանքի ծրագիրը կազմելու համար նյութեր է հավաքված գյուղվարչության գրության համաձայն: Մասնակցություն է ցույց տրված ցանքսերի վիճակը որոշող գավէքսպերտ հանձնաժողովին:

Շերամապահական հրահանգիչը մայիս ամսվա իր աշխատանքների մասին Ղափանից դեռ զեկուցում չի ուղարկել: Իր գրության մեջ նա հայտնում է, որ որդերի գրությունը լավ է:

Գավգյուղատնտես Ալ. Բակունց

4/VI 25.

34. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Уважаемый Иван Шаликович!

Несколько слов по поводу циркуляра от 22 мая не считаю лишним сообщить вам, хотя бы в виде частного письма.

В циркуляре Управление приводит пример образцового уезда Делижан. К сожалению, в циркуляре ничего не сказано как там, как им удается, и почему в остальных уездах «тишь да гладь, да божья благодать».

Как у нас, в Зангезуре, и это в пределах циркуляра?

Не хнычу, жаловаться не буду, не в моем характере. Отношение к заву земотдела—лучше не может быть, я почти в курсе что творится не только в земотделе, но и в узисполкоме. Но быть хорошо осведомленным, это еще не значит иметь возможность поставленную задачу осуществить на полных 100%.

Вот к примеру, ваше отношение о закупке сельск. машин через сельхозбанк и о необходимости перевода уполнаркомфина в счет дотации тысячи рублей. Получил бумагу, дал знать и земотделу и узисполкому. Отказ на 100%, вот что я получил.

Прокатные пункты бездействуют, я даже стесняюсь сказать, что у нас есть прокатпункты. Вот почему наша работа—это собеседования плюс сюнтявая, до тошноты надоевшая агроагитация—все та же, все та же сказка про белого бычка.

Убедительно прошу почитайте внимательно наш доклад за май месяц, ведь это тело без позвонка—80% агробюджета—жалованье работникам. Да разве это здоровый бюджет?

В циркуляре сказано о необходимости представления сезонной программы узисполкому. Настроили и на такой лад, опять неудача. Совершенно резонно они отвечают, что продолжайте барахтаться в пределах вашего бюджета. У нас есть маленький участок, и с трудом получаем гроши на это дело, как будто этот участок какой-нибудь «*шрирдшриш*», и мы просим денег у Арама¹.

Мы сократили штат, теперь трое работают, но видно сократим еще, разве стоит тратить деньги на словесную агитацию?

Еще один момент. Не знаю как «в уезде образцовой агрономии» в Делижане,—но скажу о нашей действительности. Кресткомы, кредитн. товарищества, агрокомиссия для пропаганды, экспертная комиссия, определ<яющая> еженедельно состояние посевов, госстрах, составление смет, докладов, канцелярская работа (ведь у нас деловеда нет, узагроном «совмещает» и эту долж-

ность) и пошла, пошла до нельзя, до расплывания главного, основного.

Вот, уважаемый Иван Шаликович, в каких условиях работает агроном в уезде.

Много обязанностей, а мало прав, прав не для резолюции, а для получения «*гряд*», про которого вы так «непростительно» выражаетесь (что отсутствие «*гряд*»-а не оправдание).

Хорошо, когда центр руководит. Желательно (я думаю, что и Делижан захочет), чтоб Управление заинтересовалось бы углублением положения агробработника на местах, техникой его повседневной работы и устранял бы «болячки», недостатки.

Примите мое искреннее почтение

Ал. Бакунц

5/VI 25. Герусы

<Քարգմանություն>

Հարգելի Իվան Շալիկովի՛չ

Ավելորդ չեմ համարում մայիսի 22-ի շրջաբերականի առթիվ մի քանի խոսք հաղորդել Ձեզ, թեկուզ մասնավոր նամակի ձևով:

Շրջաբերականում վարչությունը օրինակելի գավառի օրինակ է բերում Դիլիջանը: Դժբախտաբար, շրջաբերականում ոչինչ չի ապված, թե ինչպես է այնտեղ նրանց հաջողվում և ինչու մյուս գավառներում «կյանքը հարթ է ու հանդարտ»:

Ինչպե՞ս է մեզ մոտ, Զանգեզուրում, և դա շրջաբերականի սահմաններում:

Ձեմ նվնվում, չեմ բողոքի, դա իմ բնավորությունը չէ: Հողբաժնի վարիչի նկատմամբ վերաբերմունքը ավելի լավ լինել չի կարող: Ես գրեթե տեղյակ եմ, թե ինչ է կատարվում ոչ միայն հողբաժնում, այլև գավառովս: Սակայն լավատեղյակ լինելը դեռևս չի նշանակում հնարավորություն ունենալ առաջադրված խնդիրը կատարել լրիվ 100 %-ով:

Ահա, օրինակ, Ձեր վերաբերմունքը գյուղբանկի միջոցով գյուղ-մեքենաներ գնելու և դոտացիայի հաշվին հազար ուրլի ֆինժողկոմատի ներկայացուցչության փոխանցման անհրաժեշտության նկատմամբ:

Ստացա գրութիւնը, հայտնեցի և՛ հողբաժնին, և՛ գավգործկոմին: Հարյուր տոկոսանոց մերժում՝ ահա ինչ ստացա ես:

Վարձակետերը շէն գործում: Ես նույնիսկ անհարմար եմ զգում ասելու, որ մեզ մոտ վարձակետեր գոյութիւն ունեն: Ահա թե ինչու մեր աշխատանքը գրույցներ են, գումարած անկամ, մինչև սիրտ խառնելու աստիճան զվվեցնող ագրոագիտացիա, նույնը, նույն անվերջանալի հեքիաթը:

Թախանձագին խնդրում եմ՝ ուշադիր կարդացեք մայիս ամսվա մեր զեկուցագիրը. չէ որ դա անող մարմին է: Գյուղբյուլի 80 %-ը աշխատակիցների ռոճիկն է: Մի՞թե դա առողջ բյուլի է:

Շրջաբերականում խոսվում է գավգործկոմին սեզոնային ծրագիր ներկայացնելու անհրաժեշտութեան մասին: Այդպես էլ վարվեցինք՝ նորից անհաջողութիւն: Նրանք միանգամայն հիմնավոր կերպով պատասխանում են, թե շարունակեք թպրտալ ձեր բյուլի սահմաններում: Մենք ունենք մի փոքր հողակտոր, և դժվարութեամբ կոպեկներ ենք ստանում այդ գործի համար, կարծես այդ հողակտորը ինչ-որ «սերմաբուծարան է», և մենք դրամ ենք խնդրում Արամից:

Մենք կրճատել ենք շտատը: Այժմ երեքն են աշխատում: Ըստ երևույթին նորից կրճատենք: Մի՞թե արժի փող ծախսել բանավոր ագիտացիայի վրա:

Մի հանգամանք ես: Զգիտեմ, թե ինչպես է «գյուղատնտեսական օրինակելի գավառ» Դիլիջանում, բայց կասեմ մեր իրականութեան մասին: Գյուղկոմներ, վարկ. ընկերութիւններ, ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողով, ամեն շաբաթ ցանքերի դրութիւնը որոշող էքսպերտային հանձնաժողով, պետապ, բյուլենհրի, զեկուցագրերի կազմում, գրասենյակային աշխատանք (չէ՞ որ գործավար չունենք, գավգյուղատնտեսը «համատեղում է» և այս պաշտոնը) և այսպես անվերջ, որի մեջ կորչում է գլխավորը, հիմնականը:

Ահա, հարգելի Իվան Շալիկովիչ, ինչպիսի պայմաններում է աշխատում գյուղատնտեսը գավառում:

Պարտականութիւնները շատ են, իսկ իրավունքները՝ քիչ, իրավունք՝ ոչ թե բանաձևերի, այլ «դրամ» ստանալու համար, որի մասին դուք արտահայտվում եք այնպես «անթույլատրելի կերպով» (թե «դրամի» բացակայութիւնը արդարացում չէ):

կալ է, երբ կենտրոնն է ղեկավարում: Ցանկալի է (կարծում եմ, որ Դիլիշանն էլ է ուզում), որ վարչությունը ավելի խորը կերպով հետաքրքրվի տեղերում գյուղաշխատողի դրուժյամբ, նրա ամենօրյա աշխատանքի տեխնիկայով և հեռացնի «խոցերը», թերությունները:

Ընդունեք իմ անկեղծ հարգանքը:

Ալ. Բակունց

5/VI 25, Գորիս

35. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ 1925/26 ԹՎԵՐԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՇՎԻ

<8 հուլիսի 1925 թ.>

1924/25 տարվա գյուղատնտեսական նախահաշիվը կազմված է ևղել 11 000 ոտբլու սահմաններում, որ հազիվ է կազմում 6%-ը գավգործկոմի ընդհանուր նախահաշվի: Ոչ միայն այդ գումարը ինքնին անբավարար էր գավառում գյուղատնտեսական որևէ շոշափելի աշխատանք տանելու, այլև ստեղծվեցին օբյեկտիվ պայմաններ, որոնց շնորհիվ այդ գումարն անգամ լրիվ չօգտագործվեց: Նախահաշվից ծախսած գումարի 75 % հատկացվել է ագրոկազմին, որպես աշխատավարձ, մնացածը զանազան նպատակների (ցուցադրական և փորձնական գործ, նոր գործիքների ձեռք բերում, ագրոկաբինետ և այլն): Միանգամայն անբավարար համարելով այդ դրությունը՝ առաջիկա տարվա նախահաշիվը կազմված է ավելի լայն ու մանրամասն, ելնելով գյուղավարչությունից ստացած այն հրահանգից, ըստ որի գյուղատնտեսական աշխատանքների համար առաջիկա տարում հատկացվելու է գավառի ընդհանուր բյուջեի 20 %-ը:

1924/25 թվերում գավառում աշխատել են 4 ագրոաշխատավոր, որոնցից 2-ը՝ տարվա կիսից: Համաձայն նոր նախահաշվի, գավառական գյուղատնտեսից բացի, այս տարի հրավիրվելու են և երկու շրջանային գյուղատնտեսներ և յոթ հրահանգիչ: Այսպիսով՝ այժմ եղածներից բացի հարկավոր են ընդամենը վեց (6) հոգի:

Գավառի բնական և տնտեսական պայմաններն այնպես են, որ անհրաժեշտ է 3 վարչական շրջանում էլ ունենալ ագրոաշխատավորնե-

րի նվազագույն կազմը: Ագրոպերսոնալի աշխատավարձի չափը բարձր է վերցրած, ի նկատի ունենալով այն, որ գավառի հեռու ընկած և դժուարից կտրված լինելու պատճառով շատ դժվար են հոժարում աշխատել Զանգեզուրում: Եթե մեզ հաջողվելու է ունենալ շրջաններում ագրոաշխատավորներ, ուրեմն և նրանց համար անհրաժեշտ է թեկուզ շատ հասարակ և միայն անհրաժեշտ գործիքներով կահավորած ագրոկաբինետ:

Որովհետև այս տարի կենտրոնից Գորիսի ագրոկայանի համար որոշ իրեր ստացվել են, նախահաշվի մեջ ցույց է տրված միայն Ղափանի և Սիսիանի շրջանների համար, որոնցից առաջինն ունի 77 գյուղ, երկրորդը՝ 36 գյուղ:

Այդ մասում ցույց է տրված և երկու մոգական լապտերի արժեք, իրենց նկարներով, դարձյալ Ղափանի և Սիսիանի համար, որովհետև Գորիսի կայանը մոգական լապտեր ունի:

Շատ սուր է դրված փոխադրական միջոցների հարցը: Այս տարվա փորձը ցույց է տվել, որ փոխադրական միջոցների պակասը շատ է ազդում աշխատանքի վրա: Փոխադրական միջոցը մեր գավառում ձին է. շատ անգամ, ձի չլինելու պատճառով, օրեր և շաբաթներ հնարավոր չի եղել գավառ դուրս գալու: Պատահել է, որ ոտքով են շրջել: Միշտ չի հաջողվում գյուղացու ձի վարձել, հատուկ միջոցներ չկան: Գյուղից գյուղ ձրի ձի-նստել (մի բան, որ դեռ շարունակվում է մեզ մոտ)՝ հենց այս գլխից վատ է ազդում ագրոաշխատանքի հաջողության և այն գյուղացու համար դարձնում բեզառի պես մի բան: Այդ նկատառումով՝ այս տարի անհրաժեշտ է 7 ձի, որ նվազագույն քանակն է: Եթե մեզ չհաջողվի ունենալ հարկավոր չափով փոխադրական միջոցներ, ստիպված ենք լինելու ագրոպերսոնալի կազմի մեջ կրճատումներ անել, հարմարեցնելով այն փոխադրական միջոցներին:

Նախահաշվի հաջորդ կետը (V) օդերևութաբանական կայանն է: Այժմ Գորիսում աշխատում է մի կայան, բայց Ղափանը, որ մի ուրույն գավառ է, կարիք ունի առանձին կայանի: Պատերազմից առաջ այնտեղ (Արցախյանի գյուղում) աշխատում էր մի կայան, որից միայն հետքերն են մնացել:

Առաջիկա տարվա նախահաշվի մեջ մտցված է և Արցախյանի օդերևութաբանական կայանի կահավորման ծախս, ինչպես և երկու դիտողի աշխատավարձ՝ 25-ական ռուբլի յուրաքանչյուր ամիս, համաձայն գյուղվարչության այն հրահանգի, թե կայանի դիտողի աշխատա-

վարձը ևս առաջիկա տարում պիտի մտցնել զավառական նախահաշվի մեջ:

Մինչև այժմ Զանգեզուրը բեղմնավորման կայան չի ունեցել, չնայած որ անհրաժեշտությունը ավելի քան հրամայական է: Մի ընդարձակ գավառ, որ ունենալու է երեք պանրագործարան (որից մեկը արդեն աշխատում է) և անասնապահության զարգացման համարյա բոլոր տրվյալները, բեղմնավորման կայանների կարիքն է զգուժ առաջին հերթին:

Նախահաշվի մեջ մտցրված է 3 շրջանի համար էլ բեղմնավորման կայաններ 14 ցուլերով: Բացի այդ, Ղափանում լինելու է և էշերի բեղմնավորման կայան, ի նկատի ունենալով այն, որ այդ շրջանում ջորի ավելի շատ են գործածում: Ղափանի համար նախատեսված է և 5 ցեղական այծեր: Այդ շրջանը նպաստավոր տվյալներ ունի այժապահության մեջ: Զիերի բեղմնավորման կայան չի մտցրված այն նկատառումով, որ ինչպես այս տարի, նույնպես և գալ տարի պետական ձիաբուծարանը ամառվա ընթացքում բաց կանի մեր գավառում ձիերի բեղմնավորման կայան: Այս տարվա փորձը ցույց տվավ, որ այդ ձևը ավելի նպատակահարմար է:

Բեղմնավորման կայանների գործը առաջիկա տարվա համար չէ միայն: Առաջին անգամ հիմք դնելով, հետագա տարիներում մեզ մնում է միայն աստիճանաբար ընդարձակել և գուցե դարձնել անասնաբուծարաններ, ավելացնելով և տեղական ընտիր տեսակի անասուններ:

Թույլ է դրված և վարձակետերի գործը: Միջոցներ չկան, չունենք համապատասխան գործիքներ և անհրաժեշտ քանակությամբ, որպեսզի կարելի լինի բավարարել աղգարնակչության պետքերին:

Գալ տարվա նախահաշվի մի զգալի մասը կազմում է վարձակետերի համար գործիքներ ձեռք բերելու և շինություն վարձի ծախքերը: Այդ կայանները միայն առաջիկա տարում են հիմնվելու, և մի քանի տարի անընդհատ նոր գործիքներ ձեռք բերելու համարյա թե կարիք չի լինի: Դրա համար էլ առաջիկա տարում վարձակետերը կլանում են նախահաշվի մի զգալի մասը: Սակայն լավ է խաշ դնել ագրոաշխատանքի վրա մեր գավառում, քան թե ունենալ խղճուկ կայան՝ անպետք գործիքներով, որոնց գյուղացին չի մոտենում, քան թե վարձակետերի թիվն ու գործիքները սահմանափակել: Նախատեսվում է կազմակերպել 4 վարձակետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունենալու է տեղին և պայմաններին համապատասխան գործիքներ: Կուն գործիքներ, որոնք տա-

քիներ շարունակ են աշխատելու և վերադարձնելու են իրենց ծախքը: Գործիքների թվում է և մի սերմզտիչ, Ղափանի համար: Այժմ մեր ձեռքի տակ եղած երկու սերմզտիչից սպասվելիք եկամուտը մտցրված է մուտքի մեջ: Վարձակետերը ունենալու են վարիչներ՝ 25-ական ուրբի խոհկով: Առանձնապես մտցրված է գործիքների նորոգման և շինութ-
թյան վարձ: Եթե հաջողվի առաջիկա տարում ունենալ այդ վարձակետե-
րը, շինության վարձի գումարը կբավարարի կառուցելու հատուկ
ծածկոցներ (набесы) շինություն վարձելու փոխարեն:

Նախահաշվի մեջ զգալի մաս է կազմում և խոտաբուծության զարկ
տալու նպատակով եղած գումարը՝ 11 400 ուրբի: Այդ գումարը հատ-
կացվելու է բացառապես խոտաբույսերի սերմեր գնելու և վաճառելու:
Ավելորդ է ասել, որ այդ նախապայմանն է անասնապահության զար-
գացման համար: Այս տարվա փորձը ցույց է տվել, որ մեր գյուղացիու-
թյունը խիստ կարիք է զգում խոտաբույսերի սերմերի:

Մեր գավառում մեղվաբուծության զարկ տալու նպատակով նա-
խահաշվի մեջ մտցրված է մի փոքր գումար, ձեռք բերելու անհրաժեշտ
պարագաներ՝ ցուցադրական աշխատանք տանելու: Որովհետև երեք
գավառամասում էլ ունենալու ենք հատուկ հրահանգիչներ, դրա համար
էլ այդ պարագաներից և գործիքներից գրված է երեք կոմպլեկտ:

Ղափանում այս տարվա շերամապահական աշխատանքը ցույց է
տալիս, որ շերամապահությունը մոտ ապագայում դառնալու է մեր
գյուղացիության համար եկամուտի մի առատ աղբյուր: Բոլոր տվյալ-
ները կան, որ շերամապահությունը քաղաքի շրջանում ևս պակաս չա-
փով չի զարգանալու: Այդ ի նկատի առնելով է, որ նախահաշվի մեջ
մտցրված է հատուկ հրահանգիչ և փոքրիկ կալան թե Ղափանում և թե
Գորիսում:

Այգեգործության զարգացման համար ծրագրված է գավառի երեք
շրջանում էլ հիմնել պտղատու ծառերի տնկարաններ, բացի այդ, շե-
րամապահության զարկ տալու համար նախահաշվի մեջ մտցրված է
թթենու տնկարան թե Ղափանում և թե Գորիսում: Այգեգործական մանր
գործիքներն ու պարագաները պիտի ծառայեն թե տնկարանների և թե
այգեգործությանը՝ զբաղվող գյուղերում ցուցադրական և փորձնական
աշխատանք տանելու: Վնասատուների դեմ պայքար մղելու համար ցույց
է տրված մի նվազ գումար. այդ պիտի բացատրել նրանով, որ մեր
պահեստում կան անհրաժեշտ դեղամիջոցներ և սրսկիչներ: Մի քանի

գյուղերի, որոնք ծանոթ են մրիկից հացահատիկները արշասպով լվալուն, վաճառվում է և այդ արշասպից: Փոքր է և բանջարաբուծության ծախսը, որի մուտքը ելքին հավասար է ցույց տված: Նախահաշվի մեջ հիշատակված են միայն մի քանի բանջարանոցային տեսակի սերմեր, որոնք մենք պիտի մատակարարենք:

Կանեփագործության զարկ տալու նպատակով այս տարի Զանգեզուրի գավառովումը հատուկ որոշում ունի առաջիկա տարվա գյուղատնտեսական բյուջեի մեջ մտցնել կանեփագործական մի արհեստանոց: Կազմված նախահաշվի համաձայն՝ առաջին տարին մուտքը ելքին չի ծածկում, բայց եթե ի նկատի ունենանք, որ նոր գործիքներ են գնվում, որոնք մի տարվա համար չեն և այն, որ կանեփը մեր գյուղերում միշտ էլ լավ բերք է տալիս և անհրաժեշտ քանակությամբ էլ ցանում են, կերեա, որ կանեփագործությունը ևս առաջիկայում դառնալու է եկամուտի աղբյուր լեռնագավառների գյուղացիության համար:

Փորձնական և ցուցադրական գործի համար ցույց տված գումարով ձեռք են բերվելու զանազան խոտաբույսերի և հացաբույսերի սերմեր: Հատուկ ցուցադաշտեր չեն լինելու: Այդ գործը կապված է նախ՝ ծախսերի հետ, և, երկրորդը, ցանկալի էֆեկտ չի տալիս: Ցուցադրական և փորձնական գործը տարվելու է գյուղական տնտեսություններում, նախօրոք մշակված ծրագրով: Ահա ինչու ցույց են տված միայն սերմացուներ ձեռք բերելու ծախս:

Նախահաշվի մեջ կա և առանձին գումար գյուղատնտեսական դասընթացների համար, որոնցից անասնապահական՝ 2, շերամապահական՝ 1 և մեղվապահական՝ 1: Վերջին երկուսը լինելու են շրջանների կենտրոնում, ուստի կապված են որոշ ծախսի հետ:

Նախահաշվի մեջ ցույց են տրված գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի և համագումարի կազմակերպման ծախսեր: Երկուսն էլ հարկավոր չափով նպաստելու են մեր գավառի գյուղատնտեսության բարձրացման, ցույց տալով այն փոքրիկ հաջողությունները, որին հասել է մեր գյուղացին և մատնանշելով այն ճանապարհը, որով պիտի ընթանա մեր գյուղատնտեսությունը դեպի բարձրացում:

Զանգեզուրի գավառը գոնե ամենից հետամնացն է իր գյուղատնտեսական գործով: Մինչ այժմ շնչին միջոցներ են հատկացվել Զանգեզուրի գյուղատնտեսության համար: Առաջիկա տարում եթե վերահիշյալ

նախահաշվի մեջ հիշված միջոցները չպիտի լինեն, գավառի ագրո-գործը կմնա դարձյալ նույն անմխիթար վիճակում:

Գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

36. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

10 հուլիսի 1925 թ., № 8501

Ս. Թ. հուլիս 4-ից հողբաժնի վարիչ ընկ. Գ. Գևորգյանի արձա-կուրդ գնալու պատճառով հողբաժնի վարիչի տեղակալ եմ նշանակված ես, գավգործկոմի որոշման համաձայն²: Վերոգրյալը հայտնվում է Ձեզ ի գիտություն:

37. ՀՈՂԲԱԺՆԻ ՏԱՐԱՄ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 1925 թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՄՍՅԱԿՈՒՄ

(Ապրիլ, մայիս, հունիս)

<16 հուլիսի 1925 թ.>

1. Հողաշինարարություն

ա) Կամերալ. կազմված է 90 գյուղերի սահմանագիծը, պատրաստ-ված է 3 նոր պլանշետ:

բ) Դաշտային. Յալջի և Լծեն գյուղերի միջև եղած վիճելի սահ-մանագիծն է պարզված, ուսումնասիրված է Տաթև և Սվարանց, Ուզ և Տուլորս գյուղերի հին սահմանները: Շնհեր, Հալիձոր և Տաթև գյուղերի սահմանագիծը պետական անտառների հետ որոշված է, Տաթև և Տան-ձատափ գյուղերի սահմանագիծը որոշված է և վանքին հատկացված 5 դես. վարելահող: 3 գյուղում 220 դես. տարածության վրա կատարված է միջգյուղյան հավասարեցում: Բոուն և Վերիշեն գյուղերի վիճելի հո-ղերի լրացուցիչ հատակագծումն է կազմված: Կատարված է Գորիսի հողային համայնքի ամբողջ հողամասերի մանրամասն ուսումնասիրու-թյունը: Սիսիանում № 156 արոտատեղից 325 դես. կտրված է և հատ-

կացված Ղզլջղ գյուղին: Բորիսովկայի, Մուխուրթուրյանի, Բազարչայի շրջանում 2500 դես. տարածությամբ արոտատեղ է կտրված և տրրված հողային ֆոնդին: Անգեղակոթ գյուղում կատարված է միջգյուղյան հավասարեցում: Ղափանի շրջանի մի շարք գյուղերում ևս սկսված է մեջգյուղյան հողահավասարեցման աշխատանքներ: Բացի այդ, տարված են նախապատրաստական աշխատանքներ՝ Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերում եղած վիճելի հողային խնդիրներին վերջնական լուծում տալու:

2. Գյուղատնտեսություն

Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում 900 դես. տարածության վրա մղված է պայթար դաշտային մկների դեմ: Այդ գործը տեել է 17 օր, մասնակցել են 2080 գյուղացի:

Շերամապահական հրահանգիչը զրույցներ է կազմակերպել քաղաքի շրջանում՝ 3 գյուղում, Ղափանում՝ 16 գյուղերում: Ղափանում յուրաքանչյուր գյուղում եղել է միջին հաշվով 4 անգամ: Այդ գյուղերում 232 գյուղական տնտեսություն պարապել են շերամապահությամբ՝ սպառելով 203 տուփ շերամի սերմ: Այդ բոլոր տնտեսություններին արված են գործնական ցուցմունքներ: Բացի այդ, հրահանգիչը եղել է և Զանգեզանի շրջանի թուրք գյուղերում, սպառել է շերամի սերմ և կազմակերպել է զրույցներ: Հանքերում հիմք է դրված շերամապահական կայանի: Այս տարի շերամի բերքը հաջող է եղել, և վարկ. ընկ. միջոցով գնված է 900 փութ բոժոժ: Հանքերում սկսված է գրենա պատրաստելու աշխատանքներ:

Գավառի ծխախոտագործ գյուղերում բաժանված են ծխախոտի ընտիր տեսակի սերմեր, արված են ցուցմունքներ ծխախոտի մշակության մասին: 37 գյուղ <ացիական> տնտեսությունների բաժանված է բանջարանոցային զանազան սերմեր:

Խոտաբուծության ասպարիզում 8 գյուղերում փորձնական նպատակներով ցանված է վիկա: Վաճառված է 52 փութ յոնջայի սերմ: Անասունների կերի համար մի քանի գյուղերում ցանված է բազուկ: Վիկայի և կերի բազուկի մշակման մասին գյուղերում տրված են գործնական ցուցմունքներ:

Ցուցադրական հողամասում տնկված է 1200 պտղատու ծառերի տունկեր, 50 ճիւ ուռի, Ղափանում՝ 500 չինարի, 300 թթենի: Մասնակ-

ցությունն է ցույց տրված ծառատնկման կամպանիային: Մի քանի գյուղերում գործնական աշխատանքներ են տարված պտղատու այգու մշակման վերաբերյալ:

Գյուղատնտեսական ագիտացիա է տարված 84 գյուղերում: Այդ թվում են և այն գյուղերը, ուր մեր հրահանգիչները եղել են մի քանի անգամ: Ագիտացիա հնարավոր չափով տարվել է գործնական ցուցմունքների հետ միասին, կրել է զանազան բնույթ, տեղին և ժամանակին համապատասխան: Ցուցադրվել են զանազան նկարներ: Մպատված է 200 գրքույկ, գյուղատնտեսական գիտելիքների մասին: Գյուղերում տրված են զանազան խորհուրդներ: Կադմակերպված են ագիտդատեր: Մասնակցություն է ցույց տված գյուղատնտես. արտելների և վարկ. ընկերությունների աշխատանքներին: Կատարված են փորձնական սրբսկումներ, այգիների բժշկելու նպատակով: Մասնակցություն է ցույց տրված պետապի աշխատանքներին, հողաշինարարության, գյուղատնտես. մրցանակաբաշխության, ցանքսերի դրությունը որոշող հանձնաժողովին և այլն: Կազմված է 25/26 թ. գործունեության ծրագիրը և նախահաշիվ: Բացի այդ, կատարվել են զանազան աշխատանքներ, որոնք վերաբերում են մեր գավառի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության գործին:

3. Անասնաբուծություն

Արիլու գյուղում հրեացած «սապ» հիվանդության վերջ է տրված, քաղաքի շրջանում բժշկական օգնություն են ստացել ձի՝ 61, խոշոր եղջ. անասուն՝ 51, ուրիշ անասուններ՝ 42: Երկու կետում քոչվորների անասունների համար բացված են ստուգման կետեր, որոնք բաց են թողել խոշոր եղջ. անաս. 27 740 գլուխ, մանր՝ 101 125 գլուխ, ձիեր՝ 3127, ուղտ՝ 1200: Հաշվետու շրջանում գավառում անասունների մեջ վարակիչ հիվանդություններ չեն եղել: Տարված է և սպանդանոցի բժշկական հսկողության աշխատանքը:

<31 հուլիսի 1925 թ.>

Հուլիս ամսվա ընթացքում շարունակվել է ցուցադրական դաշտի աշխատանքները: Հաշվեհաշվառման է ենթարկված 8 գյուղական տնտեսություններում ցանած վիկան և Հրաշալի ցորենը: Հողաշինարարական աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց տրված՝ Սիսիանի մի շարք գյուղերի վիճելի հողերը տակսացիայի ենթարկելով: Կրկին անգամ սրսկված են խաղողի այգիները խնձորեսկ և Կյորու գյուղերում: Ղափանի մի շարք գյուղերում շերամապահական աշխատանքներ է տարված առաջվա թափով: Չորս հազար տուփ գրենա պատրաստելու աշխատանքներն է տարված: Ղափանում այս տարվա շերամի բերքը հասնում է 1500 փութի: Շերամապահական աշխատանքներ են տարված և Ադրբեջանի հարևան գյուղերում: Վերիշենի նոր կառուցվող պանրագործարանի աշխատանքները ևս տարված են: Հավաքված են գավառիս խոտա և հացաբույսերի նմուշներ: Կարգի է բերված օգերևութաբանական կայանը, ուր դիտումներ կատարվում են հուլիս 1-ից:

Գավգյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

39. ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՆԻՆ

<Օգոստոս, 4 կամ 4-ից հետո, 1925>

Մեր գյուղերից ամենից շատ գանգատվում են, որ դաշտային մրկներ են երևացել: Դիմումներ ստացել ենք Տեղ, Քարաշեն, խնձորեսկ, Կյորու, Տանձատափ գյուղերից, նաև Ղափանից: Մորեխ չկա:

Հացահատիկների բզեզ երևացել է քաղաքի շրջանի գյուղերում, մեծ մասամբ Տեղից մինչև Մաղանջուղ ընկած տարածության վրա: Մյուս շրջաններում շատ սակավ է եղել: Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն հարևան Քրդստանի գյուղերում ևս կան հացահատիկի բզեզներ: Դժբախտաբար հնարավորություն չունենք պարզելու վնասի չափը:

Դուք ենթադրում եք, որ թթենինների հիվանդությունը կարող է լինել արմատների փտախտ (гниль или белъ) և ոչ քլորոզ: Տեղում կատարած քննությունը հիվանդ ծառերի արմատների վրա ոչ մի նշան չի հայտնաբերել, արմատները առողջ են, չկա և ոչ մի հետք Գրմակ плесень-ի: Բացի այդ, ծառերի ավելորդ ճյուղերը կտրատելուց, ծառերի տակը փորելուց և մի անգամ ջրելուց հետո այդ հիվանդ ծառերը լավացել են և նույնիսկ թուփի վերջին թափը տվել: Դուք պնդում եք, թե քլորոզը չի կարող առաջ գալ հողի աղքատությունից կամ անմշակ մնալուց, այնինչ գրականության մեջ շատ որոշ հիշվում է քլորոզի և այդ պատճառը (տե՛ս „Шелковица, ее разведение и пользование ее“ Н. Шавров-ի, եր. 154, որ ասված է հետևյալը. „Хлороз наблюдается при объединении почвы“ и т. д.):

Բանջարանոցներում երևացած հիվանդություններից աչքի է ընկնում կարտոֆելի փտախտը, որ միշտ էլ ահագին վնասներ է տվել և որի դեմ գյուղացին պայքարի ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում:

Հնարավորին չափ կաշխատենք հիվանդությունների նմուշներն ուղարկել: Այդ մի քիչ դժվար է, որովհետև ագրոաշխատավորներ չունենք թե հողբաժնի և թե գյուղատնտեսական ընթացիկ աշխատանքները տանելու:

<Ի տեղի> հողբաժնի վարիչի՝ <Ալ. Բակունց>

40. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍՏԻ> ՎԱՐՉԱՅԻՆ <ԱՆՍԱԿԱՆ> ՎԱՐՉ<ՈՒԹՅԱՆ> ՊԵՏԻՆ

Խնդրում եմ հայտնել ընկ. Շադունցին, որ ոչ մի պայմանով համաձայն չեմ Զանգեզուրում ընդունելու այն պաշտոնը, որի մասին հարցրել եք դուք № 12116 գրությամբ, 16. VII. 25 թ.¹:

Ալ. Բակունց

Ց. VIII. 28

<Գորիս>

41. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

11 օգոստոսի 1925 թ. № 994, Գորիս

25/26 թ. գյուղատնտեսական նախահաշվի մեջ մտցրել էինք կանփագործության արհեստանոց կազմելու ծախքերը՝ ի նկատի ունենալով այն, որ մեր գավառում առևրես կան բոլոր անհրաժեշտ նախագրյալները կանփագործության զարգացման համար:

Գավգործկոմի պլենումը օգոստոս 3-ին քննության առնելով մեր բյուջեն, կրճատում է գյուղատնտեսական բյուջեից կանփագործության արհեստանոցը և որոշում յայդ գործը կազմակերպել գյուղատնտեսական բանկի միջոցով, ստանալով հատուկ վարկ:

Նոդրում ենք հայտնել մեզ, թե հնարավոր է Ջեր աշակցությունը բանկից վարկ ստանալու գործում, ինչպես և Ջեր տեսակետը կանփագործության զարգացման վերաբերյալ մեր գավառում: Եթե ձեռքի տակ չունենք անհրաժեշտ տվյալներ՝ կհաղորդենք լրացուցիչ:

42. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<Օգոստոս, վերջեր, 1925 թ. >

Հողբաժնի վարիչ Գ. Գևորգյանը արձակուրդի մեջ է հուլիս 5-ից: Նրա փոխարենն են եմ տարել մինչև այժմ հողբաժնի վարիչի աշխատանքները, որից տուժել է իմ անմիջական պարտականությունը:

Ինձ հայտնված է եղել, որ ես նրան փոխարինելու եմ ամիս ու կես, բայց այդ ժամանակը վաղուց է անցել: Մոտենում է գյուղատնտեսական տարին, նման դրությունը պիտի խանգարի գյուղատնտեսական աշխատանքներ սկսելուն:

Այդ բոլորն ինձ ստիպում են հողվարչության դիմել, որ հոգա վարիչ առնենալու մասին, հայտնել նաև, որ սեպտ. 5-ից հետո ես հրաժարվում եմ հողբաժնի վարիչի տեղակալ լինելու պաշտոնից:

Գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

43. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

<Սեպտեմբեր, սկիզբ, 1925 թ.>

Խնդրում եմ հոկտեմբեր 1-ից ինձ ազատ համարել գավ. գյուղատնտեսի պաշտոնից:

Անցյալ տարի այնպիսի պայմաններ էին, որ չհաջողվեց որևէ շոշափելի աշխատանք տանելու: Գյուղատնտեսական բյուջեն տնօրինում էր հողբաժնի վարիչը: Նույն դրությոնն է լինելու և գալ տարում: Եթե ավելացնենք նաև Զանգեզուրի յուրահատուկ պայմանները (դրամի չգոյությունը, աղքատ բյուջեն, կտրվածությունը և այլն), որ 25/26 թ. էլ համարյա պիտի շարունակվեն, և այլն, որ բյուջեն դարձյալ մնում է հողբաժնի ընդհանուր սահմաններում, բացի այդ՝ այս տարի մենք ավելի շատ ենք կախված լինելու շրջգործկոմներից, որոնց եկամուտը շատ է նվազ ագրոնոմիական նպատակների համար ծախսեր անելու, պարզ կլինի, թե ինչու եմ կասկածում և գալ տարվա աշխատանքներից:

Բացի այդ, կարիք ունեմ երկարատև բժշկություն: Այդ հարմարությունից էլ զուրկ ենք այս կտրված գավառում: Համաձայնությունս եմ հայտնում աշխատելու լենինականում, Լոռիում:

Ալ. Բակունց

44. ԸՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

7 սեպտեմբ. 1925 թ. № 1072, Գորիս

Մեր գավառում հողային խնդրի կանոնավորման խոշոր շափով խանգարում է գաղթականության հարցը, որ մինչ այժմ ոչ միայն վերջնական լուծում չի ստացել, այլև շարունակում է ծավալվել: Գաղթականական խնդիր է առաջանում այն գյուղերում, որտեղ անցյալ տարի բնակչություն չկար, և հողաշինարարական կարգով այդ գյուղերը հատկացված էր հարեան հողապական գյուղերին: Օրինակ.

1) Սիսիանի Օրթոբյուզ գյուղում բնակչություն չկար, 24 թ. այդ գյուղը հատկացված էր, Ձեր հրահանգի համաձայն, Թաղադյուղին:

Սակայն մի ամիս առաջ օրթոքյուզցիք, որ մինչ այդ ապրել են Նախիջևանում, թափվել են ավերակ Օրթոքյուզը, ընդհարվել են թազագյուղացիների հետ, մարդ են ծեծել և կտրականապես հրաժարվում են հեռանալ այդտեղից: Շրջագործկոմը իր № 2069 գրությամբ (սեպտ. 5) հայտնում է, «որ բոլոր թյուրիմացությունների վերաբերյալ պատասխանատվությունը շրջագործկոմը իրենից պցում է»: Օրթոքյուզցի խռովարարները բանտարկված են, բայց այդ էլ չի օգնում:

2) Իրիմիս գյուղում, որ հատկացված է Ուզ գյուղին, նորից (23 թ.) գաղթականներ են նստել: Սեպտ. 3-ին Ղարաքիլիսեում որոշում է կատարված այդ 5 տունը փոխադրել Ուրտու և այնտեղ հող հատկացնել, բայց Իրիմիսի 4—5 տունը համառում է, գործը երևի կհասնի վարչական միջոցների, որից միշտ էլ աշխատել ենք խուսափել:

Այս օրինակները բացառիկ չեն: Սուլյն բանն է Շաքի, Աղուդի, Վաղուդի գյուղերում: Ղափանի շրջագործկոմը ևս հայտնում է, որ գաղթականները շարունակում են վերադառնալ և տեղավորվել նույնիսկ այն գյուղերում, ուր ավարտված է հողահավասարեցման աշխատանքները:

Սիսիանի շրջագործկոմը գրում է, որ «գաղթականներին չենք կարողանում խոսեցնել, դիմում են շատ վատ զրպարտությունների, փախչում են ցանքսերը, որ առիթ տան կովի, որպեսզի ցույց տան, թե իրենց նեղացնում են. անտանելի ցավ է, խնդրում եմ շտապ կարգադրեք՝ ի՞նչ անել»:

Եթե շրջագործկոմը մի քիչ չափազանցնում է, համեմայն դեպս մի բան ճիշտ է, որ նման դրությամբ հողաշինարարական աշխատանքը անտակ տակառ է լինելու մեր գավառում:

Բահարլու գյուղի գաղթականները ևս վերադարձել են, նստել իրենց գյուղում, շնայած որ դեռ 23 թ. այդ գյուղը հատկացրված է Գետաթաղին: Բահարլու գյուղի գաղթականները եկել են Քյուրդստանի գործկոմի տված վկայականով (25 թ. հունիս 11), որի մեջ գրված է հետևյալը (բնագիրը ուսերեն է).

«Սուլյն տրվում է Զանգեզուրի գավառի Սիսիանի շրջանի Բահարլու գյուղի բնակիչներ (թվում է ութ անուն-ազգանուն), որոնց ուղարկում ենք իրենց հայրենիքը՝ Զանգեզուրի գավառը, իրենց նախկին բնակա-

վայրերում տեղավորելու համար: Վերոհիշյալը հաստատվում է կնիքով և ստորագրությամբ»: Ստորագրել են Քյուրդաստանի գավառոթկոմի նախագահը և գործերի վարիչը:

Գաղթական գյուղերից ամենացավոտ եղել է Վաղուդին: Գավառոթկոմը ստիպված է եղել վարչական միջոցներով արտաքսել այդ գյուղից խռովարարներին: Այդ խնդրում, ինչպես և մյուս գյուղերում, տեղավորված գաղթականների նկատմամբ ղեկավար <վ>ել ենք ծխամատչաններով, շնայած որ ծխամատչանի մեջ մտցրված են և 24 թ. եկած գաղթականներ, տեղ-տեղ նույնիսկ 25 թ.:

Այն գյուղերում, որտեղ գաղթականական խնդիր կա, հողաշինարարությունը դժվարանում է նաև նրանով, որ շափարարների կամ հողաշափերի դրված կուրգանները քանդում են գիշերով կամ մի քանի օր հետո: Տեղական իշխանության չի հաջողվում պատասխանատվության կանչել քանդողներին, որոնք շատ անգամ քոչվոր գաղթականներից են:

Չնայած որ Անդրկենտգործկոմի և Հայկենտգործկոմի որոշումներով կան, որ 23 թ. հետո վերադարձողներին տեղ չտալ Զանգեզուրում, մեզ մոտ ստեղծվել է մի դրույթ, երբ 24 թ. եկողներից բացի, 25 թ. ամառը եկողներն էլ նստում են իրենց գյուղերում, փորձում տնտեսություն ստեղծել:

Հայտնելով այդ մասին՝ հողվարչությանը խնդրում եմ ձեռք առնել միջոցներ և հրահանգել մեզ մի միջոց, գաղթականության խնդիրը ընդմիշտ լուծելու:

Ի տեղի գավհողբաժնի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ Ս. Մելիումյան

45. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<10 սեպտեմբերի 1925 թ. № 1082>

Մեր գավառում կտավատ ցանում են, ձեթ ստանալու համար միայն, մի շարք գյուղերում, Կոռնձորից սկսած մինչև Բազարշայ: Միայն Բազարշայի մալականներն են, որ կտավատի ցողունից պատրաստում են

զանազան գործվածքներ (սրբիչ, սփռոց, զգեստ և այլն): Այդ արհեստը հայ գյուղացիության ամենեկին ծանոթ չէ:

Մեր գավառում վիճբյուրոյի տեղեկանքի համաձայն անցյալ տարի (24 թ.) ցանել են 410 դես. կտավատ, այս տարի հասնում է մոտ 500 դես.: Կտավատի մշակությամբ պարապում են քաղաքի շրջանում, ավելի շատ հետևյալ գյուղերում՝ Մաղանջուլ, Կյորու, Ալիզուլիշեն, Խնձորենսկ, Քարաշեն, Տեղ և Կոռնձոր գյուղերում, իսկ Միսիանի շրջանում՝ Աղքենդ, Բոնակոթ, Ուզ, Անգեղակոթ, Բալոք և Բազարշայ:

Միջին հաշվով մի դեսյատինից մեր գյուղերում ստանում են մոտ 80—90 փութ չոր ցողուն կամ 10—11 փութ մանրաթել: Կտավատի ցողունը մեր գյուղերում մնում է առանց օգտագործման: Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր տարի հազարավոր փթերով է կորչում կտավատի մանրաթելը:

Իսկ կանեփը վալրի է բսնում: Այս տարի մեր արած փորձերն այդ ուղղությամբ հաջող արդյունք են տվել. կանեփի ցողունի երկարությունը փորձադաշտում հասնում էր 3 արշինի:

Կանեփի և կտավատի կուլտուրայի զարգացմամբ մենք հնարավորություն կստեղծենք նաև քուսպ պլտորաստելու՝ անասունների համար:

Մեր նպատակն է գավառի կինտրոնում ունենալ մի արհեստանոց՝ կտավատի և կանեփի մանրաթելից պարան և զանազան գործվածքներ պատրաստելու համար: Այդ նպատակի համար գործկոմը սեպտ. 7-ի որոշմամբ դիմել է գյուղատնտեսական բանկին և հատուկ վարկ խնդրել:

Մենք նախագծել ենք սկզբնական շրջանում շրջակա գյուղերից գնել կտավատի ցողուն և մշակել բազմաթիվ բացվելիք արհեստանոցում: Իսկ կանեփի մշակույթի զարգացման համար նպատակահարմար է տեսնվում վարկավորել նախօրոք դրամով և սերմով, պայման կնքել կանեփ մշակող գյուղացիների հետ ցողունը դնելու:

Առայժմ ունենք հետևյալ գործիչները, որ պատրաստել ենք տեղում. ոտի վեց ճախարակ և 5 հատ ջարդիչ մեքենա (мЯЛКА): Բացի այդ, մենք դիմել ենք Մոսկվայի Кустпром-ին՝ վարպետների և գործիքների մասին մեզ տեղեկանք ուղարկելու: Սրանց կից ուղարկում ենք Ձեզ արհեստանոցի մոտավոր նախահաշիվը:

46. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

6 հոկտեմբերի 1925 թ. № 1180, Գորիս

Մի քանի անգամ Ձեզ հեռագրել ենք և խնդրել՝ մեր գավառի համար ուղարկել շրջանային գյուղատնտեսներ և հրահանգիչներ: Գյուղվարչությունդ խոստացել է ժամանակին միջոցներ ձեռք առնել: Գյուղատնտեսական տարին սկսվել է, բայց մեր գավառում կա միայն մի գյուղատնտես, իսկ բյուջետով նախատեսված է հինգ հոգի: Ավելորդ չեմ համարում մի անգամ էլ հիշեցնել Ձեզ այդ մասին և խնդրել, որ գյուղատնտեսների հետ պայմանավորվելու դեպքում կանգ չառնեք նյութական միջոցների համար: Լավ գյուղատնտեսին նրա ուզած ոռճիկն ու հարմարությունները կտանք:

47. ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

<6 հոկտեմբերի 1925 թ.>

1

ա) Զանգեզուրի գավառը, համաձայն վիճբյուրոյի տվյալների, գրավում է 3926 քառ. վերստ տարածություն: Այդ թիվը վերջերս ենթարկվել է փոփոխության, որովհետև օգոստոս ամսին Ղափանի շրջանում Զանգեզուրին է միացված 20 գյուղ: Բացի այդ, Զանգեզուրի և Քյուրդիստանի միջև այժմ գծվող նոր սահմանը փոփոխության է ենթարկելու գավառի ընդհանուր տարածությունը: Գավառը կազմված է երեք գավառակից. Ղափան՝ 86 գյուղ, Սիսիան՝ 37 և քաղաքի շրջան՝ 25 գյուղ, ընդամենը՝ 148 գյուղ: Ազգաբնակչության թիվը երեք շրջաններում էլ համարյա թե հավասար է, 21—22 հազար, 3 շրջանում՝ 65 հազար:

բ) Գավառում շրջանային գյուղատնտեսներ չեն եղել: Գյուղատնտեսները ապրել են Գորիս քաղաքում: Շրջագայության տարածությունը՝ մաքսիմալ շառավիղը հասնում է հարյուր վերստի, մինիմալը՝ 36 վերստ Սիսիան գնալու և 59 վերստ Ղափան գնալու դեպքում:

2

ա) Զանգեզուրի գավառը Հայաստանի լեռնային գավառներից է, հեռու շուկաներից, զուրկ բանուկ ճանապարհներից: Հողերի մեծ մասը

քարոտ է, մշակության համար անպետք։ Մի քանի գյուղերից բացի, ուր կան փոքր տարածությամբ սարահարթեր, մնացած շրջաններում լեռներ են և ապառաժներ, որոնք անտառապատ են Ղափանի շրջանում։ Մակերեսի խորդուբորդ լինելը, ձորերն ու սարերը ստեղծել են գյուղատնտեսական մշակույթների բազմազանություն։ Տաս վերստ տարածության վրա կարելի է հանդիպել գյուղի, որտեղ շերամ են պահում և ծխախոտ մշակում, և գյուղի, ուր կեռասենին էլ չի ծաղկում։

բ) Հետամնաց է գյուղատնտեսությունը, նույն վիճակն ունի և ելումուտի մնացած արդյունքները՝ տնայնագործություն և այլն։ Հաջող տարիներում անգամ Զանգեզուրի գյուղացին կարիք ունի դրսի օգնության՝ իր տնտեսության և ընտանիքի անհրաժեշտ կարիքները հոգալու։ Դրսի քաղաքներում աշխատելով է, որ նա կարողանում է պահել գյուղում մնացած իր ընտանիքին։

գ) Հաշվետու տարին գյուղատնտեսական տեսակետից եղել է աննպաստ։ Աշնան ցրտերը շատ են վնասել աշնանացանին, որի մոտ 80 % բուրբուկին փչացել է։ Գարունն ու ամառը չորային է եղել։ Այդ հանգամանքը պակաս վնաս չի հասցրել թե դաշտային մշակույթին և թե այգիներին։ Այս տարի երևացել են մկներ, մանավանդ՝ Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում։ Վնաս է հասցրել և հացի բզեզը, որ այս տարի շատ ավելի էր երևացել։

3

ա) 24/25 թ. բյուջեն հաստատված է եղել 10 800 ռուբլու սահմաններում։ Տարվա ընթացքում, տեղական միջոցների պակասության պատճառով, այդ գումարն անգամ լրիվ չի հատկացված։ Տարվա սկզբին ծրագիր կազմված չի եղել։ Ծրագիրը քննվել և հաստատվել է գավառովում միայն 1925 թ. ապրիլին։ Գարնան աշխատանքների ծրագիրը ենթարկվել է փոփոխության՝ ժամանակին դրամ չստանալու պատճառով։

բ) Ագրոպերսոնալը հետևյալ կազմն է ունեցել։

Ինչպես երևում է ներքոհիշյալ տախտակից, ագրոպերսոնալը միայն 1925 թ. գարնանն է ավելացել 3 հոգով, որից մեկը մի ամիս աշխատելուց հետո հեռանում է։ Շրջ. գյուղատնտես Ս. Տիրատուրյանը եղել է ուսուցիչ մինչև հունիս 1-ը և հեռացել է գործից հոկտեմբեր 1-ին։ Այսպիսով՝ մեր գավառում մնում են մի գավ. գյուղատնտես և երկու հրահանգիչ (շերամապահական և մեղվաբուծական)։

№№	Անուն, ազգանուն	Պաշտոն	Կրթական ցենզ	Ստաժ	Որ ժամանակից է պաշտոնա.	Տարվա ընթացքում պաշտոնից հեռացիլ է	Ծանոթ.
1	Ալ. Բակունց	գավ. գյուղ. շրջ.	բարձր.	2 տար.	24 թ. հոկտ.	»	»
2	Ս. Տիրատուրյան	»	միջն.	2 տար.	24 թ. հուլ.	»	»
3	Հ. Միրաքյան	հրահանգ.	միջն.	18 տար.	25 թ. ապրիլ	»	»
4	Ար. Գրիգորյան	»	բարձր.	1 տար.	25 թ. ապրիլ	»	»
5	Ն. Ասատուրյան	»	միջն.	20 տար.	25 թ. մարտ	»	»
6	Հ. Տեր-Հայրապետյան	վարձ. վարիչ	տարբ.	2 տար.	25 թ. հուլ.	»	»

4

Ագրոկայան չի եղել: Տարվա ընթացքում ագրոկայանի կահավորման համար ձեռք է բերված մի շարք իրեր, գործիքներ, նկարներ և այլ պարագաներ: Փոխադրված է դրամ ձեռք բերելու պուրկա, կշեռք, դիտակ, հողի մեխանիկական քննության պարագաներ և այլն:

5

Խոտացանության ասպարիզում ցուցադրական աշխատանք տարվել է միայն վիկա տարածելու: Այդ փորձերի արդյունքը ներկայացրված է գյուղվարչության: Վիկա ցանված է 16 գյուղական տնտեսություններում՝ 14 գյուղում: Մշակության ձևերը ամենևին չեն տարբերվել այդ գյուղերում ընդունված ձևերից: Նպատակը եղել է միայն ազգաբնակչության ժանոթացնել վիկայի հետ, որպես արհեստական խոտաբույսի: Արդյունքը՝ ամենաքիչ բերքը դեսյատինից եղել է 195 փութ չոր խոտ, ամենաշատը՝ 470 փութ (Բազարչայ գյուղում, Մելիք Հարությունյանի տնտեսությունում): Վիկան հաջող չի գնացել Տեղ գյուղում: Հողի դիրքը նպաստավոր չէր, գարնան հեղեղները սրբել են ցանած վիկան: Վիկա ցանված է եղել Գորիսի ցուցադրական հողամասում և Խնձորեսկի դպրոցի հողում:

Հետևանքի դրական լինելը նպաստել է վիկայի տարածման: Միայն Բազարչայ գյուղը առաջիկա գարնան համար 50 փութ վիկայի սերմի պահանջ է դրել: Բացի վիկայից, ուշադրություն է դարձված և կերի բազուկի մշակման: Բազուկ է ցանված՝ 1) խնձորեսկի դպրոցում, 2) Հայրապետ Տեր-Հայրապետյանի տնտեսությունում (Տեղ գյուղ), 3) Նիկ. Սաֆրազբեգյանի տնտեսությունում (Ղարաքիլիսե), 4) Բռնակոթ գյուղում՝ երկու տնտեսություն, 5) ցուցադրական հողամասում և 6) 3 տնտեսություն Գորիսում: Այս ցուցակի մեջ չեն մտնում և այն 8 գյուղական տնտեսությունները, որոնք մեզնից վերցրել են կերի բազուկի սերմեր և մշակել: Կերի բազուկի բերքը դեռ հավաքված չէ: Բացի այդ, շրջանում վաճառված է և 62 փութ յոնջայի սերմ: Հաշվետու տարում եղել է մի ցուցադրական հողամաս՝ մի դեպքատին տարածությամբ, որից $\frac{1}{6}$ -ի վրա ծխախոտ է (Տրապիզոն, Սամսոն և տեղական), $\frac{1}{6}$ -ի վրա կարտոֆել «խմպերատկա», $\frac{1}{3}$ -ի՝ վիկա, մնացած $\frac{1}{3}$ -ի վրա տնկած է 1200 խնձորենու և տանձենու տունկեր:

6

Ծխախոտի մշակությունը պարապող գյուղերում բաժանված է 124 տնտեսության ծխախոտի սերմեր, հետևյալ տեսակներից՝ Սամսոն, Տրապիզոն, Պլատանա և Դյուբեկ: Այդ ծխախոտից ցանված է եղել և Գորիսի ցուցադրական հողամասում: Սեպտեմբեր 15-ից ծխախոտը քաղվել է, չորացնելու համար: Այժմ հնարավորություն չկա ճիշտ քանակը որոշելու, բայց լավ բերքը ապահով պետք է համարել: Մեր բաժանած սերմերը հաջող են գնացել Ղափանի գյուղերում, ինչպես և Որոտն և Շամբ գյուղում:

7

Այդեգործության ասպարիզում կատարված աշխատանքը ավելի շատ ծառատունկի շուրջն է եղել: Բացի վերոհիշյալ 1200-ից, Ղափանում շերամապահական կայանի համար տնկված է 300 հատ թթենի, 500 շինարի: 13 գյուղում ցույց է տրված պատվաստման ձևերը, և պատվաստված է 123 ծառ: Այգու խնամքի շուրջ գործնական ցուցմունքներ է տրված լոր գյուղում և Քարահունջում: Տնկված է 150 ճիլ ուռի, պատրաստված են թթենու սերմեր: Քարահունջ գյուղում, որտեղ խնձորենու և տանձենու ընտիր տեսակներ կան, 3 այգու տեսակներ

ցուցակագրված է, պատվաստներ վերցնելու համար: Նույն աշխատանքը կատարված է Լոր գյուղում:

Բանջարաբուծության ասպարիզում 37 տնտեսությունների տրված է բանջարանոցային զանազան բույսերի սերմեր՝ սոխ, կաղամբ և այլն: Ցուցադրական բանջարանոցներ չենք ունեցել:

8

Բեղմնավորման կայաններ չենք ունեցել: Ամառվա ընթացքում եղել է միայն մի բեղմնավորման կայան՝ ձիաբուծարանի 3 արտադրողով և 2 էշով: Զիերով բեղմնավորված են 91 մատակ, էշերով՝ 11 էգ: Ցուցադրական կերակրում եղել է 3 գյուղում. 1) Վերիշենում՝ 2 կով, 2) Ղարաթիլխեում՝ 2 կով և 3) Բազարչայում՝ 1 կով: Անասուններին ռացիոնալ պահելու ուղղությամբ տարված աշխատանքները սահմանափակվել են միայն ագիտացիայով՝ նյութ ունենալով բացառապես մեր գոմերի թերությունները: Միայն մի գյուղում կառուցված է մի գոմ, մեր ցուցմունքներով: Թռչնապահության ասպարիզում աշխատանքներ չեն տարվել:

9

1925 թ. մարտ ամսից Ղափանի շրջանում աշխատել է շերամապահական հատուկ հրահանգիչ: Հանքերում բացվել է շերամապահական կայան: Այդ շրջանում սպառվել է 400 տուփ շերամի սերմ: Շերամապահության պարապել են 232 տնտեսություն: Բացի այդ, Ադրբեջանի հարևան գյուղերը ևս այդ սերմից ստացել են: Հրահանգիչը պարբերաբար զրույցներ է կազմակերպել, գործնական ցուցմունքներ տվել բոլոր տնտեսություններին: Արդյունքը եղել է շատ հաջող: Ղափանի շրջանն այս տարի սովել է մոտ 1400 փութ բոժոժ: Զրույցներ կազմակերպվել են և քաղաքի շրջանի 5 գյուղում: Ղափանում պատրաստված է մոտ 4000 տուփ բոժոժ: 1926 թ. մեծացվելու է շերամապահական կայանը, բացվելու է և մի նոր կայան քաղաքի շրջանում:

Մեղվաբուծական հրահանգիչը աշխատել է 1925 թ. ապրիլից. Զրույցներ և գործնական ցուցմունքներ տալուց բացի, մեղվաբուծության ասպարիզում այլ աշխատանք չի տարվել: Հրահանգիչը եղել է Ղափանի և քաղաքի շրջանի 29 գյուղերում, մեղու ունեցող բոլոր տնտեսություններում և տեղնուտեղը արել է ցուցմունքներ՝ ցույց տալով զա-

նազան նկարներ, տեղական մեղվաբուծության պակասները ցույց տալով և այլն: 29 գյուղերից մեծ մասում հրահանգիչը եղել է երկու անգամ, մի քանի գյուղերում՝ երեք անգամ: Մեղվաբուծներին ծանոթացրված է փտախտի դեմ կռվելու միջոցները, ինչպես և այդ հիվանդության մասին եղած դեկրետը: Փտախտի դեպք եղել է Տեղ գյուղում: Մեղվաբուծության զարկ տալու նպատակով 1925 թ. փետրվարին կազմվել է մեղվաբուծների «Մեղու» ընկերություն, բայց վարկ չստանալու պատճառով ընկերությունը քայքայվել է:

10

Մեր գավառում վարձակետեր չեն եղել: Միայն 25 թ. հուլիսից է, որ այդ ուղղությամբ տարվել է աշխատանք: Տեղ գյուղում կառուցվել է մի վարձակայան՝ 15 արշ. երկարությամբ և 8 արշ. լայնությամբ, որի համար գյուղը նվիրել է 100 թերթ թիթեղ: Վարձակետն իր վարիչն ունի հուլիսից: Վարձակետում կա 3 շարքացան, 2 քամհար, 3 փոցխ «զիգ-զազ», 1 սերմզտիչ Հեյդի, 1 չորսխոփանի գութան, 2 գութան «Ակսա-յի»: Վարձակետը սկսել է աշխատել սեպտեմբերից, սերմզտիչը մաքրել է մոտ 850 փութ, 23 օր աշխատել է շարքացանը, չորսխոփանին՝ 2 օր, «զիգզազը»՝ 20 օր: Կայանը նոր գործիքների կարիք ունի: Գորիսում եղել է պահեստ, որտեղ եղած հին գործիքներից նորոգման է հանձնված 5 «Սակի» գութան, 2 շրջվող գութան: Գորիսում աշխատել է սերմզտիչը սեպտ. 15-ից և մաքրել է 300 փութ: Եղած 5 գութանը աշխատել են 10 օր: Գորիսում կա և վնասատուների դեմ տարվելիք պայքարի համար գործիքների և դեղորայքի պահեստ. 3 վերմորել, 20 գրվանքա փարիզյան կանաչ, ֆարմալին՝ 3 փ., պղնձի արջասպ՝ 3 փութ, ծծմբափոշի՝ 8 փութ: Դեղորայքից գործադրված է ծծմբային փոշի՝ 13 գր., պղնձի արջասպ՝ 13 գրվանքա: Մեր ունեցած վերմորելները աշխատել են 4 օր: Բացի այդ, հողբաժնի տրամադրության տակ է մորեխկոմի նախկին պահեստը, որտեղ կա 50 վերմորել, 30 կալիմակա, փարիզյան կանաչ՝ 24 փութ և այլն:

Մեքենաների վերանորոգման արհեստանոց չի եղել: Եղած գործիքները միանգամայն անբավարար են կարիքները հոգալու: Եղած վարձակետերից բացի, ծրագրված է նոր վարձակետեր Սիսիանում և Ղա-

փանում, որոնց համար, ինչպես և եղածների համար գործիքներ ձեռք բերելու համար փոխադրված է կանխավճար հինգ հարյուր ուրբլի:

11

Գյուղատնտեսական վնասատուների դեմ կռիվ տարված է Տեղվա շրջանում 1925 թ. ապրիլին, 600 դես. վրա դաշտային մկների դեմ: Աշխատանք տարվել է 17 օր, մասնակցել են 2020 բանվոր: Խնձորեսկ, Կյորու և Մաղանջուղ գյուղերում առաջին անգամ սրսկված է 4 խաղողի այգի, «Միլդիուից», երկու անգամ: Սրսկումները դրական արդյունք են տվել: Մեր ծրագրի մեջ է մտնում այդ գյուղի այգիները պարտադիր ձևով սրսկել տալ: Սեպտեմբերի 10-ից հատուկ հրահանգչի միջոցով աշխատանքներ է տարվում քաղաքի շրջանի 8 գյուղերում երեւացած դաշտային մկների դեմ: Սրսկումներ են կատարված և կարտոֆելի «շախկա» հիվանդության դեմ:

12

Գյուղատնտեսական ագիտացիան՝ գրավոր և թե բանավոր, տարվել է անընդհատ: Գրավոր ագիտացիա տարվել է տեղական «Ռաշպար» թերթում, լույս է տեսել 23 հոդված, զանազան նյութերի շուրջ: Դժվար է որոշել ունկնդիրների թիվը գյուղատնտեսական գրույցների. միջին հաշվով այդ թիվը 30-ից պակաս չի եղել: 1924 թ. գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն է կատարված 23 գյուղում, որի մասին գեկուցում է ուղարկված գյուղվարչության: 1925 թ. նոր բլանկներ ստանալուց հետո գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն է կատարված 6 գյուղում, սեպտեմբեր ամսում: Գյուղատնտեսական գրույցները հետևյալ նյութերի շուրջն են եղել. 1) «Կաթնատու կովի խնամքը»՝ 9 գյուղում, 2) «Բազուկը անասունների կեր»՝ 3 գյուղում, 3) «Հողի մշակման ձևերը»՝ 17 գյուղում, 4) «Պարարտացումը գոմաղբով»՝ 4 գյուղում, 5) «Կանաչ պարարտացում»՝ 5 գյուղում, 6) «Կարտոֆելի մշակությունը»՝ 2 գյուղում, 7) «Ցանովի խոտերի մշակույթը»՝ 7 գյուղում, 8) «Փարնան աշխատանքները»՝ 3 գյուղում: Վերիշեն գյուղում կազմակերպված է միամսյա դասընթացներ, որին լսել են 26 հոգի. դասախոսել են երկու գյուղատնտես: Դասախոսությունների նյութ եղել է կաթնատնտեսությունը, գործնական աշխատանքներ տար-

վել է միայն կովի կերակրման շուրջ: 1925 թ. հունվարին Ղափանում կայացել է գյուղատնտեսական համագումար՝ 21 գյուղերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Սիսիանում ընտրված է գյուղատնտեսական շրջանային խորհուրդ, 7 հոգուց:

Հաշվետու տարվա ընթացքում սպառվել է 700 գյուղատնտեսական բովանդակությամբ դրոշկներ, գրադարանից օգտվել են... անգամ: Բացի այդ աշխատանքներից, ագրոպերսոնալը հաշվետու տարվա ընթացքում տակսացիայի է ենթարկել 8 գյուղերում վիճելի հողամասերը, 7 գյուղում կարկտահարության տված վնասները, կազմակերպված է 3 ագիտդատ, մասնակցություն է ցույց տրված մրցանակաբաշխության, «Բերքի տոնի» կատարման: Ագրոպերսոնալը միշտ մասնակցել է վարկ-լեկերությունների և փոխադարձ օգն. կոմիտեների աշխատանքների: Վերիշեն գյուղում 1924 թ. դեկտեմբերին կազմակերպվել է կաթնատնտեսական արտել՝ 71 տնտեսության մասնակցությամբ: Բազարչայի և Բորիսովկայի արտելներին ևս աջակցություն է ցույց տրված: Ցանքսերի դրությունը որոշող հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց տրված: Հավաքված է գավառի խոտաբույսերի նմուշներ, ցորենների նմուշներ է ուղարկված գյուղվարչության: Օխշի ձորում անասնապահության զարգացման հնարավորություններն է ուսումնասիրված՝ Ղափանի շրջգործկոմի դիմումի համաձայն:

Ագրոպերսոնալը փոխադրական միջոցների կարիք միշտ ունեցել է: Հողբաժինը տրամադրել է միայն մի ձի, մնացած ժամանակ կամ վարձել են, կամ գյուղն է ձրի տվել: Ուտքով գնալու դեպքեր ևս եղել են, փոխադրական միջոցների պակասության պատճառով:

13

24/25 թ. գյուղատնտեսական տարին եղել է կազմակերպական: Առաջին անգամ 24 թ. աշնանից է, որ սկսվում է ծրագրված աշխատանք: Նոր տարվա սկզբին ագրոաշխատողների պակասը խիստ զգալի է: 25/26 թ. համար կազմված է նախահաշիվ և ծրագիր, որ ներկայացված է գյուղվարչության: Նախահաշվի համաձայն՝ 25/26 թ. հարկավոր է 60 000 ռուբլու չափ մի գումար, գավառի գյուղատնտեսական աշխատանքների համար: 24/25 թ., ինչպես հիշված է վերև, հատկացված է եղել 10 800 ռուբլի, որից, իրոք, ստացվել է միայն 6500 ռ.:

Այդ գումարը գավառի ղեկավարի ղեկավարության 1 1/2 %-ն է կազմում: Պարզ է, թե ինչու թույլ է ընթացել գյուղատնտեսական աշխատանքը մեր գավառում 24/25 գյուղատնտեսական տարում:

Գավ. գյուղատնտես. Ալ. Բակունց

48. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Уважаемый Иван Шаликович!

Где обещанные агрономы? Так работать нельзя, унаробраз моему единственному инструктору предлагает 120 р. и должность зав'а сельхоз. школы. Остаюсь я, а я являюсь своего рода «полпре-дом наркомзема в Зангезуре», лицом, информирующим центр о положении уезда. Совершенно незавидный пост, особенно, когда информация ни на йоту не помогает.

Денег нет, когда утверждают наш куций бюджет—аллах ве-дает, а зима не за горами, тогда рукой махнут на Зангезур, пока настанет весна.

Очень удачно прошла сельхоз. выставка, как в центре, так и в районах, премированы 19 хозяйств. Организовали опыты пока-зательного кормления в 8 селах. Но все это эпизодично, без пла-на. Работников нет, мало средств. А я один не справляюсь, пото-му что земотдел отнимает добрую долю моей энергии. Освободи-те хотя бы от заведывания земотделом, разрешите работать агро-номом. Тов. Шадунц обещался, но положение не изменилось.

С тов. приветом

Ал. Бакунц

20/X 25.

<Քարգմանություն>

Հարգելի Իվան Շալիկովիչ

Որտե՞ղ են խոստացած գյուղատնտեսները: Այսպես աշխատել չի կարելի, գավառում իմ միակ հրահանգին առաջարկում է 120 ռ. և

գյուղատնտ. դպրոցի վարիչի պաշտոն: Մնում եմ ես: Ես էլ մի տեսակ դարձել եմ «Հողօրդկոմատի լիազոր ներկայացուցիչը Զանգեզուրում», գավառի դրուժյան մասին կենտրոնին իրազեկ դարձնող անձ: Բոլորովին աննախանձելի պաշտոն, հատկապես երբ ինֆորմացիան մազաչափ անգամ չի օգնում:

Փող չկա, երբ կհաստատեն մեր պոչատ բյուջեն՝ ալլահը գիտի, իսկ ձմեռը հեռու չէ, երբ ձեռք կքաշեն Զանգեզուրից, մինչև կգա գարունը:

Շատ հաջող անցավ գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը՝ ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ շրջաններում: Պարգևատրվել են 19 տնտեսություններ: Կազմակերպել ենք ցուցադրական կերակրման փորձեր 8 գյուղում: Բայց այդ ամենը՝ դեպքից դեպք, առանց պլանի: Աշխատողներ չկան, միջոցները քիչ են: Իսկ մենակ գործից գլուխ չեմ հանում, որովհետև հողբաժինը կլանում է իմ եռանդի մեծ մասը: Ազատեք ինձ գոնե հողբաժնի վարիչությունից, թույլ տվեք աշխատել որպես գյուղատնտես: Ընկ. Շադունցը խոստացավ, բայց դրուժյունը չփոխվեց:

Ընկերական ողջույնով՝

Ալ. Բակունց

20/X 25:

49. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

31 դեկտեմբերի 1925 թ., № 1418

Տեղեկանալով, որ ՀՕԿ-ը Հայաստանի զանազան գավառներում բաց է անում գյուղատնտեսական գործիքների վարձակետեր, Զանգեզուրի գավառբաժինը խնդրում է նման վարձակետ բաց անել և մեր գավառում: Կտրված լինելով դրսի շուկաներից, զուրկ բանուկ ճանապարհներից՝ մեր գավառը հնարավորություն չունի ձեռք բերելու անհրաժեշտ քանակությամբ գյուղատնտեսական գործիքներ:

Հողբաժինը խոստանում է լիակատար աջակցություն այդ գործում: Մենք հնարավորություն կունենանք տրամադրելու այդ նպատակով առանձին շենք պահեստի կամ վարձակետի համար:

հնդրի դրական վճռի դեպքում խնդրում եմ շտապեցնել գյուղատնտեսական գործիքների վարձակետերի կամ պահեստի բացումը, որպեսզի գարնան սկզբին գյուղացիները կարողանան օգտվել այդ գործիքներից:

Մեր կարծիքով՝ այդ պահեստը պիտի բացել կամ Գորիսում (ամբողջ գավառի համար), կամ էլ Սիսիանում (շրջանի համար): Ղափառի շրջանում հողբաժինը ունենալու է իր վարձակետն ու պահեստը:

Հողբաժինը իր կողմից չի գլանա ամեն տեսակի աջակցություն:

Ստորև ուղարկում ենք ցուցակը գյուղատնտեսական այն գործիքների, որոնք համապատասխանում են մեր գավառի պայմաններին:

Գուլթան՝ «Աքսայ»-ՆԲԺ1, ՆԲԺ3, Սակկի-Դ10ՍՆ, Դ8Ս9. տափան-«Զիգզագ» 2 և 3 օղով, շարքացան խոփիկավոր էլվորտի 11 շարքով, սերմագտիչ (տրիեր) Գեյդ կամ Մայետ № 2, գերանդիներ № 7¹/₂ և 8:

Գավ. հողբաժնի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ Ս. Մելնույան

50. <Ա. ԵՐԶԻՆԿՅԱՆԻՆ>

Эривань, Наркомзем, Ерзинкяну ,

2 января 1926 г., Герусы

Беженцы в большой нужде, отказываются водвориться, пока не получают кредит на аренду. Просят дорожные расходы.

Бакунц

<Քարգմանություն>

Երևան, հողթողկումատ, Երզնկյանին

2 հունվարի 1926 թ., Գորիս

Վերաբնակիչները ծանր կարիքի մեջ են, հրաժարվում են բնակավորվել՝ մինչև չստանան վարկ շերամի սերմի (գրենա) համար: Խընդրում են ճանապարհածախս:

Բակունց

51. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ

ԸՆԿ. ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ

Նս ձեզ հեռագրել եմ իմ գալու մասին. պատասխան չկա: Խընդ-
րում եմ գյուղվարչությանդ՝ խոստումը կատարել:

Նս շարունակում եմ հողբաժնի աշխատանքները տանել, գյուղա-
տնտեսական գործ քիչ է կատարվում, բացի շրջաններից, որտեղ գյու-
ղատնտեսներն արդեն աշխատում են:

Խնդրում եմ ձեր որոշումը պնդեք, որպեսզի ես ինքնագլուխ չհե-
ռանամ: Նս ուղում եմ միայն գյուղատնտես լինել, ուրիշ ոչինչ:

Ալ. Բակունց

18. 1. 26

52. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

19 հունվարի 1926 թ., № 72, Գորիս

Սրան կից ուղարկում ենք ձեզ գավառս ուղարկած տաճկահայ 9
տնտեսությունների համար սերմացուների ցուցակը: Խնդրում ենք այդ
սերմացուները ժամանակին ուղարկել:

Հողբաժնի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ <ստորագրություն>

53. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

23 փետրվարի 1926 թ. № 230, Գորիս

Ի պատասխան ձեր № 1257/9352 գրության հայտնում ենք. շնոր-
հակալ ենք, որ գյուղվարչությունը գոնե միջնորդի դեր է կատարում,
հասցեներ ցույց տալով:

Հողբաժնի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ <ստորագրություն>

Օգոստոսի 8-ին տեղում ժանոթանալով Ալեքսանդրովկա գյուղի նոր հատակագծման և նրա հետ կապված թերությունների հետ, համարում եմ որ՝

1) Հատակագիծը հարմար է տեղի պայմաններին, չնչին փոփոխություններից հետո:

2) Պետք է փոփոխության ենթարկել միայն գլխավոր փողոցը՝ նեղացնելով մոտ 1—1 ու կես սաժ. և հիմք ընդունելով գյուղի գլխավոր փողոցը: Ամենից շատ այդ փողոցի երկու կողմերումն են վնասվում տները՝ մոտ 10 տուն. փողոցը այդպես թողնելու դեպքում տների միայն մի մասը պիտի քիչ քանդվի՝ պատերը հետ տանելու համար:

3) Հատակագիծը այդ փոփոխությունից հետո լիովին մնում է անփոփոխ, մանավանդ որ, նոր հատակագծի համաձայն, գյուղում է շինվում է 7 տուն, մի քանիսն էլ կիտել են քարեր:

4) Գյուղի միջի ապագա այգին պիտի լինի. սակայն, ի նկատի ունենալով, որ այգու տեղը այժմ տուն կա, ժամանակ տալ տնատիրոջը՝ իր նոր ստացած հողամասում տուն կառուցելու:

5) Մերժել Հարություն Բալոյանի դիմումը՝ իր տունը տեղահան չանելու մասին, քանի որ, նոր հատակագծի համաձայն, նրա տունը ճանապարհի վրա է, իսկ այդ ճանապարհը, որ անցնում է ջրի մոտով, գյուղի համար շատ անհրաժեշտ է:

6) Գյուղում տեղավորված վերաբնակիչներին տնատեղեր տալ գյուղի այն մասում, որտեղ տներ չկան և, ուրեմն, ըստ նոր հատակագծի հնարավորություն կա տներ շինելու և կանոնավոր փողոցների անցկացնելու:

7) Որովհետև հատակագծի համար անցկացրած ակոսները լավ չեն երևում, իսկ մի քանիսը բոլորովին չեն երևում, և նոր տներ շինելիս հատակագծի խախտման դեպքեր կլինեն, անհրաժեշտ եմ համարում անմիջապես մոտ 60 քար տնկել կվարտալների անկյուններում և նոր տներ շինողներին պարտադրել խստորեն հետևել նոր հատակագծին: Խնդրել հողվարչությանը՝ տալու քարերի ծախսը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

1926 թ. օգոստոսի 18-ին ժանոթանալով Վաղարշապատի հատակագծման աշխատանքներին՝ անհրաժեշտ եմ համարում կատարել հետևյալը¹.

1. Ցուցակները պատրաստել վերջնական խմբագրությամբ օգոստոսի 30-ին: Զոկել առանձին՝ 1) գաղթականներին, 2) հարևան գյուղերից եկածներին, 3) ծառայողներին, 4) առևտուրով պարապողներին և հողի իրավունքից զրկված տնտեսություններին:

2. Ցուցակագրված տնտեսություններից որոշ մասը, որոնք իրավունք ունեն հող ստանալու, փոխադրել՝ բաժանելով առանձին գյուղերի: Այս խնդրի նախնական ծանոթության համար ուղարկել մասնագետագրողներին կազմված հանձնաժողով:

3. Հողաշինարարությունը և նոր հատակագծումը հարմարեցնել ջրային սիստեմին՝ նախօրոք պայմանավորվելով ջրային վարչության տեղական բաժնի հետ:

4. Որովհետև որոշ տնտեսություններ հողի լավ կտորներ սեփականացնելու նպատակով տնկում են զանազան ծառեր, ուստի հողաբաժանության ընթացքում այդպիսիների կատարած աշխատանքը համարել առոշինչ, հողը մտցնելով ընդհանուր ֆոնդի մեջ, իսկ այդպիսիներին նախօրոք ցուցակագրել:

5. Սեպտեմբերի 10—15-ին ներկայացվում է հողժողովման հաստատության հիմնական հատակագիծը, որոշված քաղաքի տեղական տնտեսության, վանքի, հնությունների պահպանության կոմիտեի, հողային համայնքների և հող ունեցող մյուս իրավական կազմակերպություններին պատկանող հողերի սահմանները:

6. Ցանկալի համարել հողակտորների երկարությունը 100 սաժեն, իսկ տեղ-տեղ, հողերի ռեկիեֆ հատկությունները ու ջրային պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ հնարավոր համարել այդ տարածության փոփոխությունը:

7. Գլխավոր շոսեններից բացի (Երևան, Սամաղար, Իգդիր, Աշտարակ), մնացած բոլոր ճանապարհները, որոնք անցնում են հողամասերով, ուղղացնել, փոխելով և այժմ եղած փոքրիկ փայտի կամուրջները:

8. Յուցականների ստուգումն սկսել օգոստոսի 20-ից: Յուրաքանչյուր թաղամասի ցուցականներ պիտի ստուգել առանձին, հատուկ հանձնաժողովի միջոցով, որի մեջ մտնելու են թաղամասի, հողբաժնի և քաղխորհրդի ներկայացուցիչները: Յուրաքանչյուր ստուգումից հետո կազմվում է արձանագրություն:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բազունց

56. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<5—9 սեպտեմբերի 1928 թ., Գորիս>

Ձանգեզուրում հողաշինարարության աշխատանքները հետևյալ պատկերն ունի¹.

1. Ներքին հողաբաժանությունը տարվում է բավարար չափով: Արդեն ավարտված են աշխատանքները 8 մեծ գյուղում, մնացածներում շարունակվում է: Այս տարի ծրագիրը լիովին կիրագործվի, բացառությամբ երկու մեծ գյուղերի՝ Տեղի և Խնածախի սահմանների անորոշ լինելու պատճառով: Խնածախ և Տեղ գյուղերի դիրքը թույլ է տալիս գալ տարի կատարելու հիմնական հողաշինարարություն: Ծրագրերը լրիվ ավարտելուց հետո պետք է նորից հողաբաժանություն կատարել (ստուգումից հետո) մի քանի գյուղերում (Լոր, Տուլորս, Բնունիս), որտեղ խիստ դժգոհություն կա հողաբաժանության դեմ (Լոր) և, նույնիսկ, հաստատված հողաբաժանությունից հետո, գյուղացիք կատարել են իրենց համար ծածուկ հողաբաժանում՝ քանդելով հինը և հաստատվածը (Տուլորս և Բնունիս):

Թե՛ ներքին հողաբաժանությանը և թե՛ հիմնական հողաշինարարությանը բավական խանգարում է այն, որ հաստատված սահմանագծի վրա Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնաժողովի կողմից կուրգաններ չեն դրված: Այդ առաջացնում է նոր դժգոհություններ և վեճեր: Անհրաժեշտ է դիմել Անդրկենտգործկոմին և խնդրել, որ իրենց հողաչափերի միջոցով հաստատված սահմանի վրա կուրգաններ դրվեն (բաղաժի շրջանում):

2. Հիմնական հողաշինարարությունը Բազարչայում կվերջանա ծրագրի համեմատ: Կտորների թիվը ընդունված է 4: Գավգործկոմի որոշմամբ՝ Բազարչայի հայերն ու մալականները տարբեր հողաբաժին պի-

տի ունենան և պիտի կազմեն առանձին հողհամայնքներ: Այդ խըն-
դիրն, անշուշտ, կգծվարացնի հողաշինարարության աշխատանքները, իսկ
զատումից հետո բավական վնաս կհասցնվի այդ գյուղի անասնապա-
հույթյան:

3. Բռնակոթում հողաշինարարության նախագիծը կազմվում է և
պատրաստ կլինի սեպտ. 10-ին: Չափրարի միջոցով չափված են գյուղի
առաջ ընկած բոստանները, որոնք պիտի թողնվեն իրենց տերերին:
Բռնակոթում հողակտորների թիվը գավգործկոմը սահմանել է 5: Թե-
կուզ ավելի է որոշված, բայց այլ կերպ հնարավոր չի կատարել, քանի
որ հողատեսքերը շատ են զանազանվում, ցրված են: Բացի այդ, գյու-
ղացիները դժգոհում էին 3 կտորի դեմ: Բռնակոթի հողաչափ ընկ. Մե-
նաբդեն հրաժարվում է աշխատանքները տանել մինչև սեզոնի վերջը:
Նրա բանավոր հայտարարության համաձայն՝ ինքը պիտի աշխատի
մինչև սեպտ. 15-ը, որից հետո նա հանձնում է աշխատանքները: Ան-
հրաժեշտ է օր առաջ միջոցներ ձեռք առնել, որ Բռնակոթում աշխա-
տանքները կիսատ չմնան: Ոչ մի կերպ աշխատանքը Մենաբդեից վերց-
նել և ուրիշին տալ չի կարելի, ինչպես և անհնար է աշխատանքը կի-
սատ թողնել. երկրորդ տարին է, որ Բռնակոթում տարվում են հողա-
շինարարության աշխատանքներ, առանց այն էլ ձգձգելու մասին դժ-
գոհություն կա:

4. Գորիսում հողաշինարարական աշխատանքները կվերջանան տար-
վա վերջին, սակայն հողաչափը սեպտ. 15-ին ցանկություն ունի վե-
րադառնալու: Գորիսի հողաշինարարությունն, առանց հին Գորիս գյուղի
տեղափոխման, չի տա տնտեսական այն էֆեկտը, առանց որի օրինակելի
հողաշինարարություն անիմաստ է: Գյուղացիների մեջ այդ ցանկությունը
կա: Վերջին տարիներում մի շարք տնտեսություններ դուրս են գալիս և
քաղաքի շրջակայքում տներ շինում: Սակայն, գյուղում դարձյալ մնում է
250-ի չափ տնտեսություն, որի մեծ մասը ծայր աստիճան չքավորներ են:
Նրանց տեղափոխության համար հարկավոր է հենց այժմվանից հոգ տա-
նել, հայտնել նրանց վարկ տալու հնարավորության մասին և հողաշինա-
րարությունը կատարել, հիմք ընդունելով նոր գյուղ տեղափոխվողների
ցուցակները:

5. Խնձորեսկում հողաշինարարությունը կավարտվի սեզոնի ըն-
թացքում: Այնտեղ ևս դրված է գյուղը երկու նոր վայր տեղափոխելու
խնդիրը: Տեղերն արդեն որոշված են: Անհրաժեշտ է անմիջապես տեղե-

կացնել նրանց վարկավորման հնարավորության մասին, որպեսզի հողաշինարարության գույքը թաց տարվի և նոր գյուղեր տեղափոխելու աշխատանքը:

6. Գալառում կազմակերպված է հողերի վարձակալության տոմարագրությունը երեք շրջանումն էլ: Տոմարագրությունը հանձնված է շրջագործկոմների և գյուղխորհուրդների քարտուղարներին:

7. Արոտաշինարարության աշխատանքները ծրագրով նախատեսված տարածությամբ (48 հազար դես.) ավարտված են: Վերաբաժանում չի կատարված, որովհետև հողբաժինը ժամանակին թվական տեղեկություններ չի հավաքել: Հանձնարարված է հողբաժինն՝ բոլոր թվական տեղեկությունները և վերաբաժանման համար անհրաժեշտ բոլոր նյութերը պատրաստել, արոտների վերաբաժանումն աշխատելու համար:

Բացի այդ աշխատանքներից՝ Ավղանի, Տանձավեր, Մալղաշ, Երիցաթումբ գյուղերի միջգյուղյան սահմանները որոշված են տեղում: Տեղում աշխատանքների ընթացքում մի քանի խնդիրներ են առաջացել, որոնց մասին տեղեկացնում եմ վարչության:

ա) Սահմանամերձ գյուղերում, որտեղ այս տարի կատարվում է ներքին հողաբաժանություն, առանց միջգյուղյա սահմանների որոշման, անհրաժեշտ է գալ տարի այդ շրջանում կատարել միջգյուղյա սահմանագծում:

բ) Քաղաքի սահմաններում ընկած հողերի վրա ղանապան մարդիկ, կոմունալ բաժնի թույլտվությամբ, կառուցում են տներ, ստանալով 400 ք. ս. հողամասեր: Այդ տնատերերի մեծ մասը գյուղացիներ են, որոնք գյուղում ունեն հողեր: Անհրաժեշտ է պարզել՝ արդյո՞ք քաղաքում տուն կառուցողների ընդհանուր նորմայից պիտի հանել այդ հողամասը: Բացի այդ, պիտի սահմանել ավելի փոքր նորմա՝ արագացնելով քաղաքային հողերի մասին հրատարակվելիք կանոնադրությունը:

գ) Ներքին հողաբաժանության ընթացքում առաջանում է սեփականությունների լիկվիդացիայի խնդիր: Այդ հարցի շուրջն առաջանում են դժգոհություններ: Փաստորեն, անգամ հողաբաժանությունից հետո, հողօգտագործման իրավունքից զրկվողները շարունակում են գյուղում ունենալ այգի և այլ սեփականություն:

դ) Թույլ է դրված և հողօգտագործման իրավունքի որոշելու խնդիրը: Գյուղեր կան, որտեղ առևտրականները շարունակում են հող

ունենալ, և, ընդհակառակը, հողից զրկվում են աշխատավորական վաստակի գնացողները: Այս խնդիրը միանգամից և կտրուկ պիտի պարզել, վերջ տալու այն արդարացի բողոքներին, որ կան այս հարցի մասին գյուղի աղքատ և օտար քաղաքներ վաստակի գնացած տեղացիների կողմից:

Հողվարչպետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

57. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<18 հոկտեմբերի 1926 թ.>

Զանգեզուրի և Քյուրդիստանի սահմանադժման հանձնաժողովը, կազմով՝ Անդրկենտգործկոմի լիազոր Կաշետկովի¹, Ադրբեջանի Կենտգործկոմի ներկայացուցիչ Ա. Կարաևի և Հայաստանի հողժողկոմատի ներկայացուցիչ Ա. Բակունցի, իր աշխատանքներին անցել է սեպտեմբերի 10-ին, տեղում երկու օր սպասելով Ադրբեջանի ներկայացուցչին:

Աշխատանքը հետևյալ ձևով էր տարվում: Դեռ 1925 թ. այդ նույն հանձնաժողովը շրջել էր սահմանները մինչև Սյուսան-Քափա, տեղում ծանոթացել եղած վեճերի հետ: Այս տարի Անդրկենտգործկոմի երկու հողաչափն արտանկարել են սահմանավեճերը, երկու կողմի գյուղերից էլ հավաքել գրավոր տեղեկություններ, զանազան փաստաթղթեր՝ այս կամ այն վիճելի հողամասի տիրապետության մասին:

Հիմք ընդունելով այդ աշխատանքը՝ հանձնաժողովը սեպտեմբերի 10-ից սկսեց տեղում ծանոթանալ վեճերին, դարձյալ հարցաքննել գյուղերի ներկայացուցիչներին և ապա՝ մաս առ մաս գծել սահմանները:

Առաջին կուրգանը դրված է Գորիս-Ղափան ճանապարհի այն կետում, որտեղից խճուղին իջնում է դեպի էյվազլար գյուղը, որը 1924 թ. հուլիսի 11-ի հանձնաժողովի որոշմամբ մնում է Քյուրդիստանին, թեպետ գյուղը տնտեսապես կապված է Զանգեզուրի հետ: Մինչև այդ կուրգանը սահմանը որոշված էր դեռ անցյալ տարի, նույն հանձնաժողովի միջոցով:

Հանձնաժողովն իր աշխատանքի հիմք է ընդունել 1924 թ. հուլիսի 11-ի համաձայնությունը, որ կայացել էր ընկ. Նրզնկյանի և Բաղիրովի միջև: Տեղ-տեղ միայն հատուկ պատճառաբանությամբ նրանց սահմանագիծը փոփոխության է ենթարկված:

1924 թ. հուլիսի 11-ի հանձնաժողովը սահմանն ընդունել էր Գորիս-Ղափան խճուղին: Սակայն տեղական ղենուկթյունը և գյուղացիների ցանկությունը եկան որոշ փոփոխություն մտցնելու այդ սահմանագծի մեջ: Այսպես, օրինակ, ըստ այդ համաձայնության՝ սահմանը խճուղու հետ միասին անցնում էր Բազարչայ գետի վրայով, Քյուրդիստանի կողմը թողնելով Շահվերդիլար և Պաշարաջուր թուրք գյուղերը: Սակայն գյուղացիների ցանկությամբ փոխվեց սահմանագիծը, այդ երկու գյուղը թողնելով Զանգեզուրին: Նոր սահմանը խճուղուն խառնվում է Մազրա գյուղի տափարակում, անտառի ծայրին:

Անտառի մեջ սահմանը թողնված է խճուղին: Որովհետև Քյուրդիստանին անցնող Մազրա գյուղը խճուղուց վերև հողեր ունի, իսկ Զանգեզուրին անցնող Շուռնուխին հողեր ունի խճուղուց ներքև, հանձնաժողովը որոշեց. գյուղերին թողնել իրենց հողերը, արտանկարելով այդ հողերը, որոշելով նրանց սահմանները, որպեսզի հետագայում այդ գյուղերն ի հաշիվ պետական անտառների, որոնց մի մասը Քյուրդիստանին է, մյուսը Զանգեզուրին, չկարողանան ավելացնել հողերը՝ կտրատելով անտառները:

Համաձայն 1924 թ. հուլիսի 11-ի սահմանագծի՝ Զեյվա գյուղի մոտ խճուղին կտրում է Չայզամի գետը, անցնում գյուղի գլխով դեպի հանքերը: Խճուղուց ներքև մնում էին մի շարք գյուղեր՝ Զեյվա, Սևաքար, Մոդես, Ուժանիս, Եղավարդ, Ագարակ, որոնք մինչ այդ ենթարկվում էին Ղափանին, ունենալով վեճեր հարևան թուրք գյուղերի հետ:

Հայաստանի ներկայացուցչի առաջարկը՝ սահմանագիծն անցկացնել ո՛չ թե խճուղիով, այլ Չայզամի գետով, մերժվեց և՛ ընկ. Կաչետկովի, և՛ ընկ. Կարաևի կողմից, թեկուզ երկու կողմերի համար անվիճելի էր այն, որ վերահիշյալ գյուղերը պիտի միանան և մինչ այդ էլ միացած էին Ղափանին: Վեճը Վալի-Դուլ անվանյալ անտառամասի շուրջն է, մոտ 200 դես. տարածությամբ:

Վալի-Դուլը Չայզամի գետի աջ ափինն է, խճուղու և գետի միջև, Զեյվա գյուղին կպած: Հետագայում առաջանալիք անախորժություններին ընդմիշտ վերջ տալու համար Հայաստանի ներկայացուցչի առաջարկն էր բնական սահման ընդունել գետը, մանավանդ որ Զեյվա գյուղը գետի ձախ ափին էլ ունի վարելահողեր: Այդ առաջարկն արվում էր անտառը պաշտպանելու նկատառումով, որովհետև Քյուրդիստանի ներկայացուցիչ ընկ. Ա. Կարաևի հայտարարության համաձայն՝ այդ ան-

տառամասն իրենք մտադիր են որպես խոտհարք և արոտատեղ տալ քոչվորներին:

Իմ զեկուցման հետ ներկայացնում եմ Զանգեզուրի անտառապետ ընկ. Գանինի գրությունն այդ մասին, ուղղված հանձնաժողովի նախագահին և Հայաստանի ներկայացուցչին²:

Զեյվա գյուղի սահմանները որոշելուց հետո հանձնաժողովն անցավ մյուս գյուղերի՝ Սևքարի, Մոդեսի, Ուժանիսի, Նղավարդի և Ագարակի սահմանները որոշելուն: Զեկուցմանս հետ միասին ներկայացնում եմ հանձնաժողովի արձանագրությունները՝ կայացած սեպտեմբերի 12-ին Փարիզյան գյուղում, սեպտ. 14-ին Ագարակում և սեպտ. 15-ին Գոյդարա-Նաշտաբ գյուղում³: Առայժմ ձեռքի տակ չունենալով թվական տեղեկություններ եղած վիճելի տարածության մասին, ինչպես և այն մասին, թե այդ վիճելի տեղերից քանի դեպյատինն է անցել այս կամ այն կողմը նոր սահմանագծումից հետո, այժմ միայն մի ընդհանուր եզրակացություն կարելի է հայտնել, այն է, որ զիջող եղել է մեծ մասամբ Զանգեզուրը: Հողժողկոմատի ներկայացուցչին հրահանգված էր ամեն գնով վերջ տալ սահմանավեճերին, որպեսզի հնարավոր լինի շուտափույթ սկսել հողաշինարարություն, որպիսի աշխատանք մինչև այժմ կատարված չի, և պատճառ է եղել աչքի ընկնող անարդարացի հողօգտագործման:

Հանձնաժողովի աշխատանքները վերջացնելուց հետո հողաշիններն այժմ անցել են կուրգանների դրման, որից հետո նրանք նկարելու են սահմանագիծը և ուղարկելու հողվարչության, քարտեզի հետ միասին, նաև տեղեկություն այն մասին, թե նոր սահմանագծումից հետո քանի դեպյատին հող է մնացել սահմանից այն կողմ:

Հիմնական թերությունն այդ աշխատանքի այն էր, որ հողհանձնաժողովը սահմանն անցկացնելիս ի նկատի չէր առնում ո՛չ երկու կողմի հողերի քանակը, թե այս կամ այն գյուղը ինչքան հող ունի, ինչ կապեր ունի հարևան շրջանների կենտրոնների հետ, տնտեսապես ավելի շատ դեպի որ շրջանին է ձգտում և այլն: Ստացվեց այնպիսի արդյունք, որ սահմանն անցկացնելու միակ հիմքն այն էր, թե այս կամ այն գյուղն ինչ ազգի բնակչություն ունի: Հայ գյուղերը մնացին Զանգեզուրին, թուրք գյուղերն՝ Աղբրեջանին:

Սահմանն անցկացնելիս մի ուրիշ արգելք էլ կար: Քյուրդիստանի գյուղերի մասին ճշգրիտ տեղեկություն չկար. հայտնի չէր ո՛չ նրանք

քնակչության թիվը և ո՛չ էլ հողերի քանակը: Բացի այդ, սահմանն անցկացնելիս հիմք չընդունվեց երկու կողմի գյուղերի հողերի նորման. արդյունքն եղավ այն, որ Զանգեզուրին անցնող գյուղերը մնացին հողի նվազ նորմայով:

Մի ուրիշ հանգամանք: Սահմանին կից թուրքական գյուղերն ունեն գյուղականեր (отселок), կազմված 5—8 տնից: Այդ գյուղականները խանգարում էին սահմանագծման աշխատանքին: Ցանկանալով միանալ Քյուրդիստանին՝ այդ գյուղականները պահանջում էին սահմանագիծը գյուղից որոշ հեռավորության վրա դնել, այդ դեպքում վիճելի հողերի մեծ մասն անցնում էր նրանց կողմը: Այդ հանգամանքը շատ մեծ վեճեր առաջ բերեց, մանավանդ Ուժանիսի և Եղավարդի սահմանն անցկացնելիս: Թուրք գյուղականները՝ Սուլթանլըղ, Հաջի-Ղուրբանլար, Սալդաշ և այլն, որոնց ծխերի թիվը 8-ից չի անցնում, տեղավորված են այն հողերի վրա, որից դեն Ուժանիսն ու Եղավարդն ունեն վարելահողեր: Որովհետև այդ գյուղականները միանում էին Ադրբեջանին, նրանց և հայ գյուղերի միջև սահման անցկացնելիս հայ գյուղերի հողերից մի մասը մնաց սահմանից դեն:

Վիճելի հողերից մեծ մասը նախկին բեգական հողեր են, որոնք բեգերը վարձով են տվել մեկ այս, մեկ այն գյուղին: Հողօգտագործումը խառն է եղել, հայ և թուրք գյուղերը կողք-կողքի կամ իրար հողերի վրայով անցնելով՝ մինչև այժմ օգտվել են այդ հողերից: Սահմանն անցկացնելիս հարկավոր եղավ ընդունել մի դիժ, որ քիչ թե շատ բնական սահման լիներ:

Միակ թյուրիմացությունը եղավ Ագարակում: Հողաչափը կուրգանները դնելիս՝ գյուղացիք արգելում են: Հողաչափը վերադառնում է և զեկուցում հանձնաժողովի նախագահին: Առանձին արձանագրությամբ այդ դեպքից հետո ագարակցիք ստացան մոտ 60 դես. վարելահող, որով և վեճը հարթվեց:

Հանձնաժողովի աշխատանքներն Ագարակից հետո մնացին թերի, որովհետև ընկ. Ա. Կարաևը ճանապարհվեց Բաքու, զեկուցելու կատարած աշխատանքի մասին, Ադրբեջանի Կենտգործկոմի հավանություն առնելու, ինչպես գրված էր նրա լիազորականում: Նրան փոխարինելու պիտի գար ընկ. Մամեդխանովը, որը Գորիս եկավ միայն հոկտեմբերի 10-ին:

Որովհետև Հայկենտգործկոմը հեռագրով ընկ. Բ. Հարությունյանին նշանակել էր իր ներկայացուցիչ՝ հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին մասնակցելու, հողժողովման տի ներկայացուցչի մնալն ավելորդ եղավ, քանի որ Ադրբեջանի համապատասխան հիմնարկից ներկայացուցիչ չէր նշանակված: Ադրբեջանի Կենտգործկոմը լիազորել էր միայն ընկ. Մամեդխանովին, որի հետ միասին Հայկենտգործկոմի ներկայացուցիչ ընկ. Բ. Հարությունյանը հոկտ. 11-ին ճանապարհվեց սահմանների մնացած մասը գծելու:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

58. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Սահմանագծման ժամանակ Քյուրդիստանի գյուղերին է անցել մոտ 100 դես. հող, որ վաղուց մշակելիս է եղել Ուժանիս գյուղը: Այդ հողերից մշակութային հարմար է 45 դես. ո՛չ ավել:

Ուժանիսցիները բավարարված կլինեն, եթե սահմանը գծվի ո՛չ թե Մովդան-Հայլաղով, ինչպես արված է, այլ Հայլաղի գլխի ճանապարհով:

Սահմանագծման հանձնաժողովը սահմանը գծել է Հայլաղով, որպես բնական սահման, թեկուզ անհրաժեշտ էր ճանապարհը թողնել սահման:

Ավելացնում եմ, որ ամենից շատ տուժել են ուժանիսցիք:

Ա. Բակունց

30. X. 26

59. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻՆ

Սահմանագծման ժամանակ Ղափանի բոլոր գյուղերից ամենից քիչ Զեյվան է տուժել: Նրանց ցույց տրված սահմաններից մի քանի գեսյատին է անցել Ային գյուղին: Հանձնաժողովը այդ գյուղի սահմաններին ծանոթացել է դեռ 1925 թ.:

ի նկատի ունենալով այդ՝ անհետևանք պիտի թողնել Զեյվա գյուղի դիմումը, ինչպես և նոր հանձնաժողով ուղարկելու առաջարկը:

Հողժ<ողկոմի> տեղ<ակալ>
Հ<ող> վ<արչության պետի տեղակալ>
Ա. Բակունց

2. XI. 26

60. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

8 նոյեմբերի 1926 թ., Նրևան
Շրջաբերական

Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի դիմումի համաձայն, կցված հարցաթերթի ձևով՝ խնդրում ենք հաղորդել մեզ գավառիդ գյուղերում տեղավորված Տաճկաստանի զանազան գավառների նախկին բնիկների մասին մոտավոր տեղեկություններ:

Հողվարչութ. պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

61. <ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ> ԺՈՂԿՈՄԻՏԻՈՐՀԻՆ՝

<Զեկուցագիր Անդրկենտգործկոմի սահմանագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին>

<13 նոյեմբերի 1926 թ., Նրևան>

Իմ ղեկուցման մեջ՝ գրել եմ սահմանագծման հանձնաժողովի աշխատանքների և այն պատճառների մասին, որոնք առիթ են տալիս դժգոհությունների:

Այդ խնդրի շուրջը լարված մթնոլորտ է ստեղծվել սահմանին կից գյուղերի միջև: Որոշ տարր աշխատում է օգտագործել այդ դժգոհությունը՝ լարելով գյուղերին իրար դեմ: Կազմում էին դիմումներ, շատ անգամ այդ բոլոր դիմումները մի ձեռքով էր գրված և միակերպ խմբագրած:

Ամենից մեծ սխալն այն է եղել, որ հանձնաժողովը փաստորեն ազգային սահման գծեց, թուրք գյուղերին թողնելով Ադրբեջանի կողմը, հայ գյուղերը՝ Հայաստանի: Այդ ձևի դեմ ես բողոքել եմ շատ անգամ հանձնաժողովում:

Իհարկե, գյուղացիները տրտնջում էին, հազար ու մի կարծիքներ հայտնում: Ուժանիս գյուղում գյուղացիները խանգարեցին հանձնաժողովի աշխատանքները, լսելով որ հանձնաժողովը մտադիր է ուշադրության չառնել այն մատյանը, որով նրանք ապացուցում էին իրենց տիրապետությունը վիճելի հողերի նկատմամբ: Ուժանիսը տուժեց, զրկվելով իր վարելահողերի մի մասից: Հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Կաչետկովը և ԱղՏիկ-ի ներկայացուցիչ ընկ. Ա. Կարակը պնդում էին Մովդան-Հալաղ անվանյալ ձորակի վրա, որից դեն ուժանիսցիք հողեր ունեին: Սակայն սահմանն անցավ այդ ձորով, որպես «բնական» սահման, թեկուզև ես հակառակ էի, պնդելով ճանապարհի վրա:

Ազարակում ավելի մեծ աղմուկ եղավ: Գյուղնախագահի պաշտոնական գրության համաձայն իբր թե գյուղացիք բանտարկել են նրան և գյուղի ներկայացուցիչներին, որպես գյուղի շահը չպաշտպանողի: Հարձակվել են հողաչափի վրա, նրա աշխատանքը խանգարել: Ընկ. Կաչետկովի Ազարակ գնալն էլ չի օգնում, մինչև որ նոր զիջում չի արվում Ազարակին: Այդ դեպքում քննությունը հանձնված է Զանգ<եղուրի> դատախազին:

Ինձ հայտնի չէ² Եղավարդ գյուղացիներին ծեծելու դեպքը: Ես ուրիշ վերսիս եմ լսել, որ նախահարձակ եղել են եղավարդցիները, որոնք իբր թե հրացանով հարձակվել են թուրք գյուղացիների վրա և թշել նրանց իրենց հողից: Այդ եղել է անցյալ տարի: Այդ մասին ինձ ասաց Քյուրդիստանի հողբաժնի վարիչ ընկ. Իմրան Հաջիևը, ավելացնելով, որ հրացանները գտնվում են Քյուրդիստանում:

Այն տրտունջները, որ իբր թե ասել են գյուղացիք այն մասին, թի «Ադրբեջանի ներկայացուցիչները միշտ լինում են հողաչափերի հետ և ցուցմունքներ են անում», ստուգման կարոտ են: Գուցե և եղել են, բայց այդ հակառակ է ընդունված որոշման: Հողաչափերը նախօրոք երկու կողմից գյուղերի ներկայացուցիչներից հարցրել են վիճելի հողերի սահմանները, նշանակել պլանշետի վրա, որից հետո միայն հանձնաժողովը տեղում ժանոթանալով վեճերին՝ անց է կացրել այս կամ այն սահմանը:

Թե նախօրոք ի՞նչ ներկայացուցիչներ են շրջել հողաշափերի հետ, ինձ հայտնի չէ: Համենայն դեպս, նրանք պաշտոնական մարդիկ չեն եղել, այլ՝ տեղացիներ. կային անհատներ (օրինակ՝ Փարիզյան գյուղացի Բաբան, Խաշտաթ գյուղում Նիազալին և ուրիշները), որոնք նպաստում էին երկու կողմի հարաբերությունների սրման, աղմկում, դիմումներ տալիս, սպառնում և այլն: Իմ ներկայությամբ՝ փարիզացի Բաբան իբր թե թուրք գյուղացիների անունից հայտարարեց, որ իրենք չեն ուզում իսկ «Արարատի հուքումաթին»³, որովհետև նա աղքատ է, գյուղացիներից տուրք շատ է վերցնում, նրա պայմանները ծանր են և այլն: Այդ հայտարարությունը լսեցին Ա. Կարաևն ու Կալեփոկովը: Իմ կարծիքով՝ Բաբան այնպիսի մութ անձնավորություն է, որի հայտարարությունը որոշ նպատակ ունի և, համենայն դեպս, ծրագրված: Բաբայի նման մարդիկ պակաս չէին և հայ գյուղերում:

Մի բան պարզ է: Սահմաններն անցկացնելիս ընդունվում է գյուղի այս կամ այն ազգի պատկանելը որպես զլխավոր հիմք: Նման սահմանագիծ անցկացնել անթույլատրելի է: Արդյունքն եղավ այն, որ գյուղերը գրգռվեցին իրար դեմ:

Հնդհանրապետ, սահմանագծային աշխատանքի սկզբունքն ու ձևը շատ թերություն ունի: Հարկավոր է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել, խնդիրն ավելի ճիշտ լուծելու համար:

Ա. Բակունց

62. ԷՋՄԻԱՄԵՆԻ ԳԱՎԼՈՂՐԱԾՆԻՆ

28 դեկտեմբերի 1926 թ., Երևան
Երաբերական

Ի բացառություն գոյություն ունեցող կարգի, ըստ որի՝ մինչ այժմ վերաբնակիչները հող են ստանում գյուղում հաստատվելու թվականի կարգով (եթե բոլորին բավարարելու չափով ազատ հող չկա), հողփոխկոմատի կոլեգիայի ս. թ. դեկտեմբերի 23-ի նիստի որոշման համաձայն հանձնարարվում է հողբաժնիդ՝ որոշման կայացման օրից սկսած, գյուղական դպրոցներում պաշտոնավարող ուսուցիչ վերաբնակիչներին հող հատկացնել ընդհանուր կարգով, սակայն մնացած վերաբնակիչներին համեմատությամբ՝ հերթից դուրս:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

Գործավար՝ Աղամալյան

Հողվարչության № 2609 գրության համաձայն, ս/թ. ապրիլի 5-ին Մաղկաձորում կատարվեց ստուգում վերաբնակիչներից այն տնտեսությունների, որոնց հնարավոր է զրկել հողից՝ ոչ մի տնտեսական կապ այդ վայրում չունենալու պատճառով:

Ստուգումը պարզեց հետևյալը. Մաղկաձորում հող են ստացել 25 և 26 թվերին 29 տնտեսություն տաճկահայ գաղթականներից (Հին Բայազետ, Բիթլիս և այլն), որից 9-ը տունը գյուղում ունի տուն: Հարևան գյուղերից Մաղկաձորում տեղավորված են. Ռնդամալից՝ 9 տնտեսություն, որից 8-ը Մաղկաձորում ունի տուն և այգի, Քարվանսարայից՝ մի տնտեսություն, որը դարձյալ տնատեր է Մաղկաձորում, Միսխանայից՝ մի տնտեսություն, դարձյալ տնատեր: Այսպիսով՝ Մաղկաձորում տեղավորված 40 վերաբնիկ տնտեսություններից գյուղում այգի և տուն ունեն 19 տնտեսություն:

Հանձնաժողովը տեղում մանրամասն ծանոթանալով վերաբնիկների տնտեսական դրության հետ, հնարավոր է համարում, և այն էլ միայն մաքրավանքցիներին մի տարով բավարարելու նպատակով, այս տարի հողազուրկ անել արձանագրության մեջ հիշած 8 տնտեսություններին՝ 40 շնչով, որոնցից 8-ը Քարվանսարայից է եկել, իսկ 7-ը՝ Ռնդամալից:

Թեկուզ հողային մատյանի ստուգումը, ինչպես և գյուղխորհուրդների նախագահների տված տեղեկանքը, հաստատում է, որ այդ տնտեսությունները հող չունեն ոչ Ռնդամալում և ոչ էլ Քարվանսարայում: Հանձնաժողովը միայն նրանց է հնարավոր համարում 27 թվին հողազուրկ անել, որովհետև նախկին գյուղերում ունեցած տնտեսությունն ու եղած անասունները կարող են միջոց դառնալ մի կերպ ապրելու, մինչև մաքրավանքի բավարարվեն:

Բացի այդ, Մաղկաձորի ծխամատյանում հիշված այդ տնտեսությունները, որոնց շնչերի մի մասն ապրում է ուրիշ վայրերում և վաղուց է կտրվել գյուղից, թեկուզ տնտեսության գյուղում մնացած մասն օգտվում է նրանց շնչաբաժին հողերից, այդպիսի շնչերին, թվով մոտ 15, ևս հողազուրկ անելով, նրանց շնչաբաժինը մի տարով կարելի է հատկացնել մաքրավանքցիներին:

Վերաբնիկներից և ոչ մեկին չի կարելի Մադկաձորում հողադուրկ անել, այլ կերպ նրանք մատնված կլինեն մի կերպ սարքած տնտեսության քայքայման: Նրանցից շատերը միայն 1926 թ. են հող ստացել. բացի մեր ցուցակագրած վերաբնիկներից, Մադկաձորում ապրում են 11 տուն գաղթականներ, որոնցից չորս տնտեսության դրությունը ծայր աստիճան թշվառ է: Այդ 11 տունը հող չեն ստացել: Համայնքի ընդհանուր ժողովում միջնորդություն հարուցվեց, մանավանդ մալականների կողմից, հող տալու գոնե այդ 4 տնտեսության, որոնց ցուցակը կըցվում է:

Ա. Բակունց

64. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<21 ապրիլի 1927 թ., № 3898>

Ինաքլու գյուղը տեղափոխելու համար, որպեսզի դժվարությունների առաջ հետագայում կանգ չառնենք, անհրաժեշտ է որոշել այն վարկի չափը, որպիսին պիտի ստանան գյուղացիք և առանց որի տեղափոխումն անհնար է դառնալու:

Սրան կցված արձանագրությունից¹ հայտնի է, որ գյուղացիները ցանկություն ունեն տեղափոխվելու զանազան գյուղեր՝ միայն շինությունների արժեքները կամ վարկ ստանալու դեպքում: Գյուղի տեղափոխման խնդիրը կապելով վարկի հետ՝ վերջինիս տալը պիտի կատարվի մոտ ժամանակում, որից հետո գյուղերում ստացած հողերի վրա նրանք հնարավորություն կունենան աշնանից տնտեսություն ստեղծելու: Առանց դրան եկող զարնան մենք կանգնած կլինենք նույն դրության առաջ՝ որոշ զիջումներով մի տարի էլ հարմարություն տալու ինաքլուի հին տեղում մնալու:

Իսկ այդ կվտանգի անտառի գոյությանը, գուցե և վնասի այն աշխատանքներին, որպիսին կատարում է անտառային վարչությունը գյուղի վերին ընկած անտառամասում: Ավելորդ է շեշտել այդ աշխատանքի կարևորությունը: Եթե անգամ անտառ էլ չլիներ, անհրաժեշտ կլիներ ինաքլուն տեղափոխելու, և արհեստական անտառ տնկելով՝ ապահովելու թե՛ հողերը՝ սելավից և թե՛ գետակների ակունքները՝ ցամաքելուց:

Վարկով ապահովելուց հետո և ծրագրածն անշեղ ու վճռական կիրառելով միայն՝ հնարավոր է Ինաքուից մի նոր Մաքրավանք² շտեղծելը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Բակունց

65. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Ս. Թ. ապրիլ 23-ին մեկնում եմ Շնող և Ղարաքիլիսա, համաձայն Հողվարչ<ության> № 2939 գրության:

Ա. Բակունց

23. IV. 27

66. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԻՈՄԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԻՉԻՆ

23 ապրիլի 1927 թ., № 2997/1080, Երևան

Շրվենանց գյուղը Զանգեզուրի գավառի ամենից սակավահող գյուղերից է: Այդ ի նկատի ունենալով՝ բնակիչների մի մասին հող է հատկացված լքյալ Տանձավեր գյուղում: Այդ գյուղում տեղավորվածները կտրվել են Շրվենանցից և հաստատվել են Տանձավերում, որպես առանձին ծխեր: Ինչ վերաբերում է Բաքվում ապրող շրվենանցիներին, նրանց հողօգտագործման իրավունքը պիտի որոշի հողհանձնաժողովը՝ նրանցից դիմում ստանալուց հետո, որից հետո միայն հնարավոր է նրանց հողով բավարարել կա՛մ Շրվենանցում, կամ Տանձավերում:

Առդիր դիմումը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

67. ԱՐՀԼՈՒՍԳԼԽՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

27/28 ուսումնական տարվա համար ՌՍՖՍՀ Հանրապետության բարձրագույն դպրոցներում վարչությունն խնդրում է երեք տեղ. երկուսը՝ հողաշինարարության, երրորդը՝ գեոդեզիական ինստիտուտում:

Ա. Բակունց

30. V. 27

Սիրելի հաշատուր՝

Մեր աշխատանքների դրությունը հետևյալ կերպի է:

Մինչ այժմ աշխատանք տարվել է միայն 20 գյուղ (մանր գյուղ)՝ ներքին հողաշինարարության ասպարիզում: Աբել Գրիգորյանը աշխատում է Բազարաշայում: Ո՛չ նա և ո՛չ էլ Մենաբդեն² չեն կատարել իրենց հանձնարարած աշխատանքների այն մասը, որ վերաբերում է գյուղերի հատակագծման: Մենաբդեն Ղափանում աշխատել է միայն 8 օր: Մկրտչյանը³ վաղը սկսում է Գորիսի հողաբաժանության աշխատանքները: Իմ գալու օրը այստեղ էր և Թաբաղյանը⁴, որը նոր էր վերադարձել Ղափանից: Նրա աշխատանքները ստուգելուց պարզվեց, որ նա լրիվ չի կատարել այն ամենը, ինչ պարտավոր էր կատարել: Դրա համար էլ վաղը նրան ետ եմ ուղարկում՝ աշխատանքի թերին լրացնելու: Պետք է ասեմ, որ հանքային վարչությունը ինքն էլ չգիտի, թե ինչ պահանջներ ունի, տարբեր პროект-ներ են ներկայացնում, և, բացի այդ, ոչ մի օժանդակություն ցույց չեն տալիս, նույնիսկ, ինչպես Թաբաղյանն էր ասում, դժվարանում են ներկայացուցիչ տալու: Երեկ ես հեռախոսով խնդրեցի դիրեկտոր Միրզոյանին, որ հնարավոր աջակցությունը ցույց տան, հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք ետ կանչելու Թաբաղյանին... Հանքերում երեկ մի կտոր կմնա առանց զատելու, այդ Զրախորի հիդրոկայանն է (4 հեկտար) և նրա առուն: Այդ աշխատանքը (ցանցի կազմելը) բավական ժամանակ է խլելու և, բացի այդ, այնքան էլ շտապ չի:

Գավգործկոմը պնդում է խնձորեսկի վրա՝ Վերջապես, համաձայնության եկանք, որ Թաբաղյանը հանքերից գալուց հետո անցնի այդ աշխատանքներին:

Հնդհանրապես, աշխատանքները թույլ են գնացել, բավական ժամանակ պարապ տեղը կորել է: Մասամբ և մեր մեղքից: Մկրտչյանը պարապ նստել է 15 օր, Թաբաղյանը՝ 7 օր: Մնացածները փաստացի աշխատանքի են անցել հունիս 13-ից: Պետք է ամեն բան անել ծրագիրն ավարտելու:

Երեկ չափարների հետ պայմանագրեր կապեցինք՝ գյուղերը բաժանեցինք թե՛ եկվորների և թե՛ տեղացիների մեջ: Ունենք ընդամենը

13 չափրար, մնացել են բավական թվով մեծ գյուղեր: Օգոստոսի առաջին կեսին մի հաշիվ կանենք. եթե չհասցնեն, նոր չափրարների կարիք կունենանք՝ մինչև աշուն մնացած գյուղերը վերջացնելու:

Վաղը Մենաբդեն գնում է Բոնակոթ՝ աշխատանքները վերջացնի, թեկուզ նա տատանվում է ավարտման հաջողության: Ուղարկում եմ նրա գրությունը, որտեղ խնդրում է նա 3-րդ կատեգորիայի կտրատման համար չափրար տալ, որպեսզի վերջացնի այդ աշխատանքը: Պետք է համաձայնվենք: Նույնը կլինի և՛ Մկրտչյանի, և՛ Թաբաղյանի հետ. գո-ների⁵ կտրատման գործում չափրարը նրանց պիտի օգնի, թե չէ չենք հասցնի:

Ի դեպ: Գործիքները ստանալուց հետո (Майер-ից) այստեղ կարիք է եղել նորոգելու, դրա համար էլ ժամանակ և դրամ է կորսվել: Լ՛նդհանրապես, աշխատանքի տեխնիկական մասը (գոների երկարությունը, մասշտաբը և այլն) կաղում է: Դժվարանալու են հանել մանր կտորները և այն էլ այնպիսի մասշտաբով, որպիսին հեռագրել է Մանուշարյանը⁶ (200 սաժ.): Եթե հնարավոր լինի՝ Մանուշարյանի այստեղ մի շաբաթով գալը, շատ կարևոր է: Մի՛ նստիր, ստուգիր հողաչափների աշխատանքի տեմպը, տեխնիկական մասը և այլ: Դրանով շատ բան չհասած կլինենք:

Հովհաննիսյանի⁷ մոտ դեռ չեմ գնացել, այսօր գրություն կար նրանից: Հողաչափերին և չափրարներին տեղավորելուց հետո Նիկոլայի⁸ հետ միասին դուրս կգանք շրջագայելու:

Մենք Ղափանում սկսում ենք սահմանամերձ գյուղերում ներքին հողաբաժանություն: Այդ գյուղերում կարող է հարց հարուցվել միջ-գյուղյա սահմանների փոփոխման (միջգյուղյա սահմանագծում չի կատարված): Որովհետև այդ կհետաձգի ներքին հողաբաժանությունը, ես անհրաժեշտ եմ համարում թողնել հին սահմանները և հողաբաժանությունը կատարել այդ սահմաններում: Հիմնական հողաշինարարության ժամանակ այդ աշխատանքը կարելի է կատարել:

Դրամի նեղություն ունեն: Չափրարներին գործի ուղարկելու համար Նիկոլայի ընթացիկ հաշվում եղած բոլոր գումարը վերցրինք: Կանոցյալ տարիներից մնացած ապառիկներ (հողաշինարարական վարկ)⁹ 5000-ից ավելի: Եթե դրա կեսը հավաքենք, բավական դրամ կունենանք: Այդ հարցը զավգործկոմի նախագահության նիստում կձևակերպենք՝ որոշելու գանձման ձևն ու զիջանելիք գումարի չափը:

Արոտների վերաբաշխման աշխատանքները Հովհաննիսյանը մենակ տանել չի կարող: Նրա գրությունները հուսահատական են: Որպեսզի հնարավոր լինի այդ աշխատանքն ավարտել այն հաշվով, որ քոչվորներին հայտնի լինի գալ տարվա համար իրենց տեղերը, խնդրում եմ ուղարկես Նազարյանին՝ գտնե մի ամսով: Թե չէ աշխատանքը կիսատ կմնա: Նրա հետ միասին ուղարկիր ՅակԼԻԿ-ի հաստատած սահմանագծման քարտեզը և սահմանակից մեր գյուղերի հողատեսքերի մասին եղած թվական տեղեկությունները:

Հիմա փողի մասին: Նեղն են, գյուղերից դժվար է հավաքվում: Եթե 1000 ռուբլու չափ վարկային օժանդակություն լինի, դրությունը բավական թեթևացած կլինի:

Նազարյանը թո՛ղ գա Նախիջևանով, Հովհաննիսյանն աշխատում է Սիսիանում:

Ա. Բակունց

6. VII. 27

Գորիս

Հ. Գ. Այստեղ գանգատվում են, որ մեր պատճառով արոտների վարձագնի ընդհանուր գումարը պակասել է, որ իբր թե մեր կազմած ցուցակները համեմատ չեն իրենց հաղորդածին: Եթե հնարավոր լինի, Նազարյանի հետ ուղարկիր նաև նրանց և մեր վարձագների ԽՏԴ-ներն՝ ըստ երկու ցուցակի, տեսնենք, ո՞ւմն է հանցանքը:

Նույն

69. <Խ. ԱՎԴԱԼԻՅԵՎՅԱՆԻՆ>

Խաչատու՛ր, սահմանային հանձնաժողովը, մի քանի օր իզուր խոսելուց հետո, ցրվեց առանց համաձայնության գալու: Բայց և այնպես, դրական իմաստով լուծվեց հանքերի ռալոնի գյուղերի հարցը: Տեղվա վեճը՝ երեկ Թիֆլիսում կընդունվի Ստոլոուայի գիծը՝ 400-ից մի քիչ ավելի դեպ: Ոչինչ, գյուղացիք մի քիչ կդժգոհեն, բայց հետո համաձայն կլինեն: Եթե բողոքեն էլ, ավելի լավ է, որ ՅակԼԻԿ-ը որոշի, բողոքն ավելի թույլ կլինի: Ուղարկում եմ արձանագրությունների պատճենները:

Հողաչափերն ու չափրարները աշխատանքի են: Եկած հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Ստոլոուայից ես տեղեկացա արոտատեղերի, ան-

տառային և ջրային վեճերի հանձնաժողովի նոր կանոնադրության մասին, ըստ որի՝ եթե մի գավառում արոտատեղերի նկատմամբ, որոնց օգտագործողները ուրիշ հանրապետությունից են, վեճ առաջանալու դեպքում խնդիրը լուծում է ՅԱՀԿ-ին կից այդ հանձնաժողովը:

Նման վեճեր հիմա մենք շատ ունենք: Հովհաննիսյանի հետ կատարելիք աշխատանքը (արոտների վերաբաժանումը) վերջում բազմաթիվ վեճեր է ստեղծելու, գուցե և կրկնվի Փամբակ-Լոռու պատմությունը, այսինքն՝ վերաբաժանումից հետո հնարավոր չլինի լրիվ իրագործել: Ինչպես ուզում է լինի, մանավանդ Զանգեզուրում, վերաբաշխումը պիտի համաձայնեցնենք շահագրգռված գավառների ներկայացուցիչների և, առաջին հերթին, ՅԱՀԿ-ի այդ հանձնաժողովի հետ: Այդ մասին գործը, իսկ մինչ այդ մենք կշարունակենք աշխատանքները հին ծրագրով:

ՊՀ գույքերի աշխատակիցներից ոմանք (հսկիչները) մայիսի ուճիկը չեն ստացել, մնացածները՝ հունիս: Խնդրում եմ՝ շտապեցնել տաս, գանգատվում են: Տոմարագրության գործը կարգավորված է, հանձնված է շրջգործկոմներին: Ամեն մեկին առանձին-առանձին ցույց կտամ: Վերջացած է Գորիսի միջգյուղյա սահմանագծումը, Մեղրակն սկսել է աշխատել Գորիս գյուղում: Թաբաղյանը 2 օրից լրիվ կվերջացնի:

Բարեներով՝ Ա. Բակունց

19. VII. 27 <Գորիս>

70. <Խ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻՆ>

Հոգվարչության

Շլեպնյուվն այսօր եկավ, նու ի բերգոր, չգիտեմ ինչու Գոգուի Ревизор-ը միտս ընկավ: Երկու ժամ հաղիվ կարողացա նրան համոզել, որ հողաչափերի աշխատանքը պիտի տեղում ստուգել: Այսօր նա ճանապարհվում է Մենաբդեի և Գրիգորյանի մոտ, որից հետո Մեղրակն ու Թաբաղյանը ցույց կտան իրենց աշխատանքները: Աբելի՝ մոտ երեկ եղա երկրորդ անգամ, մի քիչ առաջ է գնացել աշխատանքը, խոստանում է ժամանակին վերջացնել: Մենաբդեն օգոստոս 1-ին կներկայագնի проект-ը:

հղանք Ղափանում. չափարանները լավ են աշխատում, մի քանի գյուղում արդեն վերջացրել են: Վերջացրինք Տանձավերի, Մալդաշի, Աղվանու և Երիցաթումբի միջգյուղյան հողաշինարարությունը՝ որոշելով նաև անտառի և արոտների սահմանը: Այդ նպատակով, օգտագործել ենք անտառավարչության հողաշափին, որ խոստացել է ազատ ժամանակ տալ մեզ և այդ գյուղերի գծագիրը՝ հատակագծման համար:

Նամակդ ստացա, ինչպես և Աղասու հետ ուղարկած 2000 ռուբլին: Առայժմ հերիք է, յուր կտանենք, մինչև հին ապառիկները հավաքենք:

Նամակիդ միջին գրել ես, որ ներգաղթը լայն չափեր է ընդունել: Ես ստուգեցի այդ, նման երևույթ չկա, այս տարի շատ մեղմ է այդ, գուցե եկած լինեն 5—6 տուն, ընդհակառակը, կա արտագաղթ. Դաստակերս: Թուրքական գյուղը քոչում է Ադրբեջան:

Ղափանի շրջանի սահմանակից գյուղերի միջգյուղյա հողաշինարարությունը հետաձգել ենք հետագայում անելու: Գորիսում և Խնձորեսկում ձեռնարկել ենք հողօգտագործողների ցուցակի կազմելուն և նոր գյուղատեղեր որոշելու և տեղափոխելու համար: Այդ խնդիրը շատ կարևոր է, առանց դրան մեր աշխատանքը տնտեսական մեծ էֆեկտ չի տա:

Թաբաղյանն է մի քիչ շուշուփ անում, ազատ օրեր հաճախ է կորցնում: Վաղը գնում եմ Խնձորեսկ, գուցե ականջները մի քիչ քաշեմ, լսել եմ, որ Գորիս սիրահարվել է:

Խաչատուր, հիմա իմ արձակուրդի մասին: Նիկալայը օգոստ. 1-ից մինչև 20-ը գնում է արձակուրդ, այդ հարցն արդեն որոշված է, թեկուզ աշխատեցի համոզել, որ հիմա չգնա: Նամակիդ մեջ գրվածները լրիվ կկատարենք, բացի մի կետից, այն, որ գրում ես, թե աշխատիր դուրս գալուց առաջ կիսատ հարցեր չթողնել: Նիկալայի արձակուրդ գնալուց հետո չափարանները մնում են անտեր, թեկուզ նրանք գյուղ առ գյուղ վերջացնում են: Ես մինչև հիմա աշխատում եմ, դժբախտությունն այն է, որ մինչև մնալս էլ պիտի աշխատեմ, թեկուզ անվանապես արձակուրդ էլ ստանամ: Ուրիշ տեղ գնալու և հանգստանալու հնարավորություն չունեմ, իսկ բավական բան կորցրի առանց այն էլ պակաս առողջությունից: Ինչևէ: Դրա մասին գրի՛ր, իսկ վաղվանից հաշվիր ինձ արձակուրդի մեջ:

Վաղը գնում եմ Խնձորեսկ, երկու գյուղատեղ ենք որոշել, տեսնենք, քանի հոգի են ցանկանում գալ: Ոչի՛նչ, կհաջողվի:

էլ առանձին գրելիք չունեմ: Հա՛, մոռացա. ֆինրաժնից ես խընդ-
րել եմ իմ հուլիսի առաջին կեսի ռոճիկս փոխադրել ինձ փոստով. չամի-
սը վերջանում է, ոչինչ չեմ ստացել, փող էլ չունեմ: Խնդրում եմ
ներանց ասես, որ փոխադրեն:

Բարեներով՝ Ա. Բակունց

30. VII. 27, <Գորիս>

Նամակս վերջացրել էի և ծրարել, երբ Մնացականը հեռախոսով
Ղարաքիլիսից խնդրեց փող և հայտնեց, որ գործիքը բերել է: Փողն
ուղարկում եմ: Նա մի ռայոնը վերջացրել է, ասեց, որ դու իրեն գրել ես,
թե մի ռայոնը վերջացնելուց հետո կատարենք վերաբաշխում և հետո
անցնենք մյուս ռայոնին: Ես հայտնել եմ իրեն, որ մինչև քեզանից այդ
մասին իմ անունով հրահանգ լինելը, թող աշխատանքը շարունակվի:
Ուրեմն, եթե մի ռայոնում պիտի վերաբաշխումը կատարենք և հայտ-
նենք քոչվորներին, հետո՝ մյուս, և վերջին ռայոնը սկսենք, խնդրում
եմ այդ մասին կա՛մ հեռագրես, կամ գրես ինձ, որ գնամ նրա մոտ:

Ա. Բակունց

71. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԳԱՎՀՈՂԲԱԺԻՆ

4/5 նոյեմբերի 1927 թ., № 5121/19703, Երևան
Շրջաբերական

Ժողկոմխորհի կարգադրիչ նյութի № 39 արձանագրությամբ առա-
ջարկված է հողժողովմատին գավառների գյուղերիտ և գյուղատնտե-
սական դպրոցներին հողամասեր հատկացնել, Լուսժողովմատի ցու-
ցակով՝ Ջեր գավառում այդպիսի դպրոցներ կան հետևյալ վայրերում.
Աշտարակ, Բաշ-Ապարան, Ն. Խաթունարիս, Լուկաշեն, Սամաղար, Թա-
քիա, Ղարաղշլաղ:

Հայտնելով այդ մասին՝ խնդրում ենք յուրաքանչյուր դպրոցի հա-
մար առանձին տեղեկացնել, թե ինչքա՞ն հողամաս կարելի է հատկաց-
նել, և ի՞նչ հողեր են:

Հողվարչպետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

72. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

31 մարտի 1928 թ. № 1515, Երևան

Սրա հետ ուղարկելով «Գյուղացու գրադարանի» հրատարակությամբ վերջերս լույս տեսած Խ. Հայաստանի պետհամալսարանի դասախոսներ ընկ. Պ. Քալանթարյանի «Գումաղբը», ընկ. Մ. Թումանյանի «Վիկը» և ընկ. Ա. Բակունցի «Խոտորչուրի կոմունան» գրքույկներից մեկական օրինակ¹, խնդրում ենք հայտնել, թե Ձեր գավառի համար այդ գրքույկներից քանի՞ օրինակ ուղարկել:

Խմբկուլի պատասխանատու քարտուղար՝ Ա. Բակունց

73. <ՀՈՂԺՈՂՎՈՄԱՏԻ> ԸՆԴ <ՀԱՆՈՒՐ> ԲԱԺՆԻՆ

<Պաշտոնագիր № > 85, 7 ապրիլի 1928 թ.

Վերադարձնելով № 5 պաշտոնագրով¹ ուղարկած գրությունը² վարչությունս հետևյալ դիտողություններն է անում.

1. Անհրաժեշտ է ամեն միջոց ձեռք առնել՝ արագացնելու արոտաշինարարության խնդիրը, լուծումն տալու քոչվորության խնդրին: Այդ հարցի արագ և բարեհաջող լուծումը շատ կնպաստի թե՛ մեր գյուղատնտեսության բարձրացման և թե՛ վերջ կտա այդ առթիվ եղած տարածայնություններին:

2. Անհրաժեշտ համարելով ազգ<ային> փոքրամասնության լեզվով հրատարակելու հողաշինարարության վերաբերյալ նյութեր (հրահանգներ, Հողօրենսգիրքը և այլն)³՝ այդ նպատակով հատուկ գումարների հատկացումը համարում ենք կարևոր:

Հ<հողաշինարարության> վ<արչության>
<պետի տեղակալ>՝ Ա. Բակունց

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՂՎՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Ազգանուն, անուն և հայրանուն. Ակսել Բակունց:
 2. Կուսակցական պատկանելություն. Կոմկուսի անդամ:
 3. Պաշտոնավարության տեղը (հիմնարկի անունը և հասցեն).
 «Նոր ուղի» խմբագր.:

4. Ի՞նչ պաշտոն է վարում.

5. Զբաղվե՞լ է առաջները արխիվներում. ոչ:

6. Ո՞ր արխիվներում. ոչ:

7. Ե՞րբ.

8. Ո՞րնի արդյոք գիտական աշխատություններ (անվանել գլխավորները). ոչ:

9. Ի՞նչ հիմնարկի հանձնարարությամբ կամ առաջարկով է տանում ուսումնասիրության զբաղմունքը. ոչ:

10. Ուսումնասիրության զբաղմունքների վերաբերյալ թույլտվության կամ դիմումի դոկումենտը. ոչ մի:

11. Աշխատության թեման. Խաչ. Աբովյանի կյանքը:

12. Ի՞նչ նպատակով է կատարում աշխատանքը.

Պարզելու նրա կյանքը, գրական գործնեությունը:

13. Ի՞նչ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությամբ է ծրագրում զբաղվել. 1840—48 թ. Երևանի ֆաղ. վառչ-յան, դպրոցների և այլն:

14. Որտե՞ղ և ինչ հրատարակության մեջ է մտադիր տպագրել ծրագրված աշխատությունը. Կոպի Պետերսբուրգ:

15. Սույն անկետան գրելու տարեթիվն ու ամսաթիվը. 1931, 6-ին անգամ.

Ստորագրություն՝ Ա. Բակունց

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ
ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ
ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

< ԵԼՈՒՅԹ 204-Ի 3-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ >

< 16 հոկտեմբերի 1923 թ. >

Չնայած որ սա 204-ի 3-րդ համագումարն է, բայց ըստ իր աշխատանքների՝ կարելի է տեսնել համագումարը համարել, որովհետև, երբ նկատի ունենանք բոլոր պատգամավորների ղեկուցումները, պիտի տեսնենք, որ ամեն տեղ դեռ նոր են սկսում գործերը, և դրանք մեծ մասամբ արդյունք են անհուտական ջանքերի, չունենալով միանման գործելակերպ. օրինակ՝ Բաթումը մի գաղթականական մարմին է կաթես, Գերմանիայի օգնության մարմինը մի միսիոներական կազմակերպություն է, Պարսկաստանը ցանկանում է Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն հաստատել Թավրիզում, դա համարելով 204-ի գործը։ Մի այլ տեղ 204-ը վերածվել է մի առևտրական հաստատության և այլն, և այլն։ Ահա այս բոլոր այլազանությունները հետևանք են այն բանի, որ 204-ը չունի միատեսակ կանոնադրություն։ Նույնիսկ անցագրերի խնդրով շատ անգամ 204-ին դիմումներ են լինում։ Պետք է ճշտորոշել 204-ի գործունեության սահմանները։ Մի քանի տեղերում նկատվում է, որ տեխնիկական գիտելիքներ տարածող ընկերություններ են կազմակերպվում։ Ինչքան էլ դա բարի ցանկությունների հետևանք լինի, այնուամենայնիվ լավագույն կլինի, որ տեղերը նպատակ դնեն իրենց համար միայն նյութական օգնություն հասցնել Հայաստանին, ուրիշ ոչինչ։ Իսկ թե այդ օժանդակությունը ինչպիսի կարիքների վրա պիտի ծախսվի, դա 204-ը ինքը պիտի որոշի։

Պրոպագանդայի խնդիր.— Մոսկվայի կոմիտեն մի վեպտնիկ էր բաց թողել, որ ահագին դեր կատարեց պրոպագանդայի գործում։ Ես առաջարկում եմ նման լրաբերներ հաճախակի հրատարակել և ուղարկել հեռավոր վայրերը, որոնք և գրավոր դիրեկտիվների դերը կկատարեն 204-ի համար։

Պետք է 204-ի տեղական մարմինների սահմանը որոշել՝ ըստ աշխարհագրական սահմանների, որպեսզի անախորժություններ առաջ չգան: 204-ը իր ուշադրությունը պիտի դարձնի նույնպես արևմտահայ գաղթականության օգնության գործի վրա: Արևմտահայերով բնակված շրջաններում, հարկով, Ռոստով և այլն, ուր գործում են մի քանի հայ-րենակցական միություններ, երբեմն հարց են բարձրացնում մեր առաջ, թե իրենց հայրենակիցներն օժանդակություն ստանո՞ւմ են արդյոք 204-ից, այլապես կարող են դադարեցնել իրենց օժանդակությունը:

Էվջիլարի ջրանցքը.— 204-ի այս համագումարը հարվածային խընդիր պիտի դարձնի Էվջիլարի ջրանցքի շինությունը և պիտի աշխատի անպատճառ գլուխ բերել այն, թեկուզ հավերժացնելու համար այս համագումարը: Ուկրաինայի կոմիտեն ինձ լիազորել է 1500 ռ. ոսկով տրամադրել 204-ին, եթե նա անպայման հանձն առնի ջրանցքի կառուցումը:

Ի վերջո ես առաջարկում եմ, որ մեր հետագա խոսողները Կենտրոնական > վարչության քննադատությունն անելիս միայն լուրջ առաջարկներ անեն: Ծա համաձայն չեմ ընկեր Դարբինյանի խոսքի առաջին մասերին, որոնք աններդաշնակ էին հնչում այս համագումարում: Մեր բոլորիս նպատակն է համերաշխությամբ տանել շինարարական գործը Հայաստանում: Ինչքան էլ ընկեր Դարբինյանի խոսքերը լինեն իրավացի, այնուամենայնիվ կարելի էր չասել այստեղ, համագումարում, այլ պահել մի ուրիշ առթիվ: Ծա վստահ եմ, որ ընկեր Դարբինյանի հոգին էլ պիտի ցավի, երբ իմանա, որ իր այս խոսքերի համար 204-ը զրկվում է որևէ գաղութի օժանդակությունից, քանի որ այդ գաղութների ներկայացուցիչները ինչ որ լսեն այստեղ, կերթան ու կպատմեն: (Մափեր):

<ԱԼԱԶԱՆԻ «ՎԱԹՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՀՈՐԻԶՈՆՈՒՄ» ՎԵՊԻ ԼԵԶՈՒՆ>

Հիմնական զեկուցումով հանդես եկավ ընկ. Ա. Բակունցը: Զեկուցման ներածական մասում նա շեշտեց, որ խոսելու է բացառապես վեպի լեզվական թերությունների և առավելությունների մասին, չորափելով երկի բովանդակության, գեղարվեստական կառուցվածքի և այլ հարցերը: Այդ աշխատանքը հատկապես կարևոր է այն տեսակետից, որ մինչև այժմ մեր զեկուցումներն ու դիսպուտները, մեր քննադատությունը գրեթե չեն շորափել գեղարվեստական որակի և հատկապես լեզվի

որակի հարցերը: Գրական երկի լեզուն, որպես գեղարվեստական ամբողջություն,— ահա ես ինչ պահանջով եմ մոտենում լեզվին,— ասաց զեկուցողը,— այս զեկուցումն ես համարում եմ մի տեսակ ներածություն մեր հետագա աշխատանքների. մեր դիսպուտներում և զեկուցումներում մենք հետզհետե քննության պիտի առնենք կոնկրետ հեղինակների կոնկրետ երկերի բովանդակության գաղափարական հարցերի հետ զուգընթաց գեղարվեստականության հարցերը, ոճի, կառուցվածքի, լեզվի և այլ հարցեր: Նա ասաց, որ ինքը չի դնելու ընդհանուր խնդիրներ, զբաղվելու է միմիայն փաստական նյութով, որից և անելու է եզրակացություններ: Ինչու՞ հատկապես քննության է առնվում տվյալ վեպը,— ասում է ընկ. Բակունցը,— որովհետեւ իր ծավալի, լեզվական նյութի թերությունների ու առավելությունների տեսակետից այդ գիրքը հնարավորություն է տալիս շոշափելու այն բոլոր հարցերը, որ կապված են մեր գրական լեզվի հետ:

Այնուհետե, ընկ. Բակունցն անցնում է կոնկրետ նյութի քննությանը, առաջին հերթին կանգ առնելով թերությունների վրա: Նա օրինակներով ցույց է տալիս, որ ընկ. Ալազանի վեպում կան լեզվական հետևյալ թերությունները.

1. Գավառաբանություններ, խրթնաբանություններ: Հերոսները չեն խոսում իրենց համար տիպիկական լեզվով, տեղ-տեղ հերոսների և հեղինակի լեզուն չի տարբերվում իրարից: Գավառաբարբառներից չեն վերցված տիպիկական արտահայտություններ և բառեր, բարբառները խառնված են, բացի այդ, վերցված են աղավաղված և օտար բառեր, որոնք ո՛չ միայն բնորոշ չեն տվյալ բարբառի համար, այլև աղավաղում են մեր գրական լեզուն: Գրաբարից և արևմտահայերենից որոշ բառեր գործածվում են ոչ ըստ տեղի: Կան վիճելի բառակազմություններ:

2. Կան սխալ պատկերացումներ, սխալ որակումներ, նախադասության ու պարբերության ավելորդ բարդացումներ: Կան դարձվածքներ, պատկերներ և համեմատություններ, որոնք ընդհանրապես կարող են մերժելի չլինել, բայց տվյալ երկում տեղին չեն գործածվում, չեն միահյուսվում երկի բովանդակության ոգուն:

3. Կան անտեղի գործածված ռուսական բառեր, որոնց փոխարեն մեր լեզուն ունի միանգամայն հաջող և շատ տարածված բառեր:

4. Պատահում են սխալ կառուցված նախադասություններ:

5. Տեղ-տեղ նկատվում է տարբեր կուլտուրաներից վերցրած բառերի կուտակում,— իրար կողքի տեղ են գտել ռուսերեն, գրաբար,

արևմտահայերեն և գավառաբարբառային բառեր: Այդ հանգամանքը խոշոր թեքություն է և խախտում է լեզվի գեղարվեստական ամբողջությունը:

6. Կան իմաստի սխալներ: Կան և սխալներ, որոնք բխում են տրվյալ երևույթին մանրակրկիտ կերպով ծանոթ չլինելուց: Խոսելով և այլ կարգի մի շարք թերությունների մասին, ընկ. Բակունցը ընդգծեց, որ այդ թերությունները նկատվում են վեպի գլխավորապես առաջին մասում, երկրորդ մասը գրված է ավելի խնամքով և ուշադրությամբ: Դա ցույց է տալիս, որ եթե ընկ. Ալազանն ավելի շատ աշխատեր, ավելի ուշադիր լիներ և խստապահանջ՝ լեզվի նկատմամբ, վերոհիշյալ տիպի թերությունների մեծ մասը չէր լինի:

Այնուհետև՝ զեկուցողը շեշտում է, որ ինքը մանրամասնորեն խոսեց հատկապես թերությունների մասին, քանի որ այդ թերությունների վերհանումը կօգնի ինչպես գրքի հեղինակին, նույնպես և մեր մյուս գրողներին, հետագայում ավելի խստապահանջ լինել դեպի լեզուն, խուսափել արձանագրված թերություններից: Եթե ես շեշտը դնում եմ թերությունների վրա, դա չի նշանակում, թե այս գիրքը չունի լեզվական առավելություններ, որոնց վրա ես չեմ կանգ առնում: Հիմնական առավելությունն այն է, որ հեղինակն այս գրքում օգտագործել է մեր լեզվի գրեթե բոլոր աղբյուրները՝ և՛ բարբառները, և՛ դրաբարը, և՛ արևմտահայերենը, և՛ այսօրվա խոսակցական ու գրական լեզուն: Ես գտնում եմ, որ դա մեր նոր գրականության մեջ առաջին փորձն է և, որպես այդպիսին, շատ բանում հաջողված է: Հեղինակը փորձել է օգտվել վերոհիշյալ բոլոր աղբյուրներից և ստեղծել է իր լեզվական ամբողջությունը: Այդ փորձը տեղ-տեղ հաջողվել է, տեղ-տեղ մատնվել է անհաջողության: Անհաջողության հիմնական պատճառն այն է, որ հեղինակն անհրաժեշտ ջանք չի գործադրել տարբեր աղբյուրներից վերցրած նյութերն այնպես ձուլել իրար, որ ստացվեր մի կուռ լեզվական ամբողջություն, գեղարվեստական ամբողջություն:

ՀԻՄՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ

Ընկ. Ա. Բակունցը շեշտեց այն խստությունը, որ հրապարակ բերեց Մ. Գորկին ուսական գրականության լեզվի նկատմամբ, հայտա-

րարելով որ Գորկու այդ խստությունը բխում է նրա սիրուց և հարգանքից դեպի գրականութունն ու ընթերցողը: Լեզվի հարցերը քննելիս՝ ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ ընթերցողին: Ապա ընկ. Բակունցը բնորոշում է մեր աշխատավորական ընթերցողների ներկա կուլտուրական մակարդակը և ըստ այնմ պահանջներ առաջադրում մեր գրական լեզվին: Այնուհետև ընկ. Բակունցը հանգամանորեն կանգ է առնում ընկ. Զարյանի լեզվի բնորոշման շուրջ, շեշտելով որ ինքն այդ հարցը շոշափում է այն նկատառումով, որ Զարյանի լեզվի մասին դիսպուտին մասնակցողներից շատերը խոսեցին: Ընկ. Բակունցը Զարյանի լեզվի առանձնահատկությունները բխեցնում է բանաստեղծի գրական թեմայից, թեմայի գյուղական բնույթից և գյուղական հետամնաց շրջանների ազդեցությունից:

<Լեզվի ՄԱՍԻՆ>

Անցնելով լեզվի շուրջը վերջերս տեղի ունեցած դիսպուտներին և, հատկապես, Զարենցի դրույթին՝ լեզվի խնդիրների մասին, ընկեր Բակունցը գտնում է, որ սխալ է Զարենցի դրույթը կենտրոնաձիգ և «մաքուր» հայերենի մասին: Կենտրոնաձիգ լեզվի հարցը մեզ համար լուծված է: Այժմ լեզվի հարցն այդպես չպիտի դնել: Պայքարելով լեզվական մաքրության համար, դեն վանելով ավելորդ օտարաբանությունները և գոհակությունը՝ պետք է խորազանել նաև արխաիզմը, սերը դեպի գրաբարյան խրթնաբանությունը, որ մեր լեզուն լայն մասսաների համար դարձնում է անմատչելի: Զեկուցողը գտնում է, որ լեզվի ասպարեզում շեշտը պետք է դնել պարզության և մատչելիության վրա, խորազանելով նաև գրաբարայնությունը:

<ԵԼՈՒՅԹ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Ընկերներին հայտնի է, որ ես եղել եմ մեկը <այն> ղեկավարներից, որ միառժամանակ և երկար ժամանակ, պայքարել է ձախերի դեմ. հայտնի է նաև այն, որ ես իմ գրական երկերում կատարել եմ նա-

ցիոնալիստական-դեմոկրատական սխալներ. հայտնի է նաև այն, որ առհասարակ մեր սխալների մեծ մասը իմ զեկուցման ընթացքում ես փաստերով աշխատել եմ ապացուցել, և ես որպեսզի չկրկնեմ այդ դեկուցումը, կաշխատեմ տալ այն սխալների արմատները, որոնք կատարված են: Թող ընկերները սա չհամարեն գլուխ փրկելու որևէ ձև. ո՛չ ընկերներ. առաջին հերթին ես կանգ կառնեմ մեր քննադատության վրա՝ առանց անձնավորությունների անունները տալու:

Ընկերներ, ակնհայտ ճշմարտություն է մեր քննադատության ցածր որակը: Ընկ. խանչյանն այստեղից, այս ամբողջից, մեր քննադատությունը որակեց հետևյալ ձևով. <«Բացառիկ է քննադատության դերը գրական ստեղծագործության որակի բարձրացման տեսակետից: Իսկ քննադատությունը մեզ մոտ սաստիկ հետ է մնացել, ավելի հետ, քան գրականությունը: Որո՞նք են մեր քննադատության հիմնական թերությունները: Ամենից առաջ անբավարար պաշարը, իր խորությամբ անբավարար պաշարը թշնամի ու խորթ ազդեցությունների դեմ գրական ստեղծագործության մեջ: Քննադատությունը պետք է լինի խիստ ու հարվածող, բայց չպիտի թույլ տա մակերեսային և անհանդուրժողական «ձախ» վարքագիծ: Քննադատությունը պետք է լինի սկզբունքային և կոնկրետ. չի կարելի անվերջ կրկնել արդեն բերանի ծամոն դարձած ընդհանուր ճշմարտություններ, ինչպես նաև չի կարելի այս կամ այն գրողի գործերից երեք-հինգ տող պոկելով փակցնել անմիջապես նրա ճակատին պատրաստի մակդիրը, ինչպես այդ փորձում էին դեռ վերջերս անել մի քանի ընկերներ: Քննադատությունը չպետք է հրամայի և դեկրետավորի. նա պետք է կարողանա նամոզել, նա միշտ պետք է հաշվի առնի գրական ստեղծագործության սպեցիֆիկումը, հետևաբար, մեր քննադատները պետք է ամենապատասխանատու վերաբերմունքն ունենան դեպի իրենց աշխատանքը: Եթե սովորելու պահանջը մեր հիմնական պահանջն է գրական բանակին, ապա այդ պահանջը ամենից առաջ վերաբերում է մեր քննադատներին»>¹:

Նույնիսկ այս որոշակի հայտարարությունից հետո, թե չի կարելի հեղինակի գրվածքից 3—4 տող վերցնել, եզրակացություններ հանել և մակդիրներ տալ հեղինակին, մենք տեսանք, որ այստեղ մեր քննադատներից մեկը նույն ձևով վարվեց, նույն մեթոդով վարվեց. կարդաց մինչև ստորակետը, առանց նույնիսկ վերջակետի հասնելու: Ես սրա վրա կանգ չեմ առնի, որովհետև ընկ. Զարենցը խոսեց այդ մասին, և ա-

սաց, որ սա պայքարի մեթոդ չէ: Ես պետք է ասեմ, որ ռապալականության զարգացման աղբյուրներից մեկն էլ մեր գրաքննադատների ցածր կուլտուրական մակարդակն է: Նրանք (գրողները—խմբ.) պարզ չեն պատկերացնում, թե ինչպիսի ժանրի հետ գործ ունեն՝ տեղական նացիոնալիզմի մեջ ընկնելիս: Եթե մեկը կոնսերվ է բաժանում և Հայաստանին տալիս է շատ, Վրաստանին՝ քիչ, նրա խնդիրը հեշտ է լուծել, հեշտ է նրա դեմ պայքարել. աշխատանքից հեռացնում են, և հարցը վերջացավ: Սակայն գրական երկի մեջ եղած դեմոկրատական-նացիոնալիստական սխալները չի կարելի այս ձևով վերացնել, և եթե մեր քննադատները չեն կարողանում ճիշտ եզրակացություններ անել ու ճիշտ քննադատել, դրա պատճառն այն է, որ նրանք չեն մտել երկի միջև երկի կառուցվածքից չեն բխեցրել այդ քննադատությունը, ինչպես ես իմ զեկուցման ժամանակ² վեր հանելով Թոթովենցի գրվածքի, ինչպես և իմ գրվածքի այս կամ այն կտորները, վերցնելով ամբողջ երկը, ապացուցեցի, որ դա առաջ է գալիս և՛ ձևից, և՛ թեմատիկայից, և՛ լեզվից: Ես նորից եմ կրկնում, որ զանազան պայմաններում այդ իդեոլոգիան ներկայանում է զանազան ձևով. ես ուզում եմ մեկ ոտանավորով ասել, որ ստեղծագործողն ինքը հետին թվով համոզվում է, քան այդ կարողանում է համոզել մեր քննադատը, թե ինչպիսի սխալներ է ինքը կատարել: Ես կկարդամ Ձեզ այդ ոտանավորները (կարդում է): Այն կսկիծը, որ կա այստեղ, սա առաջանում է այն ռեթմից և մետաֆիզիկայից, որ ստեղծագործության մեջ իբրև առանձնահատկություն երևան է գալիս: Ես այս ասելով ուզում եմ ցրել այն միտքը, որ երբեք որևէ մի գրող գրիչը իր ձեռքը չի վերցնում՝ նպատակ ունենալով տալ թշնամու իդեոլոգիան կամ գովել նրա անցյալը և այլն: Պետք է սու ընդմիջող հասկանալի լինի: Սակայն սա, իհարկե, մեզ իրավունք չի տալիս մեր կատարած սխալներն արդարացնելու, և երբ մենք հետագայում, որպես ստեղծագործող, կարդում ենք մեր երկը, տեսնում ենք արդեն պակասը և մենք մեզ ներքուստ ավելի ենք քննադատում, քան որևէ քննադատ: Ես հույս ունեմ, որ համագումարից հետո մեր քննադատությունը վերջ կտա քննադատական այն ձևերին, որ մինչև այժմ ունեցել է: Մենք ինքներս սկսելով ինքնաքննադատությունը՝ կսովորեցնենք մեր քննադատներին մեզ մեր պահանջած ձևով քննադատել:

Երկրորդ խնդիրը, որ ես պետք է դնեմ, լեզվի հարցն է: Դուք գիտեք, որ վերջերս գրողների միությունը լեզվի խնդիրների առթիվ ունե-

ցավ դիսպուտներ, որոնց ընթացքում թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ: Այդ սխալներ կատարողներից մեկը ես էի, որ խիստ արտահայտվեցի Նաիրի Զարյանի լեզվի նկատմամբ՝ անվանելով այն փնթի: Մրանով ես չեմ ուզեցել նրա լեզուն որակավորել, սակայն այդ ընթացքում մենք խմբակայնությամբ տարվելով, մոռացել էինք, որ կրակը պիտի ուղղել դեպի արխաիզմը, դեպի գրաբարը և ո՛չ միայն դեպի բարբառը:

Այս կապակցությամբ ես պետք է խոսեմ ընկ. Զարենցի զեկուցման դեմ: Դուք հիշում եք, որ ընկ. Զարենցը լեզվի խնդիրների կապակցությամբ ունեցած իր զեկուցումով³ ինչպես երկու ճյուղի օգտագործման խնդիրը դրեց: Որպեսզի դուք վերհիշեք այդ զեկուցումը, ես ձեզ կկարդամ Վահան Տերյանից այն հատվածը, որի վրա կառուցված է այդ զեկուցումը. «Մեր ուսահայ կամ արեւելյան լեզուն առաջ է գնացել երկու շավղով, երկու ճյուղավորությամբ. մի կողմից՝ դա այն լեզուն է, որ դարձել է մեր մամուլի այժմյան լեզուն, այլ խոսքով՝ մեր գրական լեզուն, մյուս կողմից՝ այն լեզուն, որ գործածել են Աբովյանը և հետո Պոռշյանը, Աղայանը և Թումանյանը»:

«Այդ երկու ճյուղավորություններից մեկը դարձել է մեր մամուլի, գրականության խոշորագույն հատվածի, մեր ժողովների, գրագրության լեզուն, իսկ մյուսը կիրառվել է գլխավորապես զեղարվեստական գրվածքների շրջանակում, սակավ առ սակավ ելնելով այդ շրջանակներից և արշավանք գործելով ուրիշ դավառների, այն էլ գլխավորապես միայն հրապարակագրության ու մամուլի գավառը: Դրանից հեռու չի գնացել, գիտական առարկաների լեզուն լինելու փորձեր չի արել նա»:

«Աբովյանը վերցրել է մի բարբառ և, առանց այլևայլության, գրել այդ բարբառով և հակադրել է այդ բարբառը գրաբարին: Իսկ մյուս ճյուղը նույն նպատակին դիմել է մի ուրիշ ճանապարհով. նա կերտել է մի նոր լեզու, որի մեջ մտել են նյութեր և՛ գրաբարից, և՛ բոլոր այն ժամանակ հայտնի և գործածության մեջ զանվող բարբառներից:

Իրավ որ, Նազարյանի լեզուն ավելի մոտ է հին լեզվին, այսինքն՝ գրաբարին: Աբովյանի լեզուն հասկանալի էր, շատ դյուրըմբռնելի մեր ժողովրդի մի մասին, որովհետև նրա իսկ, ժողովրդի այդ հատվածի լեզուն էր, սակայն չպետք է մոռանալ, որ դա հայ ժողովրդի մի հատվածն էր միայն: Մինչդեռ ախալքալաքցու կամ շիրակեցու համար այդ լեզուն գուցե ավելի դժվար ըմբռնելի էր, քան ո՛չ միայն Նազարյանի լեզուն, այլ նույնիսկ գրաբարը: Այս մեկ: Երկրորդ, եթե այդ լեզուն

իրոք գրականության, մամուլի, գիտության լեզու լինելու ընդունակ լինելի, ուրեմն կդառնար այդպիսին, քանի որ նա մեր ժողովրդի ամենակոմպակտ ու ամենախոշոր հատվածի լեզուն էր: Եթե չդարձավ, կնշանակե՞ չէր էլ կարող դառնալ:

Բայց նա տվեց Նազարյանի—Նալբանդյանի—Շահազիզի լեզվին իր հարստություններից այն, ինչ նրանք կարողացան վերցնել, ինչ կարևոր եղավ նրանց:

Թվում է, սակայն, որ Աբովյանով էլ պիտի վերջանար լեզվի այդ ճյուղավորումը, քանի որ դրանից հետո ծագեց մի ամբողջ գրականություն ու մամուլ Նազարյան շկոլայի լեզվով և, ըստ ամենայնի, այդ հյուսիսափայլյան լեզուն հաղթող էր հանդիսանում:

Սակայն ո՛չ: Առաջ եկան, մի կողմից՝ Պոռշյան, Աղայան, մյուս կողմից՝ Սունդուկյան, որոնք շարունակեցին բարբառով գրել և ավելի ևս բարդեցին այդ խնդիրը:

Ըստ երևույթին, այդ մարդկանց չէր գոհացնում Նազարյանի և Շահազիզի, իրավ, որ անկենդան լեզուն:

Ճիշտ է, անկենդան էր այդ լեզուն, կիսամեռ էր նա, առկախ գրաբարից, լի խրթին ու չոր խոսքերով և դարձվածքներով:

Եվ շատ հասկանալի է, որ Սունդուկյանի նման մի անզուգական տաղանդ պետք է նկատեր, որ դրամայի ասպարեզում, թատրոնում այդ Նազարյան—Շահազիզյան լեզուն անկիրառելի է, անթույլատրելի, անհնար: Որովհետև ոչ մի տեղ այնքան աչքի չի ընկնում լեզվի մեռածությունը, որքան թատրոնում և այն՝ կենցաղագրական-նատուրալիստական թատրոնում:

Մյուս կողմից՝ նույնը պիտի զգար և՛ Աղայանը, և՛ Պոռշյանը՝ ժողովրդական կենդանի կենցաղին մոտենալիս:

Այս ամենը պարզ է, սակայն ինչպե՞ս հաշտեցնել այդ երկու ճյուղավորությունը: Չէ՞ որ մի գրականություն պիտի ունենա իր մի լեզուն: Նո չէ՞ր կարելի պատմվածք, դրամա կամ հեքիաթ գրելիս մի լեզու գործածել, իսկ հոգված ու դասագիրք գրելիս կամ թարգմանություն անելիս՝ մի ուրիշ լեզու: Ինչպե՞ս պիտի հաշտվեր հայ գրողն այդ տարօրինակ դրություն հետ: Մի կողմից, կարծես թե ստեղծվում էր Նազարյանի և նրա աշակերտների ձեռքով մի տեսակ արհեստական, շինծու լեզու, գրաբարի ու աշխարհաբարի մի խառնուրդ, մյուս կողմից

առաջադրվում էր մի բնական լեզու, կենդանի մի բարբառ, ժողովրդի բերանից վերցրած:

Որի՞ն պետք էր առավելութուն տալ և որի՞ն պիտի պատկաներ ապագան:

Թվում էր, թե կենդանի, «բնական» լեզվին էր պատկանելու ապագան, որ նա պիտի տիրող հանդիսանար և հաղթեր: Սակայն այդպես չեղավ:

Այստեղ ևս մենք պիտի գնայինք այն ճանապարհով, որով գնացել են բոլոր եվրոպական ազգերը: Առանց այդ ճանապարհի վրա կանգնելու անհնար էր առաջ գնալ, որովհետև այդ է միակ ճանապարհը. և իզուր չէր, որ այդպես էր գնացել բոլոր մյուս ազգերի զարգացման ուղին»⁴:

Ուրեմն, Վահան Տերյանը, կամ Չարենցը՝ Վահան Տերյանի նման, գտնում է, որ այդ երկու ճյուղերը հարկավոր է միացնել, կազմել մի հստակ լեզու, և որ այդ լեզուն պետք է զարգանա եվրոպական ժողովուրդների ճանապարհով: Հարց է առաջ գալիս, ինչու՞ Վահան Տերյանն այն ժամանակ լեզվի խնդիրն այս ձևով էր դնում: Որովհետև Վահան Տերյանը, լեզվի <զարգացման մասին խոսելիս>, դնում էր բուրժուազիայի պրոգրեսիվ դերի պաշտպանությունը: Այդ ժամանակ նրանք (հայ գրողները—կազմ.) պրոլետարական հեղափոխության մասին գաղափար չունեին, և պատահական չէ, որ ճիշտ նույն ժամանակ դաշնակցությունը ևս լեզվի մասին գրած իր հոդվածում արշավանք է գործում բարբառների դեմ, արշավանք է գործում ժողովրդական լեզվի դեմ:

Պետք է ստեղծել մի կենտրոնաձիգ լեզու, սակայն այդ կենտրոնաձիգ լեզուն չպետք է ստեղծել այնպես, ինչպես ընկ. Չարենցն է դնում խնդիրը: Դուք գիտեք, որ ներկայումս մեր գրական լեզվի մեջ բարբառը չի արտահայտվում: Մեր մամուլը, ինչպես և մեր գյուղացիությունը աշխատում են այդ մաքուր լեզվով էլ խոսել: Սխալ է ասել, որ Հոկտեմբերյան լեզուն զարգացել է Տերյանի ձևով:

Տեղի՞ք—Չարենց—Դա տերմին է:

Բակունց—Հենց թեկուզ որպես տերմին էլ չի կարելի գործածել:

Եվ եթե հարցն այսպես դնենք, մենք կտեսնենք, որ այն կկանգնի գլխի վրա: Թումանյանի լեզվի մասին Չարենցը իր տված զեկուցման մեջ ասում է. <«Հանձին Հովհ. Թումանյանի մեր գրական լեզվի շինարա-

րության ասպարեզում մենք տեսնում ենք վերջին ամենացայտուն և ամենաբնորոշ ներկայացուցչին լեզվական այն տենդենցի, որի բնորոշ կողմն են կազմում լեզվական գավառական հատկանիշները (թե՛ բառակազմության և թե՛ համաձայնության մեջ): Լեզվական այս տենդենցը, սկիզբ առնելով Խ. Աբովյանից, իր հետագա ներկայացուցիչների մոտ հետզհետե ազատագրվում է գավառական հատկանիշներից (առանձին է մնում Գ. Սունդուկյանը) և Հ. Թումանյանի երկերում դառնում է մի լեզու, որ կիսով չափ մոտենալով մեր ընդհանուր գրական լեզվին, կիսով չափ դեռևս պահում է իր մեջ գավառական հատկանիշները, և այս վերջիններս են, որ նրա լեզվի մեջ ստեղծում են այն ինքնուրույն ու յուրահատուկը, որ մենք հասկանում ենք «Հ. Թումանյանի լեզու» ասելով: Եթե մենք Հ. Թումանյանի լեզուն զրկենք այս հատկանիշներից, կստանանք մաքուր գրական լեզու, բայց սա արդեն չի լինի այդ գրական լեզուն, որ բնորոշ է Թումանյանի համար: Թումանյանի լեզվի այդ յուրահատուկն ու բնորոշը, որ նրա լեզվին տալիս են գյուղական ինտոնացիա, մեր խորին համոզմունքով՝ պատմականորեն դատապարտված է մանվան, ինչպես այդ ցույց է տալիս մեր գրական լեզվի հետագա զարգացումը, մեր ներկա գրական լեզուն, առանց բացառության»⁵:>

Ուրեմն, Թումանյանի լեզվին յուրահատուկ և բնորոշը Չարենցը համարում է գյուղական ինտոնացիան: Ես կկարդամ Տերյանի գնահատականը նույն Թումանյանի լեզվի վերաբերյալ. <«Այսօր Թումանյանը իր լեզուն հասցրել է այն բյուրեղանման պարզության, որը մոտեցնում է նրան Պուշկինին, և որը նրա գերագույն արժանիքներից մեկը պիտի համարվի: Սակայն նա պահպանել է իր լեզվի մեջ դեռ երկու բառ՝ դա հռչակավոր էս-ն ու էն-ն է: Այդ էս-ն ու էն-ը այս ու այն-ի հանդեպ մեր գրականության մեջ առաջին բարբառների գործածության վերջին գին-վորներն են, վերջին բերդերն են և, ըստ իս, շատ խաբիսով ու անհաստատ բերդերը, որ դեռ պահպանում են իրենց գոյությունը և մինչև անգամ թշնամական բանակի մեջ իրարանցում գցելու անհաջող փորձեր էլ են անում: Թումանյանի մի քանի շնորհալի և անշնորհ աշակերտները ճիգեր են թափում այդ էս-ն ու էն-ը ընդհանրացնելու, և պետք է խոստովանել, շնորհիվ մեր երկրում տիրող անտերությունը, որոշ չափով հաջողում են այդ բանում»⁶:>

Այսպիսով, Տերյանը Թումանյանի լեզվի մեջ գտնում է երկու բացասական բառ՝ «էս» և «էն» բառերը:

Ինչո՞ւ եմ հարցն այսպես սուր դնում: Սա մեր ներքին հարցերից մեկն է, և սա տեսության մեջ կարևոր խնդիր է, ուստի պետք է նույնպիսի քաղաքական բարձրության և նույն որակին հասցնել, ինչ որ մյուս տիպի սխալների <հարցերը>: Ինչո՞ւմն է խնդիրը: Յուրաքանչյուր տիրապետող դասակարգ իր հետ բերում է յուրահատուկ լեզու, և ճիշտ է այստեղ պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանի ասածը, որ ժամանակակից առաջնակարգ լեզուն ազդում է մյուս լեզուների վրա. պրոլետարական հեղափոխությունից հետո մեր ժամանակակից լեզուն կրում է այնպիսի խոշոր ազդեցություն մի այնպիսի լեզվից, ինչպիսին է մեր Հոկտեմբերյան հեղափոխության հայրենիքի լեզուն: Փոխառությունների խնդրում մենք ավելի իրավունք ունենք վերցնելու ուսական լեզվից, քան մի ուրիշից:

Մաքուր լեզվի, կենտրոնաձիգ լեզվի խնդիրը պետք է դնել: Ես գրտնում եմ, որ այդ լեզուն խարսխված պետք է լինի ժողովրդական լեզվի վրա: Սրա համար մենք պետք է ուսումնասիրենք Թումանյանի լեզուն <նկատի առնելով>, թե իր ժամանակին Թումանյանն ինչպես է կարողացել օգտագործել բարբառները և ժողովրդական լեզուն, գրաբարը, զանազան պատկերներ և այլն ու ստեղծել այնպիսի լեզու, որը հանդիսանում է, ես կասեի, նախահոկտեմբերյան պոեզիայի լեզուն: Եվ այդպիսով՝ Թումանյանը դառնում է այդ լեզվի նախահայրը, որովհետև Թումանյանի փորձն այս կապակցությամբ ավելի շատ տվյալներ ունի օգտակար լինելու, քան Տերյանի լեզվաշինարարության փորձը:

Լեզվի դիսպուտների ժամանակ, զբաղված լինելով խմբակայնությամբ, գիտակցաբար, մենք անցանք մի քանի խնդիրների, որոշակի խնդիրների կողքով, ինչպիսին է գրաբարի օգտագործման խնդիրը: Հարց է առաջ գալիս, ի՞նչ ասպարեզներում և ի՞նչ չափով կարելի է օգտագործել գրաբարը: Ես կարծում եմ՝ այն կարելի է օգտագործել պետականության, փիլիսոփայության և ռազմական ասպարեզներում, և այս ուղղությամբ օգտագործված գրաբարը դրական հետևանքներ է տալիս: Իսկ եթե գրաբարով ուզում ենք նկարագրել բնությունը, կամ <գրել> այս կամ այն ստեղծագործությունը, գրվածքը, տեսնում ենք, որ բացասական հետևանք է ունենում: Այս իսկ տեսակետից՝ նայած նյութին. այս կամ այն չափով էլ դրվում է գրաբարի օգտագործման խնդիրը:

Իմ կարծիքով՝ լեզվաշինարարության խնդիրներում մենք կանգ ենք առնում և դժվարությունների հանդիպում առարկաների <համար> բառեր <որոնելիս>: Այսպիսի խնդիրներում պետք է ելակետ ունենալ ժողովրդական բարբառը: Դուք գիտեք, որ մենք հաճախ այս կամ այն բառը ճիշտ հայերեն գործածելու համար հանդիպում ենք դժվարությունների: Այն նրբությունը, որ ուզում ենք այս կամ այն բառով արտահայտել, <ճիշտ, հարմար բառը> մենք չենք գտնում: Դուք գիտեք, որ Գոգոլի ստեղծագործությունների մեջ փոքր, փոքրիկ և այլ գովասանական <իմաստները> ունեն իրենց հատուկ բառերը: Հայոց լեզվի մեջ այդ տեսակետից մենք կանգնած ենք դժվարությունների առաջ: Ես՝ ընկ. Խանջյանի այս ուղղությամբ ունեցած դրույթը սպառնիչ է համարում, և որևէ տարակուսություն այստեղ ավելորդ էմ գտնում. <«Պայքարելով լեզվի մաքրության խնդրում նացիոնալիստական արտահայտությունների դեմ, միաժամանակ պետք է հարվածել մեծապետական շովինիզմը արտահայտող տենդենցները, պետք է հարվածել այն «ձախլիկներին», որոնք չեն ցանկանում ընդունել հայերենի (ազգային լեզվի) զարգացման անհրաժեշտությունը և օրինաչափությունը, ձգտում են գործնականում խոչընդոտներ հարուցել հայերենի զարգացման առաջ, անգամ թարգմանությունների մեջ թույլ չտալով հայերենում վաղուց գործածական և ընդհանուրին հասկանալի արտահայտություններ: Օբյեկտիվորեն այս կարգի շեղմանն է նպաստում նաև գոեհեկաբանությունը, լեզվի մեջ բարբառների անքննադատ օգտագործումը, լեզվի օրենքների ոտնահարումը:

Մենք ստեղծում ենք և ստեղծելու ենք այնպիսի հայերեն գրական լեզու, որը 1) կարողանա լրիվ արտահայտել բոլոր այն հասկացողությունների գումարը, որն անհրաժեշտ է արտահայտելու համար մեր ժամանակակից սոցիալիստական հասարակության բոլոր երևույթները, 2) որ լիովին հասկանալի լինի աշխատավորական մասսաներին, մի լեզու, որ հզոր զենք լինի մեր սոցիալիստական բովանդակությամբ ազգային կուլտուրան շտեմնաված բարգավաճման հասցնելու համար»>:

Այս երկրորդը, որ լեզուն հասկանալի պետք է լինի աշխատավոր մասսաներին, իմ կարծիքով, <եթե ճիշտ չհասկացվի> մեր գրականության համար վտանգավոր երևույթ կներկայացնի: Որովհետև երբ այսպես ենք դնում հարցը, այն ժամանակ լեզուն սկսում են խառնել, և ժողովրդականը գոեհեկացնում են:

Ես, դժբախտաբար, մեր գրողների մեջ չեմ գտնում մի այնպիսին, որը լեզվի տեսակետից օրինակելի լինի, բացի ընկ. Չարենցի լեզվից, և այդ պատիվը պատկանում է մեր մեծ գրող Չարենցին:

Այն բացասական նիվելիրովկան, որի <մասին> ընկ. Չարենցը <խոսեց>⁸, առաջ է բերում լեզվի խառնվածություն, լեզվի թլվատություն և այլն: Այնպես որ, պետք է բարբառները կշռել դեղատան կշեռքի ճշտությամբ և վարվել այնպես, ինչպես այդ անում են ուսական գրողները, որից մի փորձ ես կբերեմ: Նրանք վերցնում են ժողովրդական մի արտահայտություն, մեկնաբանում են այդ արտահայտության օրենքը, և հետո իրենք կառուցում այդ օրենքի հիման վրա այն նոր բառը, որ անհրաժեշտ է ստեղծել. այս տեսակետից՝ Թումանյանի փորձը շատ ուսանելի է մեզ համար:

Լեզվի ասպարեզում կատարված սխալները հետևանք են մեծապետական շովինիզմի. նրանք կարծում են, թե հայերենով ամեն ինչ չի կարելի արտահայտել, ուստի և հարկ չկա այդ հայերենի վրա աշխատանք թափելու:

Այս տեսակետից ես կարող եմ ասել, որ Տիգրան Հախումյանը «Ցասում»-ի թարգմանությամբ մեծապես վնասել է լեզվին: Ես գտնում եմ, որ հայկական լեզվի այն պրովինցիալ տեսակը կորել է, և մենք ունենք այժմ մի լեզու, հարուստ լեզու, որը հնարավորություն ունի ոտքի կանգնելու, և շատ շուտով ոտքի կկանգնի:

Այժմ անցնում եմ իմ ելույթի հիմնական մասին: Դա մեր գրողների ստեղծագործությունների մեջ արված սխալներն են: Ընկ. Խանջյանն իր ելույթի մեջ բավական սեղմ և ազդու ձևով նշեց այս բոլորը՝ Ընկ. Խանջյանն ասաց. <«Առանձնապես պետք է նշել, որ մեր գրականության մեջ դեռ արտահայտություն են գտնում խորթ ազդեցություններ, դասակարգայնորեն թշնամի ազդեցություններ: Մեր գրողներից ոմանք այսօրվա մեր իրականությունից կարծես թե փախուստ են տալիս դեպի անցյալը: Երբեմն իդեալականացնում են անցյալի ամենամոռյալ էջերը (Մահարի, Թոթովենց), թախիծով և կարոտով են վերարտադրում անցյալի էջերը և օբյեկտիվորեն նույնիսկ նսեմացնում են մեր այսօրը (Բակունց—Միրանի փողը)»: Չափազանց հատկանշական է Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ն: Գեղեցիկ, հաջող, մնայուն կտորների կողքին այստեղ կան առանձին գործեր, որտեղ արտահայտված գաղափարները մերը չեն: Սխալ է Չարենցի մոտեցումը դեպի մեր

անցյալը («Պատմության քառուղիներով»): մեր ժողովրդի ամբողջ անցյալի մեջ նա չի գտնում ոչ մի լուսավոր կետ: Նրա պոեմը վերածվում է մի նոր «ողբի» և, որ ամենից զարմանալին է ու պախարակելին, նրա «ողբը» տարածվում է ո՛չ միայն մեր անցյալի, այլ որոշ չափով նաև մեր ներկայի վրա: Այստեղ արդեն այնքան լուրջ է Զարենցի կատարած սխալը, ըստ էության նացիոնալիստական շեղում, որ նա պետք է շատ լուրջ մտածի և անհապաղ ուղղի այն: Մենք չենք ասում, թե չի կարելի գրել կամ չպետք է գրել անցյալի մասին: Ոչ: Մենք պահանջում ենք անցյալի մասին գրելիս՝ դիտել այն կոմունիզմի լուսարձակով, դիտել այն որպես դասակարգային պայքարի պատմություն, այլապես դուրս է գալիս կամ անցյալի լիրիկական իդեալականացում, կամ լալկան ողբ, կամ երկուսը միասին, այլապես դուրս է գալիս պատմական իրողության աղավաղում, իսկ պատմական իրողությունը աղավաղող գեղարվեստական ստեղծագործությունը, այդ շատ լավ հայտնի է ձեզ՝ գրողներիդ, անարժեք է նաև գեղարվեստորեն:

Վերը բերված սխալների նացիոնալիստական բնույթը պարզ է միանգամայն: Ահա թե ինչու մենք խստապահանջ ու անխնա պետք է քննադատենք այդ սխալները՝ երևան հանելով նրանց սոցիալական-դասակարգային աստառը: Առավել ևս անհրաժեշտ է խիստ և անհաշտ լինել, որովհետև նացիոնալիստական սխալներն ու սայթաքումները հանդես են եկել մեր գրականության երկու խոշոր վարպետների մոտ (Զարենց և Բակունց), այն էլ մեր մի շարք պարզորոշ նախազգուշացումներից հետո»:

Ես ամենևին միտք չունեմ այս դիտողության ճշմարիտ լինելը հայտարարելու: Ես կուզեի ասել, որ նացիոնալիստական սխալները թե՛ Զարենցի մոտ, թե՛ ինձ մոտ և թե ուրիշների մոտ ինչից են առաջ եկել: Իմ կարծիքով, եթե վերցնենք մեր սխալների հիմնական գիծը, կտեսնենք հետևյալը, որ մեր երկրում տեղի ունեցող մի շարք իրադարձերը՝ գյուղի վերակառուցումը, կոլխոզ շինարարությունը, [բաց], կտրված են իրականությունից: Սրա հետ էլ եթե մենք հաշվի առնենք այդ հեղինակների վիճակը՝ անցյալը քրքրելու դժվարությունների հետ կապված, պարզ կլինեն այդ սխալների արմատները:

Ծիշտ է, ընկերներ, որ անցյալի դեմոկրատական տարրերը պետք է օգտագործենք: Սակայն մենք երևան չենք հանել այդ դեմոկրատական տարրերի պայքարը իրենց շահագործողների դեմ:

Ծա մի քանի խոսքով ուզում եմ կանգ առնել Նաիրի Զարյանի «Ռու-
շանի քարափի» վրա. ես գտնում եմ, որ նա գրված է Թումանյանի
«Անուշ»-ի ազդեցության տակ, ինչպես որ Նաիրի Զարյանը այստեղ աշ-
խատեց ապացուցել, որ Զարենցի «Գովք»-ը նման է Շնորհալիի գըր-
վածքներին՝ ոճի տեսակետից: Ինչո՞ւ եմ ես խնդիրն այս կապակցու-
թյամբ դնում: Իհարկե, չի կարելի ասել, որ Նաիրին անմիջականապես
օգտվել է Թումանյանի «Անուշ»-ից կամ Զարենցը՝ Շնորհալուց, բայց
հիմնականն այն սխալն է, որ երկու հեղինակներն էլ հին ձևի մեջ գրել
են նոր բովանդակություն, և երբ դուք կարդում եք «Ռուշանի քարափը»
և Թումանյանի «Անուշ»-ը, տեսնում և զգում եք այդ նմանությունը.
ինչպես ձեթով ամանի մեջ եթե գինի լցնես և հետո այդ գինին գործա-
ծես, կզգաս ձեթի հոտը, այնպես էլ այս գրվածքի և Նղիշիի «Գովք»-ի
մեջ տեսնում ենք < Թումանյանին և > Շնորհալիին: Եվ այսպիսով՝ շատ
անգամ հին ձևի մեջ դնելով նորը, < հին > առանց քննադատաբար օգ-
տագործելու, սխալներ ենք անում:

Մենք տեսնում ենք < նաև >, որ գրական ստեղծագործության հա-
մար ժանրի օգտագործումը ո՛չ թե առաջնակարգ խնդիր է, այլ երկրոր-
դական:

Մի դիտողություն էլ, և ես կվերջացնեմ: Ընկերներ, մենք խոսե-
ցինք այստեղ մի հիմնական թերության մասին. որ մենք՝ գրողներս,
չենք օգտագործել նորագույն ձևերը: Ես պետք է ասեմ, որ մերն է մեղ-
քը, որ մեզ գրականության մակարդակը ցածր է, և մենք ենք մեղավորը,
որ ընկնելով այս կամ այն ձախության կամ աչության մեջ՝ քաղաքա-
ցիական ակտիվություն գրականության մեջ չենք ունեցել: Մենք կար-
ծես այդ գծից վախենում ենք, բայց չպետք է վախենանք և պետք է մո-
տենանք սոցիալիստական շինարարությանը, այդ գիծն ուժեղացնելու
համար, որպեսզի կարողանանք այդ հիմնական նյութը գեղարվեստա-
կան գրականությամբ արտահայտել:

Ես ուղղակի ամոթով եմ հիշում ընկ. Խանջյանի ասածը, որ Շուր-
խովի տիպերը Վաղարշապատում ավելի են մասսայականացված, քան
մերը: Ինչո՞ւ Նաիրի Զարյանի տիպերը չեն կարող Շուրխովի տիպերի
պես մասսայականանալ, որովհետև նրան խանգարում է սխեմատիզմը,
նրան խանգարում է այն վերաբերմունքը, որ նա ունի դեպի անցյալի
կուլտուրան: Ես կարող եմ կարդալ ընկ. Զարյանի՝ իր մանկության մա-
սին գրածը, որտեղ նա վախենում է իր անցյալից: Նա այդ մանկության

մեջ շի ուզում որևէ դեմոկրատական էլեմենտ անգամ տեսնել: Սա ևս ձախ կարգի սխալ է, և սա մեր հեղինակներին վրկում է աչքի ընկնող տիպեր տալու հնարավորությունից:

Ես համոզված եմ, որ ընդհանուր օգնությամբ, ելնելով գրականության շահերից՝ մենք հնարավորություն կունենանք բարգավաճել այդ գրականությունը:

Այն <վախը>, որ մենք ունենք դեպի հինը, սխալ դրույթ է:

Ես համոզված եմ, որ մենք կարդարացնենք այն հույսերը, որ մեր ընթերցող սերունդը կապում է մեզ հետ: Մենք այսուհետև կապվելով մեր իրականության հետ՝ կաշխատենք արդարացնել մեր նկատմամբ եղած պահանջը, մենք դեռևս շատ բան ունենք գցելու մեր պատմության անդաստանը, և մենք այնպիսի սերմեր կգցենք, որ պատմությունը կեն-
րի մեղ մեր կատարած սխալների համար:

<ՀԱՅԿԻՆՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Ընկ. Ակսել Բակունցը իր ելույթում ընդգծեց, որ Հայկինոյի արտադրությունների որակի ոչ բարձր հանգամանքը պիտի բացատրել ո՛չ միայն իդեոլոգիական և այլ սխալների, սցենարիստների կտրվածության և մեր կուլտուրայից անտեղյակ լինելով, այլև ժամանակի անխուսափելի պայմաններից, երբ Հայկինոն իր ժապավենների արտադրությամբ մրցման էր դուրս գալիս կարի գործարանի հետ: Ընկ. Բակունցը շեշտեց, թե ինչպես ինքը և, այժմ, շատ գրողներ, սկզբնական շրջանում կինոդրամատուրգիան համարել են հեշտ և, միաժամանակ, գրողի համար անարժան մի գործ, իսկ այսօր նա ըմբռնում է կինոարվեստի՝ իբրև՝ սինթետիկ արվեստի ներկայացրած չափազանց մեծ դժվարությունները և սցենարիստի հաճույքը: Ընկ. Բակունցը իր հերթին ընդգծեց սցենարիստի և ռեժիսորի կողմից մեր պայմանները և անցյալ կուլտուրան ճանաչելու անհրաժեշտությունը: Դրանք նախապայմաններ են ձևով ազգային և բովանդակությամբ սոցիալիստական մեծ գործեր տալու, որոնք միաժամանակ դուրս գան միութենական կինոէկրանի վրա և հետաքրքրեն նաև միութենական դիտողին:

Պետք է շեշտել, որ Հայկինոյի ստեղծագործություններին նվիրված դիսպուտը մի շարք ելույթ ունեցողների կողմից վերածվեց արտադրական խորհրդակցության և անցավ շատ ընտանեկարի, անքննադատ մթնոլորտում: Եթե գնահատելի է այն պարագան, որ անձնական հաշիվներ գրեթե տեղի չունեցան դիսպուտում, մյուս կողմից՝ կարելի էր ավելի սրելու զուտ ստեղծագործական բնույթ կրող հարցերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

ԳԿ — «Գյուղատնտեսական կյանք», ամսագիր, Երևան, 1922—1929 թթ.

ԽՀ — «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, Երևան, 1921—1940, հետագայում՝ «Սովետական Հայաստան»

ԿՌ — «Կարմիր ուղար», գյուղացիական շաբաթաթերթ, Գորիս, 1921—1930 թթ.

ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ — Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ

ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ — Հայկական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ

ՄՃԿ—ՍՄՏԿԱ, գյուղատնտեսական օրաթերթ, Երևան, 1922—1931 թթ. (1927—1928 թթ. Բակունցը վարել է թերթի ագրոբաժինը)

ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից ՄՀԻ ՀՄԿԱ—ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվ

ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ — Վրացական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ա. Բակունցի թողած գրական ժառանգությունը կարևոր մասն են կազմում 1920—30-ական թվականներին գրական և կուլտուրական մամուլում տպագրված՝ գեղարվեստական գրականության հարցերին նվիրված հոդվածներն ու գրախոսությունները, որոնք առաջին անգամ հավաքվել ու առանձին գրքով հրատարակվել են 1959 թվականին, «Ա. Բակունց. Գրականության մասին» ժողովածվում։ Այդ դիրքը, սակայն, նախ՝ չի ընդգրկում այն բոլորը, ինչ տվյալ բնագավառում ստեղծել է Բակունցը, և հետո՝ մի շարք հոդվածներ ու զեկուցումներ լույս են տեսել մեծ ու փոքր կրճատումներով։

Հայտնի է, որ դեռևս 20-ական թթ. սկզբներին, խարկովում սովորելու տաշինեռին, տեղի հայկական ակումբում, Բակունցը հանդես է եկել ուշագրավ զեկուցումներով՝ նվիրված Պ. Դուրյանի, Հովհ. Թումանյանի և Վ. Տերյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը։ Մեզ չեն հասել այդ զեկուցումների բնագրերը կամ համառոտ շարադրանքները։ Հետագա տասնամյակին, Երևանում, Հայաստանի գրողների միության նախաձեռնությամբ կազմակերպված հրապարակային քննարկումներին ու բանավեճերին, Բակունցը հանդես է եկել որպես հիմնական զեկուցող՝ իր տեսակետները շարադրելով սովետահայ գրականության տեսության ու պատմության, գեղարվեստական գրականության լեզվի և կինոյի հարցերի մասին։ Չեն հայտնաբերված նաև դրանց բնագրերը, և մեր միակ աղբյուրը լրագրական անհաջող շարադրանքներն են (տե՛ս սույն հատորի համապատասխան բաժինը)։ Անհավանական չէ, վերջապես, որ Բակունցը հանրապետական ու կենտրոնական մամուլում հրատարակել է նաև ուրիշ հոդվածներ, սակայն դրանց մի մասը, թերևս, լույս է տեսել մեզ անծանոթ ծածկանուններով և կարող է գիտական շրջանառության մեջ մտնել հարցի համակողմանի լուսարանությունից հետո միայն։

Այսպիսով՝ սույն բաժնում տեղ են գտել Բակունցի առաջիմ հայտնի գրական-քննադատական բոլոր հոդվածները, բացառությամբ Վարդան Ալեկցյունի նվիրված փոքրածավալ հետազոտության, որը տեղ է գտել սույն հրատարակության II հատորում, Ալեկցյունի «Բակունցի բարձրարժեք թարգմանություններին ու մեկնաբանություններին կից» Հատորից դուրս են մնում նաև «Մանկական գրականության խնդիրներից» ծավալուն հոդվածը, որը լույս է տեսել «Նոր ուղի» հանդեսի 1931 թ. II գրքում, էջ 117—131, «Ալ. Ստեփանյան» ծածկանունով և նույն բնույթի մյուս հոդվածները՝ «Սովետական Հայաստան» թերթում։ Գրված լինելով օրվա թելադրանքով ու շտապողականությամբ՝ դրանք տառապում են մի շարք էական թերություններով և վերահրատարակման հիմքեր չեն առիթս։

Նկատի առնելով հատորի մնացած բոլոր բաժինների նյութերի վերաբերմամբ «Խնքնակենսագրության» մեկուսի դիրքը, նաև՝ առանձնակի նշանակությունը Բակունցի կյան-

քի և ստեղծագործության ուսումնասիրության խնդրում, սույն IV հատորը բաց ենթանում հեղինակի «Ինքնակենսագրությանը», իսկ բաժնի մնացած նյութերը դասավորում ժամանակագրական կարգով: Նյութերի դասակարգման նույն սկզբունքն է կիրառված նաև սույն հատորի հաջորդ շորս բաժիններում:

<ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

(էջ 9)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ. № 7: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ա. Բակունց, Երկեր, կազմեց և խմբագրեց Ս. Պայազատ, Ե., 1955, էջ XIX—X, Ապա՝ «Ա. Բակունց, Գրականության մասին», Ե., 1959, էջ 21—22:

Բնագիրը պատրաստված է ըստ ինքնագրի:

1 Բակունցը (Ալեքսանդր Թևոսյան) ծնվել է 1899 թ. հունիսի 1-ին: Հոր անունն է Ստեփան, մոր անունը՝ Բոխաչայու (հին Գորիսի՝ Երիշենի Խուրշուդյան ընտանիքից):

2 «Մի տուն լիք մանուկներ» — Թումանյանի «Գուլթանի երգը» բանաստեղծության տողը, որ դարձել է թեմավոր խոսք: Բակունցն ունեցել է երեք եղբայր և յոթ քույր:

3 Հստ ավարտական վկայականի՝ Գորիսի հայոց հնգամյա ծխական դպրոցում Բակունցն ուսանել է՝ կրոն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, թվարանություն, բնագիտություն, հայոց և ռուսաց պատմություն, ընդհանուր և ռուսաց աշխարհագրություն, երգեցողություն, երկրաչափություն, գծագրություն-նկարչություն, զոդագրություն և ձեռագործ: Ուսուցիչներն են եղել՝ Սաղաթ Սաֆրազրեկյանը, Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, Աշխեն Շահադարյանը, Հակոբ Միրաքյանը, Տիգրան Սաղանդարյանը և ուրիշներ: Գյուրցի ավարտական վկայականը նրան տրվել է 1910 թ. մայիսի 22-ին (բնագիրը պահվում է ՊԿՊԱ-ում, Գևորգյան ճեմարանի ֆոնդում, թղթապանակ 22, գործ 11, թ. 3: Հրատարակվել է 1958 թ. սկսած՝ Ա. Աղամյանի և Ռ. Իշխանյանի կողմից):

4 Վաղաճն Ավաբայի դաշտում — անցյալում շատ տարածված մի երևակայական էկար, ուր պատկերված են Վարդան Մամիկոնյանն ու Ղևոնդ Երեցը՝ իրենց զինակիցների հետ, Ավարայրի դաշտում: Հաճախ էր արտատպվում պատմության դասագրքերում:

5 «Մաղկեփունջ» գիրքը — ամենայն հավանականությամբ՝ Ա. Բակունցի նվեր ստացած գիրքն էր «Մաղկեփունջ, ամենատարածված ընտիր երգերի ժողովածու ծոցի համար» հատորիկը, որը հրատարակության է պատրաստել Խ. Տեր-Հովհաննիսյանը (լույս է տեսել Տփղիսում, 1907 թ.):

6 Գորիս քաղաքի հասարակության համախոսական-դիմումը՝ Ալեքսանդր Թևոսյանին (Բակունցին) էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի գիշերօթիկ սաների շարքում ընդունելու վերաբերյալ գրված է 1910 թ. օգոստոսի 10-ին (ստորագրել են 152 մարդ): Նրան ձեմարան է տարել իր մերձավոր ազգականներից մեկը՝ Երեմիա Բակունցը, որը նույնպես սովորում էր այնտեղ: Ա. Բակունցը միանգամից ընդունվել է III դասարանը:

7 «...հայոց Հայրիկ» — անվանապես այս պատմանունը վերաբերում է ականավոր հոգևոր գործիչ, գրող, ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին (գրական անունը՝

կերմյան Հայրիկ, 1820—1907), որը հայ իրականության մեջ վայելել է լայն ժողովրդականություն: Դրա շնորհիվ Հայրիկ անունը դարձել է հասարակ բառ և գործածվել իբրև հոմանիշ կարողիկոս բառի: Այս վերջին իմաստով էլ օգտագործել է Ա. Բակունցը: 1910 թ. կաթողիկոս էր Մատթեոս Իզմիրլյանը (1845—1910. XII):

8 «Հիմար մարդը» հեքիաթը իրականում տպագրվել է «Աղբյուր» մանկական ամսագրի 1913 թ. հոկտեմբերյան համարում, «Աշակերտ» ստորագրությամբ: Մանրամասնությունները տե՛ս սույն հրատարակության հ. II, էջ 626:

9 Բակունցի այդ «շարության» արգասիք ֆելիետոնը՝ «Մաթվեյ Մաթվեիշ... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)» խորագրով և «Թեզ զնացող» ստորագրությամբ՝ տպագրվել է Շուշիի «Փայլակ» թերթի 1915 թ. հուլիսի 26-ի № 40-ում: Մանրամասնությունները տե՛ս սույն հատորում (բնագիր և ծանոթագրություններ):

10 Բակունցը լորի դպրոցում պաշտոնավարել է մի ուսումնական տարի՝ 1915 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև 1916 թ. մայիսի 28 (տե՛ս Ռ. Խլխանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Ե., 1974, էջ 28):

11 Լոր գյուղում անցկացրած շրջանից ստացած տպավորությունները Բակունցն օգտագործել է մասնավորապես «Խոնարհ աղջիկ» պատմվածքում:

12 Գեորգյան ճեմարանի դասարանական բաժնի ավարտական վկայական Բակունցն ստացել է 1917 թ. ապրիլի 20-ին, ըստ այդմ՝ նա ուսումն ավարտել է 1917 թ. մարտի 29-ին: Նույն թվականի մարտի 26-ին, ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին ուղղված դիմումի մեջ, Բակունցը խնդրում է լրեն ընդունել լսարանական բաժին (Ա լսարան): Ուրեմն՝ նա իրականում ճեմարանն ավարտել է դրանից էլ առաջ (դիմումի արտատպությունը տե՛ս սույն հատորում, էջ 370):

13 Բակունցն աշխատակցել է Երևանում լույս տեսնող «Ժողովուրդ» թերթին, ուր տպագրվել են «Աղոթք», «Աշուտը», «Անտառում» պատմվածքները (տե՛ս սույն հրատարակության II հատորում), նաև «Զանգ»-ին: Ռ. Խլխանյանը Բակունցին է վերագրում այդ թերթերում Ա և Ա. Բ. ծածկանուններով լույս տեսած մի քանի այլ հոդվածներ էլ (տե՛ս «Ակսել Բակունց», Կենսագրություն և մատենագիտություն, Ե., 1960, էջ 106, 117), որոնց քննությունը, սակայն, հիմք չի տալիս նման վերագրման համար:

14 Բակունցը Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտն ավարտել է 1923 թ., հուլիսին: Սովորել է երեք տարի: Հայաստան է մեկնել հուլիսի 13-ին (տե՛ս Ռ. Խլխանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, էջ 49):

15 Որպես գյուղատնտես (ագրոնոմ), Բակունցն աշխատել է նախ՝ Գորիսում, 1924 թ. ամառվանից մինչև 1926 թ. մարտը, իսկ հետո՝ Երևանում, Հողօժողովատուում: Նրա գործունեության այդ տարիների մասին պաշտոնական գրությունները տե՛ս սույն հատորում:

16 «Գավառական նամականի» ընդհանուր վերնագրով առաջին հոդվածը՝ նվիրված Գորիսին, լույս է տեսել՝ «Մարտակոչ», 1924, դեկտեմբերի 27, № 298 (տե՛ս սույն հրատ., հ. II):

17 «Հովնաթան Մարչ» երգիծական վիպակը լույս է տեսել 1927 թ. (տե՛ս սույն հրատ., հ. III):

18 «Մթնածոր» ժողովածուն, նաև նախորդ գիրքը, լույս է ընծայել Պետհրատը, Երևանում, 1927 թ. (տե՛ս սույն հրատ., հ. I):

19 «Սպիտակ ձին» ժողովածուն լույս է ընծայել ԽՍՀՄ ժողովուրդների կենտրոնական հրատարակչությունը, Մոսկվայում, 1929 թ.:

20 «Կարմրաքար» վեպի հատվածները լույս են տեսել «Նոր ուղի», 1929, №№ 1—5 և «Գրական դիրքերում», 1931, № 2—3 (տե՛ս սույն հրատ., հ. III):

21 Այս Ինքնակենսագրականի հիման վրա, վերջինիս տվյալներն ու արտահայտություններն օգտագործելով՝ կազմված է Բակունցի համառոտ կենսագրությունը, որ լույս է տեսել «Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր» տարեգրքում (Ե., 1932, էջ 48), ուր, ի դեպ, կան նաև տվյալներ, որոնք բացակայում են Ինքնակենսագրականում: Նկատի առնելով գրողի կենսագրության համար դրանց կարևորությունը՝ մեջ ենք բերում ստորև (հեղինակը, հավանաբար, Ե. Զարենցն է)։

«Բակունցը շատ լավ գիտի գլուղը և ունի երևույթների մեջ խորասուզվելու մեծ կարողություն: Նրա ոճը սեղմ է և գեղարվեստորեն հագեցած: Առաջին իսկ տողերից նա կարողանում է կերպարանափոխել ընթերցողին ու ապրեցնել նրան իր թեմայով: Ճիշտ է, թվում է, թե նա հատկապես հակված է հնին, անցյալին, անցնողին: Սակայն այժմ ակերհայտ է, որ նրա խորը լրիվմը կարողանում է զուգորդվել քաղաքական մեծ ակտուալության հետ:

Բակունցը կոմկուսակցության անդամ է:

Այսպես Բակունցի գրվածքները թարգմանված են ուսերեն (Պատմվածքների ժողովածու), թուրքերեն, վրացերեն և ուկրաիներեն:

Այժմ Բակունցը գրում է մի մեծ վեպ և. Արովյանի մասին»:

«ՀՈՐԶԱՆՔ», ԹԵ՛ ՓՈՐՁԱՆՔ

(էջ 11)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, 6 դեկտեմբերի, № 278: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Արշալույս Տեր-Հովնանյանը ժամանակին հայտնի բանաստեղծ-արձակագիր էր: Հրատարակել էր արձակ ու չափածո երկերի մի քանի ժողովածու, այդ թվում «Տանջանքի լարեր» (Թիֆլիս, 1911), «Կարոտի երգեր» (Ե., 1922), «Դեպի ապագան» (Ե., 1923) և այլն:

«Հորձանք» պատմվածքների ժողովածուն լույս է տեսել 1925 թ., 1000 օրինակ տպաքանակով: Գրքի վերջում տրված է հեղինակի տպագրված և անտիպ երկերի ու թարգմանությունների ցանկը:

«Սորհրդային Հայաստանը» նույն թվականի դեկտեմբերի 16-ին (№ 286) հրապարակել է Ա. Տեր-Հովնանյանի հոդվածը՝ «Հորձանքի» քննադատության առթիվ» վերնագրով, որտեղ մասնավորապես գրված է. «Որովհետև իմ «սեփական» (չակերտները քննադատին են—Ա. Տ-Հ.) հրատարակությամբ լույս տեսած «Հորձանք» վերնագրով գրքի առթիվ գրած «գրախոսականում» քննադատը մտքերի մի շարք անթույլատրելի, քմահաշաղվաղումներ է արել, ուստի ստիպված եմ մի քանի փաստական ուղղումներ մտցնել»: Եվ հեղինակը «Հորձանք» ու «Առանց վերնագրի» պատմվածքների մասին Բակունցի արած քննադատության առթիվ բերում է ութ դիտողություն, որոնցում փորձում է ցույց տալ, որ

գրախոսողը սխալ է ներկայացրել պատմվածքներում իրոք եղածը: Ահա՞ երկու օրինակ. «Որ Արգամը հեղափոխությունը կատարել է այն ժամանակ, «Երբ գյուղերը մեծ մասամբ քաշված իրենց պատյաններում, գաղտագողի նայում էին դեռ անժստահ» (էջ 9): Սակայն մոռացել է 54—59, 83—87 էջերը, ուր տպված է գյուղացիության մեջ առաջացող հետագա զժգոհությունը և բուլշեիկների կողմն անցնելու պատճառները», «Երբ իր կարիքների մասին խոսող հիմնարկի պետը կուսակցական է: Բ՛րտեղից է վերցրել: Ամենից առաջ, նա նախկին պետ է, որը եղել է առաջին շրջանում առիթից օգտվող և երբ այդ հանգամանքը պարզվել է, կուսակցությունը վռնդել է նրան իր շարքերից (էջ 177—181):

2 Մապվարյան տակտիկա...— Բակունցն այս դիպուկ բնորոշմամբ նկատի ունի արևմտահայ հայտնի երգիծաբան Երվանդ Օտյանի «Առաքելություն ի Մապվար» վեպի կենտրոնական հերոս ընկեր Փանջունու գործելակերպը, որի հետևանքներն անվերջանալի և ահավոր աղետներ են բերում հայ ժողովրդին (խմբ.):

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՍՅԼԵՏԻՍ

(էջ 15.)

Տպագրվել է՝ 1929, 28 նոյեմբերի, № 272, Ակսել ստորագրությամբ, այնուհետև՝ «Ա. Բակունց, Գրականության մասին» ժողովածվում (Ե., 1959, էջ 23—30) և Երկերի երկհատորյակի II հատորում (Ե., 1964, էջ 513—520): Արտատպվում է «Երրորդային Հայաստանից», մեջբերումների մեջ նկատված վրիպակներն ուղղելով առանց նշանի:

Ոնգաբում ուղղված են.

էջ 16, տ. 22 և էջ 21, տ. 5. տպագրված է՝ Կամիլիեսկի. ուղղում ենք՝ Կամիլին:

էջ 17, տ. 21. տպագրված է՝ հայտնում է, ուղղում ենք՝ հարցնում է:

էջ 17, տ. 23. տպագրված է՝ հարստություն. ուղղում ենք՝ հարստաճառություն:

Իր այս հոդվածում Ա. Բակունցը «Միք. Նալբանդյան»-ի փոխարեն երբեմն գրում է Մ. Ն., երբեմն էլ՝ Մ. Նալբ.: Այդ ձևերն ամենուր միասնության են բերված՝ առանց հատուկ նշում անելու:

1 Հոդվածի բնագրում «Երկու տող» բառերի վրա գրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին գրված է. «Մ. Նալբ., «Երկ. ժող.», հատ. II, էջ 270»: Պարզ է, որ Ա. Բակունցը օգտվել է Միք. Նալբանդյանի Երկերի 1906 թ. ռուստվյան հրատարակությունից, որի II հատորում զետեղված է հիշյալ պամֆլետը (էջ 270—303):

2 «Երևակ» — կրոնաբանասիրական երկշարաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1857—1862 և 1864—1866 թթ.:

3 Այվազովսկի Դարբին վարդապետ (1812—1880) — Բնասարբայի և Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդ, «Մասյաց աղավնի» հանդեսի խմբագիր: Սկզբնական շրջանում եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, «Բազմավեպ» հանդեսի հիմնադիր-խմբագիր, Փարիզի Մուրատյան վարժարանի տեսչի օգնական, հետագայում վերադառնում է լուսավորչական եկեղեցու գիրկը, փոխադրվում Ռուսաստան, ստանում հոգևոր բարձր պաշտոններ: Նրա գրական-գիտական ու հանրային գործունեությունն արժանացել է հակասական գնահատականների: Ելնելով Միք. Նալբանդյանի հետ ունեցած զաղափարական

ու անձնական խնամանքից՝ ուսումնասիրողներից ոմանք նրան անվերապահորեն հետա-
դեմ են հռչակել, մոռանալով հայ լրագրության և թարգմանական գրականության մար-
զում նրա կատարած գրական գործերը:

4 «Մասյաց աղավնի և ավետարեւ Հայաստանյայց» («Մասյաց աղավնի և ծիածան
Հայաստանյայց») — երկշաբաթներթ, 1855—1858 թթ. հրատարակվել է Փարիզում, իսկ
1859—1865 թթ.՝ Թեոդոսիայում, Գ. վարդ. Այվազովսկու խմբագրությամբ:

5 Պողոս վարդապետ (Վանցի Պողոս) — Վանի առաջնորդ 1852 թվականից, հայտնի
էր իր տղիտուքյամբ, դաժանությամբ և շարագործ վարքով:

6 Ա. Բակունցի նկարագրած Պողոս վարդապետի շարագործություններից յուրա-
քանչյուրն իրականում վերաբերել է տարբեր կանանց նկատմամբ վարդապետի իրակա-
նացրած բռնության (տե՛ս «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1860, դեկտեմբերի 10, № 118):

7 Դատապարտելով աղմուկ հանած այս միջադեպերի մեղավոր Պողոս վարդապե-
տին՝ Միք. Նալբանդյանը 1860 թ. դեկտեմբերի 19-ին նամակ է հղում «Մեղվի» խմբա-
գրությանը, որով պահանջում է խստորեն պատժել հանցավորին (տե՛ս «Մեղու», 1860,
դեկտեմբերի 20, № 119): «Պողոսի պես հոգեորդ, եթե կան, թո՛ղ այս օրից հոգան յուրյանց
գլխի ճարը. կա՛մ ուղղեն յուրքանց անձը, վարքը և բարքը, կա՛մ դուրս գնան մեր եկե-
ղեցուց», — գրում է նա:

8 Տերոյենց (Հովհաննես Տեր-Կարապետյան Զամուռյան Պրոսպեր) — գրական-հա-
տարակական գործիչ, թարգմանիչ, մանկավարժ, «Երեւակ» պահպանողական հանդեսի
խմբագիր:

9 Միք. Նալբանդյանի՝ «Մեղվում» տպագրված վերոհիշյալ նամակը (տե՛ս ծան. 7)
լայն արձագանք առաջացրեց Պոլսում: Միք. Նալբանդյանի և նրա համախոհների՝ Սվաճ-
յանի և մյուսների դեմ հանդես եկավ Հովհ. Զամուռյանը («Նալբանդյանցին մեկ նա-
մակին վերա», տպագրված՝ «Երեւակ», № 87, 1860, օգոստոսի 1—1861, հունվարի 1):
«Երկու տող» պամֆլետը, որ պատասխան էր Զամուռյանի այս և «Խայտառակության
քննություն» («Երեւակ», 1860, № 86) հոդվածների, ինչպես և Գ. վարդ. Այվազովսկու մի
շարք հոդվածների և ելույթների, լույս տեսավ Փարիզում, Ճ. Արամյանի տպարանում,
1861-ին:

10 Միք. Նալբանդյանի հիշյալ նամակի դեմ Գ. վարդ. Այվազովսկին հրապարակա-
յնորեն հանդես չի եկել: Ա. Բակունցը նկատի ունի, հավանաբար, նրա «Հյուսիսափայլ
օրագրին նամակներեն մեկը» («Մասյաց աղավնի» 1861, № 3) հոդվածը:

11 Մեջբերումը կատարված է ըստ «Միքայել Նալբանդյանցի երկերի», հ. II, էջ 273:
Բնագրում, մեջբերումից հետո, փակագծերում նշված է. «Մ. Ն. (այսինքն՝ Մ. Նալ-
բանդյան—խմբ.) «Երկու տող»:

12 Օսեմ, Ռոբերտ (1771—1858) — անգլիական սոցիալիստ-ուտոպիստ:

13 Պեռլոզե, Պիեռ Ժազեֆ (1809—1869) — ֆրանսիական հրապարակախոս:

14 Ֆիետե, Յոհան Գաբրիել (1762—1814) — գերմանական փիլիսոփա:

15 Կանե, Էմանուել (1724—1804) — գերմանական փիլիսոփա:

16 Հեգել, Գեորգ Վիլհելմ Ֆրիդրիխ (1770—1831) — գերմանական փիլիսոփա:

17 «Ժողովուրդյան» բառի վրա բնագրում գրված է աստղանիշ, իսկ տողատակում
տրված է հետևյալ ծանոթությունը. «Նույն տեղ, էջ 293-ի ծանոթ. ք: Ի դեպ, այս բառը
Միք. Նալբանդյանի մոտ «ժողովրդյան» է:

18 Նշվ. աշխ., էջ 293—294:

19 Բանն այն է, որ Գ. Այվազովսկին իր հրատարակած հանդեսի՝ և՛ խմբագիրն էր, և՛ գրաքննիչը:

20 Նշվ. աշխ., էջ 294:

21 Յոհն, Ջարլզ (1749—1806)— անգլիական քաղաքական գործիչ, հոստոք:

22 Նշվ. աշխ., էջ 272: Մեջբերման սկիզբը խմբագրված է. լրնացրում՝ «Sir, ձեր նամակը, յայտնի թվականից, ստացա...» և այլն:

23 Նույն տեղում, էջ 276: Այս քաղվածքի մեջ հանդիպող (2 անգամ) «Տերոյնեց» ազգանվան փոխարեն «Նրկու տողի» բնագրում առկա է «պ. Չամուռնյան» ձևը:

24 Նույն տեղում, էջ 286:

25 Նույն տեղում, էջ 282: Բնագրում՝ «Կարկատած աբեղայական խոսքեր, հավատացնում ենք, որ ժանգոտ փարայի արժեք չունին մեր աշրում»:

26 Նույն տեղում, էջ 283—284:

27 Նույն տեղում, էջ 291:

28 Մովսես Խոսենացի—V դարի հայ պատմիչ, հայոց պատմահայր:

29 Նույն տեղում, էջ 289:

30 Ղազար Փարպեցի—V դարի հայ պատմիչ:

31 Նույն տեղում:

32 Նույն տեղում, էջ 290: Մեջբերման երկրորդ նախադասության վերջը բնագրում՝ «...դուրս եկա պատճառը իմանալու համար»:

33 Նույն տեղում:

34 Նույն տեղում, էջ 280: Բնագրում՝ «Այս խոսքերը ասելուց հետո ամենայն իրողունք տալիս ենք պ. Չամուռնյանին, կամեցածի չափ մաշտոցի կամ ս. գրքի խոսքերը քաշքաշելու»:

35 Նույն տեղում, էջ 281: Բնագրում՝ «Ազգը չէ հոգևորների համար...»:

36 Նույն տեղում, էջ 280: Բնագրում՝ «...և հառարակաց ձայնը, հասարակաց բողոքը, մի հոգևորի անօրեն գործերից, լիակատար զորություն ունի մարդասպանը, զոդը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը, վեսը, ամբարտաւանը, ազատյացը և այլն, և այլն, եկեղեցու բեմի վերայից չքացնելու համար»:

37 Նույն տեղում, էջ 292: Մեջբերման երրորդ նախադասությունը բնագրում՝ «Եղո՛ւնք ձեզ, Հայաստանի սարեր, Հայաստանի ձորեր և Հայաստանի նվիրակա՛ն անտառներ»:

38 Նույն տեղում, էջ 274: Բնագրում՝ «Բայց երջանկություն և փառք կհամարենք մեզ, միասին մնալ այդ բոլորի հետ (այսինքն՝ Օռնեի, Կանտի, Հնգելի, Շիլլերի, Դյոթեի և այլ առաջադեմ մտածողների հետ—Ա. Վ.) և միասին անհավատ և հերետիկոս կոչվել, քան թե բաց աչքով մեր մարդկությունը, մեր մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալով, պ. Չամուռնյանի հետ բռնվել բարոյական հարիւնքից և ճոճալ մի սղոյաւ-մըտությունից դեպի մյուս սոփեստությունը, մի սխոլաստիկականությունից դեպի մյուս արեղայամտությունը»:

39 Նույն տեղում, էջ 270:

40 Նույն տեղում, էջ 281:

41 Նույն տեղում, էջ 283. «Մեր ազատական նվիրեցիներ մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու»:

42 Նույն տեղում: Մեջբերման երկրորդ նախադասությունը բնագրում՝ «Բայց այն խեղճ հայր, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայր, ոչ միայն ճնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, հա՛ա այն հայր ա՛մենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը»:

43 Ա. Բակունցը նկատի ունի Միք. Նալբանդյանի «Ազատությունը, այն վսեմակա՛ն, արտահայտությունը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 292)»:

ՄԻ ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻՎ

(էջ 22)

Տպագրվել է՝ «Նոր ուղի», 1931, գիրք 5, էջ 151—159, Անդր. Ստեփանյան ասորա-գրություն, որպիսի ծածկանուն Ա. Բակունցն առաջին անգամ էր գործածում: Արտատպվում է նույն հանդեսից:

Հոգվածի ստեղծման հանգամանքների մասին պահպանվել է հետևյալ ուշագրավ վկայությունը, որի հեղինակը քննադատվողն է՝ Հակոբ Զորյանը: «...1930 թվին,—ասում է նա,—երևանում լույս տեսավ պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանի «О торговле и городах древней Армении» աշխատությունը:

1931 թվին «Նոր ուղի» ամսագրում (գիրք 4) հրատարակեցի գրախոսական պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանի այդ աշխատության մասին, հետևյալ վերնագրով. «Հայ բուրժուական պատմագրության կոնկրետ արտահայտությունները»: Նույն թվին «Նոր ուղի» հաջորդ համարում (գիրք 5) լույս տեսավ «Անդր. Ստեփանյան» ասորագրությունում «Մի գրախոսականի առթիվ» հոդվածը:

Ես այդ միջոցին աշխատում էի որպես դիրեկտոր Կոռպ. տնտեսագիտական ինստիտուտում: Ինստիտուտի գործերով գնացել էի Կենտրոնի նախկին քարտուղար Ա. Խանջյանի մոտ. ինձ տեսնելուն՝ առաջին խոսքը եղավ. «Тебе хорошо пугали». Ես դեռ չէի կարդացել նոր լույս տեսած «Նոր ուղիում» «Մի գրախոսականի առթիվ» հոդվածը: Իմ այն հարցին, թե ինչո՞ւմն է բանը, հայտնեց, որ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մասին իմ լույս ընծայած գրախոսականի առթիվ «Նոր ուղիում» իմ դեմ ջախջախել հոգված է լույս տեսել:

Հայտնեցի, որ հոգվածին ծանոթանալուց հետո կպրեմ իմ պատասխանը: Ապա մեր խոսակցությունը դարձավ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության շուրջը...

Սույն հոգվածի մասին խոսակցություն ունեցա ընկ. Հայկ Դյուլի-Քեխյանի հետ, որը, ինձ հայտնեց, թե ինչ է իրեն պատմել Ակսել Բակունցը այդ հոգվածի մասին: Ակսել Բակունցը հայտնել է, որ իմ գրախոսականը լույս տեսնելուց հետո նա իր մոտ է կանչել պրոֆ. Մանանդյանին (այդ ժամանակ «Նոր ուղին» խմբագրում էր Ակսել Բակունցը՝ սլատ. խմբագիր ընկ. Ծ. Զուբարի քաղաքից բացակայելու պատճառով) և առաջարկել է նրան իմ գրախոսականի դեմ մի հոգված գրել. պրոֆ. Մանանդյանը հրաժարվել է. այն ժամանակ խնդրել է, որ իմ գրախոսականի մասին պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանը տա իրեն իր-զրաւոր դիտողությունները: Ստանալով այդ դիտողությունները՝ Ակսել Բակունցը գրում է.

529.

խնդրո առարկա «Մի գրախոսականի առթիվ» հոդվածը «Անդր. Ստեփանյան» ժառանգականով:

Համաձայն «Նոր ուղի» խմբագրության պահանջի՝ իմ կողմից հարցը դնում եմ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության քննության:

Ընտրվում է մի ընկեր, որ ուսումնասիրում է խնդրո առարկա բոլոր նյութերը և զեկուցում է Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության նիստին, որը կայացավ ընկ. Հայկ Գյուլի-Քեխյանի նախագահությամբ և որտեղ ներկա էր Ակսել Բակունցը, որպես թերթի խմբագիր:

Հանձնարարված ընկերոջ զեկուցումը, իմ պատասխանը Անդր. Ստեփանյանին և ներկա եղող բոլոր ընկերների ելույթները, ինչպես նաև Ակսել Բակունցի խոսքը լսելուց հետո Մարքսիստ պատմաբանների ընկերությունը ընդունեց իր բանաձևը, որը տպագրվեց 1932 թվին «Նոր ուղի» առաջին գրքում...» (տե՛ս ՍՄԿԿ Կենտկոմին աղբյուրներ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 379, թթ. 60—64):

Բակունցի այդ բանավոր ելույթի շարադրանքը կամ սղագրությունը չի պահպանվել կամ, լավագույնը, առայժմ չի հայտնաբերված, իսկ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության պատասխանը, որն իսկապես տպագրվել է՝ «Նոր ուղի», 1932, գիրք I, էջ 155, հետևյալն է.

«Քննադատելով պրոֆ. Հ. Մանանդյանի «О торговле в городах древней Армении» աշխատությունը՝ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերությունը գտնում է, որ ներկա աշխատության մեջ պրոֆ. Հ. Մանանդյանը կատարել է որոշակի քայլ իր նախկին իդեալիստական-ազգայնական-ռասայական աշխարհայացքից դեպի տնտեսական մատերիալիզմը: Այդ աշխատությունը հանդիսանում է արժեքավոր մի գործ Հայաստանի ֆեոդալական շրջանի գրեթե չուսումնասիրված տնտեսական կյանքի հետազոտման բնագավառում:

Սակայն Ընկերությունը նշում է, որ ներկա աշխատության մեջ ևս պրոֆ. Հ. Մանանդյանը չի կարողացել լրիվ կերպով ազատագրվել իդեալիստական պատմահայացողությունից: Սրա հետևանքով՝ այս աշխատության մեջ պրոֆ. Հ. Մանանդյանը հանդես է գալիս որպես էկլեկտիկ, իդեալիզմից դեպի տնտեսական մատերիալիզմը դեգերող:

Այս դրությունից ելնելով՝ Ընկերությունը գտնում է հիմնականում ճիշտ Հ. Զորյանի ռեցենզիան ներկա գրքի առթիվ և սխալ է համարում պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխարհայացքի գնահատականը Անդ. Ստեփանյանի ռեցենզիայում, որպես դեգերող տնտեսական և պատմական մատերիալիզմի արանքներում: Ընկերությունը գտնում է, որ Հ. Զորյանի ռեցենզիայում բերած ցիտատները, չնայած ձևական անճշտությունների, ըստ էության ճիշտ են: Միաժամանակ ընկերությունը նշում է, որ Հ. Զորյանի ռեցենզիայում քննադատության չեն ենթարկված պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ եղած մի շարք հիմնական դրույթները (Հայաստանի պատմության երուֆեռային տեսությունը՝ կապված սմենովիսյան տրամադրությունների հետ և այլն):»

Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության այս «դատավճիռը», ինչ խոսք, անարդար էր, և Բակունցի դիրքը՝ Մանանդյանի աշխատության գնահատման հարցում, ավելի ճիշտ, մանավանդ որ տվյալ գիրքը ակադեմիկոս Մանանդյանի լավագույն հետազոտություններից է և իր գիտական արժեքը պահպանում է նաև այժմ:

1 Վերնագրի վրա դրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին՝ խմբագրության կողմից ծանոթություն. «Համաձայն լինելով ընկ. Անդր. Ստեփանյանի դրույթներին՝ խմբագրությունս մարքսիստ պատմաբանների գործնական ուշադրությունն է հրավիրում պրոֆ. Մանանդյանի գրքի քննադատության, հատկապես շեշտելով մարքսիստ պատմաբանների կոլեկտիվ կարծիքի անհրաժեշտությունը»:

2 Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատության լրիվ վերնագիրն է՝ „О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен“, որ հրատարակվել է Երևանում, 1930 թ.:

3 Պատմաբան Հակոբ Զորյանի (1894—1942) գրախոսականը տպագրվել է «Նոր ուղի», 1931, գիրք 4, էջ 131—144:

4 «Նոր ուղի» — գրական-գեղարվեստական, քաղաքական-հասարակական հանդես, Ե., 1929—1932 թթ.:

5 Զուրիկով Գ. (1885—1973) — վրաց արվեստաբան:

6 Հովսեփ Աբգարի Օրբելի (1887—1961) — ՍՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, հայագետ-պատմաբան, ակադեմիկոս արևելագետ և հնագետ:

7 Տե՛ս K. Marx, Das Eland d. Philosophie, Berlin, 1923, S. 62.

ԽԱՉԱՏՈՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ԱՆՀԱՅՏ ԲԱՏԱԿԱՅՈՒՄԸ»

(էջ 33)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Առաջին վեց գլուխները և յոթերորդի վերջին պարբերությունը նախապես տպագրվել են «Նոր ուղի», 1932, գիրք 2, էջ 105—133, «Խաչ. Արովյանի «անհայտ բացակայումը» (նոր նյութեր)» խորագրով, իսկ ամբողջությամբ և առանձին գրքով՝ նույն տարին, ՀՍԽՀ Պետական հրատարակչության (Պետհրատ) կողմից (64 էջ, քնագիրը սկսվում է 5-րդ և ավարտվում 62-րդ էջում): Հանձնվել է արտադրության՝ 7 հուլիսի 1932 թ., ստորագրված է տպագրելու՝ 28 հուլիսի 1932-ին, տպաքանակ՝ 3000 օրինակ, սովորական լրագրային թղթի վրա, և սակավաթիվ օրինակներ՝ ավելի լավորակ թղթի վրա (վերջիններից առաջմ ծանոթ է երեք օրինակ, որ Բակունցն ընծայել է այլևայլ անձանց, տե՛ս ընծայագրերի բաժին):

Անվանաթերթը՝ «Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»: Արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա գրեց Ակսել Բակունց: Պետական հրատարակություն, Երևան, 1932»:

Առանձին հրատարակության մեջ կան չորս վավերագրերի նմանահանություններ և մի ներդիր՝ Ա. Տեր-Մարտիքյանի կերտած՝ Խ. Արովյանի արձանի լուսանկարը: Գրքի շապկի վրա, որ անվանաթերթից փոքր-ինչ տարբեր է ձևավորված («Խաչատուր Արովյանի /«անհայտ բացակայումը»/ Գրեց Ակսել Բակունց/ Պետհրատ, MCMXXXII, Երևան»), փակցված է Արովյանի նկարը՝ ըստ գրողի հայտնի միակ դիմանկարից, Լ. Տիգրանյանի ջանքերով, անցյալ դարի 80—90-ական թթ. Տիգրիսում գործող լուսանկարիչ Բարկանովի արտաձևած պատճենի, իսկ ներքևում ինքնագիրը՝ «Խաչատուր Արովյան», որ հանված է դորպլատյան տարիների ձեռագրերից: Անվանաթերթի վրա, խորագրից անմիջապես հե-

տո, որպէս զարդ, տեղավորված է Արովյանի՝ դուպատյան բարեկամ Թ. Գրասի հոգի-
քույր Շարրոտե Շուլցից 1832 թ. հուլիսի 11-ին Կուրլանդիայի Պոնիմուն կալվածքում
ստացած հուշաթերթիկի լուսապատճենը (գրված է գոթատառ գերմաներենով, վրան
փակցված՝ Թղթե հատածո մի ճյուղ տերեւներով ու ծաղիկներով, և կենտրոնում՝ խա-
րիսխ, հուսո խորհրդանիշը)։ Գիրքն ավարտվում է վերջնազարդով (սափոր և ծաղիկ-
ներ)։

Հետազայում աշխատութիւնն արտասովել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին,
Ե., 1959, էջ 31—72 (կրճատված են Ծ, Զ գլուխները և է-ի որոշ հատվածներ)։ Ա. Բա-
կունց, Երկեր երկու հատորով, հ. II, Ե., 1964, էջ 521—560 (կրկնում է նախորդ հրա-
տարակության բնագիրը՝ նույն կրճատումներով)։

Սույն, IV հատորում արտասովում է առանձին հրատարակության բնագիրը։

Ուղղումներ բնագրում

էջ 34, տ. 29. № 836—№ 110։

էջ 36, տ. 8. տեսուչն իր ձեռքով — իր ձեռքով

էջ 40, տ. 19. քննելով—քննեց։

էջ 46, տ. 19. տեղ գրաց (ր) — դեզգերա

էջ 53, տ. 18. Բողենշտեդին — Բողենշտեդին

էջ 73, տ. 29. Ըռզալուդի — Ըռզաղուդի

էջ 85, տ. 30. անկնակալած — ակնկալած

էջ 86, տ. 8. խավի — խավին

էջ 88, տ. 18. Կրումինսկին — Կուլժինսկին

էջ 88, տ. 27—28. որոնց թվում է և գավառապետ Բլավատցկուն — որոնց թվում և գա-
վառապետ Բլավատցկուն

էջ 89, տ. 10. Պետերպուրք — Պետերբուրգայ

էջ 90, տ. 29, 32. Օվսաննա—Օվսանա

էջ 90, տ. 35—36. 1862, № 10—1861, № 5

Բակունցը սովորութիւն ուներ գրելու՝ և՛ ռուբլի (ռ.), և՛ ռուբլի (ր.), նաև՝ թյուրք—
թուրք, Սարգարաբառ—Սարդարապատ, դարի—դարու։ Բնագիրը տպագրության պատրաս-
տելիս՝ այս կրկնակ ձևերից առաջին երեքը միասնության են բերված՝ ռուբլի (ռ.), թուրք,
Սարդարապատ, իսկ վերջինը թողել ենք անփոփոխ, նայած թե որտեղ ի՛նչ ձևով է օգտա-
գործված։

Բակունցի ներկա աշխատության մեջ առկա են գրարար սկզբնաղբյուրներից կա-
տարված բազմաթիվ քաղվածքներ, որոնք, գրեթե ամենուր, վերարտադրված են նոր,
աբեղյանական ուղղագրությամբ ու մեկ-մեկ էլ խառը՝ գրարարյան և աբեղյանական։
Ամենուր, առանց հատուկ նշման, գրարար հատվածների ուղղագրութիւնը վերածել ենք
հնի, ինչպես որ սկզբնաղբյուրներում է, իսկ աբեղյանականը՝ ժամանակակից։ Աշխարհա-
բար սկզբնաղբյուրներից կատարած մեջբերումներում էլ Բակունցը հաճախ յուր, նորա
ու նման հնացած ձևերը փոխարինել է ժամանակակից գրական համարժեքներով՝ իր,

նրա և այլն, կամ՝ ձայնավորից առաջ ը հոգր վերածել ն-ի: Առաջին դեպքում վերականգ-
նել ենք սկզբնաղբյուրի ձևերը՝ առանց հատուկ նշման, իսկ վերջինում՝ մեջբերումը թո-
ղել անփոփոխ:

Սկզբնաղբյուրների խորագրերի և զանազան հեղինակների աշխատանքներին արված
հղումների նշման՝ Բակունցի նախընտրած ձևերը թողել ենք անփոփոխ: և միասնության
ենք բերել միայն մեկը՝ ՀՍՍՀ Պետարխիվում պահվող՝ Երևանի գավառական դպրոցի
գործերից կատարված մեջբերումների աղբյուրը: Օրինակ՝ Բակունցը գործածել է. «Պե-
տարխիվ, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը» (ապա նշել գործի թվականը և №-ը), «Եր. գավ-
դպրոցի գործերը», «Եր. գավ. դպր. գործ», «Եր. գավ. դպրոց. գործերը», «Եր. գավ. դրպ-
րոցի գործեր», «Եր. դպր. գործ»: Ամեն դեպքում պահպանել ենք առաջին ձևը՝ մյուսները
լրացնելով առանց հատուկ նշման:

«Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» աշխատության մեջ մեր կատարած
մնացած ուղղումների ու ճշտումների մասին համապատասխան բացատրություններ են
տրված առարկայական ծանոթություններում:

Վերջապես՝ հեղինակի տողատակի ծանոթագրությունները 1932 թ. առանձին հրա-
տարակության մեջ թեպետև տեղադրված են համապատասխան էջերի տակ, սակայն
համարաշարված են հերթական կարգով՝ 1—55: Ելնելով ներկա հատորում ծանոթագրու-
թյունները մատուցելու սկզբունքից՝ հեղինակայինները թողել ենք նույն ձևով, համա-
պատասխան էջերի տակ, սակայն կ՝ բնագրում, և՛ տողատակին դրել ենք աստղանիշեր՝
*,** և այլն, նայած թե տվյալ էջում քանի ծանոթագրություն կա: Իսկ հերթական կար-
գով ու արարական թվանշաններով՝ 1—154, համարակալել ենք մեր ծանոթագրությու-
նները, բնագրի վրա՝ համարը, իսկ հատորի համապատասխան բաժնում՝ ծանոթագրու-
թյունը:

1931 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Աբովյանի մասին նյութեր հավաքելու նպատակով.
Ակսել Բակունցը այցելում է Հայաստանի Պետարխիվ և լրացնում համապատասխան
բարտ: Վերջինիս «Աշխատության թեման» հարցին պատասխանել է. «Խաչ. Աբովյանի
կյանքը»:— «Ի՞նչ նպատակով է կատարում աշխատանքը» հարցին՝ «Պարզելու նրա կյան-
քը, գրական գործնեությունը»:— «Ի՞նչ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությամբ է
ծրագրում զբաղվել» հարցին՝ «1840—48 թթ. Սեւանի ֆաղ. վարչության, դպրոցների և
այլն»:— «Ո՞րտեղ և ի՞նչ հրատարակության մեջ է մտադիր տպագրել ծրագրված աշխա-
տությունը» հարցին՝ «Կոպի Պետերսպետը» (տե՛ս սույն հատորում, էջ 498):

Այս նշանակում է, որ 1931 թ. աշնանը Բակունցը ո՛չ միայն վերջնական վճիռ էր կա-
յացրել՝ Աբովյանի մասին պատմավեպ գրելու, այլև եռանդով առաջ էր տանում սկզբնաղ-
բյուրները ուսումնասիրությունը: Միաժամանակ, նախնական բանակցություններից հետո,
օրեր շարունակ այցելում է Աբովյանի թոռան՝ վաստակաշատ մանկավարժ Կ. Աբովյանի
բնակարանը և ծանոթանում է գրողի թողուններին, համապատասխան քաղվածքներ անում,
որոնց մի մասը հետագայում տրամադրում է արովյանագետներին: Ահա այս երկու հավա-
քածոներից հայտնաբերած նոր նյութերն էլ Բակունցին թելադրում են նախքան «Խաչ.
Աբովյանի կյանքը» պատմավեպի շարադրման անցնելը, կամ վերջինիս զուգահեռ, լույս
ընծայել մի փոքրածավալ ուսումնասիրություն Աբովյանի կյանքի ամենաառեղծվածա-
լին շրջանի՝ նրա ապրած հոգեոր գրամայի պատճառների և խորհրդավոր անհետացման

հանգամանքների մասին: Սկզբնաղբյուրներից քաղված նյութերի մի մասը Բակունցն անհապաղ դնում է որոշակի համակարգի տակ և արդեն 1932 թ. հուլիսի սկզբներին ավարտում է գրքույկը և հանձնում հրատարակության: Տպագրությունն ավարտվում է շատ կարճ ժամանակամիջոցում, ընդամենը երեք շաբաթում: Օգոստոսի վերջերին և սեպտեմբերի սկզբներին գրքի առաջին օրինակները Բակունցը նվիրում է իր գրական բարեկամներին:

Պատմավեպի շարադրանքն այդ ընթացքում չի դադարում, որովհետև նույն՝ 1932 թ. լույս տեսած «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքում որոշակի ասված է. «Այժմ Բակունցը գրում է մի մեծ վեպ և. Արովյանի մասին»: Այդ ևս նշանակում է, որ ուսումնասիրությունը գրվել է պատմավեպի առաջին դրվագների շարադրմանը զուգահեռ:

Բնագետ: ուշացումով, այնուամենայնիվ, «եռաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» գրքի պատրաստման ու հրատարակության մասին ժամանակի մամուլում տպագրվել են մի քանի հաղորդումներ: Օրինակ՝ Բաքվի «Խորհրդային գրող» ամսագրի 1932 թ. սեպտեմբերյան համարում հաղորդվում էր, որ «Խորհրդային գրող Ակսել Իսկունցը մի նոր գիրք է գրել Խաչատուր Աբովյանի անհայտացման մասին, որի վրա նա երկար ժամանակ ուսումնասիրություններ է կատարել: Դիրքը լույս է ընծայում Հայպետ-հրատը» («Խորհրդային գրող», 1932, № 1, սեպտ., էջ 32, «Խորհրդային» բաժնում):

Գրքի լույս տեսնելու մասին պաշտոնական ծանուցում է արված «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի 1932 թ. հոկտեմբերի 4-ի № 232-ում:

Առաջին մատենախոսությունը, որքան հայտնի է, լույս է տեսել դարձյալ Բաքվի «Խորհրդային գրող» ամսագրում (1932, № 2—3, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 83—84), և դրական էր: Գրախոսը, որ ծածկված է Ա. Ա. անվանատառերի տակ, շարադրելով Բակունցի: հիմնական եզրակացությունները և, ըստ էության, համաձայնելով շատերի հետ, այնուամենայնիվ, հոգովածը եզրափակում էր հետևյալ խոսքերով. «Գիրքն ընթերցողի մեջ առաջ է բերում մեծ հետաքրքրություն իր նոր պատմական նյութերով: Սակայն դրանք դասավորված չեն գլխավորի և երկրորդականի աստիճանակարգով, և հեղինակը հիմնական հարցադրման լուծումը չի տալիս որպես այդ փաստերից բխող անմիջական հետևություն, և, առաջին հայացքից, հեղինակի եզրակացությունները, թվում է, թե մնում են մշուշապատ: Ընկ. Բակունցը փաստերի շարադրումից հետո պետք է տար իր պարզորոշ, կոնկրետ ու վճռական եզրակացությունները:

Այլ իսկ պատճառով՝ գիրքն առիթ կտա լայն գիտկուսիայի Հավատացած հնք, որ ընկ. Բակունցի հետագա ուսումնասիրություններն այդ հարցի շուրջը՝ կտան սպառիչ լուծում Աբովյանի պորտիմին:

Ընկ. Բակունցն այդ լուծման շեմին է կանգնած» (էջ 84):

Երևանյան թերթերն ու ամսագրերն առժամանակ լռություն են պահպանում Բակունցի գրքի մասին, իսկ գրական-գիտական շրջանների ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ Բակունցը Աբովյանի մահվան առեղծվածը լուծելիս՝ վրիպել է: 1933 թ. Գրողների միության երկկուլիսներից մեկի ժամանակ այդ առթիվ հատուկ զեկուցում է կարգում հայտնի իրավաբան Գրիգոր Զուբարը և «հզորապես հերքում» «անհայտ բացակայում» արտահայտությանը Բակունցի տված մեկնաբանությունը: Այդ զեկուցման բնագիրը (կամ լրագրական շարադրանքը), չնայած որոշումներին, չենք հայտնաբերել: Ծանոթ միակ վկայությունը տե՛ս «Անահիտ» (Փարիզ), 1933, № 1—2 (հուլիս-սեպտեմբեր), «Քրոնիկ»

բաժին, էջ 63: Անձնական գրույցի ժամանակ լսել ենք Գ. Զուբարից, որ իմ կարծիքով՝ Արովյանի կորստյան վարկածներից ամենահավանականը ուրիշներից սպանված լինելն է, իսկ Բակունցի տված մեկնաբանությունը իրավաբանական ո՛չ մի հիմք չունի:

Տարակուսանքի ու գծողության ալիքը գնալով ուժեղանում է, և շատ շանցած՝ Բակունցի աշխատության համակողմանի վերլուծությանն է նվիրվում պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, որն այն տարիներին աշխատում էր Մոսկվայում: Նրա քննությունը սովորական հոգվածից վերաճում է ծավալուն աշխատության, որը հիմնականում ավարտվելով 1932 թ. վերջերին, հաջորդ տարվա հունվարի 7-ին հանձնվում է տպագրության: Լրացումը կամ անխորադիր վերջաբանը հրատարակությանն է ուղարկվում հունվարի վերջերին: Ա. Հովհաննիսյանի գիրքը տպագրության է ստորագրվել 1933 թ. հունիսի 3-ին. ոճաբանել ու սրբագրել է Արովյանի մյուս թոռը՝ Լեոն Վարդանի Արովյանը: հրապարակ է հանվել ամսույն վերջերին, գիտական աշխատության համար անսովոր մեծ տպաքանակով՝ 6000 օրինակ, սովորական գրքույկի ձևով և լաթակազմ ու սոսկյան-շապիկով, որ նկարել էր Է. Կոչոյանը: Անվանաթերթը՝ «Աշոտ Հովհաննիսյան, Արովյան, Պետհրատ—1933—Երևան» (142 էջ):

Աշխատության նախաբանում, յոթ գլուխներում ու վերջաբանում Ա. Հովհաննիսյանը փաստերի լեզվով ու երկաթե տրամաբանությամբ մերժում էր Արովյանի կյանքի ու աշխարհայացքի այլևայլ կողմերի մասին Բակունցի մեկնաբանություններն ու անաչաղորած վարկածը՝ համարելով այն վիպական: «Արովյանի միտքը,— եզրակացնում էր գիտնականը,— չէր կարողանում պատռել իրեն ժամանակակից հասարակական հակառակությունների շրջանը, թեկուզև նրա միշտ եղբայր վեր սավառնող ոգին», նրա «ազնիվ ու բուռն ձգտումները, նրա «մուրազը» օրեկտիվորեն դուրս էին խոյանում հաճախ ֆեոդալ-բյուրոկրատական ուժերի սահմաններից» (էջ 79): «Արովյանի... տրտունջների մեջ բացակայում էր ուժի մի հետեղական քննադատությունը, նրա հեղափոխական բացասումը» (էջ 81): «Սահմանափակ իր տեսանկյունից Արովյանը չնկատեց և չէր էլ կարող նկատել ո՛չ միայն ցարական էքսպանսիայի փաղափակեալն ուժեղացնող դերն Արևելքում, այլև չըմբռնեց ընդհանուր պատմական առթիվ պրոպանսիվ այն նշանակությունը, որ նրա ժամանակ իսկ ստանում էր ցարիզմի դեմ ուղղված ամեն մի ժողովրդական շարժում» (էջ 84): «Արովյանը ապավինում էր այն իսկ ուժերի օգնությանը, որոնց տապալման միջոցով միայն կարող էր հնարավոր դառնալ իշխող կարգերի հաղթահարումը: Այս հակասության, այս երկփեղկվածության մեջ էր հենց նրա ազգային ողբերգությունը» (էջ 84): Այնուհետև, անդրադառնալով Արովյանի վախճանի մասին Բակունցի առաջադրած նոր վարկածին, Ա. Հովհաննիսյանը նկատում էր, որ չի կարելի հավանություն տալ դրան, որովհետև Արովյանի «վախճանը չէր կարող հետևանք լինել որևէ շար պատահականի» կամ «թյուրբերի դավադրության» և կամ էլ «երրորդ բաժանմունքի գաղտնի կարգադրության... Անհետացման հանգամանքները վկայում են այն մասին, որ հետագայ էր նա տանից ինքնաբերաբար՝ արտակարգ իր մի որոշումը գլուխ բերելու համար: Նրա ողբերգության վերլուծումը համոզում է մեզ, որ ընդունած այդ որոշումը փրկարար փախուստը չէր, այլ՝ կամավոր մահը» (էջ 106): «Ակսելը,— նկատում էր վերստին գիտնականը,— փորձել է դուրս բերել նրան գյուղի և գյուղացիության գաղափարախոյ՝ թշնամի կապիտալիստներին և կապիտալիզմին, երևան հանել նրա սկզբունքային ներհակությունը քաղաքական տիրող կարգերին և եկեղեցական տիրող նվիրապետությանը և

այլն: Բայց կարիք կա՞ դրան...» (էջ 134): Ակսել Բակունցը, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի Լգրափակման՝ վերհյուսել է «ազգային նոր վիպասանություն, նոր լեզունդ՝ Աղասու փոխարեն հերոսացնելով այս անգամ հենց իրեն՝ Արովյանին... Ասում են... ընկ. Ակսելը ձեռնարկել է գրելու նոր մի վեպ Արովյանի մասին... Բովում է, թե ինչ-որ թյուրիմացություն կա այստեղ: Վեպը Արովյանի մասին գրված է արդեն... Ասպետական, սակայն հապաղած փորձ է այս» (էջ 142):

Ա. Հովհաննիսյանի հետ միաժամանակ, բայց արտասահմանում (Բրյուսելում), մեկ ուրիշ մեծ ու հեղինակավոր հայագետ՝ Նիկողայոս Ադոնցը նույնպես, հրատարակեց իր քննադատական դիտողությունները Բակունցի գրքի մասին (տե՛ս Վեմ, հանդես մշակութի և պատմության, գիրք Ա., սեպտ.-հոկտ., 1933, էջ 5—13, «Խաշատուր Արովյանի վախճանը»), որտեղ կան հիացական խոսքեր Բակունցի տաղանդի մասին («Ա. Բակունց բանաստեղծ է և ըմբռնել է Արովյանի հոգեբանությունը»), նաև՝ փաստականորոշ անճշտություններ և Արովյանի գլուխը լուսապսակով զարդարելու մղում, սակայն ընդհանուր եզրակացությունը շատ էլ չի տարբերվում Ա. Հովհաննիսյանից. «Արդյո՞ք հաջողել է Ա. Բակունց պատռել անհայտության բոլորը»,— հարցնում է Ն. Ադոնցը և անմիջապես պատասխանում. «Տարարախտարար, ո՞չ: Կարելի է ասել, որ եղած քողի լրտալարակն է մի նոր և բանաստեղծական շղարշ»: «Բակունց Արովյանին վերագրում է տաճկական համակրանք, որպես հակազդեցություն ռուսական հուսախաբության: Այստեղ թվում է, թե մեղանում է ճշմարտության դեմ»: «Բակունցի ենթադրությունը հեռու է իսկությունից, բանաստեղծական տեսություն է» (էջ 5, 11 և 12):

Ա. Հովհաննիսյանի և Ն. Ադոնցի հոգվածների կապակցությամբ՝ Բակունցի վարկածի մասին կարծիք է հայտնել նաև Արշակ Չոպանյանը (տե՛ս «Անահիտ», 1933, № 1—2, հուլիս-սեպտեմբեր, «Քրոնիկ» բաժին, էջ 62—63, «Նոր հրատարակություններ» և № 3—4, հոկտ.-դեկտ., նույն բաժին, էջ 85—86, «Արովյանի անհայտացման առեղծվածը և պոռֆ. Ն. Ադոնց»), որը նույնպես համամիտ է երկու գիտնականների ընդհանուր եզրակացությանը: Նա Ա. Հովհաննիսյանի գիրքը հռչակում է որպես «մեր քննադատական գրականության արժեքավոր արտադրություններին մեկն և Արովյանի մշտապես ձգողական տարօրինակ անձնավորության նվիրված ամենեն կարևոր աշխատանքներին մին», իսկ Ադոնցի այն կարծիքը, որ Արովյանի անհայտացման հանցավորները զավառապետ ու ոստիկանապետ են, մերժում է, վերակրկնելով իր հին տեսակետը, թե Արովյանը, անհայտ պարագաներում, իրենասպանությամբ վերջ է տվել կյանքին:

Սյա Բանավճճերի և անդրադարձումների վերջին էջը նույն Վեմ՝ հանդեսի Դ. զրբում (1934, մարտ-ապրիլ, էջ 123—124) «X» ծածկանունով լույս տեսած «Արովյանի մահվան շուրջ» հոգվածն է, որի հեղինակը, վկայակոչելով Արովյանի ժամանակակիցներին, որոնց հետ ինքը խոսել, որոնց լսել էր, վերակրկնում և փոխանցում էր նրանց ասածներն ու համոզումը. Արովյանն, ըստ հին երևանցիների՝ սպանվել է. «Այն սիրտը, — նկատում է հոգվածագիրը, — որ տոշորված էր ազգային սիրով, դժբախտաբար, տեղ է տալիս և այլ սիրու: Սերերի խորքը զգացմունքների աշխարհն է, սառը խելքին չի հնադանդում: Եվ ահա մեր տեսուչը իր ընտանեկան պարկեշտությունը զոհում է սրտի զեղմունքին և մահմեդական մեծատան կնոջից խաբվում է: Կնոջ ամուսին ազդեցիկ խառնը զրկում է նրան կյանքից, մարմինը ամփոփում իր պարտեզի ծառի տակը և գիշերանց անհետացնում... Խաներն այն ժամանակ դեռ ուժեղ էին, երկյուղ ազդող, ոստիկանու-

Ֆյունը և զավառական վարչությունը՝ ենթակա դրամի և վախի։ Արովյանի մերձավորները ամոթի՛ց, վախի՛ց, թե՛ մեղադրելու փաստացի տվյալներ ներկայացնելու հնարավորու-
թյունից զուրկ՝ հետապնդումները դադարեցնում են և տեղի տալիս առեղծվածներին։
Արովյանի մահվան պարագաները շատերը գիտեին և երկար ժամանակ ծածուկ, բերն
բերան պատմում էին։ Ահա այս է ճշմարտությունը։

1934 թ. վերջերին, հարևանցիորեն անդրադառնալով Բակունցի աշխատությանը,
հայտնի մարքսիստ-հրապարակախոս Արշավիր Մելիքյանը նույնպես Աշոտ Հովհաննիս-
յանի է։ մյուսների տված գնահատականն էր վաճկարացնում. «Կիրառելով միակողմանի
մեթոդ՝ փորձեցին լուծել Արովյանի «Անհայտ բացակայումի» հանելուկը և հանգան վի-
պասանության (տե՛ս Ա. Բակունց, Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»)»,—
գրել է նա, ելնելով իր այն համոզումից, թե պատմա-բանասիրական առեղծվածները
պետք է լուծվեն ոչ թե ենթադրարար կամ միտումնավոր ձևով, այլ թիր ու դեմ փաստերի
հանգամանալից վերլուծման ճանապարհով, իսկական գիտական մեթոդով (տե՛ս «Պրո-
լետար», 1934, նոյեմ. 4, № 255, արտատպված՝ Ա. Մելիքյան, Հնտիր երկեր, Ե., 1982,
էջ 299—300)։

Բակունցի գրքի առաջ բերած արձագանքների մասին նրա բարեկամներից մեկը՝
Բ. Գեորգյանը, պատմել է մեզ. «Երբ լույս տեսավ գիրքը և կարդացի, հարցրի իրեն.
«Ինչի՛՞ գրեցիր, չէ՛ որ սուտ է»։—Պատասխանեց. «Նրա համար, որ արձանը կանգնեց-
նեն»։ Հիրավի, Անդրեաս Տեր-Մարտիքյանի կերտած Արովյանի արձանը, որը շուրջ մեկ
տասնամյակ նիրհում էր ինչ-որ նկուղում, 1933 թ. հուլիսի 6-ին հանդիսավորապես
կանգնեցվեց այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի հրապարակում, որը նույնպես վերա-
կոչվել էր Արովյանի անունով (արձանը 1948-ին հանվեց ու ժամանակավորապես զե-
տեղվեց Հրազդանի կիրճում, իսկ 1964-ի սեպտեմբերին փոխադրվեց Փանաքեռ, զրոգի
տուն-թանգարանի առջևի հրապարակը, ուր և կանգնած է այժմ)։

Ակսել Բակունցն, իրրե գրող ու մտածող, իր ստեղծագործական տեսադաշտում
նշտապես ունեցել է Արովյանի անձն ու գործը, տարիներով ուսումնասիրել նրա ստեղ-
ծագործական փորձը, խորհել նրա կենսագրության առեղծվածների շուրջ, շանացել է թա-
փանցել այդ զարմանալի մարդու հոգու և մտքի խորքերը և այս աշխատությանմ՝ փորձել
յուրօրինակ լուծելու նրա խորհրդավոր անհայտացման առեղծվածը։

Սկզբում՝ իրրե դպրոցական աշակերտ, ապա՝ իրրե գրող ու գեղադետ, նաև՝ գրա-
կանության պատմաբան, Բակունցը ո՛չ միայն թերթ առ թերթ վերընթերցել է Արովյա-
նի մէջ ու հարուստ կյանքի խորհրդավոր էջերն ու դրվագները, այլև փորձ է արել վե-
րաստեղծելու նրա կերպարը իր ժամանակակիցների համար, պարզել Արովյանի ապրած
մեծ ողբերգության անձնական, հասարակական և քաղաքական շարժառիթները։

Արովյանի ողբերգության իրական պատճառները հասկանալու բակունցյան ձգտումն
ունեն յուրի շարժառիթներ էլ։

Գոհնիկ սոցիոլոգիզմի տիրապետության պայմաններում, 20—30-ական թթ. (որը
համընկավ Բակունցի ստեղծագործական կյանքի բուռն վերելքին), երբ պատմագիտու-
թյան մեջ տնօրինում էին Մ. Պոկրովսկին և նրա հետևորդները, Արեւելյան Հայաստանի՝
Ռուսական տերության կազմի մեջ մտնելու դարաշրջանի բախտորոշ իրադարձությունները
դիտվում էին «որպես բացարձակ չարիք»։ Զանալով ավելի ընդգծել Հոկտեմբերի դերը

սովետական ժողովուրդների պատմության մեջ, դիտության այդ «թուրմերը», գիտակցորեն թե ակամա, չէին տեսնում հայության տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի այլևայլ բնագավառներում երևան եկած այն դրական տեղաշարժերը, որոնք հին Ռուսաստանին էին առնչվում: Մասնավորապես պատմական ճակատում նրանց առաջադրած սխալ տեսակետները դեռ շատ երկար իրենց զգացնել էին տալիս և այսօր էլ, վերապրուկների ձեռով, երևում են այս կամ այն ուսումնասիրության մեջ: Այդ դպրոցի վարդապետության պաշտոնական մեթոդից հետո անգամ, շատերն անտեղյակ լինելով մի կողմից՝ ռուս տերության և Ռուսաստանի իշխող դասերի, մյուս կողմից՝ հայության փոխհարաբերություններին, շարունակում էին լուկ գրել ու հիշեցնել ցարական ինքնակալության ճնշումների և թողած ծանր հիշողությունների մասին:

Ակսել Բակունցն, իբրև գրականության պատմաբան ու արժվանագետ, այս խնդրում լիակատար հավատ է ընծայել պաշտոնական պատմագիտության մեջ տիրող այդ վարդապետության սխալ ըմբռնումներին և որդեգրել դրանք: Նրա մտքի թռիչքը, ցավոք, կաշկանդել են գռհհիկ սոցիոլոգիզմի այսօրինակ պարտադրումները, և նա հայ և ռուս ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական-մշակութային արգասավոր առնչություններն ու Արժվանի անձնական մեծ ողբերգությունը մի կողմ թողած՝ հիմնականում խոսում է ցարական տիրապետությունից Արժվանի խոր հիասթափության մասին, հակասելով երբեմն և՛ ինքն իրեն, և՛ պատմական ճշմարտությանը:

Այս ամենը համընկան Ակսել Բակունցի ստեղծագործական կյանքի նոր շրջափուլին, երբ նա իր ստեղծագործական զարգացման ներքին մղումով, ինքնաբերաբար, հանգում և առանձնահատուկ հետաքրքրություն էր հանդես բերում դեպի պատմական անցյալն ու պատմական թեմատիկան, դեպի հայ միջնադարյան արձակն ու գոգուլյան ավանդները, վերջապես, որ ամենակարևորն է, դեպի Արևելյան Հայաստանի՝ ռուսական տերության կազմի մեջ մտնելու ժամանակների անցքերն ու հասարակական տրամադրությունները: Եվ նա, կրկնում ենք, որդեգրում է այն շրջանում քաղաքացիություն ստացած տեսակետները:

Այս պարագաներում, Արժվանի անձն ու գործը անչափ գալթակղիչ կողմեր ունենին: Կարող էին յուրօրինակ բանալի դառնալ հասկանալու համար ո՛չ միայն մեր հոգևոր ու քաղաքական պատմության տվյալ շրջափուլի հանգուցային շատ հարցեր, այլև թափանցել արդիական որոշ խնդիրների մեջ, որոնք ուրիշ առիթներով հազիվ թե նկատվեին կամ վերարժարծվեին:

Բակունցն Արժվանին անդրադարձել է և՛ իբրև ստեղծագործող, և՛ իբրև գիտնական-հետազոտող: Առաջին դեպքում նրա որոնումների արդյունքը մի փայլուն, բայց հատվածական ստեղծագործություն է, մանրամասների մեջ աննախադեպ մի հորինվածք, երկրորդ դեպքում՝ Արժվանի անհայտացման առեղծվածին նվիրված գիտական հետազոտություն, որը թեպետև խարսխված է փաստերի վրա ու լուծմամբ էլ չափազանց ինքնատիպ է, բայց էությունով՝ վարկածային է ու անհավանական:

Ամենից ավելի Բակունցի ուշադրությունն էին գրավում Արժվանի անհայտացմանը վերաբերող պաշտոնական գրություններն ու հայերեն որոշ էջեր, դորպատյան օրագրերը, որոնցից նա ընդարձակ քաղվածքներ է անում և անգամ հաղորդում ուրիշներին: Բակունցն այդ առումով սովետահայ առաջին գրականագետն էր, որ հետազոտում էր հայ մեծ լուսավորչի թողոնները, որոնցից արված քաղվածքները առատորեն սփռված են գիտ-

շատուր Արովյան» վեպի պահպանված գլուխներում ու մասամբ էլ՝ Աբովյանի էվիրված հետազոտության մեջ: Դրանցից արժե հիշել Աբովյանի անհատացման «գործընկերական վարկածների մասին պատմող հնորյա նամակները, որոնք գրված են 1845 թ. ապրիլ-մայիսին: Բակունցն իր գրական-գիտական հետազոտությունների համար վավերագրեր ու ատաղձներ է որոնել նաև այն ժամանակները դեռևս էլմիածնում գտնվող՝ ՀՍՍՀ Մատենադարանում:

«Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» ըստ արխիվային նորահայտ վավերագրերի» մենագրության մեջ Բակունցին ավելի Աբովյանի անձնավորությունն ու անհատականությունն են հետաքրքրել, քան գեղարվեստական ժառանգությունը: Աբովյանի բուն ստեղծագործությունը կամ գլխավոր երկերը Բակունցը հանգամանալից քննության նյութ չի դարձրել: Դրանց մասին նա խոսել է ընդհանրապես և առանձին թուռչել ակնարկներով՝ այդ ձևով միայն փորձելով թափանցելու նրանց էության ու նպատակադրմաների մեջ:

Օժտված լինելով անսովոր խորաթափանցությամբ՝ Բակունցը մի զարմանալի միասնություն է տեսել Աբովյանի գեղարվեստական ոճի և ողջ գործունեության միջև, երկու գեպքում էլ նշմարելով մի սրենթաց ճախրանք գեպի մեծ նպատակը, դեպի գյուղացիական դասի կյանքի բարվոքումը, լուսավորությունն ու վերածնունդը: Օրինակ. «Վերք Հայաստանի» վեպի մասին Բակունցն ասում է, թե այն գրված է «անզուսպ ու հախուռն թափով», նման «նրա գործունեության մյուս ասպարեզներին»: Այս նույն գրվածքի գաղափարական նպատակաուղղվածության հարցը քննելիս՝ Բակունցը նրա պաթոսը համարել է ներքողն ու խնկարկությունը, պարզորոշ գրելով, թե «Վերք Հայաստանին» գովք է ո՛չ միայն ռուսական գեներ, այլև հայ գյուղի, նրա բարքերի և այն ակնկալություններին, որ ուներ «Հայկական մարզի» գյուղը շահի և նրա սարդարների բռնությունից ազատվելու հույսով», ապա և որոշակի հայտարարելով, թե ռուսական տիրապետությունը իրականում թեթևություն չբերեց հայ գյուղին, մինչդեռ Աբովյանի վիպի մեջ ռուսական տիրապետության տակ եղած հայ գյուղի վիճակը միանգամայն բարեկեցիկ է (տե՛ս Պարսի գյուղի նկարագրությունը վեպի III գլխում):

Բակունցի համար առհասարակ անհասկանալի մնաց, թե ինչու, շնայած ծանր հուսահատության ու հիասթափության՝ ներսեսի պաշտպանած քաղաքականությունից ու ռուսական կողմնորոշման հետևանքներից, Աբովյանն այնպես գուրգուրելով էր պահում իր երբևմանի «թոթովանքները»՝ «Վերք Հայաստանի» վեպը, և հետագայում «ո՛չ մի բառ չընդեց այն էջերից, որտեղ նա գովաբանել էր «Հյուսիսի արծիվին», փառաբանել՝ Ռուսաստանը: Այսօրինակ հարցադրումը, ինչ խոսք, հետևանք է Աբովյանի ողբերգության իրական պատճառներին անհաղորդ մնալուն և մեկնաբանման ո՛չ ճիշտ հայեցակետերի: Նման հարց հագիլ թե Բակունցի գլխում ծագեր, եթե նա հնարավորություն ունենար հանգամանորեն ուսումնասիրելու «Վերք Հայաստանի» վեպում արտացոլած դարաշրջանն ու ստեղծման պատմությունը, գոնե իր համար պարզեր, թե որո՞նք են վեպի գրության գլխավոր ազդեցիկները, վերջապես՝ եթե հայտնի լինեին նրան, որ վեպի այդ մասին պատգամող կարևորագույն էջերը գրված կամ խմբագրված են ո՛չ թե 1841 թվականին, այլ 1845—46 թթ. կամ հետագայում, այսինքն՝ այն նույն շրջանում, երբ, ըստ ոմանց, Աբովյանն, իբր, շրջագարձ էր կատարել իր քաղաքական հայացքներում:

Վերջապես՝ մասնավորապես «Վերք Հայաստանի» վեպից Բակունցն ուզում էր մականբերել հեղինակային մի անհավատալի դիտավորություն՝ թաքնված, իբր, երկի ներքին ծալքերի տակ ու այդ պատճառով էլ՝ մնացած անշուշակիլի ու աննկատելի Որքան էլ ներթափանցման նախանձելի հակումներ հանդես բերի հեղինակը, այնուամենայնիվ ո՛չ մի քննադատության չի դիմանում դրանից բխեցվող այն դրույթը, թե, իբր, վերջին շրջանում Արովյանի մտքերն ու ձգտումներն ուղղված են եղել Օսմանյուի Հայաստանում գործելու գաղափարին, թե նա քաղաքականապես աստիճանաբար «թեքվում էր դեպի այն խմբակը, որը դժգոհ էր թե՛ Ռուսաստանի վերաբերմունքից և թե՛ ներսնուի քաղաքականությունից, իբրև առաջինի հյու-հնազանդ գործիք», խմբակ, որի անդամներից ոմանք «գաղտնի անցնում էին Արևմուտք»։ Ըստ Բակունցի, Արովյանը, որն, արդեն վաղուց ցարիզմի բռնություններից ազատագրվելու ելք էր որոնում, իբր թե լսելով Ֆրանսիական հեղափոխության լուրը և, ըստ էության, հեղափոխական էլ չլինելով՝ 1848 թ. ապրիլին գաղտնի անցել կամ փորձել է անցնել Օսմանյուի երկիր, չգիտե՞ս՝ դեպի Արևմտյան եվրոպա ուղևորվե՞ս, թե՛ հենց թուրքահայ միջավայրում էլ ծաղկած ապրիլու և գործելու դիտավորությամբ։ Այս ոգով էլ Բակունցը ձգտում է լուծել Արովյանի կենսագրության առեղծվածը՝ նրա անհայտացման հարցը։

Մենք հարկ չենք գտնում զբաղվելու Բակունցի վարկածի վերաբնությունամբ, քանի որ օսմանակն արդեն կայացրել է իր վճիռը, և այն էլ՝ ոչ հզուտ առաջադրողի։

Արովյանի մահվան առեղծվածը այսօր էլ խորհրդավոր է, ինչպես և 135 տարի առաջ, շնայած որ քննվել ու մերժվել են հայտնի վարկածներից մի քանիսը, նրանց մեջ և Արովյանի արտասահման անցնելու և Սիրիոյ աթուրված լինելու ենթադրությունները։

Բանն այն է, որ այդ վարկածները զուրկ են առարկայական հիմքից, չեն ներդաշնակում Արովյանի ետվերթյան ստեղծագործությունների ոգուն ու գաղափարական նպատակաուղղվածությանը, չեն հաստատվում գրողի կենսագրության զրվագներով և արտաքին աղբյուրներով։

Բայց անկախ առաջադրված վարկածից՝ Բակունցը սույն աշխատությանմբ շուշակիլի ծառայություն է մատուցել արովյանագիտությանը. նա շրջանառության մեջ է դրել մինչ այդ անծանոթ մի շարք վավերագրեր, որոնց մի մասի բնագրերը չեն հասել մինչև մեր օրերը կամ տակավին չեն հայտնաբերված։ Բակունցի «Խաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»» աշխատությունն, այսպիսով, իր առանձին էջերով, սկզբնաղբյուրի նշանակություն է ստանում և արովյանագիտության որոշակի փուլի իրավիճակի անխարդախ պատկերն է։

1 Նրա կյանքի, հատկապես անհայտացման մասին հարյուրից ավելի ուսումնասիրություններ, գրքեր և հոդվածներ են գրել...—մինչև 1932 թ. Արովյանի մասին զրվել ու հրատարակվել է ընդամենը 10 գրքույկ, բոլորն էլ փոքրածավալ, որոնց մեջ, վաստակւան նյութի ընդգրկման առումով՝ արժեքավոր է միայն Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատությունը (Տփղիս, 1897), իսկ Արովյանի անհայտացման վարկածների վերաբերյալ հատուկ գիրք կամ հոդված առհասարակ չի գրվել, այդ մասին կան մեծ մասամբ առանձին տողեր կամ պարբերություններ, և կամ՝ ընդհանուր խոսքեր, նրա կենսագրությունի աղնարկներում։ Ուշադրության արժանի են Ստ. Ոսկանի, Ս. Նաղարյանցի, Ֆ. Բուլենշտեյնի, Հ. Աբիխի, Լ. Տիգրանյանի և Ա. Դո-ի անդրադարձումները, որոնցից և ո՛չ մեկը,

սակայն, չի արտահայտվել հագուտ Արովյանի՝ Թուրքիա փախչելու կամ Սիրիո աքսորված լինելու վարկածներին:

2 Երևանի գավառապետին...—գավառապետ Նիկոֆոր Վասիլեիչ Բլավատսկին, որն 1848 թ. 40 տարեկան մարդ էր, ծնունդով Պոլտավայի նահանգից, Անդրկովկաս է փոխադրվել 1829 թվականին: Սկզբներում աշխատել է Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետի և Գլխավոր կառավարչության գրասենյակներում, հետո՝ գործող բանակի մասնակրարման բաժնում, ապա նորից վերադարձել քաղաքացիական ծառայության: Նշել է Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ, Շամախու ոստիկանապետ, այնուհետև, հաջորդաբար՝ Թեյվաթի, Տփղիսի և Ախալցխայի գավառապետ: Երևանի գավառապետ է նշանակվել 1843 թ. դեկտեմբերին և պաշտոնի բերումով նաև դարձել Երևանի գավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչ:

3 Իվան Դմիտրիևիչ Տուրկեստանով-Քուրբանսանովը 1848 թվականին 27-ամյա երիտասարդ էր, ազգությամբ վրացի, 1841 թ. հոկտեմբերի վերջերին ավարտել էր Տփղիսի գիմնազիան և նոյեմբերից աշխատանքի ընդունվել նույն հաստատությունում, որպես հսկիչ: Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությունը ժամանակ առ ժամանակ նրա գործուղում էր այս կամ այն դպրոց՝ փոխարինելու ուսուցիչներին, Մոսկվա և Պետերբուրգ՝ բարձրագույն դպրոցներ տանելու երկրամասի ուսումնարանների շրջանավարտներին: Փոխարինելով Արովյանին՝ Թուրքեստանովը Երևանում մնաց մինչև նոյեմբերի 13-ը և հետո կրկին վերադարձավ իր հիմնական աշխատանքի վայրը՝ Տփղիսի գիմնազիա (մանրամասնությունները տե՛ս ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 424, ց. 1, գ. 189, թ. 76—79): Ըստ պաշտոնական ծանուցումների՝ Թուրքեստանովը Տփղիսը թողել էր մարտի 25-ին («Хавказ», 1848, № 13) և Երևան ժամանել նույն ամսի 30-ին, անհապաղ սկսելով դպրոցական գործերի ընդունումը: Այս ամսաթիվը հաջորդել է անձամբ ինքը՝ Երևանից, ապրիլի 2-ին, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար Ի. Վ. Ռոսկով-Հենկոյին հղած զեկուցում (սևագրությունը պահվում է ՀՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1726, թ. 34): Վերջերս ումանք փորձում են Թուրքեստանովին ներկայացնել որպես արկածային վեպերին պատշաճող և ինքնությունը խնամքով թաքցրած մի կերպար, էությունամբ չար մի մարդ, քրեական ճարպիկ հանցագործ, որն իրեն թե կարողացել է աննկատելիորեն գողանալ Արովյանին և աքսորի ուղարկել Սիրիո: Սա փաստերի կուպիտ աղավաղում է և կեղծիք:

4 Արովյանի անհայտացման հարցը շոշափող այս առաջին և մեծարժեք վավերագիրը, որի սևագրությունը պահվում է վերոհիշյալ գործում (թ. 33), առաջին անգամ, հայերեն թարգմանությամբ (և ո՛չ բնագրով), հրատարակել է Ա.-Դո-ն, Բաքվի «Գործ» ամսագրում (տե՛ս 1917, № 7—8, էջ 60—61), առանց վերջին պարբերության: Բաղնուցն արտատպելով այդ թարգմանությունը՝ խմբագրել է միայն սկիզբը և լրացրել վերջը, բայց շտկումներից հետո էլ արդյունքը գոհացուցիչ չէ, այն բնագրի հարազատ փոխադրությունը լինելուց հետո է: Կան և բացթողումներ: Նկատի ունենալով փաստաթղթի կարևորությունը՝ տալիս ենք նոր թարգմանությամբ.

№ 29, 3 ապրիլի 1848, Երևան

Կոնգրական ասեսոր Աբովյանը, ինչպես հայտնեց նրա կինը, Էրեկվա օրը, վաղ առավոտյան, հայտնի չէ, թե ուր է մեկնել և մինչև հիմա դեռ տուն չի վերադարձել։ Եվ որովհետև ուսումնարանական բարձր իշխանությունների կարգադրության համաձայն՝ պ. Աբովյանը պարտավոր էր ինչպես Նրևանի գավառական ուսումնարանի տեսչի պաշտոնը, նույնպես և առկա գումարները և արքունի գույքը հանձնելու ինձ, բայց նա հասցրեց հանձնել միայն անցած տարիների մի քանի գործեր, ուստի սույն հանգամանքների մասին տեղյակ պահելով Ձերդ բարձր բարեօնությունը՝ պատիվ ունեմ խնդրելու Ձեր համաձայնությունը, որ թույլ տաք ինձ՝ Նրևանի ուսումնարանի ուսուցիչների հետ միասին և Ձերդ բարձր բարեօնության աստիճանավորի ներկայությամբ, որին որ հարմար կգտնեք մասնակից դարձնելու այս գործին, սկսել Նրևանի ուսումնարանի կանխիկ գումարների, ինչպես նաև արքունի ողջ գույքի ստուգումն ու ընդունումը։

Պատիվ ունեմ սրա հետ միասին խոնարհաբար խնդրել Ձերդ բարձր բարեօնության փարգադրությունը՝ կոնգրական ասեսոր Աբովյանին որոշելու մասին։

5 Որքան հայտնի է՝ առաջինը Ա-Դո-ն և ապա՝ Ե. Շահազիզն են գրել, թե Աբովյանի անհայտացման խնդիրը դպրոցական իշխանություններին և Նրևանի ուստիկանությունը քիչ է զբաղեցրել։ Անհայտացել էր գավառական դպրոցի տեսուչը. ի՞նչ էր անում զամիրխատարացիան՝ նրան կամ նրա դիակը գտնելու համար. համարյա ոչինչ», — գրել է Ա-Դո-ն և հետո՝ խոսեցնելով իրեն թե Աբովյանի տնային ծառա, սպառնացի Ասատուրին (իրականում այդ անունով ծառա նա չի ունեցել, եղածներից մեկին կոչում էին Բունիաթ Միքայելյան, մյուսին՝ Յոհան Լույս, երրորդին՝ Մատրիոնա, որը մի իննամյա աղջիկ էր, տե՛ս ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2202, թ. 13 և 14), նույն Ասատուրին է վերագրում այս խոսքերը։ «Մենք մնացել էինք զարմացած. իմ աղեն հայտնի մարդ էր քաղաքում, նա ոտով-գլխով կորել էր, բայց պոլիցիան չէր գալիս, չէր հետաքրքրվում, ինձ ու խանութիս չէր նեղում և հարց ու փորձ անում. մի անգամ միայն մի պրիստավ եկավ, միևրկու բան հարցրեց խանութիցս ու թողեց գնաց» (Գործ, 1917, № 7—8, էջ 61 և 63)։ Ե. Շահազիզի գնահատականն էլ նույն ոգով է. «Նրան գտնելու թույլ փորձեր են արել» («Տեղեկագիր ՆՍՍՀ գիտություն և արվեստի ինստիտուտի», № 3, 1928, էջ 158)։

6 Այս գրության բնագիրը ներկայումս պահվում է՝ ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2202, թ. 65 (մաքրագիր) և գ. 1722, թ. 82 (սեպագիր)։ Հայերեն կրճատ թարգմանությունը տե՛ս Գիվանի հաշվառող Աբովյանի», կազմեց և ծանոթացրեց Ե. Շահազիզ, Երևան, 1940, էջ 177։ Խնդրո առարկա տողերը Բակունցը վերծանել և թարգմանել է բացթողումներով։ Աբովյանն իրականում գրել էր. Գիվոցական շենքում անցյալ տարի կատարած շինարարական աշխատանքների հենց սկզբից և, առանձնապես, ընթացիկ տարվա վերջին շտկումների ժամանակ, հաճախ արցունքն աչքերիս, ես խնդրել եմ պարոն փոխգնդապետ Տուրչանինովին՝ իրեն ենթակա սպաներից որե՛է մեկի միջոցով ցույց տալու ինձ գեթ ընչին օժանդակություն, և ամեն անգամ ստացել նրանից ինձ համար ամենաարհամարհական պատասխան՝ Ձերք քաշել իրենից և պատասխանատու լինել միայն այն ամենի համար, որ առել եմ

ինձ վրա, և որին խառնվելն իր բանը չէ,— իսկ պարոնայք Երևանի գավառապետն ու ոստիկանապետը՝ իրենց սերտ կապերի և ղեռ անցյալ տարի Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչին առաջինի վերաբերյալ հայտնածս զգոհության պատճառով տածելով իմ հանդեպ անձնական խոր թշնամանք, որ և եղել է նորին պայծառափության կովկասի պարոն փոխարքային ուղղված նրա մատենողության թղթերի պատճառը, մի՞թե կարող են գրել որևէ բան, որն ի վնաս ինձ չլիներ»:

7 Ի՞նչ գրություն է ակնարկում Բակունցը՝ հնարավոր չեղավ պարզել:

8 Բակունցն ակնհայտորեն չափազանցնում է 1845 թ. գծաությունից հետո, որի համար հավասարապես մեղավոր էին և՛ Արովյանը, և՛ Բլավատսկին (վերջինս դպրոցական հանդեսը կիսատ թողնելով՝ հեռացել էր, իսկ Արովյանն էլ բողոքել դպրոցների վերատեսչությանը), 1847 թվականին նրանք հաշտվել էին և մինչև անգամ միասին այցելել Անիի ավերակները, միասին գրազ բռնել երևանցի մի համառ գավառագիտունի՝ փոստապետ Արտեմ Քալանթարյանի հետ, որը ժխտում էր Արարատ բարձրանալու հնարավորությունն անգամ, և ղեկելով մեծ գումար՝ պաշտոնապես հայտարարել էին, որ կբարձրանան Արարատի գագաթը և դրանով իսկ կապացուցեն իրենց ճշտությունը և այլն: Արովյանը Բլավատսկու մասին բարձր կարծիք է հայտնել և դրվատանքի խոսքեր ասել «Ուղիվորություն դեպի Անիի ավերակները» ճամփորդական խորհրդականություններում: Այս բոլորը փաստեր են, որոնք չի կարելի աչքաթող անել:

9 Թուրքեստանովի 1848 թ. ապրիլի 8-ի № 33 գրությունը ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1726, թ. 35:

10 Համապատասխան հաշվեմատյանը պահվում է նույն հավաքածուի մեջ, գործ 2225:

11 Բակունցն իրավացի չէ, նա անտեսել է փաստերը: Մարտի 30—31-ի և ապրիլի 1-ի ցերեկները Արովյանն իր տանը չի՝ փակվել, այդ օրերին նա ռոճիկ է բաժանել ուսուցիչներին, իսկ Թուրքեստանովին հանձնել դպրոցական գործերը, այսինքն՝ արխիվի նյութերը: Եթե ամբողջ երեք օր Արովյանը հրաժարվել վերատեսչի հրամանը կատարելուց և խուսափել պաշտոնը հանձնելուց, Թուրքեստանովը, առանց այլեայլության, չէր լուր և անհապաղ կզեկուցեր ում հարկն է: Բայց այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

12 Համապատասխան մատյանում (գ. 2225) նման կեղծիք չկա, Արովյանի ստորագրությունը կեղծված չէ, Բակունցին թվացել է:

13 Դպրոցական գումարների հանձնման արձանագրության մեջ ես, որը խորագրված է «Տեղեկագիր Երևանի գավառական դպրոցի 1846 թ. հունվարյան եռամսյակի գումարների, որոնք ընդունել է հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար պ. Թուրքեստանովը, գավառական դպրոցի ծառայողների մասնակցությամբ» (տե՛ս նույն տեղում, գ. 1726, թ. 37 և հետևյալները), դարձյալ որևէ կեղծիք չկա, ու նորից ամեն ինչ օրինական կարգով է:

14 Գավառապետ Բլավատսկու այդ կարգադրության բնագիրը չի՝ պահպանվել:

15 Ոստիկանապետի գրութիւնը գաժառական դպրոցին՝ Արովյանի գործի հետաքննութեանը մասնակցելու համար դպրոցի կողմից ներկայացուցիչ նշանակելու վերաբերյալ, պահմում է գ. 1726, թ. 42:

16 Թուրքեստանովի պատասխանի և ուսուցիչ Վերիլովին արված կարգադրութեան քննարկերը (սեագիր) պահմում են նույն գործում, թ. 44 և 45: Գրված են ապրիլի 10-ին:

17 Վերիլովի կենսագրութեան ուրվագիծը Բակունցը կազմել է ըստ Մառայութեան ցուցակի (պահմում է գ. 776, թ. 6—9) ու այլ վավերագրերի: Կան և որիշ նյութեր. ըստ այդմ՝ Վերիլովն ազգութեամբ հայ է, նրան կոչել են Ստեփան Դանիլովիչ. ծնվել է շուրջ 1810 թվականին, մասնակցել է 1826—29 թթ. կովկասեան, Օշականի ճակատամարտին, Սարգարապատի և Երևանի բերդերի գրավմանը: Որպես ուստեր-օֆիցեր, ծառայել է հայկական աշխարհազորում, եղել է սարքաղների գումարտակի գանձապահ, համարգ, 1829—30 թթ.՝ հարկահավաք. Երևանի գաժառական դպրոցի ուսուցիչ՝ 1838 թ. օգոստոսից. 1849 թ. ամառը փոխադրվել է Տփղիս, ապա վերադարձել Երևան. 1855 թ. ծառայել որպես դատարանի պրիստով և այլն: Վախճանվել է 1859 թ. զարնանը: Իսկապես որ՝ արկածախնդիր և մութ անձնավորութիւն, որը ծածկաբար յուրացնում ու վատնում էր Արովյանի ունեցվածքը:

18 Սորոխովցի գրութեան բնագիրը պահմում է գ. 1726, թ. 73: Թարգմանութիւնը բնագրին հարազատ է:

19 Թուրքեստանովի պատասխանի սեագրութիւնը պահմում է նույն տեղում (թ. 74): Բակունցը թարգմանելիս՝ բաց է թողել նախորդ պարբերութեան վերջին բառերը, որոնք խոսում են հօգուտ Արովյանի. միտքն այն է, որ Արովյանը թերևս թանկորձութեան պատճառով է, որ 51 ռուբլին ծախսել (կամ գրանցել) է ո՛չ ճիշտ ձևով ու ծամանակին:

20 Նորից ակնհայտ շափազանցութիւն, տի՛ս վերեւում, ծան. 8:

21 Ս. Վերիլովի գրութեան սեագրութիւնը պահմում է նույն գործում (թ. 102), զըրված է ո՛չ թե հունիս ամսին, այլ հուլիսի 24-ին, Ճ 97:

22 Բակունցի հիմքը Երևանի գաժառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 17-ի օրագրութիւնն է. համապատասխան արձանագրութիւնը տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թթ. 99 և 102—103:

23 Բակունցի աղբյուրը անցյալ դարի 90-ական թթ. սկզբներին Գևորգյան ճեմարանի սան ներսես Տեր-Կարապետյանի գրառած հոշորն են: Ըստ այդմ՝ Արովյանի կիներ ամուսնու անհայտացումից հետո ժամեն մի թրխկոց լսելուց՝ աղջկան ասում էր. Տես, հայրդ չի՛ եկել» (սեաշատուր Արովյան», Տփղիս, 1897, էջ 120):

24 Ն. Բլավատսկու՝ 1848 թ. հուլիսի 31-ին Արովյանի անհայտացման գործը քննելու վերաբերյալ Երևանի գաժառական դատարանին ուղղած գրութիւնը չի՛ պահպանվել:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Բակունցին ևս ծանոթ չի եղել նրա բնագիրը, և այդ մասին գրել է ենթադրաբար:

25 Մենք մի քանի անգամ խնդրել ենք ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվի երկարամյա վարիչ, բանասեր Գ. Հարությունյանին՝ Երևանի գավառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 9-ի օրագրությունից քաղել և մեզ տրամադրել Արովյանի անհայտացման գործին վերաբերող և Բակունցի մատնանշած հատվածը, սակայն միշտ էլ այն պատասխանն ենք ստացել, որ համապատասխան մատյանում ներկայումս նման բան չկա:

26 Երևանի գավառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 17-ի օրագրության բնագիրը ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թ. 99—103: Բակունցի թարգմանությունը տեղ-տեղ ազատ է ու բացթողումներով. կարևորները վերականգնել ենք սուր փակագծերի մեջ:

27 Բակունցի շարադրանքի մեջ առկա են որոշ անճշտություններ: Արաքսի ափին գտնված կմախքն ու կոշիկը, որոնք, ըստ ոմանց ենթադրության՝ կարող էին Արովյանին պատկանել, ի հայտ են եկել դեռ մայիսի սկզբներին, Արովյանի ազգականներ Աղաբաբ Առաքելյանի և Գրիգոր էլիմիրյանի որոնումների ընթացքում: Մայիսի 7-ին Զանգերա-սարի գավառակի պետը կոշիկը հատուկ գրությամբ ուղարկում է Երևանի ոստիկանությանը: Մայիսի 15-ին ոստիկանապետ Մորոխովեցը այդ կոշիկը՝ Արովյանին պատկանելու կասկածն ստուգելու համար, հատուկ գրությամբ, ուղարկում է Արովյանի կնոջը և զննություն (գրության բնագիրը տե՛ս Արովյանի արխիվ № 647): Տիկին էմիլյան մայիսի 17-ին պատասխանել է ոստիկանապետին, որ կոշիկը նման է Արովյանի ունեցածներին (նույն տեղում, № 594): Հիշյալ վավերագրերը Բակունցին ծանոթ չեն եղել, ու այդ պատճառով էլ կոշիկի հայտնությունը նա վերագրում է ավելի ուշ ժամանակի:

28 Բլավատսկու՝ մայիսի 21-ին գրած և Բակունցի հիշատակած սույն առաջադրանքի բնագիրը մեզ չի՝ հասել: Բացի այդ, Բակունցը նախորդ էջերում էլ գրում է, թե գավառապետի կարգադրությունն արված է հուլիսի 31-ին (տե՛ս վերևում, ծան. 24): Ո՛րն է երկու ամսաթվերից հավաստին՝ չենք կարող երաշխավորել:

29 Կրկնվում է նորից մի լեզենդ, որին արդեն անգրադարձել ենք վերևում, ծան. 11: Իրականում, ըստ տանեցիների և կնոջ վկայության՝ մինչև անհետանալը, Արովյանը երեք օր տառապել է անքնություն, մտատանջության մեջ է ընկել և անգամ ասել, թե փոշմանել է, որ փոխում է գործոնեություն ասպարեզը: Այս սակայն բնավ չի նշանակում, թե նա երեք օր առանձնացել է իր սենյակում, ինչպես բխեցրել է Բակունցը:

30 Արովյանի անհայտացման մասին գավառապետ Բլավատսկու՝ փոխարքա Վորոնցովին ուղարկած գրության հատվածը երկու անգամ մեջ է բերված Աղ. Երիցյանցի հոգվածներում և երկու անգամ էլ տարբեր ամսաթվերով. մեկ՝ ապրիլի 20, մեկ էլ՝ ապրիլի 26 (տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 123 և 1896, № 102): Նույն գրության քաղվածքը, որ մեջ է բերված «АКТЫ»-ում (հ. 10, էջ 830), թվագրված չէ: Մեզ հավանական է թվում ապրիլի 26-ը:

31 Որ Արովյանը Ասատուր անունով ծառա չի՝ ունեցել, և այդ Ա-Գո-ի գլխուն է, տե՛ս վերևում, ծան. 5: Ա-Գո-ի հողավածի խորագիրը այստեղ և աշխատության հետագա մասերում Բակունցը սխալ է մատնանշում, պետք է լինե՛ր՝ «Խ. Արովյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները» (տպագրվել է «Գործ» ամսագրի 1917 թ. համարներում, քաղվածքները № 7—8-ից են):

32 Բակունցը սխալվում է. նամակների հասցևատերը Գևորգ Գեղամյանն է, որն այդ ժամանակ սովորում էր Տփղիսի գիմնազիայում, իսկ հեղինակները՝ նրա երեւանցի ազգականները կամ ընկերները: Գևորգ Աթիմյանը որևէ առնչություն չունի այդ նամակների հետ, ո՛չ էլ ջանացել է Արովյանի անհայտացման պատճառները պարզելու, քանի որ 1846 թվականից Պետերբուրգում էր, իսկ 1848 թվին սովորում էր Դորպատի համալսարանում և Արովյանի մահվան լուրն իմացել է շատ ուշ:

33 Այս անստորագիր նամակի բնագիրը պահվում է Խ. Արովյանի արխիվում, № 395, տպագրվել է՝ «Դիվան Խաչատուր Արովյանի», հ. II, էջ 267—268: Հակառակ Բակունցի հավատարացման ու ջանքերի՝ և՛ այս, և՛ հաջորդ նամակը հրատարակվել են բազմաթիվ վրիպակներով ու սխալ վերծանումներով: Հարմար գտանք առանց հատուկ նշման ուղղել սխալները և նամակների բնագրերը ներկայացնել հնարավոր հարազատությամբ, որը Բակունցի ցանկությունն էր:

34 Ավելի հավանական է, որ այս նամակը գրված է մայիս ամսին:

35 Արովյանը և Աթիխը «Մասուսա սարեն նիլելու» համատեղ փորձերն արել են 1844 թ. ամառը, սակայն չեն կարողացել հասնել լեռան կատարը: Աթիխը Արարատի գագաթը հաղթահարել է մեկ տարի հետո, 1845 թ. հուլիսի 29-ին, բայց ո՛չ Արովյանի ուղեկցությամբ: Այդ վերելքի բարեհաջող իրագործման մասին պաշտոնական փաստաթուղթ է ձևակերպվել Երևանի յայտց կոնսիստորիայում: Համապատասխան վավերագրերը տպագրված են «Կովկաս» լրագրում (1846, մարտի 21, № 11) և «Դիվան Խաչատուր Արովյանի», հ. I, էջ 170—171:

36 «Նոր վերելք Արարատի վրա» հողավածը նվիրված է Արովյանի և անգլիացի Հ. Սեյմուրի համատեղ վերելքին՝ կատարված 1846 թ. սեպտեմբերի 18-ին, և Աթիխի հետ ո՛չ մի առնչություն չունի (տե՛ս այդ ուղեգրության բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը Խ. Արովյանի Երկերի լիակատար ժողովածվի հ. VII-ում):

37 Ո՛չ թե Աթիմյանը, այլ Գևորգ Գեղամյանը, տե՛ս ծան. 32:

38 Երևանի գավառական դատարանի օրագրություններից պարզվում է, որ Խաչատուր Իսկանդարյանի պարտքի հարցը քննվել է ո՛չ թե ապրիլի 1-ին և 5-ին, ինչպես գրում է Բակունցը, այլ հետագայում՝ օգոստոսի 10-ին և 25-ին (տե՛ս ՆՍՍՀ ՊԳՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թ. 61—62 և 150—151): Խ. Իսկանդարյանը 1848 թ. մարտի 12-ին Արովյանից ժամանակավորապես պարտք էր առել 1000 ռուբլի՝ խոստանալով վճարել նաև 6 տոկոս վաշխ: Երբ Արովյանն անհայտանում է, նա անհապաղ ամբողջ գումարը վերադարձնում է նրա կնոջը, իսկ հետո դատարանում օրինական կարգով ձևակերպում ու

«**Ետ ստանում մուրհակը: Այս մասին կան շատ վավերագրեր, որոնք Բակունցին անձա-
նոթ են մնացել:**»

39 Աբովյանը 1847 թվականին Երևանի գավառական դպրոցի շենքում նորոգումներ
չի արել:

40 Այս տողերն առնված են 1845 թ. մարտի 24-ին Աբովյանի՝ Անդրկովկասյան երկ-
րամասի ուսումնական մասի կառավարչին ուղղված զեկուլցից, որի բնագիրը պահ-
վում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1722, թ. 40 (տպագրված է՝ «Դիվան Խաչատուր
Աբովյանի», հ. II, էջ 245): Աբովյանը խնդրում էր, որ դպրոցի վերանորոգումը կապալով
տալու հոգսը դրվեր գավառապետ Բլավատսկու վրա:

41 Դպրոցական շենքի վերանորոգման ընթացքում Աբովյանն իր փողերից ծախսել էր
131 ռ. 35 կոպ.: Նրա 1847 թ. մայիսի 3-ի № 26 զեկուլցի բնագիրը տե՛ս նույն տեղում,
գ. 2202, թ. 76 (մաքրագիր) և գ. 1722, թ. 90 (սևագիր):

42 Համապատասխան վավերագիրը՝ գրված վերատեսչի պաշտոնակատար Ռոսկով-
շենկոյի ձեռքով, տե՛ս նույն տեղում, գ. 1722, թ. 91—92: Աբովյանը ստանում է 1848 թ.
փետրվարի 26-ին և տեղեկանում, որ փողերն ուղարկվելու էին Ալեքսանդրապոլի գա-
վառական դպրոցից:

43 Աբովյանի կինը հիշյալ փողերն ստանում է 1848 թ. նոյեմբերի 4-ին, ամուսնու
անհայտացումից ավելի քան յոթ ամիս հետո (տե՛ս նույն տեղում, գ. 1726, թ. 25):

44 Այդ զեկուլցի բնագիրը պահվում է նույն տեղում, գ. 2202, թ. 89 և գ. 1722, թ.
93—94: Բակունցը թարգմանել է միայն սկզբի մի քանի տողը, այն էլ՝ բացթողումներով:

45 Գ. Գեղամյանին (և ո՛չ Աբիմյանին) ուղղված այդ անստորագիր նամակի բնագի-
րը պահվում է Աբովյանի արխիվում, № 394, տպագրվել է՝ «Դիվան», հ. II, էջ 268:

46 Բակունցի կշտամբանքները «Հայ նացիոնալիստական տարեգրության» հեղինակ-
ների հասցեին, իբր թե նրանք են հերյուրել Աբովյանի՝ իր աշակերտ Շաֆի բեկի մոտ
հետ ունեցած սիրային կապերի և այդ պատճառով սպանված լինելու պատմութունը,
հիմնավոր չէ: Այդ մասին ընդարձակորեն գրել են Ն. Տեր-Կարապետյանը («Խաչատուր
Աբովյան», էջ 116—120), Երևանցի իրավաբան և նահանգապետի գրասենյակի կառա-
վարչի տեղակալ Հովհաննես Հովհաննիսյանը («Մշակ», 1884, № 27), Պերճ Պոռչյանը
(նրա նամակի հատվածը մեջ է բերված Ն. Տեր-Կարապետյանի գրքում, էջ 114), Լևոն
Տիգրանյանը («Լուսա», 1903, № 5, էջ 12—13) և ուրիշ շատեր, որոնցից և ո՛չ մեկը
նացիոնալիստ—տարեգիր չէ: Բացի այդ՝ «այլազդինների» կողմից Աբովյանի սպանված
լինելու մասին առաջին անգամ գրել են դեռևս 40-ական թթ. վերջերին և 50-ական թթ.
սկզբներին: Նախ՝ Առաքել Արարատյանը, Աբովյանի կորստյան թարմ լուրն առնելու օրե-
րին հորինած մի ոտանավորի մեջ.

Ազոտ կարծիք եղև ոմանց,
Թէ սպանաւ նա յայլազգեաց՝

**Խորհալ ի հոր ինչ արմտեաց
Գազանասիրտ յանօրինաց:**

(ընազիրը՝ ԳԱՔ, հեղինակի թողոններ, № 2, էջ 142, տողեր 53—56), իսկ այնուհետև՝ գերմանացի գիտնական, ակադեմիկոս Հերման Արխիբ, որի 1852 թ. հուլիսի 16-ին Երևմտեից Գերմանիա ուղարկված մի նամակում ասված է. «Այստեղ այժմ ամեն որ հավատում է, որ Արովյանը ո՛չ թե ինքնապաշտություն է գործել, այլ սպանվել է թուրքերի ձեռքով» (H. Abich, Aus kaukasischen Ländern, B. I, Wien, 1896, S. 547):

47 Գեորգ Արխիմյանը (որի անունից հուշեր է կազմել Ս. Քամալյանը), ուրիշներից լսելով՝ ինքն էլ ենթադրում է, որ Արովյանը անհայտ հանգամանքներում ինքնապաշտություն է գործել. «Գլուխը մահու է տվել, անհետ անգղաման կորել» («Ժամանակակիցները Խաչատուր Արովյանի մասին», Ե., 1941, էջ 118): Այսպիսով՝ հակառակ Բաղունցի պնդման, Գ. Արխիմյանի կարծիքը Արովյանի անհայտ բացակայության առեղծվածը լուծելիս, վճռական նշանակություն չի կարող ունենալ:

48 Պրուսացի տնտեսագետ և ժողովրդագետ Աուգուստ Ֆոն Հաբստհաուզենի (1792—1866) «Անդրկովկաս» (*Transkaukasien) աշխատությունը թեպետև, հեղինակի խոստովանությամբ, գրված, ավարտված է եղել 1849 թվականին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով նախ տպագրվել է անգլերեն թարգմանությամբ (համառոտ տարբերակ, Նոնդոն, 1854, 448 էջ), ապա՝ ընազրով ու երկու գրքով (Լալլեյից, 1856, մասն I, 18—340 էջ և ներդիր նկարներ, մասն II, 7 + 300 էջ և մի քարտեզ): Ռուսերեն թարգմանությունը (Պետերբուրգ, 1857, մասն I, 248 էջ, մասն II, 215 էջ), որին հղում է Ա. Բաղունցը, առատ է խմբագրական և այլ կարգի կրճատումներով ու վրիպակներով: Կան նաև Հաբստհաուզենի աշխատության առաջին մասի հայերեն հատվածական թարգմանություններ՝ «Կոռնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի էջերում (1862, № 1 և 2, թարգմ. Ե. Բառտամյան) և առանձին գրքով՝ «Բարոն Օգոստոս Ֆոն Հակստհաուզենայ ճանապարհորդութիւն յայկոյս Կովկասու, այն է ի Հայս և ի Վիրս» (Վաղարշապատ, 1872, թարգմ. Ա. Սեդրակյան), ուստիներից, իր հայացքներով՝ Հաբստհաուզենը պահպանողական էր և միապետական, գործակցում էր պրուսական զազանի հետախուզությանը: Ուստի պետական գործիչներին ուղղված մասնավոր նամակներում խորհուրդ էր տալիս՝ «անմասնափռելի հայ կապիտալի գործունեությունը Կովկասում: Հաբստհաուզենը Արովյանի հետ հանդիպումներ է ունեցել 1843 թ. օգոստոսին և սեպտեմբերին, Տփղիսում և Երևանում: Արովյանի անհայտացման մասին նրա Մանեթությունները գրված են 1850 թվականին և որոշակի վարկած չեն պաշտպանում: Ահա՛ գրանք. «Ճավոք, այս սրանչիկի Արովյանը երկու տարի թուալ անհասկանալի ձեռք անհայտացավ, թերևս մեռավ...»: «Ճավոք, այս սրանչիկի մարգն այլևս չկա: Նա մի օր տանից դուրս է եկել և այլևս չի վերադարձել: Ջուր են անցել բոլոր որոնումները...» (տե՛ս գերմ. հրատ, մասն I, էջ 79 և 305):

49 Գերմանացի ճանապարհորդ, գրող և թարգմանիչ Ֆրիդրիխ Բոգենշտեդի (1819—1892) հետ Արովյանը ծանոթացել է 1844 թ. մարտին Երևանում (և ո՛չ Քիֆլիսում), իսկ հետագայում գրել է նրան մի քանի նամակ՝ ուղարկելով նաև ինքնուրույն ու բանահյուսական երկերի մողացի թարգմանություններ, որոնք Բոգենշտեդը ներմուծել է իր

«Հազար ու մեկ օր Արևելքում» ուղեգրության տարբեր գլուխներում և տպագրել Գերմանիայում, 1849/50-ին: Բողենշտեդը Տփղիս էր ժամանել 1844 թ. սկզբներին և այստեղ մնաց մինչև 1845 թ. ապրիլի վերջերը: Աշխատում էր տեղի գիմնազիայում, որպես ֆրանսերենի ուսուցիչ:

50 Իվան Վասիլևիչ Ռոսկովշենկոն (1809—1889) 1839 թ. սեպտեմբերին նշանակվել է Տփղիսի գիմնազիայի տեսուչ, 1840 թ. աշնանից, զուգահեռաբար ու որոշ ընդհատումներով՝ Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար (1840, XI—1841, I, 1841, VI—1843, IX, 1844, 1847 և 1848 թթ.): Անդրկովկասից մեկնել է 1848 թ. հունիսին, 1850 թ. բուժվել է Կարլսբադում, իսկ հետագայում աշխատել է Մոսկվայի գրաքննական կոմիտեում: Պահպանվել են Արովյանի՝ նրան ուղղված մասնավոր նամակներից մեկի սեղագրությունը և Ռոսկովշենկոյի բազմաթիվ պաշտոնական գրությունները՝ հանդիմանական ու անբարյացակամ ոճով:

51 Բակունցը մոտավոր ձևով է նշել տվյալ հրապարակման (առաջաբան և Թարգմանություն Ա. Արեղյանի) խորագիրը (ճիշտը՝ «Ֆրիդրիխ Բողենշտեդտ, իշխատուր Արովյանի մասին»), մեջբերումը կատարել է «Լուծայից» (1902, № 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 195—196), փոխելով միայն երկու բառ (բնագրում՝ իր պապերի պես, և ո՛չ՝ ճես: Երկրագործությանը ապրել, և ո՛չ՝ պարապել) ու բաց թողել ողև է կեղա մակբայը, որ վերականգնել ենք:

52 Ա. Բակունցը Բողենշտեդտի խոսքերը մեջ է բերել՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), 1927, № 5, էջ 79—80 (Ա. Արեղյանի Թարգմանությունից): Քաղված են Բողենշտեդտի «Tausend und ein Tag im Orient» աշխատության առաջին երկհատոր հրատարակության (Քեովին, 1850) II գրքի 160—161 էջերից: Բակունցի աշխատության մեջ աղբյուրը նշված է ընդհանուր ձևով, իսկ բնագրի մեջ էլ նկատվում են մի քանի աննշան շտկումներ՝ սանդուխ դարձրել է սանդուխք, թյուրիմացությանց—թյուրիմացությունների, հետեանքն է եղել—հետեանքն էլ եղել է, ուղարկել էր ինձ—ուղարկվել էր, պրոֆեսոր—պրոֆ., որոնք նրա—որ նրա, իմ ձեռքումն են մնացել—իմ ձեռքին են:

53 Այդ գրության բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 1, ց. 1, գ. 780, թ. 1—2: Առաջին էջի վերին լուսանցքում Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսուչ Ի. Կուլմիսկու ձեռքով (որը գրության հեղինակն է) նշված է. «Весьма нужное» (Հույժ կարեւոր), և ո՛չ՝ Հույժ շտապ, ինչպես Թարգմանել է Բակունցը:

54 Արովյանի ղեկույցի բնագիրը պահվում է նույն տեղում, գ. 780, թ. 7—8: Տպագրվել է՝ «Դիվան իշխատուր Արովյանի», հ. I, էջ 133—134: Զանգերտների մեջ առնված խոսքերը բացակայում են գրության բնագրում: Իրականում Արովյանն ասել է. «Ես հարկ համարեցի ընդհատել իմ շրջագայությունը պրոֆ. Արիխի հետ և, նրա համաձայնությամբ, մնալ տանք»:

55 Արիխն ու Արովյանը 1844 թ. Արարատ բարձրանալու երեք փորձեր են արել. օգոստոսի 18—19-ին, 25—27-ին և սեպտեմբերի 2—3-ին: Անհաջողության պատճառը

վատ եղանակը և վերելքի օրերին լեռան վրա կատաղիորեն գործող բնության արհա-
վիրքներն էին, իսկ գծտության առիթը կապված էր դեպի Արարատի գագաթ վերելքներ կա-
տարեռու հարմար ժամանակի հետ. Արիխն առաջարկում էր վերելքն սկսել ավելի վաղ,
թերևս հուլիսին, իսկ Արովյանը առարկում էր, որովհետև ինքը և Պարրոտը Արարատի
գագաթն էին հասել սեպտեմբերին: Արիխը լսում է Արովյանին և... ձախողում: Այս է ամ-
բողջ պատմությունը, և այդ վեճի մեջ յուրովի ճիշտ էին և՛ Արովյանը, և՛ Արիխը: Վեճը
հարթվում է ինքնաբեքաբար, և 1846—1848 թթ. նրանք նորից դառնում են բարեկամներ:

56 Արիխն ու Պարրոտը միմյանց չէին ճանաչում, որովհետև, երբ Արիխը ընտրվում
է Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր (1842 թ. ապրիլ), Պարրոտն արգեն վախճանված
էր (1841 թ. հունվարի 3): Նույն պատճառով՝ Արովյանը ևս չէր կարող Արիխին ճանաչել
դեռ Դորպատից: Առաջին անգամ նրանք հանդիպել են Թիֆլիսում, 1844 թ. ապրիլի կե-
սերին:

57 Այս ենթագրության անհավանական լինելու մասին սե՛ս վերևում, ծան. 55:

58 Բակունցին անծանոթ է մնացել մի սկզբնաղբյուր. Արովյանի կորստյան իրողու-
թյունը «հայ տարեգրության» մեջ առաջին անգամ արձանագրվել է 1853 թ. (ավելի ճիշտ՝
1852 թ., որովհետև գիրքն այդ տարվա նոյեմբերի 16-ին է թույլատրվել տպագրության),
Ստեփանոս Նազարյանցի «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար»
գասազրթում, Դորպատ քաղաքի հիշատակության առիթով. «Այս քաղաքում էր յուր կըր-
թությունը ստացել Խաչատուր Ապովյան՝ երեկի հայկազունը, որ ափսոս, շուտով թառա-
մեցավ յուր ազգի համար» (էջ 42), իսկ առաջին անգամ վկայակոչվել է Լեոյի «Ստե-
փանոս Նազարյան» աշխատության մեջ (հ. I, Տիֆլիս, 1902, էջ 203):

59 Հղումը մոտավոր է, Բակունցը նկատի ունի Ս. Նազարյանցի ընդարձակ ծանո-
թություն-հուշը Խ. Արովյանի մասին, որ կցված է Մ. Նալբանդյանի «Գեղարք Գեղամյան»
հոգվածին: Տպագրվել է՝ «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 2, էջ 144—146: Արտագրության մեջ
կան մանր անճշտություններ, որ ուղղել ենք:

60 Արովյանի՝ Հ. Շահխաթունյանին ուղղված այս նամակի հատվածը, որ թարգ-
մանված է զրաբար բնագրից, առաջին անգամ հրատարակել է Աղ. Երիցյանցը («Արձա-
գանք», 1896, № 102): Ամսաթիվը սխալ է մատնանշված, որովհետև այդ նամակն իրա-
կանում գրված է հունիսի 6-ին, և Արովյանն էլ ասել է. «Ուր տեղափոխ լինիլ կամի և
վիճանալ ընդ իս մեռս Ս. Նազարեանց առ նպատակ ազգագոտա»: Բակունցը բաց է թողել
ընգգծված բառերը:

61 Արովյանի և իր վանական ու դպրոցական ընկերների՝ Մ. Կյումուշխանեցու, Հ.
Շահխաթունյանի, Մ. Մսերյանցի, Ա. Արարատյանի և մյուսների ծրագրած ընկերության
գաղափարը (այն իր գործունեության ոլորտներով նմանվելու էր Վենետիկի Մխիթարյան
միաբանությանը և դործելու էր Հայաստանի վանքերից մեկում. նախապատվելին Սեանտ
կղզին էր: Սակայն հետագայում, երբ Մ. Սալլանթյանցը հարեց նրանց, որոնցից-
դուռն նոր վայր՝ Ղրիմի հայոց սուրբ Խաչ վանքը), հղացել է ո՛չ թե 1825 թ., այլ

1829 թ. ու հետագա տարիներին: 2. Ալամդարյանը այդ Հնկերության հետ որեւէ առնչութիւն չի ունեցել:

62 Մ. Մսերյանցի նամակի պատասխանները Բակունցը մեջ է բերել ըստ «Փարոս, խմբագիր Բանասիրական գիտեմեաց», տետրակ 5, Մոսկվա, 1876, էջ 24: Գրված է Տրփղիսում, 1832 թ. հունիսի 26-ին, և ո՛չ հունվարին, ինչպես նշում է Բակունցը: «Նորայր սուրբ» արտահայտութիւնը խմբագրված է՝ «եղբայր իմ»:

63 Հնկերության խնդրին վերաբերող վավերագրերում «Հայաստանի ներսը» խորհրդավոր արտահայտութիւնը չկա: Ինչպես նշեցինք վերևում (ծան. 61), այն գործելու էր Սեանա կղզում կամ Ղրիմում և կամ՝ Հայաստանի որեւէ ավերակ վանքում:

64 Ստ. Նազարյանցի՝ 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին Արովյանին գրած նամակին Բակունցը ծանոթացել է ըստ «Մուրճ» ամսագրում հրատարակված բնագրի, ուր առկա են կրճատումներ (տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 123—128): Ի դեպ, ամսագրի թվականը սույն հոդվածում ամենուր վրիպակով նշված է 1903, որ ուղղում ենք:

65 Բակունցը նկատի ունի Ստ. Նազարյանցի՝ 1836 թ. դեկտեմբերի 5-ին Գորպատից Արովյանին գրած նամակը, որը պատասխան էր վերջինիս նույն թվականի հոկտեմբերին գրած և այժմ կորած նամակի: Երկուսն էլ ո՛չ մի կապ չունեն ավելի քան տասը տարի հետո Արովյանի ապրած հոգեվիճակի հետ: «Տուն ու հայրենիք թողնելու» մտատանջութիւնը իրականում վերաբերում էր Երևանն ու էջմիածինը թողնելու և Տփղիսում աշխատանք որոնելու հոգսին:

66 Ստ. Ոսկանի «Խաչատուր Արովյան» հոդվածից Բակունցի մեջբերած հատվածներում առկա են անուշադրության վրիպակներ, որոնք ուղղել ենք: Ոսկանը գրել է՝ Թիֆլիզի բոլոր ճայ ժողովուրդը, Բակունցն արտագրել է՝ Թիֆլիսի հայ ժողովուրդը: Եվ այս նույն հաջորդականությամբ՝ չգիտե-չգիտեր, եթե մեռած է—թե մեռած է, թե Սիպերիա—որ Սիպերիա, կերէին—կերեան, չ'կրնար—չի կրնար, ազգին վրա—ազգի վրա:

67 Բակունցն այստեղ մեջ է բերել Թուրքեստանովի՝ 1848 թ. ապրիլի 3-ին Երևանի գաղառապետին ուղղված գրության խոսքերը, միայն թե նոր թարգմանությամբ ու փոքրինչ այլ ձևով: Այդ գրության ամբողջական բնագիրը տե՛ս վերևում, ծան. 4:

68 Ստ. Ոսկանն ունի «զոհ եղավ անխուսելի վտանգի մը» արտահայտութիւնը և ո՛չ թե՛ «անխուսելի վախճանի», որոնք տարբեր բաներ են:

69 Նկատի ունի բանասեր և հոգեորական Ռուբին Մանասյանի «Խաչատուր Արովյանի գերեզմանը Ախոտսկում» վարկածային և հերյուրված հոդվածը, որի հավաստիութեան վրա ամենից առաջ կասկածանքով է նայել «Հանդես ամսօրյայի» խմբագրութիւնը, ուր տեղ են գտել այդ էջերը: Խմբագրութիւնը նկատել է, որ «Ակնարկված շիրիմը ըլլա թերեւ Գեորգ Արովյանի, որ աքսորված էր ի Սիբիրիա» (1927, № 5, էջ 268—269): Ռ. Մանասյանն, ի դեպ, ավելի վաղ, 1926 թ. մարտի 15-ին միևնույն բովանդակությամբ մի ընդարձակ նամակ էլ գրել էր Հայաստանի լուսծողկոմ Ա. Մոսովյանին և առաջարկել

պաշտոնապես զբաղվել Արովյանի գերեզմանի հարցով: Նրա դիմումը միևնույն նկատառումով թողնված է անհետևանք (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԱ, ֆ. 122, [լուսծողկոմատ], գ. 257, թ. 72—76): Մի տեղեկանք էլ պատրաստել էր Ե. Շահազիզի համար (ՁՅ 30/VII):

70. Ե. Շահազիզը Ռ. Մանասյանի վարկածի աթիվ գրել է. «Պետք ենք համարում նկատել, որ այդ հիմնավորումը ամբողջովին բաղկացած լինելով անհիմն և անվավեր ենթադրություններից՝ միանգամայն զուրկ է արժեքից» («Տեղեկագիր ՀԽՍՀ գիտություն և արվեստի ինստիտուտի», ՁՅ 3, 1928, էջ 161):

71 Բակունցին անժանոթ են մնացել Ա. Արարատյանի ու Աբիխի վկայությունները և Հովհ. Հովհաննիսյանի հողվածը: Այս վերջինում խոսքը հենց Շաֆի բեկի ու նրա հոր մասին է (տե՛ս նաև ժան. 46):

72 Մամադ Շաֆի բեկը երևանցի Մուսրալի բեկի որդին էր: Երևանի գավառական գաղութում սովորած լինելու կապակցությամբ Արովյանը նրան վկայական է տվել 1846 թ. օգոստոսի 16-ին: Այդ ժամանակ Մամադ Շաֆին 17 տարեկան էր (տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԱՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 79, թ. 66):

73 Շաֆի բեկի՝ Արովյանի հետ ռենցած դրամական հաշիվներին վերաբերող ո՛չ բոլոր վավերագրերին է, որ ժանոթ էր Բակունցը: Վերջինս հենվել է միայն Երևանի գավառական ինսամակալության 1848 թ. սեպտեմբերի 28-ի արձանագրության վրա (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 1, գ. 364, թ. 43), մինչդեռ հետագայում, Արովյանի արխիվին միացրած նյութերում, կան բազմաթիվ ուրիշ գրություններ, որոնցից պարզվում է, որ Շաֆի բեկը Արովյանին պարտք էր 350 ռուբլի արծաթ: Առաջին հետաքննության ժամանակ, 1848 թ. հոկտեմբերի 14-ին, մեշտեղ բերելով կեղծ վկաների՝ ուրացել է պարտքը, իսկ շատ ուշ վճարել է միայն փոքր մասը՝ 150 ռուբլի:

74 Զարմանալի է, որ Բակունցը փորձ չի արել աուկա նյութերից տրամաբանական հետևություններ անելու: Փանի չէր վերջացել Արովյանի անհայտացման գործի հետաքննությունը, Շաֆի բեկը մտածում էր խույս տալ Երևանից ու մեկնել Վարշավա, իսկ քոր տեսնում է, որ հետաքննությունը՝ հատուկ միտումով և կամ թե ոստիկանապետի անճարակության պատճառով, տարվում էր այլ ուղղությամբ, որ իրավասու անձանց չէր հետաքրքրում Արովյանի՝ սպանված լինելու հնարավոր կասկածը, ջանք չէր թափվում այդ խնդրը պարզելու համար, հանգիստ մնում է իր տանը ու ո՛չ մի տեղ էլ չի գնում այլևս: Այսօրինակ հետևությունն, ինչ խոսք, կմեծեր Բակունցի առաջադրած վարկածը, հետևաբար նա լուծում է:

75 Քաղված է Բաբլի «Գործ» ամսագրից՝ 1917, ՁՅ 7—8, էջ 68: Ա.-Դո-ի հողվածի ճիշտ վերնագիրն է՝ «Խ. Արովյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները»:

76 Տե՛ս նշված աշխ., էջ 65: Որ սպահանցի Ասատուրը անգոտ անձ է, տե՛ս ժան. 5:

77 Ինչպես նշվեց վերևում (ժան. 65), այդ խոսքերը Արովյանի 1836 թ. նամակից են և կապ չունեն անհայտացման հարցի հետ:

78 Փաստական անճշտություն. նախ՝ ապրիլի 2-ին Արովյանն արդեն անհայտացել էր և չէր կարող Երևանի իր սենյակում փակված մնալ, իսկ հետո, ինչպես նշված է վերևում, իբրև թե երեք օր տանը փակված մնալը անհիմն է և հակասում է վավերագրերին (տե՛ս ծան. 11):

79 Խ. Արովյանը հոգևոր միաբանություն ստեղծելու գաղափարից, ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի ակնարկները, չի հրաժարվել նաև հետագայում. ապացույց՝ 1845 թ. փետրվարի 15-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակի հետևյալ խոսքերը. «Զեմ եռ առաջին օրինակ միայն, որ ցանկայ թողուլ զտուն և զղաւակունս և բառնալ զխալ Քրիստոսի... Գուցէ յայսմ իմում օրինակի հետեւեցնեն և բազումք աշակերտաց իմոց» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. X, Ե., 1961, էջ 269—270):

80 Դատելով մի վրիպակից (տպ. եկել, պետք է լիներ՝ էկել)՝ Բակունցն օգտագործել է «Վերք Հայաստանի» վեպի Քիֆլիսի 1908 թ. հրատարակությունը (էջ 170), որի հետ և համեմատել և ուղղել ենք մեջբերված հատվածը, օտարել վրիպակները, որովհետև բնագրի ձևերի վերականգնումը որևէ չափով չի վնասում Բակունցի սույն աշխատության կոնցեպցիային: Արովյանից կատարված այդ մեջբերման մեջ խոսվում է ո՛չ թե 1827 թ., այլ 1826 թ. հունիս-հուլիս ամիսների անցքերի մասին: Բակունցի խմբագրած բառերն են՝ դուրս եկա և..., առնեմ, հասնեմ, քոչեմ, եկել, ետ դառնա, հետին (փոխանակ՝ հետն էի), ընկենեմ:

81 Արովյանը Դորպատը թողել է 1836 թ. հունվարի կեսերին՝ 14-ին կամ, ամենաուշը, 18-ին:

82 Ներկայումս այն համոզմանն ենք, որ հայրենիք դառնալու ճանապարհին Արովյանը Պետերբուրգում չի եղել, նա Դորպատից նախ՝ ուղևորվել է Պսկով, և վերջինիս վրայով էլ՝ Մոսկվա:

83 Բակունցն այս տողերը գրելիս, իբրև սկզբնաղբյուր, նկատի է ունեցել Արովյանի 1832 թ. օրագրերը, բայց, որքան մեղ հայտնի է, այնտեղ չկա մի այնպիսի գրառում, որն առնչվեր Դորպատի ուսանողական շարժումներին: Օրինակ՝ 1831 թ. դեկտեմբերի 13-ի գրառումից հայտնի է դառնում, որ պրոֆեսորական ինստիտուտի սան Վ. Ֆեոդորովը պատմել է Արովյանին, թե Մոսկվայի ու Խարկովի համալսարաններում պրոֆեսորները ուսանողների հետ վարվում են խստությամբ, ինչպես սուղատների, արգելում են որոշ գրքեր կարդալ (տե՛ս Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VI, Ե., 1955, էջ 64): Բայց սա բնավ չի նշանակում ուսանողական ցույց կամ հեղափոխական շարժում:

84 «Северная пчела» թիրթի խմբագիր և գրող Յ. Բուլգարինի ով և ինչ լինելու մասին Արովյանն իրականում տեղեկացել է միայն նրա հետ ընդհարվելուց հետո, Պարրոտի և մյուսների հաղորդածներից, իսկ մինչ այդ Բուլգարինի մասին որևէ բացասական կարծիք չի հայտնել, մինչև իսկ համալսարանի գրադարանից տուն տանելով՝ կարդացել է նրա «Իվան Վեժիգին» երկհատոր վեպը: 1834 թ. աշնանը Արովյանը դիմել էր Բուլգարինին՝ նրա հրատարակած թերթում Ալամզարյանի մասին մահախոսողապես

տպելու խնդրանքով, և նրանց ընդհարման պատճառը եղել է Բուլգարիի անքաղաքավարությունը, Աբովյանին երկար սպասեցնել տալը և ասլա՝ գոհճիկ քառերով նրան անպատվելը:

85 Նազարյանցի նամակի տողերը Բակունցը մեջ է բերել երկու վրիպակով, որոնք ուղղում ենք (կատաղաբարոյություն բառն արտապրել էր՝ կատաղություն, համալսարանին բառը գրել էր առանց ի նախդիրի) և սխալ մատնանշել «Մուրճի» թվականը: Քաղվածքն արված է 1904 թ. № 2-ի 100 էջից:

86 Տիգրան Կամսարականը XIX դարի վերջերի արևմտահայ արձակագիր է և Պետերբուրգի ու Արովյանի հետ ո՛չ մի կապ չունի: Աբովյանը Պետերբուրգում հանդիպել է Երևանցի Նզնակ Կամսարականին, սակայն ո՛չ թե վերադարձի ժամանակ, այլ մեկ տարի առաջ, 1835 թ. հունվարին:

87 Ն. Աշտարակեցու, Մեսրոպ Երևանցյանի և անանուն Դեյանովի հասցեին ասված մեղադրանքի այս խոսքերը խիստ են և անարդարացի:

88 Պարոտի անունը Ֆրիդրիխ էր և ո՛չ Թեոդոր: Այս նույն սխալը կրկնված է նաև հետագա էջերում:

89 Ո՛չ թե, առհասարակ, Անդրկովկասի, այլ Տիգրիսի գերմանական գաղութում, ետդորպատյան առաջին տարիներին, 1836—1841 թթ., Աբովյանն իսկապես որ ուներ գերմանացի ծանոթներ, բայց թե հատկապես ո՞ւմ հետ էր մտերիմ՝ ո՛չ մեկի անունը մեզ ծանոթ չէ:

90 Հիշատակվող զեկույցը գրված է 1846 թ. մայիսի 25-ին: Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ՀՍՍՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 786, թ. 33—34: Բակունցի մեջբերած տողերը ավելի վաղ հիշված են Ե. Շահաղիզի հոդվածում («Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի», № 3, 1928, էջ 157):

91 Որ Աբովյանը գերմաներեն ավելի լավ ու հիմնավոր գիտեր, քան ռուսերեն, պատճառն այն է, որ նա ուսանել էր Դորպատում: Բայց նա բավարար չափով գիտեր նաև ռուսերենը և կազմել է հայերի համար ռուսաց լեզվի տեսական և գործնական քերականություն (սպագրված է Երկերի լիակատար ժողովածվի IX հատորում):

92 Մեջբերված տողերը քաղված են Աբովյանի 1846 թ. մարտի 9-ի զեկույցից: Բնագիրը պահվում է Պետարխիվի նույն գործում (թ. 24): Ավելի վաղ հրատարակել է Ե. Շահաղիզը («Տեղեկագիր», № 3, էջ 121): Բակունցը նույն տողերը նորից է թարգմանել:

93 Երբ 1913 թ. Լեռն ճառարակում է Աբովյանի գիմումը...—Պատմաբան Լեռն 1913 թ. ամառը էջմիածնի վանքի և Երևանի առաջնորդարանի արխիվներում Երևանի թեմական դպրոցների պատմության մասին նյութեր հավաքելիս հայտնաբերել էր մի վավերագիր, որով և. Աբովյանը պահանջում էր տեղի հոգևոր իրավաբանից (կոնսիստորիա-

յից)՝ պարտադրել թեմական դպրոցին, որ դադարեցնի այսուհետև աշխարհական դասի երեխաներին հոգևոր դպրոց ընդունելը: Այս հարցի մասին լեռն նույն տարվա դեկտեմբերի 5-ին հրապարակային դասախոսություն է կարդացել Թիֆլիսում, որ վերնագրված է՝ «Նախատուր Արքովյանի կյանքից մի գիծ»: Լեռնի զեկուցումը մեծ աղմուկ հանեց: Ըստ երևույթին՝ մի հնազանդ ցարական շինողների հռչակելով Արքովյանին՝ վիրավորում էր նրա պայծառ հիշատակը (տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 273): Լեռնի սկսեցին ձայնակցել բանին անտեղյակները: Ավելի սթափները, սակայն, հրապարակավ կշտամբում էին նրան, որ խնդրի մեջ խորամուխ չլինելով՝ հապճեպություն է հանդես բերել և ողավաղել հայ մեծ հայրենասերի դիմաստվերը: Օրինակ՝ «Արփի» թերթի հոդվածագիրը, բողոքելով Լեռնի այս արարքի դեմ, պահանջում էր կազմակերպել գրական դատ և մերժել Արքովյանի մասին նամակներիակ զրպարտանքը (տե՛ս 1913, զեկուեմբերի 15, № 49): Ամբողջ հարցն այն է, որ Արքովյանը բնավ չէր պահանջում, որ հայկական դպրոցները փակվեն, ինչպես փորձում էին մեկնաբանել նրա գլխահիշյալ գրության իմաստը, այլ՝ աշխարհականների երեխաներին ընդունել հոգևոր դպրոցներ: Մանավանդ որ, իրականում՝ Երևանի թեմական դպրոցը անունով էր միայն հայոց դպրոց, որովհետև մայրենի լեզվից ու կրոնից բացի մնացած բոլոր առարկաները դասավանդվում էին ռուսաց լեզվով, ինչպես որ գավառական դպրոցում էր, որի գործունեությունը ավելի լավ հիմքերի վրա էր դրված և ուր, ըստ Արքովյանի, պետք է հաճախեին աշխարհականների զավակները:

94 Արքովյանի այդ գրության սևագիր ինքնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 63, թ. 12, գրված է 1843 թ. նոյեմբերի 13-ին: Ըստ որի՝ Արքովյանը ո՛չ թե փակել էր տվել ոմն մոլլա Հասանի դպրոցը, այլ պատասխանելով Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությանը և հենվելով երևանցիներից լսած կարծիքների վրա, հաղորդում էր, որ այդ մոլլան բարոյապես մաքուր մարդ չէ, երեխաներին ոչինչ չի սովորեցնում և մեծ մասամբ հանձնելով ուրիշների հսկողությանը՝ ինքը մեկնում է զանազան կողմեր:

95 Ո՛վ է Արքովյանի մասին այդչափ բարձր կարծիք հայտնած անանուն ֆրանսիացին, ցարդ պարզված չէ: Զարմանալի է մանավանդ, որ այդ ֆրանսիացուն առաջին հերթին հիացրել է Արքովյանի գեթմանագիտությունը և Շիլլերի, Լեսսինգի ու Լայնիցի փիլիսոփայական-գեղագիտական հայացքների խոր իմացությունն ու յուրովի մեկնաբանությունները, մինչդեռ Արքովյանը նույնչափ լավ գիտեր նաև ֆրանսիական լուսավորչներին՝ Ռուսսոյին ու Մոնտեսքյույին, ազատ խոսում էր ֆրանսիերեն և, երևի թե, հիշյալ ֆրանսիացի ճանապարհորդի հետ ավելի վերջին հարցերի մասին պիտի խոսեր: 1840—48 թվականներին Անդրկովկաս այցելած և Արքովյանի հետ հանդիպած ո՛չ մի ֆրանսիացի ընդհանրապես ծանոթ չէ, եթե միայն Ստեփան Ոսկանը չի շփոթել իր նամակագրի ազգությունը: Անձամբ այն կարծիքին ենք, որ անանուն ֆրանսիացու խոսքերը, որոնց անվերապահ հավատ են ընծայել տվյալ խնդրին անդրադարձած բոլոր արքովյանագետները, նաև Ա. Բակունցը, հորինել է Ոսկանն ինքը՝ աչքի առաջ ունենալով Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վազների «Ուղեորություն դեպի Արարատ և Հայկական բարձրավանդակ» աշխատության համապատասխան գրվածքները: Ստ. Ոսկանի հոդվածից Բակունցի քաղած այդ տողերի մեջ սղորդել են վրիպակներ՝ կառծիքներեն-ը տպված է՝ կառիքներեն, մեզի-մեզ, որոնք ուղղում ենք:

96 «Նախաշավդի» առաջին տպագրության օրինակները իբրև թե Կարապետ արքեպիսկոպոսի հրամանով կրակին հանձնելու այս վարկածը նորօրյա լեզենդ է և չի հաստատվում պաշտոնական վավերագրերով (իսկ այդպիսիք չէին կարող չլինել)։ Հորինվել է Արովյանի առաջին կենսագիր Մ. Տեր-Ազարյանի խոսքերի ազդեցության տակ և նրանց իմաստը այլափոխելու ճանապարհով. «Հայտնի չէ՝ ի՞նչ էր պատճառը, որ նա չէ կարողացել վերջացնել սորա տպագրելը,— հարց է տվել Տեր-Ազարյանը ու փորձել բացատրել։— Մենք տեսել ենք այս գրքուկի տպած թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է։ Չլինի՞ թե այս հանգամանքն է պատճառ դառել չտպելու. սակայն ուրիշներինքը այսպես ենք լսում, թե հանգուցյալ Կարապետ վիճակավոր արքեպիսկոպոսը տեսնելով, որ այս գրքուկը աշխարհաբար լեզվով է շարադրված, տպագրելը արգելել է» («Կոռնիկ հայոց աշխարհին», 1861, № 7, էջ 541)։ Արովյանի իսկ վկայությամբ և պաշտոնական գրությունների համաձայն՝ «Նախաշավդի» տպագրությունն ավարտվել է, սակայն նրա, իբրև գասագիրք, գործածելը արգելել է Թիֆլիզի գիմնազիայի մանկավարժական խորհուրդը՝ հանվելով հայ գրախոսների Առաքել Արարատյանի և Դավիթ Արզանյանցի հայտնած բացասական կարծիքների վրա։

97 Բակունցն այս տվյալը քաղել է Սարգիս Քամալյանի 1931—32 թթ. դեռևս վերջնական ձևավորում չստացած գրառումներից, կամ էլ ոգտվել նրա բանավոր հազորդումներից և թույլ է տվել անճշտություն։ Արովյանն ըստ այդմ ապրում էր ո՛չ թե ժամհարի խրճիթում, այլ Վանքի եկեղեցու շրջակա խցերից մեկում, ուր հետագայում բնակվում էր ժամհարը (տե՛ս «Ժամանակակիցները խաշատուր Արովյանի մասին», էջ 105)։

98 Մեջբերած տողերը Արովյանի՝ 1836 թ. հուլիսի 22-ին ակադեմիկոս Քրիստիան Ֆրենկի գրած նամակից են, որոնք Բակունցն արտագրել է ՀնՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագրում 1928 թվականին Ծ. Շահադիզի հրատարակած հոդվածից։

99 Ակնհայտ չափազանցություն. Մեսրոպ էրիվանցովը (Երևանցյան) Ս. Նազարյանցին գրամ է ուղարկել միայն մի անգամ, 1836 թ., այն էլ՝ Արովյանի հորդորանքներից հետո։ Իրականում, Նազարյանցը Դորպատում ուսանել է ծանր պայմաններում և մշտական կարթի մեջ, մինչև որ տեական միջնորդություններից հետո նրան նշանակվում է պետական թղթակ։

100 «Հախվերմազը» կամ պարտքը ուրացողը, որին ուղղված են Արովյանի մերկացեալ նամակը և երգիծական ոտանավորը, ամենայն հավանականությամբ՝ տիպիկացի վաճառական Ստեփան Խերեդիսովն է, որը մինչև վերջ էլ Արովյանին չվերադարձրեց պարտքը՝ շուրջ 500 ռուբլի արծաթով։ Այդ խնդրով Արովյանի անհայտացումից հետո զրադվում էին նրա ժառանգության խնամակալները։

101 ...տառածամ ղեղի վաճառականկալեմ դասը...—Վաճառականական դասի հանդեպ Արովյանի ունեցած իբրև թե անվերապահորեն բացասական վերաբերմունքի մասին այս նույն ոգով Բակունցը գրել է նաև հետագա էջերում, սակայն առկա փաստերը ուրիշ բան են ասում։ Օրինակ՝ «Վերք Հայաստանի» վեպի սևագիր տարբերակի հատվածներից մե-

կում, որը չի մտել վերջնական բնագրի մեջ, Արքայանն ասում է. «Աստված էլի կյանք տա՝ Քրիստոսի վաճառականներին, աստված նրանց պահի՛, պայծառացնի՛, ազգի համար հաստատ մնա» (Երկրորդ լիակատար ժողովածու, հ. III, էջ 239), իսկ բուն վնասումները վնասված են «ազգի պատվական իշխաններ», պարոնայք Զավրովը, Խերիդինովը, Դավիթ Փամաձյովը, Մովսես Տեր-Գրիգորովը, որոնք հենց մեծահարուստ վաճառականներ էին (էջ 61): Այնպես որ, այսպիսի թեզ առաջադրելիս՝ պետք էր շանտեսել հակառակն ապացուցող հիշյալ փաստերը:

102 Քաղված է «նախաշավդի» տպագիր օրինակից (էջ 63), որի հայտնի միակ օրինակն այն տարիներին պահվում էր Ղազարոս Աղայանի արխիվում, Հայաստանի գրական թանգարանում, որտեղ և, անկասկած, կարգացել է Ա. Բակունցը: Քաղվածքի մեջ սղորդել է մի վրիպակ՝ առաւուր բառը արտագրված է առաւուր. որ ուղղում ենք:

103 «Վերք Հայաստանի» վնասի առաջին հրատարակչին՝ Հովսեփ Փոնդոյանցին, ժառանգակիցները կոչել են «ուսումնական» պարոն (տե՛ս «Երևանի հայոց աշխարհին», 1860, № 11, էջ 870), հետևաբար Բակունցի՝ նրա հասցեին արած կշտամբանքն անհիմն է: Դրանից էլ անկախ՝ վերջինիս պատկերացումները Հ. Փոնդոյանցի անձի ու գործի մասին իրականությունը չեն համապատասխանում: Բակունցի համոզմամբ՝ «Վերք Հայաստանի» հրատարակիչը վաճառական էր և ներկայացուցիչն այն խավի, որի հանդեպ թշնամանքով էր լցված Արքայանը, մինչդեռ նա XIX դարի 50—60-ական թվականների առաջավոր մտավորականներից ու հայագետներից էր, գաղափարակիցն ու գործակիցը հռչակավոր հայ բանասեր Գևորգ Ախվերդյանի: Վերջինս իր մեծ վաստակի համար վաղուց ճանաչված է որպես Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական ժառանգության հայտնագործող ու հետազոտող և արևելահայ իրականության մեջ գիտական բանասիրության ու բնագրագիտության հիմնադիր: Նույնպիսի արժեք ու նշանակություն են ստանում Հովսեփ Փոնդոյանցի ծառայությունները Արքայանի գրական ժառանգության ժողովրդականացման մարզում: «Վերք Հայաստանի» վնասի հրատարակությունից բացի՝ Փոնդոյանցի ջանքերի պտուղներն են անցյալ դարի 50—60-ական թթ. առանձին գրքերով և Տիգրիսի հայ պարբերականներում («Երևանի հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի») լույս տեսած Արքայանի համարյա բոլոր ստեղծագործությունները՝ «Զանգի», «Պարապ վախտի խաղալիք», «Ագնետ», «Ագնավատություն և շնորհակալություն», «Հազարփոքն», «Նախաշավիդ» (Ա մաս, Հ. էնֆրանչանցի գործակցությամբ) և այլն, որոնց համար նա չի խնայել ո՛չ իր անձը և ո՛չ էլ միջոցները:

Հ. Փոնդոյանցը ծնվել է 1824 թ. սեպտեմբերի 3-ին, Տիգրիսում: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և Կազանի համալսարանում, որն ավարտել է իրավաբանության թեկնածուի գիտական աստիճանով: 50-ական թթ. սկզբներից պաշտոնավարել է հիմնականում հայրենի քաղաքի դատարանում, խնամակալական հանձնարմբում և քաղաքային վարչության մեջ: Որպես իրավաբան՝ մեծ հեղինակություն էր վայելում: Նա եռանդուն մասնակցություն է ցույց տվել հայ գրական-հասարակական կյանքին, աշխարհաբարի մշակման ուղիների շուրջ բանավիճել է «Հյուսիսսփայլի» և Ս. Նազարյանցի հետ՝ հակված լինելով ու համակրելով Արքայանից սկիզբ առնող գրական հոսանքի լեզվական քաղաքականությանը:

Վերջապես՝ Փոնդոյանցը հրատարակողն ու մեկնաբանողն է XVIII դարի հայ գրականության ու պատմագրության երկու, խիստ կարևոր հուշարձանների՝ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի Օրագրությունների և Հովսեփ Արղունյանի Հիշատակարանի, որոնք լույս են տեսել «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի էջերում (1863 թ.)։ Հարյուրավոր էջեր են կազմում Հ. Փոնդոյանցի հավաքած նյութերը ժողովրդական խոսակցական լեզվի ոճերի ու դարձվածքների մասին, որոնք նա շհասցրեց մշակել ու հրատարակել։ Վախճանվեց է 1883 թ. հուլիսի սկզբներին։

104 «Վերք Հայաստանի» վեպը Արուսյանը վերամշակել ու կատարելագործել է մինչև 1845 թվականը և այն ոգով, որով սկսել էր գրել, հետևաբար, անհիմն է Բակունցի պնդումը։

105 Մեջ է բերված ըստ Ա. Աբեղյանի թարգմանության և անշնան փոփոխություններով հեռծից-ը դարձրել է հեծից, երեփից միեչև չուս—3-ից միեչև 4, գեհի—գեհին, Եվ դա գեհ—դա դեռ (տե՛ս «Հայրենիք», 1926, դեկտեմբեր, № 2, էջ 97)։ Ժիշտ չեն մատնանշված ուսուական թարգմանության էջերը. պետք է լինի ո՛չ թե էջ 195—196, այլ՝ 185—186։

106 Այս քաղվածքն ևս մեջ է բերված նախորդ աղբյուրից, երկու ուղղումով. բնագրի այն մարդկանց պանել արտահայտությունը Բակունցը խմբագրել է՝ մարդիկ պանել, իսկ (մեծ) հայրը—Ապավ պապը (տե՛ս «Հայրենիք», 1926, № 1, նոյեմբեր, էջ 120)։ Իր հերթին՝ Հաքստհաուզենին էլ հիշյալ հատվածը վերցրել է Արուսյանի գերմաներեն Հիշատակարանից, որի բնագիրը նա ստացել էր անձամբ Արուսյանից, 1843 թ. օգոստոսի վերջերին։

107 Թումանյանի «Գութանի երգը» բանաստեղծության խոսքերն են։

108 Բակունցից հետո միայն պարզվեց (1940 թ.), որ այս բանաստեղծական պատգիկը մասն է կազմում Խ. Արուսյանի «Յետ փոքր ինչ մխիթարելու իմ ի ցաւոց վասն մահուան հօր իմոյ» երկարաշունչ քերթվածի։

Առաջին անգամ օգտագործվել է Ն. Տեր-Կարապետյանի «Խաչատուր Արուսյան» աշխատության ծանոթագրություններում (էջ 9)։ Այդտեղից էլ արտագրել է Բակունցը՝ վեբափոխելով ուղղագրությունը։ Մենք վերականգնել ենք հինը, կանոնավորել կետադրությունը և ուղղել նկատված վրիպակը (տպված է՝ կալան, պետք է լիներ՝ կայան)։

109 Պարսից, իսկ այնուհետև՝ ռուսների տիրապետության ժամանակներում Քանաքեռ գյուղից գանձվող պետական հարկի չափերի մասին Բակունցի հաղորդած տվյալները՝ որոնք, իբր, նա քաղել է Հաքստհաուզենի գրքից, միտումնավոր են։ Նախ՝ Քանաքեռի 72 ծուխը տարեկան վճարում էր ո՛չ թե 604 ու. արծաթ, այլ 504 ուրլի (Բակունցը արտագրել է վրիպակով), որը ծխի հաշվով կաներ յուրաքանչյուրից՝ 7 ուրլի՝ ավելացրած նաև փոստի հարկը (յուրաքանչյուրից՝ 1 ու. 75 կոպ.), և հետո՝ պարսից տիրապետության շրջանում տուրքերը միայն ձևականորեն էին ցածր։ Նույն Հաքստհաուզենի վկայությամբ՝ հակառակ պարսից տիրապետության վերջին տարիներին պաշտոնապես սահմանված «անշնան» տուրքի՝ 25 թուման և ամբողջ բերքի մեկ-երրորդ մասը, իրականում Քանաքեռ գյուղից գանձում էին. այգիների ու գինու հարկ՝ 100 թուման, գլխահարկ՝ 80 թուման, հացահատիկի բերքի կեսը կամ լավագույնը՝ մեկ-երրորդը։ Այս բոլորը ուսուական

558

փառքի վերածելիս՝ կստացվիր 540—720 ոսկի ուրբի (մեկ թումանը հաշվում էին 3—4 ուսուական ուրբի), ավելացրած նաև հացահատիկի բերքի կեսը, որն, ինչ խոսք, մեկ ու կես ունեցած ավելի է ուսական տիրապետության օրոք սահմանված կայուն հարկերի գումարից: Այս վերջինների բաժանորդությունը՝ Բակունցն ուզում է ընդգծել ցորենի գնի էժանեցմամբ, սակայն անցյալ դարի 40-ական թվականներին լավ ձին վաճառվում էր 300 և ավել ուրբով, ուրեմն՝ Քանաքեռը տարեկան երկու ձի էլ չէր վճարում պետությանը (այս ամենի մասին տե՛ս Հաքստհաուզենի աշխատության գերմաներեն թնագիրը, «Transkaukasien», մասն 1, էջ 183, 193, 197 և այլն): Բակունցն այնուհետև անտեսել է փոքր-ինչ հետո, հենց իր վկայակոչած վավերագիրը, ուր պարզորոշ ասված է, որ պետական գյուղացիները 1842 թվականին վճարում էին ընդամենը 2 ուրբի հարկ (տե՛ս ժուռն հատորում, էջ 74—75, ծան. 2): Վերջապես՝ Բակունցն իր այս աշխատության մեջ նաև վկայակոչել է իբրև թե Հաքստհաուզենի ասած խոսքերը, որ հայ ժողովուրդը ուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո շահագործվել է դաժանորեն, որ «պարսից ժամանակների համեմատությամբ այժմ ավելի է ճնշված ժողովուրդը»: Իրականում, սակայն, այդ խոսքերը ասվել են այլ առիթով ու այլ ձևով: Հաքստհաուզենի աշխատության գերմաներեն թնագրի էջ 253-ում կա մի անդրադարձում՝ բուն պարսիկ գյուղացիների վիճակի մասին: Անսձնապես ազատ պարսիկ գյուղացիները անսահմանորեն ավելի ճնշված են և խեղճ, քան թե նրանք լինեին ճորտեր: Ահա այս խոսքերն էլ վերափոխելով՝ Բակունցը, թերևս անուշադրության պատճառով, վերագրել է ուսական տիրապետության շրջանի հայ գյուղացիներին: Ընդհակառակը, Հաքստհաուզենի գրքի բազմաթիվ էջերում գտնում ենք Բակունցի հետևությանը բոլորովին հակառակ մտքեր: «Հայերը ուսական գրավումը երբեք չեն դիտել որպես նվաճում, այլ՝ որպես փափագած ազատագրում: Դրա համար նրանք... հույժ անձնվիր ու հավատարիմ են Ռուսաստանին» (էջ 275): «Այժմ այս աշխարհը վայելում է խաղաղություն և անդորություն» (էջ 220) և այլն: Մի նուրբ կետ ևս, որ անտեսել է Բակունցը. գերմանացի ճանապարհորդները, անդրադառնալով հայ ժողովրդի վիճակին՝ քաղաքական նկատառումներով խտացնում էին գույները, որպեսզի Ռուսաստանի նկատմամբ անդրկովկասյան ժողովուրդների շրջանում թշնամանք ու դժգոհություն սերմանեին, հետևաբար չի՛ կարելի անվերապահ հավատ ընծայել նրանց ամեն ասածին: Բայց Հաքստհաուզենը դրանցից չէր, նա իր հայացքներով միապետական էր և փառաբանում էր Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությունը:

110 Բակունցն այս մեջբերումն արել է ո՛չ թե ուղղակիորեն Բողենշտեդի աշխատությունից (Ա հրատ. 1848 թ.), այլ «Հայրենիք» ամսագրի մի հոդվածից (տե՛ս 1931, № 6, ապրիլ, էջ 107):

111 Բակունցն արդարացի չէ. օտարերկրացի ճանապարհորդները ո՛չ թե ազդել, այլ ավելի շուտ ազդվել են Արժվանից: Պահպանելով հանդերձ նրանց հետ դիտական ու անձնական կապեր՝ Արժվանն էությամբ միշտ էլ մնաց հայ մարդ. «Վերք Հայաստանի» վեպի հեղինակը բնավ չփոխվեց:

112 Այս և հաջորդ երկու մեջբերումները ո՛չ թե Վազների «Ուղևորություն դեպի Արարատ և Հայկական բարձրավանդակ» աշխատության թնագրից են, այլ «Հայրենիք» ամսագրի մի հոդվածից (տե՛ս 1927, № 12, հոկտեմբեր, էջ 104 և 105):

113 Հին Բայազետի հայության գաղթը դեպի Հայկական մարզի ամայի գյուղեր՝ տեղի է ունեցել ո՛չ թե 1829, այլ 1830 թ. գարնանը:

114 Վազների գրքից արված այս և հաջորդ մեջբերումներն ստուգել ենք Փ . Ճամճյանի Թարգմանության հետ (Վիեննա, 1851) և օտարել վրիպակները (մեծ մասամբ՝ ուղղագրական):

115 Արովյանի «Հազարփնջն» պոեմին Բակունցի տված գնահատականը միակողմանի է և, ըստ երևույթին, հակասում է հեղինակի բուն դիտավորությանը, այսինքն՝ բարեկամության և փոխադարձ վստահության փոխհարաբերություններ ստեղծել Անդրկովկասի բազմազգ ժողովուրդների և այստեղ պաշտոնավարող ռուսների միջև: Պոեմի եզրափակիչ տողերը այդ են հաստատում:

116 Մեջբերումը կատարված է Վ. Ի. Լենինի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատությունից (տե՛ս В. И. Ленин, О литературе и искусстве, М., 1957, с. 152, նաև՝ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Ե., 1975, էջ 755). Նոր Թարգմանությամբ. «Հետոֆորմյան ժամանակաշրջանի սկզբին նոր բնակեցված կամ լեռնականներով բնակեցված երկիրը, որ համաշխարհային տնտեսությունից և նյութիսկ պատմությունից դուրս էր կանգնած, դառնում էր նավթարդյունաբերողների, գինու առևտուր անողների, ցորենի ու ծխախոտի ֆարրիկատերերի երկիր, և պարոն Կարոնն անգլո-բեն հանում էր հպարտ լեռնականի վրայից նրա բանաստեղծական ազգային զգեստը և զարդարում էր եվրոպական լակեյի զգեստով (Գլ. Ուսպենսկի)»:

117 Այս և հաջորդ էջերում Բակունցի առաջադրած այն թեզը, թե Արովյանի գործունեության վերջին տարիներին էլ միաժամանակ տրամադրություններ կային հօգուտ թուրքական օրինեստացիայի, և Արովյանն ինքն էլ աստիճանաբար կողմնորոշվել է դեպի Թուրքիա, չի համապատասխանում ճշմարտությանը: Ստ. Տեր-Սարգսենցի «Շահենն ի Սիպրի» գիրքը ու այլ նյութեր, որոնք ստորև վկայակոչում է Բակունցը, բնավ չեն խոսում հօգուտ այդ վարկածի, էլ չենք ասում, որ գրված լինելով 70-ական թվականներին, Արովյանից աժելի բան 30 տարի հետո, բոլորովին այլ մտահոգությունների ու քաղաքական շրջանների թելադրանքի արդյունք էին: Արովյանն, այո՛, տեսել է 40-ական թթ. հայ կյանքի խոցերը, տնտեսական ու հոգեբան թշվառությունը, դառնացել, բողբոջել, քննադատել, սակայն դրանց պատճառը նա որոնել է ո՛չ թե ռուսական տիրապետության բերած «չարիքների» մեջ, այլ անգրագիտության, ազգի լուսավորության ողբալի վիճակի մեջ, հանցավոր հույսակել հայ հոգեւորականությանը, որին բնավ չէր անհանգստացնում այդ առիթները, մինչդեռ ազգի լուսավորության առաջամարտիկները պետք է վանական միջավայրից դուրս գային: Սրա մեջ է Արովյանի ողբերգությունը և մոլորություններից մեկը:

118 «Հայաստանի ներսի մաս»-ը բնավ չի նշանակում Օսմանլուի Հայաստան, այլ՝ հայկական լեռնաշխարհի որևէ գյուղ, ներկա դեպքում՝ Փանաքեղու Բակունցի այս կոմայական մեկնության դեմ ժամանակին գրել է պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը (տե՛ս «Նախադասար Արովյան», Ե., 1933, էջ 61—62):

119 Արժանի գիրքը՝ «Նախաշավիղը», իբր հրդեհելու լեզենդի մասին տե՛ս ծան. 96:

120 Այս նամակի հասցեատերը ո՛չ թե Գևորգ Աբխիմյանն է, այլ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի աշակերտ և Արժանի մասնավոր դպրոցի նախկին սան Հարություն Յուզբաշյանը: Ամբողջական բնագիրը տպագրվել է Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատության հավելվածում («Նախատուր Արժանի», էջ 132—133), որտեղից և քաղել է Բակունցը: Վերականգնել ենք բնագրի ուղղագրությունը, բաց թողած բառերի փոխարեն դրել բազմակետեր, ուղղել ակնհայտ վրդակները (բնագրում՝ երանի թէ, Բակունցն արտագրել է՝ երանի, զամենայն—ամենայն, զեղբայր սիրելի—զեղբայր քանկագին):

121 Արժանի այդ գրության բնագիրը (սեագիր), ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1725, թ. 33—34:

122 Ստ. Նազարյանցի նամակը գրված և ուղարկված էր Կազանից, 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին:

123 Մանիֆեստը ստորագրվել է շատ ավելի վաղ, փետրվարի 24-ին, նրա բովանդակությունը բնավ գաղտնի չի պահվել և պաշտոնապես հրատարակվել է Ռուսաստանի մայրաքաղաքների և այլ տեղերի լրագրերում, նաև՝ «Кавказ» լրագրում, 1848 թ. մարտի 20-ին: Հաջիվ թե պաշտոնական որևէ հաղորդում հիմնովին փոխեր Արժանի ծրագրերը և դրդեր անհայտ բացակայության մեկնելու (տե՛ս Ա. Հովնաճենիսյան, նշված աշխատ., էջ 69):

124 Նալբանդյանի խոսքերը քաղված են «Մեռելահարցում» վեպի հեղինակային ծանոթություններից, որոնք նվիրված են Արժանի հիշատակին: Բակունցը, ամենայն հավանականությամբ, ձեռքի տակ է ունեցել «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի 1859 թ. № 9-ը (էջ 69) և մեջբերումը վերախմբագրել է: Բնագրում ասված է. «Այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտում է առաքինությունը»:

125 «Նեմեցի գիրք», որի մասին ակնարկ կա Արժանի անհայտացման խնդրին վերաբերող հնագույն նամակներում, և որը Բակունցը փորձում է օգտագործել իր վարկածի համար, հորինված բան չէ, սակայն, հակառակ Բակունցի ենթադրության՝ այլ են նրա հեղինակն ու բովանդակությունը: Այդ նամակը ուղարկվել է Տփղիսից, 1848 թ. փետրվարի 14-ին, հեղինակն է գերմանացի երկրաբան Հ. Աբխիլը: Նամակում շոշափվում է մի կողմից՝ Արժանի ու Բլավատսկու, և մյուս կողմից՝ Երևանի փոստապետ Ա. Փալանթարյանի միջև պաշտոնապես ձևակերպված գրադի խնդրը, որ կապված էր այդ ամառ Արարատ բարձրանալու կարելիության հետ: «Սուրեկտիվ տեսակետից,— գրում էր Աբխիլը,— ես բոլորովին անտարբեր եմ այդ գործի նկատմամբ, օրեկտիվ տեսակետից՝ ողբալից ցանկանում եմ, որ պատվական Բլավատսկու խիզախ վճիռն այդ ձեռնարկության ավարտումից ետ չմնա, որը, քանի որ հարցը վերաբերում է մի գրադի, կարելի էլինի կապել որոշ ժամանակի և որոշ անձնավորությունների անհրաժեշտ մասնակցության հետ: Ես իմ կողմից կառնվածում եմ, որ ֆիզիկական կարողությունները Բլավատսկուն թույլ տան այդ, համենայն դեպս, հոգեհեղուցիչ և ո՛չ ամեն մարդու համար հնարավոր վերելքը

կատարել, և այսպիսով, ուրեմն, գրազը տարված է: Առաջուց էլ պարզ էր, հայտնի էր... և: Նամակում այնուհետև շոշափվում է Արովյանի աշակերտ և Աբիխի թարգման Պետրոս Շարոյանին Դորպատի համալսարան ուղարկելու հարցը, նաև խնդրանք Արովյանին՝ հասցնելու 1847/8 թ. ձմռանը կատարած դիտողությունները Երևանի եղանակի վերաբերյալ (նամակի հայ. թարգմ. տե՛ս «Իիվան Խաչատուր Արովյանի», հ. II, էջ 186—187): Բակունցին անձանոթ է մնացել այս վավերագիրը, այլապես այնպես եռանդով չէր խոսի Արովյանի ու Բլավատսկու թշնամության մասին և նամակն էլ չէր կապի 1848 թ. Արևմտյան Եվրոպայում բռնկված հեղափոխական շարժումների հետ, մանավանդ որ այդպիսի լուր հաղորդող մի նամակ, այն տարիներին, Գերմանիայից Երևան կարող էր հասնել 3—4 ամսից ո՛չ շուտ ու այն էլ՝ ուսուական սահմանային ուղեկալներում և մաթ-ստատներում կարդալուց ու թուլլատրելուց հետո միայն:

126 Մ. Վազների «Ուղեկորություն դեպի Արարատ և հայկական բարձրավանդակ» գրքի գերմաներեն հրատարակության առաջաբանում մենք չկարողացանք գտնել որևէ տող կամ արտահայտություն, որը վերաբերեր Ֆրանսիական հեղափոխությանը կամ շոշափեր վերջինիս պարտության պատճառները և մոտ լինե՞ր Արովյանի աշխարհայացքին: Ի՞նչ գիրք է ձեռքի տակ ունեցել Բակունցը, կամ ի՞նչ աղբյուրի հիման վրա է այսպիսի կարծիք հայտնել, մնում է հանելուկ:

127 Այս և հաջորդ էջերում հիշատակված դեպքերը բոլորն էլ կատարվել են 1848 թ. ապրիլի 2-ից, այսինքն՝ Արովյանի անհայտացումից հետո, որևէ ձևով չե՛ն առնչվում նրան, Արովյանին որևէ բանի չեն դրոշմել, առհասարակ, չե՛ն կարող օգնել նրա մահվան առեղծվածը պարզելուն:

128 Հայկական լեռնաշխարհի գյուղերում կոտորների վրա կրակ վառելու իմաստը գաղտնի ազգանշան տալն էր: Խոսքն այդ մասին է և ո՛չ թե սահմանամերձ գյուղերում ճրագ վառելն առհասարակ արգելելուն:

129 Որ Արովյանի հանդեպ Բլավատսկու տածած թշնամանքի մասին ենթադրություններ, այն էլ 1848 թ., իրական հիմք չունեն, տե՛ս ծան. 8 և 125:

130 Բակունցն արդարացի չէր, երբ կարծում էր, որ Տաճկաստան տանող միակ ճանապարհը անցնում էր Ջանգիրասարով, ավելի ճիշտ՝ Խոր Վիրապի մոտերքով: Այդտեղից նախ՝ գնում էին Պարսկաստան և ո՛չ թե Թուրքիա, և հետո՝ վերջինիս ճանապարհն անցնում էր Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի վրայով:

131 Պաշտոնական հաղորդումներում և կնոջ գրավոր բացատրականում ո՛չ մի խոսք չկա, որ Արովյանն անհայտանալուց առաջ, մոտ երեք օր, սենյակից դուրս չի եկել, շարունակ գրել է ու ծխել իր երկար շիբուխը: Սա Բակունցի մասնավոր ենթադրությունն է:

132 Զփաստարկված և անհավանական ենթադրություն, որովհետև Արովյանի անհայտանալուց հետո ո՛չ ոք նրա տունը չի խուզարկել:

133 Արովյանը դպրոցական բարձր իշխանություններին Բլավատսկու մասին գանգատներ է արել 1845 թ. նոյեմբերի 24-ին և 1846 թ. նոյեմբերի 16-ին, իսկ 1847 թ.

աշնակէց սկսած՝ միայն դրականորեն է արտահայտվել, մինչև անգամ՝ փառաբանել (տե՛ս ծան. 5, 8 և 125, նաև՝ «Դիվան», հ. I, էջ 158—159 և 177)։

134 Բակունցի ակնարկած գրութիւնը մեզ անծանոթ է, հայտնի չէ նաև, թե ի՞նչ աղբյուրից է նա տեղեկացել այդ մասին, և կամ, առհասարակ, որ՞տեղ է պահվում այժմ։

135 «Անհայտ բացակայող» կամ «Անհայտ բացակայութիւն» եզրույթը իրավաբանական լեզվով նշանակում է մի մարդ, որի ո՛ւր և ի՞նչ լինելը (մեռած կամ կենդանի) անհնար է հետաքննութեան միջոցներով պարզել։ Մարդը կար ու հիմա չկա, և ո՛չ ոք չի կարող հաստատ ասել՝ ե՛րբ և ո՛ւր է գնացել և ի՞նչ է եղել այնուհետև։ Վերջին տարիներս տարածվում է մի անհիմն կարծիք թե, իբր, ցարական Ռուսաստանում այդպես են կոչել գաղտնի Սիբիր աքսորվածներին, և այդ առթիվ փոխանակված բոլոր գրութիւններն ու հետքերը դիտավորյալ ոչնչացնում էին։ Սա, իհարկե, արտառոց «մեկնութիւն» է կամ փաստերի գիտակցված աղավաղում։

136 Եթե Արուսեան Արաքսն անցնելուց առաջ իր մի կողիկը թողել էր խոր Վիրապի մոտերքը՝ հետքերը ծածկելու դիտավորութեամբ, պարզ է, որ գետն անցնելուց հետո բոթիկ ոտքերով չէր կարող կտրել անցնել Արարատի քարքարոտ լանջերը և մեկնել Օսմանլու։ Ավելի տրամաբանական կլիներ ենթադրել, որ այդ կողիկը, եթե իսկապես Արուսեանինն էր, խոր Վիրապի մոտերքն էին հասցրել նրան սպանողները, որպեսզի հետքերը կորցնեին։

137 Այդպիսի եզրակացութեան Արուսեանը երբեք չի՝ հանգել, ապացույց՝ «Ուղեորութեան գեպի Անիի ավերակները» երկի հրաշունչ էջերը հայ ժողովրդի կյանքում Ռուսաստանի խաղաղած դերի մասին և հայրենակիցներին ուղղված պատգամները՝ օրհնել ռուսներին մոտքը Հայաստան և ամուր պահել արյամբ սրբազործված բարեկամութիւնը նրանց հետ։

138 Սայմաստեցի խաչագող Յահրադ Բաղալյանի մասին հորինված բանաստեղծութեան ծանոթութիւնը Արուսեանը գրել է ո՛չ թե 1832 թ. Դորպատում, այլ 1844 թ. վերջերին կամ, ամենաուշը, 1845 թ. սկզբներին, Երևանում, հետևաբար այն չի խոսում հօգուտ Բակունցի առաջադրած դրութի։

139 Արուսեանը ներսես Աշտարակեցուց չի հիասթափվել, ընդհակառակը, եթե խորհրդավոր անհետացումն ու վախճանը չլինէին, նա մի քանի օրից հետո փոխադրվելու էր Տփղիս և աշխատելու նրա հովանավորութեան տակ։ Ժիշտ է, նրանք երբեմն մտքերի բուռն փոխանակութիւն են ունեցել հայութեան կյանքի վերածննդի հարցերի շուրջ, և Արուսեանն անկեղծորեն շարագրել է իր տեսակետները, սակայն միշտ էլ պնդել է, որ ազգի վերածնութեան միակ ուղին լուսավորութիւնն է, իսկ վերջինիս իրականացնողները պետք է լինեն հայ հոգեորականները։ «Յոյս հոգեւոր հիմնաւոր կրթութեան ամենայն ազգի, նաժանաւանդ մեր, ի հոգեորականաց միայն յառաջ գայ»։ Անուղղակի ձևով, բայց նույնն է ասում Արուսեանը նաև 1847 թ. մեկ այլ նամակում։ «Եւ ո՞վ այլո՞ւ ամենայնի ազգիւր և առիթ, թէ ո՛չ ազգեալքիւն... Եւ ուստի՞ այս վիշապազլուխ ախտ բարոյական,

թէ ո՛չ ի պակասութենէ օրինաւոր և բարեկիրթ հովուաց» (տե՛ս «Երկերի լիակատար ժողովածո», հ. X, էջ 269 և 296)։ Բակունցը գույները խտացրել է։ Ներսես Աշտարակեցիին «գռհհիկ կերպով» չի վիրավորել Աբովյանին։

140 Ա. Բակունցը ճիշտ չի գուշակել, թե ո՞վ է թաքնված Ռ. անվանատառի տակ, 1844 թ. մարտին Յ. Բողոնշտեղի Երեան է ժամանել ո՛չ թե Ի. Վ. Ռոսկովշենկոյի, այլ գերմանացի արեւելագետ Գեորգ Ռոզենի հետ։

141 Ըստ Յ. Բողոնշտեղի հիշողութիւնների՝ Աբովյանն այս խոսքերը նրան ասել է 1844 թ. մարտի վերջերին։ Բակունցն օգտագործել է «լուսն» հանդեսի հրապարակումը (տե՛ս 1902, № 4, էջ 196)։

142 1846 թ. մայիսին Երեանում Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելուց հետո Աբովյանը գրել է մի ողբունչ ներբող, որի մաքրագիր օրինակը պահվում է նրա ձեռագրերում (տե՛ս Խ. Աբովյանի արխիւ, № 48)։

143 Աբովյանի խոսքերը մեջ են բերված Մ. Նալբանդյանի՝ Գ. Գեղամյանի վաղաժամ մահվան առթիւ գրած հոդվածում (տե՛ս «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 2, էջ 148)։ Արտագրելով նույնը՝ Բակունցը վերախմբագրել է, մինչդեռ բնագրում դրանք հետեյալ տեսքն ունեն. «Ռուսերն՝, երեխայք, ռուսերն՝,— ասում է այնուհետև Աբովյանը,— դուք ինքներդ պիտի բանաք ձեր ճանապարհը»։

144 Աբովյանը տնային բանտարկութեան է ենթարկվել Երեանի մոտակայքում, 1846 թ. մայիսի 8-ին Ներսես Աշտարակեցուն դիմաւորելու ժամանակ համազգեստով ներկայանալու փոխարեն՝ քաղաքացիական շորեր հագած լինելու համար։ Երբ այդ առթիւ Ն. Բլավատսկին, իբրև Երեանի գավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչ, հետևաբար և՛ Աբովյանի վերադաս, դիտողութիւն է արել, վերջինս արհամարհանքով պատասխանել է, որ ինքն ավելի լավ գիտի, թե նման դեպքերում ի՛նչպիսի շորերով պիտի ներկայանալ։ Վիրավորված դրանից՝ գավառապետը բողոքել է փոխարքային, իսկ վերջինս էլ սահմանել է մի թեթև պատիժ՝ երեքօրյա տնային կալանք, որ Աբովյանը կրել է 1846 թ. հուլիսի 15—17-ին։ Համապատասխան վավերագրերը պահվում են՝ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 4, ց. 3, գ. 631 և ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2222, թ. 16—17 և 19։

145 Որովհետև արդեն վաղուց հայտնաբերված ու հրատարակված է գայթակղության քար № 111 գրութիւնը, նախ՝ մեջ բերենք բնագիրը.

Գերագնի տէր իմ,

Աղայ խաչատուր Աբովեանց.

Վհհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տէր Ներսէս այսօր հաճեցաւ հրամայել ինձ, զի ես ծանուցեալ Ազնուամտութեանդ զուտափոյթ բացմանէ յիւրանում կառուցեալ ի Քիֆ-լիզ քաղաքի Հայկական ուսումնարանի յառաջակալ եօթնեկիս՝ հրաւիրեցից զպատուականութիւն Ձեր փութանակի գալ աստ՝ առ ի վարել անգէն զնշանակեալ Ձեր սակս զպաշտօն, զորմէ ծանուցեալ Ձերդ մեծարու բարեկամութեան՝ խնդրեմ ըստ մարթելոյն փութանա-

Վի ուղեորների գալ աստ ի Քիֆլիկ՝ առ ի կատար հասուցանել զհայկական մանկունս լուսմունս կարեւորագոյնս ի պայծառութիւն ազգի մերոյ և եկեղեցւոյ:

Ձերդ ազնուութեան միշտ բարեմաղթ ծառայ

Կառապետ վարդապետ Շահնազարեանց

№ 111

21 փետրվարի, 1848

ք. Քիֆլիկ

Հրնագիր՝ Խ. Աբովյանի արխիվ, № 308, տպ.՝ «Դիվան», հ. I, էջ 222):

Այս հրավիրագրից պարզ հետևում է, որ Բակունցի դատողություններում առկա են ցավալի անճշտություններ: 1. Աբովյանին Ներսիսյան դպրոցում պաշտօնի հրավիրելու թուղթը գրել է ո՛չ թե Ներսես Աշտարակեցին, այլ Նրա անունից՝ Կառապետ Շահնազարյանը: 2. Այն գաղտնի չէր և Տփղիսից ուղարկված է ո՛չ թե փետրվարի 11-ին, այլ 21-ին: 3. Աբովյանն այդ նամակն ստացել է ո՛չ թե մարտի 11-ին, այլ, ամենաուշը, մարտի 6-ին (տե՛ս նաև՝ գ. 1726, թ. 30): 4. Գավառագետի գործերում այդ մասին ընդհանրապես նշումներ չկան, անձամբ մենք չենք կարողացել որևէ անդրադարձում գտնել: 5. Ներսեսի գաղտնի գրությունների դավթարը, որին իբր թե ծանոթացել էր Բակունցը, գոյություն չունի: Կաթողիկոսի նամակների մեզ հասած միակ ցուցակում, որ պահվում է Մատենադարանում (տե՛ս Կաթ. դիվան, № 93/202), այս № 111 գրությունը չի արձանագրված: 6. Ներսես Աշտարակեցին երբեք էլ չի հաղորդել Աբովյանին մի այնպիսի լուր, որը անկարելի դարձներ առաջիկայում Տփղիսի դպրոցում աշխատանք ստանալը, ընդհակառակը, Աբովյանի անհայտացումից հետո պաշտոնապես լուր են տվել Ներսես Աշտարակեցուն, որ իր դպրոցում աշխատանքի նշանակված Աբովյանը անհետ կորել է (տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, № 126/399, թ. 18, 21 և 22):

146 Դեպքը տեղի է ունեցել 1840 թ. մայիսի եղբայրներին՝ Աբովյանի բուն զեկույցը չի պահպանվել: Համապատասխան մյուս վավերագրերը հայտնաբերվել են Վրաստանի պետարխիվում և 1920-ական թթ. վերջերին ուղարկվել Ե. Շահազիզին: Բնագրերը պահվում են՝ ֆ. 424, գ. 45, թ. 2—3: Հրատարակված են՝ «Տեղեկագիր», 1948, № 9, էջ 32—33:

147 Այս տողերը քաղված են Աբովյանի՝ 1845 թ. փետրվարի 5-ին Ներսես Աշտարակեցուն գրած նամակից: Բակունցն օգտվել է Ալ. Երիցյանցի հրապարակումից («Փորձ», 1880, № 8—9, էջ 196) և մի արտահայտություն արտագրել վրիպակով (բնագրում՝ աստի ևս նախանձ և..., տպագրվել է՝ աստի և նախանձ), որ ուղղում ենք:

148 Մեջբերման աղբյուրը և տվյալ խնդրի մասին տե՛ս վերևում, ծան. 6: Թարգմանությունը բառացի է: Տուրչանինովը աստիճանով ո՛չ թե գնդապետ էր, այլ՝ փոխգնդապետ:

149 Խոսքը Երևանի զավառական դպրոցի 1845 թ. ավարտական հանդեսի ժամանակ Աբովյանի արտասանելիք ճառի բնագրի լուսանցքներում անդրկովկասյան դպրոցների վերաբերյալ Կովստինովու արած նկատողությունների մասին է: Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 74, թ. 12—16, տպ.՝ «Դիվան», հ. I, էջ 153—158: Բովառատսկին և

իր համախոհները այդ ժամանակ էին հանդեսի կեսից հեռացել: Հակառակ Բակունցի հեթանոսական ավարտական նման հանդես հետագա տարիներին չի՝ եղել:

150 Քաղված է «Հայրենիք» ամսագրի մի հոդվածից (1927, մարտ, էջ 83): Ուղղել ենք վրիպակը (այս—այսպիսի) և լրացրել դուրս մնացած «ուսու կառավարությունը» բառակապակցությունը:

151 Նաղարայնցի 1845 թ. նոյեմբերի 10-ի նամակից սույն մեջբերումն անելիս Բակունցն այնուհետև չի արտագրել «Zur Literatur erheben» (գրական լեզվի աստիճան բարձրացնել) արտահայտությունը:

152 Մեջբերումն արված է «Անտիպ երկերի» 8—9 էջերից: Բակունցն ըստ այգմ արեղ է առանձին սրբագրումներ, որոնք վերականգնել ենք (ընագրում՝ քանգը, ուղղել է՝ քանգը, գիրեկցիցը—գիրեկցիցը. մոտացել—մոտեցել, Մոսկով—Մոսկվա, Թիֆլիզ—Թիֆլիս, տաեին—տանեն):

153 «Օվսանան» տպագրվել է «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի 1861 թ. մայիսյան համարում (և ո՛չ՝ 1862 թ. № 10): Բակունցի մեջբերած հատվածում կան վրիպակներ, որ ուղղում ենք ըստ «Խաչատուր Աբովյանի երկերը» հատորի (Մոսկվա, 1897, էջ 294 և 297), որից, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է Բակունցը (ընագրում՝ Օվսանա, Բակունցն ամենուր օգտագործել է Օսանեա ձեը, նաև՝ անկաշ—աղաեղ, աեց կկացեի—աեց կացեի, ընկեիմ—ընկեեմ):

154 Երեանի գավառական դպրոցի 1845 թ. տարեկան հաշվետվության սեագիր ինքնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 70: Բակունցի մեջբերած տողերը թ. 70-ր-ից են (տպ.՝ «Գիվան», հ. I, էջ 144—145), ուր, սակայն, բառացի գրված է. «He знает, можем ли живыми еще выехать отсюда когда-нибудь. («Ձենք իմանում, թե արդյո՞ք երբեկ պիտի կարողանանք այստեղից կենդանի դուրս գալ...»):

ՋՈՆԱԹԱՆ ՍՎԻՅՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԻՐԺԸ

(էջ 92)

Տպագրվել է Ջ. Սվիֆտի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» երկի հայերեն թարգմանության հրատարակության սկզբում, իբրև առաջաբան (Պետհրատ, Ե., 1934, էջ 9—38): Գեղարվեստականորեն ձևավորված անվանաթերթի վրա, վերնագրից հետո կազմված է. «Թարգմ. Կարեն Միքայելյան, խմբ.՝ Ա. Բակունց»: Գիրքը ձևավորել և շապիկը, նազմը, անվանաթերթը և նախաթերթը ձևավորել ու նկարագարողել է Ջ. Կոչոյանը, պատասխանատու խմբագիրն է Ե. Զարենցը, որն այն ժամանակ Հայպետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչը լինելով՝ ինքն էր նախաձեռնել Ջ. Սվիֆտի գրքի հրատարակությունը, ինքն էլ թարգմանության խմբագրումը և առաջաբան գրելը հանձնարարել էր Բակունցին:

Բակունցի առաջաբանը, այնուհետև արտատպվել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին (էջ 94—116):—«Երկեր երկու հատորով», հ. II, էջ 570—571 (աննշան բացթողումներով): Տպագրվում է ըստ 1934 թ. հրատարակության, ամբողջությամբ:

կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 99, տ 21. Բնագրում՝ խանգարում է... հիշագրություններ—ուղղված է՝ խանգարում են ... հիշագրություններ:

էջ 102, տ. 14. Բնագրում՝ Սեռաեո Բերժերակ—ուղղված է Սիրաեո դը Բերժերակ:

էջ 102, տ. 17. Բնագրում՝ Հազվագյուտ է էռուդիցիայի տեղ Սվիֆտը—ուղղված է՝ Հազվագյուտ էռուդիցիայի տեղ էր Սվիֆտը:

էջ 103, տ. 2. Բնագրում՝ նման շեղած—ուղղված է՝ նմանը շեղած:

էջ 103, տ. 6. Բնագրում Շերեպանին գրածը—ուղղված է՝ Շերեպանին գրածը:

Սվիֆտի այս ստեղծագործության հայերեն ամբողջական թարգմանությունը հրատարակելու միտքը ծագել է ուսանողներից հետևյալ կատարված երկու հրատարակությունների շնորհիվ: Այն տարիներին գործող «Ակադեմիա» (Academia) հրատարակչությունը 1930 թ. լեհերենում լույս ընծայեց Սվիֆտի գիրքը՝ Պ. Կոզանի առաջաբանով և է. Ռադուլի ընդարձակ հոգվածով՝ նվիրված Զ. Սվիֆտի կյանքին ու գործին: Հրատարակությունը չքեղ էր, ճաշակով ձևավորված, օգտագործված էին ֆրանսիական նկարիչ Ժ. Գրանվիլի հայտնի նկարազարդումները (402 հատ):

1932 թ. «Ակադեմիայի» կողմից գիրքը նույնությամբ (չհաշված մի քանի անշուն լրացում) վերահրատարակվեց: Ահա այս ժամանակ էլ Ե. Զարենցը որոշել է հրատարակել գրքի հայերեն թարգմանությունը:

«Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» հայերեն թարգմանության ձևավորումը, պատկերները, նրանց դասավորությունը շատ կողմնորոշ առնված են «Ակադեմիայի» ուսուցիչների երկու հրատարակություններից:

Զ. Սվիֆտի այդ նշանավոր երկի հայերեն առաջին լրիվ հրատարակությունը երկվույթ էր հայ գրական կյանքում, այն չերմորեն ընդունվեց ընթերցողների կողմից (թեև ճշան ընդգրկամխոսներ):

Գիրքը լույս տեսնելուց անմիջապես հետո՝ 1934 թ. հունիսի 20-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում (№ 140) տպագրվեց Ռաֆայել Աթայանի «Կարևոր գործի հաջող սկիզբը» ընդարձակ հոգվածը՝ հրատարակությանը տրված բարձր գնահատականով: Հոգվածագիրը ընթերցողների ուշադրությունն էր հրավիրում Զ. Սվիֆտի ու նրա գրքի վրա՝ տալով վերջինի հմտալից վերլուծումը: Ապա գնահատում էր հայերեն թարգմանությունը, նշելով՝ «Գուլիվերի» ներկա հրատարակությունը սեղանի գիրք պետք է դառնա»։ Հոգվածում ասված էր նաև. «Պետք է շեշտել, որ մեր Պետհրատը կարողացել է տալ «Գուլիվերի» իրոք արժանավոր մի հրատարակություն: «Գուլիվերը» խորհրդային շրջանի մեր տպագրական տեխնիկայի գլուխգործոցներից է:

Ընկ. Կարեն Միքայելյանի թարգմանության (որը խնամքով խմբագրել է ընկ. Ակսելը) լեզուն ընդհանուր առմամբ լավ է: «Գրքին կցված է ընկեր Ակսել Բակունցի հետաքրքիր հոդվածը, որն ընթերցողին գաղափար է տալիս Սվիֆտի կյանքի ու գործի, նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին»:

1 Աճեա քագունի—խոսքը Մեծ Բրիտանիայի թագուհի Աննա Ստյուարտի մասին է (1665—1714):

2 Սմիտսֆիլդ—հրապարակ Լոնդոնում, որտեղ ի տես ժողովրդի ի կատար էին ածվում պատիժները:

3 Ծնունդը—Երուսաղեմի ճանապարհորդությունները՝ երկի շրջանում մասամբ («Ճանապարհորդություն դեպի Հուդի հրեաների երկիրը») նկարագրված տերության բնակիչները:

4 Մուրաբի—այս տեղանվան գրության առավել ընդունված ձևն է Մուր-պարի:

5 Հեման Հեման—Ջ. Սվիֆտի կենսագիրն է:

6 ...վիգբրե՝ տոբիեհից... — Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական կուսակցությունների վիգերը այժմյան լիբերալ կուսակցության նախորդներն են, տորիները՝ պահպանողական կուսակցության: Երկուսն էլ ձևավորվել են XVII դարի 70—80-ական թվականներին (խմբ.):

7 Պեդր II—Մեծ Բրիտանիայի թագավոր 1727—1760 թթ.:

8 Cadenus and Vanessa — այս վիպերգի թե՛ վերնագիրը և թե՛ բովանդակությունը խորհրդանշում է Սվիֆտի ու Վենեսայի սիրո պատմությունը: Կադենուսն ինքը՝ Սվիֆտն է (Cadenus-ը decanus բառի շրջագիրն է): Vanessa անունը Բակոնցը հայերեն տառադարձել է Վանեսա ձևով, բայց ավելի ճիշտ է Վենեսա:

9 Վալտեր Սկոտ—անգլիական գրող (1771—1832), պատմավիպասան, զբաղվել է նաև Ջ. Սվիֆտի կենսագրության հարցերով:

10 Հնքեցողը կոնգրեսնա... ծանոթություններից—ակնարկում է 1934 թ. հայերեն հրատարակության վերջում եղած ծանոթագրությունները, որ թարգմանված են 1931—32 թթ. ռուսերեն հրատարակությունից (խմբ.):

11 Երազմը (Լուսնեղամիցի)...—հունդացի լատինագիր, նշանավոր հեղինակ (1466—1536), որի «Հիմարության գովքը» սուր երգիծանքով հազեցած երկը ժամանակին կարևոր դեր խաղաց եվրոպացիների մտքերի մեջ կատարված հեղաշրջման և բարեփոխական (ռեֆորմացիայի) շարժման ծավալման գործում:

12 Սիրանո Դը Քերվեռակ—ֆրանսիական գրող (1619—1655), երգիծաբան:

13 Ռաբլե—Ֆրանսուա Ռաբլեն (1494—1553) ֆրանսիական գրող է, նրա Երազմանություն և Պանտագրյունիլ՝ երգիծական վեպը զգալի դեր է կատարել Ջ. Սվիֆտի տաղանդի ձևավորման գործում:

14 Լուիսանո—հին հունական գրող (մոտ 120—190 թթ.), երգիծաբան, Ջ. Սվիֆտի չրա նկատում են նրա «Ինչպես պետք է գրել պատմություն» երկի ազդեցությունը:

15 Արիստոփանի «Թուլանների մասին» երկասիրությունից—Արիստոփանը հին հունական թատերագիր-կատակերգակ է (մ. թ. ա. մոտ 446—385). այստեղ խոսքը վերաբերում է նրա «Թուլաններ» կատակերգությանը:

16 Շերիդան Ռիչարդ—անգլիական թատերագիր, գրող, երգիծաբան (1751—1816):

Ն. ԳՈՐՈՒԻ «ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼԲԱՆ»

(էջ 111)

Տպագրվել է որպես առաջաբան Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» երկի հայերեն նոր հրատարակության (Թարգմանիչ՝ Ա. Բակունց), Պետհրատ, Ե., 1934: «Հանձնված է արտադրության՝ 26 հունվարի 1934 թ.: Ստորագրված է տպելու՝ 22 մարտի 1934 թ.: Ամենայն հավանականությամբ՝ Բակունցը «Տարաս Բուլբայի» թարգմանությունը կատարել է 1933 թ. և առաջաբանն էլ պետք է այդ նույն թվականին գրած լինի: Առաջաբանն այ-

նունահանեալ, որոշ կրօնատումներով, արտատպւել է՝ Ա. Բակունց, Գրականութեան մասին, էջ 84—95: —«Երկերի ժողովածու երկու հատորով», հ. II, 561—569: Սույն հրատարակութեան բնագիրը պատրաստւած է ըստ 1934 թ. տպագրութեան: Կատարված են մի քանի աննշան շտկումներ, ինչպես օրինակ՝ «Ուկրայնա» դարձված է Ուկրաինա, «Յասմա-վուրէբը»—«Յայսմաւուրբ» և այլն:

Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբայի» թարգմանությունը և թարգմանչի առաջարանը ժամանակին բարձր գնահատվեցին, թեև եղան նաև խիստ, բացասական անդրադարձումներ (տե՛ս, օրինակ, Ս. Կիրակոսյանի «Գոգոլի «Տարաս Բուլբան» և Ա. Բակունցի նախնական-հակահեղափոխական կոնցեպցիան» հոդվածը:— «Գրական սերունդ», 1936, № 5—6):

1 Ավելի վաղ «Տարաս Բուլբան» հայերեն է թարգմանել Մ. Արեղյանը (տպագրվել է՝ Քիֆիւս, 1892, 181 էջ):

2 Յարգրա՞լ—այսպես Ռուսաստանում առաջ կոչվում էր Կոստանդնուպոլիսը:

3 Սօբակկիչի, Նոզդրեի, Մանիլովի...— Գոգոլի «Մեռած հոգիներ» երկի հերոսներն են:

4 Նիկոլայ I—իշխել է 1825—1855 թթ.:

5 Սլավյանաֆիլների խմբակ—XIX դարի 40—50-ական թթ. ուսու հասարակական մտքի պահպանողական հոսանքներից մեկի ներկայացուցիչներ, որոնք Ռուսաստանին զարգացման հատուկ ուղի էին վերագրում՝ կապված սլավոնների ինչ-ինչ առանձնահատկությունների հետ:

6 Ձեր խլրտում մարդկային ուրե՛ անախնություն...—Մ. Նալբանդյանի արտահայտությունն է՝ փոքր-ինչ խմբագրված և քաղված «Մեռելահարցուկ» վեպի՝ «Վերք Հայաստանի» բնութագրմանը նվիրված ծանոթագրությունից (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով, հ. I, Ե., 1979, էջ 311): Նալբանդյանն օգտագործել է «խլրտում է առաքինությունը» ոճը (խմբ.):

7 Զապորոժյան Սեչը—այսպես է կոչվել XVI—XVIII դդ. կազակների հիմնած ինքնավար ռազմական կազմակերպությունը, որ գտնվում էր Դնեպր գետի սահանքներից ներքև (Ուկրաինա)՝ խորտիցա կղզում: Պատերազմում էր Քուրդիայի, Ղրիմի խանության և Ահմատանի դեմ՝ պահպանելով Ուկրաինայի անկախությունը:

8 Քրիստոսի «Լուսնահավաք ընթրիք»-ի տեսաբանը—նկատի ունի Քրիստոսի երեկոյան ընթրիքը Երուսաղեմում, իր առաքելներին աշակերտների հետ՝ Զատիկի տոնի առթիվ, մատենվելուց առաջ (Մատթ. Գլ. 26, Մարկ. 14, Ղուկ. 22, Հովհ. 13):

9 Ուրբան են իրաք նման «Տարաս Բուլբան» և ...Նոզդի «Վասն պատերազմին Վարդանանց» պատմությունը, և սխալ է կլինեք արդյոք ենթադրել, որ վերջինս ես սուս գրական գործ է, որի հեղինակն առավել կամ պակաս չափով օգտվել է յուր ժամանակի գրականական երգերից—Իրականում Նոզդիի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը պատմական երկ է և վավերական աղբյուր, պարզապես հեղինակի ոգևորությունը պատճառ է դարձել, որ նրա խոսքը հաճախ բանաստեղծական երանգ ստանա:

ՅԱ ՄՈՒԴՈՕԲՐԱԶԻԵ ՋԱՆՐՈՎ

(էջ 119)

ՀԱՆՈՒՆ ԺԱՆՐՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ

(էջ 120)

Տպագրվել է՝ «Լիտերատուրնայա գազետա», 1934, օգոստոսի 17, № 104, «Беседа с А. Бакунц (Армения)»—«Զրույց Ա. Բակունցի հետ (Հայաստան)» և նթավերնագրով: Թերթի նույն համարում տպագրված են նաև խոսքերը ազգային մի քանի այլ գրողների, որոնք Մոսկվա էին ժամանել մասնակցելու համար Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարին:

Հայերեն թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին, Ե., 1959, էջ 127—129 ապա, նույնությամբ արտատպվել Երկերի երկհատորյակում, հ. II, Ե., 1964, էջ 601—603:

Նույն հատորում ռուսերեն բնագիրը տպագրվում է ըստ «Լիտերատուրնայա գազետայի», հայերեն նոր թարգմանությամբ (Ռ. Իշխանյանի):

РЕЧЬ НА ПЕРВОМ ВСЕСОЮЗНОМ СЪЕЗДЕ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

(էջ 123)

ՃԱՌ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

(էջ 128)

Առաջին հրապարակումները եղել են Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարի օրերին և համագումարից անմիջապես հետո, տարբեր վերնագրերով՝ «Богатый источник народного творчества»—«Ժողովրդական ստեղծագործության հարուստ աղբյուրը» («Պրավդա», 1934, օգոստոսի 25), «Будем работать также страстно, как лучшие люди нашей эпохи»—«Աշխատենք այնպես կրքոտ, ինչպես մեր դարաշրջանի լավագույն մարդիկ» («Լիտերատուրնայա գազետա», 1934, օգոստոսի 24): Վերջին վերնագրով ճառը հրապարակվել է նաև Երևանում՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1934, սեպտեմբերի 2, № 202:—«Գրական թերթ», 1934, սեպտեմբերի 5, № 23:—«Բակունցի ճառը տպագրվել է նաև՝ «Նա ռուսերեն Վսեսոյուզնայա», 1934, սեպտեմբերի 15, № 160: Սղագրությունը հրատարակված է՝ «Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет», М., 1934, с. 212—214.

Այս վերջինից արված հայերեն թարգմանությունները տպվել են մի քանի անգամ.— «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», Ե., 1957, 250—251:—«Սովետական գրականություն» (ամսագիր), 1959, № 10, էջ 100—103:— Ա. Բակունց, Գրականության մասին, էջ 130—137:—«Երկերի երկու հատորով», հ. II, էջ 604—610:

Վերահիշյալ բոլոր հրապարակումների մեջ կան տարբերություններ, տարբեր բնույթի ու չափի կրճատումներ: Հավանաբար, առավել վտանգելին համագումարի սղագրական

հաշվետվության մեջ տպվածն է: Ներկա հատորում արտատպվում է ռուսերեն այդ քնա-
գիրը՝ աննշան կրճատումներով, և նրա հայերեն թարգմանությունը՝ Վերջինիս համար
հիմք է ընդունված «Գրականության մասին» ժողովածուի թարգմանությունը, որը նորից
է համեմատված ռուսերեն քնազրի հետ և զգալապես ճշտված է:

Բակունցի ճառի՝ «Պրավդայում» տպագրված քնազրիը սղագրության համեմատու-
թյամբ լինելով բավական կրճատ՝ այնուամենայնիվ ունի մի պարբերություն, որ դուրս է
մնացել սղագրությունից և հաջորդել է «Пути критического просмотра истори-
ческих событий» — «Պատմական իրադարձությունների քննադատական վերանայ-
ման ուղին» բառերով սկսվող պարբերությանը: Ահա այդ հատվածը. «Вся наша ли-
тература развивалась вне народа. Она развивалась в больших центрах, и толь-
ко сейчас, когда мы имеем свои индустриальные центры на окраинах, когда мы
имеем собственное советское государство, находясь в центре народа, у нас
есть возможность из этих истоков народного творчества пить чистую воду»:

«Մեր ամբողջ գրականությունը զարգանում էր ժողովրդից կտրված: Այն զարգա-
նում էր խոշոր կենտրոններում, և միայն այժմ, երբ մենք ծայրամասներում ունենք մեր
արդյունաբերական կենտրոնները, երբ ունենք մեր սեփական խորհրդային պետությունը,
գտնվելով ժողովրդի կենտրոնում՝ մենք առաջին անգամ հնարավորություն ունենք մաքուր
ջուր խմելու ժողովրդական ստեղծագործության այդ աղբյուրից»):

Ուշադրության արժանի է այն, որ Բակունցն իր ճառում, ինչպես և «Հանուն ժանրերի
բազմազանության» զրուցում, շատ կողմնորոշ շոշափել է այն հարցերը, որոնք նրան
հուզում էին նույն շրջանում, «եսաշատուր Արովյան» պատմավեպի առիթով (նոր ժան-
րերի օգտագործման, մասնավորապես պատմական երկի ժանրին բաղադրացիություն
տալու, և. Արովյանի կյանքի ու գործի նորովի գնահատման հարցերը և այլն):

1 Մ. Գորկու զեկուցումը կարգացվել է սովետական գրողների համամիութենական ա-
ռաջին համագումարում, 1934 թ. օգոստոսի 17-ին, և հրատարակվել է շատ անգամներ:
Սույն մեջբերումը համեմատել ենք՝ М. Горький, О литературе, М., 1953, стр.
713—714: Պարզվում է, որ Բակունցը Գորկու խոսքերը վերաբաղեցրել է Թեթև խմ-
բագրելով: Մ. Գորկին ասել է՝ отсюда еще не значит, Բակունցը վերաբաղեցրել է՝
отсюда не значит. Գորկի՝ прочие племена — Բակունց՝ прочие народы, Գորկի՝
величайших мастеров литературы, музыки, зодчества — Բակունց՝ больших ма-
стеров в литературе, музыке, зодчестве. Բացի այդ՝ նա իր կողմից ավելացրել է
«т. е. русская литература, русские писатели» արտահայտությունը: Նկատել առ-
նելով, որ Բակունցի ճառի ռուսերեն քնազրիը հենց այդ փոփոխություններով էլ
մտել է սովետական գրողների համամիութենական առաջին համագումարի նյութերի
պաշտոնական հրատարակության մեջ («Первый Всесоюзный съезд советских пи-
сателей», М., 1934, с. 212—214), նպատակահարմար գտանք այդ քաղվածքի մեջ
ուղղղումներ չկատարել:

2 Բակունցը նկատի ունի ռուսական ռոմանտիզմի հայր, բանաստեղծ Վասիլի Անդ-
րեևիչ Ժուկովսկուն (1783—1852):

3 Արովյանի անհայտացման մասին տեղյակներում տարածված վարկածներից այս
մեկի՝ իբրեւ թե Սիրիբ աքսորված, իսկ հետագայում էլ Օխոտսկում թաղված լինելու լե-

գենդի հիշատակութիւնը Բակունցի ճառում երկմտանքի տեղիք է տալիս: Այդ չի՞ նշանակում արդո՞ք, որ «եռաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» խորագրով աշխատութեան լույս ընծայումից (1932 թ.) և խիստ քննադատութեան ենթարկվելուց հետո (1933—1934 թթ., տե՛ս այդ երկին մեր կցած ծանոթութիւնները սույն հատորում), երբ Բակունցը շարունակում էր եռանդով աշխատել Արովյանին նվիրված պատմավեպի վրա ու մի քանի գլուխ էլ արդեն հրատարակել էր, 1934 թվականից սկսած՝ աստիճանաբար հակվում էր «աքսորի» վարկածին: Դա թեև խիստ գայթակղիչ էր ու գեղարվեստական մշակման առումով էլ ավելի հեշտ, սակայն լուծյամբ՝ անհիշատ էր, հակասում էր առկա փաստերին:

4 Զավախիշլիի—վրաց սովետական գրող, հայտնի «Մուրադդիցի Արսենը» պատմավեպի հեղինակ Միխայիլ Սավիչ Զավախիշլիու (1890—1937) մասին է խոսքը:

5 Ա. Բակունցը նկատի ունի Վ. Ի. Լենինի «Քննադատական դիտողութիւններ ազգային հարցի վերաբերյալ» աշխատութեան հետեյալ խոսքերը. «Յուրաքանչյուր ազգային կուլտուրայից մենք վերցնում ենք միմիայն նրա դեմոկրատական և սոցիալիստական տարրերը, վերցնում ենք այդ միմիայն և անպայման հակադրելով բուրժուական կուլտուրային, յուրաքանչյուր ազգութեան բուրժուական նացիոնալիզմին» (В. И. Ленин, О литературе и искусстве, М., 1957, с. 95):

ՀԱՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Ակսել Բակունցի, որպես խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների տեր և գործնական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող գիտնական-գյուղատնտեսի, Սովետական Հայաստանի գյուղացիութեան աշխատանքային գործունեութեան անզուգական կազմակերպիչ, հանրութեան տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերելքին անշահախնդրորեն նվիրված մարդու, օգտաշահ գործունեութեան վկայութիւններից են այս բաժնում ամփոփված նրա հրապարակախոսական էջերը և գյուղատնտեսութեան բազմազան խնդիրներին նվիրված հոգովածները, որոնք մինչև այժմ, ցավօք, ամբողջութեամբ չեն հավաքվել, հետազոտվել և վերահրատարակվել, և սույնն, այդ առումով՝ առաջին փորձն է:

Այդ հոգովածներն անմիջական արձագանքներն են օրվա հրատապ խնդիրներին և իրենց վրա ունեն այն ժամանակների խոր կնիքը՝ հավատքի, խանդավառութեան, նվիրումի, իսկ երբեմն էլ՝ շտապողականութեան ու մոլորութեան երանգներով:

Նրանք տպագրվել են ինչպես նախասովետական, այնպես էլ ետհոկտեմբերյան հայ մամուլի էջերում և ստորագրված են հեղինակի գրական անունով ու վերջինիս տարածեքրով՝ Ա. Բակունց, Բակունց Ա., Ակսել, Այ. Բակ., ու նաև ծածկանուններով՝ Ա., Ա. Ի., Ա. Ս., Ա. Ստեփանյան, Այ. Ստեփանյան, Բ., «Թեզ գեացցա»: Համանուն ստորագրութիւններով, երբեմն միաժամանակ և նույն պարբերականներում, հանդես են եկել նաև ուրիշներ, որպիսի իրողութիւնն առանձին դեպքերում մեծապես դժվարացնում է անձամբ Ակսել Բակունցին պատկանող հոգովածները, մատենախոսականներն ու ելույթները մյուսներից տարանջատելը, կամ էլ այդ ծածկանունով հանդես եկած մյուս անձանց ո՞վ

և ի՞նչ լինելը պարզելը: Այդ պատճառով՝ սույն հատորում ընդգրկված են, այն էլ որոշ ընտրությամբ, միայն այն հոդվածները, որոնց Բակունցի գրչին պատկանելը կասկածի տեղիք չի տալիս:

Բակունցի հոդվածներում արծարծված են ամենաբազմազան բնույթի հարցեր և խնդիրներ. գյուղի սոցիալիստական վերակառուցում և աշխատանքային հին ձևերի, կենցաղի հետամնաց կողմերի վերացում ու վերակառուցում՝ սոցիալիստական համակենցության սկզբունքներով ու գիտական հիմունքներով. Սովետական Հայաստանի ողջ տարածքում, նրա բազմաթիվ գյուղերում ու տնտեսություններում հողաշինարարության և ցանաբաշրջանառության կիրառում. ընթացիկ գյուղատնտեսական հրատարակությունների վերաբերյալ քննադատական դիտողություններ. գյուղատնտեսական նոր, բերքատու և օգտակար մշակույթների ներմուծում, որպիսիք խորթ էին հայ գյուղացու ավանդական պատկերացումներին. ազգային և տնտեսական շրջանների տարածքային շրջանակների ճշգրիտ որոշում և սահմանավեճների խելամիտ լուծում. նոր, սոցիալիստական կարգերի առավելությունների և վերջիններիս հետևանքով հայ կյանքում առաջ եկած դրական ու լուրջ տեղաշարժերի առարկայական ցուցադրում (հոտորդուրի կոմունայի պատմությունը) և այլն: Այս ամենի շնորհիվ՝ Բակունցի հոդվածները ձեռք են բերել պատմական անխաբողային վավերագրերի արժեք և դարձել խոսուն վկաներ և ապացույցներ հեղինակի վառ հայրենասիրության և պետական մտածողության, բնութագրելով նրան, որպես նոր կյանքի խանդավառ վերակառուցողներից մեկի՝ Սովետական Հայաստանի պատմության մեջ:

Չնայած աշխատասիրողների թափած տևական ջանքերին ու պրպտումներին՝ անկարելի եղավ այդ խնդիրների վերաբերյալ Բակունցի գրած բոլոր հոդվածները, նրա հրապարակային բոլոր ելույթներն ի հայտ բերել: Դրան երբեմն խանգարել են պարբերական մամուլի առանձին օրգանների ամբողջական հավաքածոների և առանձին համարների պակասը, երբեմն էլ, պարզապես, դա անհնար է եղել, որովհետև Բակունցը շատ հոդվածներ հրապարակել է անստորագիր՝ չթողնելով հեղինակային պատկանելիության վերաբերող գրավոր որևէ վկայություն: Այդ վերաբերում է մասնավորապես անխառնվետական շրջանի մամուլում Բակունցի տպագրած անստորագիր կամ դեռևս չբացահայտված ծածկանունով հոդվածներին:

Բանասեր Ռ. Իշխանյանը ենթադրում է, որ Բակունցին կարող են պատկանել «Ո՞ր են որբերի խնամակալները» («Ջանք», 1918, № 65), «Ջանգեգուրի դրությունը» («Ժողովուրդ», 1918, № 26), «Էնժ. Գ. Աղաբաբյանի դասախոսությունը» («Ջանք», 1918, № 71) և այլ հոդվածներ. շատ հնարավոր է, սակայն խմբագրությունն առաջմ ձեռնպահ է մնում Բակունցի երկերի ժողովածուներում այդ ու նմանատիպ մյուս հոդվածներն ընդգրկելուց, մինչև որ նրա ստեղծագործության հետազոտողները մանրամասնորեն կուսումնասիրեն և վերջնականապես, դրական կամ բացասական առումով, կլուծեն խնդիրը:

Հավանական ու հնարավոր է նաև, որ Բակունցը թղթակցած լինե՞ր Անդրկովկասի և կենտրոնական, ռուսական թերթերին ու ամսագրերին, բայց այդ ուղղությամբ էլ դեռևս անհրաժեշտ որոնումներ չեն ծավալվել:

Վերջապես՝ սույն հատորից դուրս են մնում շուրջ վեց տասնյակ հոդվածներ ու լրատվություններ, որոնք թեև ստորագրված են Բակունցի գործածած ծածկանուններով, սակայն նյութով ու բովանդակությամբ այնքա՜ն երկրորդական են, այնքա՜ն անկատար, որ որևէ բան չեն ավելացնում նրա ժառանգությանն ու բնութագրին: Դրանց թվին պետք է

դասել նա և «Ա.» ծածկանունով ստորագրված մի շարք հոդվածներ, որոնք Բակունցի երկերի հետ ոճական ու թեմատիկ ընդհանրություններ բնավ չունեն և սխալմամբ են վերագրվում նրան, ինչպես և մի քանի խմբական հայտարարություններ և վաղ ելույթներ՝ ազգայնական կուսակցությունների մասին:

ՓՈՔԲԻԿ ՅԵԼԻԵՏՈՆ

(էջ 137)

Տպագրվել է՝ «Փայլակ», 1915, № 40, հուլիսի 26, էջ 3, Թեզ զնացող ծածկանունով: Ավելի ուշ, արտատպվել՝ «Գրական թերթ», 1967, № 36, Գ. Ղուկասյանի, «Ալեքսանդր Բակունցի անհայտ ֆելիետոնը» հոդվածին կից:

Արտատպվում է «Փայլակ» շաբաթաթերթից:

1915 թ. ամառը Գեորգյան ճեմարանի սան Ա. Բակունցը գալիս է հայրենի քաղաք՝ Գորիս, արձակուրդներն անցկացնելու հարազատների ու մանկության ընկերների շրջանում, և եռանդով նվիրվում հանրային գործունեության. քննադատում է մասնավորապես Գորիսի քաղաքագլուխ Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանին ու նրա համախոհներին: Նույն ժամանակ տարածում են անստորագիր թուցիկներ քաղաքագլխի ու նրա աշխատակիցների դեմ, որոնք սույն ֆելիետոնը տպագրվելուց հետո, իմանալով հեղինակի ով լինելը և թուցիկների առիթն օգտագործելով՝ բանտարկել են տալիս Բակունցին: Սկսվում է շարժում Բակունցին ազատելու համար:

Իմանալով այս մասին՝ «Փայլակ» թերթը «Ալեքսանդր Բակունցի գործը» խորագրով հոդվածում (№46, օգոստոսի 16) պաշտպանության տակ է առնում իր թղթակցին, նրա բանտարկությունը համարելով ապօրինի: Թերթը նշում է, որ «հիշյալ ֆելիետոնը նախքան տպագրության տալը կարդացվել էր խմբագրության մեջ երկու իրավաբանների ներկայությամբ և համարվել էր միանգամայն ազատ որևէ մեղադրական կետերից: Հիրավի, ո՞ր կհասներ, եթե անմեղ հումորն անգամ հալածվեր օրինական կարգով...»:

Այնուհետև «Փայլակ» թերթը նույն խմբագրականում մեջ է բերել Բաքվի «Արև» լրագրի № 120-ում տպագրված թղթակցությունն ամբողջությամբ, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Զարմանալի է մեր իրականությունը. դատի են կանչում անգամ ֆելիետոնի համար և մեղադրանքի հիմքը՝ ենթադրությունն է:

Մի քանի օր առաջ ձեռագիր թուցիկներ են կայցրվել Գորիսի պատերին՝ քաղաքագլուխ Մ. Տեր-Գրիգորյանի դեմ, և պ. Տեր-Գրիգորյանը, չգիտեմ ի՞նչ հիմնավորումով, ձերբակալելով՝ բանտ է նստեցնում ճեմարանի աշակերտ Ալեքսանդր Բակունցին: Զեռագիրը համեմատելու համար քննություն են նշանակում, որին մասնակցում են միայն մեղադրողի կողմից մի քանի հոգի, որի պատճառով տեղիս երիտասարդությունն իրավացիորեն հուզված է: Պ. քաղաքագլուխը հասարակական հիմնարկություններում հայհոյանքով է արտահայտվում այդ երիտասարդության մասին, որը ներկա դեպքում ոչ այնքան քաղաքագլխի դեմ է գործում, որքան ճշմարտության պաշտպան է հանդիսանում...

Որոշ դեպքերում ուժի կարողությունից օգտվելը հանցանք է. այդ պետք է զգա հարգելի քաղաքագլուխը մի աշակերտի դեմ»:

Բողոքելով «էքսպերտիզայի» ինքնակոչ անդամների և «վնասված» պարոնների դեմ, «Փայլակ» թերթը գրում է. «Թե որչափ իրավունք ունենին «վնասված» պարոնները, իբրեւ էքսպերտ, իրենց հակառակորդի դատավորը հանդիսանալու, այդ արդեն ապագայի խնդիր է։ Ուսանող պ. Բակունցի հայրը արդեն դիմել է պ. նահանգապետին, սակայն պատասխան դեռ էլ ստացված, իսկ պ. Բակունցը բանտումն է»։

Տարիներ հետո իր գրական և հասարակական անդրանիկ գործունեության մասին Բակունցը «Ինքնակենսագրություն» մեջ գրում է. «Այդ ամառ ես ֆելիետոն էի տպել սոցիալ-դեմոկրատական մի թերթում, մեր քաղաքագլխի և զավառական ադմինիստրացիայի դեմ։ Ինձ բանտարկեցին, եղավ «փոթորիկ», և ես բանտարկության 34-րդ օրը ազատվեցի, որպեսզի ուսուցիչ գնամ այն հեռու գյուղը՝ Լոր»։

Ֆելիետոնի մեջ երևան են գալիս այն նախատիպերը՝ Կիրիլ-Գրիգորը, Փոշտի Անտոնը, Արբասը, որոնք հետագայում մարմնացում գտան «Կյորես» երգիծական վիպակում։

1 Վիլենլիմ, Հինգելնբաուգ—նկատի ունի գերմանական կայսր Վիլհելմ II-ին (1859—1941) և պետական-ոսգմական գործիչ Պաուլ Ֆոն Հինդենբուրգին (1847—1934)։

ԼՈՐԻ ԴՊՐՈՑԸ

(էջ 138)

Տպագրվել է՝ «Համբավաբեր», 1916, № 28, հուլիսի 10, էջ 875—877, «Դավառ» խմբագրական խորագրի տակ, Բակունց Ազ. ստորագրությամբ։ Արտատպվում է նույն հանդեսից։

1 Լորի դպրոցը բացվել է 1908 թ., շենքը կառուցվել է 1910-ին՝ Բաքվում ապրող լորեցիների նախաձեռնությամբ և ծախսով։ Բակունցը Լորում դասավանդել է 1915 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև 1916-ի մայիսի 28-ը, մոտ 7 ամիս (տե՛ս Բ. Իշխանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Ե., 1974, էջ 27, 28)։

2 Քալաշյան Գառնիկ (1885—1921)—բանաստեղծ, հարում էր տերյանական դպրոցի գեղագիտությանն ու ոճին։ Հրատարակել է «Ներշնչումներ» (Վաղարշապատ, 1908), «Բանաստեղծություններ» (Թիֆլիս, 1916) և «Վերջին աղչիկը» (Թիֆլիս, 1920) ժողովածուները։

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

(էջ 141)

Տպագրվել է՝ «Զանգ», 1918, նոյեմբերի 24, № 73, Ա. Բ. ստորագրությամբ։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

1 Շտաբ-կապիտան Սուրեն Տեր-Աբրահամյանի մասին կենսագրական տեղեկություններ հնարավոր չեղավ հաթայթել։ Բակունցն, անտարակույս, նրա հետ մտերմացել է կամավորական խմբերում (խմբ.)։

ՀՈՂԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՆՔ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄ

(էջ 141)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, օգոստոսի 17, № 28, «Մեր գյուղերում» ընդհանուր խորագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

ՄԻ ԴԺՔԱՆՏ ԵՐԵՎՈՒՅԹ

(էջ 142)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, օգոստոսի 17, № 28, «Մեր գյուղերում» ընդհանուր խորագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

ՀՐԱՇԱԼԻ ՑՈՐԵՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

(էջ 143)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, հոկտեմբերի 31, № 36, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

1 Տե՛ս ԽՀ, 1924, № 169 (հուլիսի 24):

2 1924 թ. հոկտեմբերին Բակունցը իր հետ Զանգեզուր է բերել Հրաշալի ցորենի սերմ և փորձնական նպատակով տարածել զավառի մի շարք գյուղերում (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 25—26 և սույն հատորում, էջ 389—390):

3 Բակունցը 1925 թ. օգոստոսի 7-ին հարցացուցակ է ուղարկել Հրաշալի ցորենի մասին և խնդրել պատասխանել իրեն զբաղեցնող հարցերին. «...Եթե Զեր գյուղում Հրաշալի ցորենը հաշող է գնացել, մենք Զեզ նորից կտանք ցանելու» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 359, թ. 25, իսկ հարցացուցակը՝ թ. 47—64):

ՄԵՐ ԱՄԵՆԱՄԵՑ ԳՑՈՒՂԸ

(էջ 144)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1924, նոյեմբերի 13, № 263, Ակսել ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Նկատի ունի Բաքվի նույնանուն հայրեն օրաթերթը, որ լույս է տեսնում 1920 թ. և ընդհատումներով շարունակվում է մինչև այժմ:

2 ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի 1922 թ. օգոստոսի 9-ի դեկրետով գյուղատնտեսներին, զավառային և զավառակային գործկոմներին կից կազմակերպվել են գյուղացիական փոխադարձ օգնության կոմիտեներ (ՓՕԿ):

ԳՑՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋ ԵՎ ԱՅԺՄ

(էջ 146)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, դեկտեմբերի 3, № 41, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

(էջ 148)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, դեկտեմբերի 22, № 43, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթիթից:

1 Շնաթաղ (Շենաթաղ)—այժմ՝ Լեոնաշեն, Սիսիանի շրջան:

2 ...խանչալով մալական—այսինքն՝ աներևակայելի բան:

ԳՐՈՒՄ ԳՅՈՒՂ

(էջ 149)

Տպագրվել է՝ ԽԶ, 1924, դեկտեմբերի 28, № 297, Ակսել ստորագրությամբ, «Մեր գյուղը» խմբագրական ընդհանուր խորագրի տակ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Գորիս (Հին Գորիս)—գյուղ Սյունիքի Հաբանդ գավառում, 1868-ից՝ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառի կենտրոնը: Հետագայում իր վարչական դերը հանձնում է 1870-ին Գորիս գետի աջակողմյան հարթավայրում հիմնադրված Գորիս քաղաքին: Այժմ գտնվում է վերջինիս տարածքում:

2 Գյուղի մասսայական տեղափոխություն չի եղել: Անհատ տնտեսությունները առանձին-առանձին են փոխադրվել գետահովիտ: Տեղափոխությունը վերջնականապես ավարտվել է 1950-ական թվականներին:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՅՈՒՂԻՅ

(էջ 151)

Տպագրվել է՝ ԽԶ, 1924, դեկտեմբերի 31, № 299, Ակսել ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Փսենոֆոն—հին հունական գորավար և գրող (ծնվ. մոտ. 430—355/4 մ. թ. ա.), որի «Կյաբոպեդիա» երկում նկարագրված է հայկական գյուղը իր գետնափոր ու խավար խրճիթներով: Բակույնցը «Փսենոֆոնի ժամանակ» արտահայտությամբ ակնարկում է խավարի ու աղքատության մեջ խառնափոշ գյուղը:

2 Նավասարդի տուն—հեթանոսական դարերի Հայաստանի Նոր տարին:

3. Մավրավի ժամանակից—այսինքն՝ Հայաստանի նախահեղափոխական շրջանից, ավելի ճիշտ՝ Պ. Պռոշյանի վեպերում նկարագրվող ժամանակներից, երբ իրենց սանձարձակություններն էին կատարում գավառի կառավարիչները կամ մոլորվիչները (խմբ.):

4 Հավանաբար, Ա. Բակույնցը նկատի ունի Ավ. Իսահակյանի «Մանկալ ես, բեզարած ես...» լայն տարածում ստացած բանաստեղծությունն ու նրա խոսքերով հորինված ժողովրդական երգը և Ռ. Պատկանյանի «Շինականի առավոտյան երգը», «Շինականի երկության երգը» ոտանավորները (խմբ.):

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

(էջ 153)

Տպագրվել է՝ ԽԶ, 1925, հունվարի 16, № 12, Ակեօլ ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Հետագայում դրած իր «Սպիտակ ձին» պատմվածքի ստեղծագործական պատմության համար առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում սույն դիտողությունը (խմբ.):

ՂԱՓԱՆԻ ՊՂՆՁԱՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

(էջ 155)

Տպագրվել է՝ ԽԶ, 1925, հունվարի 30, № 23, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 1916 թվականից ի վեր անգործության դատապարտված, դաշնակցական կառավարության ժամանակ ավերի և քանդումների ենթակա Ղափանի (Ղաթարի) պղնձահանքերը 1924 թ. նոյեմբերի 7-ին սկսում են պղնձի առաջին ձուլումը (տե՛ս ԽԶ, 1924, № 255): «Նորից շունչ տալ գործարանին, որ ճշա զիւ և կանչի բարձր...» արտահայտության վրա զգալի է Հ. Հակոբյանի գործարանային երգերի ազդեցությունը:

2 Ղափանի պղնձահալ գործարանը գործարկվել է 1924 թ. դեկտեմբերի 3-ին:

3 Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո սկսեց կառուցվել 1916 թ. քնդհատված Բաքու-Ալլաթ-Ջուլֆա երկաթգծի շարունակությունը մինչև Բեգմանլու կայարան:

ՄԱՌԱՏՈՒՆԿԸ ՄԵՐ ԴԱՎԱՌՈՒՄ

(էջ 159)

Տպագրվել է՝ ԿԹ, 1925, ապրիլի 10, № 11, էջ 1, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

ՄԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 159)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 4, ապրիլ, էջ 46—48, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Գրքույկը լույս է տեսել 1924 թ., Երևանում:

2. ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ, «ԽՈՏԱՐՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ»

(էջ 162)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 4, ապրիլ, էջ 48—49, «Գրախոսական» բաժնում, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Շ. Փիհուսյանի «Խոտարույսերը և նրանց մշակութային եղանակները» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 4 (?), Երևան, 1925, 28 էջ:

2 Բնագրում՝ վիկան և շամբալան բառերի վրա դրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին՝ խմբագրական հետևյալ ծանոթությունը. «Այս խոտերը տակավին ուսումնասիրության փարոս են, և վաղաժամ կլինեն նրանց մասին գրել այս գրքույկում»:

ԲԱԶՈՒԿԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՎԱՐԻ ԿԵՐ

(էջ 163)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, ապրիլի 25, № 13, էջ 4, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ՊՏՂԱՏՈՒ ԾԱՌԵՐԻ ԽՆԱՄԲԸ

(էջ 165)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, մայիսի 1, № 14, «Գյուղատնտեսական» ընդհանուր վերնագրի տակ, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

ԻՆԶՊԵՍ ՎԵՐՋ ՏԱԼ ԱՐՏԻ ՓՈԽՇԻՆ

(էջ 166)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, մայիսի 31, № 17, «Գյուղատնտեսություն» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

Այս հոդվածը լայն հետաքրքրություն է առաջացրել գյուղացիության շրջանում (տե՛ս Ե. Մինասյանի «Գյուղացիի շատ գոհ մնացին» թղթակցությունը, ԿԻ, 1925, հունիսի 21, № 19):

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, «ԾԽԱԽՈՏԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ»

(էջ 167)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 6, հունիս, էջ 63, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Մխախտի մշակությունը, Ե. «Գյուղացու գրադարան», № 7:

2 Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբալի հաշան)-գյուղատնտես, գրող: 1924 թ. փետրվարի 16-ին նշվել է նրա գրական գործունեության 50 և գյուղատնտեսական գործունեության 40-ամյակը: Այդ առթիվ ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի որոշումով նրան շնորհվել է հանրապետության վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում:

3 Թոխեյ—քաղհանի ուրագով բանջարանոցի հողը փխրեցնել:

4 Պիմե (բշեր)—ծխախոտի բույսի վերևի տերևածոցներից աճած կողմնակի շիվերն են (խորթուկները), որոնք բազմաճյուղ թուլացնում են բույսին:

ՎԻԿԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

(էջ 166)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 8, օգոստոս, էջ 44—46, «Թղթակցություն» թատնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Վիկի կամ վիկայի մշակույթը Հայաստանի լեռնային շրջաններում տարածելու հարցին Ա. Բակունցն անդրադարձել է նաև «Մի փորձի արդյունք» հոդվածում, որը տպագրվել է ԿՌ, 1925, № 21, հուլիսի 15:

ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԱՄԱՐ Է ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԸ

(էջ 172)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1925, հոկտեմբերի 11, № 26, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

Ի՞նչ է ԿՈՎԵՐԻ ՑՈՒՑԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ

(էջ 173)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1925, հոկտեմբերի 17, № 28, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

1 Նկատի ունի, թերևս, իր «Մի փորձի արդյունք» ու «Վիկը Զանգեզուրում» և, հասկապես, «Ի՞նչ օգուտ է տալիս կարտոֆիլը» հոդվածները, որոնք տպագրվել են ԿՌ-ում:

ԱՌՎՈՒՅՏՆ ՈՒ ԿՈՐՆԳԱՆԸ ԴԵՄԻ ՀՈՂԵՐՈՒՄ

(էջ 175)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 10, հոկտեմբեր, էջ 19—21, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Դեմի հողեր—անչրդի, չռոգվող հողեր:

ԻՍ. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, «ԻՆՉՊԵՍ ՄՇԱԿՆԸ ԽԱՂՈՂԻ ԱՑԳԻՆԵՐԸ»

(էջ 178)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 10, հոկտեմբեր, էջ 47—48, «Գրախոսական» թատնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Իս. Տեր-Ներսիսյանի «Ինչպես մշակել խաղողի այգիները» գրքույկը լույս է տեսնել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 13, Ե., 1925, 51 էջ:

2 Երրորդ խորհրդային տնտեսությունը կազմակերպվել է 1921 թ., էլեմենտի շերտանում, Փարաքարի մոտ, Աթաբեկյանի նախկին կալվածքի բազայի վրա:

3 Հողվածի վերջին տողի՝ «ճաշող տաբածման գրավակաճն է» արտահայտության վրա, բնագրում կա աստղանիշ և տողատակին տրված է խմբագրական հետևյալ ծանոթությունը. «Հնկ. Ա. Բ-ի «փոփոխակ» և «ճիմնաշրջումն» տերմինների նկատմամբ արած դիտողությունների առթիվ կարևոր ենք համարում ասել.—

«Փոփոխակի» փոխարեն չի կարելի գործածել «տեսակ», որովհետև այդ երկուսը արտահայտում են զանազան գաղափարներ: Տեսակը վաղուց արդեն ընդունված է մեր գրականության մեջ իբրև «ВИД», իսկ շատերը սխալմամբ տեսակը գործ են ածում «СОРТ»-ի տեղ, և այդ սխալը այլևս հանդուրժելի չպիտի համարել:

«Հիմնաշրջում» միանգամայն համապատասխանում է այն գաղափարին, որին թյուրիմացությունը ուսման աստիճանական գրականության մեջ պլանետաժ են անվանում: Պլանետաժ կնշանակե «տեկնել», «պլանետ» բառից, որը կնշանակի «տեկնել», և որից առաջ է եկել նաև «պլանետացիա» խոսքը, որը կնշանակե որևէ բույսով «տեկված տաբածմություն»: Այդ բառերից և ոչ մեկը չէ հիշեցնում «հողի շուռ տալը», «հողի հիմքը քանդել և շուռ տալը»: Այդ գաղափարին ֆրանսերենում ասում են «դեֆոնսըման», որը կարելի է թարգմանել «հիմնաշրջումն», որի վերաբերյալ ռուսերեն շատ մասնագիտական գրքերում այլևս չեն գրում «ПЛАНТАЖ», այլ «посева»:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԲՎԱՆԿԻ ԱՌԹՎ

(էջ 180)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 11, նոյեմբեր, էջ 54—56, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Գյուղատնտեսական առաջին խորհրդակցությունը տեղի է ունեցել 1925 թ. մարտի 2—7-ը, Երևանում: Բակունցը ընտրվել է քարտուղար (տե՛ս ԳԿ, 1925, № 3):

2 Այդ «Գյուղատնտեսական հետազոտման բլանկի» բնագիրը տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 30:

3 Գյուղվարչության 1925 թ. հուլիսի 16-ի շրջաբերականով Զանգեզուրի գավառաժնին ուղարկվել է 160 օրինակ (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 28):

4 Խոսքը վերաբերում է գյուղվարչության 1925 թ. սեպտեմբերի 19-ի դրությամբ, ուր ասվում է. «Գյուղատնտեսական հետազոտության բլանկները» լրացվել են հաջճեղ և առանց լուրջ վերաբերմունքի: Այդ կապակցությամբ հետազոտության աշխատանքները կատարելու ժամկետը հետաձգել մինչև 1926 թ. մարտի 1-ը» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 76):

ՏԵՂ ԴՅՈՒՂԻ ՎԱՐՁԱՆԵՏԸ

(էջ 182)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 11, նոյեմբեր, էջ 61—62, Ա. Բակ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Հետ 1925 թ. օգոստոս 4-ի մի գրության՝ գյուղվարչությունը հուլիս ամսին, ՏԷԿ գյուղում ձեռնարկել էր վարձակալյանի հատուկ շինարարություն՝ պահեստում եղած պիտանի գործիքները օգտագործելու նպատակով (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 17)։

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՏԱՐԻՆ ԶԱՆԳԵՂՈՒՐՈՒՄ

(էջ 135)

Տպագրվել է՝ հՀ, 1925, դեկտեմբերի 17, № 287, Ա. Բ. ստորագրությամբ։ Արտատպվում է նույն օրաթերթից։

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՆԵՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 187)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1926, հունվարի 23, № 3, Բ. ստորագրությամբ, նախորդ՝ «Գյուղատնտեսական գործիքներ» թղթակցության հետ միասին։ Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից։

ԽՈՏ ՍԵՐՄՈՂԸ ՎԱՐԿ Է ՍՏԱՆՈՒՄ

(էջ 188)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1926, մարտի 6, № 9, Ա. ստորագրությամբ։ Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից։

1 Այս հարցի կապակցությամբ Բակունցը գործնական միջոցների է դիմել 1925—26 թթ., երբ, ծանոթանալով Զանգեզուրում գյուղատնտեսական աշխատանքների դրվածքին, գյուղվարչություն ուղարկած իր մի գրության մեջ (ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 25—26) առաջարկում է իշեցիներ սերմերի գնելը, քանի որ կենտրոնից մինչև հեռավոր գավառներ սերմացուի փոխադրելը անգրագառնում էր նրա արժեքի վրա։ Գյուղվարչությունը համաձայնում է Բակունցի առաջարկին և իշեցիում սերմերի գնելը։

ՄԵՐ ՈՋԽԱՐԱՐՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 188)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 3, մարտ, էջ 9—14, Ա. Բակունց ստորագրությամբ։ Արտատպվում է նույն ամսագրից։

1 Տնտեսական խորհրդակցության 1925 թ. դեկտեմբերի 30-ի որոշումների մեջ կա հետևյալ հրահանգը արոտաշինության մասին.

«Ուշաբարբուծությանը զարկ տալու համար անհրաժեշտ համարել Հողժողովմատին կից կազմակերպել հատուկ մարմին, որը պետք է միացնի ուշաբարբուծության զարգացման նպատակով ձեռք առնվելիք բոլոր միջոցներն ու դրանց մշակումը և այդ միջոցները կյանքի մեջ կիրառի։

Այդ մարմինների խնդիրներն են լինելու՝

ա) Հայաստանի ամառային և ձմեռային արոտավայրերի ճշգրիտ որոշումը, ըստ որում դրանք պետք է դասավորվեն ու գնահատվեն:

բ) Հատուկ արոտավայրերի օրենք մշակելն ու կիրառելը:

գ) Արոտավայրերը կիրառելու համար տեղական մարմիններ կազմակերպելը, դրանց վրա հսկելը, ղեկավարելը և ընդհանրապես արոտավայրերի օրենքը կիրառելը:

դ) Հատուկ փորձնական ոչխարաբուծության կայանի կազմակերպությունն ու կառավարելը և այլն» (տե՛ս ԳԿ, 1926, № 1, հունվար, էջ 36):

2 Ք. Վերմիշյանի «Ոչխարաբուծությունը Հայաստանում» հոդվածը տե՛ս ԳԿ, 1926, № 1, հունվար, էջ 36—46:

3 Յալչի—այժմ Դորիսի շրջանի Հարժիս գյուղը:

4 Խեղածախ (Խլաթաղ)—այժմ Ղափանի շրջանի Ձորաստան գյուղը:

5 Քալաբար Ավետիս Հայրապետի (1859—1937), խոշոր մասնագետ կաթի և անասնաբուծության բնագավառում, Տիմիրյազևի իսկան գյուղատնտեսական ակադեմիայի պրոֆեսոր: 1930 թ. ղեկավարել է Երևանի անասնաբուծական ինստիտուտի կաթի ամբիոնը:

6 Հիշատակված ոչխարների ցեղերի մասին տե՛ս Ա. Փալանթարի «Характеристика кавказских пород по овцеводству» (Թիֆլիս, 1913):

ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՁԵՎԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

(էջ 195)

Տպադրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 8—10, Ա. Բակունց ստորադրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Համահայաստանյան գյուղատնտեսական 3-րդ համագումարը տեղի է ունեցել Երեվանում, 1926 թ. մարտի 1—8-ը:

2 Համագումարի որոշումների մեջ սույն հոդվածում արժարժված հարցի վերաբերյալ ասված է. «Գյուղատնտեսական խմբակների աշխատանքները նպատակահարմար ձևով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ համարել հատուկ ժողովրդի և կանոնադրություն հրատարակելը»:

3 Սույն հոդվածի գրության տարիներին մոգական լապտերը (կինոխցիկ) շատ մոդայիկ էր և հնարավորություն էր ընձեռում գյուղատնտեսին՝ ձմեռային պայմաններում գյուղացիներին ծանոթացնելու Սովետական Միության և արտասահմանյան օրինակելի տնտեսություններին, միաժամանակ նպաստում գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածմանը (որպես մուտքի վճար՝ գյուղացին պետք է գներ 5 կոպեկի գինը):

4 Խաբունաբխի սոխը այսօր էլ լավագույնն է համարվում ողջ Հայաստանում:

5 Սուլաքի խոտը միամյա, երաշտադիմացիկ խոտաբույս է. տալիս է առատ բերք: Հայաստանում Սուլաքի խոտ սկսել են աճեցնել 1925 թ. Երևանի շրջակայքում, ռակայն այն հաջողությամբ կարող է մշակվել լեռնային և սակավ մթնոլորտային տեղումներով շրջաններում:

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԻ» ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 199)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 45, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

Կ. Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, «ԿՏԱՎԱՏԸ ԵՎ ԿԱՆԵՓԸ»

(էջ 200)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 48—49, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Կ. Մելիք-Շահնազարյանի «Կտավառը և կանեփը» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուլ-զադու գրագարան» մատենաշարով՝ № 22 (25), Ն. 1926, 27 էջ:

2 1921 թ. ՆՍԽՀ Ժողկոմխորհի որոշմամբ՝ Ժողտնտիսորհին կից ստեղծվում է կոոպերացիայի, տնայնագործության և մանր արդյունաբերության վարչություն:

3 1924 թ. հոկտեմբերի 17-ին ՆՍԽՀ Ժողկոմխորհը հաստատում է Հայաստանի գյուլ-զառնաեղանկան կոոպերատիվների միության (Հայգյուլկոոպ) կանոնադրությունը:

4 Սոցիալական Հայաստանի կառավարությունն ազգայնացրեց Հայաստանում փոքր հզորությամբ բամբակազտիչ մասնավոր զործարանները, որոնք եղել էին մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, և 1922-ին ՆՍԽՀ հոլժոգկոմատին կից կազմակերպեց Հայաստանի բամբակազործական կոմիտե (Հայբամբակկոմ):

ՊՐՈՑ. ԱՎ. Ա. ՔԱԼԱՔԱՐ, «ԿԱԹՆԱՏՈՒ ԿՈՎԻ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ»

(էջ 201)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 5, մայիս, էջ 58—59, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Ավ. Քալեքարի «Կաթնատու կովի կերակրումը» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուլ-զադու գրագարան» մատենաշարով, № 24 (27), Ն., 1926, 56 էջ:

**ԱՐԴՈՄԵԿՑԻԱՆՆԵՐԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹՅԱՆԱԿԱՆ
ՊԼԵՆՈՒՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՑ**

(էջ 203)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 7, հուլիս, էջ 31—34, Ա. Բախունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 «Ագրոնոմ»—հասարակական-արհմիութենական, գիտաարտագրական ամսագիր, լույս էր տեսնում Մոսկվայում, ռուս., 1924—1929 թթ.:

(էջ 207)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, թ 7, հուլիս, էջ 38—39, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Ի. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Խ. Երիցյանի «Կաթնատնտեսության զործնական ձեռնարկ, Ա մաս» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, թ 8, Ե., 1926, 174 էջ:

ԳՅՈՒՂԻ ՀՈՂԱՇԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՐ ԱԳՐԱՆՈՄԵՆԵՐԸ

(էջ 209)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, թ 8, օգոստոս, էջ 22—25, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Գյուլ-Համբէր (Գյուլամբէր) — այժմ ՀՍՍՀ Մառիխ շրջանի Գեղանիստ գյուղը:

2 Արագղայան — այժմ Արարատի շրջանի Երասխ գյուղը:

3 Նկատի ունի Ի. Կոխովի «Կարապը, Խեցգետինը և Գալլաձուկը» առակը:

4 Ճարգոսան — այժմ Արովյանի շրջանի Հրազդան (Գեռաշեն) գյուղը:

ԿԱՐՏՈՑԻՒ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 215)

Առաջին անգամ տպագրվել է առանձին գրքով, «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, թ 30, Ե., 1926, 35 էջ, որից և արտատպվում է:

Գրքույկը շերտ ընդունելություն է գտնում, և ժամանակի պարբերական մամուլում իբրտ ետեից երևում են մի քանի դրական գրախոսություններ. Ի. Տ., Ինչ պետք է կարգադուլացին: Ա. Բակունց, Կարտոֆիլի մշակությունը: «Մանկալ», 1926, հունիսի 10, թ 46:— Վարդանյան Գ., Ինչ կարդալ զարնանացանի մասին: «Մանկալ», 1928, ապրիլի 5, թ 28:—Գ. ՆՍ, Ա. Բակունց, «Կարտոֆիլի մշակությունը» (Գյուղացին՝, կարգացնոթ այս գիրքը): «Կոմունիստ», Բաքու, 1929, փետրվարի 7, թ 31:

Ավելի վաղ, Կարտոֆիլի մշակության որոշ հարցերի Ա. Բակունցն անդրադարձել է նաև առանձին հոգվածներով. «Ի՞նչ անել Կարտոֆիլի ճախերը», «Մ՛րր և ինչպե՞ս հավաքել կարտոֆիլը», «Ի՞նչ օգուտ է սուլիս կարտոֆիլը» (տե՛ս ԿԻ, 1925, օգոստոսի 16, թ 22, տեղեմբերի 16, թ 24 և 26, թ 25): Այդ հոգվածները չեն ընդգրկված սույն հատորում:

Հետագայում, այս աշխատության մի հատվածը (գլուխ 6, էջ 296—298) աննշան փոփոխություններով, «Կարտոֆիլն ինչպե՞ս հավաքել» վերնագրով, «Ազգանոմ Ալ. Ման-փունյան» ստորագրությամբ տպագրվել է «ՄՆԿ», 1929, նոյեմբերի 2, թ 85: Բնականորաբ, այդ հոգվածն ևս գուրս է մնացել սույն հատորից:

(էջ 234)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1926, գեկտեմբերի 23, № 295, որտեղից և արտատպվում է:

1 ԱՀԲ—Անդրկովկասի հեռագրական բաժանմունք:

2 Հացիկ — այժմ Հոկտեմբերյանի շրջանի Վորոշիլով ավան:

3 Նորիկ — «ՀՍՍՀ վարչա-տնտեսության ղեկավարության տեղեկատվի վերջին հրատա-
րակության մեջ Նորիկ անունով գյուղ չի հիշվում:

4 Նորապատ — Հիմնվել է Սարգարապատ կայարանի մոտ, բնակչությունը տեղա-
փոխվել է Սարգարապատ գյուղից և Մեղրու շրջանից (տե՛ս ԳԿ, 1925, № 1, էջ 33):
Այն այժմ ձուլվել է Հոկտեմբերյան քաղաքի հետ:

5 Զանգիբասարի շրջան—այժմ ՀՍՍՀ Մասիսի շրջանը:

ԽՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ԿՈՄՈՒՆԱՆ

(էջ 234)

Տպագրվել է առանձին գրքույկով, «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 47,
Թ., Հոգեթղկմատի հրատարակություն, 1927, 51 էջ, տպաքանակ՝ 2000: Գրքույկը
նկարագրող է:

Սանոթի միակ մատենախոսությունը լույս է տեսել «Կոմունիստ» (Բաքու) օրաթեր-
թում (1928, հուլիսի 2, № 152), «Նեգրուս» ծածկանունով (ս. Բակունց. Խոտորջուրի
կոմունան): Նշելով գրքույկի արժանիքները՝ գրախոսը, մասնավորապես, գրում է. «Գյուղ-
քույկի լեզուն չափազանց պարզ է, հասկանալի, տեղ-տեղ հասցրած գեղարվեստական
պարզության, որպիսի հանգամանքն ավելի է հետաքրքիր դարձնում Բակունցի ներկա
գրքույկը»:

Բնագրում ուղղված են հետևյալ վրիպակները. տպագրված Միսխանայի և Միսխանի
ձևերը ուղղված են՝ Միսխանի:

էջ 236, տ. 33. տպագրված է՝ շեն նայում ոչ տոնի ու կիրակի, ուղղում ենք՝ շեն
նայում ո՛չ տոնի, ո՛չ կիրակի:

էջ 248, տ. 30—31. տպագրված է՝ աչի՛ն ընկնում է մի բույսի կամ սեւմի, ուղղում
ենք՝ աչի՛ն ընկնում է մի բույսի կամ սեւմի:

Նոր Խոտորջուրի «Կարմիր հովիտ» կոմունան կազմակերպվել է 1925 թ. մարտ ամ-
սին, նրա հիմնադիրների ծննդավայրի՝ Խոտորջուր գյուղի անունով, որ գտնվում էր Բաքու
Հայքի Սպեր գավառում: Ինչպես հիշում է Խոտորջուրի կոմունայի նախկին վարչության
նախագահ, հանգուցյալ (վախճ. 1982) Թորգոմ Գևորգյանը, կոմունայի կազմակերպ-
ման առթիվ 1922 թ. խորհուրդ քաղաքում ապրող մի խումբ նախկին խոտորջուրցիներ
հավաքվում են խորհրդակցության, որին մասնակցում է նաև ուսանող Ա. Բակունցը: Վեր-
ջինին շնորհիվ էլ խորհրդակցությունը հավանություն է տալիս ժողովականների մի մա-
սի առաջարկին՝ կոմունան հիմնադրել Սովետական Հայաստանի մի որևէ, թեկուզ հե-

ուսմոր և գյուղատնտեսական տնտեսական անբարենպաստ շրջանում (ցանկություն էր հայտնվել նաև հիմնել Ռուսաստանի բերքառատ և հեռանկարային շրջաններից մեկում)։

Խոտորչուրի կոմունան հիմնադրվեց ներկայիս Հրազդանի շրջանում։ Կոմունայի վարչության առաջին նախագահը եղել է Արտաշես Գեորգյանը, իսկ 1926 թ. մինչև վերջ՝ Նրա եղբայրը՝ 1918 թ. կուսակցության անգամ Թորգոմ Գեորգյանը։ Հայրենական զապահարին զինվորագրված կոմունարների անգույն աշխատանքը տալիս է իր դրական արդյունքները, և կոմունան գտնում է բարձր ապրանքային և օրինակելի տնտեսություն։ Բացի իր անգամների համար կենսական բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուց, կոմունան օգնել է նաև նյութական նեղ պայմանների մեջ գտնվող հայ գրողներին՝ Վ. Թոթովենցին, Ն. Զարյանին, Ե. Զարենցին, Ա. Բակունցին, որոնք միշտ էլ սպասված հյուրեր են եղել կոմունայում։ Ոչ միայն կոմունարների, այլև շրջակա գյուղերի հայ, ադրբեջանցի և հույն բնակիչների կողմից հատկապես սիրված է եղել Ա. Բակունցը։ Նրանց հիշողության մեջ մինչև այսօր էլ գրողը մնացել է իրեն արտակարգ հմայիչ և բարեսիրտ անձնավորություն։ Կոմունայում հյուրընկալվելիս, նա առանձնապես՝ սիրում էր պառկել մի աղբյուրի մոտ և մտորել։ Այդ պատճառով էլ այդ աղբյուրը կոմունարները կոչել են «Բակունցի աղբյուր»։ Այն պահպանվել է մինչև օրս էլ։

Հայաստանի առաջին օրինակելի և ցուցադրական կոլտնտեսություններից մեկը՝ Խոտորչուրի «Կարմիր հովիտ» կոմունան, գոյություն ունեցավ մինչև 1951 թ., երբ այն մի քանի այլ տնտեսությունների հետ վերամիավորվեց մեկ սովետական տնտեսության մեջ, Թաթյաուլու կենտրոնով, ուր և տեղափոխվեցին բնակչության խոտորչուրցիները։ Կոմունայի նախկին տեղն այժմ անբնակ է, մնացել են միայն մի քանի կիսականգուն գոմեր։

1 Ներքին Ախտայի շրջան — ներկայիս Հրազդանի շրջանը։

2 Խոսքը նախկին Դոբուխ-Գյունեյ ադրբեջանական գյուղի մասին է։

3 Դանիական զամ — երկհարկանի շինություն, որի առաջին հարկում պահում էին խոշոր եղջյուրավոր, իսկ երկրորդում՝ մանր եղջյուրավոր անասուններին։

4 Կոմունան կառավարության կողմից գնահատվել է ըստ արժանվույն և միջկուտենտեսային մրցություններում գրավել առաջնակարգ տեղեր։ Այսպես՝ Անդրկովկասում այն շահել է առաջին տեղը, 1926 թ. տեղական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսում ժողով է գումասանական թերթ և դրամական պարզե, իսկ 1928 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած կոլտնտեսությունների համամիութենական մրցանակաբաշխությունում շահել է երկրորդ մրցանակը և հազար ռուբլի դրամական պարգև։

5 Կոմունայի ներքին կազմակերպվածության և բարձր ցուցանիշների մասին մամուլում շատ է գրվել։ Հիշենք մի քանիսը. Վ. Թոթովենց, Դեպի կոմունա (սպավորություններ Խոտորչուրյան կոմունայից) (ԽՀ, 1927, հուլիսի 6, № 154), Ն. Զաբյան, Կոմունիստական ամիսբան լեռների գրկում (ԽՀ, 1927, հուլիսի 13, № 159), Գ. Աբեղյան, Խոտորչուրյան կոմունան (Մճկ, 1927, օգոստոսի 21, № 66), Արտ. Օհանջանյան, Խոտորչուրյան կոմունան (Մճկ, 1927, <հոկտեմբերի 31>, № 86), Նազարյան, Առանց հաշվապահության չէր լավ կոմունան (Մճկ, 1928, մայիսի 27, № 43), Ե. Փեոփոբ, Хотор-джурская коммуна („Заря востока“, 1927, 17 мая, № 1477) և այլն։

6 Նոր Մխիթարյան — ներկայիս Հրազդանի շրջանի Հանքավան գյուղը։

ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻԿԱ ԴԱՇՏԱԾԻՆ ՍՆՋՈՒՑԻՄ

(էջ 261)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 3, մարտ, էջ 33—35, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Աղբաբայի գավառակ—այժմ ՀՍՍՀ Ամառիայի շրջան:

2 Տրիանգուլիացիոն (լատիներեն՝ triangulum—եռանկյուն) աշխատանքները կիրառվում են եռանկյունաձևի եղանակով հողերի ձևերն ու չափերն ուսումնասիրելիս. այն հիմք է հանդիսանում տեղագրական գծահանման և տարբեր տեղագրագիտական աշխատանքների համար:

3 7-րդ գավառակ—լենինականի գավառի 7-րդ գավառամասը համապատասխանում է այժմյան Արագածի շրջանին: Նրա մեջ էին մտնում Հաշի Խալիլ (Մազկահովիտ), Զառ-չափա, Փամբ (քրդական) և Ղոխդագի ման (Հնաբերդ) գյուղերը (Խմբ.):

4 Ղամարլու—այժմ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջան:

5 Նաղեկ հողեր—գյուղական ընտանիքներին հատկացվող հողատարածություններ:

6 Նկատի ունի 1926 թվականի երկրաշարժը, որը մեծ վնասներ էր հասցրել լենինական քաղաքին ու մերձակա բնակավայրերին (Խմբ.):

ՄԻ ԱՐՏՆԻՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 270)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 4, ապրիլ, էջ 50—64, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Ղաւաբխիսա—այժմ ՀՍՍՀ Կիրովական քաղաքը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱԿԱՎԱՀՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՆԵՐԻՑ

(էջ 274)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 9, սեպտեմբեր, էջ 9—12, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

էջ 274, տ. 20—21. տպված է՝ ...որոնց բնակչության ընդհանուր բվի զգալի տակոսն է կազմում: Ուղղում ենք՝ ...որոնց բնակչությունը և այլն:

էջ 275, տ. 2 (աղյուսակ). տպված է՝ 5500, ուղղում ենք՝ 5600

տ. 9 (աղյուսակ). տպված է՝ 10000 ...18000, ուղղում ենք՝ 9700... 17700

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՎԵՅ ՏԱՐԻՆ

(էջ 278)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 10—11, հոկտ.—նոյեմբեր (միացյալ համարում), էջ 121—127, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

էջ 284, տ. 15. տպված է՝ 142000, ուղղում ենք՝ 126000

էջ 286, տ. 19. տպված է՝ տաւրային, ուղղում ենք՝ տաւրեային

1 «Գյուղատնտեսական հանդեսի» առաջին համարը լույս է տեսել 1920 թ., Երեւանում:

2 Բակունցը սխալվում է. արեւելահայ իրականության մեջ գյուղատնտեսական գործույժներ լույս են տեսել դեռևս 1841—42 թվականներին, Թիֆլիսում, Հ. և Դ. Արզանյանցների տպարանում: Հիշենք դրանցից մի քանիսը.

Դուռսի, երատ թե ինչպե՞ս հարկավոր է ցանել Ամերիկու թամբառան, որոյ փորձն առին Ղրիմում, թարգմանեալ և տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ յԱնդրկովկասեան Միութեութենէ Ազարադային Տնտեսութեան, Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— «Երատ տորոն ցանելոյ», Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— «Երատ թամբակի ծառ բազմացնելոյ և բամբակ շինելոյ», Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— Տեր-Ղուկասյան և., Կանոնք գործածականք, որը մի քանի արևադարձային կուլտուրաների մշակելու կանոնների ժողովածու է, տպագրվել է դարձյալ Թիֆլիսում, Հ. և Դ. Արզանյանց եղբայրների տպարանում:

3 Ա. Կարիճյան (Արտաշես Բալասիի Գարբիելյան), (1886—1932) սովետական կուլտուրական ու պետական գործիչ, գրականագետ, պատմաբան: ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս: 1924—28 թթ. եղել է ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ:

4 Մեջբերումը կատարված է Ա. Կարիճյանի «Դիտողություններ գյուղատնտեսական կյանքի» մասին» ընդհանուր վերնագրի տակ զետեղված հոդվածից (տե՛ս ԳԿ, 1927, № 1, հունվար, էջ 62—63):

ՀՈՂԱՇԽՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՆԵԼԻՔՆԵՐԻՑ

(էջ 287)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 12, դեկտեմբեր, էջ 33—37, Ա. Բակունց «տորագրութեամբ»: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

էջ 287, տ. 31. տպված է՝ օրենքներ կլինի, ուղղում ենք՝ օրենքներ կլինեն:

էջ 288, տ. 19—20. տպված է՝ ավից, գաղթից և ավերված գյուղերում, ուղղում ենք՝ ավից և գաղթից ավերված գյուղերում:

1 Նկատի ունի ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի՝ «Դրեկտիվ-ցուցածանքներ հողաշինարարության և հողօգտագործման միութենական օրենքի մշակման համար» որոշումը:

2 Մեջբերումը «К постановлению ЦК о землеустройстве и землепользовании» առաջինորոգից է. տպագրվել է՝ «Правда», 1927, նոյեմբերի 23, № 268,

3 «Հողային օրենսգրքը» հաստատվել է 1922 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Համառուտատեղյան Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի 4-րդ նստաշրջանի կողմից:

4 Նկատի ունի ԽՍՀՄ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի 1927 թ. հոկտեմբերի 15-ի՝ «ԽՍՀՄ բոլոր բանվորներին, աշխատավոր գյուղացիներին և Կարմիր բանակայիններին,

քուր երկրների պրոլետարներին և աշխարհի ճնշված ժողովուրդներին» ուղղված մանիֆեստը:

5 Նույն տեղում:

6 Նույն տեղում:

7 Խոսքը վերաբերում է ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1927 թ. դեկտեմբերի 2-ի դեկրետին:

ԴԵՊԻ ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 293)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունվարի 22, № 7, «Ինչպես ե՞մք կատարում Լենինի ավանդ-
ները» և «Ինչ նվաճումներ ունենք և զեռ ի՞նչ պիտի տանե՞մք» ընդհանուր խորագրերի տակ,
Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԻՆՉ Է ԱՐՈՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 294)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, ապրիլի 8, № 29, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Ար-
տատպվում է նույն լրագրից:

ՄԵՔԵՆԱՕԳՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ ՄԻՆՋԵՎ ԿՈՄՈՒՆԱ

(էջ 296)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, մայիսի 27, № 43, «Համապատասխան առաջ քննում ենք
կոլտնտեսությունների հետ կապված խնդիրները» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ալ. Ստե-
փանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 «Մանկավի» 1928 թ. № 43-ում տպագրված են Խ. Նազարյանի, Ալիսի, Ս. Պեռ-
րոսյանի, Նազարյանի հոդվածները և «Մեքենաօգտագործական ընկերությունը կոլեկտիվ
տնտեսության հիմքն է» խմբագրական խորագրի տակ՝ մի շարք այլ թղթակցություններ
Բացի այդ՝ Ա. Բակունցի այս հոդվածի մեջ, հատուկ շրջանակով առանձնացված, բերված
է հետևյալ կողմը. «Կուլակն իր տնտեսությունը վարում է վարձու բանվորների միջոցով,
իսկ կոլեկտիվ տնտեսությունները պիտի աշխատանքը տանեն իրենց անդամների միջո-
ցով»:

2 Այս հարցի մասին թերթի նույն համարում տպագրված է «Առանց հաշվապահու-
թյան չկա լավ կոմունա» թղթակցությունը:

3 Տե՛ս Հ. Մկրտչյանի «Մեր գյուղը սոցիալիզմի ճանապարհին» ընդարձակ հոդվածը,
տպագրված՝ Մճկ, 1928, № 56 (հուլիսի 12), 60 (հուլիսի 26), 63 (օգոստոսի 5) և 64
(օգոստոսի 9):

ՊԱՏՐԱՍՏՎԵՆՔ ԱՇՆԱՆԱՑԱՆԻՆ

(էջ 298)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 7, № 46, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Ար-
տատպվում է նույն լրագրից:

ԱՐՐԱԹԻ «ՀԱՄԵՐԱՇԵՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒԵԿՏԻՎԸ

(էջ 300)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 10, № 47, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Արբաթ — գյուղ ՀՍՍՀ Մասիսի շրջանում:

2 Քյալբաջառ — շրջան Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում:

ԻՆՁՊԵՍ Է ՀԱՐԿԸ ԴՐՎԵԼՈՒ ԿԱՊԱԼՈՎ ՏՎԱԾ ՀՈՂԱՄԱՍԻ ՎՐԱ

(էջ 304)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 24, № 51, «Գյուղացի, միասհարկի օրենքը պիտի չառ լավ իմանա» խորագրի տակ, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Հայաստանի Ժողկոմիսիոն 1927 թ. ապրիլի 13-ի որոշմամբ՝ գյուղերում կազմակերպվել են հարկային հանձնաժողովներ:

ՆՈՐ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԶՔԱՎՈՐ ԵՎ ՀՈՂԱՋՈՒՐԿ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 306)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 28, № 52, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Իստիսու — այժմ Ազիզբեկովի շրջանի Զերմուկ առողջարանը:

ԱՇԵՆԱՆԱՑԱՆԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

(էջ 309)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հուլիսի 1, № 53, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Գառնաճաճանի կամաճաճի ընթացքում մենք գրել էինք...—Սերմազուղիների լրիվ օգտագործման մասին Բակունցը գրել է «Պատրաստվենք աշնանացանին» հոգաբանում, որ լույս է տեսել «Մաճկալ» թերթի 1928 թ. հունիսի 7-ի համարում (տե՛ս նույն հատորում, էջ 298):

ՊԱՅՔԱՐՆԵՔ ՀԻՆ ԿԵՆՑԱՂԻ ԴԵՄ

(էջ 312)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հուլիսի 12, № 56, «Հին ու նոր կենցաղ» ընդհանուր վերնագրի տակ Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԽՈՇՈՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 314)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հուլիսի 12, № 56, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ և քրտապվում է նույն լրագրից:

1 Միութենական Ժողկոմխորհի որոշումը՝ խորհրդային խոշոր տնտեսությունների մասին, հրապարակվել է 1928 թվականի հուլիսի 2-ին:

ԱՇԵԱՆ ՑԱՆՔԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ, ՊԱՐԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՈՒ ՑԱՆՈՎԻ ԽՈՏՆԵՐԸ

(էջ 316)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, օգոստոսի 5, № 63, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ և քրտապվում է նույն լրագրից:

Հոգվածին նախորդում են բնաբան (թե՛ կոչ) հիշեցնող հետեյալ արտահայտությունները. «Աշնանացանը պարարտ հող է սիրում, դրա համար էլ հարկավոր է զոռն, բակի և գոմի աղբը տանել դաշտ ու սրանցով պարարտացնել աշնանացանի հողը», «Վարկային ճեղքություն տրակտորն առաջին հերթին կոլեկտիվ տնտեսության աշնանացան վարը պետք է անի», «Աշնան խոտաբույսեր՝ վիկ և առվույտ ցանելն էլ մեր հիմնական նպատակն է»:

Հոգվածը ճոխացված է զանազան լուսանկար-փաստերով, որ ավելորդ համարվեց վերատպել:

1 Այդ մասին հաղորդագրություններ տե՛ս Մճկ, 1928, № № 53 (հուլիսի 1), 60 (հուլիսի 26), 61 (հուլիսի 29):

2 Կոլտնտեսությունների դաշտերը զոմաղբով պարարտացնելու կարևոր նշանակության մասին թղթակցություններ տե՛ս Մճկ, 1928, № № 44 (մայիսի 31), 53 (հուլիսի 1), 55 (հուլիսի 19) և այլ համարներում:

3 1928 թ. աշնանացանի կամպանիայի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 322, թ. 9, ինչպես նաև՝ «ՀՍՍՀ հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատի 1927—28 թթ. գործունեությունը» գրքուկում (Երևան, 1929):

4 Հանքային պարարտացման մասին տեղեկություններ տե՛ս Մճկ, 1928, № № 57 (հուլիսի 19), 60 (հուլիսի 26), 62, 1928, № 256 (նոյեմբերի 3) և այլ համարներում:

5 Տե՛ս «Խոտ սերմոնը վարկ է ստանում» հոդվածի № 1 ծանոթագրությունը (սույն հատորում, էջ 582):

ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՂԵՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՐԵԼ ԵՆ

(էջ 320)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, նոյեմբերի 4, № 89, «Կոլտնտեսություն, պատրաստվիք համագումարին» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Նկատի ունի ՀՍԽՀ Կենտրոնական Նախագահության՝ կոլեկտիվ տնտեսությունների հողերը զատելու-կենտրոնացնելու մասին 1928 թ. օգոստոսի 22-ի որոշումը, ըստ կուսակցության 15-րդ համագումարի դիրեկտիվի՝ գյուղի մանր, ցրված տնտեսությունները խոշոր կոլեկտիվ տնտեսությունների վերածելու մասին, որը հնարավորություն կտա գյուղը տեխնիկային զինելու և գյուղատնտեսությունը զգալիորեն զարգացնելու:

2 Բաշխառնի—ներկայիս Արտվյանի շրջանի Գառնի գյուղը:

ԱՆԻՐԿՈՎԱԱՍՑԱՆ ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԹԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

(էջ 321)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1928, № 10—12, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 82—87, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել 1928 թ. նոյեմբերի 8-ին, Երևանում: Բացման հանդիսավոր նիստին ճառերով հանդես են եկել Ա. Խանչյանը, Ս. Կասյանը և Ա. Մուսվյանը (տե՛ս №2, 1928, նոյեմբերի 10, № 260):

2 1926 թ. սկզբներին Հայաստանի պետական ու հողօրդկոմատը, պետական գյուղատնտեսական սեկցիայում քննում են անասնաբուժության հարցը, որից հետո տեղափոխվում է ԱՍՑԽՀ Տնտիսբյուրոյի վերջինս որոշում է շտապ կարգով Երևանում բացել անասնաբուժական-մանրէաբանական ինստիտուտ (տե՛ս №2, 1926, № 49):

3 1928 թ. սեպտեմբերի 16-ից սկսվել են ընդունելության քննությունները, իսկ Վրաստանից, Ադրբեջանից և այլ վայրերից եկածների համար ավելի ուշ (տե՛ս №2, 1928, № 218): Պարապմունքներն սկսվել են հոկտեմբերի 11-ից (տե՛ս №2, 1929, № 236):

ԱՆԻՐԿՈՎԱԱՍ<ՅԱՆ> ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԹԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

(էջ 326)

Տպագրվել է՝ ՄՏԿ, 1928, նոյեմբերի 7, № 90, «Խորհրդային Միության գյուղատնտեսությունը զարգանում է» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Հոդվածն ունի նկարազարդումներ՝ «Ուսանողները գործնական աշխատանքի ժամին», «Ուսանողները լսարանում»: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Տե՛ս նախորդ՝ «Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը» հոդվածի № 3 ծանոթագրությունը: Հիշյալ հոդվածում ևս գրեթե նույն հարցերն են արծարծվում:

2 Ինստիտուտում սովորում էին Հայաստանից, Նախիջևանի Ինքնավար հանրապետությունից, Լեռնային Ղարաբաղից և Աբխազիայից եկած ուսանողներ:

3 Ինստիտուտում դասավանդելու համար Մոսկվայից, Լենինգրադից, Խարկովից, Կազանից, ինչպես նաև Երևանի համալսարանից հրավիրվել են խոշոր մասնագետներ, այդ թվում՝ պրոֆ. պրոֆ. Շչերբակով, Կամենցև, Սմիրնևսկի, Մասսինո (ինստիտուտի ռեկտոր), Բեդելյան, Ղամբարյան և ուրիշներ:

4 Տե՛ս նախորդ՝ «Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը» հոդվածի № 1 ծանոթագրությունը:

ԲԵՐՔԻ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

(էջ 328)

Այս խորագրով զույգ հոդվածները տպագրվել են՝ Մճկ, 1929, հունվարի 30, № 9 և փետրվարի 9, № 12, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում են նույն լրագրից, նույն խորագրի տակ, միայն ավելացնելով խմբագրական ենթավերնագրեր՝ «Հոգված I» և «Հոգված II»:

1 Համամիութենական Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումը՝ բերքատվության բարձրացման վերաբերյալ, հրապարակվել է 1928 թ. դեկտեմբերի 15-ին Մոսկվայում. արտատպվել է Մճկ, 1929, հունվարի 12, № 4: Համաձայն այդ որոշման՝ մոտակա հնգամյակում բերքատվությունը բարձրանալու էր առնվազն 30—35 տոկոսով:

ԼԵՌՆԱՄԱՍԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ

(էջ 334)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1929, հունիսի 1, № 41, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Հոգվածն ունի երկու գծանկար՝ «Լեռնամասը դեռ սերզատի մեքենա և խնոցու երես չի տեսել» և «Լեռնամասում անասունները կոտորվում են, բայց անասնաբույժ չկա» մագրություններով: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Կեռքին Աղջաղալա—այժմ Թալինի շրջանի Ներքին Բազմաբերդ գյուղը:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՕԴՏԱԳՈՐԾՈՒՄՆ ՈՒ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ

(էջ 337)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1929, հունիսի 19, № 46, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԱՆԱՍՆԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՍԸ

(էջ 338)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1930, փետրվարի 11, № 17, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Հիշատակված անասնապահության ամիսն ընդգրկում է 1930 թ. փետրվարի 11-ից մարտի 6-ը ընկած ժամանակահատվածը: «Մաճկալի» այդ օրերի համարների մեծ մասը նվիրված է անասնապահությանը:

ԿՈԼԽՈՋՆԵՐԻ ԱՄՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

(էջ 342)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1930, փետրվարի 25, Պ 23, Ա. Ստեփանյան *ստորագրությամբ*։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՀՆՁՆԼՈՎ ԲՈԼՈՐ ԽՈՏՀԱՐՔՆԵՐԸ՝ ՁՄԵՈՐ ԵՎ ԳԱՐՆԱՆԸ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ ԿՓՐԿԵՆՔ ՍՈՎԻՑ

(էջ 343)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1930, հունիսի 19, Պ 70, Ա. Բ. *ստորագրությամբ*։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

ԱՇՆԱՑԱՆԻ ՕԳՈՒՏԸ

(էջ 345)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1930, սեպտեմբերի 6, Պ 103, «Աշխանացանի օրերն են գալիս», «Պատրաստել գութանները, փոցխերը, բուրդ մեքենաները, զտել սերմացուն» խմբագրական ընդհանուր խորագրերի տակ, Ա. Ստեփանյան *ստորագրությամբ*։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

ԱՅՍ ՏԱՐՎԱ ԱՇՆԱՑԱՆԸ

(էջ 346)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1930, սեպտեմբերի 9, Պ 104, «Շարքացանով քիչ սերմ կցանեն, շատ բերք կստանաս» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. Ստեփանյան *ստորագրությամբ*։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

1 Հրազդան—նկատի ունի ներկայիս Արավյանի շրջանը։

2 Խոսքը վերաբերում է ՀամԿ(ք)Կ 16-րդ համագումարի 1930 թ. մայիսի 18-ի որոշմանը, ըստ որի՝ անհրաժեշտ է համարվում ապահովել անասնապահության ուժեղ զարգացումը՝ ստեղծելով բարձր ապրանքայնություն ունեցող կոլտնտեսային ֆերմաներ։

3 Տե՛ս «Բերքի բարձրացման համար» հոդվածի Պ 1 ծանոթագրությունը (սույն հատորում, էջ 593)։

4 Ձայի՜ր — արագորեն բազմացող ու տարածվող խոտազգի։

ՏԻՐԱՊԵՏԵՆՔ ՏԵՆԵԿԱՑԻՆ

(էջ 352)

Տպագրվել է՝ «Կոլխոզնիկ», 1931, Պ 5, մարտ, էջ 4—6, Ա. Ստեփանյան *ստորագրությամբ*։ Արտատպվում է նույն լրագրից։

1 Նկատի ունի արդյունաբերության ասպարեզում աշխատողների համամիութենական կոնֆերանսը, որը տեղի է ունեցել 1931 թ. փետրվարին, Մոսկվայում։

2 Անդրկովկասյան Խորհուրդների 6-րդ համագումարը տեղի է ունեցել 1931 թ. փետրվարի 21—27-ը Քիֆլիսում: Համագումարը բամբակի բերքի բարձրացման վերաբերյալ որոշել է՝ 1931 թ. բամբակի ցանքերի տարածությունը հասցնել մինչև 250000 հեկտարի:

3 Փյարեմարխ—այժմ Հոկտեմբերյանի շրջանի Սովետաշեն գյուղը:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՆԱՍՆԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

(էջ 356)

Տպագրվել է՝ «Կոլխոզնիկ», 1931, № 7, ապրիլ, էջ 5—9, Ալ. Ստեփանյան «տարագրությամբ»: Արտատպվում է նույն լրագրից:

էջ 359, տ. 16. տպագրված է՝ ...չոր դարման է եղել և խոտ, ուղղում ենք՝ ...չոր դարման է եղել և խոտի:

1 Խորհուրդների համամիութենական 6-րդ համագումարը բացվել է 1931 թ. մարտի 8-ին Մոսկվայում: Համագումարի որոշումը կալտեստոյին շինարարության մասին հրապարակվել է 1931 թ. մարտի 17-ին:

2 «Կոլխոզնիկ» — երկշաբաթաթիթ, լույս էր տեսնում Երևանում, 1930—1934 թթ.:

НАРОД САМОДЕРЖЕЦ

(էջ 362)

ԻՆՔՆԻՇԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴ

(էջ 364)

Տպագրվել է՝ «Литературная газета» 1936, № 34, հունիսի 15, էջ 4, «Նոր սահմանագրությունը լինինի-Ստալինի գաղափարների հաղթանակն է» ընդհանուր խորագրի տակ: Հետագայում, հայերեն թարգմանությամբ և հատվածաբար մեջ է բերված՝ «Սովետա-հայ գրականության տարեգրություն», Ե., 1957, էջ 324:

Արտատպվում է «Литературная газета»-ից:

Ունեցե՛լ է այս հոդվածը հայերեն բնագիր ու հետո միայն թարգմանվել ռուսերեն, թե՛ միանգամից գրվել է ռուսերեն, հնարավոր չեղավ պարզելու Հայերեն ամբողջական թարգմանությունը հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Ակնարկվող դեպքը կատարվել է 1935 թվականի նոյեմբերի 24-ին Վաղարշապատի (այժմյան Էջմիածնի) շրջանի Արշալույս գյուղում: Բակունցն այդ մասին գրել է իսկ հատուկ ակնարկ՝ «եսոսում են Զավոյի քնակարանից» և տպագրել՝ «Խորհրդային Հայաստան» (օրաթերթ), 1935, նոյեմբերի 29, № 257: Բնագիրը և մանրամասնությունները տե՛ս սույն հրատ., հ. 11, էջ 498—504 (լսմբ.):

ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԽՆԴՐԱԳՐԵՐ, ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ

Բակունցի նամականին, համարյա ամբողջությամբ, աննպաստ հանգամանքների զոհ է դարձել: Երբ հեղինակը բռնի հրաժեշտ տվեց այս աշխարհին, դեռևս այն տարիքին չէր հասել, որ մտածեր այլևայլ անձանց գրած ու հղած իր նամակները հավաքել, իսկ հասցեատերերն էլ, իրենցից անկախ պատճառներով՝ աշխատել են լուռ ու ծածուկ «ազատվել» արգեն «անցանկալի» իրեղեն ապացույցներից: Ներկա հատորի սույն բաժնում հրատարակվող էջերն, այսպիսով, պատահմամբ փրկված բեկորներ են, որոնք հավաքված են զանազան արխիվային հավաքածուներից ու մասնավորներից: Նրանց հրապարակումը թերևս խթան ծառայի առաջիկայում ամբողջացնելու Բակունցի գրած ու ստացած նամակների պահպանված մասը: Ասում են, որ հայտնի գյուղատնտես, ակադեմիկոս Միքայել Բումանյանի ժառանգների մոտ պահվում են Ա. Բակունցի՝ նրան գրած մի քանի նամակներ: Լսել ենք, որ այդպիսիք կան նաև Ա. Բակունցի Գորիսի թանգարանում: Սակայն մեր հարցումներն ու որոնումները որևէ արդյունքի չհանգեցրին: Անհավանական չէ նաև, որ Բակունցը նամակային կապ է ունեցել հայ և ռուս մի շարք գրողների հետ, քայքայվող ուղղությամբ կատարված որոնումները նույնպես ապարդյուն անցան:

Նախախորհրդային տարիներին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Համաքավար» շաբաթաթերթի 1916 թ. հուլիսի 21-ի № 31-ի «Փոստ-արկղ» բաժնում (էջ 990) կա Բակունցին ուղղված մի ուշագրավ պատասխան. «Գորիս, Բագունց Աղ.-ին.—Թարգմանությունները առհասարակ չենք տպագրում: Դասական հեղինակների զրվածքների հաջող թարգմանությունները կարող էին բացառություն կազմել, եթե միայն տպահով լինեինք, թե արդեն թարգմանված և տարածված չեն եղել: Այս հանգամանքը մեզ ստիպում է ձեռնպահ մնալ Ձեր Գ. Մոպսսանի «եռյազարի» թարգմանությունը հրատարակելուց: Սրանից ենթադրում ենք, որ 1916 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Բակունցն այդ պարբերականի խմբագրությանն է դիմել հատուկ նամակով՝ խնդրելով առաջիկա համարներից մեկում տեղ տալու իր թարգմանած՝ Մոպսսանի պատմվածքին: Բայց նամակը, թերևս նաև պատմվածքի ձեռագիրը, կորել կամ ոչնչացել են խմբագրության արխիվի հետ միասին: Անշուշտ, նման բնույթի ուրիշ նամակներ էլ է գրել Բակունցը, երբ Գորիսում աշխատելու տարիներին իր պատմվածքներն ու ակնարկներն ուղարկում էր Երևանում լույս տեսնող Թերթերի ու ամսագրերի խմբագրություններին, կամ այդ առթիվ հանձնարարություններ էր տալիս Երևանի իր ընկերներին ու բարեկամներին: Ցայմ չեն հայտնաբերված ու հրատարակված Բակունցի այդօրինակ նամակները ևս: Վերջապես՝ ինչպես էլքածնի Գևորգյան ձեռագրում, այնպես էլ Թիֆլիսում և Խարկովում ուսանելու տարիներին Բակունցը տարբեր առիթներով նամակներ է գրել Գորիսում և այլուր ապրող իր հարազատներին ու ընկերներին: Ձեր կարող պատահել, որ այդ ամենն անվերապարձ կորած կամ ոչնչացված լինելու: Միայն տեղեկան ու լայն ծավալի որոնումները կարող են պարզություն մտցնել այս խնդրում և մոտավոր ճշտությամբ հաշվառման ենթարկել Բակունցի գրած նամակներն ու հասցեատերերին: Դրանց արդյունքները, սակայն, կարող են տեղ գտնել Բակունցի երկերի հետագա հրատարակություններում: Այս նույնը հավասարապես վերաբերում է Բակունցի ընծայագրերին, որոնց համբերատար որոնումով պետք է առաջիկայում զբաղվեն նրա կյանքի և գրական ժառանգության ուսումնասիրողները:

1. «ՓԱՅԼԱԿԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Տպագրվել է՝ «Փայլակ», 1915, № 43, օգոստոսի 6, էջ 4, «նամակներ խմբագրության» բաժնում, իսկ հետագայում արտատպվել՝ «Գրական քերթ», 1967, № 36, «նպատակների 1, էջ 3:

Արտատպվում է «Փայլակ» շաբաթաթերթից:

1 Տե՛ս «Մաթվիյ Մաթվիիչ» ֆելիետոնը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Ինքնագիրը (բնագիր) պահվում է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, գ. 121, ք. 217:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ռ. Իշխանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Ե., 1974, էջ 31—32:

Չնայած դիմումի տակ թվականը բացակայում է, սակայն, առանց այլեւայլության, գրված է 1915 թվականին (պատճառաբանությունները տե՛ս ստորև):

Արտատպվում է ինքնագրից:

1 Օգնել տանկաճայ փախստականներին...—1915—16 թթ. ուսումնական տարվա ճնմարանի դասերը մինչև նոյեմբերի 1-ը ընդհատվում են, քանի որ նրա շենքը դառնում է «անտեր, անօգնական և որբ մանուկների ու հիվանդների ժամանակավոր ապաստարան» (տե՛ս «Մշակ», 1915, № 175, օգոստոսի 11, էջ 1): Բակունցը այդ պատճառով մեկնում է Գորիս: 1915 թ. հուլիսի 7-ին Հայկական կենտրոնական կոմիտեն և Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհուրդը հրապարակում են մի կողմից՝ Ալաշկերտի, Վանի և Մանազկերտի շրջանների համար բժշկասանիտարական և ինտելիգենտ կառավարչների նոր խմբի կազմելու մասին («Մշակ», № 145): Սույն դիմումով՝ տաճկահայ փախստականներին օգնելու իր պատրաստակամությունն է հայտնում նաև Բակունցը, բայց նրա դիմումը թողնվում է անհետևանք. (բանասեր Իշխանյանի ենթադրությամբ՝ «գուցե և մերժվել է Բակունցի տարիքի (16 տարեկան) պատճառով» (տե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 32), որն անհավանական է): Նկատի առնելով, որ դիմումի վրա չկան սակագրություններ, պիտի կարծել, որ այն դուրս է մնացել այդ գործը տնօրինողների ուշադրությունից:

3. ԴԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Ինքնագիրը պահվում է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճնմարանի աշակերտական գործեր, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, ք. 6:

Հրատարակվել է՝ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, № 1, հունվար, էջ 94 և «Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը» (հոդվածների ժողովածու), Ե., 1959, էջ 266 (երկուսն էլ՝ Ա. Ադամյանի հրապարակումները) և Ռ. Իշխանյան, Արևի Բակունց, կենսագրություն և մատենագիտություն, Ե., 1960, էջ 23:

Արտատպվում է ինքնագրից:

4. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՀԱՐԳՈ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի գործեր, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 7:

Հրատարակվել է՝ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, № 1, հունվար, էջ 94 և «Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը» (հոգվածների ժողովածու), էջ 266 (երկուսն էլ՝ Ա. Աղամյանի հրապարակումները) և Ռ. Իշխանյան, Ակսել Բակունց, կենսագրություն և մատենագիտություն, էջ 24:

Արտատպվում է ինքնագրից:

5. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 8:

Այս և հաջորդ հեռագրերը ընդհանուր ձևով հիշվում են Ռ. Իշխանյանի «Ակսել Բակունց, կենսամատենագիտություն» (Ե., 1960, էջ 25) և «Բակունցի կյանքն ու արվեստը» (Ե., 1974, էջ 33) գրքերում, առանց բնագրերը ուղղակիորեն մեջ բերելու:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նույն թվականի օգոստոսի 13-ին էջմիածնից հեռագրով հաղորդվել է Ա. Բակունցին. «Տեսուչը Քիֆլիսում է, կգա մինչև ամսի քսանհինգը» (բնագիրը պահվում է նույն տիպում, սույն գործի միևնույն թերթի վրա):

6. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 9:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Հեռագիրը Գորիսից էջմիածնի հաղորդվելու ընթացքում աղավաղվել է առաջողի աղգանքներ՝ Ալեկսանդր Բակումշարով: Ուղղում ենք՝ Ալեքսանդր Բակունց:

Այս հեռագիրը ճեմարանն ստացել է օգոստոսի 15-ին, իսկ 21-ին, դարձյալ հեռագրով՝ պատասխանել Ալ. Բակունցին, որ նրա խնդրանքը բավարարվում է և թույլատրվում՝ շարունակելու ուսումը:

7. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 10:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի պատասխան Բակունցի այս և հաջորդ հեռագրերի՝ օգոստոսի 27-ին և 31-ին էջմիածնից նրան տեղեկացնում են պարապմունքներն սկսվելու օրը՝ հոկտեմբերի 15-ը:

8. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ԳԿԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ. ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, ք. 11:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի պատահական իր այս և նախորդ գիմումների՝ օգոստոսի 31-ին էջմիածնից հեռագրում են Ա. Բակունցին. «15-ը հոկտեմբերին» (նույն տեղում):

9. ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Բնագիրը պահվում է ԳԱՔ, Ալեսև Բակունցի ֆոնդ № 90 (մեքենագրված է Զանգեզուրի հողքածնի գավառական գյուղատնտեսի գրուբյունների պաշտոնական ձևի (թերթիկի) վրա):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հայտնի գյուղատնտես և գրող Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաշի Խաչան, 1856—1940), գրական գործունեության 50 և գյուղատնտեսական գործունեության 40-ամյակը Երևանում նշվել է 1924 թ. դեկտեմբերի 16-ին: Այդ առթիվ՝ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի որոշումով նրան շնորհվել է հանրապետության վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում:

2 «Զառ դադրը գյարգար բիլլար» — աղբրեշաներին առած, նշանակում է. «Ոսկու արծեբը ոսկերիչը կիմանա»:

10. ԹՈՐԴՈՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը մատչելի չի՝ եղել: Օգտագործել ենք լուսապատճենը, որ պահվում է Հասցեատիրոջ հարազատների մոտ: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ինքնագրի վրա եղել են աննշան շտկումներ, որ մեջ ենք բերում ստորև.

էջ 373, տ. 3. Նախապես՝ Նազար Արտեմիշ[ը]:

էջ 373, տ. 7. Նախապես՝ 14. III. 33, հետո 4-ը դարձրել է 9-ը:

1 Հասցեատերը՝ Թորգոմ Գալուստի Գեորգյանը (1898—1982) սերում էր Խոտորչուրի Միլին թաղեցի մի հարգված հայ ընտանիքից, որը ավելի վաղ փոխադրվելով Քիֆլիս՝ հրաշքով փրկվել էր թուրքերի նյութած ցեղասպանության ոճրից: 1915-ից նա զինվորագրվում է կամավորական խմբերին, մարտնչում Արևմտյան Հայաստանի փրկության համար: Բակունցի հետ ընկերացել է 1918 թվականից, երբ երկուսն էլ կամավոր զինվորներ՝ Անդրանիկի հրամանատարության տակ, պաշտպանում էին Էրզրումը: Ըստ կոիվների մասնակիցներից մեկի բնութագրման՝ Թորգոմն այն ժամանակ ճշգիռ պատանեկան մտորումներով, պոլշեիկ համոզումներով երիտասարդ մըն էր, վառվռուն, համակերպի և միաժամանակ խիզախ զինվոր» («Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 173): Հետագայում Բակունցն ու Թ. Գեորգյանը հանդիպել են Քիֆլիսում, իսկ սովետական կարգերի հաստատումից հետո՝ Խարկովում, Գորխում ու Երևանում: Բակունցը մի քանի անգամ հյուր է եղել Թ. Գեորգյանի տանը, Խոտորչուրի կոմսեայի հանգրվանում: Այստեղ է նա գրել իր «Միրանի փողը» և «Ձորերի լույսը» պատմվածքները:

Նրա ավագ եղբայրը կոմունայի վարչության առաջին նախագահ Արտաշես Գևորգյանն էր (1894—1937, օգոստոս), իսկ ինքը՝ Թորգոմը, այդ կոմունայի անփոփոխ նախագահն է հեղել 1926—1936 թթ. ընթացքում:

2 Նազար Արտեմիլ—Հստ հասցեատիրոջ բանավոր հաղորդումների՝ Բակունցի խարկովյան բարեկամներից, ազգանունը՝ Լեռեբեջյան, ծնունդով տրապիզոնցի, հորեղբայրը գրող և հրապարակախոս Հովհաննես Լեռեբեջյանի, որոնց ընտանիքների հետ Բակունցը կապված էր առանձին մտերմությամբ: Հետագայում (1933 թ.) Ն. Լեռեբեջյանը Բակունցի հորդորներով խարկովից փոխադրվում է Երևան, ուր այդ ժամանակ մատչելի գնեքով կարելի էր ձեռք բերել այգի և տուն:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴՆԵՐԻ ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵՆ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ, № 7 ա: Տպագրվում է առաջին անգամ:

12. ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը և ամբողջական բնագիրը չեն պահպանվել: Հրատարակվող պատառիկը մեջ է բերված հասցեատիրոջ «Մի տող Ակսել Բակունցի նամակից» հուշ-հղմածում, ապագրված՝ Ռ. Իսրայելյան, Հողավածներ, ուսումնասիրություններ, ակնարկներ, Ե., 1982, էջ 219, որտեղից և արտատպվում է:

Թվագրվում է մոտավոր ձևով:

Նամակի գրության շարժառիթի մասին հասցեատերը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «1930 թվականին Լենինգրադի դահլիճներից մեկում ...լսեցի Բակունցի մասին, որին ես չէի տեսել... Այդ օրերին էր, որ դժվարությամբ ձեռքս ընկավ Բակունցի «Սև ցեղերի սերմնացանը»: Լենինգրադի միշտ գորշ, ամպամած երկնքի և քաղաքի հեռավոր ուրվագծի հանդիպման տեղում, աչքիս միշտ լեռներ են երևացել: Եվ ահա՝ մերթ այդ «լեռներին» նայելով, մերթ «Սև ցեղերին»՝ ընթերցելով խորանում ու երազում էի այն օրը, երբ նորից կկանգնեմ հայրենի հողին, մեր լեռների ակոսված լանջերին: Հողի բուրմունքն էր գոլորշու պես դեմքիս խփում այդ էջերից, լեռնային շրերի ձայնն էր ականջներիս խշշում, խլացնելով մեծ քաղաքի անհանգիստ աղմուկը, լսում էի սրնգի ձայն ու գեղջուկի երգը... Եվ հայրենիքի կարոտը խեղդում էր ինձ: Ուզում էի խոսել մեկի հետ, թեթևացնել բոռս, բայց ո՞ւմ հետ... Եվ մտածեցի գրել հենց իրեն՝ Ակսել Բակունցին, հայտնել իմ խոր ապրումները անվերջ շնորհակալություններով: Գրեցի, ուղարկեցի նամակ և ահի մեջ ընկա. նախ, որ գրածս կարող էր անհետանք շանցնել Բակունցի և ինձ համար: Հետո՝ նամակս ինչպե՞ս կընդունի Բակունցը... Շատ շանցած՝ ստացա Բակունցի պատասխանը՝ կարճ, մի քանի տող, որ ինձ վրա ցնցող ապամոռություն թողեց... Նամակը վաղուց չկա: Բայց այս տողերը, որ ինձ համար մի աստվածային պարզե էին, անգիր էի արել և մինչև հիմա հիշողությանս մեջ մնացել են անշեշելի» (նույն տեղում, էջ 218—219):

Հասցեատերը շփոթել է ժամանակը: «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուն լույս է տեսել 1933 թ. վերջերին: Ավ. Իսահակյանը դրան անդրադարձել է 1934 թ. նոյեմբերի

3-ին գրած՝ «1934 թվի գրական հունձը Խորհրդային Հայաստանում» հոդվածում, որը տպագրվել է Փարիզի «ՀԶԿ» ամսագրի 1934 թ. № 11-ում: Բակունցն այն կարող էր կարդալ 1934 թ. դեկտեմբերի վերջերին կամ 1935-ի սկզբներին: Հետևաբար՝ Ռ. Իսրայելյանին ուղղված նամակը գրանից վաղ չէր կարող գրված լինել:

1 Սովետահայ ականավոր արվեստագետ, ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը (1908—1973) սույն նամակի գրության ժամանակ ուսանում էր Լենինգրադի Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում:

2 Իսահակյանն իր հոդվածում «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածվի մասին ասել է. «...այնքան թարմ են և ինքնուրույն և զգացված ամեն մի պատկերն ու արտահայտությունը: Զեղուն, խորունկ լրիվամով տողորված են նրա պատմվածքները, ասանց ոտքի տակից կորցնելու իրականությունը: Եվ նրանց վրա ծփում է քննության մեծ Պանի հզոր շունչը... Հզոր է Ակսելի մեջ բնապաշտական (պանթեիստական) զգացությունը. նա ապրում է, զգում է հողը, տարերքը, եղբայրական մի բարությանը համակված է դեպի բույսերը, թռչունները, կենդանիները... Այս ժողովածուի մեջ կան շատ մեծ վարպետությանը ստեղծված պատմվածքներ ...Այնպե՛ս նուրբ են հյուսված այս պատմվածքները, մանավանդ «Միրհավը», «Բրուտի տղան», այնպես նուրբ, կարծես հեքիաթ են, կարծես երազ ես տեսնում. այնպես կախարդորեն հավլում են իրար մեջ անցյալն ու ներկան, որ հուշը դառնում է ներկա և իրական, ներկան դառնում է երազ, ուտ, անդրաշխարհային» (Ավ. Խաճակյան, Ծրկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Ե., 1977, էջ 140):

13. Ա. Պ. ՌՅԱԲԻՆԻՆԱՅԻՆ

Պահվում է Մոսկվայի Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում, Գոսլիտիզդատի գործերում: Առաջին անգամ մեջ է բերված Լ. Մկրտչյանի «Նյութեր հայ գրողների մասին» հրապարակում-հոդվածում՝ «Գրական թերթ», 1963, հուլիսի 26, № 30, որտեղից և արտատպվում է:

Հստ սույն հրապարակման՝ Ա. Բակունցի նոր վեպը (ենթադրվել է «Խաչատուր Աբովյանը», բայց հնարավոր է նաև «Կարմրաբարը») մտած է եղել Գոսլիտիզդատի 1935 թ. հրատարակական պլանի մեջ, սակայն հեղինակը չի կարողացել ավարտել այն և 1935 թ. սկզբներին նամակով դիմել է Գոսլիտիզդատի ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ Ալեքսանդրա Պետրովնա Ռյաբինինային (1897—1979)՝ խնդրելով վեպը փոխադրել 1936 թ. պլանի մեջ, իսկ փոխարենը տպագրել իր նովելների ժողովածուն: Այդ կապակցությամբ հրատարակչության աշխատակից Վ. Գուցկը 1935 թ. մարտ 16-ին Բակունցին է ուղղել հետևյալ նամակը.

«Շատ ճարգելի բնկ. Բակունց.

ՍՍՌՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ ընկ. Ռյաբինինան ինձ ծանոթացրել է Ձեր նամակի բովանդակությանը: Մեր ընդհանուր կարծիքն այն է, որ ավելի հետաքրքիր կլինեն Ձեր նոր վեպի հրատարակումը Գոսլիտիզդատի կողմից: Բայց քանի որ այն դեռ ոչևայտարար չէ, ապա, կարծում ենք, պետք է ընդունել Ձեր նովելները հրատարակելու մասին Ձեր առաջարկը:

Շատ բարձր գնահատելով ձեր տաղանդը և ձեզ համարելով գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետ, ես հաճությամբ ընդունում եմ ընկ. Ռյաբինինայի՝ Ձեր ժողովածուն խմբագրելու առաջարկը: Բայց մեզ համար անհարմար է առանց որևէ փոփոխության հրատարակել մի գիրք, որ վերջերս է լույս տեսցրել Զակգիզը, առավել ևս, որ մի քանի նովելներ մինչ այդ հրատարակվել են ռուսերեն: Ուստի, խնդրում ենք, հիմք վերցնելով «Յոթ պատմվածքները», սրանց ավելացնենք ռուսերեն լույս շտեպած թեկուզ երկու-երեք նոր պատմվածք կամ գեղարվեստական ակնարկ:

Այդ մասին Ռյաբինինան հեռախոսով հայտնել է ձեզ, բայց պատասխան չի ստացել: Բացի դրանից, խնդրում ենք ուղարկել Ձեր ինքնակենսագրությունը և դիմականարը՝ գրքում գետեղելու համար: Գրքի ձևավորման մասին ձեր ցանկությունները մենք հաճությամբ նկատի կառնենք...

Գոսլիտիզդատի խմբագիր, ձեզ հարգող՝ Գուլյե:

Բակունցի սույն հեռագիրն ահա՝ պատասխանն էր Գուլյեի առաջարկության: Հրատարակությունն ընդառաջելով Բակունցին՝ 1935 թ. ապրիլի 2-ին որոշել է. «Բակունցի վեպի վերաբերյալ պայմանագիրը պետք է տեղափոխել 1936 թվականը և պայմանագիր կնքել պատմվածքների գրքի համար»:

Զի՛ հայտնաբերված Գուլյեի գրության մեջ հիշված՝ Բակունցի նամակը: Նույն արխիվում պահվում է նաև Բակունցի «Խոնարհ աղջիկը» խորագրով նովելների ժողովածվի տպարանական շարվածքի սրբագրված օրինակը: Գիրքը լույս է տեսել 1935 թվականի վերջերին. այն ընդգրկում էր 9 ստեղծագործություն՝ «Նամակ ռուսաց թագավորին», «Խոնարհ աղջիկը», «Ալպիական մանուշակ», «Պրովինցիայի մայրամուտը», «Բրուտի տղան», «Սպիտակ ձին», «Սև ցլերի սերմնացանը», «Քեռի Դավիթ», «Մուրոյի գրույցը Լենինի մասին»: Վերջին երկուսն առաջին անգամ էին թարգմանվում ռուսերեն: Դրանք Բակունցի հավելումներն էին 1934 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած «Յոթ պատմվածք» ժողովածվի վրա:

14. ՑԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԻՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Տպագրվել է՝ «Գրական թերթ» 1935, № 19, օգոստոսի 12, էջ 4, «Ցավակցական հեռագրեր» խմբագրական խորագրի տակ, որից և արտատպվում է:

Թերթի առաջին էջում տեղավորված «Ալեքսանդր Շիրվանշադի հիշատակին» մահախոսականն ստորագրող հայ գրողների, արվեստի ու գրականության նշանավոր գործիչների անունների շարքում կա նաև Բակունցի անունը:

Նկարչուհի Մարիամ Ասլամազյանի վկայությամբ՝ Բակունցը 1935 թ. ամառը եղել է Գորիսում, որտեղ և լսել է Շիրվանշադի մահվան լուրը (տե՛ս «Գրական թերթ», 1932, տպագրերի 17, № 38, էջ 3):

15. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, ԿՄՖ, № 233: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ա. Բակունց, Երկեր երկու հատորով, հ. II, Ե., 1964, էջ 622 (հրատ. Ս. Պայազատի), այնուհետև՝ սույն հրատարակություն, հ. II, էջ 705: Արտատպվում է բնագրից:

1 Նկատի ունի՝ Վարդան Այգեցի, առակագիր ԺԳ դարի, Աղվեսագիրք, Ե., 1935, որը կազմել, մեկնաբանել և թարգմանել էր ինքը՝ Ա. Բակունցը: Մանրամասնություններ այդ աշխատության մասին տե՛ս սույն հրատ., հ. II, էջ 696—697:

2 ...սուր բռն և պարանոց մեք...—այս թեմալոր խոսքի սկզբնաղբյուրը Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Նայոց պատերազմին» դյուցազններգությունն է, օգտագործված է Նայոց նախարարների, Նշանավոր եպիսկոպոսների և Հովսեփ կաթողիկոսի՝ պարսից հազարապետ Միհրենբեհնի ուղղված թղթում. «...առասիկ կամք զրուր մարմինս տուեալ ի ձեռս քո. վաղվադակի արա, գինչ և կամիս: Ի քէն տանջանք, և ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո՝ և պարանոցք մեր: Չմեք ինչ լաւ մեք քան զառաշինսն...» (քննական հրատ., Ե., 1957, էջ 40):

3 Մամիկոն Գեորգյան (1877—1962)—սովետահայ մշակութային գործիչ, բառարանագիր, թարգմանիչ, Նախասովետական տարիներին զբաղվել է խմբագրական-հրատարակչական գործունեությամբ, հետագայում՝ պետթատրոնի և կինոյի ասպարեզներում:

4 Զիվելեզով Ալեքսեյ Կարապետի (1875—1952)—ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ, վեճաբանության դարաշրջանի գրականության և մշակույթի խոշոր գիտակ, արվեստաբան, սույն նամակի պրոթյան շրջանում գործակցում էր Մոսկվայի «Académia» հրատարակչությանը, որը լույս էր ընծայում համաշխարհային գրականության դասականների երկերը:

5 Այգեցու առակների ուսմերեն հրատարակության գաղափարը, որ փայփայում էր Բակունցը, մարմին չի առել: Նման մի ժողովածու արդեն 50-ական թթ. լույս ընծայեց ակադ. Հ. Օրբելի (տե՛ս «Басни Средневековой Армении», ՍՍՀՄ ԳԱ հրատ., Լեւինգրադ, 1956):

16. ԱՐՏՈ ՆՂԻԱԶԱՐԱՆԻ

Բնագիրը (մեքենագիր) ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 122, ց. 2ա, գ. 79, թ. 4: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Փաստաթղթի վրա արված է հետեյալ մակագրությունը. «Ընկ. Աբով. Ժանոթացիք և խոսիք հետս: 22/XII», ապա ստորագրություն, հավանորեն՝ Ա. Եղիազարյանի (որն այդ ժամանակ հանրապետության լուսավորության ժողովրդական կոմիտարն էր):

ԸՆԾԱՅԱԳՐՆԵՐ

Թաղված են հետեյալ աղբյուրներից.

1. «Նախատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա: Դրեց Ալեքս Բակունց»: Պետական հրատարակչություն, Ե., 1932, էջ 1:

Գրված է սև թանաքով, գրքի առաջին էջի վերին (աջ) մասում:

Պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտի (Մատենադարանի) գրադարանում, № 27877: Գրքի շապիկը և Աբովյանի ներդիր նկարը բացակայում են: Ո՞ւմ նկատի ունի՝ Շիրվանզադե՞ին, թե՞ Ավ. Իսահակյանին, չհաջողվեց պարզել:

2. Նույն գրքի այլ օրինակ, էջ 1:

Գրված է մանուշակագույն թանաքով, առաջին էջի վերին (աջ) մասում, մասամբ խռնացած:

Պահվում է Պ. Հակոբյանի գրադարանում, ձեռք է բերված հին գրքեր վաճառողներից, 1954 թվականի ամառը:

3. Նույն գրքի այլ օրինակ, էջ 1:

Գրված է սև թանաքով, գրքի առաջին էջի վերին (աջ) մասում:

Պահվում է ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանում, № 891.99.092 (Բ-22, Ի), Բ-22:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բաժնում հավաքված նյութերը, շնչին բացառությամբ, առաջին անգամ են դրավում գիտական շրջանառության մեջ, քաղված են Սովետական Հայաստանի արխիվային հաստատությունների տարբեր հավաքածուներից և վերաբերում են Ա. Բակունցի 1920-ական թվականներին ծավալած կազմակերպչական աշխատանքներին ու գործունեությանը Զանգեզուրի գավառի հողբաժնում, ՀՍՍՀ հողօգտագործության տարբեր գերատեսչություններում և գյուղհրատում: Պահպանվել և մեզ են հասել Գորիսում և Երևանում (մասամբ և այլուր) Բակունցի շարադրած պաշտոնական գրությունների, շրջաբերականների, հաշվետվությունների ու զեկուցագրերի ինքնագիր բնագրերը (առանձին դեպքերում էլ՝ սիփական ձեռքով արտագրած պատճենները և վերանայած մեքենագիր օրինակները), բոլորն էլ պայուզ ու հստակ ձեռագրով և ընտիր գրչությամբ: Այս ամենն էլ հնարավորություն են տվել բնագրերը տպագրության պատրաստելու ըստ հեղինակային ինքնագրերի: Որպես կանոն՝ Բակունցն այդ գրությունները թվագրելիս համառոտակի նշել է լուկ ամսաթիվը, ամիսը և տարվա վերջին երկու թվերը, առաջինի և վերջինի համար գործածելով արաբական, իսկ միջինի համար՝ հռոմեական թվանշաններ (օր.՝ 24. XI. 25), և տեղադրել գրության վերջում (վարի ձախ մասում): Բնագրերը տպագրության պատրաստելիս՝ թվագրման այդ եղանակն ամենուր պահպանված է: Փիչ չեն սակայն գրությունները, որոնք շարադրված են պաշտոնական ձևերի վրա, և Բակունցն ամիս-ամսաթիվեր լրացրել է տպագիր դրոշմակնիքների (ՄԴԱՄՈՒ) համապատասխան մասերում: Այդպիսի գրությունների թվականը նշել ենք խորագրից անմիջապես հետո, բնագրի վերին աջ մասում, այս հերթականությամբ՝ ամսաթիվ, ամսանուն, թվական, համար, գրության վայր: Երբ այս կամ այն պաշտոնական գրությունն անթվակիր է, մեր վերականգնած մոտավոր ամիս-ամսաթիվն ու թվականը նշված են սուր փակագծերի մեջ, դարձյալ բնագրի վերին աջ մասում, խորագրից անմիջապես հետո:

Իր շարադրանքի ընթացքում մի շարք բառեր՝ դեպատին, վերստ և այլն, Բակունցն օգտագործել է ժամանակի գրագրություններում ընդունված կրճատ ձևերով՝ դես., վ. և այլն: Քանի որ դրանց վերծանումն առանձին դժվարություն չի ներկայացնում, ուստի ամենուր պահպանել ենք ինքնագրերում առկա կրճատ ձևերն՝ իրենց տարբերակներով:

Բնագրերում նկատված անուշադրության սխալներն ուղղված են առանց օրհէ նշման, անփոփոխ թողնելով, սակայն, գյուղատնտեսական մշակույթների անունների ղուգահեռ գործածությունները, ինչպես օրինակ՝ շավղառ-շավղար, կորնգա-կրոնգա-կորնգան և այլն:

Բացառությամբ ռուբլի-րուբլի բառի, որ ամենուր միասնության է բերված՝ ռուբլի, մնացած բոլոր դեպքերում ա և ւ հնչյունների գործածության խառը ձևերը անխտր պահպանել ենք: Անփոփոխ են թողնված, վերջապես, տեղանունների գրության՝ Բակունցի նախափրած ձևերը, բացառությամբ՝ Սիսյան, Աբարան և Սարգսարաթ անունների, որոնք օրնված են ժամանակակից ուղղագրությամբ՝ Սիսիան, Ապարան, Սարգարապատ:

Բակունցի պաշտոնական գրություններում, առանձին դեպքերում, նկատվում են շարադասության անհարթություններ և հնաոճ բառեր ու արտահայտություններ. բայց դա հեղինակի կենդանի խոսքն ու ոճն է, որի բնական պատկերը խաթարելը կամ գեղեցկացնելը կլինեի սխալ:

Հատորում տեղ են գտել պաշտոնական գրություններից միայն կարևորները:

1. <ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐ ԶԱՆԳԵՁՈՒՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 325, թթ. 20—21: Առաջին անգամ հրատարակվել է՝ «Սովետական մանկավարժ» (ամսագիր), 1968, № 2 (էջ 76—77), ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Գլխավոր արխիվային վարչության ավագ գիտաշխատող Ռ. Գրիգորյանի կողմից, «Ակսել Բակունցի նորահայտ ղեկուցագիրը» վերնագրով: Հրապարակման մեջ տեղ են գտել մի շարք անճշտություններ: Ռ. Գրիգորյանը ենթադրել է, թե ղեկուցագիրը ուղղված է եղել լուսժողկոմատի ուսուցիչների վերապատրաստման բաժնի վարիչ Ա. Շավարշյանին: Անհավանական է, քանի որ ղեկուցագիրը անմիջականորեն ներկայացվել է Զանգեզուրի գավառի մանկավարժական դասընթացների վարիչ (սոցդասավար) Բագրատ Ղարազոզյանին, որին և ուղղված է Բակունցի շնորհակալությունը:

Դասընթացների վերաբերյալ ղեկուցագրում, դեռևս դրանց առաջին օրերին, Զանգեզուրի գավառի սոցդասավար Բ. Ղարազոզյանը գրել է. «Ընդհանուր գյուղատնտեսություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն և այգեգործություն—40 ժամ: Ավանդում է Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտի լրիվ դասընթացն ավարտած ընկ. Ալ. Բակունցը, որ մեր բախտից մեզ հետ միասին եկավ Զանգեզուր Ռուսաստանից: Սրա դասերին առիթտորիայում ասեղ գցելու տեղ չի լինում» (նույն տեղում, ֆ. 122, ց. 1, գ. 462, թ. 17):

Արտատպվում է բնագրից:

1 Բնագրում՝ միամտաց—ուղղել ենք՝ միամտյա:

2 Ունկնդիրների ընդհանուր թիվը, ըստ նշված ազգանունների, 32 է, բայց հնարավոր է, որ Բակունցը մեկ ազգանուն բաց է թողել:

2. <ՀԵՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՏԵՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 913, թ. 172: Տպագրվել է «Գրական թերթի» 1979 թ. հունիսի 15-ի № 24-ում (հրատարակության է պատրաստել Վ. Ղազախեցյանը): Արտատպվում է բնագրից:

Բնագրի վրա կա մակագրություն. «Ընկ. Մեկրոնյանին. տալ տեղեկություն, թե ինչ պաշտոնի և որտեղ կարելի է նշանակել: 26/IX: Գ. Աթաբեկյան»:

1 Այդ մասին տե՛ս Ա. Բակունցի զեկուցագիրը սույն հատորում, էջ 379:

3. <ՀԽՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՏԷ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ ֆ. 123, ց. 1, գ. 831, թ. 3: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դիմումի վրա արված է մակագրություն. «Նշանակել սերմաբուծարանի կառավարչի օգնական 8-ից/X, 40 ո. <1 անընթ. > ոռճիկով: 11/X: Գ. Աթաբեկյան»:

Պահպանվել են սերմաբուծարանում աշխատելու ժամանակաշրջանում Բակունցի ձեռքով գրված որոշ փաստաթղթեր, որոնք հատորում չեն տպագրվում: Դրանք են՝ 1924 թ. հունվարի 31-ի գրությունը խորհրդային տնտեսությունների միության վարչությանը, որի տակ նա ստորագրել է գործավարի փոխարեն (ֆ. 123, ց. 1, գ. 910, թ. 92), նույն թվականի մայիսի 3-ի և 7-ի գրությունները, որտեղ ստորագրել է սերմաբուծարանի կառավարչի փոխարեն (նույն տեղում, գ. 916, թ. 2., և գ. 910, թ. 213):

Ա. Բակունցի գրչին են պատկանում նաև 1924 թ. փետրվար-հունիս ժամանակաշրջանին վերաբերող բազմաթիվ այլ վավերագրեր, որոնց տակ, սակայն, գրված են այլոց ստորագրություններ: Դրանք տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 845, թ. 85, գ. 852, թ. 80, գ. 910, թթ. 193, 196, 197, 198, 207, 212, 216, 217, 219, 224բ, 245ա-բ (սերմաբուծարանի աշխատակից Պողոս Զոնյանի 1924 թ. օգոստոսի 5-ի դիմումը խորհրդային տնտեսությունների միության վարչությանը), 251, 261, 299, 301, գ. 913, թ. 207, գ. 916, թ. 7, ֆ. 123, ց. 19, գ. 3, թ. 3ա-բ:

Սերմաբուծարանում աշխատելու ժամանակ Ա. Բակունցը գործուղվում է Նախիջևանում: Պահպանվել է հոգժողովի տեղակալ Սուրեն Շադունցի կողմից 1924 թ. մայիսի 19-ին ստորագրած մանդատը, ուր ասված է. «Սույնը ներկայացնող Հայկական ՍԽՀ հոգժողովմատի աշխատակից՝ գյուղատնտես Ալեքսանդր Բակունցը գործուղվում է Նախերկրամաս՝ կերաբույսերի սերմերի զննմանի համար: Սովետական հիմնարկներին և պաշտոնատար անձանց խնդրում ենք լայն օժանդակություն ցույց տալ ընկերոջը՝ նրա վրա գրված հանձնարարությունը կատարելու ժամանակ» (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 130, թ. 208, մանդատի պատճենը, տպագրվում է թարգմանաբար):

Այս նույն ժամանակաշրջանից պահպանվել է սերմաբուծարանի կոլեկտիվի 1924 թ. հուլիսի 19-ի ժողովի արձանագրությունը, որի տակ գրված է ժողովի նախագահ Բակունցի ստորագրությունը (տե՛ս նույն տեղում, գ. 910, թ. 256):

Սերմաբուծարանում (գտնվել է Երևանի երկաթուղային կայարանի մոտ) Բակունցն աշխատել է մինչև 1924 թ. հոկտեմբերի 1-ը, երբ այն հանվել է հոգժողովմատի խորհրդային տնտեսությունների միության իրավասությունից և հանձնվել Երևանի քաղաքագործկոմի: Նույն օրվանից Բակունցը գործուղվում է հոգժողովմատի գյուղատնտեսական վարչության տրամադրության տակ (նույն տեղում, գ. 913, թ. 218):

Ա. Բակունցը միաժամանակ աշխատում էր Երևանի պետական համալսարանում:

Այդ մասին են վկայում արխիվում պահպանվող հետևյալ վավերագրերը: Համալսարանի ռեկտորատի 1924 թ. հունվարի 24-ի նիստի արձանագրությունից՝ (ստորագրել են համալսարանի ռեկտոր Հակոբ Հովհաննիսյանը և վարչության քարտուղար Վահան Թոթովենցը): «Գյուղատնտեսական ֆակուլտետի ղեկան ընկ. Պ. Քալանթարյանը հայտնում է, որ գյուղատնտես Թումանյանին և ասիստենտ Ալ. Բակունցին հրավիրելով, դեռևս բաց է մնում անասնախոսության դասախոսի տեղը: Այդ առթիվ ընկ. Պ. Քալանթարյանը առաջարկում է ընկ. Խ. Երիցյանին դարձնել հիմնական: Որոշվում է ընկ. Խ. Երիցյանին ձեռքնել իբրև հիմնականի Ա թեկնածու, իսկ ընկ. Ալ. Բակունցին ճանաչել ասիստենտ ս. թ. մարտի 1-ից» (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 4, գ. 2, թ. 14 ա-բ): Ալեքսանդր Բակունցի անունը նշված է համալսարանի 1923/24 ուսումնական տարվա աշխատակիցների ցուցակում՝ 67-րդ համարի տակ (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 1, գ. 23, թ. 2, մեքենագրված է 85 անուն): Ցուցակի մի այլ օրինակում մեքենագրված 85 անուններից հետո ձևագրով ավելացված է 7 անուն ևս, այդ թվում «Ալեքսանդր Բակունց, գյուղֆակ, հողօդկամատ» տողը (նույն տեղում, թ. 94բ):

Ինչպես սերմաբուծարանում, այնպես էլ համալսարանում Բակունցն աշխատել է գյուղատնտես Միքայել Թումանյանի ղեկավարությամբ, որը գյուղֆակում կարգում էր մասնավոր երկրագործության դասընթացը: Բակունցն, ըստ երևույթին, ղեկավարել է ուսանողների գործնական պարապմունքները: Այս ենթադրությունը արվում է նաև այն փաստից, որ գյուղֆակի 3-րդ կուրսի ուսանողների արտադրական պրակտիկան նախատեսված է եղել անցկացնել այն սերմաբուծարանում, որտեղ աշխատում էր Բակունցը (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 4, գ. 2, թ. 22):

Այս տարիներին հաստատվեցին, ապա զարգացան սերտ, բարեկամական կապեր Ա. Բակունցի և Միքայել Թումանյանի (պրոֆեսոր, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս) միջև: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ 1930-ական թվականների կեսերին Միքայել Թումանյանը Հայաստանում իր հայտնաբերած վայրի ցորենի տեսակներից մեկը անվանել է «Բակունցի» (տե՛ս Проф. К. А. Фляксбергер, В. И. и В. Ф. Антроповы, Ф. Х. Бахтеев, А. И. Мордвинкина. Определитель настоящих хлебов. Пшеница, рожь, ячмень, овес. М.—Л., 1939, с. 28; П. А. Гандилян. О дикорастущей пшенице Урарту (краткий очерк). См. «Труды серии «Пшеница». 1976, № 2. Эчмиадзин, 1976, с. 46—47):

1 Հիշյալ վկայականի՝ Ա. Բակունցի ձեռքով արտագրված և հողօդկամատի կողմից վավերացված պատճենը տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 831, թ. 4: Առաջին անգամ հայերեն թարգմանությամբ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24 (հրապարակում Վ. Ղազարխեցյանի):

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ <ԿՈՄԻՏԵՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 306, թ. 18—19 (զեկուցման հիմնական մասը) և գ. 80, թ. 4 (եզրափակիչ մասը): Առաջին անգամ հրատարակվել են՝ «Լրաբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ-ի (հասարակական գիտությունների), 1979, № 6, էջ 102—104 (հրապարակում Վ. Ղազարխեցյանի):

204-ի 3-րդ համագումարը կայացել է 1923 թ. հոկտեմբերի 14—19-ը Երևանում: Համագումարի պատգամավոր լինելու մասին ոչ միայն անձամբ է Բակունցին հայտնվել (ինչպես այդ մասին նշված է նրա զեկուցման մեջ), այլև 1923 թ. սեպտեմբերի 22-ին Սոսկվայից Երևան՝ 204-ին ուղարկած հետևյալ հեռագրում. «Պատգամավորներ են մեկնում. Մոսկվայից՝ Քալանթարը, Միքայելյանը, Տեր-Մանվելյանը, Պյատիգորսկից՝ Ղազարբեկովը, Աստրախանից՝ Ասլանյանը, Գրոզնից՝ Գարագաշը, Խարկովից՝ Բակունցը: Հեռագրով հաստատեք համագումարի բացման օրը» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 70, թ. 34, տպագրվում է թարգմանաբար):

Բացի 204-ի Խարկովի մասնաճյուղի հաշվետու զեկուցումից, Բակունցը համագումարում ունեցել է նաև այլ ելույթներ, որոնք տպագրվում են սույն հատորի սղագրությունների բաժնում: Համագումարը Բակունցին ընտրեց 204-ի ղեկավար մարմնի՝ կենտրոնական վարչության անդամ: Արխիվային գործերում հայտնաբերվել է 204-ի կենտրոնական վարչության նիստերին Բակունցի մասնակցությունը ցույց տվող միայն մեկ արձանագրություն. դա կենտրոնական վարչության և վերստուգիչ հանձնաժողովի 1926 թ. մարտի 24-ի համատեղ նիստի № 34 արձանագրությունն է (տե՛ս նույն տեղում, գ. 140, թ. 73):

204-ի հետ Ա. Բակունցին կապում են այլ փաստեր ևս: Նրա 1927 թ. լույս տեսած «Հովնաթան Մարշ» վիպակը մի քանի հարյուր օրինակ գնվել է 204-ի կողմից և տարածվել սփյուռքահայ գաղթավայրերում (Իրան և այլն):

Համագումարի պատգամավոր Երվանդ Հարությունյանը (Թավրիզ) իր ելույթում ներկատել է, թե «Ընկեր Բակունցն ասաց, որ Հայկոպի մի տուփ ծխախոտը Ուկրաինայում գնահատվել է 50 ռուբլի: Կարող էր նաև 500 ռուբլի գնահատվել, եթե կենտրոնական վարչությունը կանոնավոր ինֆորմացիա տար և ոգևորեր ճյուղերին» (տե՛ս նույն տեղում, գ. 80, թ. 27): Բայց այդ միտքը Բակունցի զեկուցման մեջ բացակայում է:

Մամուլում հրապարակվել է Բակունցի զեկուցման խիստ համառոտ շարադրանքը՝ «ես» է տրվում Ուկրաինայի ներկայացուցիչ ընկ. Ա. Բակունցին, որն անցավ Ուկրաինայի 204-ի կատարած մի քանի աշխատանքներին: Հիմնվել է գրադարան Հովհ. Թումանյանի անվան, ուղադրություն է դարձվում դպրոցների վրա և տարվում են այլ աշխատանքներ» («Խորհրդային Հայաստան», 17 հոկտեմբերի 1923, № 231, էջ 1):

Արխիվում պահպանվել է նաև Ա. Բակունցի հետևյալ երկտողը. «Ստացա Ջանգելուրի 204-ի համար 2 օր<ինակ> ջրջաբերական: 23 հուլիսի <1923 թ.>: Բակունց» (ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 70, թ. 21: Բնագիր՝ ինքնադիր)։ Այս ջրջաբերական կոչվածը «Հայաստանի օգնության կոմիտեի երրորդ համագումարը» (Երևան, 1923) գրքույկն է, որում պարզաբանված են համագումարի հրավիրման հետ կապված հարցերը:

204-ի համագումարում Ա. Բակունցի ունեցած ելույթների սղագրության պահպանված մասերը հրատարակվում են սույն հատորի համապատասխան բաժնում (տե՛ս էջ 501):

1 Այդպիսի հաշվետվություն 204-ի արխիվային գործերում չի գտնվել:

5. <ԿՆՆՍԱԴԴՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ>

Պահպանվել է ինքնագիրը: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24, առանց 1, 2, 4, 18, 19-րդ կետերի և 16-րդ կետի ա, բ, գ ենթակետերի (հրապարակում Վ. Ղազարխյանի):

Ակսել Բակունցը այս կենսագրական տեղեկությունները տվել է ՍՄԿԿ շարքերը որպես անդամության թեկնածու ընդունվելու կապակցությամբ: Նա թեկնածու է ընդունվել 1924 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՀԿ(Բ)Կ Երևանի կոմիտեի կողմից և անդամ՝ 1930 թ. փետրվարի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշումով: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1924 թ. հուլիսի 9-ին Երևանի կոմիտեին ուղարկած գրությամբ հայտնել է, թե ի կատարումն Կենտկոմի նախագահության 1924 թ. հունիսի 17-ի որոշման կից ուղարկում է «կենսագրություններ» դաշնակցությունից հեռացած 7 ընկերների, այդ թվում և Ալեքսանդր Բակունցի, «որոնք պետք է ընդունվեն ՀԿԿ մեջ»: Կուսակցության մեջ որպես անդամ Բակունցի ընդունելության հարցի լուծումը հողժողովմատի կուսակցական կազմակերպությունում ձգձգվել է: Այդ հարցով գրառվել է նաև ՀամԿ(Բ)Կ Անդրերկրում, Հետաքրքիր է հետևյալ փաստը. հողժողովմատի կուսակցական կազմակերպության 1927 թ. հունվարի 31-ի ժողովում Բակունցի ընդունելության հարցը քննարկելու ժամանակ անդադանալով նրա գրական ստեղծագործությանը, ժողովմատի ղեկավար աշխատողները այն համարել են մեր արդի գրականության զարդը:

Բակունցը ակտիվորեն մասնակցել է կուսակցական-հասարակական կյանքին: Զանգեզուրի գավառով կուսակցական կազմակերպության 1925 թ. սեպտեմբերի 14-ի ժողովում զեկուցել է ՀամԿ(Բ)Կ 14-րդ համագումարի թեզիսների մասին: Նույն ժողովը նրան հանձնարարել է զեկուցում պատրաստել ագրարային հարցի վերաբերյալ: Բակունցին հանձնարարված է եղել կուսակցական աշխատանք կատարել Զանգեզուրի խոտ գյուղում, ուր նա մինչև 1925 թ. նոյեմբերի 19-ը այցելած է եղել 4 անգամ: Հողժողովմատի կուսկազմակերպությունում Բակունցին հանձնարարվել է զեկուցել 14-րդ համագումարի գյուղատնտեսական հարցերի մասին: Այստեղ նա եղել է պրոպագանդիստ, պատի թերթի խմբագրական կոլեգիայի անդամ, Երևանի քաղաքային կոմիտեի որոշմամբ 1929 թ. մասնակցել է «քամբակի երկշարաթին»: Հանձնարարություններ է կատարել կոմերիտական, արհմիութենական, պիոներական կազմակերպությունների աշխատանքների գծով և այլն (տե՛ս ՍՄԿԿ Կենտկոմի առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 8, ց. 3, գ. 193, թ. 16, ց. 1, գ. 697, թ. 2, ֆ. 4, ց. 1, գ. 840, թթ. 42, 58, 60, 73, 81, 95, գ. 1062, թթ. 18, 56, 79, 88, գ. 1287, թթ. 11, 43, 69, 73, գ. 1420, թթ. 161—162):

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1923, սեպտեմբերի 16, № 206: Տվյալ հարցի մասին տե՛ս նաև Բակունցի հոդվածը՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1923, սեպտեմբերի 28, № 215:

2 Այդ վկայականները չեն հայտնաբերվել:

3 Բակունցը ռուսերենից փոխադրել է՝ Ա. Յոթալին, Տասը պատգամ անասնապահին: Ե., 1925, 36 էջ: Ա. Յոթալին, Տասը պատգամ անասնապահին: 2-րդ հրատ., Ե., 1927, 32 էջ:

Բակունցի թարգմանական գործունեության մասին են վկայում նաև հոդոդկոմատի խմբագրական-հրատարակչական կոլեգիայի հետևյալ որոշումները.

ա. (1926 թ. հոկտեմբերի 18). «3. Լսեցին.—Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոմն է» թարգմանական աշխատության մասին Որոշեցին.— Ընդունել, Հանձնել ընկ. Ա. Բակունցին խմբագրելու և հարմարեցնելու մեր պայմաններին (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 31, գ. 40, թ. 23)»:

բ. (1926 թ. հոկտեմբերի 30). «1. Լսեցին.— Գյուղացու գրադարանի հերթական գրքույկների հրատարակության խնդիրը: Որոշեցին.— ա) Հավանություն տալ և հրատարակել Վահան Միրաքյանի «Սոնա կովի մրցանակը», Սիրասի «Մադոյի դղումը» ագրոպատմածքները և Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոմն է» թարգմանական աշխատությունը: Գրքույկները տպագրել 2000 օրինակ տիրաժով: բ) Հանձնարարել Ա. Բակունցին— խրագմանել և մեր կյանքին հարմարեցնել Միլուրիի «Мудрый садовод» աշխատությունը» (նույն տեղում, թ. 25):

գ. (1926 թ. դեկտեմբերի 25). «2. Լսեցին.— Դեմիտրևի «Азбука луговодства» գրքույկի թարգմանության և հրատարակության մասին: Որոշեցին.— Հանձնարարել ընկ. Իակունցին խմբագրել և մեր կյանքի պայմաններին հարմարեցնել, որից հետո թարգմանել և հրատարակել: Ամբողջ աշխատանքն ավարտել մի ամսվա ընթացքում»:

«3. Լսեցին.— «Էկենինը և գյուղացիությունը» գրքույկի թարգմանության և հրատարակության մասին: Որոշեցին.— Հանձնարարել ընկ. Բակունցին հետաքրքրվելու, եթե համաձայն մի այլ գրքույկ չկա հրապարակի վրա, ապա թարգմանել և հրատարակել» (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 5, գ. 184, թ. 13):

Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոմն է», Ե., 1927, 36 էջ, գրքույկի վրա թարգմանչի ուղ լինելու մասին նշում չկա: Միլուրիի և Դեմիտրևի գրքերի թարգմանությունները գրադարաններում չեն գտնվել: Այգպիսիք չեն նշվում նաև «Գիրքը Սովետական Հայաստանում», Ե., 1978, մատենագիտության I հատորում (1920—1930): «Էկենինը և գյուղացիությունը» վերնագրով գրքույկ ունի Ի. Կուլենցովը, Ե., 1927, էջ 109, որի հայերեն հրատարակության մեջ դարձյալ թարգմանիչը չի հիշատակվում:

6. <ՀՈՂՈՂԿՈՄՍԱՅԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 11ա—բ: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ստանալով այս գրությունը՝ հոդոդկոմատի գյուղվարչության պետի տեղակալ Հ. Փիրումյանը հանձնարարել է Գ. Աղամալյանին (հասարակական աղբյուրների բաժնի վարիչ) «ծանոթանալ և օգնել»:

1 Հովհաննես (Իվան) Գրիգորի (Շալիկոյի) Փիրումյան՝ հոդոդկոմատի գյուղվարչության պետի տեղակալ (նաև պետի պաշտոնակատար): 1901 թ. ավարտել է Թիֆլիսի գիմնազիան, 1906 թ.՝ Մոսկվայի համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետը և 1908 թ.՝ գյուղատնտեսական ինստիտուտը (Պետրովյան ակադեմիա): Եղել է «Кавказское хозяйство» ամսագրի խմբագիր:

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 25—26: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24: Վերջին պարբերության մեջ նոդրածին փոխարեն սխալմամբ տպագրվել է նազարածին (հրապարակում Վ. Ղալախեցյանի):

Բակունցի ղեկուցագրի լուսանցքներում գյուղվարչության կողմից արված են նշումներ. «Հարկավոր է գրել, որ գնեն» (ձի լուսննալու տողերի դիմաց), «Պետք է ունենալ միշտ հսկողություն» (Հրաշալի ցորենի կապակցությամբ), «Հայտնել խմբագրությունը» («Գյուղատնտեսական կյանք» պարբերականի կապակցությամբ), «Պետք է իմանալ, թե ինչպես եղավ այդ» (վերջին պարբերության դիմաց):

1 Ցորենների անգլիական տեսակին պատկանող տեղական սորտ:

Հողժողկոմատի գյուղատնտես Խասհակ Տեր-Ներսիսյանը 1924 թ. հուլիսի 28-ի ղեկուցագրում նշում է, որ Հրաշալի ցորենը բերքատու է, հայտնի է «խոշոր հասկերով և ալյուրային կոտրվածքով» (ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 864, թթ. 118—122):

Մանոթանալով այդ ղեկուցագրին, հանրապետության ժողկոմխորհը հողժողկոմատին խորհուրդ էր տալիս քննել Հրաշալի ցորենի մշակության հարցը, «կաղմակերպել ցուցադատեր թե՛ լեռնային, թե՛ տափարակ մասերում և հետևանքի մասին իրազեկ դարձնել» (նույն տեղում, գ. 845, թ. 139):

Բակունցը Հրաշալի ցորենի փորձարկումով զբաղվում էր հողժողկոմատի սերմարուծարանում (Երևան), ապա Զանգեզուրում: Հողժողկոմատը 1924 թ. օգոստոսի 5-ի գրությամբ հանրապետության կառավարությանը հայտնում էր, թե № 1 սովխոզում և սերմարուծարանում (որտեղ Բակունցն աշխատել է գյուղատնտես Վհետագայում պրոֆեսոր, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս) Միքայել Թումանյանի ղեկավարությամբ) «սկսել են Հրաշալի ցորենի ուսումնասիրական աշխատանքը և շարունակելու են մինչև կպարզվի վերջնականապես նրա արդյունավետությունը Հայաստանի համար: Այս տարի ցանվելու է նաև «Զագ» տնտեսության մեջ: Մի քանի փուլ ուղարկում ենք Զանգեզուր փորձելու համար» (նույն տեղում, թ. 136): Զանգեզուր՝ Բակունցին Հրաշալի ցորենի սերմ ուղարկելու մասին փաստեր կան նաև 1925 թ. համար (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 98):

1930-ական թվականներին հանրապետության մի քանի գյուղերում Հրաշալի ցորենի (որով տեղերում «Ճնճղուկ» անունով) մշակության մասին հիշատակություն կա գիտական գրականության մեջ (տե՛ս Բ. Գաբունեֆիչյան, Հայաստանում մշակվող ցորենների տեղական սորտերը, Ե., 1939, էջ 84—85):

Հրաշալի ցորենի հարցով ներկայումս զբաղվում է կենսաբանական գիտությունների գոկտոր, պրոֆեսոր Պապին Ղանդիլյանը:

2 Այդ մասին նշվում է նաև Զանգեզուրի գավառոժկոմի հոդաթնի 1924 թ. նոյեմբերի 24-ի՝ հողժողկոմատի գյուղվարչությանն ուղղված գրության մեջ. «Ի պատասխան Ձեր № 40 և 282/362 պրոֆյունների՝ հայտնում ենք, որ անկետան գյուղատնտեսը լրացրել, և սերմերի նմուշների հետ հեղհեմբերի 24-ին փոստով ուղարկել է Լենինգրադի հարյուրամյա ազդեցության ինստիտուտին» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 68): Սերմերի նմուշները ուղարկվել են այդ ինստիտուտի գիմումի համաձայն

(տե՛ս Բակունցի 1924 թ. նոյեմբերի 3-ի գրութունը գյուղվարչությանը, սույն հաստորում, էջ 391):

Հաճարի կուլտուրային նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ գյուղատնտես, սելեկցիոներ Ե. Ստոլետովան հիշատակել է հետևյալը. «Հայաստանից (Զանգեզուրի գ.) գյուղատնտես Ա. Բակունցից մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն հաճարը գերազանցապես մշակվում է բնակչության չքավոր խավերի կողմից: Հայկական առաջին ասում է՝ «Հաճարը չքավորի հուսալի հենարանն է»: Նա ավելի դիմացկուն է հողի և կլիմայի անբարենպաստ պայմանների նկատմամբ: Հաճարը տալիս է մեկին 6—7 բերք: Այստեղ կան տեսակներ, որոնք աճում են բարձրագույն վայրերում և տեսակներ, որոնք սիրում են ցածրագույն և ջրաբքի վայրեր: Հաճարը գործ էածվում մեծ մասամբ ձավարի տեղ՝ շալթուկի (բրնձի) փոխարեն» (Труды по прикладной ботанике и селекции". Том 14, 1924—1925. Т. 1, 1925, с. 41):

Բակունցի սույն հաշվետվության, Զանգեզուրի գրութան և Ե. Ստոլետովայի բերած տեղեկությունների հետքերով հարցում է արվել Ն. Ի. Վավիլովի անվան բուսաբուծության համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Բակունցի հիշյալ «Բացատրաթերթը» գտնելու հույսով, սակայն ապարդյուն: Այն չգտնվեց նաև Լենինգրադի դիտատեսիսկական դոկումենտացիայի պետական արխիվում (տե՛ս այդ երկու հիմնարկություններից 1979 թ. նոյեմբերի 5-ի № 33/3858 և նոյեմբերի 23-ի № 330/331 պատասխանագրությունները, որոնք պահվում են Վ. Ն. Ղազարխեյանի մոտ):

Պարզվում է, որ Ե. Ստոլետովան անձամբ եղել է Հայաստանում և կատարել գիտական ուսումնասիրություններ, հետևաբար բացառված չէ, որ գործի բերումով նա հանգիպած լինի նաև Ա. Բակունցի հետ:

Լենինգրադի հիշյալ ինստիտուտին շատ են հետաքրքրել նաև Հայաստանի բուսատեսակները, որոնք ուսումնասիրելու համար նա դիմել է տեղի օգնությանը (ինչպես այդ ցույց է տալիս Բակունցի օրինակը), այնպես էլ այստեղ գործուղել իր աշխատակիցներին: Այսպես, սորտային գործի զարգացման նպատակով ինստիտուտի դիրեկտոր պրոֆեսոր Ն. Ի. Վավիլովը, որը նույնպես շատ է եղել Հայաստանում, 1924 թ. ապրիլին առխարտերեստի սորտասերմնային վարչությանը (Կիև) առաջարկում էր արշավախումբ կազմակերպել՝ Միչին Ասիայում և Հարավային Անդրկովկասում ուսումնասիրություններ կատարելու համար: Նախատեսվում էր հոռեյալ ուղղությունը՝ Թիֆլիս, Բորչալուի և Ալեքսանդրապոլի գավառներ, Գեոկչա լիճ, Նոր Բայազետի գավառ, Կարսի մարզ, Սարիղամիշ, Էրզրում, Տրապիզոն, Բաթում, Ախալքալաքի գավառ, Բակուրիանի, Բորժոմ, Թիֆլիս («Научное наследство. Том V. Николай Иванович Вавилов. Из эпистолярного наследия. 1911—1928 гг.». М., 1980, с. 160):

Նույն ժամանակ Թիֆլիսի բուսաբանական այգու դիրեկտոր Պ. Մ. Ժուկովսկուն Վավիլովը գրում էր, թե ընթացիկ տարում ցանկալի է ուսումնասիրել նաև Հայաստանը՝ «Թախանձագին խնդրանք,— շարունակում է նա,— ուշագրություն դարձնել Հայաստանի և Փոքր Ասիայի արմատապտուղների, դրանց մշակման պայմանների վրա» (նույն տեղում, էջ 161):

Իսկ 1925 թ. դեկտեմբերի նամակներից մեկում Ն. Ի. Վավիլովն արգեն հայտնում էր, թե «Ե. Ա. Ստոլետովան Հայաստանից բերել է արտակարգ արժեքավոր նյութ (1700 նմուշ) (նույն տեղում, էջ 245): Հաջորդ տարին ևս (երբ արդեն Ա. Բակունցը փոխա-

գրքովն էր Երևան) Ե. Ստոլետովան շարունակում էր աշխատել Հայաստանում: Այդ օրերի նամակներից մեկում Ն. Վալիլիովը գրել է. «Հասկանալի է, որ մեզ հետաքրքրում է Հայաստանի ուսումնասիրությունը, և մենք, նույնիսկ առանց ՀԺԿ-ի հրավերի, անցյալ տարվանից սկսել ենք այդ աշխատանքը: Ստոլետովան երկրորդ տարին է արդեն նյութ է հավաքում Հայաստանի գծով և ընթացիկ տարում նույնիսկ հատուկ ցանքեր է անում Գրեանի մոտ՝ էլմիսանի վանքում և վերջացնում է սորտային կազմի հետազոտությունը» (նույն տեղում, էջ 283): Հետաքրքիր է Ե. Ստոլետովային ուղարկած Ն. Վալիլիովի 1926 թ. ապրիլի 1-ի նամակը, ուր մասնավորապես ասված է. «Դուք ստիպված կլինեք շուտով նորից լրջորեն վերազառնալու հաճարին (նամակագիրը նկատի ունի Մարոկկոյի հաճարի մասին աշխատության հենց նոր լույս տեսած լինելու հանգամանքը—Վ. Ղ.):

Չմոռանաք հին հայկական ստեղծագործություններից քաղվածքների մասին, դրանք քաղեք ճշտորեն: Կարևոր են թվականները:

Ուշադրություն դարձրեք վայրի բուսականության վրա (ապա թվարկվում են դրա մի շարք տեսակների անուններ—Վ. Ղ.): Մի խոսքով, Հայաստանը ամենահետաքրքիր երկրներից մեկն է: Այդ ես գրում եմ լրջորեն, ոչ միայն խրախուսման համար:

Հավաքեք գրականություն Հայաստանի գյուղատնտեսության գծով...» (նույն տեղում, էջ 267):

Ե. Ստոլետովան Հայաստանում կատարած աշխատանքի արդյունքներն ամփոփեց 1930 թ. հրատարակած ուսումնասիրության մեջ (Е. А. Столетова. Полевые и огородные культуры Армении. См. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. 1930. т. XXIII, вып. 4).

Վերազանալով հաճարի կուլտուրայի հարցին, ավելացնենք, որ դրան անդրադարձել է նաև կենսաբանական գիտությունների ղեկավար, պրոֆեսոր Պապին Ղանդղյանը (տե՛ս նրա «Колосовые культуры и их дикорастущие сородичи Армянской ССР» գովառական դիսերտացիան, Ե., 1973, էջ 164, ձեռագիր):

3 Բակունցի գրություններում այստեղ և ամենուր Սիսիան տեղանունը օգտագործված է Սիսյան ձևով: Ուղղում ենք:

4 Տե՛ս «Սիսիանի շրջան» գյուղատնտեսական ուսումնասիրությունը սույն հատորում (էջ 407):

8. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 27—28: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Տե՛ս 1924 թ. հոկտեմբերի 23-ին գյուղվարչությանն ուղղված ղեկուցագիրը և այդ փաստաթղթի 2-րդ ծանոթագրությունը (տե՛ս սույն հատոր, էջ 390, 612):

9. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 29—30: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Բակունցի՝ «Կարմիր ռաշպար» թերթում տպագրված հոգվածները տե՛ս սույն հատորում:

10. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 41—42: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

11. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 46—47: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Այդ դասընթացների մասին տե՛ս սույն հատորում Բակունցի 1923 թ. սեպտեմբերի 11-ի զեկուցագիրը:

12. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 57: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա կա մակագրություն. «Շտապ խնդրել բանկից տեղեկություն այդ մասին: 4/XII: Հ. Փիրումյան»:

13. ԾՐԱԴԻՐ

ՋԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ԳԱՎ<ԱՌԻ> ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍ<ԱԿԱՆ> ԵՆԹԱՐԱՔՆԻ
1924/25 թ. ԳՈՐԽԵՆՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր, անստորագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 62—65: Հրատարակվում է առաջին անգամ: Գրությունը ամսաթիվ չունի: Այն վերականգնվում է ըստ կից գրության:

1 Տողի դիմաց՝ լուսանցքում, այլ ձեռագրով արված է դիտողություն. «Ամառը դա ինչպես կարվի»:

14. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիր (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 53: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1924 թ. դեկտեմբերի 10-ին գյուղվարչությունը Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսին ուղարկել է հետևյալ պատասխանը. «Զանգեզուրի հոգրածին ընկ. Բակունցին. խնդրում ենք ուղարկել գավառումը մշակվող կանեփի և կտավատի սերմերի տեսակները և թելերից նմուշներ: Եթե Հակոբ Միրաքյանը հմուտ է այդ գործում, կարող է հրահանգչի պաշտոնը տանել, պետք է օգտագործել: Եթե գավործկոմը նրան բավարարելու միջոցներ չունի, հայտենք մեզ այդ մասին...» (նույն տեղում, թ. 55): Այս պատասխանի բովանդակությամբ մակագրություն է արված Զանգեզավգյուղատնտեսի գրության վրա:

15. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 51: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գյուղվարչության պետ Գ. Աթաբեկյանը մակագրությամբ վարչության ագրոթափնին արել է հանձնարարություն. «Զանգեզուրից պահանջել միմիայն պակասորդների համար հարկավոր գումարը և հայտենել, որ մենք նրանց համար ձեռք կբերենք»։ Միաժամանակ գյուղվարչությունը Զանգեզուր ուղարկել է հետևյալ պատասխանը. «Մոգական լապտերի համար վարչությունը ձեռնարկում է դիապոզիտիվներ ձեռք բերելու։ Այդպիսիները ստանալուց կուղարկվի Ձեզ» (նույն տեղում, թ. 52)։ Մեկ տարի անց՝ 1925 թ. նոյեմբերի 21-ին, ՌՍՖՍՀ լուսժողկոմատի գլխաղլուսվարչությունը հայտենել է Զանգեզուրի հողթափնին. «Ելխաղլուսվարի գույքավորման բաժինը հաստատում է 39 ուրլի Ձեր կանխավճարի ստացումը և խնդրում է հաղորդել, թե ինչպիսի դիապոզիտիվներ (ժապավենային կամ ապակե) ձեզ առաքել։ Կից ուղարկվում է ժապավենային դիապոզիտիվների ցուցակը» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, թ. 15՝ գույքավորման բաժնի գրությունը, թ. 16 և հակ. եր.՝ դիապոզիտիվների ցուցակը)։ Գլխաղլուսվարի գրության վրա Բակունցը արել է հետևյալ մակագրությունը. «Նշանակվածները բերել, հայտենել մոգական լապտերի մասին»։ Դիապոզիտիվների ցուցակում դրանց 38 սերիաներից 14-ի դիմաց հավանորեն Բակունցի կողմից արված են նշումներ՝ դրանք պահանջելու համար։

16. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 40:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Սույն գրության կապակցությամբ վարչության պետ Գ. Աթաբեկյանը հանձնարարել է ագրոնոմիական բաժնին՝ «Գրել գյուղբանկ և խնդրել հնարավորության շափ դիչել»:

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱԳԻՏՔԱԺՆԻՆ ԿԻՑ ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 313, թ. 72:

Գրության վրա կա մակագրություն (առանց ստորագրության և ամսաթվի)՝ «Հարցնել գյուղգործակենտրոնին՝ վարկ տվե՞լ են, թե ոչ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, Մ 24 (հրապարակում Վ. Ղազարխյանի)։

18. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 50:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Մինչև 1924 թ. դեկտեմբերը Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտես Բակունցը իր գրությունները գրել է գավառի գյուղատնտեսի, իսկ դեկտեմբերից՝ նաև գավառի գյուղատնտեսի գրության պաշտոնական ձեռք վրա: Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտես և հող-

բաժնի վարիչի պաշտոնակատար-տեղակալ, ապա բաժնի վարիչ Բակունցի գրությունները համարակալված են առանձին շարքերով:

1 «Բերքի տոնին» Բակունցի մասնակցության վերաբերյալ պահպանվել է նաև հետևյալ փաստաթուղթը. Զանգեզուրի գավառի ընդհանուր բաժինը գրություն է ուղարկել հոգրաժնին, որի վրա բաժնի վարիչ Գ. Գևորգյանը 1924 թ. նոյեմբերի 13-ին արել է այսպիսի մակագրություն՝ «Գյուղատնտես ընկ. Բակունցին. իմանալ «Բերքի տոնին» հանձնաժողովից, թե երբ պետք է անցկացնել տոնը և լինել այդ ժամանակ Սիսիանում՝ անցկացնել տոնը» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 342, թ. 166):

19. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ № 91 (մեքենագիր է, Զանգեզուրի հոգրաժնի գավառային գյուղատնտեսի գրությունների պաշտոնական ձևի վրա):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի հորեղյանի առթիվ «Կարմիր ռաշպարում» կոչված հայտարարություն, որի հեղինակը, հավանաբար, Ավ. Բակունցն է. «Ամսույս 14-ին Զանգեզուրում տոնվում է տաղանդավոր գյուղատնտես Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի գրական 50 և գյուղատնտեսական 40-ամյա հորեղյանը Այս տոնը կատարվում է ո՛չ միայն մեզ մոտ, այլ Հայաստանի և Անգրեզովկասի զանազան վայրերում:

Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանը բացի գյուղատնտես լինելուց և տաղանդավոր գրող է: Նա իր գրվածքները հրատարակել է «Տմբույի Խաչան» կնիքով անվան տակ:

Գյուղատնտեսության վերաբերյալ առաջին անգամ հայերեն գիրքը գրվել է Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի կողմից» (տե՛ս «ԿԻ», 1924, դեկտեմբերի 3, էջ 1):

Հորեղյանական նիստը, իրոք, կայացել է դեկտեմբերի 14-ին: Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի գյուղատնտեսական գործունեության մասին զեկուցել է Ա. Բակունցը: Զեկուցման բնագիրը ըի՛ պահպանվել:

20. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 21, թ. 41: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա կա մակագրություն. «Խմբագրության կուլեգիայի նիստին: 27/XII: Հ. Փիրումյան»:

Շատ արխիվային նյութեր են պահպանվել այն մասին, թե Բակունցն ինչպես էր աշխատում զավառում տարածել գյուղատնտեսական գիտելիքները: Սերապիսիս էր գրություն անցնել հատկապես «Գյուղատնտեսական կյանքի» խմբագրության հետ, որտեղ նրա գործունեությունը լայնորեն ծավալվեց նրան փոխգործելուց հետո: Բակունցը զավառի գյուղատնտեսներին կապում էր նաև «Вестник сельского хозяйства» (Մոսկվա) ամսագրի հետ: Վերջինիս խմբագրությունից շրջաբերական էր ստացվել բաժանորդագրությանն օգնելու խնդրանքով: Այդ շրջաբերականի վրա 1926 թ. փետրվարի 8-ին Բակունցն

արել է մակագրութիւն. «Գրել հասցեներ» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, ք. 42), նույն օրը նա Մոսկվա՝ ամսագրի խմբագրութիւնը հայտնում է զաւարի Սիսիանի, Գորիսի և Ղափանի շրջանային գյուղատնտեսների հասցեները (նույն տեղում, ք. 42):

21. ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

(Գյուղատնտեսական ուսումնասիրութիւն փորձ)

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, քք. 78—88: Առաջին տեղում հրատարակվել է՝ «Որոտան» (ՀԿԿ Սիսիանի շրջանի և շրջագործկոմի օրգան), 1969, № № 49, 50, 56, 57, 58, 62, 65, հրապարակում պատմական գիտութիւնների քնն-նածու կետ Բեղարյանի նրանում, սակայն, տեղ են գտել առանձին սխալ ընթերցումներ և բացթողումներ: Հրատարակվում է ինքնագրից:

Ձեռագրի լուսանցքներում գյուղվարչութիւն կողմից արված են դիտողութիւն-առաջարկութիւններ, իսկ վերջում՝ ընդհանուր գնահատականը, որ թմահաճ է. «Ուսումնասիրութիւնը չի տալիս պատկերը, քն արդյոք գյուղացիութիւն զինավոր պարագմունքը գյուղատնտեսութիւն որ ճյուղն է, որը ավելի մեծ տվյալներ ունի զարգանալու և որն է ավելի ուշագրութիւն արժանի, ինչ է հարկավոր զարկ տալու համար այս կամ այն ճյուղին»:

1 Յորենը աշորայի (չավղար) վերափոխվելու տեսակետը նոր չէ, ունի հին ծագում: Այն պաշտպանել են նաև առանձին գիտնականներ: Սակայն այդ տեսակետը հիմնավոր չէ և ժխտվում է ժամանակակից գնեստիկայի տվյալներով: Պարզապես աշորան ավելի գիմացկուն է արտաքին անքարենպաստ պայմանների նկատմամբ և, խառնված լինելով ցորենի հետ, աճում է ավելի ինտենսիվ և որոշ ժամանակի ընթացքում բուսածածկում կարողանում է դառնալ իշխող, արտաձեղնով ցորենին: Հետաքրքիր է, որ Բակունցը ճիշտ է հասկացել երևույթի էությունը:

2 Խոսքը պահպանված պատմական հեռավոր անցյալի պարարտացման հետամընտց եղանակի մասին է: Քսենոֆոնը հին հունական պատմաբան է (V—IV դդ. մ. թ. ա.), որը 401 թ. մասնակցել է դեպի Պարսկաստան հունական զորքի կառարած արշավանքին և իր «Անաբազիս» աշխատութիւն մեջ նկարագրել է պարտված յուրայիների (10 հազարանոց զորքի) նահանջը, որի ուղին անցնում էր նաև Հայաստանով: Քսենոֆոնը նկարագրել է իր տեսած հայկական գյուղը, նրա հետամնացութիւնը:

3 Այստեղ և հաջորդ դեպքերում տեսակը հասկանալ սուրտ:

4 Ժիշտ ձեն է՝ հացազգի (ղաշտավլուկազգի) խոտարույսեր:

5 Փռոշնա՝ քուռուշնա, նաև՝ ֆրանսիական ոսպ (французская чечевица):

6 Лён-долгунец—քելավուշ, երկարավուշ, քելատու կտավատ:

7 Лён-самосей—ինքնացան կտավատ կամ ցատկող կտավատ (лён-прыгунец):

8 Ղաշղա կտավատը ոչ քն կտավատազգիներից է, այլ պատկանում է խուլ-եղինջազգիների կամ շրթնածաղկավորների ընտանիքին:

Այս և այլ մասնագիտական ծանոթագրութիւնների պատրաստմանը օգնել է կենսա-քանական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Պապին Ղանդիլյանը:

22. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 77: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրություն վրա կան հետևյալ մակագրությունները. «Ուսումնասիրությունը կատարված է «Поселен. агр. исследов.» ձևով: Ուսումնասիրության մեջ բացակայում են հողերի, անասունների, աղաքանակության մասին վիճակագրական տեղեկություններ: Հեղինակը չի տալիս ուսումնասիրությունից բխած իր գործունեության ծրագրի միևնույնը: Ստորագրությունը— «Հայտնել, որ քաղվածքներով երեի կողմի «Գյուղ<ատնտեսական> կյանքում», իսկ գործի համար անհրաժեշտ է այդպիսի ուսումնասիրություններ: 21/10. 2. Փիրումյան»:

Վերջին մակագրությունը՝ գրության ձևով, 1925 թ. հունվարի 29-ին ուղարկվել է Բակունցին. «Ձեր՝ Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրական աշխատանքը պարզությունս <զտում է> անհրաժեշտ և բավարար և սրտել է որոշ քաղվածքներ տպագրել տալ Երևանի տնտեսական կյանքի» հայտը համարենք (նույն տեղում, թ. 76 [պատճեն], ֆ. 132, ց. 1, գ. 366, թ. 21 [բնագիր]):

Զնայած խոստմանը՝ Բակունցի ուսումնասիրությունը ժամանակին չտպագրվեց, այն հրատարակվեց միայն հետագայում (տե՛ս այդ ուսումնասիրության բնագիրը և համապատասխան ծանոթագրությունները սույն հատորում, էջ 407, 617):

23. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 72: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Աղբյուրական ՍՍՀ-ի այժմյան լաշիների և այլ շրջանները:

2 Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբուլի Խաչան)՝ հոբելյանի մասին տե՛ս սույն բաժնում, գրություն № 19:

24. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 73: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Համագումարը կայացել է 1925 թ. մարտին: Բակունցի՝ այդ համագումարին ունեցած մասնակցության վերաբերյալ նյութերը տե՛ս սույն հատորում, էջ 430:

25. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 75: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Պահպանվել է Բակունցի նման բովանդակությամբ մի այլ գրությունը (ինքնագիրը), առանց ամսաթվի, հասցեի և ստորագրության. «Հունվար 8-ին Ղափանում կայացված է

գյուղատնտեսական անդրանիկ համագումար, որին մասնակցել են շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչները: Համագումարի որոշումներից կատարված է շերամապահության վերաբերյալ կետը: Պատգամավորներին բաժանված է գյուղատնտեսական գրքուկներ (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 3):

26. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 96: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

27. <ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 42, ց. 1, գ. 115, թթ. 111—116: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Համագումարը կայացել է 1925 թ. մարտի 2—6-ը: Բակունցը ընտրվել և աշխատել է համագումարի քարտուղարության կազմում և, ընդհանրապես, նա շատ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել համագումարին: Վերջինիս նյութերում պահպանվել են նաև Բակունցի սղագրած ելույթները՝ Նրա ձեռքով են գրված 13 զեկուցումների առթիվ կազմված բանաձևերից 5-ի նախագծերը (բացառությամբ երկրորդի սկզբի): Երրորդի կապակցությամբ տեղադրված նյութերի մեջ կա հետևյալ նշումը. «Ընթացվում է Բակունցի բանաձևը: Համագումարի նյութերում կան նաև նշումներ՝ որոշ բանաձևերի նախագիծ մշակող հանձնաժողովների կազմում Բակունցի ընտրված լինելու մասին: Ելույթների և նախագծերի շարադրանքում Բակունցն օգտագործել է արագագրության մեթոդը, այն է՝ ձայնավորների քաղցրորդում: Նա սղագրության գործի մեջ մասնագիտացել էր տակավին 1918—1919 թթ.: Բակունցի կազմած նախագծերը համագումարի կողմից ընդունվել են կա՛մ նույնությամբ, կա՛մ աննշան փոփոխությամբ:

Համագումարում կարգացած զեկուցման ինքնագրում կան որոշ ուշ հավելումներ, որոնք մոծվում են նույնությամբ, ինչպես նաև կրճատումներ, որոնք վերականգնված են և վերցված են ուղիղ փակագծերի մեջ:

Մտքերի փոխանակության կարգով, տարբեր զեկուցումների առթիվ, Բակունցն ունեցել է մի շարք ելույթներ, որոնք բերվում են հաստորի սղագրությունների բաժնում:

Համագումարի նյութերում (տե՛ս նույն տեղում, թթ. 66—67, 69—71) պահպանվել են նաև վերևում հիշատակված և Բակունցի կազմած բանաձևերի նախագծերը՝ գրված տեղական ձեռքով: Այդ բոլոր նյութերի մեջ են բերվում ստորև (բոլոր բանաձևերն ընդունվել են համագումարի վերջին նիստում՝ 1925 թ. մարտի 6-ին):

* Կաթնատնտեսության մասնագետ Ս. Աբովյանի ելույթի սղագրության սկզբում Բակունցը արել է հետևյալ նշումը. «Անարյուն դեմք, գանգուր միրուք: Զայնը՝ մետաքս ու համեղ, անքաշ կաթի պես: Փափուկ, ինչպես տանտիկին»։ Ո՛ւմ նկատի ունի, հնարավոր չեղավ պարզել (տե՛ս նույն տեղում, թ. 145):

Գավառների գյուղատնտեսների տեղեւում կառուարած աշխատանքների ու անելիքների մասին զեկուցումների առթիվ ընդունված բեզիսները

1. Առաջարկել գյուղվարչության՝ միջոցներ ձեռք առնել տեղերում ագրոաշխատողներին տալու լայն հարմարություններ, դրամական միջոցներ բյուջեում նախատեսելոված սահմաններում և փոխադրական միջոցներ՝ լիովին իրագործելու գյուղատնտեսական աշխատանքների ծրագիրը տեղերում:

2. Ուժեղացնել թե կենդանի և թե զրավոր կապը գավառի գյուղատնտեսների հետ: Կարևոր համարել գյուղվարչության ներկայացուցիչների պարբերաբար գավառ գնալը, տեղում ծանոթանալու իրերի դրության հետ և խորհուրդներ տալու գավառի աշխատողներին:

3. Անհրաժեշտ համարել, որ գյուղատնտեսը գավառում դառնա կենտրոն և իր շուրջը համախմբի այն բոլոր մարմինները (կոոպերատիվները, վարկային ընկերությունները, փոխօգկոմները և այլն), որոնք նպատակ ունին աշակցելու գյուղատնտեսության բարձրացման: Հարկերի բաշխման և պետապի աշխատանքների մեջ գյուղատնտեսի մասնակցությունը համարել անհրաժեշտ:

4. Ի նկատի ունենալով տեղերի նյութական սուղ միջոցները, խորհրդակցությունը անհրաժեշտ է համարում գավառի գյուղատնտեսական աշխատանքները կենտրոնացնել մի քանի կոնկրետ խնդիրների շուրջը, որոնք մատչելի են մեր գյուղացու տնտեսության և հնարավոր կատարելու:

5. Այս տարվանից գավառի բյուջեում հաստատած միջոցների սահմաններում գավառներում ունենալ ագրոաշխատավորների նվազագույն քանակը:

6. Ի նկատի ունենալով գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնային և անհետաձգելի լինելը, միջոցներ ձեռք առնել, որ տեղերում բյուջեի գումարները վճարվեն իր ժամանակին:

7. Գավառի գյուղատնտեսության բարձրացման համար աշխատել գյուղատնտեսական աշխատանքները մոտեցնել գյուղացու տնտեսության, լայն աշակցություն ցույց տալ կոլեկտիվ կազմակերպության, համոզված լինելով, որ առանձին-առանձին տնտեսությունների բարձրացումը մեր պայմաններում դրական հետևանք չի տա: Գյուղատնտեսական աշխատանքները տանելիս միշտ ի նկատի ունենալ այն կուլտուրաներն, որոնց հաջող զարգացումն ապահոված է գավառի բնապատմական և տնտեսական պայմաններով:

II

Գյուղատնտես Գր. Ազատասյանի «Հասարակական ագրոնոմիայի դերն ու զորոնեւորյալ միջոցները» զեկուցման առթիվ ընդունված բեզիսները

1. Հասարակական ագրոնոմիայի աշխատակիցը իր գործունեության ելակետ պիտի ընդունի խորհրդային իշխանության քաղաքականության սկզբունքները, որոնք ուղղված են բանվորի և գյուղի աշխատավորի տնտեսական բարօրությանը և որ դյուրութեամբ տանելու են դեպի սոցիալիզմը:

2. Ագրոնոմը նպատակ ունենալով բարձրացնել գյուղաշխատավորի տնտեսությունը, բացիոնսլիզացիայի և ինտենսիֆիկացիայի ենթարկելով այն, նա իր գործնական անելիքների ընթացքում առաջին հերթին պետք է ուսումնասիրի իր շրջանի բնապատմական, տնտեսական և այլ պայմանները*, բացի այդ առանձին տիպի տնտեսությունների բյուջեն և արտադրության ձևերի մանրամասն ուսումնասիրությունն ավելի որոշ կհայտնաբերի գյուղատնտեսական աշակցության հերթական և կարևոր անելիքը:

3. Հասարակական ագրոնոմիան խոշոր շափով պետք է կազմակերպի և աշակցի ու առողջ և և կանոնավոր հիմքերի վրա դնի կոլեկտիվ տնտեսությունները, կոոպերատիվ միություններ կազմակերպելու, համայնական ուժերով արտադրության ձևերը բարձրացնելու և գյուղատնտեսական մթերքների արտահանման գործում նպաստելու:

4. Մեր երկրի գյուղացիության խոշոր մասը աշխատավոր է և տնտեսական տկար հզորությամբ: Գյուղի տնտեսության բարելավման հետ առաջ է գալիս գյուղի շերտավորումը, ագրոաշխատավորը իր աշխատանքի ընթացքում գյուղում վճռականապես պետք է հենվի աշխատավոր մեծամասնության կողմը և աշխատանքի կալեկտիվիզացիայի միջոցով բարձրացնի նրանց տնտեսությունը:

5. Ագրոնոմը պետք է ունենա իր աշխատանքի մանրամասն ծրագիրը հարմարեցրած տեղական գյուղատնտեսական, տնտեսական և բնապատմական պայմաններին: Սրագիրը պետք է կազմված լինի իրական կոնկրետ և մատչելի խնդիրներից, դասավորված անհրաժեշտության հերթականությամբ, որոնց իրագործումը հնարավոր է մոտ ապագայում, գաղափարի նյութական միջոցներն ի նկատի ունենալով:

6. Ագրոպրոպագանդայի գործում հատուկ ուշադրություն դարձնել գյուղացիության ակտիվ մասնակցության: Այդ գործում գյուղատնտեսական խորհուրդները և երիտմթնականները մեծ դեր ունին գյուղատնտեսական լայն խավերը կապելու ագրոպրոպագանդի գործին: Ագրոդատերի, դասախոսությունների և ընդհանրապես բանավոր ու գրավոր պրոպագանդայի նյութ դարձնել գլխավորապես տեղական կոնկրետ խնդիրներ: Ցուցադրական պրոպագանդան հարմարեցնել գյուղական տնտեսության պահանջներին և գործը տանել այնպես, որ գյուղական տնտեսությունները խոշոր շափով շոշափելի արդյունք ստանան ցուցադրական գործից:

7. Տարեվերջի հաշվետվության ձևերը համարել անհրաժեշտ, նա պիտի լինի միակերպ, համաձայն այդ նպատակով զեկուցողի առաջադրած նախագծի:

III

1. Գյուղատնտեսական գրքուկների և բրոշյուրների հրատարակումը, իբր գրավոր ագիտացիայի խոշոր ազդակ, մեծ կարևորություն է ներկայացնում գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

2. Դավառի ագրոաշխատավորների մասնակցությունը գյուղատնտեսական պարբերական հրատարակության և գրքուկների տարածման գործում մեծ դեր ունի: Նրանք են, որ

* Բնագրում սույն բանաձևի նախագծի սկիզբը՝ մինչև «և այլ պայմանները» բառերը, գրված է այլ ձևագրով. շատ հնարավոր է, որ Բակունցն այդ հատվածը քելագրել է:

պիտի տեղեկից ցուցմունքներ տան, թե ինչ գրական գյուղատնտեսական պահանջներ ունի մեր գյուղացիությունը: Տեղական ագրոաշխատավորները պետք է «Գյուղատնտեսական կյանքին» և գրքույկներին ակտիվ մասնակցություն ունենան, լուսաբանելով տեղական գյուղատնտեսական կարիքները:

3. «Գյուղատնտեսական կյանք». բռնած ընթացքը, այն է՝ նյութ տալ գյուղի աշխատավոր և գրագետ տարրին, ողջունել և համարել ուղիղ, հանձնարարելով էլ ավելի մոտ-չելի զարմնել նյութն ու լեզուն:

4. Գավառի գյուղատնտեսին և հողբաժնի վարիչին պարտավորեցնել՝ յուրաքանչյուրին 25-ական օրինակ տարածել:

IV

Հայաստանի գյուղատնտեսական խորհրդակցությունը լսելով ընկ. Ա. Զախարյանի զեկուցումը կոպեհեցիայի և ճառագակական ագրոնոմիայի մասին, որոշեց.

1. Մեր հետամնաց գյուղատնտեսությունը ավելի արագ կրարձրանա և կբարգավաճի միայն կուլեկտիվ կազմակերպությունների միջոցով:

2. Ի նկատի ունենալով այդ, խորհրդակցությունը կարևոր է համարում Հայգյուղկոոպի և հողժողկոմատի սերտ և համաձայնեցրած գործենությունը:

3. Աշխատել զարկ տալ ստեղծած կուլեկտիվ կազմակերպություններին, կահավորել նոցա և բարձրացնել արդեն ստեղծած կոոպերատիվները, տալով նրանց վարկ և այլ միջոցներ:

4. Կենսունակ և պիտանի կոոպերատիվ ցանց ստեղծելու համար կոոպերատիվ կազմակերպություններ հիմնելուց առաջ տեղերի ագրոաշխատավորների միջոցով լրիվ պարզարանման ենթարկել այն բոլոր պայմանները (տնտեսական, բնապատմական և այլն), որոնց առերես լինելով է պայմանավորված այդ կոոպերատիվների նորմալ զարգացումը:

V

Լսելով գյուղվարչության փոխպետ ընկ. Հ. Փիրումյանի զեկուցումը իր գործենության և անելիքների մասին՝ գյուղատնտեսների խորհրդակցական ժողովը հանգավ հետևյալ եզրակացության.

1. Գյուղվարչ. ընդհանուր աշխատանքների պլանը առաջիկա տարվա անելիքների մասին համարել ընդունելի և ունեցած գործենությունը՝ բավարար:

2. Տեղական պայմանների ուսումնասիրության և շրջայնացման համար կազմել գավառների գիտական լիակատար ուսումնասիրություն, գավգործկոմների լայն աշակցություն:

3. Տեղական գյուղատնտեսական կազմակերպությունների հետ կապը (գրավոր և կենդանի) էլ ավելի ուժեղացնել:

4. Կանոնավորել տեղերում նրանց, հողբաժինների և տեղական գործկոմների փոխհարաբերությունը:

5. Գյուղատնտեսական արտադրության բարձրացման համար միջոցներ ձեռք առնել մասնագետների կադրը ուժեղացնելու՝ թե դրսից հրավիրելով և ներսում եղածներին վերապատրաստելով:

6. Բն արտագրական պլանի իրազորման և թե գյուղատնտեսական մթերքների սպառման գործում մեծ շահով օգտագործել կոոպերատիվ կազմակերպությունները և առանձին ուշադրություն դարձնել կոլեկտիվ կազմակերպությունների վրա:

1 Բնագրում համագումարի քարտուղարության կողմից գրված է խորագիր՝ «Զանգագավառի գյուղատնտես Բակունցի ղեկուցումը»:

2 Զեկուցումը թվագրված է ըստ կարգալու օրվա, թեպետև բուն ղեկուցումը գրված է ապրիլի վաղ, 1925 թ. մարտի 3-ից օրեր առաջ:

3 Այս և մյուս դեպքերում ղեկուցման հատվածները կրճատվել են ծավալը սեղմելու նպատակով:

28. <ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎ> ՀՈՂՐԱԺԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 11: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

29. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՎ ՎԱՐԻՉԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 18, թ. 126: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հասցեատերը՝ Սարգիս Իսայի Աբովյանը, աշխատում էր Հայաստանի հողօգտագործմատում, որպես կաթնատնտեսական բաժնի վարիչ և կոլեկտիվի անգամ:

30. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 366, թ. 73: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Այս ղեկուցագրի հիման վրա նույնպիսի բովանդակությամբ ապրիլի 29-ին Զանգագավառից գրված գրություն (№ 481) է ուղարկել հողօգտագործմատի գյուղվարչությանը և Հայգյուղկոոպին (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 125). «Բազարայ և Բորիսովկա գյուղերում գոյություն ունեցող կաթնատնտեսական արտելների աշխատանքներին ծանուցանալու և ղեկավարելու համար այնտեղ գնացած գավառային գյուղատնտեսը նկատել է, որ այդ արտելները Հայգյուղկոոպից ստացած վարկերը առանց կանտրոլի ծախսել են անտեղի և անթույլատրելի կերպով: Վերստուգիչ հանձնաժողովները միանգամայն ոչ միայն անտեղյակ են այդ վարչությունների աշխատանքներին, այլև անտեղյակ են, թե ինչպես ստացած վարկից իրենց համար ոռճիկներ են նշանակել և իրենց անգործունեության համար ոռճիկ են ստանում: Բաժինս գավառական գյուղատնտեսի ղեկուցումից դաժնելով, որ հիշյալ արտելները իրենց ստացած վարկերը նպատակին չեն ծառայեցնում, այլև վատնում են, ուստի հայտնում ենք ձեզ ի գիտություն և գործին օրինավոր ընթացք առաջ համար: Միաժամանակ այդ մասին հայտնվում է գավառային դատախազին՝ մեղադրանքներին պատասխանաժողովուն ենթարկելու համար»:

31. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 117: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

32. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թթ. 13—14: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրություն վրա կա մակագրություն. «Գործավարին. արտագրել և պատճենը ուղարկել կենտրոն: 5/VI: Գ. Գևորգյան»:

33. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Պատճենը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 27: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

34. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 147—148: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նամակի վրա արված է մակագրություն. «Տալ ինձ մայիս ամսվա զեկուցումը. նյութ գործեն լրագրության [«] 16/VI: Գ. Աթաբեկյան»:

1 Բակունցը նկատի ունի այն սերմաբուծարանը, որտեղ ինքն է աշխատել 1923—1924 թթ.: Սերմաբուծարանը պատկանում էր հողժողովմատի գյուղտրեեսին, որի կառավարին էր Արամ Միքոնյանը:

35. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

Բնագիրը (այլ ձեռագրով, ստորագրությունը՝ Բակունցի ձեռքով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 165—168: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից գրության:

36. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Պատճենը (ինքնագիր, առանց ստորագրության)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 7: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հաջորդ գրությունը ևս, որն ունի նույն բովանդակությունը, կրում է միևնույն համարը՝ 856:

2 Զանգեզուրի գավառի ձեռագրի վարիչ Գ. Գևորգյանը արձակուրդից այլևս չի վերադառնում և Բակունցը, որը փոխարինում էր նրան, նշանակվում է այդ պաշտոնում:

37. ՀՈՂՐԱՃԻՆԻ ՏԱՐԱՄ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 1925 Ք. ԵՐԿՐՈՐԻ ԵՌԱՄՍՑԱԿՈՒՄ

Պատճենը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թթ. 40—41: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից գրութայն:

38. <ՋԱՆԳԳԱՎ> ՀՈՂՐԱՃԻՆԻ

Սեագրությունը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 50: Պահպանվել է նաև հողժողովման ուղարկված օրինակը (այլ ձեռագրով)՝ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 146: Այստեղ կան մի քանի բառերի ոչ ճիշտ վերծանումներ: Սեագրութայն մեջ Բակունցը ստորագրել է՝ «Գավգուղատեսես», իսկ մյուս օրինակում՝ «Ե՛ր տ. Ջանգգավհողթածնի վարիչի՝ գուղատեսես»: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից գրութայն:

39. ԲՈՒՑՍԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԵՆԻ

Սեագիր ինքնագիրը՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թթ. 22—23: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ հողժողովման բույսերի պաշտպանության բաժնի 1925 թ. հուլիսի 23-ի գրութայն վրա օգոստոսի 4-ին Բակունցի արած մակագրութայն՝ «Պատասխանել է ըստ հնարավորին հիվանդութայն նմուշներն ուղարկել»:

40. <ՀՈՂԺՈՂՎՈՄԱՏԻ> ՎԱՐՁԱՅԻՆ <ԱՆՍԱԿԱՆ> ՎԱՐՁ <ՈՒԹՅԱՆ> ՊԵՏԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 173, թ. 187: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հիշատակված գրությունը չի հայտնաբերվել, հավանորեն, խոսքը վերաբերում է Ջանգեզուրի գավգործկոմի հողբաժնի վարիչի պաշտոնին: Բաժնի վարիչ Գ. Գեորգյանը մեկնել էր արձակուրդ (նաև բուժվելու) Դիլիջան, որտեղ և այնուհետև անցել է աշխատանքի: Բակունցը, որը փոխարինում էր նրան, հարկադրված զբաղեցնում է այդ պաշտոնը:

41. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Պատճենը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 32: Պահպանվել է նաև բնագիրը (այլ ձեռագրով, որը Բակունցը ստորագրել է որպես «Ե՛ր տ. Ջանգգավհողթածնի վարիչ»): Բնագիրը պատրաստված է ըստ պատճենի: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Բնագրի վրա արված է մակագրություն. «Մենք Նույնպես գտնում ենք, որ այդ ձեռնարկությունը պետք է գնա վարկային գծով, բայց եթե հողբաժինը ունի տվյալներ այդ

կուլտուրայի առանձին նշանակության, կինդրեինք մեզ հաղորդել, որ մենք կարողանանք Զեր տեսնակտը այստեղ պաշտպանել: 27/VIII: Հ. Փիրումյան» (հոգեոդկոմատի գյուղ-վարչության պետի տեղակալ):

Զանգեզուրի հոգրածինը կանեփագործության (պարան պատրաստելու) հարցի վերաբերյալ դիմում է արած եղել 1925 թ. մայիսի 3-ին (դրա պատճենը գավգործկոմի ար-խիվային ֆոնդում չի հայտնաբերվել): Ի պատասխան այդ դիմումի, մայիսի 20-ի գրու-թյամբ Մոսկվայի գյուղատնտեսական ընկերությունը տվել է հետևյալ բացատրությունը Հանգեզուրի գավհոգրածին. «Սույն ամսվա 3-ի Ձ 502 Զեր հարցման հետևությամբ հայտնում ենք՝ պարանի տնայնագործական արտադրության համար, որը հնարավոր է միայն կանեփաթելից, որևէ մեքենա հարկավոր չէ. ամեն ինչ պատրաստվում է տնայնա-գործական եղանակով: Գործի կազմակերպման համար հարկավոր է հրավիրել մի քանի տնայնագործ-մասնագետ, որոնք Զեզ համար կկազմակերպեն արտադրությունը և, ովքեր ներկայումս աշխատանքի կարիք են զգում և հաճույքով կզան Հայաստան: Տնայնագործներ հրավիրելու համար երաշխավորում ենք դիմել՝ Կարաչևի գավգործկոմ (ք. Կարաչև, Բրյանսկի նահանգ) և Լգովի գավգործկոմ (ք. Լգով, Կուրսկի նահանգ) (տե՛ս նույն տե-ղում, գ. 366, թ. 90): Նշված հասցեներով 1925 թ. հունիսի 7-ին հոգրածին վարիչ Գ. Գե-վորգյանի և գյուղատնտես Բակունցի ստորագրությամբ ուղարկվել է հետևյալ դիմումը. «Զանգեզուրի հոգրածինը որոշել է Զանգեզուրում զարգացնել պարանի տնայնագործա-կան արտադրությունը կանեփաթելից: Մոսկվայի գյուղատնտեսության ընկերության գյու-ղատնտեսական բյուրոյի տեղեկություններով գործը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ են մասնագետ տնայնագործներ: Հոգրածինը խնդրում է հայտնել, թե տնայնագործները ի՞նչ պայմաններով կհամաձայնվեն աշխատել մեր գավառում, կա՛ն արդյոք Զեր գավա-ռում մասնագետներ: Խնդրում ենք մեզ հայտնել պայմանների մասին, ինչպես նաև տրվ-յալ արտադրության տնայնագործ մասնագետների հասցեները» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 105): Դրան հետևել է Բելյանսկի գյուղատնտեսական ընկերության վարչության 1925 թ. օգոստոսի 31-ի պատասխանը, ուր տվյալներ են հաղորդվում կանեփաթելի վերամշակման, սեփական արտադրության պարանի վաճառքի, ինչպես նաև պարանագործ վարպետների Հայաստան մեկնելու պայմանների մասին (նույն տեղում, գ. 359, թ. 75: Գրության վրա «Կցել գործին» մակագրություն է արված 1925 թ. սեպտեմբերի 20-ին, Բակունցի կող-մից):

42. ՀՈԳՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 368, թթ. 82—83: Հրա-տարակվում է առաջին անգամ:

Նույն արխիվային գործում պահպանվել է հոգեոդկոմ Առամայիս Երզնկյանի և հոգ-վարչության պետ Խաչատուր Ավդալբեգյանի ստորագրությամբ մի գրություն՝ ուղղված Հանգեզուրի գավգործկոմին (պատճենը՝ գավհոգրածին և Ղափանի ու Սիսիանի շրջգործ-կոմներին), թվագրված՝ 20 հոկտեմբերի 1925 թ., որը պատասխան է Ա. Բակունցի ա-ռաջադրած հարցերին:

«Զանգեզուրի սակավահողության պատճառով,—գրում են նրանք,— դեռ 1932 թվին որոշված էր ներգաղթը դեպի գավառ միանգամայն արգելել:

Այդպես լինելով հանգերձ՝ տեղական օրգանների այդ հարցում երևան բերած տն-հետախն ու թույլ վերաբերմունքի շնորհիվ ներգաղթը շարունակվում էր մինչև ընթա-ցիկ 925 թիվը:

Ներգաղթի հետեանքով ազգայնական մթնոլորտ ստեղծվելուց զատ, որ միանգամայն անընդունելի և անթույլատրելի է եռորհրդային իրավակարգում, առ ոչինչ են դառնում որոշ ծրագրով տարված հողաշինարարական աշխատանքները: Ներգաղթը շարունակվելու պայմաններում հողաշինարարությունը պիտի պերմանենտ բնույթ կրի և վերջնականապես քայքայի գավառի գյուղացիության առանց այն էլ թույլ տնտեսությունը:

Թե ազգայնական մթնոլորտ շտեղծելու և թե գավառի գյուղացիության թուլացած տնտեսությունը վերականգնելու և ամուր հիմքերի վրա գնելու նպատակով Հայկենտգործ-կոմը որոշում է կայացրել հիմնովին և կտրուկ կերպով արգելելու ներգաղթը և 1926 թվին ավարտելու նաև ներքին հողաբաժանությունը:

Հայտնելով այս մասին՝ վերջին անգամ խնդրում ենք և ոչ մի ընտանիքի թույլ չտալ Զանգեզուր ներգաղթելու: Հողաշինարարության և հողաբաժանության հիմք ընդունել 1925 թ. կազմված ծխամատյանները, որոնց մեջ չմտածված ծխերին գյուղ ընդունող գյուղիորհուրդների նախագահներին ենթարկել դատական պատասխանատվության, իսկ նրանց ընդունած ծխերին վարչական կարգով հեռացնել գյուղի և շրջանի սահմաններից:

Սույն որոշումը խախտող շրջգործկոմերի նախագահները պատասխանատվության պիտի կանչվեն, ինչպես և անձնական պատասխանատվության կկանչվի գավգործկոմի նախագահը, եթե գավառում տեղի ունենան ներգաղթի դեպքեր» (նույն տեղում, թ. 86՝ մեքենագիր պատճենը, գրություն № 295/1475: Գրության վրա արված է մակագրություն. «Ղեկավարման համար: 29. X. 25: Ա. Բակունց»):

43. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 154: Թվագրված չէ: Ժամանակը որոշված է ըստ բովանդակության:

Գրության վրա կան մակագրություններ. «Գյուղվարչության. ի տնօրինություն 8/IX 25 թ.: Խ. Ավդալբեգյան»,—«Ձեռք են առնված միջոցներ: Կցել գործին: 8/IX 25. Փիրումյան»: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

44. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 159: Թվագրված չէ: Ժամանակը որոշվում է ըստ տրված պատասխանի: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1925 թ. սեպտեմբերի 9-ին գյուղվարչությունը «Զանգեզուրի գավգյուղատնտես ընկ. Բաղունցին» ուղարկել է հետեյալ պատասխանը. «Հողօժոկոմը Ձեր դիմումը պաշտոնից ազատելու մասին մերժեց: Ինչ վերաբերում է Ձեր ենթադրություններին, պետք է առել, որ ի նկատի առնելով նոր քաղաքականությունը դեպի գյուղը, մենք հավատացած ենք, որ այն թերությունները, որ տեղի են ունեցել այս տարի, կվերանան թե կենտրոնից և թե

Դուք տեղում, անշուշտ, պետք է հսկեք, որ այն գումարները, որոնք հաստատված կլինեն քյուլեհով, տեղում անպատճառ ծախսվին նպատակին: Մենք կաշխատենք ուղարկել Ձեզ և՛ գյուղատնտեսներ, և՛ անասնաբուժության հրահանգիչ» (նույն տեղում, Բ. 157):

45. ԳՑՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Ինքնագիրը (սևագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, ԲՔ. 38—40: Բ. 38-ի հակառակ երեսին կան Բակունցի ձեռքով արված (ռուսերեն) սևագիր նշումներ՝ հղանակի վերաբերյալ տվյալներով: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Մոսկվայից ուղարկված տեղեկանքը տե՛ս № 41 գրության ծանոթագրության մեջ՝ առաջին հատոր, էջ 627:

46. ԳՑՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Ինքնագիրը (սևագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, Բ. 80: Բվագրված է այլ ձեռագրով: Գյուղավարչությանն ուղարկված օրինակը (այլ ձեռագրով)՝ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, Բ. 12, որը Ա. Բակունցը ստորագրել է՝ «ի տ. հոդրածնի վարիչի»: Բնագրի վրա արված է մակագրություն՝ «Աղամալյանին. ի գիտություն: 15/Մ. Հ. Փիրում-յան»: Հրատարակվում է առաջին անգամ, ինքնագրից:

47. ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Պահպանվել են «Տարեկան հաշվետվության»՝ Բակունցի ձեռքով գրված օրինակը՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 361, ԲՔ. 28—30 և հոդոդկոմատի գյուղավարչությանն ուղարկված օրինակը (այլ ձեռագրով, Գավ. Գյուլաթեանես Ալ. Բակունց ստորագրությամբ)՝ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 35, գ. 15, ԲՔ. 40—43: Հրատարակվում է ըստ ինքնագրի, առաջին անգամ:

1 Այդ «Ձեկուցումը» չի հայտնաբերվել: Գուցե խոսքը Սիսիանի շրջանի վերաբերյալ կատարած ուսումնասիրության մասին է, ուր, սակայն, հետազոտված է 11 գյուղ:

2 «Բերքի տոնը» նշելու համար 1925 թ. սեպտեմբերի 27-ին ՀԿ(Բ)Կ Ձանգեզուրի գավառային կոմիտեի ագիտրաժնում կայացել է հանձնաժողովի նիստ, Բակունցի մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը որոշել է տոնն անցկացնել հոկտեմբերի 11-ին, բոլոր շրջաններում, այն հանձնարարելով շրջանային հանձնաժողովներին: Սահմանվել էր պարզեների հատուկ գումար, որը բաշխելու էր 5 մարդուց բաղկացած «գնահատու հանձնաժողովը», «եսխագահությամբ ընկ. Բակունցի» (ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 177, Բ. 22, գավկոմի ագիտրաժնի հանձնաժողովի արձանագրությունը):

48. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍԱՏԻ ԳՑՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 874, Բ. 412:

Հողօգտագործման գյուղատնտեսության պետի տեղակալ Հ. Փիրումյանը առկա է հոկտեմբերի 27-ին և վրան մակագրել. «Գործին», առանց պատասխան տալու:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

49. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԾԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Պատեններ (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 131: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

50. <Ա. ԵՐԱՆԱՅԱՆԻ>

Ձանգզավզործկոմի հողբաժնի առաջած հեռագրերի մատյան (այլ ձևագրով, ստորագրված Բակունցի ձեռքով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 402, թ. 1: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

51. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 21ա-բ: Պաշտոնական նամակի վրա արված են մակագրություններ. «Հեռագրի գործկոմին, որ ազատեն հողբաժնի վարիչի պաշտոնից: 26/1: Հ. Փիրումյան»:
— «Կատարված է: Կցել <գործին>»:
Հրատարակվում է առաջին անգամ:

52. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (այլ ձևագրով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 19:

Գրության վրա արված է մակագրություն. «Վերադարձնել ցուցակը հողբաժնին, որ իրենք հոգ տանեն բերել տալ Ռոստովից կամ Հ<յուսիսային> Կովկասից՝ Госсесчаб. 25/1: Հ. Փիրումյան»:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

53. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (այլ ձևագրով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 24: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ա. Բակունցը նախորդ օրը «Շնորհակալ եմք, որ գյուղատնտեսության գոնե միջնորդի դեր է կատարում, հասցենք ցույց տալով մակագրություն է դրել հողօգտագործման գյուղատնտեսության 1926 թ. փետրվարի 9-ի Ձանգզավզործկոմի հասցեագրված հեռագրի գրության վրա. «Ձեր վերահիշյալ գրությամբ ուղարկված ցուցակն ուղարկեցինք գյուղատնտեսին՝ բավարարելու Տնկինների համար դիմեցեք պետական տնկարանին՝ Ղարաբաղի (Նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, թ. 46):

54. ՀԱՆՔՍԱՆԴՐՈՎԿԱ ԳՅՈՒՂԻ ՀԱՏԱԿԱԴՅԻ ՄԱՍԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, ք. 1: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Վերնագրվում է ըստ փաստաթղթի բովանդակության:

2 Թվագրվում է ըստ սույն փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տվյալների:

55. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, 51: Հրատարակվում է առաջին անգամ: Թվագրված է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տրվյալների:

1 Էքմիածնի հողաշինարարության մասին, ինչպես վկայում են ստորև բերվող փաստաթղթերը, Բակունցը պատրաստած է եղել այլ նյութեր ևս, որոնք, սակայն, չեն գտնվել:

Առաջինը՝ Հողժողկոմատի հողվարչության պետ Խ. Ավդալբեյյանի 1926 թ. մայիսի 31-ի գրությունն է էքմիածնի գավառաբանին, ուր ասված է. «Ուղարկելով Ձեզ Ա. Բակունցի հայտարարություն-գրությունը, խնդրում ենք հարցը դնել հասարակության քննությանը և նրա որոշմամբ, 1926 թ. բերքը հավաքելուց հետո, զրկել ծխի ամբողջ կազմով գյուղից բացակայողներին, վերապահելով նրանց իրավունք՝ բողոքարկելու հողհանձնաժողովի առաջ հասարակության որոշումը: Մինչև սեպտեմբեր հողհանձնաժողովի միջոցով աշխատավորական հողօգտագործության իրավունքը չվերականգնած ծխերի հողերը հատկացնել աշխատավոր գաղթականների, որոնք անմիջապես գյուղում հաստատվել կցանկանան (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 134, ց. 1, գ. 477, ք. 147):

Երկրորդը՝ նույնի 1926 թ. օգոստոսի 26-ի գրությունն է գավառաբանին. «Խնդրում ենք հայտնել, թե ի՞նչ գործնական քայլեր է կատարված ընկ. Բակունցի մատնանշած աշխատանքները ժամանակին ավարտելու և Վաղարշապատի հողաշինարարությունը միանգամայն նորմալ ընթացքի մեջ դնելու համար: Առդիր ընկ. Բակունցի տեղեկագիրը (տե՛ս նույն տեղում, գ. 488, ք. 94):

Երրորդը՝ էքմիածնի գավառաբանի պատասխան գրությունն է (հավանորեն, գրված հաջորդ կամ երկրորդ օրը, այսինքն օգոստոսի 27-ին կամ 28-ին)։ «Միաժամանակի սեպտեմբերը պատրաստ է: Ստուգման աշխատանքն առաջ չի գնում, որովհետև չի հաջողվում ո՛չ թաղական և ո՛չ համայնական ժողով գումարել: Մինչև այժմ հաջողվել է ստուգել երկու թաղամասի ծխամատյան, այն էլ խիստ սակավ ծխատեղերի ներկայությամբ: Կիրակի, օգոստ. 29-ին նշանակվել ենք ընդհանուր ժողով, ամեն միջոց ձեռք ենք առնելու փոթորիշատե՛ս բազմամարդ անել այն և ստուգումն ավարտել: Եթե այս ժողովն էլ չզավարվեց, մենք էլ թաղայինների, քաղխորհրդի մի քանի անդամի և մեր միջոցով կատարել ստուգումը, եթե Ձեր կողմից հավանություն գտնի այս ձևը: Ընկ. Բակունցի գիտողությունների մնացած բոլոր կետերը հրահանգի ձևով տրվելու է հողաշափին ի ղեկավարություն» (տե՛ս նույն տեղում, ք. 93):

Բացի այդ, տվյալ հարցի կապակցությամբ Ա. Բակունցը ելույթ է ունեցել նաև 1926 թ. սեպտեմբերի 14-ին հողժողկոմատի հողվարչությունում կայացած խորհրդակցու-

Յյունում, ուր քննարկվել է Վաղարշապատի հողաշինարարական աշխատանքների մասին զեկուցումը: Բակունցը, ասված է խորհրդակցության արձանագրությունում, զեկուցումից հզրակացնում է, որ Վաղարշապատի հողաշինարարությունը գտնվում է տուկիկում: Խնհրո-
ժեշտ է ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ այդ գրությունից դուրս գալու համար, քանի որ Վա-
ղարշապատի հողաշինարարությունը մեծ նշանակություն ունի» (նույն տեղում, ֆ. 134,
ց. 1, գ. 488, ք. 214ր):

56. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, քք. 46—47: Հրա-
տարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա հողվարչության պետն արել է մակագրություն. «Ի գիտություն: Խ.
Ավդալբեգյան»:

Քվազրվում է ըստ փաստաթղթի բովանդակության և «Հողվարչության պետի տեղա-
կալ գլուխառնոտն Ալ. Բակունցին (պատճենը՝ Զանգեզուրգործին)» խորագրով 1926 թ.
սեպտեմբերի 4-ի Ձ 5010 գրության (տե՛ս նույն տեղում, ք. 15ա-բ):

1 Զեկուցագիրը, հավանորեն, կազմվել է Գորիսում և պատասխանն է այն հանձնա-
րարությունների, որ Բակունցը կատարելու էր հողժողովման 1926 թ. սեպտեմբերի 4-ի
Ձ 5010 գրության համաձայն. «Ենդրում ենք այսօր մեկնել Զանգեզուրի գավառը և կա-
տարել հետևյալ աշխատանքները (բայ է թողնվում 1-ին կետը, որը վերաբերում է սահ-
մանային վեճերի լուծմանը, և որը բերվել է 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի զեկուցագրի ծա-
նոթագրության մեջ, տե՛ս սույն հատորում, էջ 633): 2. Կանոնավոր հուժի մեջ դնել
ներքին հողարածանության աշխատանքները՝ հաշվով, որ շափարներն անտեղի ոչ մի
օր չկորցնեն և ավարտեն գլխավորապես հողային բարդ հարաբերություններ ունեցող
գյուղերի հողարածանությունը: 3. Վերջնականապես լուծումն տալ Հայկենտգործկոմի մի-
ջոցով ստացված Մուխուրթուրյանի երկու դիմումին և հետևանքի մասին գրել մեզ՝ Հայ-
կենտգործկոմին հայտնելու համար (դիմումները վերադարձնել): 4. Տեղում որոշել Աղվա-
նիկ նոր գյուղի բնակատեղերի շրջագիծը, հողաշափին հորիզոնականներով արտակարգ
տալ այն և գծագիրն ուղարկել մեզ՝ հատակագծման նախագիծ կազմելու համար: Մինչև հա-
տակագծի կիրառումն արգելել Աղվանիկում նոր շենքեր կառուցելը: 5. Վերջնական ձևակեր-
պություն տալ Գորիսի միջգյուղյա հողարածանության գործին և ներկայացնել հողժողովո-
ւմատին գավգործկոմի վերջնական հավանությունն ստացած ծրագիր, և 6. Ստուգման են-
թարկել հողհանձնաժողովների գործունեությունը և իրական միջոցներ ձեռք առնել քննել
տալու (մինչև հոկտեմբերի 1-ը) մինչև այժմ կուտակված գործերը:

Առդիր մեր մտից Ձ Ձ 1379, 5146, 5595 և 6057 գործերը» (նույն տեղում, ք. 15ա-բ):

57. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, քք. 8—9: Հայտնա-
բերվել են նաև զեկուցագրի մեկ այլ բնագիր և երեք պատճենի օրինակներ (նույն տե-
ղում, քք. 6—7 և ֆ. 123, ց. 14, գ. 25, քք. 160—161, 167—168, 185—186):

Քվագրվում է ըստ Բակունցի զեկուցագրի երկրորդ օրինակի վրա արված մակագրության («Ջեկուցանել: 18/X 26 թ.: Խ. Ավդալբեգյան»); Հավանորեն Բակունցի այս զեկուցագիրն է հասցեագրվել ՀՍԽՀ ժողկոմխորհին, 1926 թ. հոկտեմբերի 19-ին, որի մասին ակնարկ է արվում նոյեմբերի 13-ին ժողկոմխորհ ուղարկած նոր զեկուցագրի կից գրության մեջ (տե՛ս վերջին զեկուցագրի ծանոթագրությունը՝ սույն հատորում, էջ 635—636): Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների պետական սահմանների որոշումից հետո առանձին սահմանակից շրջանների գյուղերի միջև վճենը դրսևորվեցին ջրաանտառ-հողօգտագործման հարցերի շուրջը: Վճենը լուծելու համար 1920-ական թվականներին Անդրկենտգործկոմին կից գործում էր հատուկ հանձնաժողով՝ Սարգիս Կառյանի նախագահությամբ: Հարցերը նախապատրաստելու և ընդունված որոշումները իրագործելու համար տեղում աշխատում էին համապատասխան հանձնաժողովներ: Ա. Բակունցը (նաև ուրիշներ), որպես Հայաստանի ներկայացուցիչ, մասնակցել է այն հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը հարգարում էր Զանգեզուրի ու Մեղրու (Հայաստան) և Քրդստանի ու Զեբրախի (Կարյագինի՝ Ադրբեջան) գավառների միջև գոյություն ունեցող վճենը: Հանձնաժողովի նախագահն էր Տա. Կոչետկովը, ապա՝ Վանո Ստուրուան:

Հանձնաժողովը Զանգեզուրում աշխատել է 1925, 1926 և 1927 թվականներին:

1926 թ. սեպտեմբերի 4-ի՝ հողժողկոմի տեղակալ Ռ. Դաշտոյանի և հողաշինարարական վարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանի ստորագրությունները կրող № 5010 գրությամբ (պատճենը՝ Զանգեզուրի հողբաժնին) այդ վարչության պետի տեղակալ Ա. Բակունցին հանձնարարվել է. «...մեկնել Զանգեզուրի գավառը և կատարել հետևյալ աշխատանքները.

1. Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցչի հետ միասին լուծել Զանգեզուրի սահմանային վճենը և. Ադրբեջանի գավառների հետ: Այս խնդրում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել հարավում՝ Արաքսի ափին ընկած ձմեռային արտավայրերը Զանգեզուրի և Մեղրու գավառներին թողնելու խնդրի վրա» (այնուհետև շարադրված են Բակունցին տրված մյուս հանձնարարությունները):

Հայտնաբերվել են Ա. Բակունցի մասնակցությամբ հանձնաժողովի նիստերի 6 արձանագրություն և մեկ ակտ (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 103, թթ. 7—9, 10—11, 12—13, 31 և գ. 227, թթ. 1—4, 21—22, 23—24): Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների մասին առաջին երկու արձանագրությունները կազմվել են 1925 թ. հոկտեմբերի 23-ին, երրորդը (№ 5) և ակտը՝ նոյեմբերի 1-ին (նիստերը կայացել են Գորիսում): Սույն թվականի դեկտեմբերի 17-ին հողժողկոմատի կողմից (տե՛ս «Քանքեր Հայաստանի արխիվներին», 1979, № 2, էջ 91) և դեկտեմբերի 29-ին Զանգեզուրի գավառի ժողովի նիստում (տե՛ս Լ. Բեգլարյան, էջեր Ակսել Բակունցի գյուղատնտեսական գործունեությունից, Իրևան, 1969, էջ 21) Ա. Բակունցը զեկուցել է հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքի մասին:

1926 թ. սեպտեմբերի 12, 14 և 15-ին Փարիզյան, Ագարակ և Գոյգարա-Խաչատր գյուղերում կայացած նիստում կազմվել է հանձնաժողովի չորրորդ արձանագրությունը: Դրան հաջորդում են Բակունցի հոկտեմբերի 18-ի և նոյեմբերի 13-ի երկու, ինչպես նաև այլ զեկուցագրերը հանձնաժողովի գործունեության մասին: Հոկտեմբերի 27-ին Ա. Բակունցը

և Ռ. Դաշտոյանը ՀեՍՀ Կենտրոնականի նիստում զեկուցել են Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների «Վարչատնտեսական սահմանները գծող Անդրկենտրոնականի առընթեր հանձնաժողովի աշխատանքների մասին»։ Որոշվել է. «Հնդունել ի գիտություն Լանձնարարել հողժողովման մասին՝ քննել հանձնաժողովի արձանագրությունը և իր եզրակացությունը ներկայացնել Կենտրոնականի նախագահությանը»։ Այս փաստաթղթի վրա հողվարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանը հոկտեմբերի 30-ին արել է մակագրություն. «Հնկ. Բակունցին. խնդրում եմ անհրաժեշտ նյութերը ստանալ Կոչնտկովից և կազմել ու ներկայացնել Հայկենտրոնականի մանրամասն զեկուցագիր-եզրակացություն՝ սահմանագծման աշխատանքների մասին»։ Երեք օր անց դրվել է երկրորդ մակագրությունը. «Կցել գործին»։ Գրված է արգեն։ 3. XI. 26։ Ա. Բակունց» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 228, թ. 11)։ Սա հավանորեն այն զեկուցագիրն է, որը հողժողովման նոյեմբերի 13-ի կից գրությամբ ներկայացրել է Ժողովախորհին (տե՛ս սույն հատորում, էջ 485)։

Նոյեմբերի 23-ին հանրապետության Կենտրոնականում լսել է Ա. Բակունցի, Ռ. Դաշտոյանի (հողժողովի տեղակալ, ապա Կենտրոնականի քարտուղար) և Բ. Հարությունյանի (Զանգեզուրի գավառականի նախագահ) զեկուցումը Զանգեզուրի ու Մեղրու և Քրդստանի ու Կարյազիների գավառների սահմանագծման մասին (նշվ. տեղում թ. 20)։ Նույն գավառներին է նվիրված հանձնաժողովի հինգերորդ արձանագրությունը, որը կազմվել է 1927 թ. հուլիսի 8-ին, Գորիսում, Հուլիսի 9—10-ի նիստը (վեցերորդ արձանագրություն) Գորիսում դարձյալ անդրադարձել է Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառներին։ Հանձնաժողովի այս շրջանի գործունեությանը Ա. Բակունցն անդրադարձել է հուլիսի 19-ին Խ. Ավդալբեգյանին գրած նամակում։

1928 թ. մայիսի 18-ին Թբիլիսիում Ա. Բակունցը մասնակցել է նաև մի այլ հանձնաժողովի աշխատանքին և ստորագրել նրա արձանագրության տակ։ Հանձնաժողովը քըննարկել է Լոռի-Փամբակի գավառում Բորչալուի անասնապահական տնտեսությունների արոտօգտագործման հարցը (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 318, թ. 108)։

Յա. Կոչնտկովի հանձնաժողովի փաստաթղթերի հետ առնչվում են հողվարչության պետի տեղակալ Ա. Բակունցի ստորագրությունը կրող հետևյալ երկու գրությունները։ 1927 թ. նոյեմբերի 2-ին Զանգեզուրի գավառում ի պահանջով ուղարկել է գրություն. «Արձանագրության մեջ հիշատակություն չկա «Խաթուն-Քաղի» մասին։ Ուղարկում ենք արձանագրության պատճենը» (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 16, գ. 103, թ. 19)։ Կից գտնվում է նշված հանձնաժողովի 1926 թ. սեպտեմբերի 12, 14, 15-ի նիստի արձանագրության պատճենը)։ Մյուսը, դարձյալ Զանգեզուրում ի պահանջով հասցեագրված, 1928 թ. մարտի 2-ի գրությունն է. «Ի հետևումն ս. թ. փետրվարի 14-ի № 199 գրության՝ ուղարկում ենք Ձեզ պահանջված որոշման պատճենը» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 24)։ Կից դարձյալ նույն արձանագրության պատճենը)։

Նշված արձանագրությունները և ակտը չի կարելի դիտել որպես Բակունցից ծագող փաստաթղթեր, ուստի դրանք չեն զետեղվում հատորում։

1 Ժիշտ ձևն է՝ Կոչնտկով։

2 Գանինի գրությունը տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 16, գ. 227, թ. 9։

3 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1—4։

58. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 229, թ. 29 ր: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Հոկտեմբերի 29-ին և 30-ին հողվարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանը ուժանիսցիների դիմումին կցված՝ ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի գրութայն վրա արել է հետևյալ մակագրությունները. «Ընկ. Բակունցին. խնդրում եմ գրել մանրամասն տեղեկագիր ու եզրակացություն:— «Գործավարին. Բակունցի գրութայն բովանդակությամբ պատասխան կազմել Հայկենտգործկոմին և ավելացնել, որ սահմանագծման բոլոր խնդիրները պիտի հաստատվեն Անդրկենտգործկոմի կողմից, որտեղ և հնարավոր կլինի Ուժանիսի և մի քանի այլ գյուղերի հարցերը վերաքննության դնել (տե՛ս նույն տեղում, թ. 29ա):

Նույն հարցի կապակցությամբ Հայկենտգործկոմի մի այլ՝ նոյեմբերի 12-ի գրութայն վրա արված է հետևյալ մակագրությունը. «Հայկենտգործկոմին. այդ խնդրող հնարավոր է լուծել Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնաժողովի միջոցով՝ այն իմաստով, որպեսզի վերջինս հեռագրով կարգադրություն անի այս տարի վարած հողերը իրենց տերերին թողնելու մասին: 13.XI.26: Ա. Բակունց» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 35):

59. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾՈՒՄԻՆ

Մակագրություն՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 229, թ. 30, որն արված է ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի 1926 թ. նոյեմբերի 1-ի Մ 5059՝ Ղափանի շրջանի Զեյվա գյուղի հասարակության համախոսականի կից գրութայն վրա: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

60. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎՀՈՂԲԱՃԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 408, թ. 108: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի հետևումն այս գրութայն՝ հրահանգված է շրջգործկոմներին՝ «ուղարկել կենտրոն՝ ուղարկելու համար շրջանումդ վերաքննիչով Տաճկաստանի նախկին բնակիչների մասին մոտավոր» տվյալներ:

61. <ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ> ԺՈՂՎՈՄԽՈՐՀԻՆ

<Զեկուցագիր Անդրկենտգործկոմի սահմանագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին>

Պահպանվել է մեքենագիր պատճենի երկու օրինակ՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 14, գ. 25, թթ. 159, 184: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Վերնագրվում ու թվագրվում է ըստ բովանդակության և կից գրութայն, որը հողադրվում և կողմից նոյեմբերի 13-ին ներկայացվել է հանրապետության Ժողկոմխորհին. «Ի

լրումն հողվարչության հոկտեմբերի 19-ի № 267 գրության (հավանորեն նկատի ունի հողվարչությանը ներկայացրած Բակունցի 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի զեկուցագիրը (տե՛ս սույն հատորում, էջ 480), որը հաջորդ օրն ուղարկվել է Ժողկոմխորհ) սրան կից ուղարկվում է ընկ. Բակունցի զեկուցումը» (տե՛ս նշված տեղում, թ. 153):

Պահպանվել է ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1926 թ. նոյեմբերի 30-ի № 4922 գ. գրությունը (բերվում է ստորև), որից երևում է, որ հողժողկոմաւը հիշյալ խնդրի առթիվ մի զեկուցագիր ևս պետք է ուղարկած լինի հանրապետության Կենտգործկոմ, որը, սակայն, արխիվային գործերում չի հայտնաբերվել:

«Հողժողկոմատ. Ձեր № 267/340 գ. Ժողկոմխորհի գործերի կառավարչությունը հայտնում է, որ սահմանային խնդիրների մասին անհրաժեշտ է զեկուցում ներկայացնել Հայկենտգործկոմին»:

Հողօգտագործման մասնավոր հարցերի են վերաբերում նաև Բակունցի ստորագրությունը կրող երեք այլ փաստաթղթեր ևս, որոնք, սակայն, հատորում չեն տպագրվում: Առաջինը հողվարչության 1927 թ. մայիսի 24-ի գրությունն է Հայկենտգործկոմի քարտուղարությանը՝ Ղազարի գավառի Կաղրլի գյուղի կողմից Թարսաշայ-Մուրղուզի արոտավայրերից (Դիլիջանի գավառ) օգտվելու հարցի մասին (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 179, թ. 259ա-բ, մեքենագիր բնագիրը): Երկրորդը (նաև հողժողկոմի տեղակալ Լեոն Ղազարյանի ստորագրությամբ) վերաբերում է Աղբրեջանի Կարյագինի գավառի Մաշակու գյուղի՝ Զանգեզուրի արոտավայրերից օգտվելու հարցին (նույն տեղում, գ. 240 [1-ին մաս], թ. 32, մեքենագիր բնագիրը): Վերջինը Շամոմլու և Տանձատափ գյուղերի արոտօգտագործման հարցի կարգավորման մասին է (նույն տեղում, գ. 282, թ. 89):

1 Ա. Բակունցը նկատի ունի 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի զեկուցագիրը (տե՛ս սույն հատորում, էջ 480):

2 Պատճենի երկրորդ օրինակում մեքենագրված է՝ ինձ հայտնի չէ: Ուղղում ենք՝ ինձ հայտնի չէ:

3 Հուլիսնաք (աղբրեջաներեն)—պետություն, իշխանություն:

62. ԷԶՄԻԱՍՆԻ ԳԱՎՀՈՂԱԹԵԼՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 134, ց. 1, գ. 480, թ. 1: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

63. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Պահպանվել է երկու օրինակ բնագիր (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թ. 19ա-բ և թ. 28ա-բ:

Թվագրվում է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձեռագրաման տվյալների: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

64. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թ. 20: Թվագրվում է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տվյալների:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22ա-բ: Արձանագրությունը կազմվել է Աշտարակում, 1927 թ. ապրիլի 20-ին: Հանձնաժողովի նախագահը եղել է հողվարչության պետի տեղակալ Ալ. Քակունցը:

2 Դեռևս 1923 թ. հողաշինարարական կարգով նախատեսվել էր Երևանի գավառի Կոտայքի շրջանի Մաքրավանք գյուղի բնակիչներին վերաբնակեցնել շրջանի գյուղերում: Նականյն մի շարք պատճառներով վերաբնակեցումը ձգձգվեց:

65. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թ. 23:

Գրության վրա արված են մակագրություններ. «Ընդհանուր» բաժին. խնդրում եմ գրել հրաման: 23/IV 27 թ.: Խ. Ավդալբեգյան:— «Հողաշինարարության» վարչություն. Գործուղումների մասին կոմիտեի արած հրահանգ-կարգադրությունը կատարած չլինելու պատճառով հրամանով ձևակերպել հնարավոր չէ: 25/IV 27 թ.: Աթաբեկյան:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

66. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԻՉԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 287, թ. 24:

Գրության վրա արված է մակագրություն. «Այս մտքով պատասխանել խնդրատուններին: Սույն գրագրությունն ուղարկել Զանգեզուրի գավառակոմիտեի և անօրինություն: 26/IV 27 թ.: Ստորագրություն»:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

67. ԱՐՀՈՒՍԳԻԼՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Մակագրություն՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 186, թ. 7, արված ՀեՍՀ լուս-ժողովատեի արհիւսգլխվարչության 1927 թ. մայիսի 26-ի Ձ 4839 գրության վրա (պատճենը հոգծողովատեին), որով հաղորդվում էր, որ 1927/28 ուսումնական տարվա համար ՌՍՖՍՀ բուհերում ուղարկելու նպատակով պահանջվել է 15 տեղ՝ անասնաբուծության գծով, և որ այդ պահանջը բավարարվել է, ու նույնիսկ տեղերի թիվն ավելացվել:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թթ. 48—50: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նամակի գլխավերևում, այլ ձեռագրով (կապույտ գույնի մատիտով), գրված է այսպիսի վերնագիր. «Փաղվածք հողժողովման տիպի տեղակալ, գյուղատնտես Ա. Բակունցի տեղեկագրից՝ Ղափանի հանքային շրջանների զատման աշխատանքների մասին»:

1 Ավգալրեգյան Խաչատուր (1889, Մակու—1975, Երևան)—ՆՍԽՀ հողժողովման տիպի հողաշինարարության և պետական հողային գույքերի (ՊՀԳ) վարչության պետ: Հրավերով Հայաստան է եկել Աբխազիայից և հողժողովման տիպի աշխատանքի անցել 1921 թ. նոյեմբերի 19-ին: Այդ տասնամյակին մեծ գործունեություն է ծավալել հողային հարցի գործնական լուծման բնագավառում, որպես այդ գործի կազմակերպիչ ու ղեկավար: Զբաղվել է նաև գիտական աշխատանքով (տե՛ս Ավգալրեգյան Խ. Հ., հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում [1801—1917 թթ.], Ե., 1959, 440 էջ):

2 Մենաբդե Եֆիմ Գրիգորևիչ—ավագ հողաշինարար:

3 Մկրտչյան Սեդրակ Համբարձումի—հողաշինարար:

4 Թաթաղյան Արշավիր—հողաշինարար:

5 Գոն—հողաշինական գործիչ:

6 Մանուշարյան Լևոն Նիկողայի—հողժողովման տիպի տեղակալի վարիչ:

7 Հովհաննիսյան Մնացական—արտաշինարար:

8 Շլեպյով Նիկոլայ—վերաբնակիչ:

9 Նազարյան Հմայակ—գծագրող:

69. <Խ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 227, թ. 19ա-ր: Նամակի վրա արված է մակագրություն՝ «Կցել Անդրկենտրոնական» գործին: 20/VII 27 թ.: Խ. Ավգալրեգյան:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

70. <Խ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թթ. 43ա—44բ: Նամակի վրա արված է մակագրություն. «Հեռագրել Գորիս, Բակունցի. Հովհաննիսյանի աշխատանքները պիտի տանի՝ այս տարի թուլվորներին հայտարարելու և կիրառելու պայմանով: Եթե ամբողջը հասցնի, ավելի լավ. արձակուրդից հարցը կլուծենք թու գետին՝ վերադարձից. աշխատի ծրագրին իրագործել տալ հարյուր տոկոսով: 11/VIII 27 թ.: Խ. Ավգալրեգյան»:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Գրիգորյան Արեւի—հողաշինական օգնական:

71. ԷԶՄԻԱՄՆԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 134, ց. 1, գ. 480, թ. 56: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գյուղերի անունների դիմաց էջմիածնի գավհողրածնի կողմից լրացված են դպրոցների համար պահանջվող հողատարածությունների վերաբերյալ թվական տվյալներ:

72. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 1851, թ. 41: Հավանորեն շրջաբերական է: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 ՏՆ՝ս Պ. Փալանբաշյան, Գոմաղբ: Ե., 1928: 18 էջ: ՀՍԽՀ հողժողովմատ: Գյուղացու գրադարան Մ 49:—Մ. Թումանյան, Վիկ: Ե., 1928: 36 էջ: ՀՍԽՀ հողժողովմատ: Գյուղացու գրադարան Մ 48:—Ա. Բակունց, Խոտորչուրի կոմունան: Ե., 1927: 51 էջ: Հողժողովմատ: Գյուղացու գրադարան Մ 47:

73. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏ> ԸՆԴ<ՀԱՆՈՒՐ> ԲԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 311, թ. 15: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Մ 5 պաշտոնագիրը տՆ՝ս նույն տեղում, թ. 19:

2 Հիշյալ գրությունը տՆ՝ս նույն տեղում, թ. 17: Հողժողովմատին հասցեագրված ՀՍԽՀ Կենտրոնականի այդ գրության մեջ ասված է . «Ուղարկելով Ձեզ ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի Ազգերի խորհրդի նախագահության որոշում. ԱՍՖԽՀ ժողովուրդների փոխհարաբերության և նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման մասին, խնդրում ենք այն քննության առնել և տալ Ձեր գրավոր դիտողություններն այն մասին, թե Ձեր աշխատանքի ասպարեկում շարափված խնդիրների շուրջն ի՞նչ անելիքներ կան, և դրա համար Ձեր կողմից ի՞նչ միջոցներ են առաջարկվում»:

74. ՔԱՐՏ ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ՆՅՈՒԹՅՈՒ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՎՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 228, ց. 1, գ. 186, թ. 13: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 15 հունիսի, 1979, Մ 24 (հրապարակում՝ Վ. Ղազախյանի):

ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվում աշխատելու արդյունքը դարձավ Բակունցի «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», գրված արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա» գիտական ուսումնասիրությունը (տՆ՝ս սույն հատորում):

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Այս բաժնում համախմբված են լրագրային համառոտ շարադրանքներն ու արձանագրային ամփոփումները Ա. Բակունցի այն զեկուցումների ու ելույթների, որոնց բնագրերը մեզ չեն հասել կամ առ այսօր հայտնաբերված չեն: Մնացած դեպքերում, երբ այդպիսիք մատչելի են եղել աշխատասիրողներին, ամբողջական բնագրերը տեղադրվել են սույն հատորի համապատասխան բաժիններում, իսկ դրանց ամփոփումներն օգտագործվել ծանոթագրություններում:

Այս բաժնի նյութերում ևս արծարծվում են նույն խնդիրները, ինչ հատորի առաջին երկու բաժիններում: Բայց մենք ավելորդ համարեցինք զեկուցումների ու ելույթների ամփոփումները ներկայացնել թեմատիկ խմբավորումներով՝ խուսափելու համար անհարկի մասնատումներից:

Նյութերը հրատարակվում են որոշ ընտրությամբ:

<ԵԼՈՒՅԹ 204-Ի 3-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

(էջ 501)

Սղագրությունը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 80, թ. 28: Տպագրվել է «Լրաբեր», 1979, № 6, էջ 104—105, որտեղից և արտատպվում է:

1 204-ի համագումարի պատգամավոր Մ. Դարբինյանն իր ելույթում քննադատական սուր խոսքեր էր ուղղել սփյուռքահայ մտավորականության և հարուստների հասցեին, որի զեմ և առարկում է Բակունցը:

204-ի համագումարի գործերում կան նաև Բակունցի ուրիշ ելույթների սղագրություններ, որոնցից մեկը (18—19 հոկտեմբերի 1923) վերաբերում է 204-ի կանոնադրությունը վերամշակող հանձնաժողովի զեկուցմանը (տե՛ս նույն տեղում, թթ. 58—66), իսկ մյուսը (15 հոկտեմբերի 1923) Բակունցի հարցերն են՝ ուղղված տարբեր զեկուցողների:

Ստորև մեջ ենք բերում այդ նյութերը.

<1>

«Նախագահ.—Ուրեմն, այժմ անցնում ենք կազմակերպչական հանձնաժողովի զեկուցմանը:

Բակունց.—Հանձնաժողովն իր աշխատանքները կատարելիս նկատի է ունեցել այն բոլոր առաջարկները, որ համագումարն արել է իր նիստերի ընթացքում, նույնպես և Թիֆլիսի ճյուղի կանոնադիրը: Մի քանի կետեր էլ հանձնաժողովն իր կողմից է ավելացրել, որոնք չէին նախատեսվել այդտեղ: Ես այժմ կարդում եմ կանոնադիրը...

Բակունց.—Բացի կանոնադրությունից, հանձնաժողովն ունի նաև մի քանի առաջարկություններ, որոնք չեն մտնում կանոնադրության մեջ: Դրանք են.

* Հոկտեմբերի 18-ի նիստը նախագահել է պրոֆ. Ավ. Փալանթարը (Մոսկվա), իսկ 19-ի նիստը՝ Ար. Նրզեկյանը (204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, հանրապետության հողագործության ժողկոմ):

ա) Դիւ<աւոր> վարչութիւնից 2—3 հոգի լինեն մնայուն և վճարովի:

Նախագահ.—Քվեարկում եմ: Ընդունվում է:

Բաղունց.--բ) ճյուղերում գտնվող այն անհատները, որոնք միայն անդամավճար են տալիս, 204-ին համարել 204-ի անդամ:

— Քվեարկությամբ ընդունվում է:

<2>

«Կենտ<րոնական>» վարչութիւնը մտադի՞ր է տպագրել հաշիվները: Դա մեզ կարե-վոր է՝ տեղերումը զեկուցելու համար:

«Մեր երկու տարվա բոլոր տեսակի հաշիվներն ու կատարած գործառնութիւնները անպայման տպագրվելու են, որպեսզի արտասահմանը իրազեկ լինի մեր գործնության»:

<ԱՆԱԶԱՆԻ «ՎԱՅՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՀՈՐԻՋՈՆՈՒՄ» ՎԵՊԻ ԼԵՋՈՒՆ>

(էջ 502)

Քաղված է 1934 թ. հունիսի 4-ին Երևանում, Գրողների տանը կարդացած «Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպի լեզուն» թեմայով զեկուցման լրագրային հաշիւտ-վութիւնից, որ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1934, հունիսի 20, № 16: Հիմնական զեկուցողը Ա. Բակունցն էր: Արտահայտվել են՝ Դ. Դեմիրճյանը, Զ. Նսայանը, Ե. Չարենցը, Մ. Արաքին, Վ. Նորենցը, Խ. Սարգսյանը, Գ. Սեակը, Ս. Վահուհին, ինքը՝ Ալազանը:

Հաղորդման մեջ ասված է նաև, որ «Ընկ. Չարենցն իր ընդարձակ ելույթում հակա-ճառեց զեկուցողի մի քանի սկզբունքներին: Նա շեշտեց, որ լեզվի խնդիրը ամենից առաջ ոճի խնդիր է, և չի կարելի այն քննել առանց նկատի առնելու տվյալ երկի ոճը, նրա տեղովութիւնը: Որևէ երկի լեզուն քննելիս՝ ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ, թե ինչպիսի՞ հեղինակի և ինչպիսի՞ երկի հետ գործ ունենք: Այդ հանգամանքը կարող է շատ «անհասկանալի» բաներ հասկանալի դարձնել. որևէ այլ երկի համար անընդունելի հատկութիւններ տվյալ երկում կարող են միանգամայն ընդունելի լինել: Ալազանի լեզվի թե-րութիւնները բխում են այն հիմնական պատճառից, որ վեպը ոճի տեսակետից ամբողջա-կան չէ»:

Վ. Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպը լույս է տեսել 1934 թ.:

<ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՎԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 504)

Քաղված է «Գրական թերթ», 1934, հունիսի 20, № 16-ի «Դիսպուտ պոեզիայի շուրջ» հաղորդումից:

1934 թ. հունիսի 8—10-ը Երևանում, Գրողների տանը տեղի ունեցած և հայ բա-նաստեղծության լեզվի հարցերին նվիրված բանավեճերին մասնակցել են՝ Վ. Նորենցը, Ե. Չարյանը, Գ. Սեակը, Ե. Չարենցը, Գ. Վանադեցին, Գ. Սարյանը, Ս. Տարոնցին, Վեպերը, Ս. Զորյանը, Ա. Բակունցը, Մ. Արմենը, Ս. Հարութիւնյանը:

<ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 505)

Քաղված է Ա. Բակունցի՝ 1934 թ. հուլիսի 21-ին Երևանում, Գրողների տանը կարդացած զեկուցման մասին հաղորդումից՝ «Գրական թերթ», 1934, հուլիսի 24, № 19:

<ԵՆՈՒՅՑ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

(էջ 505)

Քաղված է Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարի (տեղի է ունեցել 1934 թ. օգոստոսի 1—6-ը) սղագրություններից (մեքենագիր), որոնք պահվում են՝ ԳԱԹ, Հայաստանի խորհրդային գրողների միության ֆոնդ, № 7, էջ 142—150: Ա. Բակունցի ելույթը սղագրված է չափազանց անփույթ, բազմաթիվ բացթողումներով, սխալներով և աղավաղումներով: Դրանից հատվածներ ճշտումներով տպագրվել են 1959 թ.՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին, էջ 117—126, ապա արտատպվել՝ «Երկեր երկու հատորով», հ. II, էջ 592—600:

Սույն հատորում հրատարակվում է Բակունցի ելույթի ամբողջ սղագրությունը:

Ա. Բակունցը ելույթ է ունեցել օգոստոսի 6-ին, վերջին՝ 8-րդ նիստում: «Գրական թերթի» ն. թ. օգոստոսի 10-ի համարում (№ 21) «Համագումարի օրագիրը» հաղորդման մեջ տրված է նաև նրա ելույթի հակիրճ շարադրանքը:

Սղագրության մեջ առկա անհնայտ աղավաղումները, սխալները ճշտված են հնարավորին չափ զգույշ՝ հեղինակային խոսքի նախնական վիճակը պահպանած լինելու ձգտումով: Որոշ անհարթություններ էլ թողել ենք նույնությամբ՝ ենթադրելով որ բանավոր ելույթում նման անհարթություններ հնարավոր են: Բացթողումները, երբ հնարավոր է եղել կուսհել, վերականգնված են:

Սղագրությունում բացակայում են Բակունցի մեջբերումները Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» զեկուցումից, Ա. Խանջյանի մի ելույթից և Ե. Չարենցի մի զեկուցումից (փոխարենն ամեն տեղ գրված է՝ կարգում է): 1959 թ. հրատարակված հատվածներում այդ մեջբերումներից վերականգնված են մի քանիսը: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնված են բոլոր մեջբերումները, ընդ որում՝ Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» զեկուցումից համապատասխան բովանդակության ավելի փոքր քաղվածք ենք դրել, քան 1959 թ. հրատարակության մեջ է: Ա. Խանջյանի ելույթից Բակունցի բերած երկու քաղվածքները գրված են ըստ «Գրական թերթի» 1934 թ. ստորև նշված համարից: Բակունցը բերել է նաև Ե. Չարենցի մի կարծիքը Հ. Թումանյանի լեզվի մասին, որ հայտնվել է 1934 թ. հունիսի 28-ին, Չարենցի «Մեր գրական լեզվի զարգացման տենդենցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» զեկուցման մեջ: 1959 թ. հրատարակությունում ամենուր, ուր բացակայում էին մեջբերումները, գրված են հատվածներ Ե՛լ թե Չարենցի զեկուցման սղագրությունից, այլ «Գրական թերթում» (1934, № 18) տպագրված հաղորդումից, որտեղ կա Չարենցի կողմից կազմված իր զեկուցման «Թեզուսներ»՝ ամփոփումը: Հնարությունը ճիշտ է կատարված, քանի որ Բակունցի ելույթի տվյալ հատվածից երևում է, որ նա նկատի է ունեցել այն ժամանակ արդեն «Գրական թերթում» հրապարակ-

ված այդ ամփոփումը: Դա պարզ է դառնում նաև այն բանից, որ Բակունցը քննադատելով Չարենցին՝ գործածել է թերթում տպված ամփոփման մեջ եղած գյուղական ինտոնացիա բառակապակցությունը, որը չկա զեկուցման բնագրում (տե՛ս Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Ե., 1967, էջ 306—341):

Սակայն, 1959 թ. ժողովածուի մեջ Չարենցի զեկուցման ամփոփման այդ մասը տպագրված է անհարկի կրճատումներով: Այժմ, ըստ «Գրական թերթի» հիշյալ համարի, Թումանյանին վերաբերող հատվածը դրել ենք ամբողջությամբ:

1 Ա. Խանջյան, Ճառ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարում:— «Գրական թերթ», 1934, օգոստոսի 10, № 21: (Ա. Խանջյանն իր ճառն արտասանել է համագումարի օգոստոսի 2-ի երեկոյան նիստում):

2 ...իճշպես ես իմ զեկուցման ժամանակ...—նկատի ունի 1934 թ. հուլիսի 21-ին գրողների տանը իր տված զեկուցումը (տե՛ս «Գրական թերթ», 1934, № 19):

3 Ընկ. Չարենցը լեզվի խնդիրների կապակցությամբ ունեցած իր զեկուցումով—խոսքը վերաբերում է 1934 թ. հունիսի 28-ին Ե. Չարենցի տված վերոհիշյալ զեկուցմանը:

4 Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» զեկուցումից (1914) բերված են այն հատվածները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Ա. Բակունցի արծարծած հարցի հետ: Ցուրաքանչյուր հատված զրված է առանձին շարժումներով, տեսնե՛լ Վ. Տերյանը, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1925, էջ 172—177, Նույնը, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Ե., 1975, էջ 85—87:

5 Ե. Չարենցի զեկուցման ամփոփումն է. «Գրական թերթ», 1934, հուլիսի 10, № 18, նաև՝ Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Ե., 1967, էջ 244—245:

6 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1925, էջ 177—178, Նույնը, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Ե., 1975, էջ 89:

7 Ա. Խանջյան, վերոհիշյալ զեկուցումը, նույն տեղում:

8 Ա. Խանջյանի նույն զեկուցումից է, նույն տեղում:

9 «Բացասական նիվելիրովկա»-ի մասին Ե. Չարենցը խոսել է իր «Մեր գրական լեզվի զարգացման տենդենցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» զեկուցման մեջ (տե՛ս Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, նույն տեղում):

<ՀԱՅԿԻՆՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 517)

Քաղված է «Դիսպուտ Հայկինոյի ստեղծագործությունների շուրջը» վերնագրով լրագրական հաշվետվությունից, որը տպագրվել է՝ «Խորհրդային արվեստ», 1936, ապրիլի 16, № 7:

Բանավեճը տեղի է ունեցել նույն թվականի ապրիլի 10-ին և 11-ին, Երևանում: Հիմնական զեկուցումով հանդես է եկել Հայկինոյի դիրեկտոր Դ. Դեմիրճյան, ելույթ են ունեցել՝ Հ. Բեկնապարյանը, Ամ. Մարտիրոսյանը, Հայ-Արտյանը, Դուկոն, Ֆելդմանը, Գյունը, Ա. Բակունցը, Դ. Սիմոնյանը և ուրիշներ:

ԼՐԱՑՈՒՄ

Ստորև հրատարակվում են Ա. Բակունցի երկու նամակը, որոնց բնագրերը խմբագրին հայտնի դարձան գրքի տպագրական աշխատանքներն ավարտելուց հետո: Նպատակահարմար գտնվեց հատորին կցելու նաև «Տարաւ Բուլրա» վեպի հայ թարգմանության առաջին հրատարակությանը կցված հետաքրքրական «Բառարանը», որը Բակունցի նման բնույթի աշխատանքներից միակն է, որ հասել է մեզ:

«Լրացում» բաժնի նյութերը տպագրության է պատրաստել և ծանոթագրել (նաև՝ լուսագմանել) Պ. Հակոբյանը:

1

Ա. Պ. ՌՅԱԲԻՆԻՆԱՅԻՆ

Милая Александра Петровна!

Получил две телеграммы. Сердитесь? Посылаю два экз. сборника рассказов². Как быть с первой телеграммой? Я бы добавил два или, даже, три рассказа, но для этого нужно подтверждение первой телеграммы и еще месяц или два, пока справлюсь с переводом³.

Ладно? Жму руку.

Ваш А. Бакунц

P. S. В моей земле такая весна, такая чудесная весна...

12.III.35 г.

Эчмиадзин

<Թարգմանություն>

Սիրելի՛ Ալեքսանդրա Պետրովնա՜:

Ստացա երկու հեռագրերն էլ: Բարկացե՞լ եք ինձ վրա: Ուղարկում եմ պատմվածքների ժողովածվից երկու օրինակ²: Ինչպե՞ս վարվել առաջին հեռագրի հետ: Ես կուզենայի ավելացնել երկու կամ, մինչև իսկ, երեք պատմվածք, բայց դրա համար անհրաժեշտ է հաստատումն առաջին հեռագրով <արված առաջարկության> ու նաև՝ մեկ կամ երկու ամիս, մինչև որ կվերջացնեմ թարգմանությունը³:

Լա՞վ... Սեղմում եմ ձեռքդ:

Զեք Ա. Բակունց

Ե. Գ. Իմ երկրորդ այնպիսի գարո՛ւն է, այնպիսի սքանչելի գարո՛ւն...

12. III 35 թ.

էջմիածին

Ինքնագիրը պահվում է ՍՍՀՄ Գրականության և արվեստի կենտրոնական պետական արխիվում (Մոսկվա), Վ. Գուլյեի թղթենեկում՝ ֆ. 2530, ց. 1, գ. 184, թ. 1:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Այս և հաջորդ նամակները կապված են սույն հատորի բնագրերի բաժնում տեղադրված № 13 հեռագրի հետ (էջ 373) և վերաբերում են նույն խնդրին: Տե՛ս ծանոթությունը (էջ 602):

2 Բակունցը նամակի հետ ուղարկել էր իր «Յոթ պատմվածք» ռուսերեն ժողովածուն (Քիֆլիս, 1934, երկրորդ հրատարակություն):

3 Բակունցն, այնուամենայնիվ, կատարել է խմբագրության առաջադրանքը և դրթին ավելացրել երկու պատմվածք՝ «Նամակ ռուսաց Թագավորին» և «Սև ցեղերի սերմնացանք» (երկուսն էլ Պ. Ֆուլյանի Թարգմանությամբ), դրանով իսկ երկերի թիվը հասցրել իննթի: Այդ երկու պատմվածքները Ա. Պ. Ռյաբինինային են ուղարկվել մինչև հուլիս ամիսը:

2

«ԵՌՈՒԴՈՅՍՏՎԵՆԱՅԱ ԼԻՏԵՐԱՏՈՒՐԱ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆԸ

Гослитиздату

Рассказы сборника «Девушка Хонар»¹ перевели следующие лица (в скобках отмечены даты написания рассказов):

«Письмо к белому царю» (1927)²—З. Долуханова

«Девушка Хонар» (1926)—В. Тер-Аракелян

«Альпийская фиалка» (1925)³—М. Корганова

«Сумерки провинции» (1932)—З. Долуханова

«Сын гончара» (1931)—М. Корганова

«Белый конь» (1928)—М. Корганова

«Сеятель <черных пашень>» (1932)⁴—М. Корганова

«Дядя Даво» (1933)⁵—П. Фольян

«Сказ Муро о Ленне» (1932)⁶—П. Фольян

А биография автора напечатана на русском языке не раз (см. «Семь рассказов», Закгиз, 1934⁷; Сборник «Молодая Армения», Мол. гвардия, 1935⁸; «Темное ущелье», сб. рассказ., Гиз, 1929⁹ и т. д.), разве только можно дополнить, отметив выход двух но-

вых сборников на армянском языке: «Сеятель черных пашен» (1934) и «Дождь» (1935).

За «максимальное облегчение выполнения договорных обязательств» автор Гослитиздату приносит свою глубокую благодарность.

А. Бакуни

М. Эчмиадзин

15.VI.1935

<Բարգմանություն>

Գոսլիտիզդատին

«Девушка Хонар» («Խոնարհ աղջիկը») ժողովածվի¹ պատմվածքների թարգմանել են հետևյալ անձինք (փակագծերի մեջ նշված են պատմվածքների գրության թվականները)։

«Նամակ ճերմակ թագավորին» (1927)²—Զ. Դուրխանովա

«Խոնարհ աղջիկը» (1926)—Վ. Տեր-Առաքելյան

«Ալպիական մանուշակ» (1925)³—Մ. Կարգանովա

«Պրովինցիայի մայրամուտը» (1932)—Զ. Դուրխանովա

«Բրուտի տղան» (1931)—Մ. Կարգանովա

«Սպիտակ ձին» (1928)—Մ. Կարգանովա

«Սերմնացանը» (1932)⁴—Մ. Կարգանովա

«Քեռի Դավոն» (1933)⁵—Պ. Ֆոլյան

«Մուրոյի «Զրուցը» Լենինի մասին» (1932)⁶—Պ. Ֆոլյան

Իսկ հեղինակի կենսագրությունը մեկ անգամ չէ, որ տպագրվել է ռուսաց լեզվով (տե՛ս «Семь рассказов», Զակգիդ, 1934⁷, «Молодая Армения» <Ժողովածու>, «Մուրոյայա գվարդիա», 1935⁸, «Темное ущелье», պատմվածքների ժողովածու⁹, Գոսլիզատ, 1929 և այլն), միայն թե կարելի է լրացնել, նշելով հայերեն լեզվով լույս տեսած երկու նոր ժողովածուները՝ «Սև ցեղերի սերմնացանը» (1934) և «Անձրևը» (1935)։ Հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Գոսլիտիզդատին՝ «Պայմանագրով ստանձնած պարտականությունների կատարումը ծայրահեղորեն թեթևացնելու» համար։

Ա. Բակունց

էջմածին

15. VI. 1935

Ինքնագիրը պահվում է ՍՍՀՄ Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում, Վ. Գոլցեի թղթերում՝ ֆ. 2530, ց. 1, գ. 184, թ. 2:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Ա. Բակունցի «եռնահր հաղիկը» խորագրով պատմվածքների ռուսերեն ժողովածուն լույս է տեսել նույն 1935 թվականին, 10000 տպաքանակով, Վ. Գոլցեի խմբագրությամբ և նկարիչ Ս. Զախրյանի ձևավորմամբ (Ժողովրդական տնտեսական լիտերատուրա հրատարակչություն, արտագրության է հանձնվել 1935 թ. մայիսի 4-ին, ստորագրված է տպագրության ն. թ. հուլիսի 20-ին): Այն ընդգրկում էր նամակում հիշատակվող բոլոր ինը պատմվածքները:

2 «Նամակ ռուսաց թագավորին» պատմվածքի խորագիրը Բակունցը թարգմանել է ըստ ռուս թագավորի մասին Արևելքում, մահմեդական ժողովուրդների շրջանում ձևավորված պատկերացման՝ ճեմալ մակդիրով (ձնամակ ճեմալ թագավորին): Գրքի հրատարակության ժամանակ հեղինակի այս անուղղակի առաջարկն անտեսված է, և պատմվածքի վերնագիրը մնացել է ավանդական ձևով՝ «Письмо русскому царю»:

3 Բակունցի երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորի ծանոթագրություններում (էջ 646—647) վիճարկվում է «Ալպիական մանուշակը» պատմվածքը 1925 թվականին գրած լինելու վերաբերյալ հեղինակի վկայությունը և առավել հավանական նկատված՝ 1926 թվականը, ըստ որում, որպես պատմվածքի հերոսներից մեկի՝ Հնազանդի նախատիպ մատնացույց է արված ապագա պատմաբան-հնագետ Մորուս Հասարայանը: Երկրորդը համոզիչ չէ, թեպետև «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքը 1925 թվականին գրված լինելու մասին վկայում է նաև ներկա նամակը, իսկ Մ. Հասարայանն այն տարիներին զբաղվում էր Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությամբ:

4 «Սերմնացանը» նոր պատմվածք չէ, այլ «Սև ցեղերի սերմնացանը» պատմվածքի խորագրի համառոտած տարբերակը:

5. Ա. Բակունցի «Անձրևը» (1935 թ.) ժողովածուի մեջ (էջ 79) և սույն հրատարակության առաջին հատորի ծանոթագրություններում «Քեռի Դավին» պատմվածքը վերագրվում է 1934-ին (էջ 667): Հեղինակի վկայությամբ պարտադրում է վերանայել երկի գրության թվականը (ամենաուշը 1933 թ. վերջերը):

6 «Մուրդի գրույցը» ասքը առաջին անգամ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում (տե՛ս նաև՝ սույն հրատ. 1, էջ 663—664, Ալեքսի Խորագրությամբ), այն էլ հեղինակի մատնանշած թվականից երկու տարի առաջ՝ 1930 թ. հունվարի 22, № 19, էջ 4, Վ. Ի. Լենինի մահվան 6-րդ տարեդարձին նվիրված համարում, «Լենինի մատին» խմբագրական խորագրով: Ռուսերեն թարգմանությունը՝ «Литературная газета», 1934, մարտի 16:

7 Դատելով անվանաթերթից՝ Բակունցի «Յոթ պատմվածք» ռուսերեն ժողովածուն լույս է տեսել երկու անգամ: Մեզ մատչելի է եղել 1934 թ. երկրորդ հրատարակությունը (Անդրպետհրատ, արտագրության է հանձնված 1934 թ. մարտի 23-ին, ստորագրված է տպագրության 29 մայիսի 1934 թ.): Գրքում չկա Բակունցի հատուկ կենսագրությունը, այլ լոկ շորտ էլիջ բազկացած մի անխորադիր առաջարան, ուր, քնականարար, կան և մի քանի կենսագրական փոփոխություններ, բայց հիմնականում՝ Բակունցի գաղափարական շեղումների մասին քննադատական ընդարձակ գիտություններ (էջ 3—6):

8 «Երիտասարդ Հայաստան» ռուսերեն ժողովածուն մեզ մատչելի չի հղել:

9 1929 թվականին Մոսկվայում և Լենինգրադում միաժամանակ լույս տեսած «Մթնա-
ծոր» ռուսերեն ժողովածուի մեջ (հրատարակվել է «ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործու-
թյունը» մատենաշարով և 4000 տպաքանակով) Բակունցի մասին կենսագրական ակնարկ
(ինչպես նաև առաջաբան) չկա:

3

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Առաժման — կողակների զորքի ընտրովի ղեկավարը, ավագը: Կողակներն ունեին մի
քանի ատամաններ՝ զորական, որ ղեկավարում էր կողակներին, երբ նրանք տանն էին,
ռազմերթի ատաման՝ արշավանքների ժամանակ և այլն: Զապորոժցիներն ունեին կու-
րենի ատամաններ, որոնք ենթարկվում էին կոշեվոյին, իսկ վերջինս՝ հեթմանին:

Բառակա—հայր, ավագ, քեռի, ընկեր: Այդպես էին անվանում կողակներն իրենց ա-
ռաշնորդներին:

Բեյվիդեհ — շինության ձև, որ շատ տարածված էր այն ժամանակ: Կառուցվում էր
բնության գեղեցկությունները դիտելու բոլոր հարմարություններով:

Բուճշուկ — գավազան, ռազմանշան:

Բուճշուժնի—կողակ, որը տանում էր բունշուկը:

Բոյաբ, բոյաբին—տոհմիկ ռուս ազնվական:

Բուրսա — գեշերօթիկ հոգևոր դպրոց, որի սաները սովորաբար իրենք էին հոգում
իրենց ապրուստի ծախքը: Բուրսան պահվում էր իսկ մասնավոր նվիրատվությամբ: Նշա-
նավոր էր Կիևի բուրսան:

Բուրսակ — բուրսայի սան:

Դովբիշ — կոշվում էր այն կողակը, որ զարկում էր ձեռնաները կամ թմրուկը: Նը-
բան էին հանձնում հանցավորներին, և նա մասնակցում էր դատաստանին:

Դուկամ — ոսկե դրամ, մոտ 3 ռուբլի:

Զապորոժյան Սեչ — Դնեպր գետի ափերին և Խորտիցայի կղզիների վրա տեղավորվել
էին կողակները, դեռ 15-րդ դարի վերջերին: Լեհաստանի և Լատվիայի միջև կնքված դաշ-
նագրից հետո (Լյուբլինում, 1562 թ.), լեհ ազնվականներն իրենց աղեղնությունն Ուկրաինա-
յում ավելի ուժեղացրին: Այդ տիրապետությունից դժգոհ տարրերը հետզհետե կենտրո-
նացան Ուկրաինայի անտառոտ և ստեպային մասերում, մասնավորապես Դնեպրի ափերին:
Կողակների այդ փոքրաթիվ խմբերն ապրում էին ներքին ինքնավար կյանքով: Պատերազ-
մից ազատ ժամանակ նրանք զբաղվում էին որսորդությամբ և ձկնորսությամբ: Շատ հաճախ
նրանք Դնեպրի հոսանքով իջնում էին Սև ծովը և ասպատակում Ղրիմի և Անատոլիայի
ափերը: Լեհական թագավորները հովանավորում էին կողակներին, իբրև բնական պատ-
վար թաթարների արշավանքների դեմ: Սեչը հետզհետե մեծացավ և բաժանվեց մի քանի
շրջանների: Երկու դար գոյություն ունենալուց հետո, Սեչը վերացավ ռուսական Աննա
թագուհու օրով:

Լիկուռ — մագիստրատի ծառայող. բուրսայում լիկտորի ձեռքին էր ճիպտների խուր-
ձը, որով ծեծում էին բուրսայի սաներին:

Լսվենտաբ — լեհական զորքի զինվորական աստիճան:

ժապան — քուրք, խալաթ:

ԽՈՐԱՆԺԻ — զրոշակակիր, կոզակ, խորուզվ (խաշվառ) տանող կոզակ:

Խորտիցա — Դենպրի կզդինների խումբ, համանուն ավանի մոտ:

Կոզակին — կոզակների կարճ վերնազգեստ:

Կոնսուլ — բուրասյի ընդհանուր վերակացուն, որը հսկում էր նաև գանձարանին:

Կրամար — մանրավաճառ, որ վաճառում էր նաև հրազենի պիտույքներ:

Կոշեվոյ — կոշ (գյուղ, ավան) բառից: Կոշեվոյը կուրենների աստամանների գլխավորն էր:

Կարտեշ—կապար-գնդիկներ, արճճի կոտորուքից խոշոր, եթե արձակում էին հրազենից: Բնդանոթի կարտեշը յուրաքանչյուր լիցին ունենում էր մինչև 800 թուշ գնդակներ՝ լցված մի թիթեղյա տուփի մեջ:

Կարտեզյան արքեպ—Կարտեզյան ուխտը կրոնավորների նշանավոր ուխտերից էր, հիմնված 10-րդ դարում: Նրանք ճգնում էին, հազնում էին սպիտակ վերնազգեստ և հուշակված էին կրոնական մոլեռանդությամբ:

Կուրեն—ծուխ, ավան. այդպես էին կոչվում կոզակների ավանները, որոնք շրջապատված էին հողե պարսպով: Կուրենի աստամանը պատերազմի ժամանակ առաջնորդում էր յուր ավանի կոզակներին:

Կիկերուն — հռվմեացի հռետոր, փիլիսոփա և պետական գործիչ:

Հուսար — թեթև սպառազեն զինվոր, թիկնապահ զինվոր:

Հոպակ — ուկրաինական պար:

Հեթման — կոզակների ողջ զորքի ընդհանուր հրամանատարը, որին ենթարկվում էր կոշեվոյը: Զապորոժյան Սեչի ժամանակ կոզակների հեթմանը ենթարկվում էր լեհացիների թագավորին:

Հայդուկ — հունգարացի զինվոր:

Հորացիուս — հռոմեացի նշանավոր բանաստեղծ:

Մազնատ — լեհ խոշոր կալվածատեր:

Մագիստրատ — լեհական քաղաքային վարչությունը՝ կազմված տոհմիկ դատերի ներկայացուցիչներից:

Մեծիգորսկի վանք — ռուսական ամենահին վանքերից մեկը Կիևում, հիմնված 11-րդ դարում:

Նսաուլ — կոզակների բարձրաստիճան զինվորական, որը և աստամանի կամ կոշեվոյի թիկնապահն էր:

Շեմիգետ — կանացի վերնազգեստի ասեղնագործ երկդ:

Ունիա — դաշինք, ուխտ: Կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների միջև կնքած ուխտը, որի հետևանքն էր և Լյուբլինի դաշնագիրը:

Պան — ազնվական պարոն, տիր:

Պանիչ — պանի որդի:

Պանևա — պանի ազդիկը կամ կինը:

Պառա — Զատկի կարկանդակը:

Ռադա — կոզակների ժողովը, խորհուրդը:

Ռեալ — արծաթ դրամ, իսպանական:

Ռեեստը — տոմար, կարգ: Ռեեստրային կոչվում էին այն կոզակները, որոնց ազգանունները գրանցված էին կուրենի մալը տոմարում:

Ստեպ — հարթավայր՝ անտառազուրկ, հաճախ և անշուր:

Սենաառ — սենատի կամ ժերակույտի անդամ, ազնվական բարձր դասի ներկայացուցիչ:

Սեյմ — ազնվականներից և հոգևորականներից կազմված այն խորհրդածաղովը, որ լեհական թագավորի հետ միասին տնօրինում էր պետության գործերը:

Վոյեվոդ — մարզպետ, նահանգի պետ, միաժամանակ և զորքի հրամանատար:

Վեզել — հրաբխային սար Իտալիայում:

Տաւրան — ապարոշ, մետաքսե գլխաշոր:

Տաւատայկա — մի կամ երկձիանի սայլակ:

Տոպակ — ուկրաինական պար:

Յաւզդադ — Կոստանդնուպոլիս, Ստամբուլ:

Յելիե — ոսկի դրամ, իտալական:

Այս «Բառարանը» Ա. Բակունցը կցել է Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» վիպակի իր հայերեն թարգմանությանը (Պետհրատ, Երևան, 1934, էջ 153—156: Գիրքը արտադրության է հանձնվել 1934 թ. հունվարի 26-ին, ստորագրվել է տպելու Ն. թ. մարտի 27-ին): Այն աչքի է ընկնում կողակական միջավայրին ու կենցաղին ընդդէմ հասկացությունների՝ հայերեն համապատասխանությունների ճշգրիտ հայտարարումով ու բացատրություններով: Բակունցի երկերի ժողովածուներում ընդգրկվում է առաջին անգամ:

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ակսել Բակունցի երկերի, նամակների և գրությունների

Արգարենց Իվանի դատը	II, 39	Արարաչի Զաքին	II, 117
Ազրոպրտպազանդայի ձևերից մեկը	IV, 195	Արքաթի «Համերաշխություն» կոլեկտիվը	IV, 300
Ազրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումի աշխատանքներից	IV, 203	Արմաշ	II, 391
Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպի լեզուն	IV, 502	Արոտների կոլեկտիվ օգտագործումն ու բարելավումը	IV, 337
Ալեքսանդրովկա գյուղի հատակագծի մասին, 12 օգոստոսի,	IV, 475	«Արտեիլիա»	II, 26
Ալպիական մանուշակ	I, 179	Աքարում	I, 39
Նույնի տարբերակը	I, 439	Բագրատավան	II, 536
Աղոթք	II, 10	Բազուկը որպես տավարի կեր	IV, 163
Այս տարվա աշնացանը	IV, 346	Բառարան («Տարաս Բուլբա» վեպի հայերեն թարգմանության բնագրում հղած դրժվարհանակալի բառերի)	IV, 648
Այսու սարի լանջին...	I, 46	Բերքի բարձրացման համար	IV, 328
Անասնապահության ամիսը	IV, 338	Բիշնազ	II, 343
Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը	IV, 321	Բրուտի տղան	I, 222
Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը	IV, 326	Նույնի տարբերակը	I, 460
Անձրեք...	I, 375	Գալուստի վիկը	II, 78
Անտառում	II, 15	Գավառական նամականի (Ա)	II, 320
Աշխատանքի հերոսները	II, 230	Գավառական նամականի (Բ)	II, 326
Աշնանացանի կամպանիան	IV, 309	Գավառական նամականի (Գ)	II, 331
Աշնան ցանքի կամպանիան, պարարտացումն ու ցանովի խոտերը	IV, 316	Գյուլբահարի համար	I, 90
Աշնացանի օգուտը	IV, 345	Գյուղաշխատավորի տնտրակից	II, 471
Աշոտը	II, 12	«Գյուղատնտեսական կյանքի» վեց տարին	IV, 278
Աովույտն ու կորնզանը դեմի հոգերում	IV, 175	«Գյուղատնտեսական կյանքի» տարածման առթիվ	IV, 190
		Գյուղատնտեսական կազմակեր-	

պուժյան մի տարին Զանգե- զուրում	IV, 185	Ժպտում էր մարդը	II, 260
Գյուղատնտեսական հետազոտ- ման բլանկի առթիվ	IV, 180	Ի՛նչ է արոտների շինարարու- թյունը	IV, 294
Գյուղատնտեսի զրույցներ	IV, 146	Ի՛նչ է կովերի ցուցադրական կերակրումը	IV, 173
Գյուղատնտեսներ շրջանների համար	IV, 167	Ինչպե՞ս է հարկը դրվելու կապ- ով տված հողամասի վրա	IV, 304
Գյուղատնտեսություն առաջ և այժմ	IV, 146	Ինչպե՞ս վերջ տալ արտի փու- շին	IV, 166
Գյուղի հողաշինարարությունը և մեր ագրոնոմները	IV, 209	Ինչո՞ւ համար է գյուղատնտե- սական ցուցահանգեսը	IV, 172
Գրականության լեզվի մասին	IV, 504	Ինքնակենսագրություն	IV, 9
Գորիս գյուղը	IV, 149	Ինքնիշխան ժողովուրդ	IV, 364
Գեպի լենինի կուսակցությունը	IV, 292	Իս. Տեր-Ներսիսյան, «Ինչպես մշակել խաղողի այգիները»	IV, 178
Գրգապան Գևոն	II, 93	Իվան բեյ	II, 42
Ելույթ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագու- մարում	IV, 505	Լաո — Մարգար	I, 162
Ելույթ 204-ի 3-րդ համագումա- րում	IV, 501	<Լեզվի մասին>	IV, 505
Եղբայրության ընկուզենիները	II, 278	Լեոնամասի գյուղատնտեսության կարիքները	IV, 334
«Երբ որ բացվեն դռներ հուսո»	II, 561	Լծեն	II, 387
Եվ բատրակը թույլ տվավ իրեն...	I, 355	Լորի դպրոցը	IV, 133
Զանգեզուր	III, 489	Խ. Երիցյան, «Կաթնատնտեսու- թյան գործնական ձեռնարկ»	IV, 207
Զանգեզուրի (Մակիշ)	III, 586	«Խաղացավ»	I, 107
Զանգեզուրի գավառի բացատրա- կան թերթ, 8 հուլիսի 1925	IV, 448	<Խաչատուր Աբովյան>	III, 260
Զորբան	I, 113	Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը»	IV, 33
էն տարին	II, 20	Խոնարհ աղջիկը	I, 145
Հնծայագրեր, № 1—3	IV, 376	Նույնի տարբերակը	I, 414
«Հնկեր Գալուստը»	II, 244	Խոսում են Զավոյի բնակարանից	II, 498
Թանգին	II, 72	Խոտ	II, 375
Ժամանակին հնձելով բոլոր խոտհարքները՝ ձմեռը և գար- նանը անասունները կփրկենք սովից	IV, 343	Խոտորչուրի կոմունան	IV, 334
		Խոտ սերմողը վարկ է ստանում	IV, 133
		Խորհրդային խոշոր տնտեսու- թյուններ	IV, 314
		Մանոթ բակը	II, 403
		Մանոթություններ (Վարդան Այ- գեցու առակների)	II, 540

Մառատունկը մեր գավառում	IV, 159
Մատուն տղան	II, 66
Միրանի տափ	I, 63
Միրանի փողը	I, 193

4. Մելիք-Շահնազարյան, «Մխարտի մշակութունը»	IV, 167

4. 4. Մելիք-Շահնազարյան, «Կտավատը և կանեփը»	IV, 200
Կածանով	II, 409
Կաղնու գերան	II, 269
Կապը	II, 423
Կարմրաքար	III, 83
Կարտֆիլի մշակութունը	IV, 215
Կենսագրական տեղեկություններ	IV, 335
Կյորա	II, 364
Կյորես	III, 412
Կոլեկտիվ տնտեսությունների հոգերը կենտրոնացրել են	IV, 320
Կոխտզների ամրացման ուղիով	IV, 342
Կոմսոմոլի փոկերով	II, 238
Կուրխեցի Անդրեասի դիմումը	II, 417

2. Փիրումյան, «Խոտաբույսերը և նրանց մշակության եղանակները»	IV, 162
Հաղթական հավաքը	II, 464
Հայաստանի սակավահողության հարցերից	IV, 274
Հայկինոյի գործունեության մասին	IV, 517
Հանավանք	I, 84
Հանուն ժանրերի բազմազանության	IV, 120
Հերոս նորարը	II, 209
Հիմար մարդը	II, 7
Հին տանը	II, 111
Հյուսիսային ձոր	I, 341
Հողագործների ուղադրությունն ենք հրավիրում	IV, 141
Հողաշինարարության հերթական անելիքներից	IV, 287

Հողվարչության աշխատանքները առաջիկա դաշտային սեզոնում	IV, 261
Հովնաթան Մարչ	III, 7
«Հորձան»-ը, թե՛ փորձանք	IV, 11
Հրաշալի ցորենը Զանգեզուրում	IV, 143

Զմռան մի գիշեր	II, 173
Զորերի լույսը	I, 367

Ղափանի պղնձահանքերում	IV, 155

Ճառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում	IV, 123

Մայրը	II, 135
Մարմարի տուն կառուցողը	II, 485
Մեր ամենամեծ գյուղը	IV, 144
Մեր գյուղերում (Ա)	II, 337
Մեր գյուղերում (Բ)	II, 596
Մեր գյուղերում (Գ)	II, 349
Մեր գյուղերում (Դ)	II, 370
Մեր գյուղերում (Ե)	II, 381
Մեր գյուղերում	IV, 153

Մեր խորհրդային տնտեսությունները օգնում են չքավոր գյուղացիներին	II, 463
Մեր ոչխարաբուծության զարգացման առթիվ	IV, 188
Մեր Սուրենը	IV, 141
Մեքենասօգտագործական ընկերությունից մինչև կոմունա	IV, 296
Մթնածոր	I, 11
Մթնածորի «շարքը»	I, 133
Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին...	I, 390
Մի արտելի պատմություն	IV, 270
Մի գրախոսականի առթիվ	IV, 22
Մի դժբախտ երեւոյթ	IV, 142
Մի թարգմանության առթիվ	IV, 153
Մի կին պատգամավոր է	II, 491
Մինա Բիրին	I, 97

Նույնի տարբերակը՝ «Минна-Бибн»	I, 549
Միրհավ	I, 72
Նույնի տարբերակը	I, 405
Միք. Նալբանդյանը որպես պամֆլետիստ	IV, 15
Մրոց	I, 127
Մուրոյի «գրուց»-ը	I, 360

Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբան»	IV, 111
Նախաշափիղ (Առաջաբան Աղ-վեսագրքի թարգմանության)	II, 597
Նամակներ գյուղից	IV, 151
Նամակ խմբագրության	IV, 234
Նամակ ուսաց թագավորին	I, 206
Նույնի տարբերակը	I, 453
Նոր գյուղեր՝ չքավոր և հոգա-լուրկ գյուղացիների համար	IV, 306

Նամակներ և խնդրագրեր

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հարգո վարչությանը, 15 հուլիսի 1917	IV, 370
Գևորգյան ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին, 26 մարտի 1917	IV, 370
Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 12 օգոստոսի 1917	IV, 370
Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 14 օգոստոսի 1917	IV, 371
Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 25 օգոստոսի 1917	IV, 371
Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 31 օգոստոսի 1917	IV, 372
Թ. Գևորգյանին, 19 մարտի 1933	IV, 373
Ա. Նղիսազարյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	IV, 374
Ռ. Իսրայելյանին, 1935	
սկզբներ	IV, 373
«Խուզոժեստվեննայա լիտերատուրա» հրատարակչության	

նր IV, 648

Հայաստանի խորհրդային գրողների կազմկոմիտեին, 14 հունիսի 1934	IV, 373
Հայկական Կենտրոնական կոմիտեին, 28 օգոստոսի <1915>	IV, 369
Կ. Մելիք-Շահնազարյանին, 4 դեկտեմբերի 1924	IV, 373
Կ. Միքայելյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	IV, 374
Ա. Պ. Ռյաբինինային, 12 մարտի 1935	IV, 644
Ա. Պ. Ռյաբինինային, մարտի 20—30-ի միջև 1935	IV, 373
Ցավակցական հեռագիր Շիրվանզադեի մահվան առթիվ, օգոստոսի 8—11-ի միջև, 1935	IV, 374
«Փայլակի» խմբագրությանը, 1 օգոստոսի 1915	IV, 369
Շաթիրզ	II, 396
Շատերից մեկը	II, 576
«Շյարք գափուսի»	II, 311
Որդի որոտման	III, 234
Պայքարենք հին կենցաղի դեմ	IV, 312
Պատրաստվենք աշխատանքին	IV, 298
Պեմզայի հանքերում	II, 447
Պողոտու ծառերի խնամքը	IV, 165
Պրովինցիայի մայրամուտը	I, 310
Պրոֆ. Ավ. Ա. Փալանթար, «Կաթնատու կովի կերակրումը»	IV, 201
Պաշտոնական գրաբյուլեներ	
Խ. Ավդալբեգյանին, 6 հուլիսի 1927	IV, 491
Խ. Ավդալբեգյանին, 19 հուլիսի 1927	IV, 493
Խ. Ավդալբեգյանին, 30 հուլիսի 1927	IV, 494
Արհիտեկտվարչության, 30	

մայիսի 1927	IV, 490
Ա. Երզնկյանին	IV, 473
Բույսերի պաշտպանության բաժնին, օգոստոսի 4 կամ	
4-ից հետո 1925	IV, 456
Գյուղվարչության, 23 հոկ- տեմբերի 1924	IV, 390
Գյուղվարչության, 3 նոյեմ- բերի 1924	IV, 391
Գյուղվարչության, 4 նոյեմ- բերի 1924	IV, 392
Գյուղվարչության, 13 նոյեմ- բերի 1924	IV, 393
Գյուղվարչության, 16 նո- յեմբերի 1924, № 56	IV, 398
Գյուղվարչության, 25 նոյեմ- բերի 1924, № 57	IV, 403
Գյուղվարչության, 27 նո- յեմբերի 1924, № 59	IV, 403
Գյուղվարչության, 27 նո- յեմբերի 1924, № 60	IV, 404
Գյուղվարչության, 1 դեկ- տեմբերի 1924, № 63	IV, 405
Գյուղվարչության, 1 դեկ- տեմբերի 1924, № 64	IV, 406
Գյուղվարչության, 16 դեկ- տեմբերի 1924, № 74	IV, 407
Գյուղվարչության, 31 դեկ- տեմբերի 1924	IV, 428
Գյուղվարչության, 3 հուն- վարի 1925	IV, 428
Գյուղվարչության, 10 հուն- վարի 1925	IV, 429
Գյուղվարչության, 5 փե- տրվարի 1925	IV, 429
Գյուղվարչության, 18 ապ- րիլի 1925	IV, 439
Գյուղվարչության, 10 հու- լիսի 1925	IV, 453
Գյուղվարչության, 11 օգոս- տոսի 1925	IV, 453

Գյուղվարչության, սեպտեմ- բեր, սկիզբ, 1925	IV, 459
Գյուղվարչության, 10 սեպ- տեմբերի 1925	IV, 461
Գյուղվարչության, 6 հոկ- տեմբերի 1925, № 1180	IV, 463
Գյուղվարչության, 23 փե- տրվարի 1926	IV, 474
Երևանի գավհողբաժնին, 31 մարտի 1928	IV, 497
Զանգգավհողբաժնին, 31 հուլիսի 1925	IV, 456
Զանգեզուրի գավհողբաժ- նին, 8 նոյեմբերի 1926	IV, 483
Զանգեզուրի գավհողբաժ- նին, 3 ապրիլի 1925	IV, 437
Զանգեզուրաժնին, 16 ապրիլի 1925	IV, 433
Զանգեզուրաժնին, 4 մայի- սի 1925	IV, 440
Զանգեզուրաժնին, 4 մայիսի 1925	IV, 443
Զեկուցագիր Զանգեզուրի ու- սուցիչների դասընթացների մասին, 11 սեպտեմբերի 1923	IV, 379
Զեկուցում Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխա- տողների երկրորդ համագու- մարում, 3 մարտի 1925	IV, 430
Էջմիածնի գավհողբաժնին, 28 դեկտեմբերի 1926	IV, 487
Էջմիածնի գավհողբաժնին, 4—5 նոյեմբերի 1927	IV, 496
Մարգի Զանգեզուրի գավա- ռի գյուղատնտեսական ենթա- բաժնի 1924/25 թ. գործնեու- թյան, 25 նոյեմբերի 1924	IV, 393
Հայաստանի ժողկոմխորհին, 13 նոյեմբերի 1926	IV, 455
Հայաստանի կոմկուսի Կենտ- կոմի ագիտբաժնին կից ագ-	

- րուպրուպազանդայի հանձնա-
 ժողովին, 30 նոյեմբերի 1924, IV 404
 Հայաստանի օգնության
 կենտրոնական կոմիտեին, 14
 հոկտեմբերի 1923 IV, 383
 Հայաստանի օգնության կո-
 միտեին, 31 դեկտեմբերի
 1925 IV, 472
 Հայկենտգործկոմին, 2 նո-
 յեմբերի 1926 IV, 484
 Հայկենտգործկոմի քարտու-
 ղարության վարիչին, 23 ապ-
 րիլի 1927, № 2297/1080 IV, 497
 ՀեՍՀ հողժողկոմին, 26
 սեպտեմբերի 1923 IV, 381
 ՀեՍՀ հողժողկոմին, 7 հոկ-
 տեմբերի 1923 IV, 381
 Հողբաժնի տարած աշխա-
 տանքները 1925 թ. երկրորդ
 եռամսյակում, 16 հուլիսի
 1925 IV, 453
 Հողժողկոմատի գյուղվարու-
 թյան, 16 նոյեմբերի 1924 IV, 395
 Հողժողկոմատի գյուղվար-
 չության, 19 հունվարի 1926 IV, 474
 Հողժողկոմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 հոկտեմ-
 բերի 1924 IV, 339
 Հողժողկոմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 դեկտեմ-
 բերի 1924 IV, 427
 Հողժողկոմատի գյուղվար-
 չության պետին, 5 հունիսի
 1925 IV, 444
 Հողժողկոմատի գյուղվարչու-
 թյան պետին, 20 հոկտեմբե-
 րի 1925 IV, 471
 Հողժողկոմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 հունիսի
 1926 IV, 474
 Հողժողկոմատի ընդհանուր
 բաժնին, 7 ապրիլի 1928 IV, 497
 Հողժողկոմատի կաթնատըն-
 տեսական բաժնի վարիչին, ?
 ապրիլի 1925 IV, 438
 Հողժողկոմատի վարչաֆի-
 նանսական վարչության պե-
 տին, 8 օգոստոսի 1925 IV, 457
 Հողվարչության, օգոստոս,
 վերջեր, 1925 IV, 458
 Հողվարչության, 7 սեպտեմ-
 բերի 1925 IV, 459
 Հողվարչության, 26 օգոս-
 տոսի 1926 IV, 476
 Հողվարչության, 5—9 սեպ-
 տեմբերի 1926 IV, 477
 Հողվարչության, 18 հոկ-
 տեմբերի 1926 IV, 480
 Հողվարչության, 30 հոկտեմ-
 բերի 1926 IV, 484
 Հողվարչության, 8 ապրիլի
 1927 IV, 488
 Հողվարչության, 21 ապրիլի
 1927 IV, 489
 Հողվարչության, 23 ապրիլի
 1927 IV, 490
 Սիսիանի շրջան, 16 դեկ-
 տեմբերի 1924 IV, 407
 Տարեկան հաշվետվություն,
 6 հոկտեմբերի 1925 IV, 463
 Քարտ արխիվային նյութերի
 ուսումնասիրությանը զբաղ-
 վողներին մասին IV, 493
 Զոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը IV, 92
 Սարու I, 173
 Նույնի տարբերակը I, 432
 Սարալու II, 356
 «Սորոչ» II, 423
 Սոցիալիստական անասնապա-
 հության համար IV, 356
 Սպիտակ ձին I, 295
 Նույնի տարբերակը I, 532
 Սև «հացը» I, 257

Նույնի տարբերակը	I, 501
Սև ցեղերի սերմնացանը	I, 327
Վարդան Այգեցի, «Աղվեսագիրք» (Թարգմանություն)	
Աղքատ և Ավետարան	II, 528
Աղվես և թղթատար գալլ	II, 532
Աղվես և որսորդ	II, 531
Ամենագետ մարդ	II, 529
Այծեր և գալլեր	II, 519
Այրի կին և խորթ որդի	II, 533
Այրի կին և որդի	II, 519
Անզգամ կին	II, 536
Առյուծ և աղվես	II, 521
Առյուծ և աղվես և արջ	II, 525
Առյուծ և գալլ և աղվես	II, 521
Առյուծ և մարդ	II, 534
Արվեստ կնոջ	II, 535
Գալլ և աղվես և ջորի	II, 535
Գարու հաշիվ	II, 518
Գինի	II, 522
Գող քահանա և այրի կին	II, 536
Դրախտ և գեղջուկ մարդ	II, 539
Եզն և ձի	II, 527
Եկեղեցի և ջրաղաց	II, 529
Եղեզն և ծառեր	II, 523
Երկու նկարիչ	II, 520
Էշին թոռ ծնվեց	II, 528
Թագավոր և օձ	II, 524
Իմաստուն և ալաֆ էշ	II, 528
Իմաստուն և դատավոր	II, 521
Իմաստուն պինդոր	II, 524
Իշխաններ և իմաստուն	II, 524
Իշխան և այրի	II, 524
Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի	II, 525
Կռունկ՝ Թագավոր թռչունների և էշ	II, 526
Կտակ վասն գանձի	II, 526
Հալալ մարդ	II, 533
Հայր ու որդի	II, 528
Հիմար և ձմերուկ	II, 527

Մարդն և ընկույղ և ձմերուկ II,	529
Միամիտ զոդեր	II, 523
Միայնակաց և գամփռ շուն	II, 519
Մուկն և ուղտ	II, 534
Ուղտ և գալլ և աղվես	II, 525
Վաղը մարտի 8-ն է	II, 129
Նույնի տարբերակը	II, 551
Վանդունց Բադին	I, 15
Վարդագույն տուֆի երկրում	II, 454
Վիկը Զանգեզուրում	IV, 163
Վճիռը	II, 193
Տեղ գյուղի վարձակետը	IV, 182
Տիգրանուհի	I, 349
Տիրապետենք տեխնիկային	IV, 353
Տպարանի ժպտալաշան»	II, 223
«Տրախտորի մաշին»	II, 33
Տրանզիտ via Բայանդուր	II, 166
Րևան, Րևան...	II, 137
Փոքրիկ ֆեխետուն	IV, 137
Փեռի Դավուն	I, 390
Օձի բերանից	II, 433
Օրանշիա	I, 121
Багратоваи, Բագրատավան	II, 581
За многообразие жанров, Հանուն ժանրերի բազմազանության	IV, 119
Народ самодержец, Ինքնիշխան ժողովուրդ	IV, 362
Один из многих, Շատերից մեկը	II, 571
По селам Зангезура, Մեր գյուղերում (Բ)	II, 591
Речь на первом всесоюзном съезде советских писателей, Ճառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում	IV, 123

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Բնագիր	Մանր՝
Գրական-ճեճագրական ճաղվածներ	7	522
Ինքնակենսագրություն.	9	523
«Հորձա՞նք», թե՞ փորձանք	11	525
Միք. Նալբանդյանը որպես պամֆլետիստ	15	526
Մի գրախոսականի առթիվ	22	529
Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը»	33	531
Ջոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը	32	566
Ն. Գոգոլի «Տարսա Բուլբան»	111	568
За многообразне жанров	119	570
Հանուն ժանրերի բազմազանության	120	570
Речь на первом всесоюзном съезде советских писателей	123	570
Ժառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում	128	570
Հրապարակախոսություն, գյուղատնտեսական ճաղվածներ և անհատներ		572
Փոքրիկ ֆելիետոն	137	574
Լորի դպրոցը	138	575
Մեր Սուրենը	141	575
Հողագործների ուշադրությունն ենք հրավիրում	141	576
Մի դժբախտ երևույթ	142	576
Հրաշալի ցորենը Ջանգեղուրում	143	576
Մեր ամենամեծ գյուղը	144	576
Գյուղատնտեսությունն առաջ և այժմ	146	576
Գյուղատնտեսի զրույցներ	148	577
Գորիս գյուղը	149	577
Նամակներ գյուղից	151	577
Մեր գյուղերում	153	578
Ղափանի պղնձահանքերում	155	578
Մառատունկը մեր գավառում	159	578
Մի թարգմանության առթիվ	159	578

2. Փիրումյան, «Խոտարույսերը և նրանց մշակութայն եղանակները»	162	578
Բազուկը որպես տավարի կեր	163	579
Պաղատու ծառերի խնամքը	165	579
Ինչպե՞ս վերջ տալ արտի փուշին	166	579
4. Մելիք-Շահնազարյան, «Միախոտի մշակությունը»	167	579
Վիկը Զանգեզուրում.	168	580
Ինչո՞ւ համար է գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը	172	580
Ի՞նչ է կովերի ցուցադրական կերակրումը	173	580
Առվույտն ու կորնզանը դեմի հոգեբույժ	175	580
Իս. Տեր-Ներսիսյան, «Ինչպես մշակել խաղողի այգիները»	178	580
Գյուղատնտեսական հետազոտման բլանկի առթիվ	180	581
Տեղ գյուղի վարձակետը	182	581
Գյուղատնտեսական կազմակերպության մի տարին Զանգեզուրում	185	582
Գյուղատնտեսների շրջանների համար	187	582
Խոտ սերմողը վարկ է ստանում	188	582
Մեր ոչխարաբուծության զարգացման առթիվ	188	582
Ագրոպրոպագանդայի ձևերից մեկը	195	583
«Գյուղատնտեսական կյանքի» տարածման առթիվ	199	584
Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարյան, «Կտավատը և կանեփը»	200	584
Պրոֆ. Ավ. Ա. Քալանթար, «Կաթնատու կովի կերակրումը».. . . .	201	584
Ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլանումի աշխատանքներից	203	584
Խ. Երիցյան, «Կաթնատնտեսության գործնական ձեռնարկ»	207	585
Կյուղի հողաշինարարությունը և մեր ագրոնոմները	209	585
Կարտոֆիլի մշակությունը	215	585
Նամակ խմբագրության	234	586
Խոտորշուրի կոմունան	234	586
Հողվարչության աշխատանքները առաջիկա դաշտային սեզոնում	261	588
Մի արտելի պատմություն	270	588
Հայաստանի սակավահողության հարցերից	274	588
«Գյուղատնտեսական կյանքի» վեց տարին	278	588
Հողաշինարարության հերթական անելիքներից	287	589
Դեպի Լենինի կուսակցությունը	293	590
Ինչ է արտների շինարարությունը	294	590
Մեքենաօգտագործական ընկերությունից մինչև կոմունա	296	590
Պատրաստվենք աշնանացանին	298	590
Արբաթի «Համերաշխություն» կուլեկտիվը	300	591
Ինչպե՞ս է հարկը դրվելու կապալով տված հողամասի վրա	304	591
Նոր գյուղեր՝ չքավոր և հողազուրկ գյուղացիների համար	306	591
Աշնանացանի կամպանիան	309	591

Պայքարենք հին կենցաղի դեմ	312	591
Խորհրդային խոշոր տնտեսություններ	314	592
Աշնան ցանքի կամպանիան, պարարտացումն ու ցանոլի խոտերը	316	592
Կոլեկտիվ տնտեսությունների հոգերը կենտրոնացրել են	320	592
Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը	321	593
Անդրկովկաս <յան> անասնաբուժական ինստիտուտը	326	593
Բերքի բարձրացման համար	328	594
Լեռնամասի գյուղատնտեսության կարիքները	334	594
Արոտների կոլեկտիվ օգտագործումն ու բարելավումը	337	594
Անասնապահության ամիսը	338	594
Կոլխոզների ամրացման ուղիով	342	595
Ժամանակին հնձելով բոլոր խոտհարքները՝ ձմեռը և գարնանը անասունները կփրկենք սովից	343	595
Աշնացանի օգուտը	345	595
Այս տարվա աշնացանը	346	595
Տիրապետենք տեխնիկային	352	595
Սոցիալիստական անասնապահության համար	356	596
Народ самодержец	362	596
Ինքնիշխան ժողովուրդ	364	596

Նամակներ, խնդրագրեր, ընծայագրեր

597

1. «Փայլակի» խմբագրությանը, 1 օգոստոսի 1915	369	598
2. Հայկական Կենտրոնական կոմիտեին, 28 օգոստոսի	369	598
3. Գևորգյան ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին, 26 մարտի 1917	370	598
4. Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հարգո վարչությանը, 15 հու- լիսի 1917	370	599
5. Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 12 օգոստոսի 1917	370	599
6. Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 14 օգոստոսի 1917	371	599
7. Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 25 օգոստոսի 1917	371	599
8. Գևորգյան ճեմարանի վարչությանը, 31 օգոստոսի 1917	372	600
9. Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանին, 4 դեկտեմբերի 1924	372	600
10. Թորգոմ Գևորգյանին, 19 մարտի 1933	373	600
11. Հայաստանի խորհրդային գրողների կազմկոմիտեին, 14 հունիսի 1934	373	601
12. Ռաֆայել Իսրայելյանին, 1935 սկզբներ	373	601
13. Ա. Պ. Ռյաբինինային, մարտի 20—30-ի միջև, 1935	373	602
14. Ցավակցական հեռագիր Շիրմանզադեի մահվան առթիվ, օգոստոսի 8—11-ի միջև, 1935	374	603
15. Կարեն Միքայելյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	374	603

16. Արտո Նդիազարյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	374	606
17. Ընծայագրեր	376	604

Պաշտոնական գրություններ

605

1. Զեկուցագիր Զանգեզուրի ուսուցիչների դասընթացների մասին, 11 սեպտեմբերի 1923	379	606
2. ՀեՍՀ Հողժողկոմին, 26 սեպտեմբերի 1923	381	606
3. ՀեՍՀ Հողժողկոմին, 7 հոկտեմբերի 1923	381	607
4. Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեին, 14 հոկտեմբերի 1923	383	608
5. Կենսագրական տեղեկություններ, 29 օգոստոսի 1924	385	610
6. Հողժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 18 հոկտեմբերի 1924	389	611
7. Գյուղվարչության, 23 հոկտեմբերի 1924	390	612
8. Գյուղվարչության, 3 նոյեմբերի 1924	391	614
9. Գյուղվարչության, 4 նոյեմբերի 1924	392	614
10. Գյուղվարչության, 13 նոյեմբերի 1924	393	615
11. Հողժողկոմատի գյուղվարչության, 16 նոյեմբերի 1924	395	615
12. Գյուղվարչության, 16 նոյեմբերի 1924, № 56	398	615
13. Մրագիր Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսական հեթաբաժնի 1924/25 թ. գործնեության, 25 նոյեմբերի 1924	398	615
14. Գյուղվարչության, 25 նոյեմբերի 1924, № 57	403	615
15. Գյուղվարչության, 27 նոյեմբերի 1924, № 59	403	615
16. Գյուղվարչության, 27 նոյեմբերի 1924, № 60	404	616
17. Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի ագիտբաժնին կից ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողովին, 30 նոյեմբերի 1924	404	616
18. Գյուղվարչության, 1 դեկտեմբերի 1924, № 63	405	616
19. Գյուղվարչության, 1 դեկտեմբերի 1924, № 64	406	617
20. Գյուղվարչության, 16 դեկտեմբերի 1924, № 74	407	617
21. Սիսիանի շրջան, 16 դեկտեմբերի 1924	407	613
22. Հողժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 18 դեկտեմբերի 1924	427	619
23. Գյուղվարչության, 31 դեկտեմբերի 1924	428	619
24. Գյուղվարչության, 3 հունվարի 1925	428	619
25. Գյուղվարչության, 10 հունվարի 1925	429	619
26. Գյուղվարչության, 5 փետրվարի 1925	429	620
27. Զեկուցում Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատողների երկրորդ համագումարում, 3 մարտի 1925	430	620
28. Զանգեզուրի գավՀողբաժնին, 3 ապրիլի 1925	437	624
29. Հողժողկոմատի կաթնատնտեսական բաժնի վարիչին, 7 ապրիլի 1925	438	624

661

30. Զանգհողբաժնին, 16 ապրիլի 1925	438	624
31. Գյուղվարչության, 18 ապրիլի 1925	439	625
32. Զանգհողբաժնին, 4 մայիսի 1925	440	625
33. Զանգհողբաժնին, 4 հունիսի 1925	443	625
34. Հողժողովմատի գյուղվարչության պետին, 5 հունիսի 1925	444	625
35. Զանգեզուրի գավառի բացատրական թերթ, 8 հուլիսի 1925	448	628
36. Գյուղվարչության, 10 հուլիսի 1925	453	625
37. Հողբաժնի տարած աշխատանքները 1925 թ. երկրորդ եռամսյակում, 16 հուլիսի 1925	453	626
38. Զանգգավհողբաժնին, 31 հուլիսի 1925	456	626
39. Բույսերի պաշտպանության բաժնին, օգոստոսի 4 կամ 4-ից հետո 1925	456	626
40. Հողժողովմատի վարչաֆինանսական վարչության պետին, 8 օգոստոսի 1925	457	626
41. Գյուղվարչության, 11 օգոստոսի 1925	458	626
42. Հողվարչության, օգոստոս, վերջեր, 1925	458	627
43. Գյուղվարչության, սեպտեմբեր, սկիզբ, 1925	459	628
44. Հողվարչության, 7 սեպտեմբերի 1925	459	628
45. Գյուղվարչության, 10 սեպտեմբերի 1925	461	629
46. Գյուղվարչության, 6 հոկտեմբերի 1925, № 1180	463	629
47. Տարեկան հաշվետվություն, 6 հոկտեմբերի 1925	463	629
48. Հողժողովմատի գյուղվարչության պետին, 20 հոկտեմբերի 1925	471	629
49. Հայաստանի օգնության կոմիտեին, 31 դեկտեմբերի 1925	472	630
50. Ա. Իրզնկյանին, 2 հունվարի 1926	473	630
51. Հողժողովմատի գյուղվարչության պետին, 18 հունվարի 1926	474	630
52. Հողժողովմատի գյուղվարչության, 19 հունվարի 1926	474	630
53. Գյուղվարչության, 23 փետրվարի 1926	474	630
54. Ալեքսանդրովկա գյուղի հատակագծի մասին, 12 օգոստոսի 1926	475	631
55. Հողվարչության, 26 օգոստոսի 1926	476	631
56. Հողվարչության, 5—9 սեպտեմբերի 1926	477	632
57. Հողվարչության, 18 հոկտեմբերի 1926	480	632
58. Հողվարչության, 30 հոկտեմբերի 1926	484	635
59. Հայկենտգործկոմին, 2 նոյեմբերի 1926	484	635
60. Զանգեզուրի գավհողբաժնին, 8 նոյեմբերի 1926	485	635
61. Հայաստանի ժողովուրդին, 13 նոյեմբերի 1926	485	635
62. Էլմիաժնի գավհողբաժնին, 28 դեկտեմբերի 1926	487	636
63. Հողվարչության, 8 ապրիլի 1927	488	636
64. Հողվարչության, 21 ապրիլի 1927	489	637
65. Հողվարչության, 23 ապրիլի 1927	490	637

66. Հայկենտգործկոմի քարտուղարության վարիչին, 23 ապրիլի 1927, № 2997/1080	490	637
67. Արհուսգլխվարչության, 30 մայիսի 1927	490	637
68. Խ. Ավդալբեգյանին, 6 հուլիսի 1927	491	638
69. Խ. Ավդալբեգյանին, 19 հուլիսի 1927	493	638
70. Խ. Ավդալբեգյանին, 30 հուլիսի 1927	494	638
71. Էջմիածնի գավառապետին, 4—5 նոյեմբերի 1927	496	639
72. Երևանի գավառապետին, 31 մարտի 1928	497	639
73. Հողօգտագործների ընդհանուր բաժնին, 7 ապրիլի 1928	497	639
74. Քարտ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությանը զբաղվողներին մասին	498	639

Ձեկուցումների ու ելույթների ամփոփումներ **640**

Ելույթ 204-ի 3-րդ համագումարում	501	640
Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպի լեզուն	502	641
Գրականության լեզվի մասին	504	641
Լեզվի մասին	505	642
Ելույթ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարում	505	642
Հայկինոյի գործունեության մասին	517	643

Ծանոթագրություններ **522**

Լրացում **646**

1. Ա. Ռյարինինային (նամակ)	644	648
2. «Խորոժենսովեննայա լիտերատուրա հրատարակչությանը»	645	647
3. Բառարան («Տարաս Բուլբա» վեպի հայերեն թարգմանության)	648	650

Այբբենական ցանկ Ա. Բախունցի երկերի **651**

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատոր IV

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. Անաստասյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ Է. Ա. Սախիկյան

ИБ № 786.

Հանձնված է շարվածքի 15. 06. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11. 03. 1984 թ.:
ՎՅ 04632 Ձափը 60X84¹/₁₆ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական» բարձր տպ-
գրություն: Պայմ. 38,55 ներկ., տպագր. 41,5+2 ներդ, մամուլ: Հրատ. հաշվարկ 34,8
մամուլ: Տպաքանակ 20000: Պատվեր № 685: Հրատ. № 6009: Գինը 3 ռ. 80 կոպ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24:
Типография Издательства АН АрмССР, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.